ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA

BÜYÜK

İSTANBUL TARİHİ

İSTANBUL'UN EMPERYAL DÖNÜŞÜMLERİ

DÜNYA ÖLÇEĞİNDE İSTANBUL

TOPOGRAFYA VE YERLEŞİM

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

CİLT I

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

YAYIN KURULU

M. Âkif Aydın
Coşkun Yılmaz
Feridun M. Emecen
Yunus Uğur
Tuncay Başoğlu
Mehmet İpşirli
Coşkun Çakır

KÜLTÜR A.Ş.

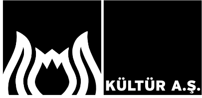
Genel Müdür

Nevzat Kütük

Proje Koordinatörü

Fatih Yavaş

İBB KÜLTÜR AŞ.

Maltepe Mahallesi
Topkapı Kültür Parkı
Osmanlı Evleri
Topkapı Zeytinburnu
34010 İstanbul
T: +90 0212 467 07 00
iletisim@kultursanat.org
www.kultursanat.org
ISBN (Takım): 978-605-9132-16-9
ISBN: 978-605-9132-25-1
Seri No: Tarih Serisi - 1
Yayınevi No: 15321

BÖLÜM EDİTÖRLERİ

Dünya Ölçeğinde İstanbul
Yunus Uğur

Topoğrafya ve Yerleşim
Mehmet Karakuyu

Siyaset ve Yönetim
Feridun M. Emecen
Coşkun Yılmaz

Demografi
Yunus Koç

Toplum
Arif Bilgin

Din
Hür Mahmut Yücer

İktisat
Coşkun Çakır

Ulaşım ve Haberleşme
Ali Akyıldız

Edebiyat, Kültür ve Sanat
Hatice Aynur

Mimari
H. İbrahim Düzenli

Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Mehmet İpşirli
Salim Aydüz

Söyleşi: Hafızalarda İstanbul
Beşir Ayvazoğlu

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

A. Haluk Dursun
Abdülhamit Kırmızı
Ahmet Emre Bilgili
Beşir Ayvazoğlu
Cemalettin Şahin
Çiçek Derman
Erhan Afyoncu
Fikret Sarıcaoğlu
Halil İnalcık
İlber Ortaylı
İskender Pala
İsmail E. Erünsal
Kemal Beydilli
Korkut Tuna
Mehmet Genç
Mustafa İsmet Uzun
Orhan Okay
Ömer Faruk Harman
Sadettin Ökten
Turhan Kaçar
Uğur Derman
Uğur Tanyeli

İLMÎ REDAKSİYON

Feridun M. Emecen
Kemal Beydilli
Tuncay Başoğlu
Ömer Faruk Harman
Mustafa İsmet Uzun
Turhan Kaçar
Cemalettin Şahin

RESİM ALTI METİNLERİ

Uğur Demir
Kemal Beydilli

SON OKUMA

Mustafa Birol Ülker

GÖRSEL EDİTÖR

Uğur Demir

GÖRSEL ARAŞTIRMA

M. Esat Coşkun
M. Erhan Demir
A. Fatih Yılmaz
Ahmet Önal
Hasan Yapıcı
Kemalettin Kuzucu
Ramazan Demir
İrfan Dağdelen

FOTOĞRAF

İsmail Küçük
Coşkun Aydın
A. Bilal Arslan
M. Esat Coşkun
Ersin Çetintaş
Ahmet Akman
Sercan Samancı
TSM- BOA- SMEY
İBB ATATÜRK
KÜTÜPHANESİ
İSAM

İMLA VE TASHİH KONTROL

Mustafa Demiray

TASHİH KOORDİNASYONU

Sabahattin Yenice

BİBLİYOGRAFYA KONTROL

Abdülkadir Şenel

TASHİH

Pelin Aslan
Aylin Samancı
Semih Atiş

TASARIM

Bülent Erkmen

GRAFİK UYGULAMA

Barış Akkurt, BEK
Emre Çelik, BEK
Merve Çakıroğlu, MAS
Önder Sakıp Dündar, BEK
Sarp Sözdinler, BEK

BASKI VE RENK AYRIMI

Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi,
Soğuksu Caddesi, No: 3
Kağıthane – İstanbul
Tel: 0212 294 10 00
info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

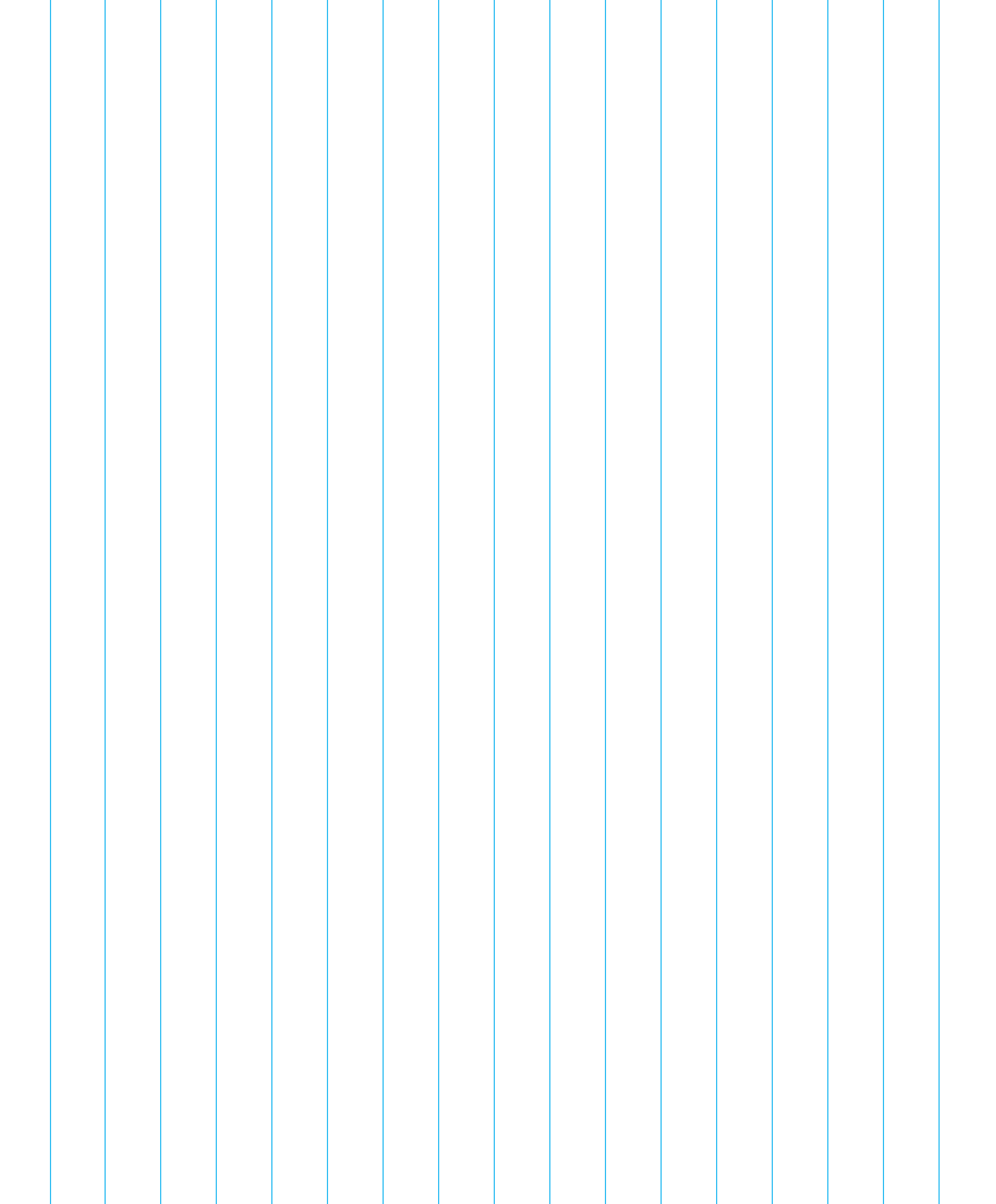
İcadiye Bağlarbaşı Caddesi
No: 40 Üsküdar 34662 İstanbul
T: +90 0216 474 08 50
isam@isam.org.tr
www.isam.org.tr

İSTANBUL
2015

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
İSTANBUL'UN EMPERYAL DÖNÜŞÜMLERİ
DÜNYA ÖLÇEĞİNDE İSTANBUL
TOPOĞRAFYA VE YERLEŞİM

İÇİNDEKİLER

TAKDİM

M. ÂKİF AYDIN
PROJE YÖNETİCİSİ

Bu şehr-i Stanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yekpâre acem mülkü fedâdır
Nedim

Dünyada İstanbul kadar siyasi, ekonomik, kültürel, stratejik ve hatta dinî bakımlardan tarihe damgasını vuran pek az şehir vardır. İstanbul deyince Roma/Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik etmiş, iki kıtayı, dolayısıyla iki dünyayı ve iki büyük denizi birleştiren bir şehirden bahsediyoruz. Dünya siyasetine ya bu şehirden veya bu şehrin duruşu dikkate alınarak yön verilmiştir. İstanbul her dönemde dünya ticaretinin gözdesi olan bir şehir olma özelliğini korumuştur. Bu sebepledir ki her dönem İstanbul çok kalabalık bir nüfusu ve zenginliği kendisine çekmiştir.

İstanbul'un önemi ve büyüklüğü bunlarla da sınırlı değil. Doğu Ortodoks kiliselerinin en büyüğü, Rum Ortodoks Kilisesi, Hristiyanlığın Bizans'ta resmen kabulünden beri hep bu şehirde öğretilerine, yönlendirmelerine en fazla değer verilen bir dinî merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Yine bu şehir Yavuz Sultan Selim'den itibaren hilafetin kaldırılmasına kadar dört asır İslam hilafetine makar olmuş ve dünya Müslümanlığının gözü ve gönlü hep bu şehre çevrilmiştir.

Bu durum aynı zamanda sivil ve dinî mimarinin en güzide eserlerinin neden bu şehirde toplandığını da izah etmektedir; mimarlar, sanatkârlar en görkemli eserlerini bu şehirde ortaya koyma imkânı bulmuşlar, bunun için çabalamışlardır. Doğu mabetlerinin en eskilerinden birisi olan Ayasofya hâlâ ilk yapıldığı görkemiyle bu şehirde ayakta. Kız Kulesi ve Galata kulesi hala İstanbul'un simge eserlerinden. İslam mimarisinin en göz alıcı eserleri Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Sultanahmet camileri başta olmak üzere Osmanlı cami mimarisinin en güzide örnekleri hâlâ bu şehrin müminlerine hizmet ediyor. Köprüler, su kemerleri, sarnıçlar ve bentler burada yaşayanların hayatlarını kolaylaştırmak için şehrin muhtelif yerlerine ve civarına damgasını vurmuş medeniyet eserleri. Büyük Saray'ın kalıntıları, Ayvansaray'daki Tekfur Sarayı, Doğu Roma/Bizans, Topkapı Sarayı Osmanlı yönetimin/medeniyetinin izlerini günümüze taşıyor. Özellikle Topkapı Sarayı sergilediği tevazu ve ihtişamla Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı dinamikleri anlatıyor gibi. Boğaziçi ve Adalar Osmanlı saray mimarisinin ve sivil mimarinin en güzel eserlerini bünyesinde taşıyor.

Sadece mimari ve tabii güzellikler değil, kültürel zenginlikler de bu şehre damgasını vurmuştur. İki büyük hukuk sistemi, Roma ve İslam hukuklarının en önemli iki derlemesi *Corpus Iuris Civilis* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* bu şehirde hazırlandı. Bizans ve Osmanlı kültür ve sanatlarının en güzel eserleri bu şehirde ortaya kondu. İstanbul bütün imparatorluktaki en değerli kültür ve sanat adamlarını kendine çekti, bünyesinde yetiştirdi. Bâkî, Nedim, Nef'î, Şeyh Galip, Yahya Kemal, Necip Fazıl şiirlerini bu şehirde yazdılar. Şeyh Hamdullah, Karahisarî, Kazasker Mustafa İzzet, Hasan Rıza, Sami Efendi en güzel hatlarını burada meşk ettiler. Ortodoks Kilisesi'nin en güzel ilahileri bu şehirde bestelendi. Hafız Post, Buhurîzade Mustafa Itrî, Hammamîzade İsmail Dede Efendi, Zekâî Dede, Sultan III. Selim, Nâyî Osman Dede, Hacı Arif Bey, Tanburî Cemil dinî ve lâdinî en güzel bestelerini bu şehirde yaptılar. Nedim'in bir sengine acem mülkünü feda etmesi bu kültürel zenginlik sebebiyle de olmalı.

İstanbul'un stratejik önemini anlatmaya gerek var mı? Doğu'ya söz geçirmek isteyen Batı, Batı'ya hâkim olmak isteyen Doğu hükümdarlarının gönlünde hep İstanbul'a sahip olmak var olmuştur. Sıcak denizlere inme hayali kuran Kuzey'in hedefinde de Akdeniz'e geçişin anahtarı olan İstanbul vardır. Hz. Peygamber'in Müslümanlara müşterek bir hedef olarak İstanbul'u göstermesi ve sonrasında nice İslam ordularının fetih için bu şehre yönelmesi boşuna değildir. Bu yönleriyle İstanbul'a sahip olmak hem bir mazhariyettir hem de o nisbette bir sorumluluk.

Kabul etmek gerekir ki Cumhuriyet yönetimi biraz başkent Ankara'yı ortaya çıkarmak düşüncesiyle biraz Osmanlı tarihine soğuk bakışının etkisiyle İstanbul'u ikinci plana itmeye, onun ihtişamını ve bir ülke için sunduğu imkânları görmezlikten gelmeye çalıştı. Şehrin imparatorluğun son yıllarında sahip olduğu bir milyon iki yüz bin nüfusun Cumhuriyet'in ilk yıllarında beş yüz bine düşmüş olması hem bu bakışın ve hem de devletin küçülmesinin kaçınılmaz sonucu gibidir. En az bir çeyrek asır şehre ciddi hiçbir yatırım yapılmadı.

Ne var ki İstanbul öyle kolaylıkla ikinci plana atılacak, unutturulacak, ihtişamı görmezlikten gelinecek bir

şehir değildi. 1950'lerden itibaren yavaş yavaş, 1980'lerden itibarense süratli bir şekilde İstanbul, dünya şehirleri arasında hak ettiği yeri almaya başladı. Bugün Türkiye'nin sanayi, iktisat ve ticaret hayatının kalbi bu şehirde atıyor, bünyesinde mevcut üniversiteler, yayın kuruluşları ve her türlü sanat etkinlikleriyle ülkemizin eğitim, kültür ve sanat hayatına burası yön veriyor. Barındırdığı Hristiyan-Bizans ve Osmanlı-İslam medeniyetinin en güzide eserleri, Haliç, Boğaziçi ve Adalar başta olmak üzere sahip olduğu tabiat güzellikleri geçmişte olduğu gibi bugün de İstanbul'un güzelliğine güzellik katmaya devam ediyor.

Evet, böyle bir şehre sahip olmak gerçekten büyük bir mazhariyettir. Fakat aynı zamanda bir sorumluluktur. Onu tarihî, kültürel ve doğa güzellikleriyle birlikte koruma sorumluluğu. Gelecek nesillere güzide bir emanet olarak tevdi etme sorumluluğu. Bu sorumluluk sadece onu korumanın omuzlarımıza yüklediği bir sorumluluk değil, onu şimdiki ve gelecek nesillere bütün yönleri ve zenginlikleriyle tanıtmak da buna dâhildir. Sorumluluğumuzu artıran ve biraz da şehrin büyüklüğüne dikkatimizi bir kez daha çeviren, Marmaray kazıları başta olmak üzere son zamanlarda yapılan arkeolojik kazıların İstanbul'un 8000-8500 yıllık bir tarihinin olduğunu gözlerimizin önüne sermesiydi.

Bu sorumluluk bilinciyle üç yüz kadar bilim adamının desteğini alarak bu şehre, bu şehrin tarihî ve aktüel kimliğine yakışır bir tarihini yazmaya koyulduk. Bu çalışmayı ortaya koyan yönetim ve bilim ekibi kısa zamanda bu çapta bir eseri hayata geçirmek için geceyi gündüze kattı. Bunu yaparken kuru bir siyasi tarih veya sosyal tarih ortaya konulsun istenmedi. On üç ana konu tespit edilerek, tarih öncesinden günümüze kadar İstanbul bütün yönleriyle insanımızın bilgi ve dikkat alanına getirilmek istendi.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi on üç ana bölüm halinde tematik olarak planlandı ve hazırlandı. İlk bölümde "İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri" ve dünya tarihindeki yeri ortaya konmaya çalışıldı. Onları "Topoğrafya ve Yerleşim", "Siyaset ve Yönetim", "Demografi", "Toplumsal Hayat", "Dinî Hayat", "İktisat, Ulaşım ve Haberleşme", "Edebiyat, Sanat ve Kültür", "Mimari", "Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümleri takip etti. Son bölümde hayatlarını veya hayatlarının büyük kısmını İstanbul'da geçirmiş kültür, sanat ve bilim adamlarıyla yapılan konuşmaları içeren "Hafızalardaki İstanbul" yer aldı

Elinizdeki İstanbul tarihinin bir şehir tarihi olmanın ötesinde özellikler taşıdığının altını çizmek gerekir. Bizans İmparatorluğu döneminde Doğu Roma, Osmanlı İmparatorluğu döneminde geniş Osmanlı coğrafyası bu şehirden yönetildiği ve ona buradan yön verildiği için İstanbul tarihi aynı zamanda önemli ölçüde Bizans ve Osmanlı tarihidir. Çünkü bu şehirdeki gelişmeler her iki imparatorluğu derinden etkilemiştir.

Şurasını da özellikle vurgulamak gerekir. İstanbul tarihi ele alınan on üç ana konuyla ilk defa bu ölçüde siyasi tarihin dışına çıkmış, din, eğitim, bilim, teknoloji, sanat, kültür, iktisat, hukuk tarihi, diğer konuların ve özellikle sosyal tarih araştırmalarının konusu olmuştur.

Eserin ortaya çıkmasında editörümüz Coşkun Yılmaz'ın olağanüstü çabası, günler geceler boyu devam eden mesaisi başat rolü oynadı, şükran borçluyuz. Öte yandan, bölüm editörlerinin ve yayın kurulunun çabaları ile redaksiyon, bilim ve danışma kurulunun katkılarını da burada teşekkürle anmalıyım.

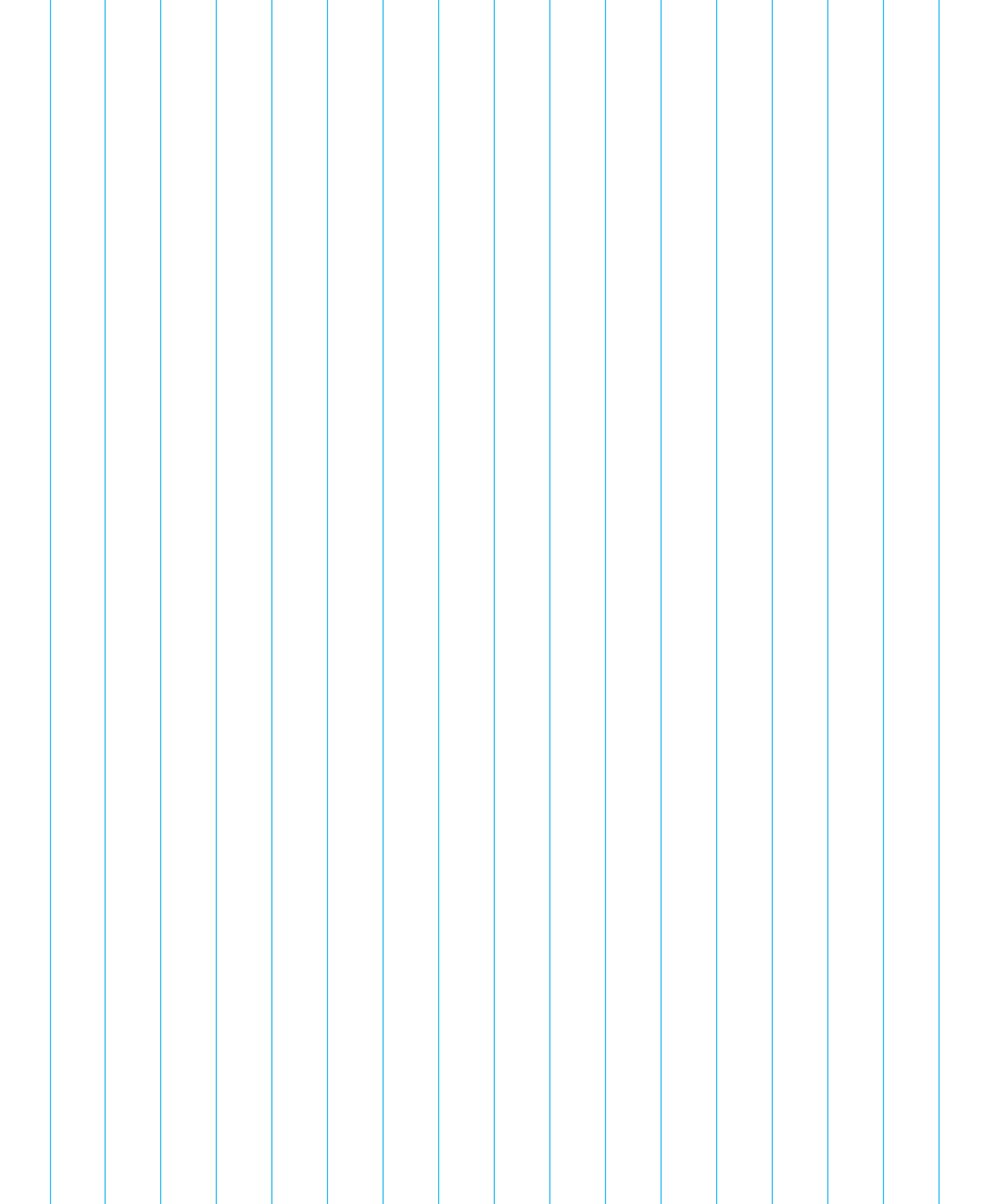
Bu çalışmanın ortaya çıkmasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.'nin ısrarlı taleplerinin belirleyici olduğunun altını çizmeliyim. Başından beri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı Dr. Mimar Kadir Topbaş bu projeyle yakından ilgilendi, destek verdi. Doğrusunu ifade etmek gerekirse böyle ağır bir yükün altına girerken onun desteğine her zaman güveneceğimizi biliyorduk. İstanbul'u geliştirme ve yaşanır bir şehir yapma desteklerine kültür alanında elimizden geldiğince bir katkı düşüncesiyle bu yükü üstlendik. Kitabın, muhtevasının ötesinde elinizdeki şekil güzelliği ve mükemmelliği içinde sunulmasında Kadir Topbaş'ın yakın ilgisinin ve katkısının büyük rolü var. Kendisine şahsım ve İstanbul Tarihi ekibi adına en samimi şükranlarımı sunarım.

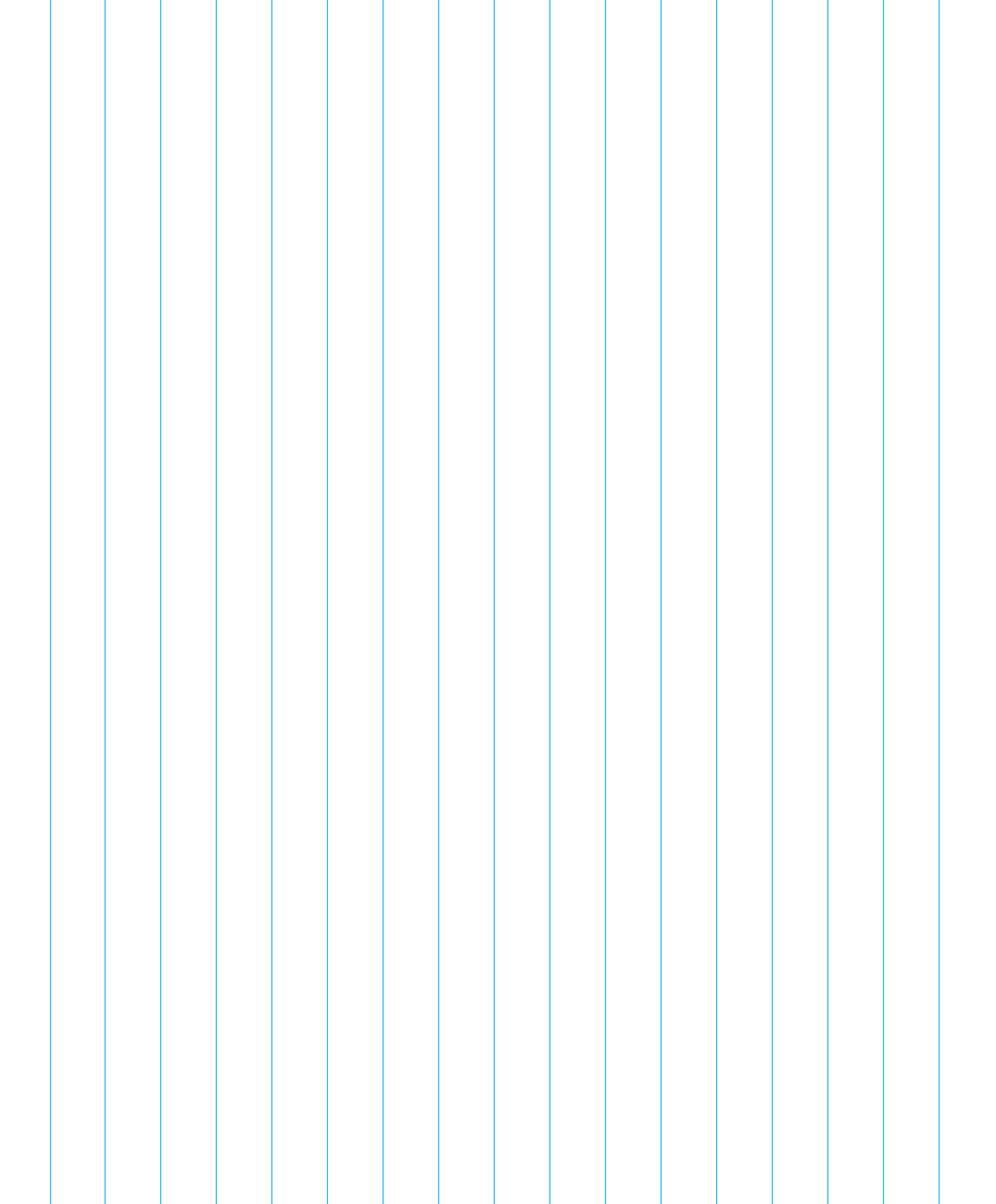
Kültür A.Ş.'nin o dönemki genel müdürü Sabri Dereli'nin, sonraki genel müdür Nevzat Kütük'ün her zorluğumuzu aşma yolundaki gayretleri olmasaydı böyle bir projenin gerçekleşmesi mümkün olmayabilirdi.

Şüphesiz şükran duymamız, minnet duygularımızı belirtmemiz gerekenler sadece bunlarla sınırlı değil. Çok geniş bir bilim adamları kadrosuna, kurumlara, kuruluşlara, yetkililere şükran hislerimizi ifade etmemiz gerekir. Teşekkür sayfasında bunların oldukça geniş ama tam olmayan bir listesini vermeye çalıştık. Nasıl ifade edersek edelim layıkı veçhile teşekkürden aciz olduğumuzu belirtmeliyim.

On ciltlik *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'yle bu şehrin büyüklüğüne layık bir eser ortaya koyabilmiş, onun zenginliklerini ve dünya siyasi, sosyal, ticari ve kültürel tarihindeki yerini gereği gibi belirtebilmişsek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Saygılarımla.

ÖNSÖZ

COŞKUN YILMAZ
Editör

"Şehirlerin Sultanı"...

Hiçbir şehir bu tanımlamaya İstanbul kadar layık görülmemiştir... Doğal güzelliğiyle, coğrafi konumuyla, stratejik mevkiiyle, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasıyla, tarihî geçmişiyle, askerî önemiyle, ticari fonksiyonuyla, dinî merkez oluşuyla, siyasi rolüyle, toplumsal yapısıyla, demografik zenginliğiyle, kültürel renkliliğiyle, bilimsel, kültürel ve hukuki birikimiyle, entelektüel ortamıyla, mimari anıtlarıyla, payitahtlığıyla ve de Boğaz'ı, Haliç'i ve Marmara'sıyla! ...

"İmparatorlar ve Sultanlar Şehri"dir İstanbul... Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı gibi dünya tarihini şekillendiren büyük imparatorluklara 1600 sene (330-1923) payitahtlık yapmış ve yeryüzünün en uzun ömürlü başkenti unvanını almıştır. Hiçbir şehir, imparatorları/sultanları açısından İstanbul'unki kadar uzun bir listeye ev sahipliği yapmamıştır. 95 Roma/Bizans imparatoru ve 30 Osmanlı padişahı bu şehirde hüküm sürmüştür.

"Payitaht-ı Zemin/Yeryüzünün merkezi"dir İstanbul. Bunda Boğaz'ın etrafında konumlanması yanında, Doğu ve Batı'nın bitiş ve başlangıcını kendi sınırlarında barındırmasının da önemli bir rolü vardır. Jeopolitik konumu, askerî, siyasi ve dinî etkisiyle de "Dünya başkenti", "Şehirler kraliçesi", "Belde-i tayyibe/Kutsal belde", "Ümmü'd-dünya/Dünyanın annesi"... şeklinde isimlendirilmektedir ki, bunlar İstanbul'un konumuna vurgu yapan tanımlamalardan bazılarıdır...

Bir şehir devleti olarak tarih sahnesine çıkan, yolculuğuna imparatorluklar payitahtı olarak devam eden İstanbul, kurucu, inşacı ve kuşatıcı kimliği, farklı tecrübeleri bir arada barındıran bünyesi ve kadim geleneği ile insanlığın sadece geçmişine değil ufkuna da hitap eden en önemli ve dönüştürücü medeniyet merkezlerinden birisidir.

Hristiyanların ilk başkenti İstanbul'dur. İlk Hristiyan imparator Konstantin tarafından ilk Hristiyan imparatorluğun başkenti olarak tasarlanıp geliştirilen İstanbul, Ayasofya başta olmak üzere bu dinin kadîm ve görkemli abidevi yapılarını bünyesinde barındırır. Hristiyanlık tarihinin mühim olaylarının mekânı ve en büyük iki mezhebinden birisinin, Ortodoksluğun kurucu merkezi, patrikhanesinin de ev sahibidir.

İstanbul Müslümanlar için, fethi Hz. Muhammed tarafından müjdelenen, fâtihi ve ordusu övülen, mukaddes bir hedef ve Müslümanlara 400 sene "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye" olmuş, "hilâfet merkezliği" yapmış bir şehirdir. Kudüs hariç hiçbir şehir iki dinin mensupları tarafından burası kadar kutsal kabul edilmemiştir.

Müslümanlar ve Hristiyanlar kadar eski bir geçmişe sahip olmamakla birlikte İstanbul'un Museviler için de ayrı bir önemi vardır. Zorla din değiştirmeye mahkûm edildikleri, bunu kabul etmeyenlerin ise katledildiği veya sürgüne zorlandıkları İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşam imkânı bulamayan Yahudilerin inançlarını özgürce yaşadıkları ve korundukları bir merkez olmuştur İstanbul.

Geçmişten devraldığı beşerî birikimi yeni katılımlarla zenginleştirip, bütün insani renklere kendi iklimlerinde yaşama imkânını sunan, dünyanın en zengin dinî ve etnik çeşitliliğine sahip Osmanlı İstanbul'u, demografik zenginliği, şahitlik ettiği ve sahnesi olduğu olaylar, kültürel renkliliği, farklı inanç mensuplarının yaşamlarındaki serbestlik ve kimliklerini ifade açısından, uzun asırlar din ve mezhep kavgalarıyla yoğrulan Avrupa'nın önde gelen yerleşim merkezlerine kıyasla "Dünyanın Sığınağı" kabul edilmiş bir şehirdir

Tarih sahnesine İstanbul'dan önce, onunla beraber veya daha sonra çıkmış hiçbir şehir, onun mirasıyla ve etkinliğiyle yarışamaz. Hangi metropolün geçmişi binlerce yıllık bir derinliğe sahiptir? Yarımburgaz kazıları İstanbul yakın bölgesindeki tarih izlerini MÖ 800 binlere taşımaktadır. Marmaray çalışmaları sırasında Yenikapı'da yapılan kazıların bulguları ise bizzat Suriçi İstanbul'unun yerleşim tarihini günümüzden yaklaşık 8500 yıl geriye götürmektedir. Bu bulgular ışığında İstanbul, insanlığın etkinliği süreklilik arz eden en eski yerleşim birimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Geçmişte yoğun nüfusu olan, başkentlik yapan veya planlı şehirciliğin ilk örneklerini oluşturan birçok önemli yerleşim merkezi bugün arkeolojik, tarihî ve turistik özellikleriyle gündemdedir. İstanbul ise tarihî derinliği, etkin sürekliliği ve eserleriyle çağdaşları veya sonraki büyük şehirlere kıyasla özel bir konuma sahiptir. Roma döneminde İstanbul ile mukayese edilebilen

veya tarih sahnesinde yer alan Venedik, Cenova, Roma, Sicilya, İskenderiye, Antakya, Beyrut, Bağdat, İznik... benzeri bir devamlılığı sürdürememiştir. Bu durum geçmişleri ve gelecekleri itibariyle Osmanlı İstanbul'uyla mukayese edilebilecek şehirler için de geçerlidir. Londra, Paris, Amsterdam, Viyana, Lizbon, Roma... Halep, Şam, İskenderiye, Kahire, Bağdat, İsfahan...

İstanbul etkin sürekliliğini tarihin her döneminde devam ettirmiş, XV. yüzyılın başlarında sendelemesine, XX. yüzyılın ilk yarısında konum değiştirmesine rağmen yüzyılın ikinci yarısında yeniden yükselişe geçerek dünya metropolleri arasındaki yerini tekrar almıştır. Bu durum, dinamik yapısını her zaman koruyan İstanbul'un kendi küllerinden doğmaya devam ettiğini, geçmişin medeniyet birikimi yanında geleceğin medeniyet tasavvurunda da rol sahibi olduğunu göstermektedir.

İstanbul'u tanımlamak için kullanılan isimlerin listesi bile bu şehrin zenginliğini, tarihî fonksiyonunu, konumunu, renkliliğini, kültür ve inanç iklimini, farklı toplumlar tarafından algılanma biçimini ve iddiasını yansıtmaktadır. Tarihî kayıtlarda bilinen en eski ismi Bizantion olan şehir, 330'da Roma İmparatorluğu'nun merkezi buraya taşınınca Secunda Roma/İkinci Roma ve Nova Roma/Yeni Roma olarak anılmıştır. Araplar için Rûmiyyetü'l-kübrâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm'dur. İstanbul, İran-Ordu dili için Taht-ı Rûm, Kayser-i Zemin'dir. Şehrin başkentlikten sonraki en yaygın ismi, banisi Konstantin'den hareketle Konstantinopolis'dir. Bunun, Araplar ve Osmanlılar gibi Müslümanlardaki karşılığı Hz. Peygamber'in Fetih hadisinde ifadesini bulan Kostantiniyye'dir ve bu isim, resmî yazışmalarda, literatürde ve sikkelerde varlığını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürmüştür. Yazılı kaynaklardaki kullanımı X. yüzyıla kadar uzanan ve Osmanlı fethinden sonra yaygınlaşan İstanbul isminin aslında Konstantinopolis'ten bozma olduğuna; genel kabul görmüş "is-tin-polis" (=şehre) kalıbından geldiğine dair nitelendirmenin, yakışan bir "fantezi"den öteye geçemeyeceğine yeni araştırmalarda işaret edilmektedir. Bu isimlere zaman zaman, İstanbul'dan üretilen, hatta benzetmesi Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen "Müslümanın bol olduğu yer" anlamında "İslambol" eşlik etmiş; XV. yüzyılda kimi resmî kayıtlarda görünen İslambol, bazı Osmanlı sultanlarının bastırdığı paraların üzerinde de yer bulmuştur. Yine Hasretü'l-mülûk, Payitaht-ı Saltanat, Tahtgâh-ı Saltanat, Makarr-ı Saltanat, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Dârü'l-hilafe, Dârü'n-nasr, Medînetü'l-muvahhidîn, Deraliyye, Mahrûse-i Saltanat, Dergâh-ı Muallâ, Südde-i Saâdet, Dersaâdet, Âsitâne... Osmanlıların kullandığı isim ve unvanlardan bazılarıdır.

Avrupalılar İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden ötürü şehri "Konstantinopolis" yerine "Türkopolis" olarak isimlendirmişse de bu isim yeni mukimleri tarafından kullanılmamıştır. İstanbul'un yukarıdakiler dışında da çeşitli dillerde farklı isimleri vardır. Şehrin adı İskandinav halkları arasında büyük şehir anlamında Miklagrad, Slav dünyasında Çar Şehri anlamında Tsargrad/Carigrad, yine aynı anlamda Grekçe Vasileos Polis, İbranice Kustandina/Kostan'dır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi okurlarına İstanbul'un farklı milletler tarafından kullanılan ve şehrin tarihteki algısına ve zenginliğine delalet eden uzun bir isim listesi verir.

Sahiplerini emperyal bir güce dönüştüren İstanbul aynı zamanda, XIV-XV. yüzyıllarda Bizans'ta, XIX. yüzyılda Osmanlılarda olduğu gibi, "Devleti Koruyan Şehir"dir. "İstanbul'a sahip olan dünyaya sahip olur" hükmünce egemen güçler, dengelerin sarsılmaması için şehrin el değiştirmemesi yolunda gayret göstermişlerdir. Diğer taraftan İstanbul, kurulduğu andan itibaren bir "esirgemenin" kanatları altında olduğuna inanılan ve bu inancın dua mahiyetinde unvanlara dönüştüğü bir şehirdir. Allah tarafından korunan, himaye edilen anlamındaki "Mahmiye-i İstanbul" veya "Mahrûse-i İstanbul", bunların en çok kullanılanıdır.

Uzayıp giden isim listesine rağmen bu belde sakinleri tarafından "şehir" olarak anılmaktaydı. "Bu gün şehre indin mi?" yakın zamanlara kadar İstanbulluların birbirlerine sordukları sorulardandı. Çünkü burası imparatorluklar başkentidir. En gelişmiş kurumlar, devasa binalar, abidevi mabetler buradadır. Burası siyasi, dinî ve kültürel temsil yeridir. Estetiğiyle, beşerî ilişkileriyle, hukukuyla, örfüyle, alt yapısıyla, imkânlarıyla, yaşam standardıyla hayatın en üst düzeyde devam ettiği yerleşim birimidir. Büyük bir güç ve medeniyet merkezidir. Onun için burası ismi açıkça dile getirilmeye ihtiyaç duyulmayan "şehir"dir ve şehir denince akla İstanbul, "şehrî" denince de İstanbullu gelirdi! Bugün ise tek bir isim hâkimdir: İstanbul.

Modern dünyayı şekillendiren gelişmelere merkezlik eden İstanbul, tarihi boyunca hep talep edilen, belki de yeryüzünde en çok arzulanan, orduların ve sultanların hayallerini süsleyen bir şehirdir. Ediplerin, seyyahların, bilginlerin, müverrihlerin, araştırmacıların en güzel eserlerine konu olan İstanbul'un, tarihin akışı içerisinde karakteristik özelliği "özne" bir şehir oluşudur. Yani sahiplerinin ve şehir sakinlerinin ufuklarını yönlendiren, dünyaya bakışlarını ve hayat tarzlarını belirleyen bir rolü vardır. Uzun tarihinde kısa süreli iniş çıkışları olmuşsa da her zaman dünya sahnesinde varlığını hissettiren ağırlık merkezlerinden birisidir. İstanbul, tarihin yaşandığı ve

yapıldığı, tarihin seyrine tesir eden nice olaylara sahne olmuş, şahitlik etmiş, dünya tarihinde iz bırakmış bir merkezdir.

Bu çerçevede "özne" ya da "etken" bir role sahip şehirlerin ve tarihsel olayların her yeni nesilde, zihnî iklimde ve tarihsel bağlamda tekrar ele alınması, anlaşılması ve konuşturulması gereklidir. Roma ile başlayan, ancak konumunu Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı ile uzun soluklu imparatorluklar merkezi olarak devam ettiren İstanbul'un tarihinin bütüncül bir anlayışla yeniden yazılması, çokça dile getirilen İstanbul merkezli bir dünya tarihi yazımının da ön adımıdır. İstanbul'un tarihini yazmak sadece bir şehrin tarihini ortaya koymak değildir. Aynı zamanda asırların birikimine ve insanlık tarihinin dönüm noktalarına da ışık tutmaktır. Dünya tarihi yazmak nasıl zihnî ve sosyopolitik bir iddianın göstergesi ise şehrin, özellikle de İstanbul'un uzun tarihini yazmak da başlı başına iddialı bir duruştur.

İstanbul'un uzun tarihine dair pek çok kaynak ve araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar bir bütünü tamamlayan parçalar olmaktan ziyade farklı neden ve amaçlarla hazırlanmış, şehrin tarihinden kesitler sunan eserlerdir. Az sayıdaki İstanbul monografisi ise hacim ve kapsam itibariyle sınırlı çalışmalardır. Bilgi ve yorumlarıyla şehrin tarihine önemli katkılar sunan elimizdeki binlerce çalışma dağınık ve parçalı bir görünüş arz etmektedir. Bu durum her veçhesiyle şehrin kapsamlı bir tarihinin yazılmasını zorunlu kılmıştır.

İstanbul'u tarihî bütünlüğü içerisinde ortaya koyan eserlerin yetersizliği, büyük dünya şehirleri hakkında yazılmış tarihlere bakılınca daha da göze batmaktadır. Bugün metropol olan fakat tarihî derinlik ve etkinlik hususunda İstanbul ile mukayese dahi edilemeyecek olan, birkaç yüz yıllık geçmişe sahip New York hakkında onlarca büyük şehir tarihi vardır. Örneğin Edwin G. Burrows ile Mike Wallece'nin yazdığı ve Oxford Üniversitesi'nin yayınladığı Pulitzer ödüllü *Gotham: A History of New York City to 1898* (Oxford 2000) kitabının hacmi 1.500 sayfa civarındadır ve esasen şehrin 200 yıllık tarihini anlatmaktadır. Aynı şekilde çok yeni bir şehir olan Chicago'nun *A History of Chicago* başlıklı 3 ciltlik (Bessie Louise Pierce, Chicago Üniversitesi, Chicago 1937) tarihi, erken sayılabilecek bir tarihte kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda dünyaya adını duyuran Londra'nın ise 45 yıl önce yayınlanan *History of London* isimli 6 ciltlik (Secker and Warburg, London 1971) bir tarihi vardır. Londra ile ilgili ayrıca 1900 yılından başlayıp devam eden ve 45 cildi bulan *Survey of London* isimli bir çalışma da mevcuttur. Roma, Atina, Pekin, Paris, Kahire ve diğer bazı şehirlerin de kendi dillerinde oldukça hacimli tarihleri vardır. Birçok şehrin ansiklopedik tarzda yani maddeler halinde yazılan tarihleri de bulunmaktadır.

Elinizdeki *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, kentin tüm tarihî dönemlerini ele almasıyla alanındaki en hacimli ve kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir. Yine de İstanbul'un büyük tarihsel birikimi yanında mütevazı bir ilk adım olarak değerlendirilmelidir. Şüphesiz İstanbul, bu eserin hazırlıkları sırasında daha da iyi anlaşılmıştır ki, hakkında çok daha ayrıntıya sahip eserlerin yazımını zaruri kılan bir şehirdir.

İstanbul gibi tarihî derinliğe sahip, hele de bu kadar çok açık uçlu ve birbiriyle bağlantılı temaları olan bir şehrin tarihini yazmak oldukça güç bir iştir. Bunun için, organizasyon kabiliyetinin, planlama becerisinin, imkânların temin edilmesinin ve uzmanlığın yanında içerik ve biçimi ile model olabilecek önerilerin ve örnek çalışmaların devreye girmesi icap etmiş ve böylesi bir çalışmada ilk iş, İstanbul'un uzun tarihini ele almanın yöntem ve modelini belirlemek olmuştur. Zira doğru bir yöntem belirlenemezse ortaya çıkan eserin arzu edilen katkıyı sağlaması da mümkün olamaz. Bu çerçevede *Büyük İstanbul Tarihi*'nin hazırlık safhasında üzerinde en çok durulan konular, ilke ve yöntem meseleleriydi. Ön hazırlıklarını yayın kurulu üyemiz Yunus Uğur'un yürüttüğü bu süreç yayın kurulumuzda etraflıca değerlendirilmiş, bölüm editörlerimizin ve bilim kurulu üyelerimizin fikirlerine müracaat edilmiş, pek çok uzmanın görüş ve önerileri alınmak suretiyle takip edilecek ilkeler ve yöntem belirlenerek özgün bir eser hazırlanmasına gayret edilmiştir. Neticede bu süreçteki tartışmalar ve öneriler hem bu kitabın yazımına hem de genel olarak Türkiye'deki şehir tarihi yazımına önemli katkılar sunmaktadır.

İstanbul tarihi yazılırken "Hangi ilkeler benimsenmeli?" sorusuna cevap olarak şu esaslar tespit edildi. İstanbul "özne" yani "etken" bir şehir olarak ele alınacak, tarihi, devlet ve toplumlarının tarihi ile etkileşimli bir şekilde incelenecek; kapsam olarak İstanbul'un bütün kadimi kucaklanacak, şehrin dünya şehirleri arasında konumu her dönemde mukayeseli bir şekilde ortaya konacak, özellikle şehir tarihçiliğinde tartışılan temaların İstanbul özelindeki tezahürleri çalışılacak, şehirdeki hayat ve ilişkiler zaman ve mekân bağlamları içerisinde ele alınacak ve eser birbirinden farklı düzeylerdeki okuyucu kitlesine hitap edecek bir üsluba sahip olacak.

Bu genel ilkelerden sonra, İstanbul'un tarihi gibi uzun bir dönemi yazma yöntemlerinin tartışıldığı bir

süreç yaşadık. Bu safhada iki yöntem öne çıktı: Birincisi, kronolojinin öncelenmesi ve olaylar ile ele alınan konuların tarihî süreç dikkate alınarak yazılmasıdır. Bu yöntemin güçlü tarafı, İstanbul'un oluşumundan başlayıp günümüze kadarki tarihini dönemlere göre kronolojik bir anlayışla yazmak ve tarihî bütünlüğü anlamak iddiasıdır. Dönemselliği vurgulayan bu usulün zaafı, özellikle çok yazarlı bir kitapta tematik bir bütünlüğün oluşturulamaması, bazı konuların hiç temas edilmeden atlanması sakıncası ve en önemlisi de dönemleri aşan şehirdeki tematik süreklilikleri göz ardı ederek şehrin uzun dönemli kültürünü ve gündelik yaşamını anlamayı zorlaştırmasıdır.

İkinci yöntem ise, temaların öncelemesi ve tarihsel dönemlerin/kronolojinin her temanın kendi özel şartları, süreklilik ve kesintileri dikkate alınarak yazılmasıydı. Her iki yöntemde de, uzun dönemli tarih yazmanın zorunlu kıldığı, dönemlendirmelerin siyasi tarih temelli olma tehlikesi varsa da bu tehlike tematik yaklaşımda nispeten daha azdı. İncelenen konunun farklı yönleriyle ve daha bütünlükçü bir yaklaşımla ortaya konulması hususunda bu yöntem daha dikkate değer kabul edildi. Bu nedenle de, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'nin yazımında şehrin tarihinde var olan süreklilikleri ve değişimleri takip etmeye daha fazla imkân vermesi nedeniyle bu yöntem tercih edilerek tematik bir şehir tarihi hazırlandı.

Tematik anlayışa göre hazırlanan bu çalışmada konular makaleler halinde yazıldı. Ana makalelerde yeterince üzerinde durulamayan konuların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak detaylar ise çerçeve ve derkenar yazılar ile derinlikli olarak incelenmeye çalışıldı.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin yazımında, modern şehir tarihi yazımı ve Osmanlı şehir tarihi yazım gelenekleri birlikte düşünülerek ana bölümler şu sıralamaya göre belirlendi:

İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri,
Dünya Ölçeğinde İstanbul,
Topoğrafya ve Yerleşme,
Siyaset ve Yönetim,
Demografi,
Toplum,
Din,
İktisat,
Ulaşım ve Haberleşme,
Edebiyat, Kültür ve Sanat,
Mimari,
Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Hafızalardaki İstanbul.

Bu bölümleri İstanbul Kronolojisi ve İstanbul Bibliyografyası başlıkları takip etti.

Temaların kendi içindeki kronolojilerinin oluşturulmasında şehrin kimliğini belirleyen ve tarihî akışında dönüm noktasını oluşturan üç dönem esas alınsa da bazı temalarda farklı/aralarında geçişken dönemlendirmeler de yapılmıştır. Bunlar; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir.

İstanbul'un Konstantin tarafından kuruluşundan sonra şehrin tarihindeki en tanımlayıcı ikinci değişim şüphesiz Osmanlılar tarafından fethidir. Bu dönemde şehrin sahipliği, yönetimi, hâkim medeniyet, inanç ve mimarisi bakımından İstanbul yeni bir kimlik ve temsil kabiliyeti kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi ise Osmanlı dönemi ile aralarında Bizans ve Osmanlı devri gibi kimlik belirleyici bir geçiş olmasa da şehrin başkentlik konumunu kaybetmesi, yeni idari yapılanmaların merkezinden uzak olması, hatta çeşitli nedenlerden dolayı geri plana itilmesi ve genel olarak demografik, siyasi, sosyal, iktisadi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin seyri açısından üçüncü bir devir olarak ele alınmıştır.

İstanbul'un, Osmanlı öncesi dönemi muhtelif tanımlama ve tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar devam etmekte ve farklı saiklerle farklı tercihlere yol açmaktadır: Roma, Doğu Roma ve Bizans İstanbul'u gibi... Öncekilere oranla daha geç dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen "Bizans" tanımlaması özellikle de Doğu Roma'yı nitelemek için XVIII-XIX. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve geniş kitlelerce kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle elinizdeki eserde, hedef kitle gözetilerek, editoryal tercihlerde "Bizans" isimlendirmesi benimsenmiştir. Fakat yazılarda tek bir isimlendirmeye gidilmemiş, yazarların tanımlamalarına riayet edilmiştir.

Her tema kendi içinde süreklilikler ve değişimler dikkate alınarak dönemlendirilmiş, Antik çağlar, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri mutlak kopuşlar olarak ele alınmamıştır. Üç ana dönemin farklılıkları tartışılmış ve keskin bölümlemelerin mahzurları dikkatten uzak tutulmamıştır. Geçişkenliklere dikkat edilmek ve konusuna göre uygulanmak kaydıyla kronolojik üç dönem anlayışı benimsenmiştir. Bunun yanında İstanbul'un Roma öncesi de incelenmiş, fakat şehrin uzun tarihi düşünüldüğünde antik döneme ait verilerin, bilgi kaynaklarının ve belirleyici gelişmelerin diğer üç devre oranla çok daha az olması nedeniyle dönem merkezli temel bir bölümlendirmeye gidilmemiştir.

Her temanın planlanmasında kendi içindeki öncelikleri ve süreklilikleri dikkate alınmıştır. Ancak bu, her temanın mutlak anlamda diğerlerinden bağımsız

olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela doğal afetler Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde şehrin fiziki yapısına etkisi itibariyle ele alınırken Toplum bölümünde şehir hayatına tesirleri açısından incelenmiştir. Dolayısıyla aynı tarihte meydana gelen bir olay iki ayrı bölümde ilgili temaya yönelik önceliğiyle ele alınmıştır. Yine Bizans ve Osmanlı toplumlarında din-toplum ilişkisinin tartışılmaz bir içiçeliği bulunmaktadır ve bunu günümüz anlayışıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Nitekim temalar belirlenirken de bu iki konunun tarihte birbirinden ayrılıp ayrılmayacağı en çok tartışılan meselelerden olmuştur. Yine hangi konu ele alınırsa alınsın siyaset, iktisat, sanat, diplomasi, törenler vb. alanlarda özellikle de Osmanlı İstanbul'unda dinin toplumda daha belirleyici bir rolü olduğu görülür. Dinî, diğer konulardan veya diğer konuları da dinden tamamen bağımsız ele almak veya dışlamak hatalı bir tarih okuması olacağı gibi eksik veya yanlış sonuçlara ulaşmak gibi temel bir problemi de beraberinde getirecektir. Toplum bölümünün de Din, Siyaset ve Yönetim bölümleriyle kesişen konuları bulunmaktadır. Aynı şekilde İktisat ile Demografi, Ulaşım ve Haberleşme bölümleri veya Mimari, İktisat, Toplum ve Siyaset bölümleri arasında güçlü bağlar bulunmaktadır. Benzer durum daha özel konular için de geçerlidir. Mesela, Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümündeki "İstanbul'un Uzun Asrı: Dünya ve Türkiye", Mimari bölümündeki "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması" ile "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Mimarlık" makaleleri İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri bölümünü daha da zenginleştiren ve tamamlayan bir mahiyete sahiptir. Bu nedenle konular, aralarındaki keskin kopuşlardan ziyade "Hangi temayla ilgisi daha fazla?" sorusuna verilen cevaplara göre tasnif edilmiş olup okuyucunun da bunu dikkate alması önerilir.

Eserin hazırlanmasında ilmî üslubun yanısıra genel okuyucuya hitap edebilecek bir dil kullanılmasına özen gösterildi. Böylece *Büyük İstanbul Tarihi*'nin, alanındaki çalışmalara bilgi, yöntem ve içerik olarak kaynaklık etmesi yanında Türkiye'de ve yurt dışındaki İstanbul derslerinde kullanılabilecek bir metin/kaynak olacağı düşünülerek akıcı, kuşatıcı ve güçlü bir ifade diline sahip olmasına da gayret edilmiştir.

Makalelerde ele alınan konunun doğrudan şehir hayatıyla ilgisinin kurulması, meselenin ana esaslarının ve genel seyrinin aktarılması; tartışma ve ayrıntılara girmekten kaçınılması, konular ele alınırken yeni bulguların, güncel bilimsel sonuçların ve ortak kabullerin yansıtılması; zorunlu olmadıkça dipnot kullanılmaması, dipnotun bir bibliyografya yığınağına dönüştürülmemesi, atıfların en son yayınlara ve ana kaynaklara yapılması, dipnot dışında istifade edilen eserlerin kaynaklar başlığı altında ayrıca gösterilmesi gibi hususlar yazarlarla paylaşıldı. Fakat onların tercihlerine de müdahale edilmedi. Dipnotta kullanılan eserlerin kaynaklar kısmında topluca yer alması sık karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, hacmin şişirilmemesi, baskı ve kâğıttan tasarruf amacıyla makale sonlarındaki kaynaklar kısmında sadece dipnotlarda gösterilmeyen eserlere yer verildi.

Kitapta yer alan yazılar üç grupta tanımlanmıştır. Bunlar;

1- Makaleler: Elinizdeki kitabın ana yazılarıdır. Ele alınan konunun çerçevesi ve bölümleri ile ilgili bir girişten sonra, konuyla ilgili ortak kabullerle öncü ve güncel bilgiler verilmiş, ardından önemli bazı soru ve tartışmalar ele alınmıştır. Konular işlenirken İstanbul'un bir şehir olarak merkezde olması, konuların doğrudan İstanbul'u ilgilendiren yönüyle ele alınması önemsenmiştir. Konuyla ilgili çok bilinen temalar, kavramlar, mekânlar ve kişiler makalelerde belirtilmekle birlikte, kişilere indirgenen ve sadece konunun uzmanlarını ilgilendiren tartışmalardan uzak durulmuş, standart olarak genel okuyucu esas alınmıştır.

2- Çerçeve yazılar: Ana makalelerde bahsi kısaca geçen veya geçmeyen fakat dikkat çekilmek istenen önemli konular çerçeve yazılara taşınarak ana makaleden ayırt edilecek bir tasarımla okuyucuya sunulmuştur.

3- Derkenar: Ana konunun anlaşılması için kaynak metinlerden alıntılanmış yazılar olup okuyucuya makale ve çerçeve yazıdan ayırt edici bir tasarımla sunulmuştur.

Tematik on üç ana bölüme ayrılan eser 10 cilt olarak yayınlanmaktadır. İlk bölüm hariç her bölümün girişinde ayrıntılı bir değerlendirme yer aldığından burada bölümler hakkında genel bir değerlendirmeyle yetinilecektir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin 1. cildi üç bölümden oluşuyor: İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul, Topoğrafya ve Yerleşim.

Kitabın giriş bölümü olarak planlanan İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri'nde şehrin siyasi, zihnî, sosyal, dinî ve imar alanındaki büyük dönüşüm ve buhranları inceleniyor. Tarihî mecrası bir şehir devleti olarak tahkiye ve tahkim edilen İstanbul'un emperyal dönüşümü Roma İmparatorluğu'nun Roma'sına rakip ve alternatif bir başkent olarak inşa edilişiyle başlamış, Osmanlı ile devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti ile resmî olmasa da fiilî iddiasını sürdürmüştür. İstanbul, payitahtı olduğu imparatorlukların üç kıtaya yayılan dünya görüşü ile siyasetlerinin oluşum ve

uygulama merkezi olarak coğrafi, siyasi ve dinî açıdan saha ve süre bakımından en geniş alana ve zamana hükmeden bir şehirdir. Balkanlar, Doğu Avrupa, Afrika, Ortadoğu, Batı Asya, Karadeniz stepleri, Hindistan ve diğer okyanus ötesi bölgelere kadar ulaşan fiilî, siyasi, dinî, iktisadi, askerî nüfuzuyla geniş bir coğrafyanın merkezi olma fonksiyonunu asırlarca sürdürmüştür.

Bu bölüm Halil İnalcık'ın "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u" makalesiyle başlamaktadır. Bu tercih, dünya tarihçiliğindeki konumu ve İstanbul tarihine katkıları nedeniyle yayın ve editörler kurulunun müellife saygı ve teşekkürünün ifadesidir. Uzun tarihi boyunca büyük dönüşümlere ve gelişmelere sahne olan İstanbul'un geçirdiği en köklü emperyal değişim şehrin Osmanlılar tarafından fethidir. Yazı, İstanbul'un karakterini, temsil kabiliyetini ve değerlerini temelden değiştiren olayın hemen akabinde İstanbul'un büyük dönüşümünü ve Fatih Sultan Mehmed'in rolünü incelemektedir.

Osmanlıların şehirle temaslarına ve fethe kısaca temas eden Halil İnalcık öncelikli olarak 1455 tarihli İstanbul ve Galata tahrir defteri ışığında İstanbul'un demografisini, iskânını, bina stoklarını ve bunların nasıl değerlendirildiğini inceliyor. Akabinde Fatih'in şehri imar faaliyetlerini, İstanbul Bedesteni ve Kapalı Çarşısı'nı, şehrin mimari dönüşümünü sağlayan ve görünür kimliğini şekillendiren külliyelerini, idari yapılanmasını, mahallerini ve nüfusunun gelişimini, yerleşimin yayılışını, dinî ve kültürel dokusunu, güvenliğini, farklı inanç mensuplarının yerleşimini ve toplumsal katmanların ilişkilerini, şehrin alt yapı çalışmalarını, ev tiplerini, şehirde konuşulan Türkçe ve diğer dilleri, ticari faaliyetlerini ve insan gruplarını ele alıyor. "Galata" başlıklı çerçeve yazısında da bu bölgenin Osmanlı idaresindeki gelişimini anlatıyor. Böylece fethin akabinde şehirde yürütülen çok yönlü faaliyetler ile Latin işgaliyle birlikte harabeye dönen ve eski parlaklığını bir daha bulamayan İstanbul'un yeniden dünya sahnesine çıkışında Fatih Sultan Mehmed ve haleflerinin gayretlerinin şehre yansıması okura bu büyük Osmanlı tarihçisinin kaleminden aktarılmaktadır.

Bölümün ikinci makalesi "Medeniyet Harmanının Özne Şehri: İstanbul" başlığını taşımaktadır. Ahmet Davutoğlu tarafından kaleme alınan yazı, şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimleri, yerleşimleri, fonksiyonelliğini, simgeselliğini ele alıyor. Tarih okumasını Osmanlı fethi ile aynı asırlarda Avrupalıların ele geçirdikleri şehirlerdeki uygulamaların mukayesesi ile devam ettiren Ahmet Davutoğlu, şehrin medeniyet dönüşümlerindeki rolünü dün-bugün-yarın ilişkisi içerisinde yorumluyor. Mukimlerin şehirdeki medeniyet inşalarının mukayeseli olarak okunduğu yazıda, yazar Osmanlıların fethini, iskân, iktisat, mimari, siyaset, yönetim, kültür ve medeniyet alanındaki faaliyetlerini, bir arada yaşama tecrübelerini Avrupa tarihiyle ile eş zamanlı bir okumayla, özgünlük ve özgürlük açısından değerlendiriyor. İstanbul'un medeniyet tarihindeki kurucu ve taşıyıcı rolünü, tesirlerini ve mirasını Roma-Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi sürekliliği içerisinde değerlendiriyor.

Teorik-kavramsal muhtevasıyla da önemli bir şehir okuması sunan Makale, "Kadimin her aşamasında ve modern dönemde eksen şehir niteliğini koruyan İstanbul'un küreselleşme sürecinde tarihî akışın merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu açıdan, İstanbul'un önümüzdeki yüzyıl içinde bir ulaştırma kavşağı, ticaret ve finans merkezi, kültür ve medya odağı olması, yaşayan canlı bir şehrin doğal kaderidir. Ancak bu kaderin hangi ontolojik öz ve mimari/estetik form ile yeniden şekilleneceği bizim tarih karşısındaki belki de en büyük sınavımızdır." diyen müellifin şehre bakışını ve şehrin geleceğine dair tasavvurlarını da yansıtıyor.

Bölümün üçüncü yazısı, "Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul" olup, Feridun M. Emecen tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada şehrin büyük dönüşüm ve buhranlarını Bizans'tan başlayıp XIX. yüzyılın başlarına kadarki süreyi kapsayacak şekilde ele almaktadır. Konunun Bizans ve Osmanlı şeklinde iki temel dönemlendirmeye ayrıldığı yazı kavramsal çerçeve ile başlıyor. İstanbul'un coğrafi konumu ve buna göre konuşlanışı, yerleşiminin tarihî izleri, şehrin gelişimi, imar faaliyetleri, başkent olarak planlanması, Hristiyanlık başkenti olarak tasarlanması, başkent Konstantinopolis'in doğu ve batıdaki algısı, şehrin yaşadığı büyük buhranların ve karşı karşıya kaldığı tehditlerin anlatımıyla gelişen konu Bizans İstanbul'undan Osmanlı İstanbul'una geçişin dünyadaki yansımaları ve şehre tesiri ile devam ediyor. Akabinde şehrin dinî, siyasi, sosyal, kültürel, mimari, ticari misyon ve fonksiyonlarına temas edilerek Osmanlı İstanbul'unun aynı zamanda nasıl bir büyük dünya şehrine dönüştüğü konu ediliyor. Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı büyük buhranların ve bunların şehre yansımalarının da incelendiği yazıda ayrıca "Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti" ve "Batılılaşan Payitaht" alt başlıklarıyla şehrin XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla Osmanlı ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yeniden konumlandırılması ve yapılandırılması da değerlendiriliyor. İstanbul'un emperyal hikâyesinin, yaşadığı büyük buhran ve dönüşümlerin de konu

edildiği yazı, İstanbul'un tarihiyle ilgili farklı bir okuma olarak okurun şehre bakışına ve yeni yaklaşımlarına zemin oluşturmaktadır.

Bölümün dördüncü ve son makalesi İlhan Tekeli tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada, şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonlarına kadarki dönüşümünü anlatıyor. Yazıda İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü üç döneme ayrılmaktadır: "Utangaç modernleşme" diye adlandırılan birinci dönem 1838-1923 arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. 1923-1948 yılları moderniteye cesur bağlılık ve "köktenci modernite projesi"ni uygulama dönemidir. 1948-1980 yılları arasını kapsayan üçüncü devre ise tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle birlikte yaşanan "popülist bir modernleşme" dönemidir. Yazının son kısmında "1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya, postmodernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme" girildiği, 1990'lı yıllarda dünyadaki büyük siyasi değişimle; Doğu Bloku'nun çözülmesiyle İstanbul'un I. Dünya Savaşı sonrasında kaybettiği "dünya kenti" olma fırsatını tekrar kazanıp "tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi" yaşadığı ifade ediliyor. Şehrin sahip değiştirmeden yaşadığı radikal dönüşümü ve yansımalarını yani son asırdaki hikâyesini ortaya koyan yazı İstanbul'un yakın tarihini şehircilik bakımından ve sosyolojik açıdan değerlendirirken ülkenin siyasi tarihi ile modernleşme tarihini birlikte ele alarak renkli bir şehir okuması sunuyor.

İkinci bölümün konusu Dünya Ölçeğinde İstanbul'dur. Burada İstanbul'un kendi ve dünya şehirleri bağlamındaki önemi ve konumu üzerinde durulmakta; şehrin tarihi, geçmişte ve günümüzde öne çıkan dünya şehirleriyle karşılaştırılmalı olarak okunmaktadır. İstanbul'un konumu, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çağdaşı dünya şehirleri ile ayrı ayrı mukayese edilmekte, böylece belki de ilk kez İstanbul bu kadar detaylı bir şekilde dünya şehirleri bağlamına oturtulmaktadır.

Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde yer alan "Doğal Yapı", "Arkeoloji", "Mekânsal Gelişim ve Topoğrafya", "Doğal ve Beşerî Afetler", "İdari Yapı ve Kartografya" şeklindeki alt başlıklarda İstanbul'un coğrafi yapısı, fiziki özellikleri, yerleşim tarihi ve haritalara yansıması anlatılmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin en hacimli konusunu oluşturan "Siyaset ve Yönetim" bölümünün yazıları 2. cildin tamamını, 3. cildin de büyük bir kısmını kapsamaktadır. İstanbul, uzun tarihi boyunca siyasi merkez özelliğini koruyan nadir dünya şehirlerinden birisidir. Bin yılı aşan bir süre Doğu Roma/Bizans'ın, 1453'ten sonra da Osmanlı siyasi kudretinin temsilcisi olarak öne çıkmış, çok geniş bir coğrafyanın tek siyasi hakimi olmuş, başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek bir siyaset ve yönetim merkezi olarak temeyyüz etmiştir. Şehrin tarihî derinliği içerisinde geçirdiği siyasi gelişmelerin ve yönetim merkezi olma hususiyetlerinin ele alındığı bölüm yazıları şu alt kısımlarda toplanmıştır: "Siyaset", "Kuşatmalar ve Fetih", "Diplomasi", "Hukuk", "Yönetim ve İdari Yapı", "Seçimler", "Törenler".

3. cildin son bölümü Demografi'dir. Şehrin demografisi yani nüfus yapısı kuruluşundan Osmanlıların fethine, fetihten modern nüfus sayımının yapıldığı XIX. yüzyıla, XIX. yüzyıldan Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi şeklinde kronolojik olarak dört alt bölüme ayrılmıştır. Osmanlı coğrafyasındaki büyük daralmanın sebep olduğu ve İstanbul'un demografisine etki eden XIX. yüzyıldaki göçler ve Cumhuriyet dönemindeki mübadele de bu bölümde ele alınmaktadır. Cumhuriyet dönemi göçlerinin şehrin demografisine etkisi ise Cumhuriyet sonrası İstanbul demografisiyle birlikte incelenmektedir.

4. ciltte Toplum ele alınıyor. İstanbul toplumunun tarihî süreklilik içerisinde ele alındığı bölümde şu alt başlıklar yer almaktadır: "Toplumsal Katmanlar", "Sağlık ve Yemek", "Giyim-Kuşam", "Merasim-Eğlence-Spor", "Sosyalleşme ve Âdâb-ı Muâşeret", "Âfetler ve Sosyal Yardımlaşma", "İstanbul'da Çocuk Olmak ve Spor Yapmak", "İstanbul Bahçeleri", "Suç ve Teftiş".

5. cildin konusunu Din oluşturmaktadır. İstanbul gibi bir şehirdeki dinî anlayışların ve hayatların ortaya konulması aslında inanç sistemlerinin en üst düzey telakkilerini ortaya koymak anlamına da gelmektedir. Bu durum bütün konular için geçerli olmakla birlikte günümüzde din üzerinden yürütülen tartışmalar dikkate alındığında daha bir önem kazanmaktadır. Konu üç alt başlıkla incelenmiştir: "Hristiyanlık", "Musevilik" ve "İslam". İstanbul'un pagan geçmişi de bölümün başında anlatılmaktadır.

6. ciltte İktisat ile Ulaşım ve Haberleşme bölümleri yer almaktadır. Bir taraftan Boğaz'ı kontrol etmesi, Marmara'ya açılması ve Haliç gibi bir iç limana sahip olması diğer taraftan deniz ve karayolu ile Doğu ve Batı'yı, kuzey ve güneyi buluşturması İstanbul'u, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir kesişme noktası ve ticari hayatın temel güzergâhlarından birisi yapmıştır. Şehir aynı özellikleriyle ulaşım ve haberleşme açısından

da merkezî bir konuma sahiptir. Ulusal ve uluslararası ilişkiler dikkate alınarak planlanan İktisat bölümünde şu alt başlıklar ele alınmaktadır: "Bizans İstanbul'unda İktisat", "Osmanlı İstanbul'unda İaşe ve Vakıf", "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Sanayi ve Finans", "Cumhuriyet İstanbul'unda Vakıflar, Ticaret, Sanayi ve Finans".

Bu cildin son bölümü Ulaşım ve Haberleşme'de, İstanbul'un gerek şehiriçi gerekse uzak ve yakın çevresiyle olan ulaşım ve haberleşmesinin tarihî serüveni çeşitli alt başlıklarda anlatılmaktadır. Ulaşım, şartları, araçları ve kurumlarıyla birlikte kara, deniz ve hava ulaşımı şeklinde üç döneme ayrılarak incelenmekte; haberleşme ise, ulaşımın ve haberleşmenin araçlarının mecrası doğrultusunda dönemsel ağları ve yapısıyla ortaya konulmaktadır.

Siyaset ve Yönetim'den sonra kitabın en hacimli bölümü olan "Edebiyat, Sanat ve Kültür" 7. ciltte yer alıyor. İstanbul'un kültürel çeşitliliğini yansıtan bölüm, "Müzik ve Kültürü", "Edebiyat", "Görsel Sanatlar", "Okuma-Yazma ve Kitap Kültürü" alt başlıklarından oluşuyor.

Mimari kitabın 8. cildinde yer alıyor. Şehrin planlama tarihinin de incelendiği bu bölümde "Bizans Dönemi Mimarisi", "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", "XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", "XVIII. ve XIX. Yüzyıllar Osmanlı Mimarisi", "Osmanlı İstanbul'unun Yapı Bazında Mirası", "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Planlama" ve "Cumhuriyet Dönemi Mimarisi" alt başlıkları yer almaktadır.

9. ciltte Eğitim, Bilim ve Teknoloji konusu değerlendiriliyor. "Eğitim" alt başlığında Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetleri konu edilmektedir. Aynı şekilde "Bilim ve Teknoloji" alt başlığı da üç döneme göre incelenmektedir.

10. ciltte "Hafızalardaki İstanbul" kayıtlara geçiriliyor. Bölümde Semavi Eyice, Mehmet Şevket Eygi, Nevzad Atlığ, Saadettin Ökten, M. Orhan Okay, Hüsrev Hatemi, İnci Enginün, Hilmi Yavuz ve Gülbün Mesara şehir ve şehirli ile ilgili hatıralarını, gözlemlerini, izlenimlerini ve yorumlarını anlatıyor. Turgut Cansever ve Tâhir Olgun da (Tâhirü'l-Mevlevî) dergi sayfalarındaki söyleşi ve yazılarıyla bölüme zenginlik katıyor. Bölüm, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren şehrin ihmaline, yıkımlarına, imarına, kısacası büyük değişmelere şahit olmuş, bu değişmelerde rol almış kültür, sanat, edebiyat ve bilim hayatımızın seçkin simalarının bu sayfalara yansıyan anlatımlarıyla şehrin geçmişi kadar geleceğine de ışık tutacak bir "sözlü tarih" çalışmasıdır. Beşir Ayvazoğlu gibi önde gelen bir edebiyatçı ve kültür adamının gerçekleştirdiği söyleşiler İstanbul tarihi çalışmaları için özgün bir kaynak özelliğine sahiptir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nde, bu temaları iki müstakil çalışma takip etmektedir. Birincisi, "İstanbul'un Kronolojisi", diğeri ise "İstanbul Bibliyografyası"dır.

Böylece eserde İstanbul tarihi süreklilik anlayışı içerisinde ortaya konulmaktadır. Her bölümün, kendi bağlamında İstanbul'un tarihinin okunması açısından bütüncül, hacimli ve hemen hemen ilk okuma çalışması olduğunun altı çizilmelidir. Eser ana temasıyla İstanbul tarihini ortaya koymayı hedeflerken, şehrin tarihi derinliği, etkinliği ve konumu doğrultusunda da ele aldığı konular çerçevesinde Antik Çağ, Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti tarihine de önemli katkılarda bulunmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni pek çok şehir tarihinden ayıran ve muhtevanın tamamlayıcı unsuru olarak görülen hususlardan birisi de görselliğidir. İlke, yöntem ve muhtevanın yanında özellikle şehir tarihinin yazımı açısından önemli konulardan birisini de bu husus teşkil etti. Şüphesiz tarihçiliğimizde yazılı belgelerin tartışılmaz bir yeri vardır ve tabiidir. Ancak görsel belgeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Hâlbuki görsel materyal de yazılı belgeler gibi önemsenmesi gereken kaynaklardır. Bunlar da yazılı belgeler gibi kaynak değeri, bağlam, işlev, söylem, mesaj, temsil, amaç, telif, müellif, dönem, konum vb. ilişkisi dikkate alınarak tarih yazımında değerlendirilmelidir. "Bir resim bin sözcükten fazlasını söyler" diyen Kurt Tucholsky ve "*Afişten Heykel'e Minyatürden Fotoğrafa*" görsel materyalin tarih yazımındaki rolünü inceleyen kitabına *Tarihin Görgü Tanıkları* ismini veren Peter Burke tarihin kaynakları açısından son derece önemli bir konuya temas etmektedirler. Görseller bazen metinlerden çok daha önemlidir ve kelimelerin ifade edemediği veya yetersiz kaldığı, yazılı kaynakların tamamlayamadığı boşlukları tamamlayacak bir mahiyete sahiptir. Okuyucunun tasvir veya tasavvur edemediği bir dünyaya kapı aralayabilmekte, anlatılamayanı anlatma, olanı görme ve tahayyül imkânı sağlayabilmektedir. Görsellerin şahitlik ettiği pek çok konu vardır ve bazı meseleler ancak onların rehberliğinde açıklığa kavuşabilmekte ve görünür kılınabilmektedir.

Bu nedenle eserde görsel materyal önemsendi ve sayfalara yansımasına özen gösterildi. Şehrin, yaşayanların ve yaşananların tarihî serüvenini ortaya koyan haritalara, minyatürlere, gravürlere, resimlere, fotoğraflara, arşiv belgelerine, yazmalara, hat, tezhip, ebru gibi eserlere, süslemelere, mekân-bina görsellerine ve grafiklere yer verildi.

Eserde, bu alanda ciddi bir birikime sahip Uğur Demir'in katkılarıyla 4.000 civarındaki materyal ile şehrin geçmiş yolculuğu görsel olarak da yansıtılmaya, okuyucunun zaman ve mekân tasavvuruna katkıda bulunulmaya gayret edildi. Her görsel kısa açıklamalarla tanımlandı. Ancak eserin hacmi, amacı, muhteva planlaması, zaman ve görsellerin yoğunluğu nedeniyle tahlillere girilmedi. Bu materyalin aidiyeti ve kaynakları belirtilerek dönemi, müellifi ve muhtevası hakkında bilgi edinmek isteyenlere temel referansları sunuldu.

Eseri baştan sona kat eden okuyucu zaman zaman görsellerin tekrarı hissine kapılabilir. Bunun temel nedeni bazı mekânların her dönemde ve pek çok konu ile iç içe olmasıdır. Mesela Ayasofya üç dönemin; Roma/Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet'in buluşma noktasıdır. Bir yönüyle İstanbul tarihinin dönüşüm noktalarının sembolleri Ayasofya'da tecessüm etmiştir. Önce büyük bir imparatorluğun gücünün ve inancının simgesi olarak inşa edilen ulu bir mabed/kilise, sonra şehrin sahip değiştirdiğini gösteren bir simge, yine büyüklüğüne yaraşır bir ihtimamla camiye tahvil ve külliyeye dönüştürme, ve akabinde başkentliğini kaybeden şehrin bu tarihî yapısının müzeye dönüşmesi... Sadece din ve mimaride değil, siyaset, toplum, kültür, sanat, törenler, turizm vb. pek çok konuda İstanbul deyince yolun ucu bir şekilde Ayasofya'ya çıkmaktadır. Yine Topkapı Sarayı, Sultanahmet ve Süleymaniye başta olmak üzere büyük Osmanlı külliyeleri ve meydanlar şehrin hemen her konudaki merkezî gelişmelerine ve dönüşümlerine tanıklık yapan ve sahne olan mekânlardır. İmparatorlukların emperyal fonksiyonunu yüklenmiş törensel gösterilerinin ve siyasette belirleyici gelişmelerin mekânı Hipodrom/Sultanahmet Meydanı... Çevresiyle birlikte bu meydanı çıkarılsa İstanbul'un tarihinin ne kadarının devre dışı bırakılmış olacağının hesabını yapabilir miyiz? Tarihin akışına bu tarihî meydan gibi şahitlik etmiş meydan nadir bulunur.

Tabii olarak, kendi içinde görsel bir iddiayı barındıran bu hacimdeki ve konu çeşitliliğindeki bir eserde ister istemez aynı karenin tekrarı tercih edilmese de aynı mekânla ilgili farklı görsellerin kullanımından kaçınmak mümkün olmamıştır. Çok az olmakla birlikte bazı tarihî görsellere, farklı nedenlerden dolayı, birden fazla defa müracaat edildi. Bunun da çarpıcı örneğini Matrakçı Nasuh'un İstanbul planı oluşturmaktadır. İstanbul'un topografik, şehirleşme, mimari ve pek çok açıdan çok önemli bir kaynağı olan bu minyatür/plandan doğrudan atıflar ile coğrafi ve mimari nedenlerden dolayı birden fazla defa istifade edilmiştir.

Şüphesiz İstanbul söz konusu olunca temin edilebilecek görsel materyal bu kitapta yer alan binlerle sınırlı değildir. Şehrin tarihî derinliği görsel zenginliğine, obje ve materyaline de yansımıştır. Burada zaman, mekân, imkân ilişkisi içerisinde temin edilen on binlerce görsel arasından, konulara ve muhtevaya uygunluğu doğrultusunda seçilenler yer almaktadır.

Görsel materyallerin araştırılması, temini, seçimi ve tanımlaması ciddi bir bilgi, birikim, emek, sabır, tecrübe ve yorgunluğu gerektirmektedir. Her görselin kendisinin ve şahitlik ettiği konunun yanında, tespit, temin ve tercih edilişinin de bir hikâyesi vardır. Görsel materyalin önemli bir kısmı dönem eseri olup asırlarla ifade edilen geçmişe sahiptirler. Sayfaları çevirirken okuyucusuna veya seyircisine yeni bir dünya aralayan bir görselin, mekânından sayfalara intikali uzun soluklu, acı ve tatlı hikâyelere kaynaklık edebilmektedir. Bir görsele ulaşmak bazen uzun bir süreyi, ciddi bir takibi ve çeşitli kapıları aşındırmayı zorunlu kılmaktadır. Bazen bir yapı topluluğunun fotoğrafı için on ayrı kurumdan izin almak, hepsinin ayrı ayrı uygun vaktini belirlemek ve ona riayet gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda tarihî eserlerin mecrasından çıkarıldıktan sonra dramatik sahipliğine de işaret etmektedir. İzin alınan yapıların fotoğraflarını çekmek için de ayrı bir mücadele gerekiyor. Bazen görevli bulunmaz bazen açı... Çünkü iyilik olsun diye yapılan ilaveler, avluya konulan aparatlar, köşelere biriktirilen yığıntılar, zamana şahitlik eden ağaçlar, hem duracağınız yeri hem de çekeceğiniz açıyı etkileyebilmektedir.

Bazı yapıların fotoğraflarının çekiminde istenen görüntünün alınamamasına rağmen sonuç mutluluk verici de olabilmektedir. Çünkü sebep sevindirici ve umut vericidir. Bunların başında restorasyon çalışmaları gelmektedir. Fotoğraf çekimleri sırasında daha iyi görüldü ki İstanbul'un tarihî eserleriyle ilgili büyük bir seferberlik var ve belki de İstanbul, tarihi boyunca böyle bir yoğunluğu hiç yaşamadı.

Görselin belgesel değeriyle ilgili algı ve internet teminciliği, emeğin çoğu defa görmezlikten gelinmesine sebebiyet verebilmektedir. Bu materyalin kendisi kadar çözünürlüğü, fotoğraf değeri ve çekim kalitesi de baskı için önem arz etmektedir. Eğer kitabın gecikmesine, yorgunluğun, maliyetin ve tasarım zahmetinin kat be kat artmasına sebebiyet vermesine rağmen proje yönetiminin, tasarım ekibinin ve yayıncı kuruluşun anlayışlı ve müşevvik tavrı ile görsellerle ilgili heyetin sabrı olmasaydı bu materyalin sayfalara aksetmesi mümkün olmazdı. Tabii ki bu görsel zenginliğinin temelini, ilgili kurum mensuplarının yardımları oluşturmaktadır.

Yazılar, yazılışından tasarıma birden fazla safhadan geçmiştir. Bunlar bölüm editörünün, kitabın editörünün, hakemin ve proje yöneticisinin, ilmî redaksiyon heyetinin okuması ve müteakiben donanımlı ve tecrübeli bir heyetin yürüttüğü bibliyografya, tashih, teknik redaksiyon, imla ve tashih kontrolü ile son okuma safhalarıdır. Her safha birbirini takip etmiş, okumalar, grafik ve matbaa ekibinin engin hoşgörüsüyle tasarım safhasında, hatta baskı aşamasında bile devam etmiş, hatalar mümkün olduğunca en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Aynı süreç editör, görsel editör, tasarımcı, proje yönetmeni ve resimaltı tanımlamaları ilişkisi açısından görsel materyal için de geçerlidir.

Eser, farklı ülkelerden uzmanların da yer aldığı geniş bir bilimsel kadronun desteğiyle şekillenmiştir. Kitabın hazırlanması safhasında, bölüm editörleri, yayın ve bilim kurulu, danışman ve bilgisine müracaat edilen uzmanların önerileriyle, ilmî yeterlilik esasına dayalı geniş bir yazar listesi oluşturuldu ve bölüm editörlerimizin temasları başta olmak üzere, ilgililerinin gayretleriyle zengin bir kadronun birikimi kitaba yansıtıldı. Neticede 270 bilim adamının derkenarlar hariç 363 yazısı ve tecrübeli bir ekibin temin ettiği görsel materyal ile bu eser hazırlandı. Farklı katkılar da dikkate alındığında kitaba emek veren bilim adamı sayısı 300'e ulaşmaktadır. Bu cildin sonunda yer alan, içindekiler bölümü dikkatlice incelendiğinde dünyaca ünlü, alanında uzman ve nitelikli çalışmalara imza atmış, çok değerli yazarların bu eserin sayfalarında buluştuğu görülecektir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni diğer şehir tarihlerinden ayıran hususiyetlerinin başında geniş yazar kadrosu, uluslararası akademik katkılar, görsel materyal zenginliği ve hacmi gelmektedir. Muhteva, tasarım ve baskı materyali itibariyle birbirini tamamlayan ve destekleyen bu çalışma aynı zamanda şehirlerin uzun tarihlerini yazmada bir model önerisi de sunmuş olmaktadır.

Eserin sadece Türkçe değil İngilizce gerçekleşecek neşri ve farklı dillere tercümesinin planlanması, kitabın istifade edilirliğine ve İstanbul'un uluslararası akademik, kültür, sanat ve entelektüel alandaki görünürlüğüne de önemli katkılarda bulunacaktır.

Bu çalışmanın muhtevası kadar basılacağı materyal ve fontları da özenle seçilmiştir. 10 ciltlik bu eser toplam 5.320 sayfadır. Kitabın iç ebadı 24×29 cm'dir. Metinde kullanılan font Ineborg, 10,5 punto, çerçeve yazılarda kullanılan font Neutraface Text, 11 punto, resimaltlarında kullanılan font Neutraface Text, 8 puntodur. Eserin kağıdı dünyanın sayılı prestij kağıtlarından birisi olan GardaPat 13 Klassica 115 gr/m^2'dir. Cilt malzemesi Gmund'un sadece cilt kapağı için kullanılan f-color Bütten meerblau, yan kağıtları ise yine Gmund f-color Feinleinen titan'dır. Kapak üzerinde özel seri Kurz yaldızlar kullanılmıştır. Tabi eseri görünür kılan hususiyetlerden birisi de ülkemizin seçkin bir tasarımcısının imzasını taşıması, renk ayrımı ve baskısına gösterilen özendir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi hacimli bir eser olmasına rağmen eksikliklerden azade değildir. Bunda birden fazla sebep etkendir. Zaman, hacim, uzmanlık, tercihler vb... Bu eser ucu açık bir zaman dilimi anlayışıyla hazırlanmadı. Muhteva ve hacmiyle mukayese edildiğinde bilakis sıkıştırılmış bir takvimle hazırlanmaya gayret edildi. Süre daha ziyade yayıncının da iyi bir eserin oluşması için gösterdiği müsamaha ile yazıların işlenmesi ve tasarım safhasında kısmi bir esneklik kazandı. Şüphesiz ehlinin gerçeğe ışık tutacak ve katkı maksadını güden her değerlendirmesi, eser ve şehrin tarihi için önemli bir katkı olarak kabul görecek ve istifade edilecektir.

Bu kitap, planlanmasından basımına, nitelikli, gayretli, samimi, ülfetli, üretici ve paylaşımcı yüzlerce insanın rol aldığı geniş bir ekibin ortak çalışması olarak okuyucuya sunulmaktadır. Şüphesiz okuyucusunun ilgisiyle zenginleşecek, etkinleşecek ve kalıcı bir esere dönüşecektir. Katkı sahipleri jenerik, teşekkür, içindekiler sayfaları ve ilgili mecralarda şahıs ve kurumsal temsil tanımlamasıyla, gösterilmeye gayret edildi. Ancak her şeye rağmen bu sayfalarda yer alması gerekenlerin zikredildiği ve arzu edilene uygun bir şekilde yansıtıldığı gibi bir iddia da söz konusu değildir. Katkı sahiplerinin müsamahasına sığınırız.

Sözün nihayetine doğru, 40 ciltlik *İstanbul Kadı Sicilleri*'nin neşrinde de, Proje Yöneticisi ve Editör olarak birlikte çalıştığımız M. Âkif Aydın'a hocalığı, nezaketi, sükûneti ve yöneticiliği için müteşekkirim. Onun yöneticiliği bu eserin en önemli imkânlarından birisi oldu.

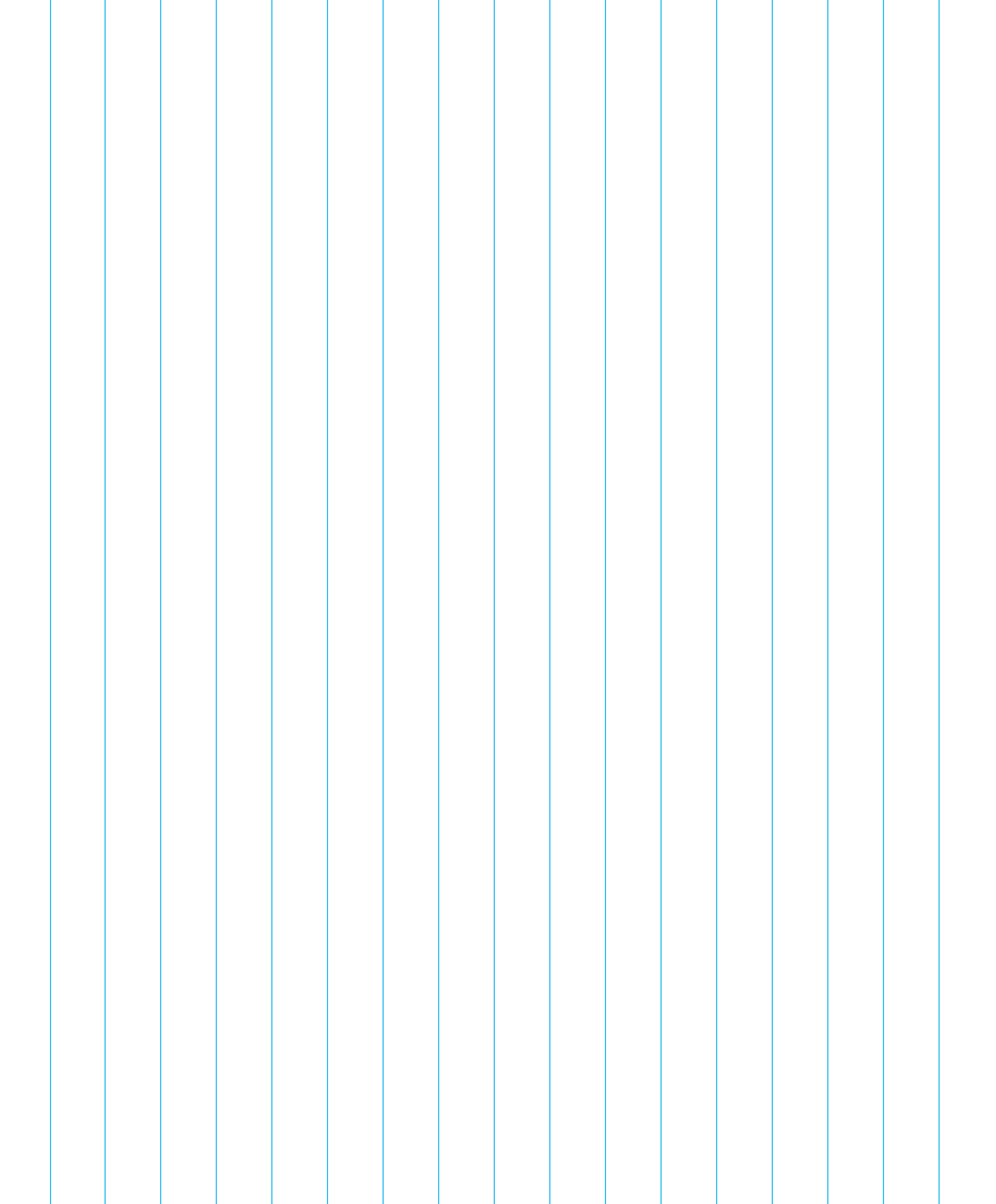
Kitabı çoğu defa metinden ibaret zannederiz. En azından böyle yaygın bir kanaat vardır. Şüphesiz yazılar kitabın olmazsa olmazlarındandır. Ancak, sözü edilen salt yazı değil, adı üzerinde kitaptır ve umumiyetle "eser" olarak isimlendirilmektedir. Eser birden fazla unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Kitabı sadece metinden ibaret görmek, eserin hukukunu çiğnemektir. Bu sadece kitabın değil yazının da hukukunu ihlaldir.

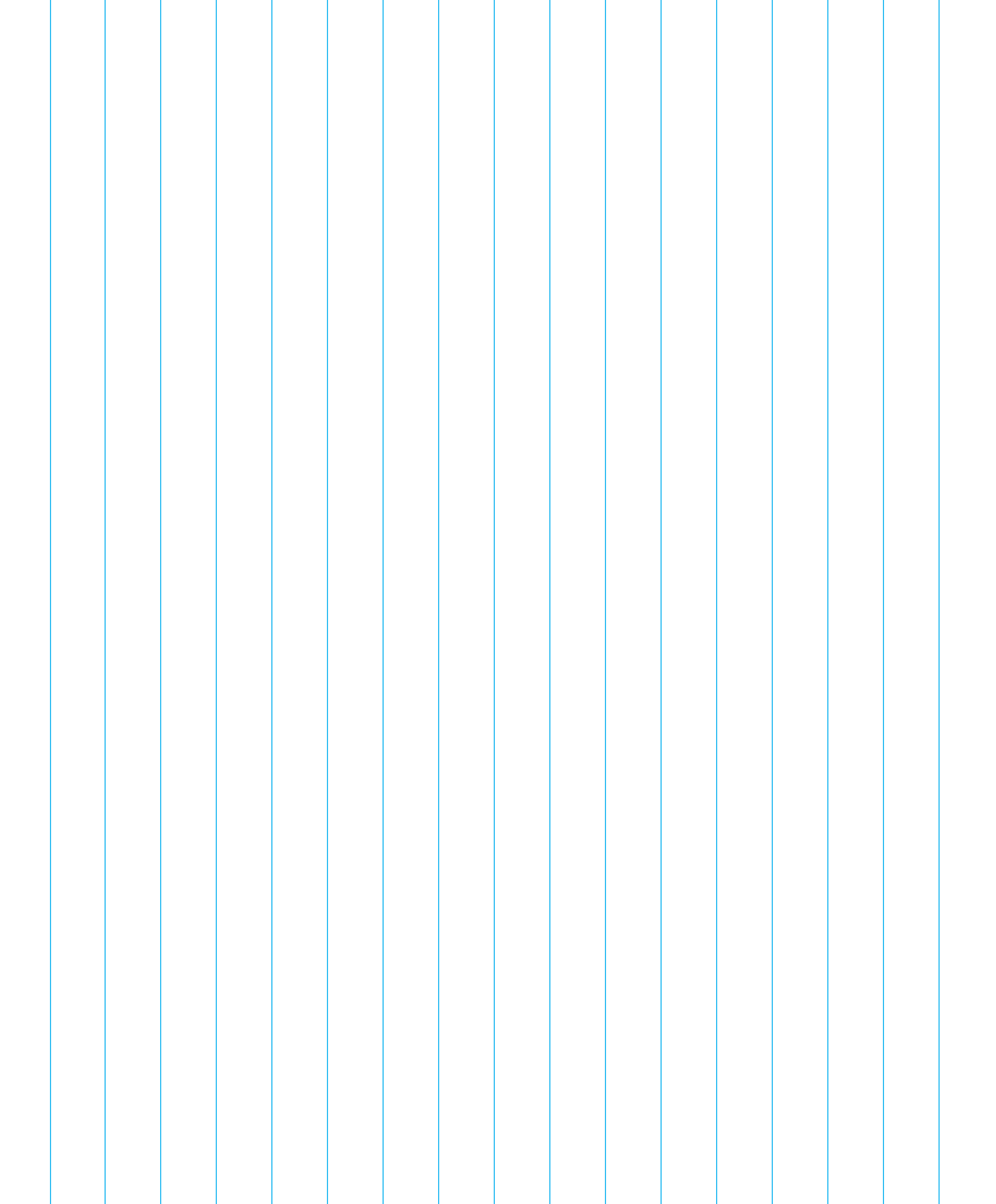
Kitap, muhtevanın planlanmasından okuyucuya ulaşıncaya kadar her biri bir öncekini anlamlı ve

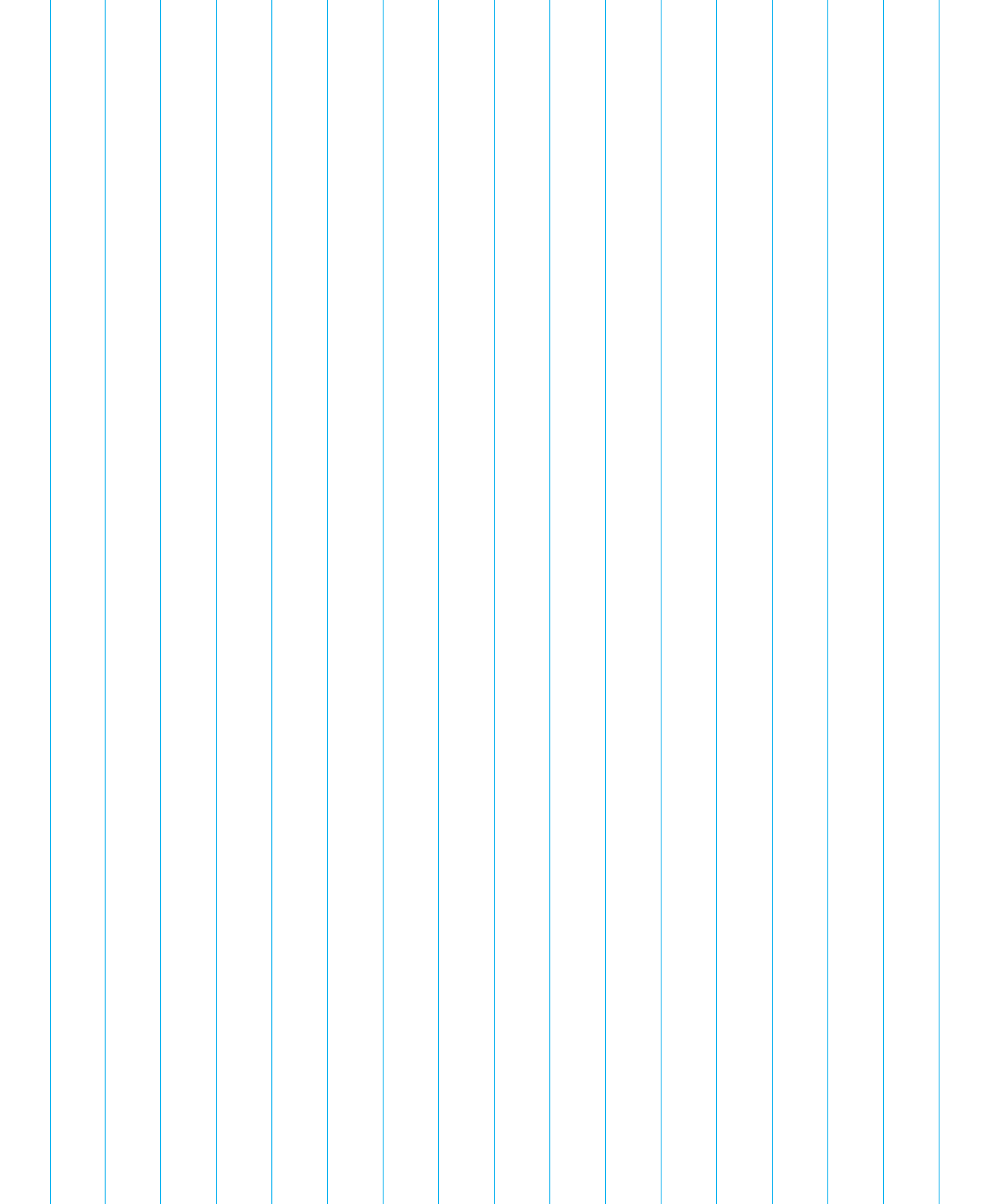
sonrakini zorunlu kılan bir süreçler topluluğunun ürünüdür. Planlama, yazıların siparişi, redaksiyonu, metin, görsel materyal, font, punto, tasarım, kâğıt, baskı, cilt, okuyucuya ulaştırma ve okunurluluk… bir kitabı tamamlayan, anlamlı kılan ve esere dönüştüren süreçlerdir. Birisinin ihmali önceki adımların etkisini azaltır ve sonraki safhanın gerekliliğini anlamsız kılabilir. Bu kitabın her safhası zamanımıza ve gelecek zamanlara bir eser bırakma hassasiyeti ile planlandı ve takip edildi. Daha iyisini yapmak her zaman mümkündür. Öncelik, işin ruhuna uygun bir anlayışla, zaman, mekân, imkân ve insan ilişkisi içerisinde vicdani sorumluluk hisseden bir yaklaşımla hareket etmektedir. İyisi için gayret edildi ama öncelikten feragat edilmemesine de titizlik gösterildi.

Biliyoruz ki, tarih sadece geçmişe şahitlik etmiyor, zamanına da ayna tutuyor ve bir gün kaybolduğu zannedilen gölgelerin aksi bile karşımıza çıkıyor.

Zaman aynasında aksimizin aydınlık olması temennisiyle…

Eserin hazırlanmasında imla, dipnot ve isimlerin yazılışında ortak bir dil kullanımına özen gösterildi. Ancak bu tercihlerin belirlenmesinde eserin hedef kitlesi esas alındı ve günümüzdeki yazma ve okuma alışkanlıkları da göz ardı edilmedi. Bu anlayışla genel okuyucuya hitap etmek amaçlandığından imlada hafifletme yoluna gidildi.

Tarihî isimlerin yazımında düzeltme işareti (^) kullanımı, hafifletme amacıyla, anlam farklılaşması, sık kullanım ve bilinirlik kıstasına göre muhafaza edilmiş ya da azaltılmıştır. Buna göre;

Fâil kalıbındaki isimlerde düzeltme işareti kullanılmamıştır: Hâlid değil Halid; istisna; Kâmil. Fâil kalıbıyla karışması muhtemel durumlarda feîl kalıbındaki isimlerin yazımında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Latîfî, Nesîmî.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde eser adında geçmesi ya da edebî bir kişilik olması durumlarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Abdi Paşa, Abdî, *Abdî Tarihi*.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde sadece sondaki uzun ses muhafaza edilmiştir: Osmânî, Buhârî değil Osmanî, Buharî.

Nisbet -î'si, devletler, mezhepler, tarikatların yazımında muhafaza edilmiştir: Abbasî, Hanefî, Nakşibendî.

Arapça kökenli dişil çoğul/cemi müennes isimlerde sondaki uzun "a" gösterilmemiş (müessesat), eril çoğul/cemi müzekker isimlerin sonundaki "i" ise uzun yazılmıştır (müslimin değil müslimîn).

Farsça kökenli isimlerin çoğullarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Bektaşiyân, dedegân.

Farsça kökenli isimlerde kelimenin başındaki uzun a harfi gösterilmiştir: Âgâh, Âsâfî.

Osmanlı dönemine ait şahıs ve yer isimlerinde "b" ve "d" harfleri korunmuştur: Mahmut, Bayezit değil, Mahmud, Bayezid; Bâb-ı Zaptiye, İhtisap Nezareti değil Bâb-ı Zabtiye, İhtisab Nezareti. Bağdad, Belgrad gibi yer isimleri ise güncel kullanıma göre yazılmıştır: Bağdat, Belgrat.

Şahıs isimleri bir tamlama içinde kullanıldığında güncel kullanıma riayet edilmiştir. II. Mahmut Türbesi, Sultanahmet Camii, Beyazıt Meydanı.

Türkçe ve Arapça tamlama şeklindeki kapı, bab, dar, meydan, pazar, hamam, hisar, kavak, oda, dağ, köy, burun isimleri genelde bitişik olarak, Farisî tamlama şeklinde olanlar ise ayrı olarak yazılmıştır: Altınkapısı, Bâbülferes, Darülfünun, Okmeydanı, Atpazarı, Ağahamamı, Anadoluhisarı, Rumelikavağı, Arzodası, Alemdağı, Kadıköyü, Akıntıburnu. Bâb-ı Fetva; istisna: Bâbıâli.

Kitap isimleri ve alıntı metinler haricinde müennes nisbet eki –iyye değil –iye olarak yazılmıştır: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.

Ayn harfi şahıs isimlerinde gösterilmemiş, eser isimlerinde gerekli yerlerde gösterilmiştir: Esad Efendi, *Lu'biyât-ı Osmânî*.

Musiki makamlarının yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) imlası tercih edilmiştir. Musiki aletlerine nisbet ifade eden kelimelerde sadece sondaki nisbet –î'si muhafaza edilmiştir: ûdî değil udî.

Grekçe isimler I. Konstantinos'tan (ykl. 4. yüzyıldan) itibaren Grekçe transkripsiyon ile yazılmıştır: Buna göre Grekçe transkripsiyonda

-genellikle-

Θ/θ için Th/th (Theodosios);

I/ι için J/j ya da İ/ı değil I/i (Iustinianos);

K/ϰ için C/c değil K/k (Konstantinos);

Ξ/ξ için X/x değil Ks/ks (Aleksandros);

Y/υ için Y/y ve i (Argiros);

Φ/ϕ için Ph/ph değil F/f (Fotios);

X/χ harfi için Ch/ch değil Kh/kh (Khalkedon);

Xϱ ile başlayan kelimelerde Hr (Hrisostomos);

T/ζ için ise Ç/ç değil Tz/tz (Tzetzes) tercih edilmiştir.

Aya, Hagios, St. gibi unvanlar mümkün mertebe Aziz olarak yazılmıştır: Aya İrini, Aziz Georgios.

Bunların dışındaki hususlarda Türk Dil Kurumu'nun www.tdk.org.tr adresinden erişilen Yazım Kılavuzu kullanılmıştır.

Tarihler genelde miladi tarih olarak verilmiş; evrakın ya da eserin üzerinde kayıtlı bir tarih aktarıldığında ya da karşılığı iki miladi yıl ile belirtildiğinde hicri tarih muhafaza edilmiştir.

Şahısların doğum ve ölüm tarihleri, imparatorluk, saltanat vb. görev dönemleri parantez içinde belirtilmiştir: II. Bayezid (1481-1512), Keçecizade Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869).

Geçmişten bugüne çokça isim alan İstanbul'a atıf yaparken genelde yazarın kullanımı korunmuş, sadece Constantinopolis ismi Grekçe yazımda tercih edilen kurallardan dolayı Konstantinopolis olarak yazılmış, Grekçe aslını daha doğru yansıtan Konstantinupolis imlası yaygınlık şartını sağlamadığı için tercih edilmemiştir.

Dipnotlarda geçen kaynaklar ilk geçtikleri yerde tam künye olarak verilmiş olup makalenin sonundaki kaynaklar kısmına alınmamıştır.

Elbette çok farklı ilim dallarından bu kadar geniş bir ilim adamı grubunca kaleme alınan böylesine hacimli bir eserde bazı tutarlılık problemlerinin yaşanması kaçınılmazdır. Yazarların ya da alanın özel imlasının muhafazası gibi sebeplerden kaynaklanan ufak farklılıklar söz konusudur ve bunların da dikkatli okuyucularca mazur karşılanacağı ümit edilmektedir.

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser

a.mlf.: Aynı müellif

AFL.: Archive de L'Association French Lines

AGS, *E*: Archivo General de Simancas, Papeles de Estado

AOH: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

APC: Archivio Proprio Costantinopoli

Ar.: Arapça

Ar.Ott: Archivum Ottomanicum

ASV: Archivio di Stato di Venezia

aş.: Aşağı, aşağıda

AÜ: Ankara Üniveritesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

b.: İbn

B.: Receb

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BİK: Bursa İnebey Kütüphanesi

bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.AMD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.MKL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı

BOA, A.DVN.NMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi

BOA, A.DVN.RSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi

BOA, A.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi

BOA, A.MKT.DV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı

BOA, A.MKT.MHM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı

BOA, A.MKT.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.NZD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı

BOA, A.MKT.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı

BOA, AE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Tasnifi

BOA, AE.SMMD.IV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan IV. Mehmed

BOA, BEO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâbıâli Evrak Odası Evrakı

BOA, C.ADL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Adliye

BOA, C.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye

BOA, C.BLD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye

BOA, C.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye

BOA, C.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Evkaf

BOA, C.İKTS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet İktisat

BOA, C.MF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maarif

BOA, C.ML: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye

BOA, C.NF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Nafia

BOA, C.SH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Sıhhiye

BOA, C.SM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray

BOA, C.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye

BOA, D.BŞM.BNE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Eminliği

BOA, D.BŞM.BRİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi

BOA, D.BŞM.BRİ.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Defterleri

BOA, D.BŞM.BRİ.DES: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Dosya Envanter Usûlü

BOA, D.BŞM.KSB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kasabbaşılığı

BOA, D.BŞM.MHF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği

BOA, D.BŞM.SHK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Salhane Kâtibliği

BOA, D.BŞM.ZCR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zecriye Rüsumu

BOA, D.BŞM.ZMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zimmet Halifeliği

BOA, DH.EUM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.EUM.6.Şb: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube

BOA, DH.EUM.MH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi

BOA, DH.EUM.THR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

BOAİ, DH.İD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

BOA, DH.KMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.MB.HPS.M: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, DH.MUİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

BOA, DH.SYS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

BOA, DH.TMİK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

BOA, DH.UMVM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı

BOA, EV.HMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Haremeyn Muhasebesi

BOA, EV.VKF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Vakfiyeler Evrakı

BOA, HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun

BOA, HH.VRK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Evrak Odası

BOA, HR.HMŞ.İŞO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

BOA, HR.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

BOA, HR.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı

BOA, HR.TO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

BOA, İ.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Askeriye

BOA, İ.B.K: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Belediye Kütüphanesi

BOA, İ.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye

BOA, İ.DUİT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dosya Usulü

BOA, İ.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

BOA, İ.HR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye

BOA, İ.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi

BOA, İ.İMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA, İ.KAN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Kanun ve Nizamat

BOA, İ.MLU: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Umumi

BOA, İ.MMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus

BOA, İ.MSM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Şehremaneti

BOA, İ.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Ticaret ve Nafia

BOA, KK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi

BOA, MAD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri

BOA, MF.ALY: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi

BOA, MF.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, MHD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muahedeler

BOA, ML.MKT.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri

BOA, MV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, NFS.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri

BOA, PLK.p: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Plan, Proje ve Krokiler

BOA, ŞD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra-yı Devlet Evrakı

BOA, T: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine aid Evrak

BOA, TŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Teşhir

BOA, Y.A.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

BOA,Y.EE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.EE.d.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı defterleri

BOA, Y.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

BOA, Y.PRK.ASK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

BOA, Y.PRK.AZJ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

BOA, Y.PRK.BŞK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

BOA, Y.PRK.EŞA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BOA, Y.PRK.HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

BOA, Y.PRK.SRN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık

BOA, Y.PRK.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

BOA, Y.PRK.TKM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

BOA, Y.PRK.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

BOA, ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezareti Evrakı

BPOWM: Bombay Prince of Wales Museum

BRIJMES: British Journal for Middle Eastern Studies

bs.: Basım, baskı

BSB: Berlin Staatsbibliothek

BSMES: British Society for Middle Eastern Studies

bşl.: Başlangıç

btş.: Bitiş

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

BZ: Byzantinische Zeitschrift

c.: Carta

c.: Cilt

C.: Cemaziyelahir

Ca.: Cemaziyelevvel

CAMSM: Cambridge Arthur M. Sackler Museum

çev.: Çeviren

d.: Doğum tarihi

DBİst.A: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi

DCBL: Dublin Chester Beatty Library

D-DAI-IST: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

der.: Derleyen

KISALTMALAR

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

dn.: Dipnot

DOP: Dumbarton Oaks Papers

DSLB: Dresden Sachsische Landesbibliothek

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

DÜİFD: Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

ed.: Editör, edisyon

EFAD: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

EHR: The English Historical Review

EI² (İng): *The Encyclopedia of Islam (new edition)*

EÜ.: Ege Üniversitesi

F.: Farsça

fil.: Filza

fl.: Fluorished/Faal olduğu dönem

fol.: Folio

fot.: Fotoğraf

G.S., G.S.: Geographical Section General Staff

GDAAD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

gr.: Graecus

HGM: Harita Genel Müdürlüğü

HP. ARC.: Henri Prost Archives

HTR: Harvard Theological Review

HUM: Harita Umum Müdürlüğü

IJMES: International Journal of Middle East Studies

IJTES: International Journal of Turkish Studies

Isl.: Der Islam

İA: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İBBŞM: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi

İFM: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İRHM: İstanbul Resim Heykel Müzesi

İSO: İstanbul Sanayi Odası

İst.A: İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu)

İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi

İŞS: İstanbul Şer'iye Sicilleri

İTED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

İTO: İstanbul Ticaret Odası

İTSO: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

İÜ: İstanbul Üniversitesi

İÜ Ktp.: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi

JA: Journal Asiatique

JEH: Journal of Ecclesiastical Studies

JRS: The Journal of Roman Studies

JTS: Journal of Turkish Studies.

KMM: Konya Mevlana Müzesi

krş.: Karşılaştırınız

Ktp.: Kütüphane, kütüphanesi

L.: Şevval

LACMA: Los Angeles Country Museum of Art

LBL: Londra British Library

LNG: Londra National Gallery

M.: Muharrem

MB: Merkez Bankası

md.: Madde

MEJ: The Middle East Journal

MES: Middle Eastern Studies

MTM: Milli Tetebbular Mecmuası

MÖ: Milattan önce

MS: Milattan sonra

MSA: TBMM Milli Saraylar Arşivi

MSÜRHM: Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu

MÜ: Marmara Üniversitesi

MÜİFD: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

MÜTAD: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi

MW: The Muslim World

N°: Numara

N.: Ramazan

NMET: New York Metropolitan Museum of Art

NPL: New York Public Library

nr.: Numara

nşr.: Neşir, neşreden

OAM: Oxford Ashmolean Müzesi

OBL: Oxford Bodleian Library

OM: Oriente Moderno

Osm.Ar.: Osmanlı Araştırmaları

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

ö.: Ölüm tarihi

PBN: Paris Bibliotheque National

pr.yön.: proje yöneticisi

Pub.: Published

r.: Recto

R.: Rebiülahir

Ra.: Rebiülevvel

REB: Revue des Etudes Byzantines

reg.: Registro

RH: Revue Historique

RTM: Resimli Tarih Mecmuası

s.: Sayfa

S.: Safer

s.nşr.: Sadeleştirilmiş neşir

SBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

SDC: Senato, Dispacci Costantinopoli

St.I: Stvdia Islamica

STAD: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

sy.: Sayı

SYEK: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Ş.: Şaban

T.: Türkçe

TA: Türk Ansiklopedisi

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

TCTA: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

KISALTMALAR

TD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi

TDEAD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

TDED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDL.: Türk Dili

TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TFA: Türk Folklor Araştırmaları

TİD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi

TİEM: Türk İslâm Eserleri Müzesi

TK: Türk Kültürü

TKDB: Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni

TM: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası

TOEM: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası

ts.: Tarihsiz

TSM: Topkapı Sarayı Müzesi

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA, D: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter

TSMA, E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TSMK, A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed

TSMK, B.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü

TSMK, CY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Cilt ve Yazı Araçları

TSMK, E.H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi

TSMK, H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine

TSMK, H.E.A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Halil Edhem Arda Koleksiyonu

TSMK, HS.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet

TSMK, R.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü

TSMK, YB.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Basmalar

TSMK, YY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Yazmalar

TT: Tarih ve Toplum

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTK Belgeler: Türk Tarih Kurumu Belgeler

TTK Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleten

TTK Bildiriler: Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler

TUBA: Türklük Bilgisi Araştırmaları

tür.yer.: Türlü yerde, birçok yerde

TY: Türkçe Yazmalar

UUL: Uppsala University Library

v.: Verso

v.dğr.: Ve diğerleri

Vat. gr.: Vaticanus graecus

vb.: Ve benzerleri, ve başkaları

VC: Vigiliau Christianae

VD: Vakıflar Dergisi

vd.: Ve devamı

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

VML: Venedik Marciana Library

VÖNB: Viyana Österreichische Nationalbibliothek

vr.: Varak

WFGA: Washington Freer Gallery of Art

WZKM: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

YA: Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını

ykl.: Yaklaşık

yuk.: Yukarı, yukarıda

Z.: Zilhicce

Za.: Zilkade

ZDMG: Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZKG: Zeitschrift für Kirchengeschichte

KİTAP KISALTMALARI

A. Cevad: *Tarîh-i Askeriyye-i Osmanî*, Paris, 1882.

Aelst: Peter Coeck Aelst, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawing Made in that year at Constantinople*, London 1873.

Allom: Thomas Allom, *Constantinople and the scenery of the seven Curches of Asia Minor*, London-Paris 1838.

Ârifi, *Süleymannâme*: Fethullah Ârifi, *Süleymannâme*, 1558, TSMK, H. 1517.

Bartlett: W.H. Bartlett, *The Bosphorus and Danube*, London 1850.

Broquiere: Bertrandon de La Broquière, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, Paris 1892.

Brindesi: Jean Giovanni Brindesi, *Les Anciens Costumes*, Paris 1855.

Bruyn: Corneille Le Bruyn, *Reisen van Cornelis de Bruyn*, Delft 1698.

Cange: Charles du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolianorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus & aliquot iconibus: praeterea familias Dalmaticas & Turcicas complecticur: alter descriptionem urbis Constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus Christianis*, Brüksel 1680.

Castellan: A.L. Castellan, *Moeurs, usages, costumes des Othomans et abrégé de leur Histoire*, Paris 1812.

Coignard: Joannis Baptist Coignard, *Imprerium Oriantale five Antiquitates Constantinopolitanæ*, Paris 1711.

Cumhuriyet Devrinde İstanbul: İstanbul 1949.

d'Ohsson: Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau general de L'Empire Othoman*, I-III, Paris 1787-1820.

Dallaway: James Dallaway, *Constantinople ancient and modern*, London 1797.

Diez-Glück: Ernst Diez, Heinrich Glück, *Alt-Konstantinopel:*

KISALTMALAR

Hundertzehn photographische Aufnahmen..., München-Passing 1920.

Ferriol: De M. De Ferriol, *Recueill de cent estampes representant differentes nations du Levant*, Paris 1714.

Flandin: Eugene Napoleon Flandin, *L'Orient*, Paris 1853.

Fossati: Chevalier Gaspard Fossati, *Ayasofia Constantinople, as recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1854.

Gilles: Pierre Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, London 1727.

Gouffier: Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Gréce*, I-II, Paris 1782-1822.

Guer: M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique*, Paris 1747.

Gurlitt: Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912.

Hünernâme: Seyyid Lokman, *Hünernâme*, 1584-1589, I-II, TSMK, H., 1523-1524.

İntizâmî: İntizâmî, *Surnâme-i Hümâyûn*, 1587, TSM, H. 1344.

İstanbul'un Kitabı 1: İstanbul, ts.

Jouannin: M.J.M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1853.

Levnî, *Albüm:* Levnî (Abdülcelil Çelebi), *Albüm*, 1720-1730, TSMK, H. 2164.

Lewis: John F. Lewis, *Lewis's Illustrations of Constantinople made during a residence in that city & in the Years 1835-6*, London 1836.

Lokman, *Selimhannâme:* Seyyid Lokman, *Şehnâme-i Selim Han/ Selimhannâme*, 1581, TSMK, A. 3595.

Lorichs: Melchior Lorichs, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, München 1902.

M. Fuad: M. Fouad, *Souvenirs de Constantinople*, baskı yeri yok, ts.

Mahmud Raif, Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1798.

Mamboury: Ernest Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul 1951.

Mamboury-Wiegand: Ernest Mamboury-Theodor Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstantinopel*, Leipzig 1934.

Marsigli: Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell'Impreio Ottomanno/L'etat militaire de l'empire Ottoman*, Amsterdam 1732.

Matrakçı: Matrakçı Nasûh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, İÜ Ktp., 5964.

Maxwell: Sir William Stirling Maxwell, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawings made in the Year at Constantinople by Peter Coeck Aelst*, London 1873.

Mayer: Luigi Mayer, *Interesting Views in the Ottoman Dominions in Europe and Asia*, London 1810.

Mecmûa: Yâhya Âgâh Efendi, *Mecmûatü'z-zerâif sandûkatü'l-maarif*, SYEK, Nuri Arlasez, nr. 2492; Hakkı Tarık Us Ktp., nr. 13400.

Mehmed Arif: Mehmed Arif, *Ta'rîfât-ı Eşkâl-i Elbise-i Atîka*, Paris, ts.

Melling: Antoine-Ignace Melling, *Le Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1819.

Mèry: Joseph Mèry, *Constantinople et la mer noire*, Paris 1855.

Miller: Alexander Miller, *The Costume of Turkey Illustrated by a series of engravings, with descriptions in English and French*, London 1802.

Millingen: Alexander van Millingen, *Constantinople*, London 1906.

Moreno, Moreno, *Viage à Contantinopla en el Ano de 1784*, Madrid

Mornand, Joubert et F. Mornand, *Turquie et de la Russie*, Paris 1854

Motraye: Aubry de La Motraye, *A. de La Motraye's travels through Europe, Asia and into part of Africa*, London 1723.

Nâdirî, *Dîvan:* Nâdirî, *Dîvan*, 1605, TSMK, H. 889.

Nâdirî, *Şehnâme:* Nâdirî, *Şehnâme*, 1620, TSMK, H. 1124.

Pardoe: Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1835.

Pertusier: Charles Pertusier, *Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur rives du Bosphore*, Paris 1817.

Preziosi: Amedeo Preziosi, *Stamboul*, Paris 1858.

Raymond: Alexandre M. Raymond, *l'Art islamique en Orient*, Prag 1924.

Salutis: Camillie Rogier, *La Turquie, moeurs et usages des orientaux*, Paris 1848.

Salzenberg: W. Salzenberg, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin 1854.

Schedel: Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Augsburg 1497.

Schranz: J. Schranz, *Le Bosphore et Constantinople, dessiné d'après nature*, Paris 1855.

Şehinşâhnâme: Seyyid Lokman, *Şehinşâhnâme-i Murâd-ı Sâlis/ Şehinşâhnâme*, 1597-1598, TSMK, B. 200.

Şekâik: İsâmüddin, Ahmed b. Muslihiddin Mustafa Taşköprizâde, *Şekâik-i Nu'mâniyye*, 1620, TSMK, H. 1263.

Taeschner: Veröffentlicht von Franz Taeschner, *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben*, Hannover 1925.

Thomas Shaw: Thomas Shaw, *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and Levant*, London 1757.

Urbium: Theophilum Urbium, *Türkisches Stadt-Büchlein*, Nürnbeg 1664.

Vavassore: Giovanni Andrea Vavassore, *İstanbul Haritası*, TSMK, YB. 3854.

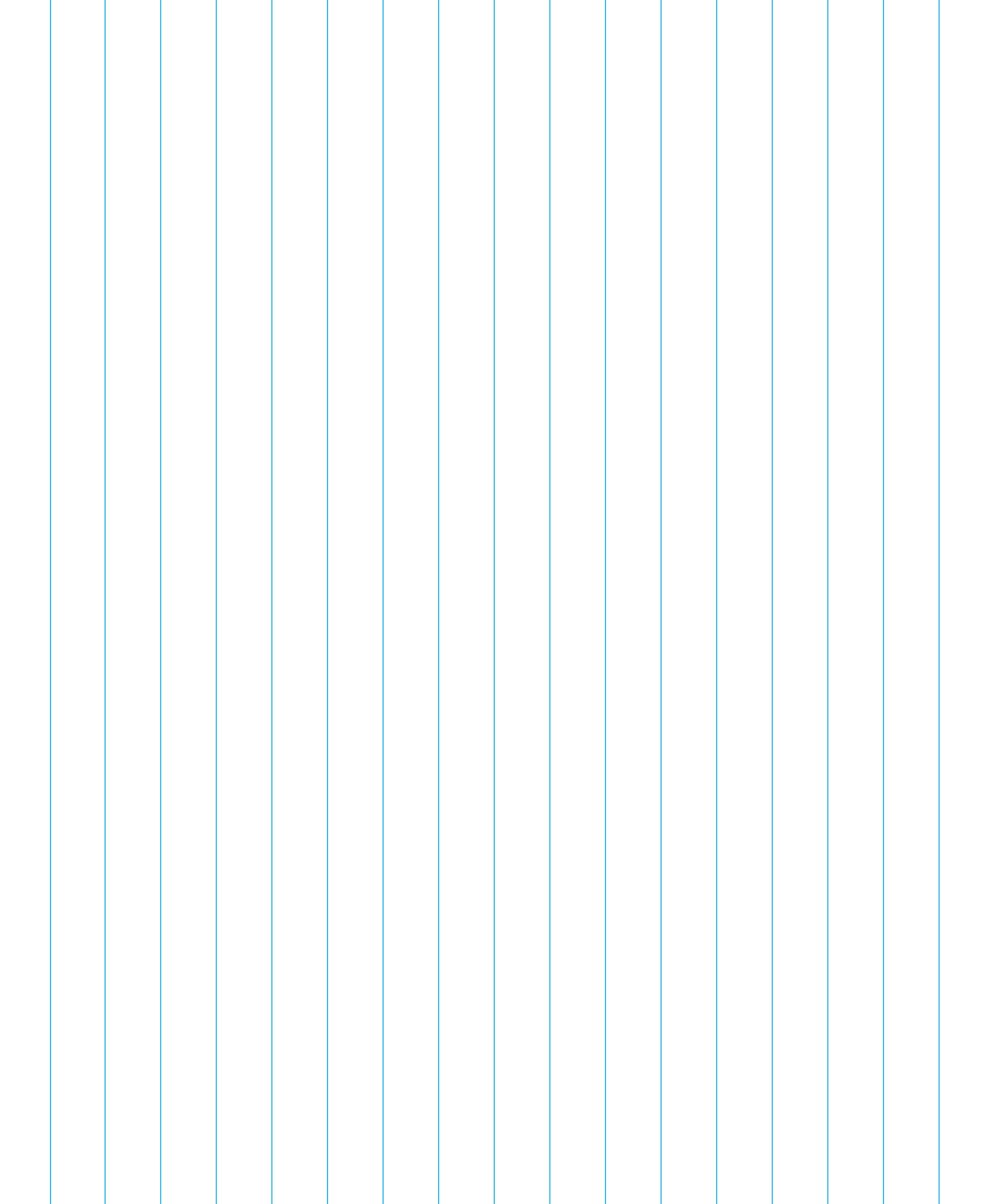
Vehbî, *Surnâme:* Vehbî, *Surnâme*, 1727, TSMK, A. 3593.

Walsh: Robert Walsh, *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, London 1839.

Yıldız Albümleri: II. Abdülhamid devri fotoğrafları, İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi

Zenânnâme: Fâzıl Enderûnî, *Hûbânnâme ve Zenânnâme*, 1793, İÜ Ktp., 5502.

Zonaro: Adolphe Thalasso, *Déri Séadet ou Stambul porte du Bonheur*, Paris 1908.

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
İSTANBUL'UN EMPERYAL DÖNÜŞÜMLERİ

FATİH SULTAN MEHMED'İN İSTANBUL'U

HALİL İNALCIK*

Konstantinopolis'in Fatih Sultan Mehmed tarafından fethinden sonra şehrin Bizans dönemindeki ana planı, temel çizgileriyle Osmanlı hâkimiyeti altında da süregelmiş görünmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı fethinden önceki *Konstantinopolis* hakkında geniş bir literatür mevcuttur.[1] Bu literatürden de anlaşılacağı üzere, Bizans'ın son devrinde şehrin yoğun nüfus merkezleri Theodosios Meydanı (bugün geniş anlamda Beyazıt Meydanı), Ayasofya, Tekfur Sarayı bölgesi ve Bizans kilise ve manastırlarının etrafından ibaretti. Fatih de ilk sarayını Theodosios Meydanı'nda, bugün Müftülüğün ve İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu alanda kurdu. Daha sonraları özellikle Beyazıt Camii yapıldıktan sonra Beyazıt Meydanı, çarşının bir uzantısı hâline geldi. Beyazıt Meydanı, İstanbul yol şebekesinin merkezi durumunu daima korumuştur. Şehir, fethedildikten sonra yaygın şekilde *İstanbul* adıyla anılmıştır.

Şehrin bu şekildeki adı Selçuklu ve ilk Osmanlı zamanında, *Stanbul* olarak yazılıyordu. XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlılara esir düşmüş olan J. Schiltberger'in eserine ve Ermeni kaynaklarına göre söyleniş *Stibol* veya *Stambol* şeklindeydi. X. yüzyılda Mes'udî, Rumların şehre *Bulin* veya *Stanbulin* dediklerini tespit etmiştir. Osmanlı devrinde Rumlar şehre *Stimboli*, Türkler *Stambol* demekteydiler. Bu söylenişin Rumca *Eis tin polin* tabirinden çıkmış olduğu, uzun zamandır bilinmektedir. Rumlar Konstantinopolis yerine *Eis tin polin* yani *şehre doğru* deyimini tercih etmekteydiler. *Stambulin* oradan *Stimbol-Stambul*, *İstanbul* adları türetilmiş görünmektedir. Osmanlı devrinde resmî devlet kaynaklarında paralar üzerine *Kostantiniyye* adı konmuş; fakat Rum ve Türk halkı genelde *İstanbul* adını kullanmıştır. Fetihten sonra, özellikle ulemanın tercihi olarak, *İstanbul* yerine *İslambol* şekli kullanılmaktadır. Bir Ermeni kaynağına göre *İslambol* adı şehre Fatih tarafından verilmiştir. Evliya Çelebi'den anlaşıldığına göre, XVII. yüzyılda *İslambol* adı yaşamaktaydı. 1760'ta bir fermanla paraların üstüne *Kostantiniyye* adının konması emredilmişti.[2] Bugün şehrin resmî adı İstanbul'dur. Araplar ve İranlılar, Osmanlılardan önce *Kustantiniyye* veya *Kunstantiniyye* ismini kullanmaktaydılar. Osmanlı döneminde *Byzantion* şekli nadiren kullanılmıştır. İslam ve Osmanlı literatüründe *Rumiyyetü'l-Kübrâ*, *Taht-ı Rûm* şekillerine rastlıyoruz. İslam edebî kaynaklarında *Gulgule-i Rûm* şeklinde de geçer. Resmî yazılarda Osmanlıca *Payitaht-i Saltanat*, *Tahtgâh-i Saltanat*, *Makarr-ı Saltanat*, *Darüssaltana*, *Darülhilafe* şekilleri de kullanılmıştır. Keza resmî dilde *Der-i Sa'âdet* veya *Dersaâdet*, *Asitâne* şekillerini bulmaktayız. Takdis anlamında *el-Mahmiyye* veya *el-Mahrûse* deyimleri de mevcuttur. Resmî yazılarda *Darü'l-hilâfeti'l-'aliyye* veya *Makarr-ı saltanat-ı seniyye* tabirlerine de rastlanmakla birlikte İstanbul'a bazen sadece *Şehir* diye de atıf yapılmaktadır.

Konstantinopolis daha Osman Gazi döneminden başlayarak Osmanlıların uzaktan hayranlıkla seyrettikleri ve birgün ele geçirmeyi tasarladıkları büyük efsanevi şehir, *Kızıl-Elma* idi. Osman Bey'in gazileri, 27 Temmuz 1302 Yalakova Zaferi'nden sonra yağma için Boğaziçi'ne kadar ilerlemişlerdi. Sultan Orhan'ın, Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un kızı Prenses Theodora ile evlenmesi ve Trakya'da imparatorun müttefiki olarak Bulgarlara

* Bilkent Üniversitesi

1 A. G. Paspates, R. Janin, A. M. Schneider ve son defa C. Mango ve W. Müller-Wiener'in temel araştırmalarından sonra 1998 tarihinde Princeton'da toplanmış olan sempozyumda (*Constantinople: The Fabric of the City*) tanınmış uzmanlar şehrin Bizans dönemindeki planı üzerinde önemli katkılarda bulunmuşlardır (*Dumbarton Oaks Papers*, 2000, sy. 51).

2 Ahmed Refik [Altınay], *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı, 1100-1200,* İstanbul 1930, s. 185.

1- Fatih Sultan Mehmed (TSM, nr. H. 2153)

ve Sırplara karşı yürüttüğü savaşlar (1352) dolayısıyla İstanbul ile yakın ilişkiler sürdürdüğü bilinmektedir.[3] Daha Osman Bey zamanında Akçakoca'nın Kandıra'da yerleşmesi ve ona bağlı *uc gazisi* Abdurrahman Gazi'nin Kocaeli'nden Bizans'a karşı bölgenin en yüksek tepesi Aydos'taki kaleye yerleşmesi Bizans'a karşı Osmanlı faaliyetlerinin başlangıcı sayılabilir. Osmanlıların Konstantinopolis karşısında Üsküdar'da yerleşmeleri 1329 Pelekanon Zaferi'yle gerçekleşmiştir.[4] Bu zaferin sonucu olarak Hereke'den Üsküdar'a kadar Kocaeli, Osmanlı ülkesine katılmış ve Osmanlılar İstanbul Boğazı'nın doğu kıyısında Karadeniz'e kadar yerleşmiştir.[5] Orhan Bey, Bizans'ın Venedik ile ittifak hâlinde Cenevizlilere karşı Boğaziçi'nde yaptıkları deniz savaşında (1352) Cenevizlilerin yanında yer almış ve Ceneviz Galata'sının korunmasında fiilen yardımcı olmuştur. Daha sonra I. Murad daha şehzadeliğinde Rumeli'de 1357'den başlayarak Lala Şahin ile beraber fetihler yapmış; İstanbul ve Edirne arasındaki kasabaları birer birer ele geçirmiş ve sonunda 1361 baharında Edirne'yi fethetmişti. Trakya harekâtı Konstantinopolis için geleceği gösteren bir gelişmeydi. Sultan I. Murad tahtta sağlamca yerleştikten sonra 1366 Mart'ında ordusuyla Rumeli'ye intikal ederek Bizans'a karşı harekete geçmişti. Bu ilerleme, İstanbul'a karşı doğrudan doğruya ilk Osmanlı saldırısıdır. İstanbul'u batıdan koruyan ilk savunma hattı, Büyük Çekmece-Silivri ve Sazlıdere hattıdır. Sultan I. Murad, Silivri'de iki Bizans kalesini ele geçirdi ve Bizans'ı tehdit etti. I. Murad'ın bu faaliyetleri, Osmanlıların Konstantinopolis'i tehdit ettikleri ilk ciddi harekât olarak zikredilmelidir. Bunun ardından I. Kosova Meydan Savaşı (1389) Konstantinopolis'in kaderinin artık belirlenmiş olduğunu göstermektedir. Hakikaten babasının yerine geçen Yıldırım Bayezid bir süre sonra 1394'te ordusuyla İstanbul önüne gelip şehri kuşattı. 8 yıl süren bu kuşatma daha o zaman İstanbul'un kaderini mühürleyecek bir kuşatmadır.[6] Kuşatma sırasında batıdan yardıma gelen büyük haçlı ordusunun Niğbolu'da yenilgisi (1396), Bizans'ın son umutlarını da kırmış bulunuyordu. Bizans İmparatoru II. Manuel, kurtuluş için Avrupa'ya gitmiş; İstanbul'da imparator vekili ve patrik, şehri sultana teslim etmek için hazırlıklara başlamışlardı.[7] Bizans'ı kurtaran ise Timur'un Anadolu harekâtı olmuştur.

Fetret Devri'nde (1402-1413) Çelebiler arasındaki mücadelede İmparator II. Manuel ustaca diplomasisi sayesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Edirne'de yerleşmiş olan Emir Süleyman, imparator ile samimi ilişkileri devam ettirmiş; fakat Süleyman'ı ortadan kaldırarak Rumeli'ye hâkim olan Musa Çelebi, II. Manuel'i cezalandırmak için İstanbul surları önünde görülmüştür. Bu, İstanbul'un Osmanlılar tarafından ikinci defa kuşatılmasıdır. Musa Çelebi, çaresiz durumdaki Süleyman Çelebi'nin Bizans'a verdiği toprakları, özellikle Selânik'i geri almak azmindeydi. İstanbul kuşatması da onun Bizans'a karşı bu saldırgan politikasının bir göstergesidir. Çelebi Mehmed, kardeşi Musa Çelebi'yi bertaraf etmesinde önemli rol oynayan Bizans'a karşı dostluğunu sultan olduktan sonra da sürdürdü. Hatta Bizans diplomasisi bu barışçıl politikayı sürdürmek için Sultan Mehmed'den çocuklarını

3 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları: 1302-1481,* İstanbul 2010.

4 İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, s. 45-50; Halil İnalcık, "Aydos Kalesi", *Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi Sempozyum Bildirileri: 28 Mayıs 2011,* ed. Uğur Demir ve Mehmet Mazak, İstanbul, ts. (Sultanbeyli Belediyesi), s. 11-18.

5 Bu gelişmeler için bkz. İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, s. 56.

6 İnalcık, *Kuruluş Devri Osmanlı Sultanları*, s. 113-117.

7 J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus: 1391-1425,* New Brunswick 1969.

2- Tophane'den İstanbul'a bakış (Hlaire, TSM, nr. 17 / 204)

3- Üsküdar Selimiye, Fenerbahçe, karşıda İstanbul, Galata ve Haliç (TSM, nr. 17-24)

rehin olarak İstanbul'a göndermesi vaadini almıştı. 1421'de tahta çıkan II. Murad Bizans'ın onun rakiplerini kışkırtması üzerine[8] ertesi yıl ordusuyla İstanbul üzerine yürüdü. Ordusunda toplar vardı. Bütün yaz devam eden kuşatma sonuç vermedi.

Bizans imparatorunun Osmanlı Devleti'nin akıbeti üzerinde Papalık vasıtasıyla Batı'dan Haçlı seferlerini çağırması, özellikle 1439 Floransa Konsili'ne kalabalık bir kafile ile katılmış olması, Osmanlıları büyük kaygıya düşürdü. Floransa toplantısını Osmanlılar yeni bir Bizans-Haçlı tehdidi olarak görmüş ve Bizans'a son vermek için kesin karara varmışlardı.[9] Bu bakımdan Konstantinopolis'in kaderinde, 1439 tam anlamıyla bir dönüm noktasıdır. İstanbul'u ortadan kaldırmak, devletin iki parçasını, Rumeli ve Anadolu'yu birleştirmek, "aradaki bu nifak merkezini ortadan kaldırmak" (Fatih'in Edirne nutku) Osmanlılar için ve bu arada genç Sultan Mehmed için (Edirne'de ilk sultanlığı 1444-1446) bir ölüm kalım kararı olarak saptanmıştır. Çandarlı Halil Paşa'nın rakipleri, Sultan Mehmed'in lalaları, seçkin askerler, Zağanos ve Şahabeddin paşalar, sultanı fetih için biteviye teşvik etmekte idiler. Sonunda II. Mehmed 1453'te bu şehri fethetti ve yeni bir imparatorluğun temellerini attı.

Fatih Döneminde İstanbul: 1455 İstanbul ve Galata Tahriri

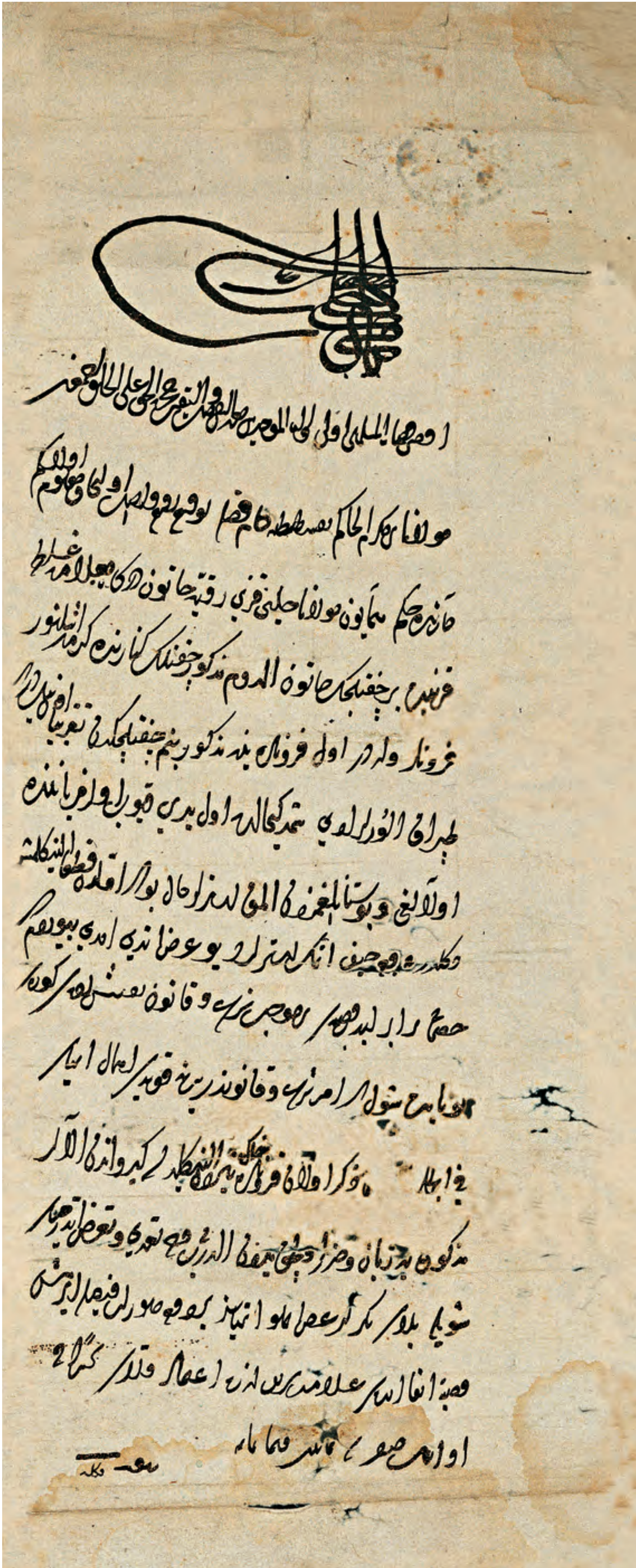
1455 yılında Fatih Sultan Mehmed'in emriyle yapılan İstanbul tahriri fetihten sonraki durumu gösteren en önemli belgedir.[10] Galata ile ilgili bölüme girişte, defterin H 860 yılı Muharrem ayının başında ya da fetihten yaklaşık iki buçuk yıl sonra tamamlandığı belirtilmektedir. Aslı bulunmayan ancak fotokopisi elde bulunan bu eksik el yazmasının yalnızca 128 sayfası günümüze gelebilmiştir. Galata ile ilgili bölümün son birkaç sayfası kayıpken, elimizde sadece 37 sayfası bulunan İstanbul ile ilgili

8 İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, s. 133-136.

9 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar,* Ankara 1954.

10 Halil İnalcık, *The Survey of Istanbul, 1455*, İstanbul 2012.

4- 1455 tarihli İstanbul ve Galata tahrir defterinden sayfalar

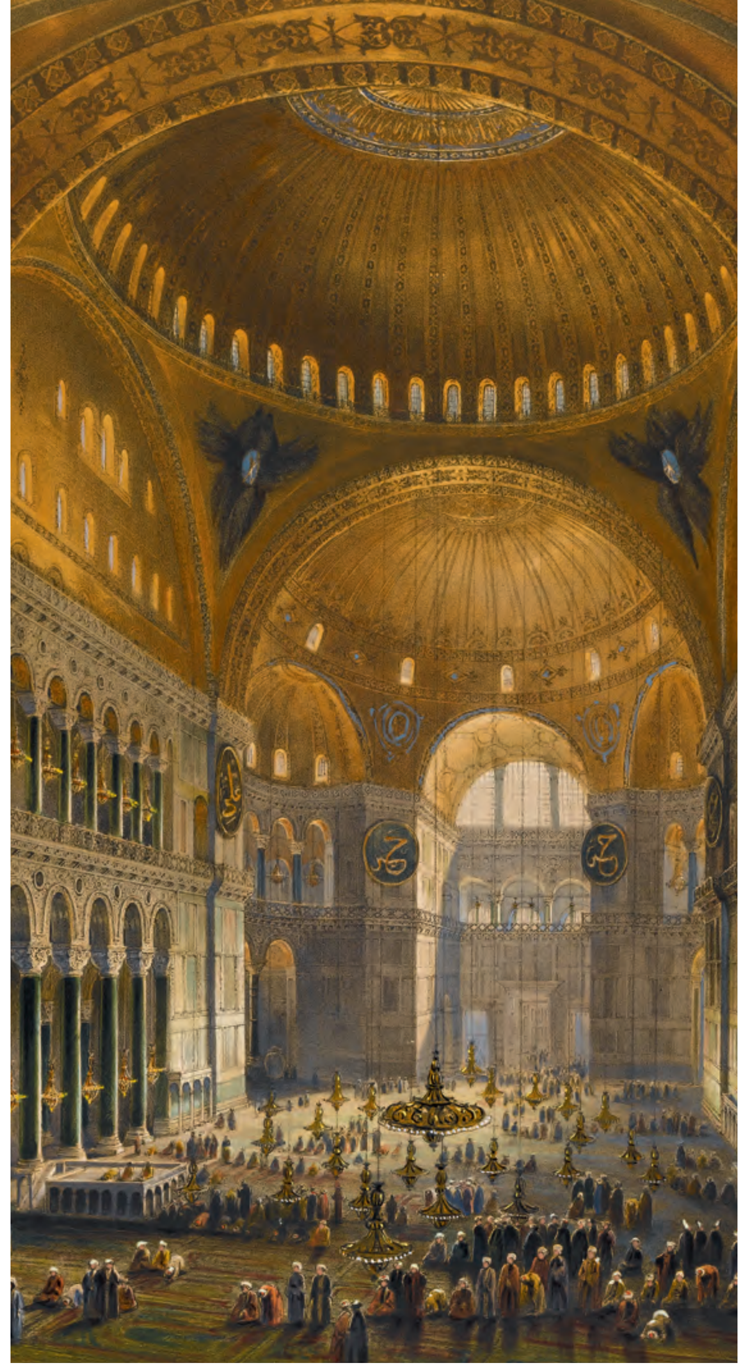
5- Fatih Sultan Mehmed'in Galata civarındaki kiremitçi fırınlarının komşu çiftliğe zarar vermesinin önlenmesiyle ilgili Haziran 1475 tarihli fermanı (BOA, MF, nr. 1/1)

6- Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilen Ayasofya Camii'nin dış görünümü (Fossati)

bölümde büyük boşluklar vardır. Edirnekapı'dan Marmara kıyısındaki Küçük Ayasofya Camii'ne kadar olan hattın doğusunda kalan şehrin kuzey kısmıyla ilgili bölümün tamamı kayıptır. Yani fotokopide Haliç'in en kalabalık mahalleleri olan Tekfur Sarayı, Fatih, Beyazıt, Ayasofya mahallelerinin bulunduğu bölüm eksiktir. Ancak, kayıp kısmın bir bölümü orijinalinden yırtılmış hâlde bir Başmuhasebe defterinde bulunmuştur. Öte yandan Fatih Sultan Mehmed'e yakın Rum tarihçi Kritobulos, fetihten sonraki ilk günlerde esir Rumların şehre

7- Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilen Ayasofya Camii'nin iç görünümü (Fossati)

yerleştirilmesiyle ilgili ilginç ayrıntılar vermektedir:[11] "Bütün muharebelerde ve şehrin teslim alınması sırasında ölen Romalı ve yabancılar, erkek, kadın ve çocuk olarak hemen hemen dört bin olarak bildirildi ve yaklaşık beş yüzü ordudan olmak üzere elli binden biraz fazla esir alındı." Esirlerin beşte biri, sultanın payı olan yaklaşık bin adam "Daha önce Stenties olarak adlandırdıkları denizcilerden oldukları için hanımları ve çocukları ile birlikte şehir limanının kıyılarına yerleştirildi. Onlara evler verdi ve belirli bir süre için vergilerden muaf tuttu." İlk kararı, "uygun gördüğü asilzâdeleri hanımları ve çocuklarıyla birlikte yaşamak üzere yerleştirmekti. Daha sonra onlara evler ve araziler ile erzak verdi ve her şekilde yardım etmeye çalıştı".[12] Ancak Büyük Duka Notaras'ın da aralarında bulunduğu asilzadelerin "artık kendi menfaatleri için, daha önce sahip olduklarını elde etmek amacıyla oyun kurmaktan çekinmeyeceklerine ya da oraları düşmanlara terk edeceklerine dair uyarının

11 Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs, Princeton 1954.

12 Kritovoulos, *History of Mehmed*, s. 83 vd.

ardından hepsi idam edildi. Daha sonra pişmanlıkla kendisine bu tavsiyeyi veren vezirleri Zaganos ve Şahabeddin'i cezalandırdı."[13]

Bu kayıtlar Tahrir defterindeki bilgilerle desteklenebilir. Zira defterde, şehre yönelik iskân hakkında önemli bilgiler verilir. Bu noktada fethedilen şehrin mahallelerine iki göçmen dalgası geldiği dikkati çeker. İlk göçmenler, hemen fetihten sonra geldi. Görgü şahidi Osmanlı tarihçisi Tursun Bey'e göre, Fatih zengin fakir kendi isteğiyle gelen Türklerin istediği evi ya da konağı seçebileceğini ve kendilerine bunların mülkiyetinin verileceğini ilan etmişti.[14] Tursun Bey, çağrıyı duyan çok sayıda Türkün gelip evlere ve konaklara yerleştiği bilgisini ekliyor. Bunun Anadolu ve Trakya'dan bir göçmen dalgasını harekete geçirdiği anlaşılıyor. Ama gelenler, harap olmuş ölü bir şehirde geçim şansı görmeyip kısa sürede şehirden ayrıldılar. 1453'ün Haziran ayında Edirne'ye doğru yola çıkmadan önce Fatih, 1453 Eylül'üne kadar İstanbul'a 5.000 hanenin getirilmesini emretmişti. İstanbul'un ilk subaşısı Karıştıran Süleyman Bey'e, şehri yeniden nüfuslandırma işi için özel emirler verilmişti. Bu arada 1453 yazı boyunca Galata ve Silivri'den insanlar İstanbul'a sürüldü. Fatih, aynı yılın sonbaharında İstanbul'a döndü. Şehrin yeniden nüfuslandırılmasına dair emirlerinin umduğu gibi başarılı olmadığını görünce kesin önlemler aldı.[15] Kuşatmadan önce kaçan Hristiyanları İstanbul'a dönüp yerleşmeye teşvik etmek için 6 Ocak 1454'te Georgios Skholarios'u (II. Gennadios) patrik tayin etti.[16] Sultan daha sonra, Bursa halkını İstanbul'a göç etmeye ikna edemeyen "bazı yerel görevlileri" cezalandırmak üzere Bursa'ya gitti. Orada belli bir sayıda nüfusun, İstanbul dışındaki Eyüp kasabasına yerleşmek üzere sürülmesini emretti.[17] Bursa'da 35 gün kaldıktan sonra İstanbul'a döndü ve 1454-1455 kışında Edirne'ye gitmek üzere yola çıktı. Aralık 1455'te tamamlanan tahrir defteri tam da bu durumu göstermektedir. Fatih, Edirne'ye gitmeden önce tahrir emrini vermiş olmalıdır.

8- Zeyrek Camii'nin dış görünümü (Gurlitt)

Göçmenlerin kimliği ile ilgili ayrıntılar veren tahrir, yerleşim düzenlerini tanımlamaktadır. Burada, büyük göçmen gruplarının Top-yıkığı, Sufiyan, Altımermer ve Samatya mahallelerine yerleştiğini görüyoruz. Top-yıkığı Mahallesi'nde, 5'i Rum, 33'ü Müslüman ve 45'i Yahudi olmak üzere 83 hane bulunuyordu. Bu yeni göçmenlerden önce, evlere Kocaeli (41), Eflugan (Kastamonu) (3), Bolu (3), İnönü (21), Kestel (Bursa'nın nahiyesi), Manisa, Borlu, Burgaz, Çorlu ve Tekfur Dağı'ndan (20) göçmenler ve Filibe'den (Plovdiv) (34) Yahudiler yerleşmişti. Oldukça geniş yerleşim sağlanan mahallelerden biri olan Samatya Mahallesi, ilginç bir tablo ortaya koymaktadır. Kuzeybatı Anadolu'da Kocaeli, Bursa, Balıkesir, Seferhisar ve Menteşe ile Rumeli'de Gelibolu'ya kadar dağınık yerlerden gelen ilk göçmenlerin hepsi Müslüman idi. Mahalledeki 13 "Rumdan" üçü İstanbul'un yerlisi, biri keşiş olarak tanımlanmıştır.

13 Kritovoulos, *History of Mehmed*, s. 84-88; II. Mehmed'in daha sonraki dönemlerde Rumlara lütufları için bkz. Halil İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarck", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 204-206.

14 *Târîh-i Ebü'l-Feth: The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, nşr. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chicago 1978.

15 Bkz. Halil İnalcık, "İstanbul", *EI*[2] (İng.), IV, 224-226.

16 George Sphantzes, *The Fail of the Byzantine Empire: A Chronicle,* ed. ve çev. Marios Philippides, Amherst 1990, s. 134: "Sultan, ayrıca kuşatmadan önce şehrimizi terk edenlere evlerine döndükleri takdirde evlerin tamiri ve gayrimenkullerin dağıtılması hususunda, hiçbir şey olmamış gibi rütbe ve dinlerine göre muamele edileceğini ilan etti."

17 Eyüp için bkz. Halil İnalcık, "Eyüp Projesi", *Eyüp: Dün / Bugün: Sempozyum, 11-12 Aralık 1993*, haz. Tülay Artan, İstanbul 1994, s. 1-23.

9- Zeyrek Camii'nin iç görünümü (Gurlitt)

Ancak 1455 tahriri sırasında mahallenin nüfusu farklı bir görüntü arz etmektedir. İlk Müslüman göçmenlerin çoğu firari olarak belirtilirken, geri göçe Rumların da katıldığı görülmektedir; Müslümanların ve diğerlerinin terk ettiği evlere İzdin'den (Zituni) gelen 37 kişilik büyük bir Yahudi grubu yerleşmiş bulunmaktadır. Manastırlardaki sekiz evde Müslüman göçmenlerin yaşamaya devam ettiği belirtilmiştir. Bolulu Şahin'in terk ettiği bir eve iki Rum yerleşmişti. Manastır evlerinde Yahudi bulunmuyordu.

Adını aynı adlı kiliseden alan İsa-Kermesi Mahallesi, Rum karakterini muhafaza ettiği için, diğerlerinden açık bir biçimde farklı bir düzen sergilemekte idi. Bu mahallede Bolu, Yenice, Ayazmend, Ankara ve Boğaz-Hisar dâhil, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen Müslüman göçmenler oturuyordu. Bu Müslümanlardan altısı, Aya Dimitri "Palologoz" Manastırı'nın avlusundaki evlere yerleşmişti. Mahallede, hepsi Mirlosi Manastırı'na ait evlerde ikamet eden sekiz "kalogerya", bir "kalogeros", bir rahip ve dört başka Rum dâhil, 19 Rum yaşıyordu. Bu, Rum çoğunluğa sahip tek mahalledir ve Rumların çoğunun mahalledeki manastırlara ve kiliselere mensup olduğu anlaşılmaktadır. Altımermer Mahallesi'nde, Trakya'da Çorlu'dan gelen Müslümanlar çoğunlukta iken (14 hane), terk edenler arasında Bolu'dan (2 hane) ve Bolu yakınında bir yer olan Çağa'dan (4 hane) Müslümanlar bulunmaktadır. Son grupta bir debbağ, bir fakih ve bir ahî vardır. Bazılarının izin aldıktan sonra gitmesi, şehirden tam anlamıyla ayrılamadıklarını göstermektedir. Ayrılan ilk göçmenlerin çoğu *firari* olarak belirtilmiştir.

Tahririn bu kısmında listelenen 27 manastırdan yalnızca birinde Rumlar yaşamaktadır. Diğerleri boştur ya da Müslüman göçmenler yerleşmiştir. Defterin günümüze ulaşan hâliyle kapsadığı alanda, 40 kilise listelenmiştir. Çoğu ev bir manastırın duvarları içindedir. Yalnızca ikisi hâlâ Rumlara aittir.

Tahriri yürütme görevi, o zamanki Bursa Valisi Cübbe (Cebe) Ali Bey'e verilmişti. O da Fatih Sultan Mehmed döneminin ünlü tarihçisi, kuzeni Tursun Bey'i seçti.[18] Tursun Bey kaydın amacını ve genel arka planını şöyle tasvir etmektedir: Şehrin fethedilmesinden sonra sultan, kendi isteğiyle gelenlere önceki sakini tarafından terk edilmiş bir evi mülk olarak vermişti. Bunun üzerine, zengin fakir halk, şehre akın ederek evlere yerleşti. Daha sonra sultan, bütün bu evlerin kaydedilmesini, her birinden şartlara uygun bir kira (*mukâta'a*) alınmasını emreden yeni bir ferman çıkardı. Çünkü mülk olarak bahşedilen, bina idi; bunun arsası Ayasofya Camii Vakfı'na aitti, bu nedenle binanın arsası için kira ödenmeliydi. Anlaşıldığına göre Fatih, Ayasofya'ya çok önem veriyordu. Fethedilen şehre girdiği gün, İstanbul'un imparatorluğunun payitahtı, Ayasofya'nın da başkentinin cami-i kebiri olduğunu ilan etmişti. 1457'de Müslümanların kullanımına açılmış diğer Bizans dinî yapılarını, Ayasofya vakıflarına devretmişti: Bunlar Pantocrator ya da Zeyrek Camii, St. Saviour Pantepoptes ya da Eski İmaret Mescidi idi.[19]

Tursun Bey konuyla ilgili olarak şunları da yazar: "Kayıt nedeniyle pek çok ev el değiştirdi. Örneğin, arsanın kirasını ödeyemeyen bir kişi ayrılıp imkânlarına uygun başka bir eve geçmek zorunda kaldı. Kayıt tamamlanıp sultana arz edildikten sonra, yaklaşık iki bin fuçı (100 milyon) akçenin tahakkuk ettiği ortaya çıktı. Ama hemen sonra, sultan kirayı kullarına (askeriye) ve tebaasına bağışladı ve tuğrasıyla tezyin edilmiş mülknâmelerin,

18 Halil İnalcık, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", *WZKM*, 1977, sy. 69, s. 55-71.

19 Aşağıda Kilise ve Manastırlar bölümüne bkz.

kira (*mukâta'a*) alınmaksızın onlara verilmesini emretti." Fatih payitahtın iskânı için sürgün metodunu kullanmış, Yahudilerin yanı sıra, sürgün olarak çeşitli tarihlerde Sırbistan, Ege adaları, Yunanistan, Mora gibi bölgelere yaptığı seferlerde esir ettiği halkı İstanbul şehrinde ve civar köylerde yerleştirmiştir. Bunlar kul yani harp esiri statüsü altında bulundukları yeri terk edemez, etraf reaya ile evlenemezdi. İstanbul'a sürgün yoluyla getirilen ve yerleştirilen Hristiyan halk çoğunlukla Rumlardan oluşmaktaydı. Tabi bu arada şehir imar edildikçe etraftan Türkler ve özellikle Rumlar gelip şehirde yerleşmişlerdir.

Bu şekilde ilk nüfus hareketleri şehrin imarının da başlangıcı olacaktı. Bu ilk yerleştirme teşebbüsleri sırasında İstanbul'un fiziki durumu hakkında en önemli bilgiyi 1455 tahriri verir. Bu tahrire göre şehirdeki yerleşim birimleri yani mahalleler şunlardı: (Tahrir defterinde Ayasofya Mahallesi ve bitişik mahalleleri gösteren bölüm kayıptır):

Eski Balat
Avrantharya (Ayvansaray)
Balat
Badrak (Patrik)
II. Balat
Zağanos Paşa
Perokambiyo (?)
Kızlar Manastırı
Kron
Misivyani (Mesoyani?)
Liko Sprios
Lips
Kir Martas
Megalo Dhimestiko
Manastır Ayos Hristoferoz
Sofyan
Top-yıkığı
Kir Nikola
Ral Karmir
Kılıc
Istraduthna
Bâb-ı Silivri
Altımermer
Kastel-Hirise
Ipsomethya (Samatya)
İsa-Kermesi
Kızıltaş
Azebân
Büyük Balat.

Bu mahalle adları gösteriyor ki, 1455'te Bizans mahalleleri büyük ölçüde eski adlarıyla bırakılmıştır. Bazıları Türkçeleştirilerek devam etmiş; *Top-yıkığı* Mahallesi gibi bazı mahalleler de Müslümanların yoğunlukla yerleştiği mahalleler olmuştur. Balat, Yahudi sürgünlerin yerleştirildiği mahallelerdendi. Zağanos Paşa adını taşıyan mahalle, Zağanos Paşa sürgüne gönderildikten sonra değiştirilmiştir (1455). Azebân Mahallesi, deniz erleri olan azapların kalabalık hâlde yerleştiği bölgeydi. Kastel-Hirise (Altın Kapı), Bizans devrinde ordunun şehre giriş kapısı ve merasim alanıdır. Fatih burada şehrin son savunma yeri, iç hisarı, Yenikule adıyla tanınan kaleyi inşa etmiştir. Yenikule şehrin en iyi korunmuş iç kalesi olarak Fatih devrinde devlet hazinesinin saklandığı, daha sonra devlet tutuklularının muhafaza altında tutulduğu hisardır.

1455 tahriri İstanbul'da yerleşen ilk resmî kişileri de gösterir. Osmanlılar bir yeri fethedince idarenin başı olarak bir asker subaşı ve bir kadı tayin ederlerdi. İlk subaşı Karıştıran Süleyman Bey idi. 1455'te Çakırcıbaşı Hamza'nın onun yerine tayin edildiğini görüyoruz; Hamza Bey, İstanbul kuşatmasında büyük hizmetler yapmıştı (sonradan 1462'de Vlad Dracula tarafından katledilmiştir). İlk kadı olarak Hızır Bey tayin edilmiştir. Fatih, Edirne'ye dönüşünde Hızır Bey'e surların toplar tarafından yıkılmış olan kısımlarını tamir etmesi emrini vermiştir. Hızır Bey'in, Fatih İstanbul'a döndükten sonra sunduğu onarım hakkındaki raporu bize kadar gelmiştir.[20] 1455 tahririnde şehirde bazı kilise ve manastırların derviş gruplarına verildiği dikkati çeker. Tasavvuf ehli ve tarihçi Âşıkpaşazade'ye Cibali bölgesinde "Âşıkpaşa Zaviyesi" adıyla bir zaviye kurması izni verilmiştir. Âşıkpaşazade'ye ayrıca İstanbul ve Galata'da birtakım eski Bizans binalarının mülk olarak bağışlandığı da görülür. Ulemadan Fatih'in gözdelerinden Mevlana Alaeddin Tusî'ye şehirde bir mekân bağışlanmış idi. 1455 tahririne göre, şehirde ilk yerleşen Müslümanlar, asker sınıfından yeniçeriler, azaplar, topçular, hisar erleridir. Keza sarayda kapucubaşı ve padişah kulları yerleşmiş bulunuyordu. Askerî sınıfın yerleştiği binalardan kira alınmazdı.

1455 tahriri bir bakıma Bizans dönemindeki fiziki özellikleri de yansıtır. Şehir aslında dışarıdan gelen ana yollarla bağlantılı bir fiziki düzene sahipti. Marmara kıyısınca Çekmece üzerinden gelen ana yol Silivrikapısı'ndan şehre girerdi. Bizanslılar, Büyük Çekmece'de şehrin ilk savunma hattı olarak Silivri Hisar'ı ile başka bir hisar yapmışlardı. Öteki ana karayolu Edirnekapı'dan şehre ulaşırdı. Osmanlı devrinde karadan

20 İnalcık, *The Survey of İstanbul*, s. 633-635.

10- Fethiye Camii (Gurlitt)

gelen kervanlar bu kapıdan girerler ve Kapalıçarşı bölgesine inerlerdi. Edirnekapı'dan sonra şehir içinde yol, *Divanyolu* adıyla şöhret kazanmış ve İstanbul'un karadan gelen en önemli *şâhrâh*ı sayılmıştır.[21] Sonraki dönemlerde surdışında bu kapılar etrafında Halvetî Tekkesi ve saray büyüklerinin mükellef bahçeleri yer alacaktır. Bizans döneminde surdışı Ayazma etrafında Bizans ve Ermeni kiliseleri yer almakta olup bu gelenek Osmanlı devrinde de devam etmiştir. Denizden gelen gemiler şehre başlıca şu limanlarda ulaşırlardı: Haliç'te Neorion (Eminönü) ve Perama (Balıkpazarı), Galata'da Perşembe pazarının son bulduğu Yağkapanı İskelesi. Marmara tarafında eski Theodosios-Eleptherios Limanı (sonradan terk edilmiş, Langa Bostanları), Iulianos Limanı, Osmanlı donanmasının kapalı havuzu Kadırga Limanı olarak kullanılmıştır. Haliç limanlarından Galata Limanı'na özellikle Ege ve Avrupa'dan gelen gemiler yanaşırdı. Yağkapanı İskelesi Ege adalarından gelen zeytinyağın ithal edildiği limandı. Cenevizliler zamanından kalma mahzenlerin kayıtları 1455 tahririnde de yer almaktadır. Haliç, İstanbul'un balık yönünden iaşesinde önemli bir yer olduğu gibi deniz ulaşımının odaklandığı limanlara da sahipti. Fatih'ten sonra özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde Kasım Paşa Koyu, Osmanlı donanmasının üslendiği Tersane, ülkenin bahrî üssü durumuna geldi. Bölgede donanma erlerinin ve kürekçi halkın yerleşmesi, Galata şehrinin değişiminde önemli rol oynayacaktır. Kaptanıderyanın sarayı ve gemi tezgâhları Tersane'de konuşlanmıştır.[22]

1455 tahriri şehir içindeki kilise ve manastırlar hakkında da bilgi verir. Bu durum yukarıda belirtildiği

21 Surlardaki kapılar için bkz. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II c., İstanbul 1336.

22 Tersane için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

gibi Bizans döneminin son yüzyılındaki Konstantinopolis hakkında hayli açıklayıcıdır. Ayrıca Fatih dönemindeki İstanbul'un fiziki yapısı hakkında fikir verecek özellik arz eder.

1455 İstanbul tahririnde kaydedilmiş kiliseler şunlardır:[23]

1) Akşathiblos Kenîsesi (yeri Ral Karmir Mahallesi), bu kilise Bozdoğan Kemeri bölgesinde olup sonradan Kalenderhane Camii adıyla camiye çevirilmiştir. Rumca adı *Theotokos Diakonnissa Kilisesi*'dir. 1455 tahririnde bu kilise ayrıca altı ev ve bir küçük kiliseyi içine almaktadır. Bu bölgede başka bir kilise daha olup Müslümanlar bu kiliseyi mahalle mescidi hâline getirmişlerdir.

2) Mirlos Manastırı, Grekçe adı Myrelaiou. Langa bölgesinde; sonradan Bodrum Camii. 1455 tahririnde "Manastır nâm Mirlos". Buradaki üç küçük kilise fetihten sonra Rumların elinde bırakılmıştır.

3) Istudhyo Manastır ve Kilisesi (Mone tou Prodromou en tois Stoudiou), bu manastır Altınkapı (Yedikule) bölgesinde olup Çakırcıbaşı Hamza Bey'e verilmiştir. Bu büyük manastırın kalıntıları bugün duvarla çevrilmiş önemli bir tarihî eserdir. Sonradan İmrahor İlyas Bey tarafından camiye çevrilmiş olup İmrahor Camii olarak bilinir.[24]

4) Kızlar Manastırı, (Andrei en ti Krisei), sonradan Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir (1486).

5) Hora Kilisesi ve Manastırı, Balat Mahallesi'nde olup Rumca adı *Hristou tis Khoras*'tır. Tekfur Sarayı civarında olan bu manastır, Kahriye (Kariye) Camii adıyla günümüze kadar gelmiştir. 1455 tahririnde terk edilmiş bir manastır olarak kayıtlıdır. Bu kilise ve manastır 1511 tarihinde Atik Ali Paşa Camii adıyla camiye çevrilmiştir.

6) Kir Martas Manastırı, (Kyras Marthas Manastırı), Kırkçeşme Mahallesi'nde Sekbanbaşı Mescidi olarak bilinir.

7) Lips Manastırı (Mone tou Libos), 1497 tarihinde Fenarî İsa Camii adıyla camiye çevrilmiştir.

8) Aya Marina Manastırı, Canalıcı Mahallesi'nde olup Fatih Camii'nin karşısındadır. Bu mahallede *Mayametro* adıyla başka bir manastır bulunmaktadır.

9) Ral Kirmir Manastırı, Kırkçeşme yakınında Azaplar Hamamı civarındadır, 1455 tahririnde bir kilise ile üç büyük haneyi içermektedir.

10) Kızıltaş Mahallesi'nde dört manastır yazılmıştır.

a. Ayos Vasilos Manastırı

b. Pavselib Manastırı (Bu manastır Bizans zamanında Theotokon tes Pusolypes adıyla bilinir.).

c. Hristholni Manastırı

d. Suyanitas (?) Manasıtırı

11) Prodhermez Manastırı, manastıra bağlı 100 kadar ev ve iki kilise zikredilmiştir. Fetih sırasında burası kullanılmakta olan büyük bir manastır idi.

12) Aya Dimitri Kilisesi (Hagios Demetrios Kananu), fetihten sonra boş olarak kalmış, etrafındaki evlere Yahudiler yerleştirilmiştir. Kilise 1597'de patrikliğe ait bir kilise olarak zikredilmiştir. Patrikhane'nin hemen arkasındadır.

13) Aya Narkiro Manastırı (Agion Anargyron Kosma Manastırı olma ihtimali vardır.). Manastır Altımermer Mahallesi'ndedir. Bu manastır etrafında fetihten sonra da Rumların yerleşmiş olduğunu görüyoruz.

14) Ayos Hristoferoz Manastırı (Agiou Christophoru). Bu küçük manastır Lips Mahallesi civarında olmalı.

15) Marul Manastırı (Maroule), Edirnekapısı'na yakındır. Bu mahallede iki küçük manastırla beş kiliseden söz edilmektedir. Manastır, sonraları Mustafa Çavuş Mescidi hâline getirilmiştir.

16) Kir Nikola Manastırı, Kara Ahmed Paşa Camii yakınında olmalı.

17) Kılıç Manastırı, Bizans adıyla *Xylinitou* Manastırı olmalı. Bu manastır Topkapı ile Mevlevîhanekapı arasında olmalı. Bu kiliseye bağlı bir *tımarhane* (hastane) bulunmaktaydı.

18) İpsomethia Manastırları, burada üç manastır bulunmaktaydı ve bunlar Silivrikapı'nın dışında, Balıklı'da idi.

19) Büyük Balat Mahallesi'nde iki manastır bulunmaktaydı.

20) Hagia Theodosia Kilisesi, bu kilise başlangıçta bir depo olarak kullanılmış ve XVI. yüzyılda camiye çevrilmiştir. Cami, Gül Camii adıyla tanınır. Son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un bu camide bir odada gömülmüş olduğu rivayeti devam etmektedir.[25]

Daha sonraki dönemlerde şehirde İslam nüfusu artıp Müslüman mahalleler kuruldukça yerel kiliseler, cami veya mescide çevrilmiştir. S. Eyice, Osmanlı devrinde devam eden Bizans kökenli cami, mescit ve anıtlar üzerinde dikkatli bir liste vermektedir.[26]

23 İnalcık, *The Survey of İstanbul,* s. 488-500 (Bu tahrir defterinin noksan olduğu unutulmamalıdır).

24 İnalcık, *The Survey of İstanbul,* s. 491.

25 Bizans devrindeki kiliselerin ve manastırların yerleri üzerinde A. Berger'in "Streets in the Constantinian Town" planı (*Dumbarton Oaks Paper*, plan nr. 4) güvenilir bir topoğrafi vermektedir

26 *Istanbul: Petit Guide A Travers les Monuments Byzantins et Turcs,* İstanbul 1955. Ayrıca bk. Süleyman Kırımtayıf, *Converted Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation into Mosque and Masjids,* İstanbul 2001.

11- Kariye Camii (Gurlitt)

İstanbul'da camiye çevrilen Bizans kiliseleri şunlardır:

1) Ayasofya Camii, St. Sophia Kilisesi
2) Küçük Ayasofya Camii, St. Sergius ve Bacchus Kilisesi
3) Kalenderhane Camii, Akataleptos Kilisesi (Diaconissa Kilisesi)
4) Molla Güranî Camii veya Vefa Kilise Camii (St. Theodore Kilisesi)
5) Bodrum Camii veya Mesih Ali Paşa Camii (Mirlos/Myrelaiou Kilisesi)
6) Koca Mustafa Paşa Camii veya Sünbül Efendi Camii (Andrei en ti Krisei Kilisesi)
7) Sancakdar Hayreddin Mescidi (Gastria Manastırı)
8) Manastır Mescidi (Topkapı-Aksaray'da)
9) Fenarî İsa Camii, Constantine Lips Kilisesi (Mone tou Libos Kilisesi)
10) Zeyrek Kilise Camii (St. Saviour Pantocrator Kilisesi)
11) Şeyh Süleyman Mescidi: Fatih Sultan Mehmed'in zamanında Şeyh Süleyman tarafından mescide çevrilmiş.
12) Eski Camii (St. Saviour Pantepoptes Kilisesi)
13) Ahmed Paşa Mescidi (St. John the Baptist in Trollo Kilisesi), Çarşamba semtinde.
14) Fethiye Camii (St. Mary Pammakaristos Kilisesi)
15) Kefeli Mescidi (Manuel Manastırı)
16) Kasım Ağa Mescidi: Edirnekapı'da Çukurbostan'a yakın bu mescit, Odalar Camii ile beraber bir kiliseye ait olmalı.
17) Kariye Camii (Kahriye) (Atik Ali Paşa Camii), (St. Saviour in Chora/Hristou tis Khoras Kilisesi).
18) Atik Mustafa Paşa Camii (Koca Mustafa Paşa Camii veya Hazret-i Cabir Camii) (St. Peter and Mark Kilisesi)
19) Gül Camii (St. Theodosia Kilisesi)

12- Yedikule ve İstanbul (Gouffier)

Tahrip edilen veya harap hâlde bulunan kilise-camiler ise şöyle listelenebilir:

1) Yıldız Dede Tekkesi (Bahçekapı'da)
2) Acemi Ağa Mescidi veya Lala Hayreddin Mescidi (St. Mary Chalcoprateia Kilisesi)
3) Güngörmez Mescidi (Sultanahmet civarında)
4) Hamza Paşa Mescidi (Peykhane veya Tahta Minareli Mescid diye bilinir.)
5) Balaban Ağa Mescidi (Aksaray-Laleli-Saraçhane)
6) Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi (1934'te Atatürk Bulvarı yapılırken kısmen yıkılmıştır.)
7) Haydarhane Mescidi (Aksaray-Saraçhane arasında, bugün mevcut değil.)
8) Ese (İsa) Kapı Mescidi (Keza İbrahim Paşa Mescidi veya Manastır Mescidi olarak bilinir.)
9) Etyemez Tekkesi Mescidi (Mirza Baba Mescidi) (Etyemez Mahallesi'nde)
10) İmrahor İlyas Bey Camii (St. John the Baptist of the Studion Kilisesi)
11) Arabacı Bayezid Mescidi (Arabacı Bayezid tarafından mescide çevrilmiştir.)
12) Sivasî Tekke Mescidi (Sultan Selim Mahallesi'nde Çukurbostan'da imiş. II. Bayezid zamanında Şeyh Muhiddin'e verilmiştir [1514].)
13) Hoca Hayreddin Mescidi (Fatih'te Mesih Paşa civarında olup *Üç Mihraplı Mescid* diye de bilinir.)
14) Şüheda Mescidi (Karagümrük'tedir.)
15) Odalar Camii veya Kemankeş Mustafa Paşa Camii (Karagümrük'te olup bugün bir bakiyesi kalmamıştır). Bu cami Kefeli Mahallesi'nde olmalı. 1636'ya kadar Hristiyanların elinde olup etrafında Müslüman halk çoğalınca 1640'ta Kemankeş Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir).

Haliç boyunca kilise-mescitler

1) Toklu İbrahim Dede Mescidi (St. Thecla Kilisesi)
2) Sinan Paşa Mescidi (Kızıl Mescid diye de bilinir. Ayakapı civarındadır. Bu bina Kaptan Sinan Paşa tarafından camiye çevrilmiş).

İstanbul'daki Bizans eserleri, İslami mabetler hâline çevrilmesi ve zengin vakıflarla desteklenmesi sayesinde günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Bu vakıf desteği olmasaydı belki de bu eserlerin zamanımıza ulaşması mümkün olmazdı. Ayasofya dâhil Zeyrek Camii ve başkaları bugün Müzeler Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü idaresi tarafından onarılmakta ve bunların bakımı yapılmaktadır.

Fatih'in İstanbul'u Yeniden İmarı

Fatih, fetihten sonra "kayser" unvanını, *hakan, sultan, halife* ve *padişah* unvanları arasına kattı. Çağdaş İtalyan

kaynaklarının yinelediği gibi, İstanbul'u fethettikten ve onu "payitaht" ilan ettikten sonra, kendisini Doğu-Roma (Bizans) imparatorlarının halefi olarak görüyordu. Fatih, "Kostantiniyye" çevresinde, eskiden Byzantion'a tâbi bütün ülkeleri fethetmek ve sıkı bir merkeziyetçilikle İstanbul'a bağlamak planını benimsedi. Örneğin, Anadolu ve Balkanlar dışında Güney Kırım ve Güney İtalya'yı (buraları eskiden Bizans'a tâbiydi) imparatorluğuna katma girişimleri dikkate değerdir. Stratejik bakımdan da, İstanbul'un fethi ve Boğazlar'da egemenlik, Anadolu ve Balkanlar, Karadeniz ve Ege Denizi üzerinde egemenlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun tam ve gerçek anlamda kuruluşunu ifade ediyordu. Fetih'ten sonra Fatih, anlamlı bir biçimde *Sultânü'l-Berreyn ve Hâkânü'l-Bahreyn* yani İki Karanın Sultanı ve İki Denizin Hâkimi unvanını benimseyecek; İstanbul'u, Anadolu ve Balkanlar'ı birleştiren güvenli bir kilit durumuna getirmek ve bu iki kıtayı birleştiren yolları güvence altına almak için Çanakkale Boğazı'nın iki yanında Sultaniye (bugün Çanakkale) ve karşısında Kilidülbahr kalelerini yaptıracaktır. Kuşatmadan önce Rumelihisarı'nı yaparak Anadolu ve Rumeli hisarlarıyla Karadeniz'den gelecek bir saldırıya karşı İstanbul'u ve iki kıyı arasındaki trafiği güvence altına almıştı. Bu tahkimatla, Boğazlar'da Türk egemenliği ilk kez tam anlamıyla kurulmuş oluyordu. Fatih, Rumeli ve Anadolu'da askerî seferlerini "iki kara ve iki deniz"e egemen merkeziyetçi imparatorluğu yaratma amacıyla yaptığı gibi, bir temel kaygısı da İstanbul'u bu imparatorluğa layık bir metropol, gerçek bir "payitaht" hâline getirmekti O, ayırt etmeksizin her tür mezhepten insanın kentte yerleşmesi ve geçimini sağlaması için gereken altyapı önlemlerini aldı. O zamana kadar Bizans'ı gölgede bırakmış olan Osmanlı Bursa'sı ve Edirne gibi, yeni "payitaht" İstanbul da gelişmiş bir Osmanlı şehircilik geleneği ile planlı bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Genel inanış, İslam kentlerinin bu arada Osmanlı kentinin, hiçbir plan olmadan kendi hâline bırakılmış plansız bir yerleşme alanı hâlinde bulunmasıdır. Aşağıda değinilecek ayrıntılı bilgiler, bunun tersini kanıtlamaktadır. Osmanlı kentleri ibadet, idare ve pazar yerlerini içeren bir çekirdek çevresinde oluşur. Büyük Osmanlı kentlerinde olduğu gibi ticaret ve çarşı bölgesinin çekirdeği sayılan Bedesten'in inşasına 1456'da karar verilmiştir. Fatih, ticaretin geliştiği sonraki yıllarda, ipekli kumaşlar için Sandal Bedesteni'ni (bugün açık artırma için kullanılan Müzayede Salonu) yaptıracaktır. Yine her büyük Osmanlı kentinde olduğu gibi, plana göre, Bedesten'in dört kapısından çıkan dört yolun çevresinde birbirine paralel sokaklarda çarşılar yer almaktaydı. Bu çarşılardan, Doğu düşüncesine göre en "asil" olanlar, Bedesten'e en yakın sıralanmıştı. En uzakta, kullanılmış malları satan tüccarın çarşısı olan Bitpazarı vardı. Bu çarşıların tümü Büyük Çarşı'yı (bugün Kapalıçarşı) oluşturmuştur. 1489'da Büyük Çarşı'da 641 dükkân (33'ü ayakkabıcı, 33'ü mestçi, 44'ü takkeci, 50'si arabacı ve terzi, 76'sı kuyumcu ve başka sanatlar) vardı. Sonradan dükkân sayısı 1000'i bulmuş, çarşıların üstü örtülmüş, İstanbul'un ticaret merkezi Kapalıçarşı böylece meydana gelmiştir.

13- Fatih Sultan Mehmed (Bellini) (1480)

İstanbul su tesisleri de camilere su getirme, halkın su ihtiyacını giderme gibi bir dinî hayır işi olarak ele alınmıştır. Fatih, bu amaçla eski Bizans suyollarını onarıp, ünlü Kırkçeşme'yi yaptırmıştır. Planda belirlenen odak bölgeler çerçevesinde mahallelerin kuruluşuna gelince şöyle bir süreç gözlenmektedir: Toplu hâlde kendi isteğiyle veya sürgün yöntemiyle gelen topluluk, ilkin *cemâ'at* adı altında kentin boş bir bölgesine yerleştirilirdi. Örneğin, İspanya ve İtalya'dan sürülen Yahudi cemaatleri Katalan, Çiçilya (Sicilya) ve başka adlarla ayrı cemaatler

14- İstanbul, Galata ve şehrin etrafını kuşatan surlar (XVI. yüzyıl) *(Hünernâme)*

olarak yerleştirilmiş; fakat zamanla her cemaat, bir tapınak çevresinde bir mahalle oluşturmuş veya cemaat mensupları daha önce var olan Yahudi mahallelerine dağılmışlardır. Herhâlde cemaat aşamasından sonra kent halkı ile bütünleşme zamanla gerçekleşen bir süreçtir. İdari bakımdan Fatih'in İstanbul'u, kuruluş aşamasında suriçi İstanbul, Galata ve Eyüp (Haslar) kadılıkları olarak üç büyük idari birime ayrılıyor ve her kadılık, kadının naipleri idaresinde nahiyelere bölünüyordu. Nahiyeler ise, mahalle mescidinin imamı ve halkı temsil eden kâhya (*kethüda*) idaresinde mahallelerden oluşuyordu. Mahalle gelişmesinde devlet değil, özel kişiler ön ayak olmaktaydı. Mahalle, bir zenginin, esnafın ya da bir tüccarın yaptırdığı mescit çevresinde gelişiyordu. İslam'da egemen mahremiyet kuralı gereği, devlet özel hayatın geçtiği mahallelere doğrudan karışmaz; mahalle işleri, imam ya da kethüda aracılığıyla yürütülürdü.

Fatih, önce Ayasofya Camii kompleksi ile altyapı tesislerini kurmuştur. Sonraları 1463'te Osmanlı kent kurma gelenek ve kurallarını izleyerek İstanbul'da kendi adına bir cami ile *sultanî* bir külliye inşasını emretti. Özetle, bu tesisler her çeşit dinî, sosyal ve ekonomik hizmetleri karşılayan tipik bir Osmanlı çekirdeğini oluşturuyordu. Suriçi İstanbul'unda tesislerin kurulduğu yerler çoğu kez Bizans dönemindeki işlevleri devam ettirmekteydi. Örneğin, Bedesten ve Büyük Çarşı bölgesinde Bizans döneminde Mese'de aynı hizmetler görülmekteydi. İmparatorların Hippodrom'u Osmanlı döneminde, cirit, düğün ve sünnet törenlerinde genel eğlence ve oyunların yapıldığı Atmeydanı hâline gelmiştir. Haliç liman bölgesinde Unkapanı, Bizans döneminde de aynı işlevi görmekteydi. Fakat kent surları ötesinde Eyüp tamamıyla bir Türk kasabası olarak kurulmuştur. Fatih'in Hz. Muhammed'in sahabelerinden Ebu Eyyüb'ün (Eyüp Sultan) mezarı üstünde yaptırdığı türbe, cami ve imaret kompleksi çevresinde zamanla tipik bir Osmanlı kasabası gelişmiştir. Buranın ilk halkı Bursa'dan gelen göçmenlerdi. Ebu Eyyüb, İstanbul'un kutsal hamisi olmuştur. Orta Çağ Avrupa'sında azizlerin mezarları çevresinde kurulmuş kutsal şehirler gibi, Eyüp kasabası da bütün İslam dünyası için bir ziyaret yeri durumuna gelmiş, özgün bir karakter kazanmıştır.

1459'da sultanın emriyle öteki vezirler de kentin başka semtlerinde benzeri imaretler meydana getirdiler, İstanbul içindeki nahiyeler de bu imaret-külliyeler çevresinde kuruldu. Fatih döneminden sonra II. Bayezid döneminde yapılan belli başlı kompleksler, *imaretler* Mahmud Paşa, Murad Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Mustafa Paşa, Çandarlı İbrahim Paşa, Hadım Ali Paşa

15- Eyüp Sultan, XVI. yüzyıl (Lorichs)

külliyeleridir. Kentin çeşitli semtlerinde cami, medrese, mektep, imaret ve halk için dinî ve sosyal başka hizmetleri karşılayan bu külliyeler çevresinde de zamanla mahalleler kurulmuş, böylece 1500'lerde İstanbul'un 12 nahiyesi ortaya çıkmıştır. 13 km^2 genişliğinde bir alanı kaplayan suriçi İstanbul, bir merkez çevresinde gelişmiş klasik bir kent olarak tanımlanamaz. İstanbul, daha çok bu geniş mekânda çeşitli nahiyelerde sultanın veya vezirlerinin yaptığı büyük külliyeler çevresinde oluşmuştur. Her nahiye ortasında bir büyük külliye bulunduğu gibi, mahalleler de bir mescit, kilise veya sinagog çevresinde gelişmiştir. Böylece, kentin kuruluşunda külliyeler patrimonyal-hiyerarşik bir düzeni yansıtır. Hiçbir vezir sultanınkinden daha büyük bir kompleks yapamaz. Halktan kişilerin yaptığı camiler ise mahalle mescitleridir. İstanbul'da bir merkez bölge aranırsa bu, Haliç liman bölgesi ile Büyük Çarşı'nın bulunduğu pazar bölgesidir. Deniz yolu ile erzak ve eşyanın geldiği ve büyük kapanların bulunduğu Haliç bölgesiyle Edirnekapı'dan gelen kervanların son durağı Büyük Çarşı, birbirine paralel yollarla bağlantılıdır. Bu yolların iki yanında dükkânlar yer almıştır. Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde ve günümüzde de bu bölge İstanbul'un en canlı alışveriş yeri, yani şehrin merkezi rolünü üstlenmiştir.

Antik kentlerde olduğu gibi, İslam kentinde de yerleşme iki bölümden oluşur görünmektedir. Büyük tapınak veya büyük pazarın bulunduğu bölümde kentin ekonomik ve sosyal hayatı odaklaşır; burası planlı ve organizedir. Onun ötesinde halkın özel hayatının geçtiği gelişigüzel kurulmuş mahalleler yer alır. Herhâlde 200.000'i bulan nüfusu ve 12 nahiyesi ile tarihî Osmanlı İstanbul'u esas olarak II. Bayezid döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, suriçi İstanbul, asıl büyük metropol durumundaydı. Galata, Eyüp (Haslar) ve Asya'dan gelen kervanların son durağı olan Üsküdar ona bağımlı kasabalar hâlindeydi. XIX. yüzyılda Galata-Pera kuzey doğrultusunda büyük bir gelişme göstererek İstanbul'u gölgede bırakacak, Üsküdar ve Kadıköy'den Pendik'e uzanan sahil boyunca mevcut eski yazlık semtler ise ancak 1950-1990 arasında birleşip büyük bir şehir manzarası kazanacaktır. Bu gelişmeler, XV. yüzyılda Haliç liman bölgesinde meydana çıkan İstanbul-Galata pazar bölgesinin merkez işlevini hiçbir zaman bertaraf etmemiştir.

Görüldüğü üzere, Türk İstanbul'un temelini Fatih Sultan Mehmed atmıştır. Vakfiye'de dendiği gibi "Hüner bir şehr bünyâd etmektir, Reaya kalbin âbâd etmektir." (Marifet bir şehir yaratmak, böylece halkın gönlünü yapmaktır.) Bu sözler, vakıf kurumuna dayanan Osmanlı şehircilik geleneğinin bilincini ve amacını özetler.

İstanbul Bedesteni ve Kapalıçarşı'sı: Şehrin Alışveriş Merkezi[27]

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fetihten hemen sonra harap şehrin yeniden inşasında Ortadoğulu seleflerinin örneklerini takip etmiştir. Müslüman ahalinin şeriatın

27 Halil İnalcık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *International Journal of Turkish Studies,* 1979-80, c. 1, sy. 1, s. 1-17.

16- Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinin cilt kapağı (VGMA)

esaslarına göre yaşayabilmesi için şehir, fiziksel yapısında İslami bir karakter taşımalıydı. Bu sebeple şehir hayatının odak noktası olarak bir ulu cami, bir dinî merkez inşa edilecekti. Yanı başında dinî yükümlülükleri yerine getirmek amacıyla oluşturulmuş hayır kurumlarına yer verilmeliydi. Bunlar arasında imaretler ve hastaneler bulunmaktaydı. Bu kurumların giderlerini karşılamak amacıyla vakıf prensipleri temelinde gelir getirecek müesseseler, çarşı ve pazarlar oluşturulmalıydı. Bu rant kurumları aynı zamanda, Müslüman halkın sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını da karşılamak üzere tasarlanmışlardı.

Böylece geleneksel Orta Doğu devlet ve toplum anlayışıyla bağlantılı olarak şehrin sosyal yapısı, yüzyıllar boyunca yerleşmiş bir örneği izlemiştir. Şehir halkı üç temel gruba ayrılırdı: *Ulema* ve askerî sınıfın dâhil olduğu sarayla bağlantılı üst sınıf, iç ve dış ticaretle meşgul olan

17- Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinin ilk sayfaları (VGMA)

tacir sınıfı ve nihayet esnaf ve zanaatkârlar. Bu son iki sınıf *re'âyâ* denilen üretici vergi mükellefleridir. Bu sınıflar sadece ekonomik faaliyetleri bakımından değil, aynı zamanda yasal statüleri bakımından da birbirlerinden ayrılırlardı. Zanaatkârlar *hisbe* denilen bir dizi resmî piyasa düzenlemesine tâbi durumdaydı. Hammadde arzı ve üretim kontrol edilir, fiyatlar devlet tarafından kadılar eliyle tespit edilirdi. Tacirler, esnafa uygulanan *hisbe* kurallarından muaf idiler ve uygun olan herhangi bir yolla servet biriktirmeleri için teşvik edilirlerdi.

Tacirler, iki sınıfa ayrılırdı: Yerleşik, (*kâ'id* ya da *kâ'in*) ve gezici (*saffâr*). *Bedesten,* pazar merkezinde *yerleşik* tacirlerin işyeriydi. Etrafta gezici tacirlerin gelip kaldıkları han ve kervansaraylar bulunurdu. Bedesten, tüm ticaret bölgesinin merkezi idi. Yine bunların yakınında, zanaatkârların çalıştığı bir sıra dükkân (*hânût*) bulunurdu ve her zanaatın pazarda belli bir yeri ve sırası vardı (Kapalıçarşı düzeni şöyledir: Bedesten'in dört kapısından çıkan yolların etrafında esnaf dükkânları yer alır). Tüm bu düzenleme, *çarşı* ya da *sûk* denilen pazarı oluştururdu. Bu iki temel grup, yani tacirler ve zanaatkârlar, her Osmanlı şehrinin ve genel olarak da İslam şehirlerinin sosyal ve ekonomik karakterini belirlemiştir. *Kapan* ya da Arapça *kabbân* halkın un, meyve, bal, yağ, balık, sebze, tuz, kömür, at ve köle gibi ihtiyaçlarını karşılarken, mezbahalar, tabakhaneler, yağhaneler, boyahaneler vs. de zanaatkârların ihtiyaç duydukları hammaddeyi ve hizmetleri sağlamak üzere şehrin uygun semtlerinde yer alırdı (Unkapanı, Yağkapanı vb.).

Fatih İstanbul Bedesteni'nin inşasına 1456'da karar verdi; inşası 1460-1461 kışında sona erdi. Dönemin kaynaklarından olan Kritobulos ilk şekliyle Bedesten'i

18- Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye Camii tarafındaki giriş kapısı. Kapı üzerinde II. Abdülhamid tuğralı Osmanlı devlet arması ve 1894 depreminde hasar gören çarşının Hattat Sami Efendi tarafından yazılan tamir kitabesi yer almaktadır

şöyle tarif ediyor: "Bedesten, şehir merkezi ve sarayın (Forum Tauri'deki Eski Saray) yakınında çok büyük ve çok hoş bir Pazar yeri... dışarıdan çok güçlü duvarlarla korunmuş, içerde geniş ve güzel bölümlere ayrılmıştır."

Bizans döneminde bu alanda, imparatorluk yolu (Mese) üzerinde ve *Forum Constantini* yakınında değerli malların satıldığı bir *bazilika* vardı. Ancak Bedesten ve Büyük Çarşı (bugün Kapalıçarşı) bu Bizans bazilikasının batısında inşa edilmiş görünüyor. Bedesten'in ve Büyük Çarşı'nın Fatih tarafından yaptırılmış olduğu vakıf kayıtları tarafından teyit edilmiştir. Bedesten ayrıca, mimari özellikleri bakımından, 1453 öncesinde diğer Osmanlı şehirlerinde inşa edilmiş bedestenler geleneğini izler. İstanbul Bedesteni, bu mimari tipin gelişmesinde bir zirvedir.

İstanbul'un ilk bedesten binası çeşitli isimlerle anılmıştır. Fatih dönemi vakıf kayıtlarında,

19- Kapalıçarşı'nın Fesçiler kapısı (Hat: Sami Efendi)

Dârü'l-bezzâziye ya da *Bezzâzistan* olarak geçmektedir. Daha sonraki dönemde *Eski Bedesten, İç Bedesten* ya da *Cevâhir Bedesteni* olarak da adlandırılmıştır. 1520 tarihli bir kayıtta, Ayasofya vakıf kayıtlarında yünlü kumaş tüccarları için ikinci bir *bedesten* inşa edildiğini öğreniyoruz. Bu yenisi, *Eski Bedesten*'in doğusunda olup içinde 60, dışarıda 12 dükkândan oluşmaktaydı. Sonraları ipek (*sandal*) satışı yapılan 20 kubbeli daha geniş bir yapı bunun yerini almıştır. Şimdilerde müzayede salonu olan bu *Sandal Bedesteni* imparatorluktaki en büyük bedestendi. *Eski Bedesten* ise özellikle mücevher, kürk, kıymetli tekstil ve silah ticareti üzerinde uzmanlaşmıştı.

Bedesten etrafında çarşılar zamanla artmıştır. 1473 yılına ait Arapça bir vakfiyeye göre Bedesten'de 124 sandıklı dükkân bulunmaktaydı ve dışarı duvarlarındaki 72 dükkânda çeşitli zanaat sahipleri oturmakta idi. Tahrir defterinde dükkân sıraları şu şekildedir: ipek tüccarları çarşısı (*Sûku'l-kazzâzîn*), kavukçular çarşısı, ikinci el malların satıldığı *Bitpazarı,* kavaflar çarşısı, saraçlar çarşısı, hallaçlar çarşısı.

1489 yılına ait vakıf defterlerinde Bedesten, içeride 126, dışarıda 782 dükkân olmak üzere toplam 908 dükkândan oluşuyordu. 1520 yılına ait tahrir defterine göre, 1516'da yangınla harap olmadan önce Bedesten 126 sandıklı dükkân, 15 köşe dükkândan oluşuyordu; yangın sonrası yeniden inşasıyla birlikte Bedesten'de 140 sandıklı dükkân, 28 köşe dükkânı oldu.

Aşağıdaki tablo gelişimi özetler:

	1473	1489	1496	1516 yangını öncesi	Yangın sonrası
Bedesten	124 sandık	126 sandık	128 sandık	126 sandık 15 köşe	140 sandık 28 köşe
Çarşı dükkânları	?	782	849	ykl. 1.000	1.011

Yangınlar Eski Bedesten'i ve Büyük Çarşı'yı birçok kez tahrip etmiştir. 16 Ağustos 1516'da Bedesten ve

20- Kapalıçarşı (Allom)

etrafındaki 1.000 kadar dükkân yanmış ve 1520'de esnafın çoğu iflas etmiştir. Bedesten ve Bitpazarı'nı tahrip eden yangınların tarihleri şöyledir: 25 Nisan 1546, 19 Nisan 1588, 20 Kasım 1652, 4 Aralık 1701 ve 27 Nisan 1750. 1701'deki büyük yangın sonrasında Bedesten yeniden yapılmıştır. E. H. Ayverdi'ye göre yeniden inşa sırasında XV. yüzyıl *bedesteninin* temel yapısı -duvarları, kubbeleri ve kapıları- korunmuştur.

Bu iki *bedesten,* İstanbul'un en zengin, en şık, en zarif ve kozmopolit mekânlarıydı. Eski Bedesten'deki dükkânlara olan talep her zamankinden çok artınca kiralar da buna bağlı olarak artmıştır. Dükkânlar için rekabet o kadar yüksekti ki biri Bedesten'deki yer hakkını 5.000 guruşa -3.500 altın civarı- kolaylıkla satabilirdi. 1840'larda Avrupa ürünlerinin satıldığı Beyoğlu'nda (Pera) yeni bir alışveriş merkezi ortaya çıkmış, zengin halk tarafından daha fazla tercih edilmeye başlanmış, Bedesten şehrin ticari hayatındaki merkezî konumunu kaybetme yoluna girmiştir. 1840'larda İstanbul'da çarşı ve sanatlar üzerinde geniş ayrıntılar veren Charles White'nin gözlemi şudur: Şimdi Müslüman tüccarlar, Eski Bedesten'de faaliyettedir ve İpek Bedesteni'nde bir dükkân almak için geleneksel olarak ödenen hava parası 30.000 guruştan 15.000 guruşa düşmüştür.

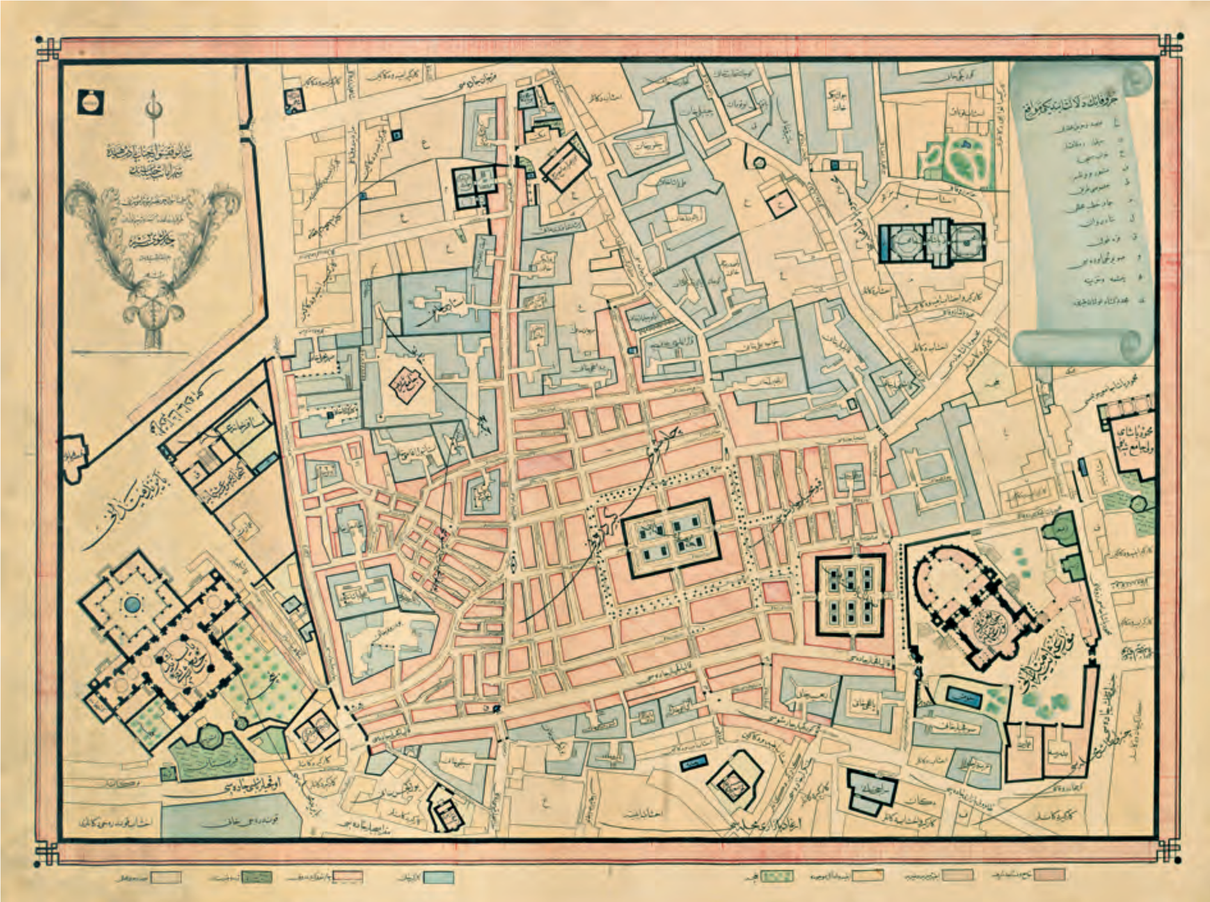
1520 yılına ait tahrir defterine göre Müslümanlar Bedesten'deki 168 dükkândan 123'ünde faaliyet gösterirken gayrimüslimler 34 dükkânı kiralamışlardı; geri kalan 5 köşe dükkânıyla 1 sandıklı dükkân ise boştu. *Beytü'l-malcılar* (vârisi bulunmadığı için devlet hazinesine alınan mallardan sorumlu olan görevliler) iki köşe dükkânına sahiptiler; bunlardan bir adedi *beytü'l-mal emini* ve bir adedi de *kazasker kassâmı* tarafından tasarruf edilmekteydi. Bir diğer köşe dükkânında ise Ayasofya Camii'nin *vakıf* gelirlerinden arta kalan kısım muhafaza edilirdi.

1489 ve 1520 tarihli tahrir defterlerine göre Eski Bedesten'deki gayrimüslim dağılımı şöyleydi:

	Yahudiler	Ermeniler	Rumlar	Avrupalılar	Toplam
1489	5	10	3	-	18
1520	18	13	2	1	34

21- Kapalıçarşı'nın havadan görünümü

22- Kapalıçarşı'nın 1885-1886 tarihli planı (İÜK., Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

Yahudi sayısındaki artış, 1492'den sonra İstanbul'a İspanya, İtalya ve Portekiz'den çok sayıda Yahudinin gelişiyle ilişkilidir.

Dükkân sahibi Müslümanlar 1520'lerde şu sosyal sınıflara mensuptu:

Beyler	6
Ulema	6
Kapıkulları	2
Çelebiler	13
Âmil	1
Mütevelli	1
Muhtesip	1
Hocalar	10
Kethüda	1
Zanaatkârlar	7
Araplar	6
İranlılar	3
Toplam	**57**

Görülüyor ki, Eski Bedesten esnafının 27'si yönetici kesime mensuptu. Aralarında *beyler* ve *ulemanın* yanı sıra topçu ve *yayabaşı* unvanına sahip 2 de kapıkulu askeri bulunmaktaydı. 1520 yılına ait tahrir defterinde yönetici sınıf mensuplarının çocukları olan *çelebi*lerden 13'üne rastlanmaktadır. Seçkin nüfus üyeleri herhâlde dükkânların kendileri işgal etmemekte idi. Bu işte genellikle kölelerin, azatlıların çalıştırıldığını biliyoruz.

Bedesten esnafının öbür üyeleri arasında vergi mültezimleri, vakıf *mütevellî*leri ve *muhtesib* (çarşı müfettişi) bulunmaktadır. *Âmil* ve *mütevelli*lerin sermayelerini genelde bölgelerarası ticarete yatırdıklarını biliyoruz.

Profesyonel tüccarlar, *hoca* unvanı taşır. Bunlar Bedesten'de en geniş grubu oluşturur. Hocalar, sermayelerini kervan ticaretine yatırır ve bu seferlerde kölelerini görevlendirirlerdi. Fetihten sonra Edirne, Bursa ve Ankara'dan İstanbul'a gelen büyük tüccarlar olan hocalar, gerek ticari faaliyetleri gerekse kurdukları vakıflar, mahalleler ve iş merkezleri aracılığıyla şehrin ekonomik hayatına büyük katkıda bulunmuşlardır. Eski Bedesten'de yedi tüccar zanaatkârlardandır: üç *sahaf,* bir saatçi, bir bakırcı, bir marangoz ve bir terzi.

Bir dükkân sahibi ise Gülnar Bacı isimli bir kadındı. Daha sonraki tahrir defterlerinde Bedesten'deki zanaatkârların ve dükkân sahibi tüccarların isimleri arasında kadınlara da sık sık rastlanmaktadır. Onların özellikle kadın köle ticaretinde yer aldığı dikkat çeker. Eski listedeki gayrimüslimler arasında yabancı olarak bir *Efrenc* göze çarpmaktadır. Yabancı Müslüman tüccardan Araplar ve İranlılar vardır. Bu dönemde Şam ve Halep'ten gelen baharat tüccarlarının ve İran'dan gelen ipek tüccarlarının Osmanlı ticari hayatında önemli bir rol oynadıklarını bilmekteyiz. 1520'de Eski Bedesten'de dükkân sahibi Arap ve İranlıların adları şöyledir; Araplar: Muhibüddin, Abdülkadir, Ali, Yusuf, Abdülfazl ve Kadı İbrahim; İranlılar: Kasım, Zeynüddin, Mahmud b. Hacı Şemseddin Gilanî. Osmanlılar yabancı tüccarların başkentte yerleşmesini teşvik etmişlerdir.

Bedesten, evkaf makamlarının gözetim ve denetimi altındaydı. Bununla birlikte Bedesten'deki tüccarlar bir lonca teşkilâtı altında birleşmiş bulunuyordu. Evliya Çelebi'ye göre Bedesten, doğrudan doğruya *şeyhler, nakipler, duacılar* ve bir *kethüda*dan oluşan seçilmiş bir lonca tarafından idare ediliyordu. Ayrıca Bedesten içerisinde 300, dışında ise 200 *dellâl* çalışmakta, 70 gece bekçisi (*pâsbân*) binada devriye gezmekteydi. 300 *hamal* hizmet görüyordu (Ancak, Evliya Çelebi tarafından verilen rakamlar ciddi boyutlarda abartılıdır.). 1496 vakfiyelerinde gece bekçisi sayısı yalnız dört olarak verilmiştir.

Görevlerinin önemi bakımından *dellâllar* ve gece bekçileri sultan tarafından verilen *beratla* atanırlardı ve kamu görevlilerinin sürekli gözetimine tâbiydiler. Bu göreve atamaları söz konusu olanlardan *kefil* talep edilirdi. Kethüda (kâhya), lonca üyelerinin doğru iş görmelerinden, sultanın düzen ve emirlerine tam anlamıyla uymalarından sorumluydu. Lonca üyeleri aralarında çıkan anlaşmazlıklar için Mahmut Paşa Camii avlusunda bulunan *kadıya* başvururlardı. Kural olarak *kadı,* olayı sultana rapor eder ve harekete geçmeden önce sultanın emirlerini beklerdi.

Bedesten her gün sabahın erken saatlerinden öğleye kadar faaliyetteydi (ramazan boyunca ikindi namazına kadar). Bekçi, öğle namazı vakitlerinde bağırarak cemaati namaza çağırır ve içeride kimse kalmadığından emin olmak için Bedesten'de devriye gezerdi. Malını satmak isteyen biri önce baştellalı (*dellâl*) bulur, kabul edebileceği asgari fiyatı bildirir, tellal satışı ayarlardı. Ardından satıcının malları tellallardan biri tarafından çarşı etrafında gezdirilir ve mallar mezat yoluyla en yüksek fiyata satılmaya çalışılırdı. Tellalların yarısı, malları müzayede yoluyla Bedesten içinde satarken, diğerleri aynı satış yönetimini Bedesten etrafında dolaşarak uygulardı.

Bedesten'e muhafaza edilmek üzere değerli eşyalar getirildiğinde, bir envanter hazırlanır ve eşyalar emanetçilere teslim edilirdi. Bu hizmeti karşılığında

23- Kapalıçarşı (Bartlett)

eşya geri alınırken emanetçi eşya sahibinden küçük bir ücret alırdı. Bazen eşyaların sahipleri ortaya çıkmaz ve bunlar Bedesten'in malı olurdu. 1843'te yapılan yeni bir düzenlemeyle sahipsiz eşyalar, mallar, devlet malı olmaya başladı.

Büyük Çarşı (Kapalıçarşı), Bedesten'in devamı olarak tasarlanmıştır. Eski Bedesten'den uzayan 4 büyük cadde ve ona paralel sokakların her birinde esnaf ve tüccar için dükkânlar inşa edilmişti. Bu dükkânların sayısı 1489'da 782 iken, bu sayı 1496'da 849'a ve 1520'de 1011'e yükselmiştir. Dükkânlardan elde edilen kira geliri 1489'da 15.395 *akçe* iken 1520'de 34.153 akçe olmuştur. Dükkânların kira gelirleri Ayasofya Vakfı'na ait olduğundan, bu vakfın *mütevellisi* doğrudan doğruya dükkânların denetleyicisi konumundaydı.

Bitpazarı, her zaman özgün kimliğini korumuştur. Charles White 1840'larda *Bitpazarı*'nı tasvir ederken, burada kullanılmış giyim eşyası satıldığını söyler ve emekli yeniçerilerle saray bostancılarının buranın esnafının arasında çoğunluğu oluşturduğunu kaydeder. *Bitpazarı* tüccarı, %10 ile 20 arasında değişen faiz oranlarıyla ipotek karşılığı kredi verirdi. *Bitpazarı*'nın kendi kethüdası ve tellalları vardı. White'ye göre *Bitpazarı* dışındaki sokak satıcılarının sayısı, içindeki normal tüccarların sayısından çok daha fazlaydı.

Eski Bedesten ve Büyük Çarşı etrafında başka ticaret merkezleri ve binaları da mevcuttu. Doğu tarafında "Mahmud Paşa Dükkânları" denilen 220 dükkândan oluşan bir blok yapı bulunuyordu (Bu yapıların önündeki ve arkasındaki dükkânları da sayarsak toplam 265 dükkân). Güney tarafında Süleyman Paşa Odaları ya da *Esir Pazarı* adıyla anılan bir kervansaray vardı. Batı tarafında ise Bodrum Kervansarayı, Atpazarı ve ok-yay imalatçıları çarşısı bulunuyordu.

Atlarla ve binicilikle ilgili zanaatlar Osmanlı endüstrisinin temel dallarından birini oluşturmaktaydı. Fatih'in kendi adını taşıyan cami ve şehrin yeni ticaret merkezi olacak olan *Sultan Pazarı*'nı inşa ettirmesinden önce, Eski Bedesten'in batısında kalan bölgede at pazarı ve atla ilgili zanaatlara ait dükkânlar bulunmaktaydı. 1470'te *Sultan Pazarı* yakınında 110 dükkândan oluşan Saraçhane inşa edildiğinde Fatih, *eğer* imalatı ve benzeri zanaatları

24- Kapalıçarşı'nın Beyazıt kapısı

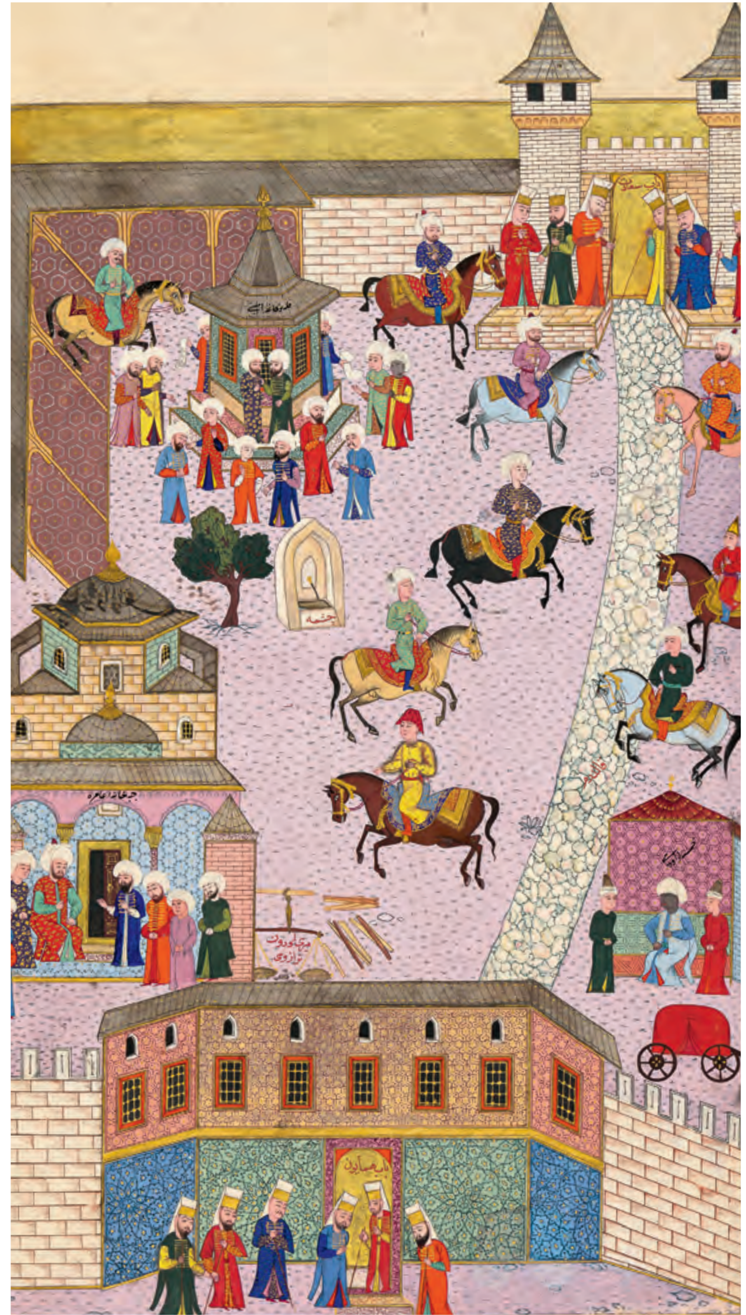
tekel olarak *Saraçhane* loncasına vermiştir. 1493'e ait bir tahrir defteri *Saraçhane*'de çalışan ve bir kısmı yeniçeri olan 146 Müslüman *eğerci*den bahseder.

Osman Ergin'e göre 1940'larda *Büyük Çarşı* 30.700 m²'lik alanı kaplıyordu, bu alan içinde 3.000 dükkân vardı. Hanların içerisindeki odalar, atölye ve dükkân olarak da kullanılıyordu. Böylece dükkân sayısı 4.000'i bulmaktadır. Çarşının etrafında 21 adet *han* bulunmaktaydı. Bu *han*ların çoğu çarşının sokaklarıyla bağlantılıydı ve bu şekilde onun bir parçası hâline gelmişti. Çarşı içinde 5 mescit, 1 okul, 7 çeşme, 1 kuyu ve 1 havuzlu çeşme bulunuyordu. Büyük Çarşı'nın dışarı açılan 18 kapısı vardı.

Şehrin Yapılanmasında *İmaret-Külliye* Sistemi

Türk-İslam şehrinin kuruluşunda *imaret* sistemi temel kurum olarak işler. İmaret (bugün kullanılan terim *külliye*) cami etrafında medrese, çocuklar için mektep, ekmek ve aş dağıtılan imaret (aşhane), tabhane külliyenin çekirdeğidir. İbadet yeri, dinî ilimlerin tahsili, hayrat işleri, çocukların tahsili gibi temel sosyal hizmetleri *imaret* sağlamaktadır. Şehre gelip yerleşen halk ilkin imaret etrafında yerleşmeyi yeğler. Böylece imaret, yeni mahallelerin oluşmasında bir merkez görevi üstlenir. İstanbul şehri bu gibi imaretler etrafında kurulmuştur. Fatih döneminden itibaren 1500 tarihine doğru İstanbul'da başlıca imaretler etrafında 12 nahiye ortaya çıkmıştır. Bu nahiyeler sırasıyla; Ayasofya, Mahmud Paşa, Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sultan Bayezid, Ebulvefa, Sultan Mehmed, Ali Paşa, Murad Paşa, Davud Paşa, Koca Mustafa Paşa ve Topkapı'dır.

I. Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) bitişik olarak Ayasofya nahiyesi birinci nahiyedir. Ayasofya Camii etrafında geniş bir bölgeyi içine alır. Atmeydanı, Darphane, Büyük Sarnıç (Yerebatan Sarayı) bu bölgededir. Ayasofya, şehrin ulu camii olarak devlet

25- Topkapı Sarayı, Birinci Avlu *(Hünernâme)*

merasimlerinin yapıldığı merkezidir. Fatih, camii ve imareti desteklemek için büyük gelir kaynakları vakfetti.[28] Ayasofya'nın ulu cami olması ve evkafı, binanın devamlı bakımını sağlaması açısından önemlidir. Böylece bin senelik bu kilise, bakım ve destek sayesinde günümüze kadar gelmiştir. Ayasofya'ya Fatih, İstanbul'daki bütün gayrimüslimlerin cizye gelirini tahsis etti. Bundan başka birçok dükkân ve ticaret merkezinin kirasını, İstanbul civarında birçok köyün gelirini Ayasofya İmareti'ni desteklemek ve caminin

28 Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabed: Ayasofya*, İstanbul 2005.

26- Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Fatih Külliyesi'nin ilk hâli (1766 depreminde yıkılan ve yerine yapılan bugünkü külliyeden önceki yapı), Haliç'in iki yakası ve surlar (Lorichs)

tamiri için vakfetti. 1489-1491 tarihli Ayasofya Camii vakfı kayıtlarında şunları okumaktayız: Yıllık gelir senesine göre 790.000 akçe ile 698.000 akçe arasında değişmektedir (bu dönemde 45-50 akçe, bir Venedik altını karşılığıdır). Ayasofya evkafı gelirleri, cizyeden başka şu kaynaklardan gelmektedir: Mahmud Paşa Hamamı civarındaki kervansaray, Bodrum Kervansarayı, Esir Pazarı, çarşıda bedesten dükkânları, İstanbul'daki aşhaneler, Unkapanı, Balıkpazarı'nda Tuzkapanı, boza dükkânları, yemiş kapanı, 2067 dükkân ve bunun gibi daha birçok gelir getiren yerler (Başlıca Eyüp'te Fatih İmareti, çeşitli çarşılarda 486 ev, Altımermer Mahallesi'nde hamam, mumhane geliri, muytaphane, cenderehane, ayrıca Galata ve Üsküdar'da akarat, hepsi Ayasofya evkafı bütçesini oluşturmaktaydı.). Ayasofya evkafına daha sonraları birçok caminin evkaf gelirleri katılmıştır. Ayasofya'nın onarımı için özel bir Ayasofya mimarı atanmıştır. Özetle, Ayasofya zengin gelir kaynakları olan bir imaret idi. Evkaf geliri şu yerlere sarf ediliyordu: Evvela Ayasofya Camii'nde hizmet görenler, Kalenderhane Medresesi, İstanbul ve Galata'nın çeşitli yerlerindeki camiler. Vakıf gelirinin önemli bir kısmı Ayasofya ve Zeyrek camilerinin tamir masraflarına tahsis edilmiştir. 1453'ten sonra 550 yıl içinde Ayasofya'nın onarılması için yaklaşık 2.500.000 altın harcanmıştır.

Fatih 1457 yılında hazineye kalmış tüm Bizans binalarını *sultanî* adı altında Ayasofya vakıfları arasına katmıştır. 1492 tarihli tahrirde bu mukataalı evlerin toplamı 1.428'dir.[29] Bu evlerden başka birçokları fetihten bu yana hatta fetihten önce harap bir durumda idi. Bizans'tan kalma birçok ev de askerî ve dinî sınıf mensupları tarafından işgal edilmekte ve vakfa dâhil edilmemektedir. Birçok evin de daha önce şahıslara mülkname ile bağışlandığını biliyoruz.

29 BOA, MAD, Ayasofya Evkafı Tahrir Defteri, nr. 19.

27- İstanbul, Galata ve Pera (Bruyn)

II. Fatih 1459'da vezirlerine şehrin çeşitli bölgelerinde külliyeler kurma emri verdiği zaman kendi Fatih Külliyesi'ni de tasarlamış olmalıdır. Fatih, cami ile külliyeyi, İstanbul'un hâkim bir tepesinde harap bir Bizans kilisesinin arsası üzerinde inşa etti. 1463 Şubatı'nda inşaata başlandı. Külliyenin inşası Mimar Sinan-i Atîk öteki adıyla Azadlı Sinan'a havale edilmiştir. 1469 vakfiyesinde baba adı Abdullah el-Atîk (*atîk,* azat edilmiş köle anlamında) diye kayıtlıdır. Onun azat edilmiş, bir Rum olduğu kuşkusuzdur. I. Murad'dan beri Osmanlı sultanları birçok önemli külliyenin inşasını Rum mimarlara havale etmiştir. Mimar Sinanüddin Yusuf'un mezar taşı 1471'de ölmüş olduğunu gösteriyor. Osmanlı geleneğinde bir medrese, bir başmüderrisin gözetimi altında kurulurdu. Fatih bu görevi ünlü matematikçi ve astronom Ali Kuşcu'ya havale etmiştir (Bu atama da Fatih'in medresenin genel felsefesini ne anlamda düşündüğünü göstermektedir.). Kütüphanesinin başına da yine serbest düşünceli matematikçi birini, Molla Lutfi'yi getirecektir. Fatih Medresesi'nde *mantık* ve *kelam* (İslam felsefesi) okutulmaktaydı. Fatih'in kelam meseleleriyle yakından ilgilendiği bilinmektedir. Fatih külliyesi, paşaların imaret-külliyelerinden çok daha geniş ölçüde inşa edilmiştir. Fatih'in tarihçisi Tursun Bey, Fatih Camii'nin Ayasofya'dan aşağı olmadığını, hatta üstün olduğunu iddia eder.

Külliyeye ait en eski vakfiye 1472 tarihlidir. Caminin iki tarafında sekiz medrese yer almaktadır. Bu medreseler en üst sırada dinî ilimlerin okutulduğu ihtisas medreseleri sayılır. Bu itibarla "Mûsile-i Sahn" veya "Sahn-i Semân" adıyla tanınmıştır. Medreselerin her biri 19 oda ve bir dershaneden (*eyvân*) ibarettir. Bu yüksek medreseler arkasında *Tetimme* denilen sekiz medrese yer alır. Tetimme yüksek medreselere hazırlayıcı medreselerdir. Medreseler dışında darüşşifa, mektep, muvakkithanesi de vardır. Asıl dine hizmet eden birimler yanında yolcuları barındıran fukaraya aş veren birimler önemlidir. Yolcular için tabhane, aşhane, ahur gibi birimler yer alır. Bu yapılara ait *imaret* terimi yaygınlaşmıştır. Yolcuların kaldığı Tabhane, kubbeli 14 odadan oluşmakta, mahzeni, mutfağı ve idarecilerin kaldığı birimleri kapsamaktadır. Tabhane sonraları medrese olarak kullanılacaktır. Personel ve yolcular için bir mescit de burada inşa edilmiştir. Külliyeye bağlı olarak bir hamam, dört tane bâlâhane (misafir odaları ?) ve etrafta külliyeden sekiz kapı ile açılan bahçeler ve su kuyuları mevcut idi.

Külliyeyi mali bakımdan destekleyen hayrata gelince; bunlar vakfiyede I. Köy ve çiftlikleri kaplayan tarım alanları. II. Musakkafat: Kervansaray, dükkân gibi gelir getiren binalar. III. Vakfa tahsis edilen vergiler olarak tespit edilmiştir.

Fatih Camii etrafında vakfa gelir getiren Saraçhane, Atpazarı vb. tesisler, geniş ölçüde Fatih Mahallesi'nin gelişmesinde temel yapılardır. Bundan başka Fatih'ten Haliç'e uzanan bölgede ulema evleri inşa edilmiştir. Böylece, cami etrafında geniş bir bölgeyi içeren yeni bir şehir ünitesi ortaya çıkmıştır. Fatih İmareti'ni, geniş anlamda bir Fatih Mahallesi olarak ele almak gerekir. Bu suretle Fatih Camii ve etrafındaki tesisler İstanbul şehrinin yeniden inşasında önemli bir evre açmıştır. Fatih Camii vakıfları arasında şu tesisler özellikle belirtilmelidir:

1) Kapalıçarşı'nın merkezi durumundaki Bedesten ve çarşı, hepsi 849 dükkân.

2) Fatih Camii yakınında *Sultanpazarı:* 286 dükkân ve 32 hücre.

3) Fatih Camii vakıflarına dâhil Mahmud Paşa İmareti yanındaki pazar, hepsi 265 dükkân.

4) Saraçhane Çarşısı, Canalıcı Kilisesi yakınında saraçların büyük çarşısı.

5) *Beğlik Dükkânlar*, Saraçhane yakınında 35 vakıf dükkân.
6) Kadıasker Dolabı yakınındaki çarşı, 8 dükkân.
7) Kadıasker Hamamı yakınında 11 dükkân.
8) Acemi yeniçerilerin oturduğu Eski Odalar yakınında 10 dükkân.
9) Hoca Pîrî Mahallesi'nde Pazar, 26 dükkân.
10) Darphane civarında Sekbanbaşı Yakup Mahallesi'ndeki 8 dükkândan ibaret çarşı; zamanla halkın toplandığı bir merkez olmuştur.
11) Yedikule yakınında 12 dükkân.
12) Kirişhane Kulesi dışındaki 6 dükkân.
13) Unkapanı Çarşısı, burada *Sabunhane, Başhane,* Molla Zeyrekzade'nin evine yakın olup Âşıkpaşa oğlu el-Hâc Ahmed'in evine bitişik dükkânlar, 31 dükkân.
14) Sarı Temurci (Demirci) Mahallesi'ndeki Çarşı, 21 dükkân; bu mahallede Yahudi evleri mevcuttur.
15) Kinigos (Haliç) Kapısı Pazarı 22 dükkân.
16) Debbağhane (Tabakhane) Pazarı, surdışında deniz kıyısında 27 dükkân.
17) Sallahhane, denize yakın 32 dükkân.
18) Ayasofya Çarşısı.

Fatih Camii'nde 102 kişi, medresede 168 kişi, hastanede 30 kişi, imarette 45 kişi görevlidir. Ayrıca gelirleri toplamak için *câbî*ler, inşaat ustaları ve işçiler buna eklenmelidir. Toplam 383 kişiyi bulan bu grup yanında ulemaya, çocuklara ve sakat askerlere yardım yapılmaktadır. Bu yardımların toplamı yılda 202.291 akçeyi bulmaktadır. Her gün imaretten 3.300 ekmek dağıtılmakta ve 1.117 kişi yemek yemektedir. Böylece Fatih İmareti şehrin bu bölgesinde ekonomik ve sosyal hayatın bir can damarını teşkil etmektedir.

30 yıllık saltanatı boyunca Fatih yalnız imparatorluğun değil, darüssaltanatı İstanbul'u da yaratan sultandır. İstanbul şehrini, İslam Türk medeniyetinin yüzyıllardan beri gelen şehir altyapısını İstanbul'da Fatih kurmuştur. Türk-İslam şehri iki ana bölüme ayrılmıştır: Halkın alışveriş yaptığı pazar (ticaret) bölgesi, din ayrılığı olmaksızın halkın dükkân ve ticarethanesini kurduğu Müslüman, gayrimüslimin birlikte çalıştığı bölgedir. Bölgenin bir pazar camii ve mahkemesi vardır. Şehrin ikinci bölümü halkın yaşadığı mahalleleri kapsar. Bu bölgede her din erbabı kendi tapınakları etrafında birlikte yaşarlar. Mahalle din adamları ve kethüdaları olan bir dinî-sosyal birimdir. Yabancıların yerleşmesi veya kötü işle meşgul insanların mahalleye gelmesi yasaklanır. Bu yerleşim bölgesi sosyal yapı bakımından pazar bölgesinden tamamıyla ayrı bir özellik taşır. Eminönü, Yemiş İskelesi hattından Kapalıçarşı-Divanyolu'na kadar olan bölge pazar bölgesidir. Edirnekapı'dan gelen kervanlar Kapalıçarşı'ya mallarını getirir. Orada mallar bedesten ve çarşı dükkânlarında "mahzenlere" (depolara) konur. Yolcular çarşı etrafında yapılmış olan hanlarda yerleşir. Pazarın cami ve mahkemesi yine bu bölgededir. Bugüne kadar bu bölge İstanbul'da ekonomik hayatın çekirdeği durumunu korumuştur. Karşı tarafta Galata'da Yağkapanı İskelesi arkasındaki eski Ceneviz şehri, ikinci bir pazar bölgesi olarak gelişecektir.

Fatih daima Türk-İslam şehir geleneğini izleyerek, Haliç üzerindeki limanlara gelen yağ, bal, un, yemiş kapanlarını kurmuştur. Bizans'tan beri Balık Pazarı (Bizans'ın *Perama*'sı) ve Haliç, İstanbul'un iaşesi bakımından son derece önemli bir bölge olmuştur. Bizans'ın son zamanlarında şehrin en kalabalık bölgesi Haliç boyunca uzanmaktaydı. Haliç yüzlerce çeşit balığın sığındığı bir koydur. Bizans zamanında da buradaki balıkçılar imtiyazlı bir statüye sahiptiler. Fatih Sultan Mehmed balıkçıların bu imtiyazını devam ettirmiştir.[30] Şehrin ihtiyaçlarını karşılamak için kurmuş olduğu çok çeşitli kurumların bir listesini *Kānūnnāme-i Sultānī ber mūceb-i örf-i Osmānī*'de bulmaktayız.[31] Buna göre, İstanbul'da hububat ithali ve alınan vergiler bir iltizam hâlinde zengin bir tüccar grubuna iltizama verilmiştir (*Kanunnâme* no. 33, 34). İstanbul'a gelen ana ihtiyaç maddelerinden yoğurt, tavuk, yumurta, ekmek, kuzu, koyun ve benzerleri, gümrükten muaf tutulmuştur (*Kanunnâme* no. 35). Yukarıda sözünü ettiğimiz Hâs (devlete ait) köylerde yerleştirilmiş kulların yetiştirdiği tahılın yarısı devlete, yarısı ekenlere aitti. Burada ekimin devamlılığını kanunname bir zorunluluk olarak kontrol altında tutmakta idi (*Kanunnâme* no. 38). Bu arada, iki Çekmece bölgesinde yolcuların kulların evlerinde misafir edilmesi kanun gereğidir. Kullara tohum ve çift devlet tarafından sağlanmaktaydı. İstanbul'da halkın mum ihtiyacı için bir *mumhane* kurulmuştur. Bir tekel olarak kurulan mumhaneye balcıların mumları getirmeleri kanunlaştırılmıştır. Haliç üzerinde kurulan *kapanlar* için yapılan kanunnamede (*kapan yasağı, Kanunnâme* no. 42) kapana ait malların başka yerde satılması yasaklanmıştır. Kapanda mallar tartılır, hazine için vergiler tespit edilir ve gelen mal esnaf arasında bölüştürülürdü. Ayrıca bir esir pazarı (*halâik bazarı*) vardı. Bu kapan dışında esir alıp satmak yasaktı. Keza at alışverişi devletin kontrolü altında idi. İstanbul'un iaşesi için yakın bölgelerdeki buğday üretimi kontrol altına alınmıştı. Burada üretilen buğdayın

30 İnalcık, *The Survey of Istanbul,* s. 617.

31 Nşr. R. Anhegger-Halil İnalcık, Ankara 1956.

28- "Fatih yalnız, Osmanlı Devleti'ni imparatorluğa dönüştüren değil, İstanbul'u da Darüssaltanat / Saltanat Merkezi yapan padişahtır."

harice satılması yasaklanmıştı. Marmara'nın güney bölgesindeki meyve ve sebze üretimi keza İstanbul için bir tekel altına sokulmuştu (*Kanunnâme* no. 43, 44).

Aynı bölgede İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey Çelebi Odaları, 32 iş yerini ve 40 mahzeni içermekteydi. Eski dönemlerde birçok ev eşyası, at takımları vb. deriden imal edildiğinden Saraçhane şehir ekonomisinin çok önemli bir ünitesiydi. 898 (1493) tahrir defterinde at koşumu imal eden 142 ustadan bahsedilmektedir. Bunların hepsi Müslüman olup bir kısmı yeniçeri idi. Evvelce, İstanbul Bedesteni yakınında çalışan ustaların hepsi burada toplanmıştı. Bu çarşının kuzey tarafında Atpazarı bulunmaktaydı. Atpazarı'na yakın olarak üzengi yapanlar, at koşumları ile ilgili sanatların yapıldığı dükkânlar yer almaktaydı. Savaş zamanında asker burada alışveriş yapardı (XVI. yüzyılda Schweigger, Türklerin deri işlerinde başka bütün milletlerden ileri olduğunu kaydetmiştir). Atpazarı'ndaki sanatlar, XIX. yüzyılda Avrupa mallarının ithaliyle önemini kaybetmiştir.

Saraçhane'nin güneyinde Aksaray'a doğru Fatih'in inşa ettiği Yeniçeri Odaları yer almaktadır. Etmeydanı bu bölgededir. Odalar, sık sık ortaya çıkan yangınlardan sonra yeniden inşa edilmiştir.

Fatih'in İstanbul'unun Gelişimi ve Büyümesi

Fatih dönemindeki imar hareketleri, onun haleflerince daha da geliştirildi ve şehir büyük bir imparatorluğun payitahtı olarak önemli bir merkez kimliğine kavuştu. Şehrin fiziki yapısının bariz bir şekilde inkişafı, 1500 tarihine doğru İstanbul'da imaretler etrafında ortaya çıkan 12 nahiyeden kolayca anlaşılır. Her nahiyede mahalle mescitlerinde imamlar hizmet görmekte; zamanla cami veya mescit etrafında nüfus toplanarak mahallenin gelişimini sağlamaktaydı. Bu oluşum o zamanki dilde *şenlendirme* adıyla bilinmektedir. XVI. yüzyıla doğru her nahiyede mahallelerin gelişimini şu listede tespit etmek mümkündür (Gayrimüslim mahallelerin kaydını içermemektedir).

29- Suriçi İstanbul ve Galata (Vavassore)

Nahiye	1500	1546	1596
Ayasofya	17	191	345
Mahmut Paşa	9	96	115
Ali Paşa	5	44	76
İbrahim Paşa	10	106	129
Sultan Beyazıt	23	198	319
Ebulvefa	12	165	306
Sultan Mehmet	41	372	681
Sultan Selim	7	33	90
Murat Paşa	23	119	330
Davut Paşa	13	84	264
Mustafa Paşa	30	65	227
Topkapı	7	13	39
Ali Paşa	22	108	259
Toplam	**219**	**1594**	**3180**

Suriçi mahallelerden %30'u Fatih zamanında, %50'si II. Bayezid zamanında, %15'i 1512-1546 döneminde kurulmuştur. Mahalle hesabıyla nüfus artışı arasında bir orantı kurulamaz. Zira kurulmuş olan mahallelerin nüfusu zamanla artmaktadır. Yabancıların İstanbul planlarında şehrin yoğun yerleşim bölgeleri ile seyrek bölgeler yansıtılmaktadır. Şehrin Langa Bostanları'nın doğu tarafından Unkapanı'na kadar olan bölgesi, XVI. yüzyılda en yoğun şekilde iskân edilmiş bölümdür. Bizans döneminde olduğu gibi, Haliç kıyıları şehrin en yoğun nüfuslu bölgesidir. Veli Can ve Pîrî Reis, planlarında (XVI. ve XVII. yüzyıllar) suriçi alanın tamamıyla iskân edilmiş olduğunu göstermektedir. Yedikule, Bayrampaşa Deresi, Yenibahçe, Langa Bostanları alanları seyrek yerleşim bölgeleridir. Vakıf kayıtlarına göre şöyle bir liste yapılabilir.

Vakıfların sayısı	
Fatih devrinden 1521'e kadar	1.163
1521 ile 1547 arasında	1.268
1547 ile 1579 arasında	1.193
1579 ile 1596 arasında	407

XVI. yüzyılda mahallelerin çekirdeğini oluşturan cami ve mescitlerin kurucuları aşağıdaki listede gösterilmiştir.

Ulema ve şeyhler	46
Tacir ve sarraflar	32
Esnaf	28
Saray ağaları	18
Beyler	16
Paşalar	14
Öteki Kapıkulu ağaları	12
Küttâb	8
Mimarlar	6
Ve diğerleri	39

30- İstanbul: Sarayburnu'ndan Beşiktaş'a (Pertusier)

Vakıf sahipleri arasında askerî sınıf mensupları ve din adamları vakıf yapmaya daha çok önem vermiş görünür. Bunun nedeni toplumsal ve siyasi itibar kazanmak, aynı zamanda aile vakıflarında kendi soyları için bir gelir kaynağı kurmak kaygısı olmalıdır.

XVI. yüzyıl yeni gelişmelere sahne olmuştur. XVI. yüzyılda eskiden kurulmuş mahallelerin nüfuslarında önemli artışlar olmuş; mahalle mescitleri yerine yeni mescitler ve camiler inşa edilmiş ve böylece boş sahalarda yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Yeni mahalleler özellikle Bayrampaşa Deresi boyunca surlara doğru ve surlar dışında ortaya çıkmıştır. Galata'ya gelince, şehir Haliç kıyılarında Tophane sırtlarında gelişmiş; Fındıklı, Cihangir, Kasımpaşa gibi yeni mahalleler belirmiştir. Saray'a bağlı bir mimarlar akademisi durumunda olan *Hassa Mimarlar Odası,*[32] özellikle Koca Mimar Sinan zamanında, yeni camiler ve imaretler tesisiyle yeni mahallelere çekirdek sağlamışlardır. Böylece, XVI. yüzyıl yeni muhteşem imaretlerin kuruluşu ile şehrin gelişmesinde yeni bir dönemi temsil etmektedir. Devlet adamları arasında, Rüstem Paşa, cami, bedesten, pazar yeri kurmakta seçkin bir yere sahiptir. Bu faaliyetini ülke çapında genişletmiş; Galata'da ve Mısır'da birer bedesten kurmuştur. Daha önce Pîrî Mehmed Paşa (1517-1523), Zeyrek Mahallesi'nde cami ve medreseden oluşan bir imaret tesis etmiştir. Vakıfları için hanlar tesis etmiş ve vakfa 6.000 altın gelir sağlamıştır.

Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul'da Süleymaniye Camii ve vakıflarıyla şehrin gelişmesinde yeni bir sayfa açmıştır. Süleymaniye bölgesinde, cami etrafında Mimar Koca Sinan'ın çalışmalarıyla medrese, hastane, imaret; Aksaray'da bir Avretpazarı onun vakıflarına dâhildir. Hayrat vakıflarını destekleyen gelir kaynakları bir han, bir hamam, bir mahzen, bir kesimhane, İstanbul'un birçok yerlerinde dükkân ve han, onun vakıflarına dâhildir. Bunlar yılda 1 milyon akçe (8.400 Venedik altını) gelir getirmekteydi. Sultan Süleyman, zamansız ölen şehzadesi Mehmed için Divanyolu'nda gerçekten şahane bir imaret tesis etmiştir (1544-1548). Kanunî Sultan Süleyman, erken ölen öteki oğlu Cihangir için Fındıklı'da bir cami ve medrese inşa etmiştir. Yangın dolayısıyla arsa hâline dönüşen bölgede kendi imaretini Mimar Sinan'ın eline bırakmış; Süleymaniye Camii ve İmareti'nin inşasına 1550 Temmuz'unda başlanıp bina 1557 Ekim'inde tamamlanmıştır. Cami etrafındaki yapılar 18 birimden aşağı değildir. Kanunî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın türbelerinden başka caminin iki tarafında dört medrese ve bir *Darü'l-hadîs* (yüksek medrese) tesis etmiştir. Külliyeye bağlı öteki binalar; bir hastane, bir *Darü'z-ziyâfe* ve bir *tabhane* zikredilmelidir. Daha küçük yapılar, *mülazimler* için bir bina, bir kütüphane, bir eczane ve sıbyan mektebini içerir. Ders veren ulema ve cami hizmetlileri için cami yakınında evler imarete bağlıdır. Medreselerin karşısında bir han ve dükkânlardan ibaret bir çarşı da yer alır. Keza, Yeniçeri ağasının sarayı bu imarete bağlı bir binadır. Ayrıntılı inşaat *emîni* defterlerinde caminin inşasında hizmet

32 Hassa Mimarları Akademisi üzerinde bkz. Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *TAD,* 1963, c. 1, sy. 1, s. 157-202.

gören ustalar, işçiler, yevmiyeleri vb. hakkında her çeşit bilgi toplanmaktadır. Bu gibi büyük imaretlerin ve başka tesislerin organizasyonu için bütün eleman giderlerini karşılayan ve kaydeden, yani bir kelime ile tesisin tüm gelirlerini ve giderlerini idare eden baş eleman, tesis için atanan *emîn*dir. Beş sene süreyle yüzlerce Müslüman ve Hristiyan usta, projede yer almışlardır. İnşaatta hizmet gören 3.523 kişinin %51'i Hristiyan, %49'u Müslümandır. Demir işleri ve su kanalları başlıca Hristiyan ustalar tarafından yapılmış; taşçılık, hat işleri, camcılık, kurşun işleri başlıca Müslüman ustaların elinden çıkmıştır. İşçilerin %45'i saraya mensup kimseler olup %55'i serbest işçilerden oluşmaktadır. İnşaatta *acemioğlanları* ve esir kürekçiler kullanılmıştır.[33] III. Murad zamanında yapılmış bir tahrire göre Süleymaniye Vakfiyesi'nde yıllık gelir 5.277.759 akçe (yaklaşık 888.000 Venedik altını) idi. Bu gelirin %81'i Rumeli'deki 230 köyden gelmekteydi. Tüm imarette, 748 hizmetli bulunmakta, maaşları yılda yaklaşık 1 milyon akçeye varmaktaydı.

Surlar boyunca (Top-yıkığı Mahallesi) ve Bayrampaşa vadisi Fatih devrinde önemli bir yerleşim bölgesi olarak görünmektedir. Gelişen bir başka bölge Edirnekapısı bölgesidir. Burada Mesih Paşa Külliyesi ile Balat'ta Tercüman Yunus Bey Mahallesi arasındaki bölge önemli bir yerleşim bölgesidir. XVI. yüzyılda Topkapı'da Mimar Sinan'ın eseri olarak Kara Ahmet Paşa Külliyesi ile Arpaemini Defterdar Mustafa Camii Külliyesi'nin yer aldığını görüyoruz. Gelişmekte olan başka bir bölge Sultan Selim Camii ve Medresesi'nin bulunduğu tepedir. Bu bölgede zamanla şu imaretlerin inşa edildiğini tespit etmekteyiz: Hürrem Çavuş Camii, Kapudan Sinan Paşa Camii ve Medresesi, Mimar Koca Sinan Camii, Yeniçeri Kâtibi Camii, Veziriazam Lutfi Paşa Camii ve eşi Şahhuban'ın türbesi, çeşme ve hamamı. Mahmut Ağa Sarayı da bu bölgededir.

Silivrikapısı da külliyelerin yer aldığı önemli bir yerleşim bölgesi olarak görülmektedir. Burada Hadım İbrahim Paşa Külliyesi (1551), medrese ve mektebi ile üç hamam tespit etmekteyiz.

Marmara kıyıları ve Haliç bölgesinde surlar boyunca yeni camiler bölgenin gelişmekte olduğunu göstermektedir. Burada Ahurkapı'da Mahmut Ağa Camii, Kumkapı'da İbrahim Paşa zevcesinin camisi, Langa'da camiler, Kadırga Limanı bölgesinde Sokollu Mehmet Paşa/Esma Hatun Camii, Medrese ve Zaviyesi, Unkapanı'nda Süleyman Subaşı Camii (Mimar Sinan'ın eseri) yer almaktadır.

1540-1588 dönemini, "Koca Mimar Sinan dönemi" olarak adlandırmakta hata yoktur. Bu dönemde yapılan cami ve külliyelerin hepsi ya kendisinin yahut maiyetindeki mimarların eserleridir. Sinan ve öteki *hâssa* (devlet) mimarları bir akademi işlevi gören *Mimarân-i Hâssa*'da yetişirlerdi. Kaynağımız[34] bu yapıların 43 cami, 52 mescit, 49 medrese, 7 darülkurra, 40 hamam, 28 saray ve köşk, 3 hastane ve 6 handan oluştuğunu

33 *Süleymaniye Vakfiyesi,* Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1962).

34 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri: 953 (1546) Tarihli,* İstanbul 1972.

31- Suriçi ve dışında yerleşim alanları ve İstanbul evleri (Lorichs)

göstermektedir. Mimar Sinan'a atfedilen öteki önemli yapılar Eyüp'te Zaloğlu Mahmut Paşa Camii (1551), Defterdar Mahmut Çelebi camileri (1541), Şah Sultan Camii, Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii (1580), Fındıklı'da Muhittin Çelebi ve Cihangir camileri, Kadıasker Mahmut, Molla Çelebi Külliyesi (1565), Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii (1555), Sütlüce'de Çavuşbaşı Camii, Üsküdar'da Mihrimah Camii (1548), Şemsi Ahmet Paşa Camii (1580) ve Eski Valide (Nurbanu) Sultan Camii (1583), Kasımpaşa'da Kasım Paşa Külliyesi ve Okmeydanı eteğinde Piyale Paşa Külliyesi (cami, medrese, mektep, tekke, çeşme ve hamam, 1573).

Şehrin ihtiyaçlarını karşılayan kesimhane ve debbağhaneler (tabakhane) surların dışında Yedikule bölgesinde kurulmuştur. Evliya Çelebi'ye göre,[35] bölgede 7 mescit, 300 debbağ dükkânı bulunmaktaydı. İstanbul'da boğazlanan tüm hayvanların derilerini satın alma hakkı bu debbağlara aitti.[36]

XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayarak Eyüp'e doğru surdışı alanda yeni mahalleler ortaya çıkmıştır: Otakçılar, Nişancıpaşa, Çömlekçiler. Şehrin başlıca sur kapıları dışında Topkapı bölgesinde Takyeci İbrahim Ağa (1595-1596) Mahallesi, Yenikapı dışında Merkez Efendi Camii ve Zaviyesi (1551), Malkoç Mehmed Efendi'nin büyük Mevlevîhanesi (1597), surdışı gelişme yerleşim yerlerinin başlıcalarıdır. Daha sonraki dönemlerde İstanbul'un büyük külliyeleri Atmeydanı'nda Sultanahmet Camii (1609-1617) ve Eminönü'nde Valide Camii (Yeni Camii İnşasına 1597'de başlanan cami 1663'te tamamlanmıştır.) zikredilmelidir. Valide Turhan Sultan'ın türbesi bu cami avlusundadır. *Mısır Çarşısı* bu camiye gelir getiren pazar olarak kurulmuştur.

XVIII. yüzyılda *Nuruosmaniye* Külliyesi (1748-1756), Laleli Külliyesi (1760-1764), Avrupa mimarisinin etkisi altında yapılmış camilerdir. Bu dönemde imaret ve hastane yerine daha ucuz binaların, kütüphane ve

35 *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, c. 1, s. 391.

36 İstanbul'daki kesimhanelerin 1607 tarihine ait bir listesi için bkz. Ahmed Refik [Altınay], *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, İstanbul 1931.

32- Galata Mezarlığı, Galata Kulesi, Sarayburnu ve Harem (TSM)

çeşmelerin (sebil) tercih edildiğini görmekteyiz. XVII. yüzyılda Köprülü ailesinin yaptığı külliyeler, Divanyolu üzerinde Köprülü Mehmet Paşa Türbesi etrafında, 1690'da Kara Mustafa Paşa Külliyesi, 1700'de Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi, Çorlulu Ali Paşa (1708), Damat İbrahim Paşa (1720), Seyyit Hasan Paşa (1745) külliyeleri göze çarpar. Bu külliyelerde cami, medrese, mektep ve çeşme yer almaktadır. Hekimoğlu Ali Paşa Mahallesi (1733-1735) ve Koca Mustafa Paşa Mahallesi de (1733-1735), Üsküdar ve Boğaziçi kıyılarında yer almaktadır. Buralarda daha eskiden Kösem Valide Sultan, Gülnuş Sultan, Sultan I. Abdülhamit (1778), Mihrişah Sultan (1795) külliyeleri zikredilmelidir. 1700 tarihine kadar önemli külliyelerin suriçi (*intramural*) İstanbul'da yapıldığı hususu da kayda değer. Kanunî Sultan Süleyman döneminde suriçi alanda henüz iskâna açılmamış geniş alanlar mevcuttu. Süleymaniye Camii ile Haliç arasında geniş bir bölgede henüz yerleşme sahası görülmüyordu. Bu bölgelerde yerleşme seyrekti. Bölgede birçok bahçe göze çarpmaktadır. XVII. yüzyılda bunlardan Edirnekapı'ya yakın Yenibahçe geniş bir çayırlık alanı olup yüzlerce at burada otlamaktadır. Keza Silivrikapısı ile Yedikule arasındaki sahalarda, Ağa Çayırı'nda, Yedikule etrafında Samatya ile Davutpaşa arasında Bostan-Yeri bölgesinde Langa Bostanları, Kadırga Bostanları ve Cündî Meydanı boş alanlardan en önemlileridir. Bizans devrinden kalma geniş sarnıçlar Altımermer Mahallesi'nde, Edirnekapı'da ve Sultan Selim'de görülmektedir. Eski Saray etrafındaki geniş bahçe ve büyük külliyelerin avluları, keza iskâna açılmamış yerlerdir. XIX. yüzyılda bu açık bölgelerde 100.000 kişilik bir ordu yerleşebilmişti.

Cami külliyelerinin avluları ağaçlık alanlarda, kahvehaneler, bazen açık çarşılar yer almaktadır. Bizans devrinden kalan eski *forum*lar (meydanlar), Çemberlitaş'ta *Forum Constantini,* Beyazıt Meydanı'nda *Forum Tauri,* Avretpazarı Meydanı, *Forum Arcadii,* Aksaray'da *Forum Bovis* ve nihayet isyancıların, düğünlerin mekânı Atmeydanı'nda (*Eski Hippodrome*) bulunan önemli meydanlardır. Atmeydanı İstanbul'un en geniş açık alanını teşkil etmekteydi. Atmeydanı bir

eğlence merkezi olduğu gibi talimlerin de yapıldığı bir açık alandı. Yalnız kadınların alışveriş yaptığı *Avretpazarı* zamanla ortadan kalkmıştır. Ok talimleri Atmeydanı'nda, Langa Meydanı'nda ve Cündî Meydanı'nda yapılmaktaydı. Aynı zamanda buraları eğlencelere sahne olmaktaydı. Buralarda bahçe ve ev yapmak yasaktı.[37]

Fatih döneminin sonralarında 182 mahallesiyle daha o zaman, temel yapısıyla Türk-İslam İstanbul'u kurulmuş sayılabilir. Mahalle sayısı 1546 tarihine kadar 219'a çıkmış; 1634'te 292 mahalle, 12 cemaat ile gelişmişlik dönemini gösterir. 1672 tarihinde mahalle sayısı 253 Müslüman, 24 gayrimüslim mahallesi olarak bir gerilemeye tanık olmaktadır. 1871'de suriçinde 284 Müslüman mahalle, 24 Rum mahallesi, 14 Ermeni mahallesi ve 9 Yahudi mahallesi tespit edilmektedir. Surların dışında mahalle sayısı 256'ya yükselmiştir. Bu mahalleler Haliç bölgesinde, Boğaziçi'nde, Üsküdar ve Kadıköy'de bulunmaktadır.

İstanbul'da temel yerleşim birimi olarak mahalle sosyal doku itibarıyla önemli bir özellik gösteriyordu. Mahalle, kendi içinde örgütlenmiş bir birlik gibiydi. Mahalle, yalnız menşei itibarıyla değil, ortak din ve kültür bağıyla da bir üniteydi. Bir sosyal yaşam ve dayanışma birliğiydi. Onun sembolü, cami, mescit veya kilise ve sinagogdu. Bu dinî kuruluşların bakımı mahalle halkının sorumluluğu altındadır. Genellikle mahalle, mescidi kuran önemli kişinin adıyla anılır. Her mahallenin çocuklar için mektebi ve çeşmesi olmalıdır. Zengin hemşehriler vakfiyelerle özellikle bu kurumları kurup desteklerler. Resmî makamlar da mahalleyi devlet karşısında sorumluluğu olan bir ünite olarak kabul eder. Asayiş, vergilerin ödenmesi ve devlete karşı diğer sorumluluklardan mahalle bir bütün olarak sorumludur. Örneğin, sık sık gündeme gelen olağanüstü vergiler, avarız vergisi, mahallenin ortak sorumluluğunu gösteren önemli bir konudur. Birçok mahalleler avarız vergisini ödemek üzere vakıfa dayanan bir fon tesis eder. Mahallede 8-10 aile, bir ünite olarak belirlenir. Bunlara *avârız hanesi* denir. Bu fonu, zenginler ve vakıflar destekler, düşük faiz ile muhtaçlara borç verir. Mahallede devlete aracı kimseler, esnaf kethüdaları, vakıf mütevellileri gibi tanınmış mevki sahipleridir. Mahalle halkı bütünüyle asayişten sorumludur. Yabancılar mahalle cemaati arasına alınmaz. Mahalle üyesi olmak için orada en az dört beş sene devamlı oturmuş olmak gerekir. Mahalle halkı birbirine kefildir. Böylece, suç işleyenlerin mahalle halkı arasına karışması önlenir. Mahallenin bu bağımsız birliği dolayısıyla 1578'de mahalleler arasında duvar yapma önerisi bile söz konusu olmuştur.[38] Her mahallenin bir gece bekçisi vardır. Mahalle halkı sırayla bu işi üstlenir. Yahut ücretli bir gece bekçisi, *pâsbân*, tutulur. 1695 tarihli bir fermana göre, her mahalle üç gece bekçisi tutmalıdır; bunlar geceleyin fenerlerle dolaşıp yabancıları tutuklarlardı. Özetle bekçi, mahalle hayatında önemli bir yer tutar. Bir tarihte her mahalle ayrıca sokakların temizliği için iki, üç *sokak süpürücüsü* tutmaya mecbur edilmiştir. Genelde mahalle mescidi halkın evlerinin toplandığı merkezdir. Sultan veya paşa külliyeleri etrafında mahalleler "nahiye" adı altında şehrin başlıca semtlerine vücut vermiştir.[39] Mahalle mescidi genellikle askerî sınıftan biri, esnaf veya bir tüccarın girişimiyle yapılırdı. İstanbul şehrindeki nahiyeler ve mahalleler tüm ayrıntılarıyla iki büyük İstanbul vakıfları tahrir defterinde tespit edilmiş ve bize kadar gelmiş bulunmaktadır.[40] Böylece şehir genelde, mescit ve camiler etrafında toplanmış olup Müslüman halkın yaşadığı bir İslam şehri olarak gelişmekteydi. İstanbul içinde ve Galata'da zamanla sahabe kabirlerinin keşfi ve üzerine cami inşası bu mahallelere İslami kutsal mekânlar ayrıcalığı vermekte idi.[41] Keza, birçok mahalleler, şöhret kazanmış büyük şeyhlerin adını almıştır: Şeyh Ebulvefa, Şeyh Akşemseddin, Şeyh Sevindük Halvetî Kovacı Dede, Şeyh Mehmed Resmî vb. Fatih'in kendisinin şehre *İslambol* adını verdiği hatırlanmalıdır. Bununla beraber Fatih, bir devlet adamı olarak Osmanlı toplumunun güvenliği ve gelişmesi için hiçbir zaman taassuba düşmemiş, şehrin iskânında Rumların ve Yahudilerin yerleşmelerini teşvik ve himaye etmiştir. İslam hukukuna göre *ehl-i kitâb* olan Hristiyan ve Yahudiler *zimmî* hükmü ile İslam devletinin himayesi altında cemaatler hâlinde kendi mahallelerinde yaşamakta idiler. Ülkenin çeşitli büyük şehirlerinde Hristiyan ve Yahudi mahallelerinin güvenliği için yeniçeri garnizonlarının yerleştirildiğini biliyoruz. Zimmî

37 İstanbul topoğrafyasının gelişimi üzerinde son zamanlarda yayımlanmış eserler arasında özellikle iki sanat tarihçisinin eserleri (Doğan Kuban, *İstanbul an Urban History: Byzantion, Constantinopolis, Istanbul*, İstanbul 1996 ve Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul*, University Park 2009) ve 1988'de toplanmış olan *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*: *29 Mayıs-1 Haziran 1988* (haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1989), yeni kaynaklar tanıtmaktadır. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin İstanbul Tarihi cildi de (2010, c. 8, sy. 16) İstanbul tarihi üzerinde araştırmalar ve kaynak bilgileri içermektedir.

38 Ahmed Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591,* İstanbul 1935, s. 144.

39 Barkan ve Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri.*

40 Barkan ve Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri.*

41 Rahmi Serin, *Maneviyat Bahçesinin Gülleri: İstanbul Evliyaları, Sahabe Kabirleri,* İstanbul 1998.

33- Bir İstanbul konağı ve hanımları (Amsterdam, Rijks Müzesi)

Hristiyan ve Yahudiler, şehrin pazar bölgesinde yan yana bir kardeşlik havası içinde faaliyet göstermekte, birtakım bayram kutlamalarını beraber yapmaktaydılar. Osmanlı Devleti, geleneğini Orta Asya'dan alan ilk Türk-İslam devletlerinin kuruluşundan beri aynı zamanda Türk devlet hukuku esaslarına da bağlı idiler. İslami şeriat yanında devlet ve toplumun devamı ve güvenliği için *örfi* devlet kanunnameleri yürürlükteydi. Osmanlı Devleti'ni bir İslam devleti olduğu kadar, bir Türk devleti olarak da anlamalıdır.

Mahallede cami veya mescit imamı, devlet makamları ile görüşmelerde mahalleyi temsil eder. Sultanın fermanları imama bildirilir ve mahallelerde *münâdî*ler vasıtasıyla ilan olunur. Mahalle imamı bu fermanlarda emredilen hususları uygulamakla sorumludur. Gerektiğinde devlet temsilcilerine, bu arada kadıya yardım için başvurabilir. *Mahalle muhtarlığı* uygulamasına ancak 1826'da başlanmıştır.

Bir kilise camiye çevrildiği zaman (1591'de Pammakaristos Kilisesi örneği gibi) mahalle halkının Müslümanlardan olması için adımlar atılır. Boş arsalar, evler yalnız Müslümanlara satılır. Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi'nin zikrettikleri gibi, her mahalle kendi geleneklerini muhafaza eder, oturanların belli bir sanatı varsa bu özelliği korunur.

Şehrin mahalle düzeni içinde cadde/sokakları da ayrı bir özellik taşır. Vavassore'nin İstanbul planında şehrin ana caddeleri gösterilmiştir.[42] XVI. yüzyılın sonlarına doğru *Hünernâme*'de bu caddeler gösterilmemiştir. Bizans dönemi ana caddeleri genelde devam etmiştir. Bizans döneminde olduğu gibi, Edirnekapı'ya giden *Divanyolu* şehrin en önemli ana caddesiydi. Genişliği sadece 3.5-5 m kadardı. İstanbul'un şehir planına göz atılırsa, doğu Orta Çağ şehir planını yansıttığı görülür. Sokaklar zikzaklı, çıkmaz yollar hâlinde görülmektedir. Herhâlde mahalle arası sokaklar bir plana göre tespit edilmiş değildir. E. H. Ayverdi'nin *İstanbul Haritası*[43] incelenirse eski sokaklar muhafaza edilmiş görülmektedir. Büyük yangınlardan sonra mahallelerin yeniden düzenlenmesinde eski zikzaklı sokaklar tercih edilmektedir. Mahalle halkı devamlı biçimde büyük ana yolları kendi evleri için kullanmaya gayret etmişlerdir. Güneş ışığı ve hava dolaşımı olmayan dar sokaklar vasıtaların gidiş gelişine de müsaade etmez. Mal nakli genellikle deniz yoluyla veya sur kapılarında veyahut da Haliç'teki iskelelerde yapılırdı.

42 G. A. Vavassore'nin 1480 tarihli planı ve sonraki planlar üzerinde bkz. Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul*, s. 154.

43 *19. Asırda İstanbul Haritası,* İstanbul 1958.

Sokaklarda kaldırım döşenmesi XVI. yüzyıl ortalarında izlenmektedir. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul, Eyüp, Tophane ve Kasımpaşa bölgelerinde sokaklar kaldırım taşıyla döşenmiştir. Bu gibi sokakların bakımı esnaf kethüdalarının sorumluluğuydu. Bu husus *şehiremini*, *mimarbaşı* veya *suyolu nazırı*nın kontrolü altına verilmekteydi. Ana yollar, devlete aitti. Sokaklar ev ve dükkân sahiplerinin veya vakıf mütevellilerin sorumluğu altındaydı. Ana yolların temizlenmesi ve bakımı için *acemioğlanları* veya diğer askerî birlikler kullanılırdı. Sokaklarda temizlik işleri her ev sahibinin sorumluluğuydu. Sonraları *sokak süprüntücüsü* teşkilatlanmıştır. Bu teşkilat *çöplük subaşı*sının kontrolü altındaydı. Subaşı emrinde sayıları 500'ü bulan *arayıcı* denilen grup süprüntüleri küfelerde toplar, denize götürüp dökerdi. Bu çöplük küfeleri daha ziyade Langa'ya yahut Tahtakale tarafında Odunkapısı civarında *bokluk* denilen yerde denize dökülürdü. Devlet çoğu zaman yol bakımı için fermanlar çıkarırdı. XVI. yüzyıldaki kayıtlara göre, akşam namazından sonra dışarı çıkma yasağı geldi. Sokakları aydınlatmak için hiçbir önlem alınmamıştır. Sokağa çıkan herkes kendi feneriyle gezer. Sokak aydınlatması ilk defa 1856'da Beyoğlu'nda uygulanmıştır. İstanbul caddelerinde ise, gaz lambası ile aydınlatma 1879'da görülür. İstanbul sokaklarının pisliği seyyahların en çok andıkları manzaralardan biridir. Çıkmaz sokakların açılması, büyük caddelerin ve meydanların düzenlenmesi gibi şehircilik önlemleri ancak 1865 Hocapaşa yangınından sonra ele alınmıştır.

Şehirde binalar, temizlik işleri, sokaklar konusunda devlet özel yönetmelikler çıkarmıştır. Bu yönetmelikler *şehiremini, hassa mimarbaşı* ve *suyolu nazırı* tarafından uygulanır; şehir kadısı ve subaşı tarafından teftiş edilirdi. Bütün bu düzenlemeler 1831 yılında *Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü*'ne devredildi.[44] Fatih, fethin akabinde "Şehrin binaları ve toprağı benimdir (hazinenindir)." diye ilan etmişti. Bu yüzden her çeşit binanın inşası devlet kontrolü altındaydı. Bir inşaata başlamadan önce evvela arsasının ne şekilde elde edildiğinin; "*mirî*" mi, yoksa bir vakfa mı ait olduğunun devlet hazinesine açıklanması istenirdi. Arsa eğer bir vakfa ait ise, devlet makamlarından izin alınması gerekirdi. *Mimarbaşı* bu izni çıkaran otoriteydi. Binanın boyutları vs. mimarbaşının kontrolü altındaydı.[45] Böyle bir izin almadan bina yapılmışsa cezası idama kadar giderdi. Devletin kaygıları özellikle arsaları kontrol, yangın tehlikesi, su kıtlığı dolayısıyla tedbirler, şehir surları, camileri, vakıfları korumak gibi düşüncelerdi. Mimar Sinan zamanına ait 1559 tarihli bir yönetmeliğe göre binaların iki kattan yüksek olmaması, yapıların sokağa tecavüz etmemesi, vurgulanan hususlardandı. Bu hususta XVI. yüzyıldan beri birçok yönetmelik çıkarılmıştır. Büyük yangınlardan sonra sultanın emri

34- İstanbul: Sarayburnu'ndan Beşiktaş'a (Montagu B. Dunn, *Panaroma of Istanbul*, 1855)

44 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul 1338, c. 1, s. 981-983.

45 Böyle bir izin belgesi "*isticaze*", için bkz. Semavi Eyice, "Elçi Hanı", *TD*, sy. 26, s. 130.

ile özellikle devlet binalarına, hanlara yakın olan evlerin taştan veya tuğladan yapılması emredilmiştir. Bir fermanda, depremden sonra yapının ahşaptan yapılması emredilmiştir. İstanbul evlerinin çoğu ucuz malzemeden, ahşaptan yapılmıştı. Bizans zamanında olduğu gibi iki kat üzerinde binalar nadirdi. Daha ziyade paşa konakları, saraylar bu düzenlemelerin dışında kalan, mükellef binalardı. Bizans'tan Osmanlı'ya geçmiş olan bu gibi büyük binalara *drapez* deniyordu. 1687 tarihine doğru Fransa Kralı XIV. Louise "İstanbul'u ele geçirme planında şöyle demekteydi: İstanbul şehrinin binaları ahşap olduğu için bütün bu binalar yakılacak ve şehrin Türk ahalisi çöllere sürülecektir."[46]

Sur kapılarından girişi kolaylaştırmak için 1558 tarihinde, kapıya yakın ev ve dükkânların yıkılması emredilmiştir. Şehre gelen suyun sınırlı olması dolayısıyla yeni saray ve hamamların yapılması için sultanın özel izni gerekmekteydi. Şehre iş aramak için gelen işçilerin yalnız *bekâr odaları* denilen odalarda ikametine müsaade ediliyor ve buralar sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İstanbul'a göçmen sayısı artmakta yeni evler veya bekâr odaları inşası için büyük konaklara ait bahçeler kaldırılmaktaydı. Şehirdeki gayrimüslimler hakkında sıkı yönetmelikler çıkarılmıştır: Gayrimüslimler bir cami veya mescide yakın ev inşa edemezlerdi. Ev 9 zirâdan yüksek olmamalıydı ve ev taştan yapılacaktı. Ayrıca hamam yapamazlardı. Müslümanların zimmîlere ve gayrimüslim yabancılara arsa satması yasaktı. Fakat bu hususta hileli satışlardan şikâyet edilmektedir. XIX. yüzyılda bu sınırlamalar kalkmıştır. Yönetmeliğe göre evlerin iki kattan fazla yüksek olmaması yasak olduğundan şahıslar birtakım kaçamaklarla *çardak, bâlâhane, tahtapuş, cihannüma, çatı-ara* gibi ilavelerle evlerini genişletirlerdi. Tanzimat, ev inşası hususunda yasakları Müslümanlar ve gayrimüslimler için kaldırmıştır. Özellikle şehirde sık sık baş gösteren veba salgınları dolayısıyla gayrimüslimler daha ziyade surdışında Haliç'e veya Boğaziçi'ne doğru evler yapmaya başlamışlardır.

İstanbul'da ev tiplerini beş başlıkta toplayabiliriz:

1) *Hücre, oda:* Bu gibi evler ayrı ayrı yahut bir arsa etrafında topluca görülmektedir, genellikle bu gibi yapılar vakfa gelir getiren evler şeklinde inşa edilirdi ve bekârlar bu odalarda kalırdı. Bu sebepten dolayı bu odalara *bekâr odaları* adıyla rastlamaktayız. Bu gibi binalar halkın mahalleleri içinde görülmez. Yahut işçiler bir handa bir oda kiralarlardı. 1540 tarihlerine doğru böyle bir bekâr odasının yıllık kirası 100 akçeydi. 1672'de İstanbul'da 12.000 bekâr odası sayılmıştır.

2) *Mahalle evleri:* Halk, genellikle ağaç ve kerpiçten yapılmış evlerde yaşardı. Genelde Anadolu'da halk, dışarıya kapalı avlu arkasında ağaç, kerpiç ve tuğlalardan yapılmış evlerde ikâmet ederdi. Buna örnek olarak son

46 Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Tasarısı,* Ankara 2004.

35- İstanbul evleri, sokağı ve sakinleri (TSM, nr. 3412-16)

zamanlara kadar Bursa'da Hisariçi evlerde bu tip evleri görmekteydik. XVI. yüzyıl ortalarında böyle bir evin inşa masrafı 100 altın civarındaydı.

3) *Etraftan ayrılmış bahçeli evler*: Bahçe arkasında oturma kısmı olan ev ile onun yanında ahır, fırın, hamam, kiler, (serdâb=mahzen) çoğu zaman bir değirmen ve esirlerin yatıp kalktığı kısım, kümes ve bundan başka oturup eğlenme bahçesi, bir kuyu veya çeşme, devamlı ateş yanan *çerâğlık* bulunurdu. Evlerin çoğunda böyle bir bahçe, bir ahır, bir fırın, bir kuyu mevcuttu.[47]

Hâne-i kebîr denilen geniş evler nadirdi.[48]

4) *Konak ve köşkler (kasr):* Devlet büyüklerinin ve büyük tüccarların saray ve konakları geniş bir avlunun içinde birçok evleri içerirdi. Bu gibi konaklar, ikinci maddede tasvir ettiğimiz ev tipinin daha geniş bir tipi sayılabilir. Genellikle bahçede iki kısım olur; bütün konak bir yüksek duvarla çevrilirdi. Konak *harem* ve *selamlık* olarak iki kısma ayrılmış olup birçok oda içerir. Özel olarak Siyavuş Paşa'nın meşhur sarayında 300 odadan söz edilmektedir Bu gibi sarayların avlularında mutfaklar, fırınlar, hamamlar ve ahırlar olduğu gibi bazen *içoğlanları* için bir okul da mevcuttu. Aynı zamanda ev eşyasını imal için ustaların yerleştiği dükkânlara da rastlanmaktaydı. Bu gibi büyük köşklerin bahçesinde sanat bakımından önemli binalar yer alırdı.[49] Büyük paşaların sarayları ölümlerinde çoğu zaman padişahın mülkü hâline getirilirdi. O da bu gibi sarayları, saray hatunları ve öteki yüksek makam sahiplerine tahsis ederdi. XVII. yüzyıl ortalarında bu gibi köşklerin adedinin 120'ye vardığını, öte tarafından şehrin ileri gelenlerine ve tüccarlarına ait 1000 kadar konağın mevcut olduğunu kaynaklar bildirmektedir. Bu gibi ünlü sarayların büyük kısmı Kanunî Sultan Süleyman zamanında Ayasofya ve Süleymaniye bölgelerinde inşa edilmiştir.

5) *Sultan ve yüksek makam sahiplerine ait yalılar:* Bunlar İstanbul surları dışında Boğaziçi, Karaağaç, Pîrî Paşa, Kasım Paşa, Kâğıthane ve Üsküdar'da geniş ve bakımlı bahçe veya korularda yer almaktadır. Zamanla sayıları artan bu yalılar Boğaziçi'nde ikâmet edilen mahalleler durumunda gelişmiştir.[50] Korularla çevrili bu gibi yalılar, yazlık olarak kullanılır, hatta içinde avlanma yerleri yapılırdı. Yazlık olarak kullanılan bu yalılar aynı zamanda salgın hastalıklardan kaçınmak için birer sığınma yeri olurdu. Sultana ait bu gibi sarayların XIX. yüzyıldan önce en meşhuru Beşiktaş Sarayı idi. Sultanlar Boğaz gezilerinden sonra geceyi Beşiktaş Sarayı'nda geçirirlerdi. Beşiktaş Sarayı yerine XIX. yüzyılda büyük konak ve saraylar inşa edilecektir. XVIII. yüzyılda sultanlar kendilerine ait bahçe ve korularda arsa vererek veya satarak yeni mahallelerin kuruluşuna yardım etmişlerdir. Bunlardan biri Beylerbeyi nahiyesidir.

İstanbul'un mahalle sistemi içinde nüfus yapısının belirleyiciliği önemlidir. İstanbul, kalabalık Müslüman nüfus yanında hatırı sayılır nispette gayrimüslim nüfusa sahip bir şehirdi. Gayrimüslim nüfus, 1592 kayıtlarında altı grupta toplanmıştır: Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Karaman'dan gelen Hristiyanlar, Galata Frenkleri ve Rumları. Gayrimüslimlerin kilise ve sinagogları devletin himayesi altında işlevlerini sürdürmüşlerdir. Kefelilerin Katolik kilisesi dışında İstanbul'da Katolik kilisesine izin verilmemiştir. Genelde, Katolik kiliseleri Galata'da olup Frenklere ait olanları kapitülasyon güvencesi altında devam etmiştir. Gayrımüslimlerin İstanbul'da yerleşme bölgeleri dikkati çeker: Rumlar ve Ermeniler daha çok şehrin Marmara kıyılarında, Haliç'te Fener-Balat bölgesinde ve Boğaziçi'nin Rumeli taraflarında kümelenmiştir.[51]

Özellikle 1571'de Lepanto deniz bozgunundan sonra Müslüman ahali arasında Hristiyanlara karşı, düşmanca hareketler ve planlar görülmüştür. İstanbul şehrinin tamamıyla Müslüman halktan oluşması konusu tartışılmıştır. Gayrimüslimler için bazı şeriat kuralları, mesela belli bir kıyafet giymek, at ve esir kullanmamak gibi kısıtlamalar gündeme gelmiştir. 1656'da Venedik'in Çanakkale Boğazı'na dayanması ve İstanbul'u tehdidi gibi olağanüstü hâllerde Müslüman halkın gayrimüslimlere karşı olduğu görülmüştür. Bu yüzden gayrimüslimlerin daha ziyade deniz kıyısı mahallelerde yoğun olarak yaşadığını ve XIX. yüzyılda Yahudi ve Rumların bu mahallelerden Avrupalıların (Levantenler) yerleştiği Galata'ya göç ettikleri gözlemlenmiştir.

Müslim ve gayrimüslim İstanbul halkı arasında gerilim zamanları dışında din ayrılığı bir sorun çıkarmaz. Onlar *zimmî* hukukuna göre devletin himayesi altındadır. Dinî cemaatler *millet* veya *tâife* diye adlandırılmıştır. Pazar yerinde onların Müslümanlarla yan yana faaliyetlerini sürdürdüklerini biliyoruz. Mali ve ekonomik koşulların yanında Şeriatın *ehl-i kitab* hakkındaki emirlerinin hoşgörüyü pekiştirdiği aşikârdır. Hükümet,

47 Barkan ve Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, nr. 732, 380, 1037, 1111, 1237, 1648.

48 İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan,* İstanbul 1948, s. 33.

49 Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* İstanbul 1969; Kemal Altan, "Siyavuş Paşa Kâsrı", *Arkitekt,* c. 5, sy. 9, s. 268.

50 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul,* trc. H. D. Andreasyan, İstanbul 1952.

51 XVII. yüzyılda İstanbul semtleri ve gayrimüslimler için özellikle Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi.*

36- Fatih Sultan Mehmed türbesinin dış görünümü

gayrimüslimleri medrese öğrencileri ve acemioğlanlar gibi grupların hücumlarına karşı korumak için önlemler almıştır. İstanbul Türkçesi çeşitli gruplar arasında ortak bir dil olarak konuşulmaktaydı. Gayrimüslim halk Türkler gibi giyinmeye özenirdi. Genelde din ve etnik ayrılık İstanbul hemşehriliğini, kimliğini bertaraf etmezdi. Taassubun yükseldiği zamanlarda gayrimüslimlerin belli serpuş ve kıyafette olmaları, at ve esir yasağı hakkında fermanlar çıkarıldığı bilinmektedir.

İstanbul Türkçesi ortak dil olduğu gibi ortak bir İstanbul yaşam ve kültüründen de söz edilebilir. Rumlar Fatih tarafından tesis edilen Rum Patrikliği, Ermeniler Ermeni Patrikliği ve Yahudiler Başhahamlık ile kendi dinî hukuk ve adaletlerinde dinlerini serbestçe icra etmekte idiler. Rum patriği diğer dinî reislerin üstünde bir mevki sahibiydi. Bu dinî reisler dindaşları üzerindeki otoritelerini yalnız sultanın bağışladığı *berat*lardan, atama belgelerinden almaktaydılar.[52] İstanbul Rum patriği, yalnız Osmanlı ülkesindeki Ortodoks halkın dinî reisi olarak kabul edilmekteydi. Patrik ve diğer dinî reislerin bağımsızlığı söz konusu olamazdı. Onların gayrimüslim dindaşları üzerindeki otoriteleri sultanın verdiği beratla tesis edilmişti ve yalnız kendi dinî hukuklarını uygularlardı. Gayrimüslimler günlük muamelelerde kadı mahkemesine başvurmakta idiler.

Bu noktada Osmanlı arşiv kayıtları ve Osmanlı kadı sicilleri kuşkuya yer bırakmaz. Ancak XVIII-XIX. yüzyıllarda özellikle Rumlar arasında, sözde dinî başkanın o "milleti" bağımsızlıkla temsil ettiği iddiaları ortaya atılmıştır. Osmanlı terminolojisinde *millet*, dinî grup anlamındadır. Patriğin Osmanlı Rum cemaati dışında *ekümenik* sıfatı söz konusu olamaz. Osmanlı kanunları mecellesi (*Düstur*, Birinci tertib, c. 2, s. 902-938), *Rum patriği nizâmâtı*, Rum Kilisesi'nin devlet içindeki durumunu belirlemiştir. Dinî liderler, kendi cemaatleri veya din adamlarının meclisi tarafından seçilmekle beraber gayrimüslim tebaa üzerindeki otoritelerini ancak ve mutlak şekilde sultanın beratından almaktadırlar. N. Jorga'nın tespit ettiği gibi,[53] İstanbul'da fetihten sonra bir *Rum Fener* aristokrasisi ortaya çıkmıştır. Bunlar, 11 Rum aristokrat

52 Halil İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans", *Turcica,* 1991, sy. 21-23, s. 407-436.

53 *Byzance après Byzance,* Bükreş 1971.

37- Fatih Sultan Mehmed türbesinin iç görünümü

aile olarak seçkin bir durumdaydılar. Deniz ticareti ve vergi iltizam sözleşmeleriyle büyük servet sahibi oldular. Eflak ve Boğdan voyvodaları bu Fenerli Rum aileler arasından seçilmeye başladı. Fenerli Rum aileleri vergi iltizamlarında da önemli rol oynamaktaydılar. Ticarette, özellikle Karadeniz ve Ege ticaretinde gemileriyle İstanbul'un iaşesinde, tuz, buğday, zeytinyağı, balık gibi maddelerin taşınmasında önemli rol oynadılar. Bu zengin *navluncu* gemi sahibi Rumlar çoğunlukla, Boğaziçi'nde Yeniköy'de oturmaktaydılar. Avrupa ile sıkı ilişkileri olan bu zengin Rum aileleri, çocuklarını Avrupa üniversitelerine göndererek *hümanist* terbiye alan, seçkin bir gruba vücut vermiş ve Osmanlı tebaası arasında Avrupa'nın ihtilalci fikirlerini ilk kez bu grup temsil etmiştir. Devletin uluslararası görüşmelerinde iyi yetişmiş, lisan bilen Rumlar, Baştercüman olarak kullanılmaya başlandı.[54] XVIII. yüzyılda Rumlar Yunan uyanışı ve bağımsızlık mücadelesinin başına geçeceklerdir. 1833 nüfus sayımında İstanbul'da Rum milleti, 50.343 erkek nüfus olarak tespit edilmiştir.

Karaman'dan Türkçe konuşan Ortodoks halk İstanbul'da ayrı bir cemaat olarak Yedikule civarında yerleşmişlerdi. Eremya Çelebi (XVII. yüzyıl ortaları) bunları Narlıkapı'da surların içinde ve dışında göstermektedir. Bunlar usta kuyumcu sıfatıyla zengin bir kesim oluşturmaktaydılar. Ermeniler ilk kez 1461'de patriklerini seçtiler. Patriğin ilk merkezi surlarda Sulu Manastır'daydı. Ermenilerin bir kısmı bu dönemde Samatya'da 1000 aile kadar bir cemaatti. XVII. yüzyılda Kumkapı'da yerleşme ilerleyince Patriklik buraya nakledildi. Diğer Ermeni toplulukları Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Topkapı'da bulunuyordu. Galata'daki Ermeni cemaati Ceneviz döneminden beri oradaydılar. Beşiktaş, Kuru Çeşme ve Ortaköy'de Ermeni aileleri yaşamaktaydı. O zaman Ermenilerinin özellikle İran, Türkiye ve İtalya arasında ipek ticaretini ellerinde tuttuğunu ve zenginleştiğini biliyoruz. Aynı zamanda birçok Ermeni, devletin *iltizam* sözleşmelerinde ve bankacılık faaliyetlerinde zenginleşti. Ermeniler XIX. yüzyılda Darphane'nin başına geçti, devlet maliyesinde önemli bir mevki edindi. Bu zengin aileler Patrikliği kendi nüfuzlarına almaya çalışarak Ermeni cemaati arasında ayrılığa neden oldular. Bir grup Katolikliği kabul ederek bir Katolik-Ermeni cemaatine

54 J. Gottwald, "Phanariotische Studien", *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa,* 1941, sy. 5, s. 1-58.

38- İstanbul'da bir gün batımı. Sultanahmet ve Ayasofya Camii

vücut verdi (XVII. yüzyıl). Bu Katolik cemaati, ticaretle uğraşan zengin ve iyi eğitim almış Ermenilerden oluşuyordu. 1806 nüfus sayımına göre bunlar, 1000 kişilik bir cemaat hâlindeydiler. 1833 nüfus sayımında *Ermeni milleti,* İstanbul ve çevre semtlerde 48.099 erkek nüfus olarak tespit edilmiştir.

Gayrimüslim cemaatlerden zamanla İslamiyet'i kabul edenler az değildi. *Müslüman akçesi*, mühtedilerin yeni kıyafetleri için yardım yapmakta ve mühtediler pazarlarda at sırtında dolaştırılmaktaydı. Masraflar Divan'da saklanan bir fondan karşılanmaktaydı. Zorla ihtida usulünden Osmanlılar dikkatle kaçınmışlardır. Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenmesine ait birçok örnek bilinmektedir. Bu evlilikler tavsiye edilmektedir. Evlenme dolayısıyla din değiştirme az değildi. Cariye ve köleler genellikle İslamiyet'i kabul ederlerdi. Yalnız Karadeniz yoluyla kuzey memleketlerden tutsak olarak getirilen nüfusun XVII. yüzyılda 20.000'e vardığı (Moskova devlet arşivi verilerine göre) düşünülürse, İstanbul nüfusu içinde Müslüman nüfusun artışına bu kaynaktan önemli bir katkı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Afrika'dan Sudan-Mısır yoluyla Osmanlı merkezine önemli sayıda zenci köleler getirilmekteydi *Gulâm sistemi,* köleleri İslamlaştırma hareketinde önemli rol oynamıştır. Özgürlüğü bağışlanan köleler, *azâtlu, 'atîk* veya *mu'tak* adı altında ticaret hayatında, esnaflıkta önemli bir yer tutmakta idi.

Sivil Müslüman ve gayrimüslim unsurlar dışında şehirde hatırı sayılır gruplardan birini *askerî* genel adıyla tarif edilen görevliler, memurlar, askerler oluşturuyordu. Saray hizmetlerinde bulunanlar ve kapıkulu asker ocaklarında hizmet edenler resmî defterlerde İstanbul nüfusu içinde gösterilmezler ama bunlar aslında İstanbul hayatında önemli bir yer sahibidirler. Bunların sayıları çeşitli tarihlerde şu şekildedir:

Tarih	Saray Personeli	Kapıkulu Askeri	Donanma ve Tersane	TOPLAM
880/1475	Kapıkulu askeriyle beraber 12.800	12.800	?	**12.800**
920/1514	3.742	16.643	?	**20.385**
933/1526	11.457	12.689	?	**24.146**
1018/1609	12. 971	77.523	2.364	**92.858**
1080/1669	Yaklaşık 19.000	Yaklaşık 80.000	1.000	**100.000**

Bu tabloya göre XVI. yüzyıl sonralarına doğru kapıkulu 5 kat artış göstermektedir. 1597 seferinde yeniçeri sayısı 15.000 iken 1609'da 37.000'e yükselmiştir. Yeniçerilerin önemli bir kısmı, ülkede kalelerde muhafız olarak yerleştirilmiştir. Daha sonraki tarihlerde sayıları artmıştır. 49.500 yeniçeriden 20.000'i İstanbul'da oturuyordu. Köprülü Mehmed Paşa döneminde, 1672'de yeniçeri sayısı 18.150; tüm kapıkulu kuvvetleri 34.825 rakamına indirilmiştir.[55] XVIII. yüzyılda İstanbul'da 40.000, tüm ülkede, şehirlerde ve kalelerde 60.000 yeniçeri tahmin edilmektedir. Bu yüksek rakam içinde çoğu, esnaf yeniçeri ayrıcalığını benimsemiş tebaadır. Daha Fatih zamanından beri pazarda ticaret ve sanatla uğraşan yeniçerileri buluyoruz. Bunlar zamanla artmıştır. Akçede *tağşişler* sonucu gündeliklerde büyük artışlar olmuştur. Bu gibi esnaflıkta olan yeniçeriler *râcil, beşe* veya *cündî* adlarıyla anılmaktaydı. Yeniçeri kökenli veya o sıfatı benimsemiş esnafın birçok ayrıcalıkları vardı. Özellikle bunlar muhtesibin kontrolünden azade idiler.

Devşirme *acemioğlanları*n İstanbul toplum hayatında önemli bir yeri vardır. Bunların başlangıçta sayıları 3.000 iken 1555'te 7.000'e varmış olup bunlar devlet tarafından inşaatta, sultanın bahçelerinde emekçi olarak kullanılırdı. Düşük bir gündelikle çalışmaktaydılar. Zaman zaman şehirde kargaşaya katılırlardı. Genelde, İstanbul'daki ocaklardaki kapıkulları ancak sultanın başında olduğu seferlere tümüyle katılırlardı. Bu takdirde, pazarda fiyatlarda yükselme, kıtlıklar görülürdü. Sefere gitmek zorunda kalan esnaftan yeniçeriler, işyerlerini kapatmak zorunda kalırlardı. Bu olumsuz durumlar sonucu, sultanların ordu başında seferlere katılması istenilen bir şey değildi.

Yarım milyonu aşan nüfusuyla İstanbul, XVI. yüzyılda Avrupa'nın en büyük şehriydi. Çeşitli dinî etnik gruplar yaptıkları katkılarla, İstanbul toplum hayatının ve kültürünün oluşmasında birinci derece rol sahibiydi. İspanya'dan gelen *Sefardik* Yahudiler yünlü kumaş sanayiinde yeni teknikler getirmiş, banker *Mendes* ailesi XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı maliyesinde görülmemiş bir gelişmeye önayak olmuştu. Uluslararası ticarette, bankacılık ve sarraflıkta zamanla Yahudiler gibi Ermeniler de ön planda yer alacaktır. Ermeniler Osmanlı kültür hayatında da önemli bir yere sahipti. Fuzulî hakkında en etraflı eseri bir Ermeni yazmıştır. Osmanlılaşmış bir Ermeni tipini temsil eden Eremya Çelebi bize İstanbul hayatını tasvir eden temel eserlerin sahibidir. Özetle, İstanbul'un Türk-Müslüman çoğunluğu yanında gayrimüslim hemşehrileri de genel kültür ve ekonomik hayatında İstanbul'u İstanbul halkını yapan gerçek İstanbullulardır.

55 Silâhdar, *Târih*, nşr. Ahmed Refik, II c., İstanbul 1928, c. 1, s. 499-580.

GALATA

HALİL İNALCIK

1 Haziran 1453'te II. Mehmed'in bir ahdnâme ile teslim aldığı Galata'da nüfusun büyük bölümü ile yapılar Osmanlı idaresine geçmiştir. Bu ahdnâme ile ahaliye emân, yani İslam dinine göre sultanın yeminiyle mal ve can güvencesi verilmiştir. XIX. yüzyılda Avrupalı yabancıların ve Levantenlerin iddia ettiği gibi, bu ahdnâme, iç idarede özerklik hakları bağışlayan bir belge değildir. Teslimden sonra sultan hemen bir voyvoda (subaşı) ve kadı atayarak Galata'yı doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına sokmuştur. Bizans döneminde Cenevizliler kenti, güçlü surlarla çevirerek bağımsız bir Ceneviz kolonisi hâline getirmişlerdi; Osmanlı idaresinde bu durum kalkmıştır. 1455 Osmanlı nüfus sayımına göre, Galata'da gayrimüslim nüfus üç kategoriye ayrılmıştı: Birincisi, kente geçici olarak gelmiş Cenevizli ve Venedikli tüccar; ikincisi, Osmanlı uyruğu tabiyeti altına geçen yerli Cenevizliler; üçüncüsü Ceneviz döneminde yerleşmiş Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler. Cenevizli tüccara kapitülasyon garantileri verilmiş; öteki Cenevizliler Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası zimmîler gibi, Osmanlı'nın tebaası olmuşlardır. Fatih, Avrupa ile ticaretin merkezi olan Galata'nın eskisi gibi işlek bir ticaret limanı olarak kalmasına önem veriyordu. Bu amaçla kaçanlara, üç ay içinde geri döndükleri takdirde evlerinin ve mallarının teslim olunacağını ilan etti. 1455 nüfus sayımı gösteriyor ki, geri dönenler olmuştur. Kaçanların çoğu zengin Cenevizli ve Rumlardı. Aralarında yalnız iki Ermeni vardı, Yahudilerden kaçan yoktu. Kalenin Osmanlılara tesliminde, Ceneviz idaresine karşı olan Yahudi, Ermeni ve Rumların baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Ceneviz döneminde şehir nüfusu artıp yeni mahalleler kuruldukça, bunları korumak için yeni surlar yapılmış, böylece iç surlarla Galata beş bölümlü bir kale hâlini almıştır. Sultan, Galata karasurlarının, güvenlik nedeniyle yer yer yıkılmasını emretmiş, ama kent, Ceneviz dönemindeki esas konumunu korumuştur. İlk Ceneviz çekirdek bölgesi (contrata), Azepkapı ile Karaköy arasındaki bölüm, büyük kuleye doğru genişlemiş, Osmanlı döneminde Galata'nın en canlı ticaret bölgesi olarak kalmıştır. Cenevizlilerin Eski Lonca ve Yeni Lonca'sı, belli başlı Latin kiliseleri (San Michele, San Francesco, Santa Anna, Santa Maria, San Domenico, San Zani) bu bölgededir. Yahudiler kalenin doğusunda Karaköy ve Yüksekkaldırım boyunca; Rumlar Büyük Kale (Galata Kulesi) ile ilk Ceneviz Kalesi arasında ve Karaköy'den Tophane'ye kadar kıyıda Haliç üstünde; Ermeniler ise onların arkasında yamaçta yer

1- Galata (Matrakçı)

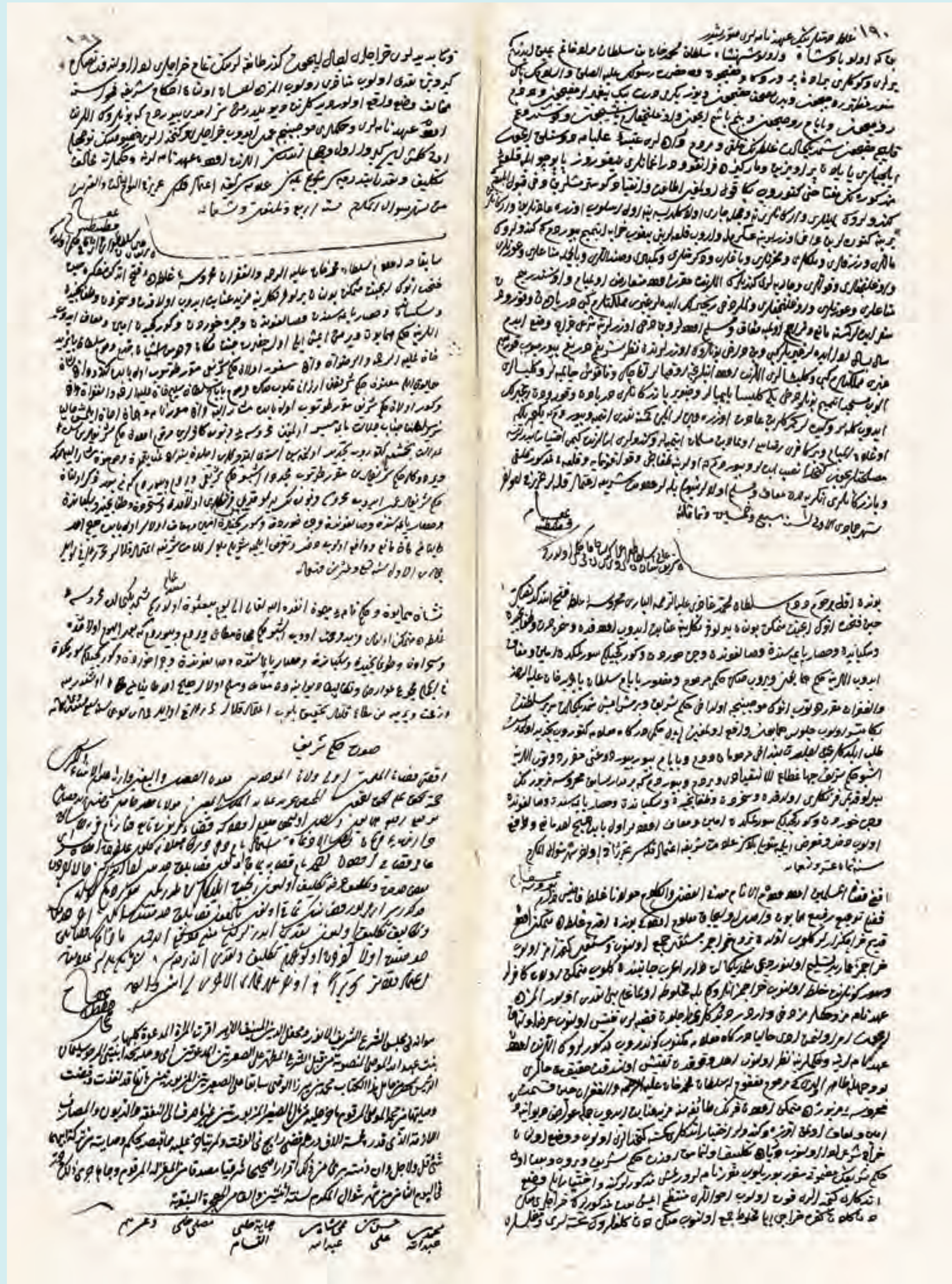
2- Galata'da bulunan iki İngilize ait 1391 tarihli mezartaşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

almaktaydılar. 1455 nüfus sayımına göre Galata'da en kalabalık nüfusu Rumlar oluşturuyordu. Nüfusça ondan sonra Latinler (Cenevizli, Venedik ve Katalan) geliyordu; Ermeniler üçüncü, Yahudiler en son sıradaydı. Galata'da Türk nüfusunun yerleşmesi yarım yüzyıl almış; Türkler kentin tenha batı bölümünde yoğunlaşmıştır. İlk 5-10 yıl içinde yerleşenler arasında denizci azepler, kaptanlar, Galata Kulesi çevresinde, kulede görev yapan yeniçeriler yer almaktadır. Askerî sınıf dışında ilk yerleşen Türkler arasında Ankara'dan bir sof tüccarı, bir kürk tüccarı, bir hamamcı, bir demirci ve bir nakkaş bulunmaktadır. Galata hızla Türkleşmiştir. 1481 tarihli vakfiyede 13 İtalyan, 8 Rum ve 6 Ermeni mahallesine karşı Türklerin yerleştiği mahallelerin sayısı 20'yi bulmuştur. Kadı Muhyiddin'in yaptığı 1478 tarihli Galata nüfus sayım sonucu 592 Rum-Ortodoks, 535 Müslüman, 332 Latin (Efrenciyan yani Katolik Avrupalı nüfus) ve 62 Ermeni hanesi tespit edilmiştir. Böylece, daha 1478'de nüfusun %49'u Müslüman idi. Müslüman mahallelerinde Hristiyanların yerleşmesine izin verilmemişti; fakat pazar bölgesinde ve esnaf birliklerinde tüccar ve esnaf hangi dinden olursa olsun bir arada çalışırdı. Fetih'in en önemli sonuçlarından biri, Galata'nın İstanbul ile her bakımdan bütünleşmesidir. Galata, yalnız ticaret bakımından değil, yaşam tarzı bakımından da İstanbul'un Avrupa'ya açılan penceresi olmuştur. Fatih'in tarihçisi Tursun Bey (1490'a doğru) "Eğer İstanbul'dan Frengistan'a (yani Galata'ya) geçmek istersen kayığa bir akçe ödemen yeter" diyor. Osmanlı idaresinde 1453-1490 arasına rastlayan Galata-Ceneviz noter kayıtları, serbest yaşam ve ticaret bakımından eskiye göre bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Osmanlı, Magnifica Comunit di Pera adını alan Ceneviz cemaatine, bir protegeros (kethüda) idaresinde kendi iç işlerini düzenleme hakkı tanınmıştı. 1540'larda eski San Michele Kilisesi yerinde Rüstem Paşa bir bedesten ve han yaptırarak tüccar ve değerli ithal malları için güvenceli bir ticaret merkezi yaratmış oldu. Galata aynı zamanda zeytinyağı ve şarap gibi Ege mallarının başlıca antreposuydu. Öbür yandan, XVI. yüzyılda Kasımpaşa semti imparatorluğun esas tersanesi ve donanma merkezi olunca, Galata denizcilerin ve denizcilik sanatlarının başlıca mekânı hâline geldi. XVII.

3- Galata Kulesi çanı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

yüzyıl başlarında Galata'da tüm Avrupalı Katolik nüfus 1.100 kişi olarak hesaplanmıştır. Buna azat edilmiş 500 esirle donanma zindanlarındaki 2.000 esir eklenmelidir. 1765'te 17 Alman, 33 Fransız, 13 İtalyan olmak üzere Avrupalı nüfus oldukça küçük bir topluluk oluşturuyordu. Bu yabancıların kişisel işleri için Galata kadısına başvurduklarını, Galata mahkeme sicillerinden öğreniyoruz. Ceneviz döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, iş hayatı Orta Hisar denilen Perşembe Pazarı Caddesi çevresinde yoğunlaşmıştır. İstanbul'dan Galata'ya geçiş o zamanlarda Perama/Balık Pazarı kapısından yapılıyordu. Sonraları Yemiş İskelesi yahut Balat'tan yapılmaya başlandı. Gemilerin toplu hâlde bu limanlarda gösterildiğini daha sonraki İstanbul planlarında tespit etmekteyiz. Ayasofya Vakfiyesi'ne göre İstanbul'da bu bölgede iki han, bir gümrük kapanı, bir yemiş kapanı, bir tuzhane, bir mumhane, üç tane boyahane, yedi tane han ve dört yüz yirmi iki dükkân zikredilmektedir. Buradaki Han-ı Sultanî'de bir dörtgen

4- Fatih Sultan Mehmed tarafından Galata'daki zımmîlere verilen ahidnamenin farklı tarihlerde yenilenen suretleri (GŞS, nr. 17, s. 190-191)

hâlinde üç yüz altmış bir dükkân sıralanmaktaydı ve burası bölgenin esas çarşısını oluşturmaktaydı. Yahudi tüccar da bu bölgede yerleşmiş bulunuyordu. Bu bölge, evvelce Venedik balyozunun ve tüccarının yerleşim bölgesiydi. Beyoğlu'nun kuruluşuna gelince, yukarı sur ötesinde "Pera bağları" denilen bölgede başlangıçta bağ, bahçe ve mezarlıklar bulunuyordu. Saray içoğlanlarının yetiştirilmesi için Galatasaray'ın inşa edilmesinden sonra burada yerleşme başlamıştır. II. Selim döneminde (1566-1574) "Frenk Beyoğlu" diye tanınan, sultanın gözdesi Venedikli Aloisio Gritti'nin sarayının bulunduğu Beyoğlu bölgesinde zamanla Avrupalı elçiler yazlık köşkler yaptırmışlar; böylece sur ötesi Beyoğlu gelişmiştir. XV ve XVI. yüzyıllarda Galata'ya yeni etnik unsurlar katıldı. Fatih, Venediklilere karşı Floransalıları desteklediğinden 1463-1520 arasında Galata'da Floransalı ticaret evleri açılmıştır. Bunların yıllık ciroları 600 bin altına yükseliyordu. Fakat sonraları onların yerini Venedikliler alacaktır. Galata, Ceneviz döneminde olduğu gibi, Doğu ve Batı ticaret mallarının, özellikle ince Avrupa yünlü kumaşlarıyla İran ipeğinin büyük ölçüde mübadele edildiği bir antrepo durumundaydı; bu ticaret Ceneviz, Floransa ve Venedik cumhuriyetlerinin zenginlik kaynağını oluşturuyordu. Galata'ya yerleşen başka bir etnik grup Araplardır. 1569'dan beri, özellikle 1610 tarihinde Endülüslü Arap göçmenleri Galata'ya kitle hâlinde yerleştiler. Bu nedenle San Domenico Kilisesi, Arap Camii adıyla tanındı.

XVIII. yüzyılda Galata'da Avrupalılar azdı. XIX. yüzyılda Avrupa ile ticaretin büyük gelişme göstermesi üzerine Avrupalılar Galata'da yoğun biçimde yerleştiler. 1840'larda Charles White'nin[1] gözlemine göre, hâli vakti yerinde Türkler de alışverişlerini artık İstanbul'daki Kapalıçarşı yerine Beyoğlu'nda yapmaya başladılar. Pera Büyük Caddesi, Avrupa mallarının satıldığı mağazaları, Avrupai otel ve eğlence yerlerinin faaliyette bulunduğu kozmopolit Beyoğlu semtine vücut verdi. 1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında bu süreç hızlandı. İngilizler başta olarak Avrupalılar, kapitülasyonlar sayesinde Galata'yı gerçekten bir serbest liman hâline

1 *Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks*, London 1845; Osmanlı-Türk sanatlarının ayrıntılı tasviri.

5- Galata Kulesi, çeşmesi ve sakinleri (Flandin)

soktular. 1855'te Perşembe Pazarı, Voyvoda Caddesi ve Karaköy başta olmak üzere Galata, Avrupa mallarının ve bankaların yer aldığı başlıca ticaret merkezi hâline gelince, İstanbul'un başka semtlerinde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler akın hâlinde Galata'da toplanmaya başladılar ve şehrin etnik yapısı bir kere daha değişti. Levanten denilen kozmopolit bir tip ortaya çıktı. Bu dönemde, özellikle Beyoğlu'nda yeni yeni kilise ve sinagoglar yapılmıştır.

1927 nüfus sayımında Galata ve Beyoğlu'ndaki nüfusun %49'u Müslüman, %21'i Rum, %11'i Yahudi, % 8'i Ermeni, %6'sı Katolik, % 2'si de diğer Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Modern şehircilik de İstanbul'da ilk kez Galata'da, Avrupalıların baskısıyla gerçekleşti. Sokakları karanlık, çamur içinde, suçlu ve dilenciyle dolu Galata-Beyoğlu, 1857'de Avrupai bir belediyeye kavuştu. Kurulan belediye meclisi gelir kaynakları yarattı; iç surlar yıkıldı; geniş caddeler açıldı; temizlik ve aydınlatma işleri ele alındı; bir belediye zabıtası kuruldu. Fakat yabancıların, bu belediye meclisini tamamıyla özerk bir idare hâline getirmeye kalkışması, Osmanlı Hükûmeti'yle çatışmalara sebebiyet vermekte gecikmedi. Haliç üzerinde İstanbul-Galata arası trafik başlıca kayıklarla yapılırdı. Haliç üzerinde ilk köprü, 1836'da Azepkapı ile Unkapanı arasında yapıldı. 1876'da Karaköy'den Beyoğlu'na tünel inşa edildi. Bu tünel dünyada ilk tünellerden biridir.

MEDENİYETLER HARMANININ ÖZNE ŞEHRİ: İSTANBUL

AHMET DAVUTOĞLU*

Farklı medeniyetleri buluşturan/dönüştüren şehirler ait oldukları medeniyetlerin bütün özellikleri yanında, genel tarihî akışın ana çizgilerini de bünyelerinde barındırır. Bu şehirler mekânın ruhu ile zamanın ruhunun buluştuğu kesişim noktalarını temsil eder. Tarih bu şehirleri, bu şehirler de tarihi kendisine çeker ve şekillendirir.

İstanbul, bu kategori içinde belki de en ayrıcalıklı ve en özgün niteliğe sahip şehirdir. İnsanlık tarihinin kadim-modernite-küreselleşme yönündeki akış seyrinde bu seyrin bütün özelliklerini İstanbul kadar derinlemesine yaşamış çok az şehir vardır. Kadim tarihin bütün çizgileri, bu şehirde buluşmuş ve yaşanır son örneğini korumaya çalışmış; modernite, kadim ile yüzleşmesinin en çetin, en dinamik ve en renkli serüvenini bu şehrin merkezinde bulunduğu bir jeokültürel ortamda yaşamıştır. İstanbul'da son yıllarda gözlenen akış hareketliliği, küreselleşmenin de yine bu şehirde en meydan okuyucu niteliği ile kendini göstereceğinin izlerini taşımaktadır.

Karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymak gerekirse, kadim Akdeniz'in şehirleri olan Atina ve Roma, kadimin Doğu kanadını ya hiç barındırmamış ya da zamanla kaybetmiş; İsfahan, Delhi, Bağdat gibi Doğu kadiminin merkez şehirleri ise kadimin Batı kanadı ile ortak bir tarihî serüven yaşamamışlardır. Paris, Amsterdam, Londra ve Berlin gibi Avrupa şehirleri, Roma'nın aksine, kadim bir merkez şehir niteliği kazanmadan, Akdeniz şehir kültürü birikimini kullanarak feodal kasaba özelliklerinden modernitenin öncü şehirleri hâline dönüşmüşlerdir. Pekin, kadim Çin medeniyetinin bütün özelliklerini barındırarak Kültür Devrimi sürecinde modernite ile yüzleşmiş, son otuz yıl içinde de küreselleşme serüvenini kendi bünyesine taşımış olmakla birlikte, diğer kadim medeniyet birikimlerinin etkisini sınırlı bir şekilde hissetmiştir. Küreselleşmenin başşehri kabul edilen New York'un ise, kadim birikimin hiçbir kanadı ile mekânsal ve tarihî sürekliliği yoktur.

İstanbul'u bu şehirlerden ayıran ve medeniyetler tarihinde özgün bir konuma oturtan en ayırt edici özellik, bütün aşamaları ve renkleriyle kadim birikimin, modernitenin ve küreselleşmenin tarihsel ve mekânsal süreklilik içinde bu şehirde yaşanmış olmasıdır. İstanbul'a değişik dillerde verilen adların hep tarihî ya da coğrafi olarak merkezî bir konuma işaret etmeleri, hem bu şehre yüklenen anlamın bir yansımasıdır hem de ilgili kültürlerin bu şehri nasıl gördüğünün ve nasıl içselleştirdiğinin bir ifadesidir. Evliya Çelebi'yi esas alıp nakledersek Latincede *Bizantium*, *Antoninya*, *Alma Roma, Nova Roma* (Yeni Roma), Rumca *Eptalofos* (Yedi Tepe), Yunancada *Basilevousa* (Şehirlerin Kraliçesi), *Megalopolis* (Büyük Şehir), *Poznatyam* ve *Kostantıniyye*, Arnavutçada *Stambolli,* Süryanicede *Yankoviçe*, İbranicede *Aleksandıra*, Sırpçada *Pozanta*, Bulgarca *Konstantinov Grad* (Konstantin'in şehri), Frenkçe *Yağfurya*, Almanca *Kostantinopol*, Rusça *Tekurya*, *Çargrad* (Çarların şehri), Macarca *Vezendovar*, Lehçe *Kanaturya*, Çekçe *Aliyana*, İsveççe *Harkılban*, Felemenkçe *İstifanya*, Fransızca *Iğrandona*, Portekizce *Kostiyya*, Arapça *Kostantıniyye-i Kübra*, Farsça *Kayser-zemin*, Hintçe *Taht-ı Rûm*, Moğolca *Cakdurkan*, Tatarca *Sakalibe*, Osmanlı dilinde *Dersaâdet, Deraliyye, Mahrûse-i saltanat, Darü's-saltanat-ı aliyye, Âsitâne-i aliyye, Dârü'l-hilâfetü'l-aliyye, Pâyitaht-ı saltanat, Dergâh-ı muallâ, Südde-i saâdet, Dârü'l-hilâfe* (Hilafetin merkezi)*, Makarr-ı saltanat* (Saltanatın merkezi), *İslâmbol* (İslam şehri).[1]

* T. C. Başbakanı. Bu makale, yazarın bu eserle eş zamanlı neşredilen *Medeniyetler ve Şehirler: Tarihî Derinliğe Mukaddime-1* (İstanbul 2015) kitabında da yayınlanmaktadır.

1 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Yücel Dağlı v.dğr., İstanbul 19919, c. 1, s. 24. Bu isimlerin önemli bir kısmı Evliya Çelebi'ye referansla şu makalede de yer almaktadır: Hayati Develi, "Evliya Çelebi'nin İzinde", *Evliya Çelebi Atlası*, ed. Coşkun Yılmaz,

Afif Erzen "İstanbul şehrinin kuruluşu ve isimleri"[2] başlıklı makalesinde en eski tarihî yazılı kaynaklarda İstanbul'un isminin *Byzantion* olarak geçtiğini söylemekte, klasik devirlerdeki *Byzantion* isminin MÖ 3000 civarında Küçük Asya dillerinden gelmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Tüm ilkçağ tarihi boyunca Doğu Roma kurulana kadar şehir *Byzantion* adını taşımıştır. Ona göre Konstantinos'un *Konstantinopolis*'i ("Konstantinopolis" ismi onun ölümünden sonra kullanılmaya başlanıyor) kurmasından sonra "artık aslında mevcut olmayan bir Byzans milletinden, bir Bizans şehri yahut bir Bizans devletinin varlığından bahsetmek mümkün değildir."[3] Bununla birlikte modern dönemde özellikle Fransızların Doğu Roma'yı "Bizans" olarak tanımlamaları neticesinde "Bizans" tabiri yerleşmiştir. Yunan tarihçisi Konstantinos Paparrigopoulos'un (1815-1891) Sakızadalı entelektüel Zolotas'a (1845-1906) 1886'da yazdığı bir mektupta kullandığı şu ifadeler de bu gerçeği ortaya koymaktadır:

> Sevgili Dostum Zolotas, tarihçilerimiz ve Ortaçağ vakanüvisleri arasında yaptığım tüm araştırmalara rağmen, bunların senin istediğin "Bizanslı" sözcüğünü kullandıklarına rastlamadım. "Romaios", "Graikos" ve sonlara doğru da "Hellen" sözcüklerini kullanıyorlarmış... Yani korkarım "Byzantinos" sözcüğü Batılıların bir icadıdır ve biz de bunu cahilliğimizden kabul ettik.[4]

Hâlbuki aslında var olan Bizans değil, Konstantinopolis'in başkentlik yaptığı Doğu Roma'dır. Fetihten sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olarak yeni bir hüviyet kazanmıştır. "Uzun zamanlar İstanbul'un (Stanbul, İstambul, İstambol) *eis ton polis*ten [i]ştikak etmiş olduğu umumiyetle kabul edilmiştir".[5] Osmanlı İmparatorluğu fetihten sonra şehrin adı konusunda hiçbir tartışmaya girmemiş, *Kostantiniyye*, *Stambol*, *Dersaâdet*, *Âsitâne* ve *Dârü'l-hilâfe* gibi farklı isimleri bir arada kullanmıştır. Şehrin adı Cumhuriyet'in ilanından sonra *İstanbul* olarak kabul edilmiştir. Konstantinopolis'in Arapça *Kostantiniyye*, "Stinpolis"in (şehre doğru) ise Rumca "Stanpolis" olarak Osmanlı döneminde de muhafaza edilmesi Osmanlı imparatorlarının farklı medeniyetlere has ünvanları (padişah, hakan, kayzer-i Rum) kullanmalarına benzemektedir. Halil İnalcık, Fatih'in İstanbul'u bir İslam şehrine dönüştürme arzusuna binaen "İslâm-bol" adını verdiğini kaydetmektedir. İnalcık, halkın genellikle Osmanlı öncesi şekliyle İstanbul'u kullandığını, ancak yeni ismin daha çok ulema arasında muhafaza edildiğini de eklemektedir.[6]

Kadim birikim açısından bakıldığında; Akdeniz kültürünün etkileri ile gelişip Roma döneminde kadim Roma'nın merkezî bir şehri niteliği kazanan İstanbul, Bizans döneminde Hristiyanlık üzerinden Kudüs'ten neşet eden kadim Doğu erdemi ile dönüşüm geçirmiş ve nihayet Osmanlı döneminde İslam medeniyeti merkezli olarak kadimin bütün renkleri ile bezenerek, bu engin birikimin son büyük merkezini temsil etmiştir. Bu anlamda, İstanbul'un bir Roma şehrinden bir Hristiyan şehrine dönüşmesi, şehrin İbrahimî gelenek içinde metafizik olarak İslam medeniyetine ve tevhid inancına doğru hazırlanması gibi görülebilir.

İstanbul, bu anlamda, iki ayrı medeniyet kuran iki farklı kurucu/öncü şehir prototipinin buluşmasının ürünüdür: Roma ve Medine. Tabir caizse Roma'dan hareket eden bir medeniyet ruhu, İstanbul'a doğru seyretti ve bir yapı/form oluşturdu. Bunun birinci dönüşümü Hristiyanlıkla gerçekleşti: Politeist Roma'dan Hristiyan Konstantinopolis'e geçiş... İkinci olarak da Medine'den hareket eden ruh, değişik serüvenler yaşayarak Şam'da, Kudüs'te, Kahire'de, Kurtuba'da, Bağdat'ta, Diyarbakır'da, Konya'da, Buhara'da varlık buldu; her bir aşamada derinleşerek olgunlaştı ve daha sonra da İstanbul'a taşındı.

Bir tarafta şekil ve formun zirvesi Roma; diğer tarafta manevî derinliğin zirvesi Medine. Bir tarafta, insanı ezen disiplinli bir ihtişamı temsil eden Roma; diğer tarafta tevazu ile bütünleşerek derinlikli bir ihtişamı temsil eden Medine. Bir tarafta, lineer ve geometrik yapısı ile Roma; diğer tarafta, hafif kaotik görünüm içinde gerçek bir bütünsellik oluşturan Medine. Bir tarafta, gücü temsil eden Roma; diğer tarafta derunîliği temsil eden Medine. Bir tarafta şehrin yapısı ile kategorik yaklaşımı ve mekanik bütünlüğü temsil eden Roma; diğer tarafta, uyumu ve organik bütünlüğü temsil eden Medine. Bir

İstanbul, 2013, s. 50. Ayrıca bkz. Osman Nuri Ergin, "İstanbul'un Eski Adları", Erol Ölçer, *Şehir Sokak Hafıza: Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*, İstanbul 2014, s. 96-101.

2 İstanbul kelimesinin etimolojik kökeni ile ilgili tartışmalar ve Bizans, Konstantinopol ve Nova Roma şeklindeki isimlendirmelerin tarihi hakkında bkz. Afif Erzen, "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", *TTK Belleten*, 1954, c. 18, sy. 70, s. 131-158.

3 Erzen, "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", s. 145.

4 Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Işığı Altında Osmanlı Tarihine Bakış*, İstanbul 1996, s. 11-12.

5 Erzen, "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", s. 147.

6 Halil İnalcık, "Istanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1990, sy. 1, s. 5.

1- Kadimin çizgilerini yansıtan siluetiyle İstanbul (İstanbul 2010 Ajansı)

tarafta, hırsı temsil eden Roma; diğer tarafta, dinginliği ve iç huzuru temsil eden Medine. Bir tarafta, katı tarihî gerçeklikle realist görünen ve Machiavelli ile o hedefine ulaşan Roma; diğer tarafta ise, metafizik idealin mekâna yansıması olan Medine. Bu iki farklı dünya, İstanbul'da karşılaştı, yüzleşti ve bu mekânda yeni bir özne şehir oluşturdu.

FETİH ve *RECONQUISTA*: AVRUPA'DA ASKERÎ YAYILMANIN İKİ YÜZÜ

Literatürde *fetih* kavramı üzerine yapılan tartışmalar da, Osmanlı üzerine yapılan çalışmalardaki metodolojik sorunlardan nasibini almıştır. Genelde İslam, özelde ise Osmanlı'da *fetih* anlayışının gerçekte ne ihtiva ettiği ortaya konulmadıkça, Osmanlı'nın şehir, medeniyet ve düzen anlayışını kavramak mümkün olmayacaktır. Zira *fetih* denilen olgu, rastgele bir askerî başarının ötesinde, belki de, medeniyet tarihinin gördüğü en ciddi yüzleşmeyi ve harmanlanmayı ortaya çıkarmıştır. O nedenle de, *fetih* kavramı ve *askerî yayılma* arasındaki fark üzerinde önemle durulması gerekir.

Avrupa kıtasının doğusu ve batısı XV. yüzyılın ikinci yarısında iki farklı büyük siyasi düzenin ve medeniyet birikiminin el değiştirmesine şahit oldu. Köklü Roma geleneğinin ikinci başşehri Konstantinopolis yükselen Osmanlı Devleti tarafından fethedilirken, kadim Doğu geleneğinin Avrupa kıtasındaki büyük sentezi olan Endülüs'ün son şehri Gırnata yükselen İspanya'nın eline geçti.

Bu iki değişim süreci ve doğurduğu sonuçlar, askerî yayılmaların farklı veçhelerini ortaya koymak açısından ilginç bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Bu karşılaştırmayı daha sağlıklı yapabilmek için öncelikle askerî yayılmaları, içinden geçtiği süreçler ve sonuçları açısından, değerlendirmeye ve tasnif etmeye ihtiyaç vardır. Bu çerçevede ele alındığında dört farklı askerî yayılma türünden bahsedebiliriz.

Birincisi, egemenliği altına aldığı medeniyetleri ve şehirleri tasfiye eden askerî yayılmalardır ki, en çarpıcı örnekleri Arîlerin Hindistan'ı, Avrupalıların Amerika'yı işgallerinde yaşanmıştır. Bu örneklerde zaptedilen medeniyet birikimleri ve bu birikimi oluşturan insan unsurları alt bir ontolojik kategoride değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak da tasfiyeleri tarihî, hatta teolojik bir zaruret gibi görülmüştür.

İkincisi, egemenlik kurduğu alanlarda yeni bir şehirler ağı oluşturarak siyasi bir düzen kurmaya ve ekonomi politik bir kaynak aktarımı sağlamaya yönelen askerî yayılmalardır ki, Roma ve modern dönem sömürgeciliği bu kategori içinde ele alınabilir. Bu örneklerde özellikle güç temerküzü, ve aktarım hattı üzerinde bulunan şehirlerde medeniyetler arası bir etkileşim gerçekleşmiş olmakla birlikte, egemen medeniyet unsurları mevcut birikimle kaynaşmaktan ziyade bu birikimi en pragmatik ve bazen de en acımasız yöntemlerle kontrol etmeye yönelmişlerdir.

Üçüncüsü, askerî bir başarı sağlayan işgalcilerin işgal ettikleri medeniyet birikimi içinde zamanla eridikleri askerî yayılmalardır ki, en çarpıcı örnekleri yıldırım hızıyla gelişen Moğol askerî yayılması sonrasında ikinci ve üçüncü neslin –Kubilay'ın Çin'de, Hülâgû'nun torunlarının Bağdat'ta– dedelerinin denetim altına aldıkları yerleşik medeniyet havzaları içinde yaşadıkları tarihî tecrübedir.

İstanbul'un fethi ile yaşanan tarihî süreç bütün bu örneklerden farklı bir tarihî tecrübeyi oluşturmuştur ki, bu tecrübede fethedilen medeniyet havzası ve onun insan dokusu ile yenilenen bir süreklilik içinde, ortak bir hayat alanı kurulmuştur. Başta İstanbul olmak üzere, ortak hayat alanının mekânsal zeminini oluşturan şehirler geniş çaplı medeniyet etkileşimlerine şahit olmuşlardır.[7]

İşte tam bu noktada, aynı yüzyılda gerçekleşen iki askerî yayılma türü olan *fetih* ile *reconquista* arasındaki farkı şehirlerin kaderleri bağlamında tekrar ele almak, bize açıklayıcı bir çerçeve sunabilir. Kurtuba (Córdoba) ve Gırnata'nın (Granada) kaderi ile Hadrianapolis (Edirne) ve Konstantinopolis'in (İstanbul) kaderleri karşılaştırıldığında, bu zihniyet farkı açık bir şekilde kendini gösterir. Devletlerin yükseliş ve düşüşleri bağlamında yüzeysel bakıldığında, eşzamanlı benzer süreçler gibi değerlendirilebilecek olan Endülüs-İspanya ve Bizans-Osmanlı ilişkileri, aslında iki farklı tarih ve mekân algısının çarpıcı yansımalarını oluşturmaktadır. İki farklı medeniyet birikiminin direnen son şehirleri olan Gırnata ve Konstantinopolis'in kaderlerindeki üç önemli fark, aslında *fetih* ile *reconquista* arasındaki ince çizgiyi de ortaya koymaktadır: Şehrin insan dokusundaki değişim, şehrin mimari dokusundaki değişim ve el değiştirmesini müteakip şehrin öneminde yaşanan değişim.

Gırnata'nın düşüşü ile birlikte, öncelikle şehrin insan dokusu askerî ve cebrî yöntemlerle tümüyle değiştirilmiş, şehrin yerlileri ya öldürülmüş ya sürülmüş ya da dinlerini ve kültürel kimliklerini değiştirmek zorunda bırakılmışlardır. Asırlarca çok kültürlü ve çok

7 İstanbul'un Osmanlılarca fethinin tarihî bir anlatısı ve analizi için bkz. Feridun Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453*, İstanbul 2012; Coşkun Yılmaz (ed.) *Düşten Fethe İstanbul*, İstanbul 2015

dinli bir şehir olan Gırnata, Müslümanlar ve Musevilerin tasfiyesi sonrasında, kısa bir süre içinde insan dokusu itibariyle tümüyle Katolik-İspanyol kimliğine dayalı monolitik bir kültürel yapıya dönüşmüştür.

Bunun aksine, İstanbul'un insan dokusu fetihten sonra daha da çeşitlenmiş ve kadimin bütün insani renklerini bünyesine almıştır. İspanyol kralının uygulamasının aksine Fatih, fetihten hemen sonra yayınladığı fermanla şehir halkının yerinde kalmasını istemiş ve her türlü dinî hukukun korunacağı teminatını vermiştir. Savaş kargaşası içinde şehirden ayrılanların geri dönmesi için teşvikler verilmiş ve her din ve mezhepten yeni unsurlarla şehrin dinamizmi ve zenginliği artırılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede İstanbul'u aktif bir başkent hâline getirmek amacıyla şehir iskâna açılmıştır. 1459'da Foça ve Amasra'dan Ermeni ve Rum tüccarlar, 1460'ta Mora, Taşöz, Limni, İmroz ve Semendirek adalarının Rum ahalisi, 1461'de Trabzon Rumları, 1462'de Midilli Rumları, 1463'te Argos Rumları, 1468-1474 yılları arasında Konya, Lârende (Karaman) ve Ereğli'den Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler, 1470'te Eğribozlu Rumlar ve 1475'te Kefeli Rumlar, Latinler ve Ermeniler İstanbul'a getirilmiştir. 1492 sonrasında ise İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'dan sürülen Yahudi nüfusun bir kısmı İstanbul'a yerleştirilmiştir.[8]

Geniş dinî özgürlüklerle desteklenen bu iskân politikası, *fetih* ve *reconquista* arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u aldığında Bizanslıların günlük hayatlarını eskisi gibi sürdürebilecekleri teminatını vermiş ve boş olan patriklik makamına kendi geleneklerine uygun olarak bir patrik seçmelerini istemiştir. Georgios Skholarios, "Gennadios" ünvanıyla Rum cemaatinin başına patrik olarak seçilmiştir. Fatih, Gennadios'u onaylayarak ona kendisinden önceki patriklerin yetkisini vermiş; Rum Patrikliği Rumeli, Anadolu, Mısır, Suriye ve Filistin Ortodokslarının merkezi hâline getirilmiştir. 870'ten beri zaten Patrikhane'ye bağlı olan Bulgar Kilisesi'nin yanı sıra Sırp Kilisesi de Patrikhane'ye bağlanmıştır. Öte yandan, Ermeni Patrikhanesi de Fatih döneminde kurulmuş (1461), Bursa Metropoliti Ovakim patrik olarak seçilmiştir. Yahudi hahambaşına ve Rum patriğine tanınan yetkiler ona da verilmiştir.[9]

Bu iki farklı zihniyet ve yaklaşım arasındaki farkın belki de en çarpıcı örneği, el değiştiren bu şehirlerdeki Musevi topluluğun kaderinde kendisini göstermiştir. Ortaçağ Avrupa'sında Katolik Kilise destekli Yahudi karşıtlığı XV. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen *reconquista* ile zirve noktasına ulaşmıştır. Hans Küng'ün deyimiyle "'Hristiyan' İspanya, Müslüman Endülüs'ün tersine Yahudi hafızasında karanlık ve kasvetli"[10] bir dönem olarak yer etmiştir. Yahudilerin gerekirse zorla din değiştirmesini sağlamak amacıyla kurulan engizisyonun akabinde 1481 yılında, sadece Sevilla'da (İşbîliye) 400, tüm İspanya'da ise 12.000 Yahudinin yakıldığı söylenmektedir. 1492 yılında Gırnata'nın düşmesiyle *reconquista* tamamlanmış, Yahudiler vaftiz ya da göç seçeneklerinden birini tercih etme durumuyla başbaşa bırakılmışlardır. Sonuçta 100.000 kişi göç etmek zorunda kalmış, daha fazlası ise Hristiyanlaştırılmıştır. 1497'de ise Portekiz'den sürgüne zorlanmışlardır.[11]

Fetihle birlikte, *reconquista*dan yaklaşık yarım yüzyıl önce, Musevi cemaati İstanbul'da dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşayacakları bir ortam bulmuşlardır. Orhan Bey zamanında kendilerine Bursa'da bir mahalle ve sinagog inşa etmelerine izin verilen, Sultan Murad zamanında ise Edirne Hahambaşılığı altında örgütlenen Yahudi cemaati, Fatih devrinde hahambaşı başkanlığında *millet* olarak düzenlenmiştir. *Reconquista*dan kaçarak Osmanlı'ya sığınan Musevilerle birlikte daha da çeşitlenen bu cemaat, uzun asırlar boyunca şehrin insan dokusunun doğal ve asli bir unsuru olarak mevcudiyetini korumuştur. Avrupa'da hemen hemen her şehirde olan getto uygulamasının Osmanlı topraklarında görülmemiş olması da, şehrin insan dokusu ile ilgili bu zihniyet farkından kaynaklanmaktadır.

Fethi "İstanbul için Kutsal Savaş ve Batı-İslam Çatışması" başlığıyla inceleyen Roger Crowley de İstanbul ile Endülüs'ün akıbetleri arasında bir karşılaştırma yaparken bu farkı teyit etmektedir:

> [Fatih Sultan] Mehmed'in İstanbul'un düşüşünden sonra yeniden inşa ettiği şehir, Hristiyan âleminin varsaydığı ürkütücü İslam imajını teyit etmiyordu. Sultan kendisini sadece Müslüman bir hükümdar olarak değil, Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak da görüyordu ve bütün vatandaşların belli haklara sahip olduğu çok kültürlü bir başşehir inşa etmeye koyuldu. Müslüman Türkleri ve Hristiyan Rumları tekrar şehre yerleştirdi; Galata'daki Ceneviz yerleşiminin güvenliği için garantiler verdi, Türklerin bu bölgeye yerleşmesini yasakladı.

8 Halil İnalcık, "İstanbul: Türk Devri", *DİA*, XXIII, 233.

9 Osmanlı'da gayrimüslimlerin hukuki statülerinin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, Ankara 1989. Tarihî arka plan için bkz. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 12-13.

10 Hans Küng, *Judaism: Between Yesterday and Tomorrow*, New York 1999, s. 166.

11 Küng, *Judaism*, s. 165-166.

Kiliselerin birleşmesine şiddetli bir şekilde direnmiş olan rahip Gennadios, Edirne'de kölelikten kurtarıldı ve şu ifadeyle Ortodoks toplumun patriği olarak başşehre getirildi: iyi dileklerle patrik ol; senden önceki patriklerin kullandığı haklara sahip olarak bizim dostluğumuzdan emin ol (...). Akdeniz'in öte yakasında ise, İspanya'nın Katolik krallarca 1492'de tümüyle ele geçirilmesinden sonra bütün Müslüman ve Yahudilere karşı zorbaca din değiştirme ve sürgün politikaları uygulandı. İspanyol Yahudilerinin kendileri de dünyanın sığınağı Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye teşvik edildiler ve Yahudilerin genel sürgün tecrübeleriyle kıyas edildiğinde olumlu şekilde karşılandılar. O dönemde yaşayan bir "rabbi" Avrupalı kardeşlerine "Burada Türklerin ülkesinde şikâyet ettiğimiz hiçbir şey yok; büyük servetlere sahibiz, altın ve gümüşün çoğu elimizde, ağır vergiler altında ezilmiyoruz, ticaretimize hiçbir engel yok ve tamamıyla serbest" diye yazmıştı.[12]

İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi zulmünden kaçan Musevilerin de yönlerini öncelikle İstanbul'a dönmüş olmaları bir tesadüf değildir. Aksine bu, asırlar süren tarihî bir tecrübenin zihinlerde bıraktığı derin hafızanın bir yansımasıdır. Öte yandan Osmanlı çekildikten sonra başta Selanik olmak üzere Balkan şehirlerindeki tekdüzeleşme ve Musevi cemaatin şehrin insan dokusundan el etek çekmesi de, kadimin terkinin oluşturduğu boşluğu doldurmaya çalışan modern ulusçuluğun *reconquista*sı olarak görülebilir.

Şehirlerin insan dokusundaki bu değişimin bir benzeri şehrin mimari ve fiziki dokusu için de geçerlidir. *Reconquista* ile ele geçirilen şehirler bir müddet sonra cami ve sinagoglardan tümüyle arındırılıp yeknesak Katolik bir kimliğe büründürülürken fetih sonrası İstanbul mimari çeşitliliğini korumuş ve geliştirmiştir.[13] Ayasofya ile Kurtuba Camii'nin mimari değişimi arasında yapılacak bir karşılaştırma mimaride süreklilik/uyum ile kopuş/çelişki arasındaki farkı ortaya koyacaktır. Bilge mimar Turgut Cansever'in Ayasofya hakkındaki ifadeleri fetih sonrası mimaride yaşanan sürekliliği göstermektedir:

> "Ayasofya'ya Osmanlıların yaptığı katkıların en önemlisi, Sinan'ın ilave ettiği iki minaredir. Ayasofya'ya birinci minare Fâtih döneminde, ikincisi Yavuz Sultan Selim döneminde inşa edilmişti. Sinan'ın tasarımı olan ve önceki iki minare ile kıyaslanmayacak kadar kalın gövdeli iki minare, yapıyı batı yönünde adeta zemine bağlayan iki güçlü odaktır ve daha önce yapılmış narin iki minarenin Ayasofya'ya kazandırdığı doğuya yönelme ifadesini, başka bir ifadeyle, doğuya uzanan bir yarımada üzerinde olduğu gerçeğini daha okunaklı hale getirerek yapıyı bulunduğu yerle bütünleştirmiştir. (...) Ayasofya, yarımadanın müstesna bir noktasında, iç yapısındaki çelişkileri ve dışta iri duvarlarının yığınsal ifadesiyle tek başına duruyorken, Osmanlı mimarlarının ilave ettiği istinat duvarlarıyla biçim çeşitliliği ve Sinan'ın inşa ettiği minarelerin özel ölçüleriyle yeni bir anlam kazanmış, dört minareyle çevrelenmek suretiyle yalnızlığı sona erdirilmiş ve şehrin bir ziyneti seviyesine yükseltilmiştir.
> Sinan'ın Ayasofya'daki bu tavrı, 1570'lerde Sultan II. Selim ve daha sonra Sultan III. Murad'ın türbelerinin Ayasofya'nın yanına inşa edilmesi kararıyla sürdürülmüştür. Ayasofya Osmanlıların kendilerinden önceki bir kültüre ve Hristiyanlık eserlerine saygıyla yaklaştıklarının delili olarak, yaptıkları ilavelerle hem korunmuş hem de bu ilavelerin tamamlayıcı, yüceltici, tezyin edici güzelliğiyle daha değerli hale getirilerek günümüze ulaşması sağlanmıştır."[14]

Ayasofya'nın Osmanlı-İslam geçmişi üzerine yapılan çalışmalar özellikle Batılı araştırmacıların Bizans geçmişi üzerine yaptıkları çalışmaların gerisinde kalmıştır. Hâlbuki Hristiyan Bizans Ayasofyası, Müslüman Osmanlı Ayasofyası sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. İstanbul'un fethinin arifesinde neredeyse harap olmaya yüz tutmuş bu mabedin mali ve hukuki teminatlar ve İslami mimari ilaveleriyle günümüze kadar gelmesini sağlayan Fatih Sultan Mehmed ve onun halefleri için Ayasofya gözbebeği bir yapı olma özelliğini taşımıştır. Ayasofya'nın ebediyete kadar devamı için birbirlerine verdikleri sözü tutmak hususunda âdeta yarış içinde olmuşlardır:

Fâtih Ayasofya'ya mihrab, minber, kütüphane, medrese yaptırmıştı. Mihrâbın önünde duran iki muazzam şamdan, Kanunî zamanında Macaristan seferinde Maryas'ın sarayından alınıp getirilmişti. Daha önce başlayıp III. Murad zamanında iki kalın minareyi tamamlayan Sinan, aynı zamanda camiyi yıkılmaktan kurtarmış, Marmara'ya bakan arka cephesine payandalar eklemek suretiyle mabedi takviye etmişti. Minber, müezzin mahfili, ana mekânda ayrıca bulunan dört mermer mahfil, mermer vaiz kürsüsü ile Bergama küpleri III. Murad devrine aittir. Şahnişinli mahfil ile kubbede asılı büyük şamdan, III. Ahmed'in eseridir. Üst katta bulunan

12 Roger Crowley, *1453 The Holy War for Constantinople and the Clash of Islam and the West*, New York 2005, s. 245-246.

13 Fethin mimari ve estetik açıdan anlamını değerlendiren bir çalışma için bkz. Turgut Cansever, "Fetih Nice Kapılar Açar", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, İstanbul 2004, s. 35-41.

14 Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, İstanbul 2010, s. 307.

mahfil, imâret, şadırvan, sıbyan mektebi ve kütüphane, I. Mahmud'un Türk sanatına hediyesidir. (...) Bugün ibadet yeri olarak açık tutulan, eskiden hünkâr mahfiline geçişi sağlayan hünkâr dairesi ile içeride bulunan hünkâr mahfili ve dışarıdaki muvakkithane, Sultan Abdülmecid devrine aittir ve Fossati tarafından yapılmıştır.[15]

Ayasofya'ya fetih sonrası yapılan ilavelerin aksine Kurtuba Camii'nde –ki İslam tarihinde yapılan en büyük üçüncü camidir– *reconquista* sürecinde katedrale çevirme yönünde yapılan değişiklikler caminin tahribini de beraberinde getirmiştir. 1523 yılında caminin orta kısmındaki sütun ve kemerlerin önemli bir kısmı yıkılarak, bu bölüme bir katedral inşa edilmiştir. İmparator V. Karl (Charles) Kurtuba Camii'nin merkezine inşa edilen katedrali gördüğünde caminin katedrale çevrilmesi kararını onayladığına pişman olduğunu ifade ederek "Siz, sizin veya herhangi birinin herhangi bir yerde inşa edebileceği bir şeyi inşa ettiniz; ancak dünyada eşi benzeri bulunmayan bir abideyi yıktınız"[16] demiştir. 1593'te ise caminin minaresi yıkılarak yerine bugünkü çankulesi yapılmıştır.

Fetihten sonra Ayasofya'da hemen hemen hiçbir şey yıkılmadan yapılan uyumlu takviyelerle süreklilik-değişim dengesi korunurken, Kurtuba Camii'nde *reconquista* sonrası gerçekleşen yıkımlarla tasfiye-kopuş zihniyeti mimariye yansıtılmış ve dünya mimarlık tarihinde görülebilecek en uyumsuz ve cebrî değişim gerçekleştirilmiştir. Kurtuba Camii'nin içine kaba bir şekilde yerleştirilen katedrale (Córdoba Katedrali) loş ortam sağlanabilmesi için caminin aydınlık veren pencerelerinin kapatılması ise, aslında zihniyetin mimariye yansımasının en çarpıcı örneğini oluşturmuştur. Bu karanlıklaştırma ameliyesiyle mimarinin ışık ile neredeyse dans ettiği ve içinde bulunan mekânı tefekkür ortamı hâline dönüştürdüğü Kurtuba Camii, ilk adımdan itibaren ziyaretçiyi kasvete sokan bir katedral kimliğine büründürülmeye çalışılmıştır. Bu mimari *reconquista*, camiyi gezen herkesi Kurtuba'nın altın çağlarında bu mekânda gerçekleştirilen ve Avrupa'yı aydınlatan felsefi açılımlar ile kilise dogmaları arasında bir kıyasa sevketmektedir.

Fetih ve *reconquista* arasında şehrin insani ve mimari dokusuna dönük bu zihniyet ve yaklaşım farkı, temelde kadim insanlık birikimini özümsemiş olmakla bu birikimden uzak kalmış olmak arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. 1204'teki Latin istilasından sonra insani ve kültürel olarak çoraklaşan İstanbul'un, fetihten sonra her iki açıdan zenginleşmiş olması da bu farktan kaynaklanmaktadır. Bu nedenledir ki, *reconquista*dan sonra Kurtuba ve Gırnata asırlarca sürdürdükleri önemi ve etkiyi kaybedip küçük yerleşim birimlerine dönüşürken, İstanbul fethin üzerinden bir asır geçmeden dünyanın en büyük şehri niteliğini kazanmıştır.

Osmanlı tecrübesini farklı kılan husus, bu tecrübenin gittikçe zenginleşen bir insan unsuru ile insanlık tarihinin kadim medeniyet birikiminin farklı unsurlarını bünyesine alabilme kabiliyetidir. Çin medeniyet birikiminin izlerini de taşıyan Orta Asya kaynaklı Türk boylarının kadim devlet geleneğinin simgesel merkezi olan İran ve Mezopotamya tecrübelerinden beslenerek Anadolu'da Roma kültürü ile tanışıp Selçuklu sentezi ile Osmanlı tecrübesinin olgunlaşması, fetih sonrası kökleşerek Akdeniz-Karadeniz'den Kızıldeniz-Hint Okyanusu'na, Avrasya steplerinden Mısır'a ve Afrika içlerine kadar uzanacak siyasal düzenin tarihî derinliğini oluşturmuştur. *Reconquista*nın öncüleri böylesi bir tarihî derinlikten yoksun oldukları için karşılaştıkları medeniyetleri –hem Endülüs'te hem de Aztek ve Maya medeniyet havzalarında– tasfiye etmeye yöneldiler.

Bu tarihî derinlik açısından bakıldığında, fetih sonrası İstanbul'da yaşanan değişim, Osmanlı'nın köklerinde kendisini bulduğu medeniyet harmanlanmasının olgunlaşa olgunlaşa bir mekânda yoğunlaşıp tecessüm etmesidir. Bu nedenledir ki, Fatih İstanbul'a girerken, barbar bir istilacı gibi şehri bütünüyle tasfiye etmeyi ya da şehrin zenginliklerini başka bir bölgeye aktarmayı düşünmediği gibi, –daha önce örnekleri görüldüğü üzere– sıradan bir başkent yapmaya da çalışmadı. Arapça, Farsça, Latince ve Yunanca bilgisiyle bu harmanlanmanın zihnî altyapısına sahip olan Fatih'in, İstanbul'u, Doğu'nun Batı'yla, Persepolis'in İskenderiye'yle, Bağdat'ın Roma'yla buluştuğu nihai bir medeniyet merkezi olarak tahayyül ettiğinde hiçbir şüphe yoktur. İstanbul'un halkını, kendisinin de paylaştığı ortak "kadim" geçmişin asli bir unsuru ve daha önceki bir medeniyet harmanlanmasının mirasçısı olarak değerlendirdi. Bu bağlamda İbrahimî gelenek içindeki süreklilikten hareket ederek Ortodoks Patrikliğine geleneklerini bütünüyle sürdürme hakkı tanıdığı, Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurduğu, Musevi Hahambaşılığı'nı davet ettiği ve hatta Ayasofya'yı camiye çevirdiği söylenebilir.

15 Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabed: Ayasofya*, İstanbul 2005, s. 15.

16 A. J. Arberry, "Muslim Cordoba", *Cities of Destiny* içinde, ed. Arnold Toynbee, Londra 1967, s. 166.

2- İstanbul'da kadim sürekliliğin sembolü Ayasofya

Değişik rivayetlerde Fatih'in bir tasfiye ihtimali yüzünden panik içinde bulunan halkı teskin etmeye çalıştığı, can, mal ve inanç güvencesi verdiği zikredilmiştir. Örneğin, devrin şahitlerinden Nestor Iskinder'in naklettiğine göre, Fatih fetihten sonra Ayasofya'ya girmiş ve burada gizlenen halka hitab ederek şehirdeki yeni düzenin ilk ilkelerini ortaya koymuştur:

> Patrik, ruhban ve halk gözyaşları ve iniltilerle hüzünlerini belirttiler ve ayaklarına kapandılar. Sultan eli ile bir işaret yapıp durmalarını istedi ve onlara şunu söyledi: "Atanasios sana söylüyorum, senin yanındakiler ve halkına da yöneliyorum: Bugünden itibaren kızgınlığımdan korkmayın, hatta ölümden ve esir olmaktan da korkmayın." Paša'lar ve sančyak-bey'lerine dönüp dedi ki, "Bütün askerleri ve ordumdaki her kademede bulunanlara, şehir halkına, kadınlara ve çocuklara karşı her türlü katil, esir etmek veya düşmanca bir davranışta bulunmayı engelleyin: Eğer bir kişi bile benim emrimi çiğner ise öldürülecek". Herkesin çıkıp evlerine gitmelerini emretti.[17]

Osmanlı, işte böyle bir harmanlanmanın üzerine bir düzen kurmuş ve İstanbul'u bu düzenin hem kalbi hem de felsefi merkezi hâline getirmiştir. Fetihten sonra İstanbul'un bir şehir ölçeğinde yaşadığı değişim, Osmanlı'nın ulaşmaya yöneldiği tarihî ve coğrafi derinliğin işaretlerini taşımıştır. Bernard Lewis'in de vurguladığı gibi,[18] fetihten sonra İstanbul, şehirde kalmayı tercih eden Rumlar, buraya göç eden Müslüman Türkler, Museviler, şehre ticaret için gelen değişik ırklardan tüccarlar ile son derece çeşitli ve aktif bir nüfus barındıran müreffeh ve büyük bir şehir hâlini aldı. Fatih'in başta Ali Kuşçu olmak üzere Doğu'nun büyük bilginlerini İstanbul'a getirmesi ile oluşan çekim alanı bu sosyoekonomik ve sosyopolitik gelişme sürecini kültürel zenginlik ile besledi.

Bu kuşatıcılık dolayısıyla İstanbul kısa zamanda bütün büyük ve kadim geleneklerin hayat alanı hâline dönüştü. Osmanlı şehirciliği de genel olarak zengin bir çeşitlilik ve bütünlük sentezinin ürünü oldu. Böylece, Söğüt'ün pür Türkmen havasıyla başlayan Osmanlı şehirciliği belki de tarihin gördüğü en renkli ve kuşatıcı medeniyet formlarını üretebilmiştir. Bursa'dan Kahire'ye, Selanik'ten Bağdat'a, Şam'dan Saraybosna'ya, Konya'dan Üsküp'e, Edirne'den Bahçesaray'a Osmanlı şehirleri, kadim medeniyet havzalarının renklerinin İslam medeniyetinin şemsiyesi altında yaşadığı küçük tarih sitelerine dönüşmüşlerdir. Medeniyet etkileşimlerine yol açan diğer büyük ölçekli siyasi yapılar gibi, Osmanlı da bütün bu tecrübeleri bir merkezî mekânda yoğunlaştırmış ve kendi eksen şehrinin prototipini İstanbul örneğinde kemale erdirmiştir.

İslam şehirlerinin değişik din, dil ve ırkların barındığı bölümlerden oluştuğunu söyleyen Braudel, Paul Ricaut'un gözlemlerinden hareketle 1651 yılındaki bir isyanda ortamın verdiği heyecanla Osmanlıca konuşmayı terk ederek anadilleri ile bağırmaya başlayan Gürcü, Boşnak, Türk hatta İtalyan vb. unsurlardan oluşan topluluğu tarihî Babil tecrübesi ile kıyas etmektedir.[19]

Özetle, Osmanlı Devleti'nin *kadim* bilinci, insanlık birikiminin İslam medeniyetini eksen alacak şekilde kuşatılmasıdır.[20] *Mühr-i Süleyman* Osmanlı Devleti'nin İbrahimî gelenek içindeki idealini, yani Hz. Süleyman'ın tarihin derinliğine ve coğrafyanın enginliğine ulaşan metafizik temelli otoritesini; devlet kurumlarına eklenen *hümâyûn* eki kadimin ulaşılmaz ufkunu; seyfiye ve esnaf loncalarının genellikle peygamberler tarihinden alınan sembol şahsiyetleri, derinliğine bir inanç-tarih ve ahlak-iş bütünlüğünü bir zihniyet parametresi olarak toplumsal hafızaya yerleştirir. Osmanlıların kullandığı hiçbir unvan ya da sembol, dışlayıcı değildi; tersine, içselleştirici ve kapsayıcıydı. Örneğin "halife" unvanıyla İslam medeniyetinin tek temsilcisi oldukları, "padişah"la "Bütün İran geleneğinin nihai kemal hâli bizdedir" iddiasını taşıdılar. "Hakan" unvanıyla, göçebe dinamik Türk geleneğini kendilerinin devam ettirdiklerini ifade ediyorlardı. "Kayser-i Rûm" adlandırmasıyla, yıktıkları devleti de kendilerinin temsil ettiğini ilan ettiler. Bu süreklilik içinde, ayrıca, iki şey daha yapmaya çalıştılar: "Tarihte geriye doğru ne kadar giderseniz gidin, ne ile karşılaşırsanız karşılaşın onun en son kemali benim. Dolayısıyla da, ileriye doğru ne kadar bakarsanız bakın, beni göreceksiniz. *Devlet-i ebed-müddet* benim." Bunun bugünkü karşılığı "tarihin sonu"dur.

Osmanlı düzeninin zihnî arka planı, bütün tarihi kuşatma idealine dayanıyordu. Fetih de o tarihî derinliği taçlandıran ve o tarihî derinliğe mekân kazandıran bir olguydu. Onun için de *feth*in medeniyet tarihi içindeki karşılığı bir askerî istila hareketi değil, kapsamlı

17 Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi: c. 1 Çağdaşların Tanıklığı*, trc. ve tamamlayıcı bilgiler ekleyen Mahmut H. Şakiroğlu, İstanbul 2004, s. 261-262.

18 Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman 1963, s. 103.

19 Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, Londra 1993, s. 62.

20 Osmanlı Devleti'nin İslami özellikleri ve bu özelliklerin siyasi yansımaları için bkz. Halil İnalcık, "Islam in the Ottoman Empire", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 229-239.

etkileşime dayalı bir *medeniyet dönüşümü*dür. Hem insanlık tarihi bakımından bir medeniyet dönüşümü, hem İslam tarihi bakımından ikinci büyük dönüşüm hem de Türk tarihi bakımından ciddi ve köklü bir dönüşüm.

BİR MEDENİYET DÖNÜŞÜMÜ OLARAK FETİH, İSTANBUL ve OSMANLI DÜZENİ

1994'te kaleme aldığım *Civilizational Transformation and the Muslim World* adlı eserde Soğuk Savaş'ın bitişi ile başlayan süreci moderniteden küreselleşmeye geçişte yaşanan bir "medeniyet dönüşümü" olarak tanımlamış ve tarihî örneklerden hareketle varlık-bilgi-değer zihniyet alt yapısı ile hukuk-ekonomi-siyaset kurumsal üst yapısı arasındaki ilişkileri esas alarak, medeniyet dönüşümlerinde yaşanan dinamik değişim sürecinin temel unsurlarını ve bu unsurların etkileşimlerini ele almaya çalışmıştım. Genelde Osmanlı-Türk tecrübesi, özelde ise İstanbul'da yaşanan medeniyet etkileşimi böylesi bir dönüşüm açısından belki de en canlı ve dinamik örnekleri teşkil etmektedir.

İstanbul'un fethini müteakip yaşanan medeniyet dönüşümünde şehrin insani ve fiziki dokusu iç içe geçen süreçlerle yeniden yapılandırılmıştır. Yükselen bir imparatorluğun başşehri hâline gelmesi sonucunda şehrin hinterlandının genişlemesi ve derinleşmesi bu yeni merkeze dönük bilgi, kültür ve mal akışını artırmıştır. Bu da medeniyet dönüşümünün ana parametreleri olan ilmî hareketliliğin artması, sosyoekonomik yapı değişimi, yeni hukuki çerçeve oluşumu, mimari ve estetik yenilenme, sosyokültürel ve ekonomi politik düzen ihdası ve askerî güç konsolidasyonu gibi unsurların karşılıklı etkileşim süreçleri içinde devreye girmesine yol açmıştır.

İstanbul şehrinin Konstantinos döneminde siyasi egemenlik sürekliliği içinde pagan Roma şehir kültüründen Hristiyan şehir kültürüne geçişi, Fatih dönemindeki siyasi egemenlik değişimi ile daha yeknesak Hristiyan şehir kültüründen daha çok kültürlü İslam şehir kültürüne evrilmesi ve nihayet siyasi egemenlik sürekliliği içinde, başşehir niteliğini kaybederek modernite ve küreselleşme tecrübelerini yaşarken geçtiği değişim süreçleri, böylesi bir medeniyet dönüşümünün çarpıcı izlerini taşımaktadır. İstanbul'un kadim mabedi Ayasofya'nın kiliseden cami ve külliyeye, en sonunda da müzeye doğru geçirdiği dönüşüm, tek başına Ayasofya üzerinden dahi şehrin yaşadığı medeniyet dönüşümünü görmemize imkân sağlamaktadır.

İnsani hareketlilik açısından ele alındığında, Konstantinos'un takip ettiği iskân politikası ile Fatih'in iskân politikası arasında yapılacak bir karşılaştırmada, bir taraftan siyasi egemenlik sürekliliği ile değişimi arasındaki farkın, diğer tarafta ise insan unsuru olarak dayanılan tarihî/kültürel arka plan farkının şehir demografisi üzerindeki etkisini görmek mümkündür. Konstantinos zaten kendi egemenliği altında olan bir şehri, kültürel/manevi dokusunu değiştirerek başşehir yapma iradesiyle hareket ettiği için şehrin insan dokusunu önceki başşehir olan Roma'nın siyasi-kültürel-ekonomik eliti ile bezemeye çalışmıştır. Roma aristokrasisinin omurgasını teşkil eden Senato üyesi bazı aileler Eski Roma'da kalmakla birlikte, Yeni Roma'nın yeni bir başşehir olarak ihtiyaç hissettiği eğitimli idareci kesim, tüccarlar, esnaf, sanatçılar, mimarlar ve düşünürler yeni merkeze yönlendirilmişlerdir.[21] İnsan dokusunun aktarımında sergilenen seçicilikle bir taraftan Eski ve Yeni Roma arasında süreklilik sağlanmaya, diğer taraftan ise kültürel/teolojik yenilenmenin altyapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Her hâlükârda şehrin insan dokusunda Romalı kimliğinde büyük bir değişim olmamıştır.

Fatih ise iskân politikasında aynı anda üç hedefi birden gözetmiştir: (i) Siyasi egemenliğin yeni başkentte demografik açıdan teminat altına alınması ve ilmî hareketlilik üzerinden şehrin zihniyetinin yeniden inşa edilmesi; (ii) kültürel/dinî demografinin yeniden yapılandırılması ve (iii) sosyoekonomik dinamizmin sürdürülmesi. Siyasi egemenliğin teminat altına alınması için Anadolu'da yaklaşık dört asır eski Roma egemenliği altında olan topraklarda, Selçuklu ve Beylikler tecrübesi yaşayarak bu toprağın kültürüne kök salmış Müslüman Türk nüfus seçici bir şekilde yeni başkente aktarılmıştır. Özelikle Selçuklu ve Karamanoğlu devletlerinin merkezî kuşağından getirilen nüfus, Aksaray örneğinde olduğu gibi, geldiği şehirlerin adlarını İstanbul'a bir semt adı olarak vermişlerdir. Bu iskân politikası aynı zamanda başkentte yaşanacak kültürel/dinî dönüşümün demografik altyapısını da oluşturmuştur.

Bu iskân politikası bağlamında, şehrin ilmî ve kültürel yapısını (zihniyetini) yeniden dokuyacak nitelikli insan unsurunun İstanbul'a akmasını temin etmeye dönük bilinçli bir zihnî dönüşüm stratejisi takip edilmiştir. Fatih Külliyesi (Sahn-ı Semân) kurulmuş ve İslam medeniyetinin büyük merkezlerinden âlimler, müderrisler ve sanatçılar davet edilmiştir. Başta Ali Kuşçu olmak üzere 1462-1470 yılları arasında inşası tamamlanan Sahn-ı Semân'ın kuruluşuna öncülük eden âlimlerin

21 Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, New York 2008, s. 8.

3- Fatih Külliyesi: Cami ve medreseler

hayat hikâyeleri dahi bu medeniyet dönüşümünde ilmî hareketliliğin oynadığı merkezî rolü ortaya koymaktadır. Sahn-ı Semân'dan Dârülfünun'a ve İstanbul Üniversitesi'ne geçiş, bilgi inşası ve aktarımı bağlamında kadim-modernite-küreselleşme geçişlerinde yaşanan medeniyet dönüşümlerini yansıtmaktadır.

Bir medeniyet kendi iç dönüşümünü gerçekleştirirken, mutlaka kendisine intikal eden bilgi birikimini yeniden yorumlama ihtiyacı hisseder ve bu, o medeniyetin siyasi yayılma alanında büyük bir ilmî hareketlilik doğurur. Siyasi iltica ve diğer birçok faktörlerle ortaya çıkan şairlerin, din âlimlerinin, tabiplerin İstanbul'a göç etmeleri, aslında İslam medeniyetinde fetihle birlikte bir medeniyet ekseni değişimi yaşandığını gösteren önemli bir göstergedir. Bu sadece İslam medeniyetine has bir olay da değildir. Mesela Batı medeniyetinde Atlantik-Amerikan ekseninin ortaya çıkışıyla birlikte, Avrupa'dan Amerika'ya doğru da büyük bir ilmî hareketlilik yaşanmıştır. Bu meyanda Amerikan üniversitelerinin çoğu Alman akademisyenler tarafından kurulmuştur. İslam dünyasında, İstanbul'a doğru gerçekleşen ilmî göçün altında, Moğolların ortaya çıkardığı kaostan kaynaklanan büyük harmanlamanın derin etkisi vardır. Moğolların yarattığı bu dağınıklığı, Osmanlılar sistematik olarak yerli yerine oturtma başarısını göstermişlerdir.

Bu ilmî hareketlilik bazen tek bir şahsın hayat akışında en çarpıcı bir şekilde kendini gösterir. Bu öncü şahsiyetlerin bir mekândan diğer mekâna gidişleri onların fizikî bedenlerinin ötesinde zihinlerinin ve bilgi hazinelerinin akış seyrini de ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında, kelamcı, matematikçi, astronom, dilci ve müderris Kuşçuzâde Ebü'l-Kâsım Alâeddin Ali b. Muhammed, yaygın bilinen adıyla Ali Kuşçu'nun hayat seyri hem İstanbul'un yeni bir ilmî merkez olarak doğuşunu hem de bir cihan devleti olarak yükselmekte olan Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu çekim alanının gücünü

müjdelemektedir. Semerkant'ta doğmuş ve orada tahsilini tamamlamış, ilmî çalışmaları için Herat, Taşkent ve Tebriz'de bulunmuş ve en sonunda 1472'de Fatih'in davetiyle onun hizmetinde bulunmak üzere İstanbul'a gelmiş olan Ali Kuşçu, hiç şüphesiz Osmanlı düzeninin dayandığı zihnî harmanlanmanın önemli simge ve öncü şahsiyetlerinden biridir. Orta Asya ve İran'ın ilim merkezleri Semerkant ve Tebriz'in birikimi tek bir kişinin ilmî şahsiyetinde Osmanlı'nın İstanbul'unda biraraya gelmiştir.[22]

O dönemde henüz Osmanlı egemenliğine girmemiş diğer önemli merkezlerden İstanbul'a doğru başlayan hareketlilik kadimin yeni büyük merkezinin doğuşunun da habercisi olmuştur. Bu çerçevede, fetihten sonra bir asır içinde Orta Asya, Horasan ve İran havzasının yanında Bilâdü'ş-Şâm bölgesi ile İstanbul arasında yaşanan ilmî hareketlilik pek çok ilim adamını bu yeni ilim ve kültür merkezine çekmiştir. Ömer ed-Dimaşkî olarak da bilinen Ömer b. Osman b. Ömer el-Hüseynî el-Dimaşkî el-Usturlâbî (İstanbul'da Ali Kuşçu'nun da öğrenciliğini yapmış, astronomi alanında çalışmıştır), İbnü'l-Hanbelî olarak tanınan Radıyüddin Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 971/1563, matematik), İbnü'n-Nakîb olarak tanınan Halil b. İbrahim el-Halebî (ö. 971/1563, felsefe, matematik, astronomi, tıp) ve Takiyüddin er-Râsıd (ö. 993/1585, Dimaşk kökenli en meşhur âlimlerden, matematik, astronomi, optik, mekanik ve tıb) Dimaşk (Şam) ve Halep kökenli ismi anılabilecek şahsiyetlerden bazılarıdır.[23]

İstanbul'un fethiyle birlikte imparatorluğun pek çok bölgesinden olduğu gibi eski başkent Edirne'den de pek çok âlim yeni payitahta gelmiştir. Edirne ve civarında devlet hizmetinde çalışmış, hocalık yapmış ya da burada yetişmiş çok sayıda âlim İstanbul'un ilim ve kültür hayatına dâhil olmuşlardır.[24]

Sosyoekonomik dinamizmin sürdürülmesi için ise, bir taraftan bu alanda asırların tecrübesini barındıran şehirdeki yerleşik nüfus şehirde kalmaya teşvik edilirken, diğer taraftan şehri terk eden nüfus geri dönmeye davet edilmiş ve şehrin ekonomik olarak açık bir şehir olma niteliği korunmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, Fatih Sultan Mehmed fethin ilk günlerinde (muhtemelen 1 Haziran 1453'te) Zağanos Paşa'yı muhtemel bir panik ve kaçışı engellemek üzere Galata'daki Cenevizlilere göndermiş ve bu iradeyi yansıtan bir ahidnâme ile ekonomik düzendeki sürekliliği teminat altına almıştır. Ahidnâmelerin doğası gereği, çift taraflı bir müzakerenin değil, tek taraflı bir deklarasyonun eseri olan bu metin yeni siyasi egemenliğin öngördüğü ekonomik, sosyal ve kültürel düzenin hukuki altyapısını ve bu alt yapıyı besleyen şehir hayatı zihniyetini yansıtmaktadır:

> Onların kiliselerine dokunulmayacak, kilise çanlarının çalınması dışında dinî ritüellerini yerine getirmelerine izin verilecek; kiliselerinden uzak tutulmayacaklar, kiliseleri camiye çevrilmeyecek, ancak yeni kiliseler inşa etmelerine izin verilmeyecek; Cenevizli tüccarlar ticaret amacıyla karadan ve denizden gelip gidebilecekler, varolan kurallar çerçevesinde gümrük vergilerini ödeyecekler ve herhangi bir tacizden uzak olacaklar, (...) oğulları yeniçeri-devşirme olarak alınmayacak, hiçbir kâfir kendi iradesi dışında Müslüman olmaya zorlanmayacak, iç işleri için kendi aralarından serbestçe kethüdalarını seçebilecekler, Sultan'ın hizmetinde çalışan doğancı ya da kullar onların evlerine misafir olarak gidemeyecekler.[25]

Bu sürekliliği temin amacıyla, Batı Roma'nın mirasçıları olan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Papalık, Cenevizliler ve Venedikliler arasında yaşanan gerilim ve çatışma dönemlerinde dahi, Akdeniz ve Avrupa ekonomileri arasında irtibatı sağlayan Galata'nın insan dokusu korunmaya çalışılmıştır.

Böylece bir taraftan Akdeniz'in ticari geleneğinin asli unsurları korunurken, diğer taraftan da İslam medeniyetinin ahlaki normlarını davranışsal ilkelere dönüştüren ahîlik ve vakıflar gibi kurumların yaygınlaşması üzerinden sosyoekonomik dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi sürecinde ortaya çıkan ve gelişen sosyoekonomik kurumlar ve tecrübeler, İstanbul şehir kültüründe kemal aşamasını yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nin, yayıldığı alanlarda Moğolların etkisiyle dağılan sosyoekonomik yapıyı özgün unsurlarla tahkim ederek yeniden düzenlemede gösterdiği başarı asırlar

22 Ali Kuşçu'nun hayatı ve Türk bilim tarihine yaptığı katkılar için İhsan Fazlıoğlu'nun Türk felsefe-bilim tarihi üzerine yaptığı çalışmalara bakılabilir. Mesela bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Ali Kuşçu", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 216-219.

23 Bu şahsiyetler hakkında detaylı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "İstanbul ile Bilâdü'ş-Şâm Arasında İlmî İlişkiler: Dimeşk ve Haleb Örneği", *İki Kültür Arasındaki Ortak Noktalar, Şam'da İstanbul Kültür Günleri, Şam Üniversitesi, 11-16 Mayıs 2006, Şam*. http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=152 (24 Şubat 2014).

24 Edirne ve civarında Osmanlı bilim muhitinin oluşumu üzerine detaylı bir çalışma için bkz. Aziz Nazmi Şakir-Taş, *Adrianopol'den Edirne'ye*: *Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu (XIV.-XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2009. İstanbul'a etkisi için bkz. Şakir-Taş, *Adrianopol'den Edirne'ye*, s. 153-168.

25 Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 276-277.

sürecek hâkimiyetin alt yapısını oluşturmuştur. Devletin sadece siyasal anlamda değil, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda da ölçek büyüterek yeniden yapılandırılmasının önünü açan *fetih*, bu alt yapının derinlikli bir şehir kültürüne dönüşmesini de sağlamıştır.

Fetihten sonra, artık gerek Doğu Avrupa'daki feodal yapılar gerekse Türk geleneğinden gelen ve göçer nitelikteki sosyoekonomik yapılar Anadolu'daki büyük bir medeniyet yerleşimine, başka bir deyişle, bir şehir hayatı yerleşimine uygun hâle getirilmiştir. Genelde İslam, özelde Osmanlı şehirciliğinin yapı taşını oluşturan vakıf kurumunun tek başına çalışılması bile Osmanlı şehirciliğinin nasıl bir zihniyet üzerine inşa edildiğini görmek açısından büyük önem taşımaktadır. Genel İslam tarihinde belirli bir gelişim seyri takip eden vakıf kurumunun, giderek pratik ihtiyaçlara ve idari modellere başarıyla uygulanarak Osmanlı'da şehri şehir yapan başta kutsal mekânlar olmak üzere tüm unsurlar (çarşılar, medreseler, hanlar, hamamlar, imarethaneler) arasında –hem şehrin içinde hem de şehirler arasında– "ekonomik, sosyal ve idari entegrasyonu"[26] gerçekleştiren bir hukuki yapıya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Osmanlı'da vakıflar şehirleri inşa ve ihya projesinin merkezinde yer almak suretiyle şehrin en önemli süreklilik mekanizması olarak ortaya çıkmış, yeni fethedilen yerlerin hem merkeze hem de diğer şehirlere eklemlenmesini sağlamıştır.

Bu eklemlenmede ekonomik düzen inşasında şehir ekonomisinin güçlenmesi yönünde atılan mali ve parasal alanla ilgili adımlar da önemli bir rol oynamıştır. Bu çerçevede fethin sonrasında, 1477 yılında altın akçelerin nihai egemenlik işareti olarak *sultânî* adıyla birleştirilerek İstanbul'da tedavüle sürülmesi de fethin ve İstanbul'un ekonomik yapı üzerindeki dönüştürücü etkisini göstermektedir. Bu İstanbul merkezli sultânî akçe sistemi XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkanlar ve Anadolu çekirdek havzasında yayılırken diğer bölgelerde yerel gümüş sikkelerin ve diğer ülke paralarının tedavülde kalması da sistemin esnek niteliğini ortaya koymaktadır.[27]

Fetihten önceki İstanbul'u 1454'te patrik olarak atanan Skholarios'a atıfla "büyük bir kısmı boş, yoksullukla perişan olmuş harabe bir şehir" olarak tanımlayan, fetihten sonra ise şehrin Fatih tarafından yeniden inşa ve iskân edildiğini söyleyen Halil İnalcık, yeniden inşa sürecinde vakıf-imâret sisteminin oynadığı role dikkat çekmektedir:

> O kış (1455) şehrin yeniden inşası hakkında önemli kararlar alındı. Fatih şehrin merkezine bina edilen Yeni Saray'ın yanına küçük bir çarşı yapılmasını buyurdu. Bu çarşı Fatih döneminde Büyük Bedesten veya Bezzâzistan olarak adlandırılan İstanbul'un ünlü Kapalı Çarşısı olacaktı. (...) Bedesten daha çok kumaşlar, kürkler ve mücevherlerin depolanması ve müzayedesine tahsis edilmiştir. Burası büyük tüccarların toplanma yeridir. (...) Fatih, Ayasofya'nın hizmetlerinde ve onarımında kullanılmak üzere, bu bedestenden elde edilen gelirin toplanıp muhafaza edileceği bir sandık oluşturmuştu. Aynı zamanda Bedesten için aynı yıl içinde birkaç umumi hamam yapılmasını, şehre bol miktarda su sağlamak amacıyla zarar görmüş eski kanalların ve su kemerlerinin tamir edilmesini emretmişti.[28]

Fetihten önce Konstantinopolis'in sembolü olmasına rağmen harabe hâline gelmiş olduğu anlatılan Ayasofya'nın restorasyonu ve çalışanların aylıkları için yukarıda ifade edilen bedesten desteği dışında da geniş vakıflar tesis edilmiştir. İnalcık, Galata ve Üsküdar'da 2350 dükkân, 4 kervansaray, 51 hamam, 987 ticarî müessese, 32 bozahane ve 22 aşhanenin yıllık gelirinin tamamının Ayasofya'ya tahsis edildiğini söylemektedir.[29] Peygamberimizin sahabesi Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin şehit düştüğü rivayet edilen yerde 1459'da cami, medrese, türbe ve imaret yapılmış, daha sonra "Topkapı Sarayı" olarak adlandırılacak olan Yeni Saray'ın yapımı 1464 yılında tamamlanmış, 1473'te Çinili Köşk inşa edilmiştir.[30]

Elde ettiği kadim birikim tecrübesinin bilincinde olan Fatih, bu insan unsurunu başkentte tutabilmenin ve bu büyük dönüşümü gerçekleştirmenin asgari şartının dinî/kültürel özgürlük alanlarını da teminat altına alan yeni bir hukuki düzenin kurulması olduğunun farkındaydı. Bu çerçevede, Fatih döneminde sosyoekonomik ve siyasi değişimin kanunnameler yoluyla belli bir hukuki çerçeveye kavuşturulduğunu görüyoruz. Benzer bir değişim, Irak, İran ve Mısır havzalarının ele

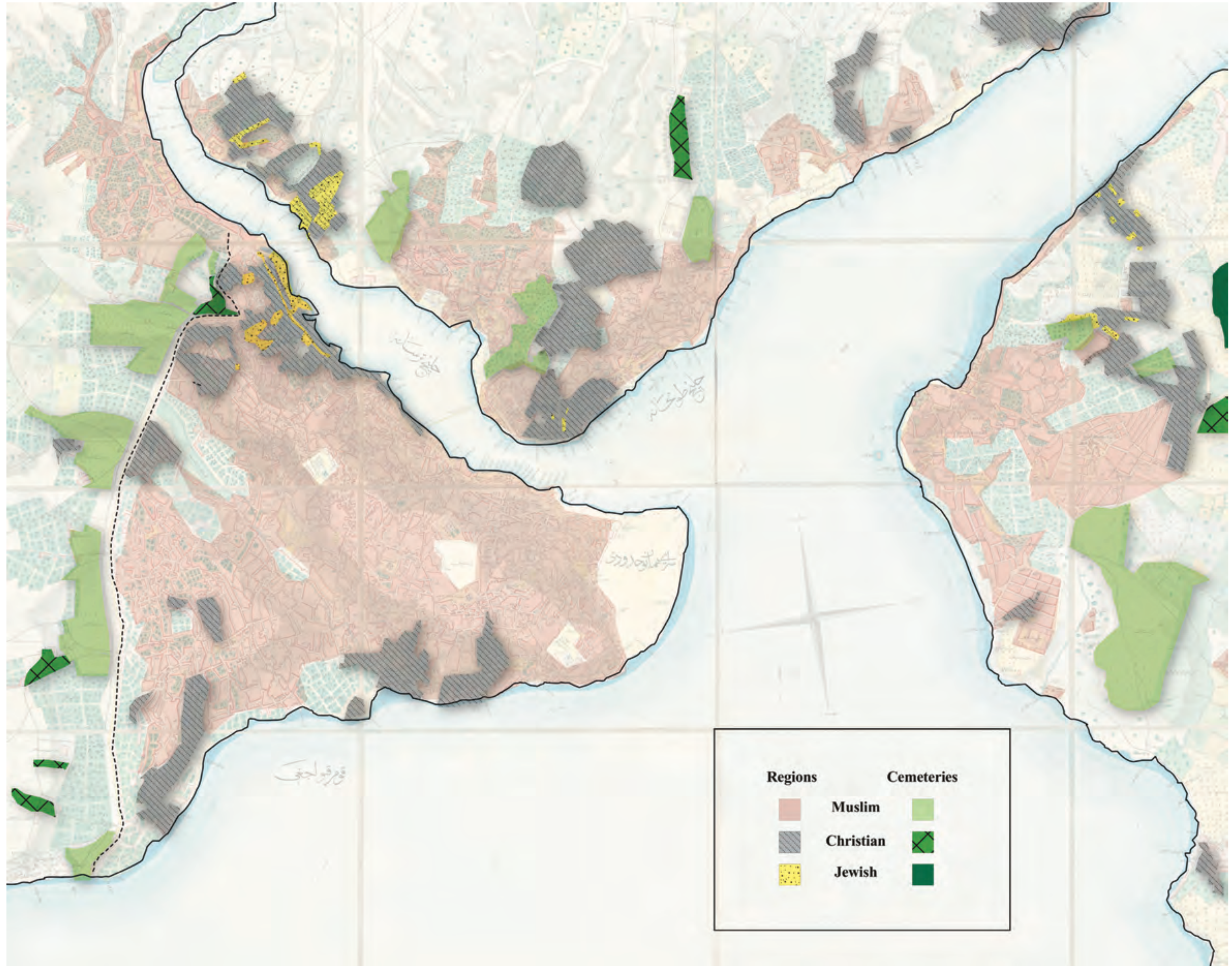
26 Richard van Leeuwen, *Waqfs and Urban Structures The Case of Ottoman Damascus*, Leiden 1999, s. 200-215.

27 Şevket Pamuk, "Ottoman Interventionism in Economic and Monetary Affairs", *Revue d'Histoire Maghrebine* 1998, c. 25, sy. 91-92, s. 366; a. mlf., *The Ottoman Economy and Its Institutions*, Farnham 2009, c. 2, s. 366.

28 Halil İnalcık, "The Rebuilding of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", *Cultura Turcica*, 1967, c. 4, sy. 1-2, s. 9-10. Ayrıca Fâtih'in İstanbul'u iskânı konusunda detaylı bir analiz için de aynı makaleye bakılabilir. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u yeniden inşasında vakıf-imâret sisteminin rolü ile ilgili olarak ayrıca bkz. İnalcık, "Istanbul: An Islamic City", s. 1-23.

29 İnalcık, "The Rebuilding of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", s. 14.

30 İnalcık, "The Rebuilding of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", s. 11.

4- Osmanlı İstanbul'unda farklı inanç mensupları mahalle ve semt ölçeğinde birarada var olmuşlardır. Her mahallede çeşitli dinî ve etnik unsurlar birarada bulunabilmekle birlikte bazı yoğunlaşmalar da söz konusudur. Haritada, XIX. yüzyıla ait, 1845 tarihli Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (bkz. bu eser, c. 1, s. 564-565), 1863 tarihli Sultan Abdülaziz tuğralı İslambol (bkz. bu eser, c. 3, s. 490-491) ve 1869 tarihli J. R. von Scheda'nın İstanbul'un demografisi (bkz. bu eser, c. 1, s. 542-543) konulu haritalar başta olmak üzere muhtelif plan ve haritalar incelenmek suretiyle inanç esaslı olarak İstanbul'da belli başlı iskân yoğunlaşmaları ve mezarlıklar gösterilmiştir. (Harita: Ebru Şener, Danışman: Yunus Uğur)

geçirildiği Hz. Ömer döneminde de yaşanmıştı. O dönemde de başta Kûfe ve Basra olmak üzere ticari hayatın yoğun olduğu bölgelerde, yeni bir fıkıh ekolünün ortaya çıkışı söz konusu olmuştu. Fetih sonrasında da böyle bir yeni hukuki çerçevenin ortaya çıktığını ve kanunnamelerle şekillenen bu hukuki çerçevede Osmanlı'nın son derece başarılı bir organizasyonla kendisine kadar gelen bütün birikimi çok iyi değerlendirerek belli bir yerleşik sistem kurduğunu görmekteyiz.

Osmanlılar, ilmî hareketliliği sağladıktan, sosyoekonomik yapı değişikliğini gerçekleştirdikten, yapı değişikliğine uygun bir hukuki çerçeve ortaya koyduktan ve bu hukuki çerçeveyi askerî güç konsolidasyonu sağlayarak yeni bir medeniyet gücü ve medeniyet ekseni hâline dönüştürdükten sonra, kadimin bütün çeşitlerini temsil eden sosyokültürel ve ekonomi politik merkezli bir yapı/düzen oluşturdu. Bu düzen içinde bir taraftan şehrin kültürel/dinî demografisi Anadolu'dan getirilen Müslüman Türk nüfusla yeniden yapılandırılırken, diğer taraftan da diğer dinî cemaatlerin dinî yapılanmalarını hukuki teminat altına alacak adımlar atıldı.

Osmanlı düzenini özgün kılan en önemli hususlardan biri de, çok sayıdaki dinî-kültürel unsuru[31] kültürel sürekliliklerini koruyacak şekilde bir arada

31 Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 11.

tutmasını sağlayan bir hukuki çerçeve kurmuş olmasıdır. Zamanla dinî-kültürel farklılaşma anlamında çeşitlenen ve karmaşıklaşan bu yapı sadece değişik dinî toplulukların barışçıl bir şekilde yan yana yaşamasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kendi içinde heterojen bir yapı arz eden kiliselerin birbirleri arasındaki mücadeleleri de bertaraf etmeyi öngören bir örgütlenme modeli ortaya çıkarmıştır. Örneğin, İstanbul'un fethinden önce İstanbul'da bulunan Patrikhane'nin fetih sonrasında korunması hem Ortodoks Rumların idari yapılanmalarını kolaylaştırmış hem de Patrikhane'nin hiyerarşik olarak diğer cemaatlerin dinî kurumlarından daha üst bir konumda yer almasına yol açmıştır. Rumların aksine Ermenilerin İstanbul'da fetihten önce bir patriklerinin bulunmaması, Fatih'i Bursa'daki Ermeni Piskoposu Ovakim'i İstanbul'a çağırarak Ermeni Patrikliği çatısı altında Ermeni Gregoryan Ortodoks milletini oluşturmaya sevketmiştir. Kafkaslarda Eçmiadzin'de başka bir dinî merkezin bulunması, İstanbul'un Ermeni Patrikliği etrafında bir referans merkezi olmasını engellememiştir. Daha önce devlet içinde kendilerine ait herhangi bir otoriteye ve dinî liderlik anlayışına sahip olmayan Yahudiler de fetihten sonra Hahambaşılık etrafında örgütlenmişlerdir.

Osmanlı düzenindeki dinî-kültürel çoğulculuğu çok hukukluluk olarak yansıtan yaklaşımları ve bu çerçevede yorumlandığı şekliyle *millet sistemi* kavramsallaştırmasını eleştirerek yerine *iltizam sistemi* kavramını öneren Macit Kenanoğlu'nun da vurguladığı gibi, bu dinî-kültürel çoğulculuk, temellerini İslam medeniyetinin hukuk anlayışında bulmuş ve "bu husustaki uygulamalarına temel olarak İslam hukukunun zımmîlere ilişkin kurum ve düzenlemelerini almıştır"[32]. Dinî-kültürel çoğulculuğa dayanan Osmanlı düzeninin temelini oluşturan *zimmî hukuku* ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya koyduğu bir uygulama değil, kaynağını İslam hukukundan alan ve önceki İslam devletlerinin de kabul edip değişik derecelerde uyguladığı hukuki bir düzenlemedir. Kur'an'da Bakara suresinde (2/256) geçen "Dinde zorlama yoktur" ayeti literatürde genel olarak hoşgörünün teşviki olarak yorumlanmış ve zimmî hukukunun temel dayanağını oluşturmuştur. Ayrıca "ahd/verilen söz" ve "emân/anlaşma" manalarına gelen *zimme* kelimesi ise Kur'an'da iki ayette (et-Tevbe 9/8, 10) geçmektedir.

Ancak, isimlendirme ne olursa olsun, İslam medeniyetinin varlık-bilgi-değer paradigmasından beslenen bu dinî-kültürel çoğulculuğun Osmanlı düzeni ile olgunlaşarak en kapsamlı kemal noktasına ulaştığı bir gerçektir.[33] Daha sonra, özellikle Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde, gerçekleşen fetihlerle daha da karmaşıklaşan bu düzenin hem ilk kapsamlı uygulama alanı hem de referans ölçüsü, fetih sonrası gelişen İstanbul şehir hayatı olmuştur.

İstanbul'un Osmanlı düzeni içindeki konumu aynı zamanda siyasi egemenlik sürekliliği anlamında temel meşruiyet referansını da oluşturmuştur. Trabzonlu Georgios'un Fatih Sultan Mehmed'e yazdığı mektupta yer alan aşağıdaki ifadeler Fatih liderliğindeki Osmanlı düzeninin İstanbul üzerinden sağladığı meşruiyetin bir göstergesiydi:

> Onun meşru Roma imparatoru olduğundan kimse şüphe duymasın. Çünkü imparatorluğun başkentini elinde bulunduran kişi meşru imparatordur. Roma İmparatorluğu'nun başkenti ise Konstantiniyye'dir. Bu yüzden bu şehir kimin elindeyse imparator odur. Ama siz bu tahtı insanlardan değil, Tanrı'nın yardımıyla savaşarak aldınız. Bu yüzden meşru imparator sizsiniz... Roma imparatoru olan kişi ise, bütün dünyanın imparatorudur.[34]

Dolayısıyla, dinî cemaatler temelinde oluşturulan bu hukuki yapılanmanın Osmanlılara özgü olmadığı, bölgede kurulmuş olan tüm imparatorluklarda tebaalarına özerklik verme geleneğinin farklı derecelerde de olsa varolduğu bilinmekle birlikte, Osmanlıların söz konusu sistemi, bu kapsamda ve bu yaygınlıkta kurumsallaştıran ilk imparatorluk olduğu bir gerçektir.[35] Böylesi bir kurumsal yapılanma Osmanlı düzeninin evrensellik iddiasının hukuki çerçevesini oluşturmuş ve Roma'nın yerli halkı tarafından da meşru kabul edilmesine zemin teşkil etmiştir.

Millet sistemi etrafında yürütülen tartışmaların ötesinde Osmanlı düzeninin sosyokültürel çoğulcu karakteri ve bunun özgünlüğü konusunda herkes hemfikirdir. "Dağınık bir imparatorluğu tarihte örneğine nadiren rastlanabilecek bir biçimde yönetmiş olan" Osmanlı Devleti'ni "çoğulcu toplum yapısının klasik bir örneği"[36] olarak tanımlayan Benjamin Braude ve

32 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004, s. 31.

33 İslam medeniyetinde gelişen dinî-kültürel çoğulculuğun ontolojik temelleri ve siyasi sonuçları için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory*, New York 1994, s. 151-163.

34 Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dosta Körpe, İstanbul 2010, s. 221.

35 Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, s. 41.

36 Konuyla ilgili detaylı analizler için bkz. Benjamin Braude, Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York - Londra 1982.

Bernard Lewis de nihai kertede Osmanlı düzeninin farklı dinî-kültürel unsurları içselleştirme kabiliyetini öne çıkarmaktadırlar. İslam hukuku ve İslam hukukunun tanıdığı çerçevede kiliseler hukukundan ve geçmiş devlet tecrübelerinden kaynaklanan, kapitülasyonlar ve uluslararası anlaşmalarla daha da çeşitlenen ve Tanzimat ve Islahat fermanlarına dayanan reform hareketleri ile modernize edilen düzenlemeler ve uygulamalar bütününe[37] dayanan bu sistem, modernitenin siyasal birimi olan ve daha homojen bir sosyokültürel yapı öngören ulus-devlet düzenine kadar süren bir sosyokültürel yapının temelini oluşturmuştur.

Kadim kültürden beslenen bu çok kültürlü şehir hayatı, getirdiği yeni değerler ve kimlikler ile bütün siyasi ve sosyal yapıları derinden sarsan Fransız Devrimi sonrasında değişmeye başlamış ve modernitenin siyasi ünitesi olan ulus-devlet yapıları ile yeniden şekillenmiştir. Bu değişim sadece İstanbul için geçerli değildir. Aksine, İstanbul kadim bir başkent olarak uzun bir süre buna direnmiş, ancak çevre bölgelerde ve şehirlerde yaşanan kültürel/dinî demografik değişimin baskısına zamanla boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Özellikle Balkanlar'da ve Kafkaslar'da yaşanan ulusçuluk hareketleri ve bunun doğurduğu savaşlar, bu savaşlarda yerinden olan Müslüman nüfusu büyük göçler hâlinde başkente ve çevresine yöneltmiştir. XIX. yüzyıl başında Kafkaslar'dan, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Balkanlar'dan gelen göç dalgaları asırlarca bir arada yaşayan farklı din ve etnisiteye sahip insan topluluklarını bulundukları şehirlerden çıkarmış ve daha homojen ulus-devletler kurma çabası, öncelikle şehirleri homojenleştirme çabasına dönüşmüştür. 93 Harbi ile yoğunlaşan, Balkan Savaşı ile ivme kazanan ve nihayet Birinci Dünya Savaşı ve nüfus mübadelesi ile nihai niteliğe bürünen bu ayrışma, İstanbul başta olmak üzere eski Osmanlı havzasındaki şehirlerin insan dokusu açısından kadim gelenekten kopuşunu beraberinde getirmiştir.

Sosyoekonomik açıdan geleneksel tarım toplumundan modern sanayi toplumuna geçişin gerektirdiği ve XX. yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanan ülke içi göçler ise başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin nüfuslarını kısa bir sürede geometrik bir şekilde artırmıştır. Bu artış ile birlikte şehrin dinî-etnik çeşitliliği azalırken, ülke içi hemşehri topluluklarının mevcudiyeti artmıştır. Ağız (lehçe) ve örf farklılıklarına dayalı bu yeni çeşitlenme ise, ikinci ve üçüncü nesilde yaygınlaşan eğitim ve iletişim imkânları ile yavaş yavaş kaybolmuştur.

Son çeyrek asırda küreselleşme sürecine koşut bir şekilde yaşanan gelişmeler İstanbul'un insan dokusunda çeşitlenmeye yol açan yeni bir değişim sürecinin önünü açmıştır. Birçok faktör bu değişimde etkin olmaktadır. Öncelikle Soğuk Savaş'ın bitmesi ve demir perdenin inmesi, insan dokusu itibarıyla tarihî olarak hep İstanbul ile irtibatlı olan Doğu Avrupa ve Balkan halklarının yönlerini tekrar Çargrad'a döndürmüştür. İstanbul'un açık pazarı niteliğindeki Laleli semti bu değişimin aynası olmuştur. Bu semtte Lehçe başta olmak üzere Doğu Avrupa dillerindeki işyeri levhalarının yaygınlaşması ve daha önce Anadolu'nun değişik şehirlerinden gurbete gelen insan unsurunun yerini yavaş yavaş Doğu Avrupa'dan ticaret için gelenlerin alması, bu değişimin bir sonucudur. Benzer bir süreç Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılması ile birlikte Ortadoğu halkları için de geçerli olmuştur. Bu süreçte belli semtlerde ve sokaklarda Arapça Lehçeye, Boşnakça ve Farsçaya karışmaya başlamıştır.

Öte yandan son on yıl içinde gerçekleşen ekonomik kalkınma, çevre bölgelerdeki ekonomik krizin de doğal sonucu olarak ucuz işgücünü de İstanbul'a yöneltmiştir. Başta Ermeniler olmak üzere Moldovyalıların, Gagavuzların, Türkmenlerin, Kafkas ve Orta Asya kökenli diğer halkların temsilcilerinin ve hatta Afrika kökenli göçmenlerin sayısındaki artış, İstanbul'un yeniden bütün çevre bölgeler için bir çekim alanı oluşturmaya başladığını göstermektedir. Türkiye'nin AB sürecinin hızlanması ve İstanbul'un özellikle transit hava ulaşımında ve küresel ekonomi politik işleyişte bir merkez niteliği kazanması, moderniteden küreselleşmeye geçişte yaşanan dönüşüm açısından birçok imkânlar sunmakla birlikte birçok riskleri de beraberinde getirmekte ve İstanbul'u neredeyse bu kapsamlı dönüşüm sürecinin büyük bir toplumsal laboratuvarı hâline getirmektedir.

ŞEHİR KÜLTÜRÜ ve MİMARİ DEĞİŞİM

Kadim, modernite ve küreselleşme süreçleri bağlamında İstanbul'un insan dokusunda yaşanan bu dönüşüm, şehrin ontolojik bilinci ve buna bağlı olarak gelişen mimari formu açısından da geçerlidir. Konstantinos yeni bir kadim başkent inşa ederken süreklilik-değişim diyalektiğinde hassas bir dengeyi ve iç tutarlılığı gözetmek zorundaydı. Süreklilik boyutunun temeli yeni başkentin devlet sürekliliği açısından eski Roma'nın ihtişamını sürdürmesi zarureti idi. Bu zaruret Akdeniz'in Batı kadiminin mimari/estetik formunun yeni başşehre yansıtılması anlamına geliyordu. Yeni başkentteki değişim unsuruysa, tabir caizse şehrin

37 Bkz. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*.

ontolojik bilinç dünyası ile ilgiliydi. Politeizmden Hristiyanlık temelinde İbrahimî geleneğe geçiş Doğu kadiminin manevi başkenti olan Kudüs'ün ontolojik özünün de bu mekâna taşınmasını gerekli kılıyordu. Ayasofya'nın açılışı sırasında patriğin elini bırakarak mabedin mihrabına yürüyen imparator Iustinianos'un, Kudüs'teki Hz. Süleyman mabedini kastederek, "Ey Süleyman, seni geçtim!" diye haykırması, Kudüs'ün ontolojik özünün sadece Konstantinopolis'e taşınması değil, bu mekânda kemale erdirilmesi iddiasını da yansıtmaktadır.

Yeni ve Eski Roma arasındaki süreklilik unsurları açısından bakıldığında öncelikle topoğrafik benzerliğe dikkati çekmek gerekir. Konstantinopolis'in şehir duvarları içinde kalan alanının eski Roma gibi yedi tepe ve on dört bölgeden oluşmuş olması dikkat çekicidir. Şehrin meydanları Eski Roma'nın görkemini yansıtacak şekilde imparatorluğun bütün bölgelerinden getirilen abidelerle donatılmıştır:

> Başından itibaren Konstantinopolis, Yeni Roma olarak da adlandırılmıştır. Eski Roma taklit edilerek şehir on dört semt ve yedi tepe üzerinde, merkezden Batı surlarındaki kapılara uzanan geniş caddeler etrafında şekillenmişti. Şehrin meydanları imparatorluğun her bölgesinden getirilen antik heykellerle dekore edilmişti. Şehrin Boğaziçi'ne bakan akropolisi üzerinde tanrıların anası Rhea ve Fortuna Romae'ye (Roma'nın talihi) adanmış iki tapınak vardı. (...) Konstantinos'un yeni başkenti süslemek için imparatorluğun her tarafından getirttiği abideler arasında Perslere karşı Platea'da kazanılan Yunan zaferine (MÖ 479) adanan Delfi'den getirilen Yılanlı Sütun ve Karnak'tan çok daha önceki bir zafere ait Mısır Dikilitaşı vardı. Böylece Hipodrom, koruyucu, sembolik ve muzaffer Greko-Romen imgelerle süslenmiş bir açık hava müzesi hâline gelmişti. Pagan tanrıların (Zeus ve Herakles), vahşi ve acayip hayvanların, Büyük İskender, Jul Sezar ve Augustus gibi hükümdarların ve Romulus ve Remus'lu kurt şeklindeki Roma heykelleri askerî zaferlerin anıtları ile yarışır hale geldi.[38]

Ontolojik öz değişimi çerçevesinde bakıldığında, şehrin manevi merkezi olarak bugünkü Fatih Camii'nin yerinde Havariler Kilisesi'nin inşası önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Konstantinos döneminde inşasına başlanan ve oğlu II. Konstantinos zamanında

38 Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, London 2008, s. 6-7.

5- Süleymaniye'den Ayasofya'ya İstanbul: Süleymaniye Külliyesi, Eski Saray/İstanbul Üniversitesi, Beyazıt Külliyesi, Sahaflar, Kapalıçarşı, Nuruosmaniye Külliyesi, Mahmut Paşa Külliyesi, Çemberlitaş, Atik Ali Paşa Külliyesi, Çorlulu Ali Paşa Külliyesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi, Küçük Ayasofya, Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, Hipodrom/At Meydanı, Dikilitaşlar, Sultanahmet Külliyesi, Aya İrini ve Ayasofya

inşası tamamlanan bu kilise, hem şehrin mimari formunda Hristiyan kimliğin yer etmesini sağlamış hem de Aziz Timothy, Luke ve Andrew'in kemiklerinin buraya taşınması ile şehre kutsiyet kazandıran bir merkez hâline dönüşmüştür. Konstantinos'un defninden sonra imparatorluk mezarlığının da bu kilisenin bünyesine taşınmasıyla Eski ve Yeni Roma'nın, devlet sürekliliği ile yeni dinin bütünselliği sağlanmaya çalışılmıştır. Aya İrini Kilisesi'nin ve kutsal yerel şehitler olan Mokios ve Akakios adına yapılan kiliselerin de devreye girmesiyle pagan eski Roma ile Hristiyan yeni Roma'nın yanyana yaşadığı bir dönüşüm süreci başlamıştır.

Şehrin mimari ve dinî kimliği çerçevesindeki bu farklılıklar, çeşitlilikler ve çelişkiler Konstantinos'un, Hristiyanlığa sadakatinin sorgulanmasına da yol açmıştır. Onun biyografisini yazan Eusebius (313-340) Hristiyanlığa sadakatini en öncelikli özelliği olarak vurgularken, seküler tarihçiler kendisinin, babası gibi, fethedilmeyen güneş tanrısı Sol İnvictus'a inandığını iddia etmişlerdir. V. yüzyıl sonlarına doğru yaşayan Zosimus ise onu atalarının dinini terk ederek imparatorluğa en büyük zararı vermekle itham etmiştir.[39]

Pagan Roma formu ile İbrahimî ontolojik öz arasındaki bu süreklilik-değişim diyalektiği Konstantinos'tan Iustinianos'a yaklaşık iki asra uzanan dönemde şehir mimarisine farklı tonlar ve renkler içinde yansımıştır. Bu dönüşüm süreci iyi bir Hristiyan olan ve 381'de II. Ekümenik Konsil'i toplayan Theodosios zamanında şehrin hem mimari hem de insan dokusu itibarıyla Hristiyanlık kimliğinin temerküz etmesiyle hızlanmış ve Iustinianos döneminde Ayasofya'nın inşasıyla kemale ermiştir.

Bu anlamda Ayasofya'nın inşası, mimari form ile ontolojik bilinç, devlet görkemi ile metafizik öz arasında sağlanan uyumun zirvesini oluşturmuştur. Bundan sonra fethe kadar şehrin dinî kimliği ve mimarisi Hristiyanlık içinde yaşanan gerilimlerden etkilenmiştir. VIII. yüzyıl başlarından IX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan döneme damgasını vuran ikonoklazm[40] hareketi ve 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi ile başlayan Latin İstilası, bu anlamda şehir tarihinde derin izler bırakmıştır. Aslında ikonoklazmın kendisi de medeniyetler arası etkileşimin izlerini taşımaktadır. Kutsiyetin tecsim ve teşbihine karşı çıkan ve bunu bir tür şirk olarak değerlendiren İslam inancının[41] yayılması ve bunun ortaya çıkardığı tartışmalar Doğu Hristiyanlığını da derinden etkilemiştir. Benzer bir etkileşim, Osmanlı'nın Avrupa üzerindeki etkisinin arttığı XV. ve XVI. yüzyıllarda ruhban sınıfının ayrıcalıklı statüsüne karşı harekete geçen Martin Luther ve Protestanlığın ortaya çıkışında da görülmüştür.

Fetih ile birlikte bu kadim başşehir yeni bir ontolojik bilinç ve buna dayalı bir mimari form ile tanışmış ve süreklilik-değişim diyalektiği bağlamında tarihin gördüğü en renkli medeniyet dönüşümlerinden birine şahitlik etmiştir. Iustinianos'un Ayasofya'nın açılışında "Süleyman, seni geçtim" diye haykırması ile Fatih Sultan Mehmed'in şehre girdikten sonra Ayasofya'yı ilk gördüğünde sergilediği tutum arasındaki fark, aynı zamanda iki farklı zihniyetin izlerini yansıtmaktadır:

> Büyük Kilise [Ayasofya] önündeki meydana geldiği zaman, atından indi ve alnını toprağa değdirdi, Allah'a hamdederken, başındaki tozu sildi ve böyle büyük bir bina karşısında hayret dolu bakışı içinde şöyle dedi: "Gerçekte bu kişiler yaşadılar ve öldüler ve gelecek olan diğerleri ise, bunlara benzemeyecek" ve [bu sözlerinin ardından] kiliseye girdi.[42]

Fatih, Konstantinos'un aksine, şehre bir askerî zaferden sonra girmiş olması dolayısıyla daha kökten ve daha kısa sürede bir değişimi empoze edebilecek güce sahip olmasına rağmen, şehrin mimari kimliğini ve sürekliliğini yok etmeksizin bir ontolojik öz değişimine yönelmeyi tercih etmiştir. Fatih, Babillilerin Kudüs'e, İskender'in Persepolis'e, Hülâgû'nun Bağdat'a, İspanyolların Kurtuba'ya girdiklerinde yaptıklarının aksine, şehrin insan dokusu gibi mimari dokusunun da zarar görmesine izin vermemiştir. Doğu ve Batı kadimini birleştiren son hükümdar olma iradesiyle süreklilik ile değişim arasında yapıcı bir denge ve uyum kurmaya yönelmiştir. Ayasofya'yı fethin sembolü olarak camiye dönüştürürken bile içindeki estetik unsurların ve mozaiklerin korunmasına özen göstermiş ve bu Hristiyan sanat birikimine ikonoklastlardan daha fazla saygılı olduğunu ortaya koymuştur. Daha önce de

39 Herrin, *Byzantium*, s. 8.

40 "İkonaların kırılması" ya da "tasvir kırıcılık" anlamına gelen bu hareket, 726-843 yılları arasında Bizans İmparatorluğu'nun gündemini bir asırdan fazla bir süre meşgul etmiş, Bizans'ta Kilise ile imparatorlar arasında yaşanan çatışmalarda ve Doğu-Batı arasındaki farklılaşma sürecinde önemli kırılma noktalarından biri olmuştur. İkonoklazm hareketinin ayrıntılı bir analizi için bkz. George Ostrogorsky, *The History of Byzantine State*, New Jersey 1969, s. 147-200.

41 İslam düşünce tarihinde bu çerçevede yaşanan tartışmalar ve etkileşimler için bkz. Davutoğlu, *Alternative Paradigms*, s. 56-78. Ayrıca bkz. Ahmet Davutoğlu, "İslâm Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Dîvân*, 1996, c. 1, sy. 1, s. 1-44.

42 Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, s. 261. Aynı sahnenin Tursun Bey'deki anlatımı için bkz. Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 62-65.

6- Hz. Peygamber'e ev sahipliği yapmış Hz. Eyyüb el-Ensarî'nin hatırasını İstanbul'da yaşatan Eyüp Sultan Camii

vurguladığımız gibi, Ayasofya'nın camiye dönüşümü ile Kurtuba Camii'nin katedrale dönüşümü arasında yapılacak bir uyum ve süreklilik mukayesesi, iki farklı zihniyetin parametrelerini de belirleyecek ölçüde dikkat çekicidir.

Fatih bir taraftan şehirdeki sürekliliği korurken, diğer taraftan da şehrin yeni bir ontolojik bilinç ve kimliğe sahip olması yönünde de kararlı bir tutum sergilemiştir. İstanbul, bütün bu çeşitliliği ve sürekliliği bünyesinde barındırmasına rağmen, Halil İnalcık'ın da belirttiği gibi, Fatih'in son derece planlı politikası ile onun döneminde bir İslam şehri hüviyeti kazanmış; bu hüviyetin gerektirdiği sosyal kültürü oluşturmuş ve muhafaza etmiştir:

> Sultan Mehmed, Rum, Ermeni ve Yahudilere hoşgörülü davranmakla birlikte İslâmbol'un bir Müslüman çoğunluğa ulaşması için gerekli bütün tedbirleri aldı. (...) İslâm dünya görüşü şehrin fizikî ve sosyal alanının İslâm dininin kurallarının bütün kemaliyle ve uygun bir şekilde uygulanabilmesi için düzenlenmesini gerekli kılmıştır. (...) Rahatlıkla söylenebilir ki, Osmanlı İstanbul'unun tekrar kurulması vakıf ve imaret gibi İslâmî kurumlara dayanmıştır.[43]

Hem sembollerde hem de özde ve mimaride yaşanan bu dönüşümde bazen pagan gelenekten Hristiyanlığa geçişteki dönüşüme benzer süreçler de söz konusu olmuştur. Nasıl pagan gelenekten Hristiyanlığa geçerken havarilerin kemiklerinin Havariler Kilisesi'ne taşınmasıyla sembolik değeri yüksek bir kutsiyet oluşturulmaya çalışılmışsa, Hz. Peygamber'e evsahipliği yapmış büyük sahabi Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin mezarının daha fethin öncesinde keşfiyle de şehrin İslam'la şereflenmesi ve bir anlamda metafizik bir yenilenme gerçekleştirmesi sağlanmıştır. Fatih Camii'nin Havariler Kilisesi'nin bulunduğu mekâna inşa edilmesi ve Fatih'in Konstantinos'un defnedildiği bu alana defnedilmiş olması da, mekânsal süreklilik ile bilinç ve öz yenilenmesinin işaretleridir.

43 İstanbul'un bir İslam şehri hâline dönüşmesi sürecinin son derece sistematik bir tahlili için bkz. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, s. 249-271; Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 1954, c. 2, s. 122-129.

7- Sonsuz mekân içindeki mimarî birimlerin açık tezyinî bütünlüğü olarak tasarlanan Süleymaniye...

Şehrin mimari dokusunun İslami bir hüviyet kazanması da, aynen pagan gelenekten Hristiyanlığa geçişteki gibi, bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bir karşılaştırma ile ortaya koymak gerekirse, Konstantinos ile Iustinianos dönemleri arasında gerçekleşen mimari doku değişiminin bir benzeri Fatih ve Kanunî dönemleri arasında yaşanmış ve şehrin en görkemli tepesine inşa edilen Süleymaniye ile kemale ermiştir. Ayasofya ve Süleymaniye, iki kadim kemalin yan yana bir silüette buluşması olarak Osmanlı'da gerçekleşen son büyük medeniyet harmanlanmasının da sembolleri olmuşlardır.

Şehrin ontolojik bilinç değişimini yansıtan bu yeni silüeti anlayabilmek için Mimar Sinan'ın tevhid inancıyla bezenmiş derin estetik anlayışına nüfuz etmek gerekir. Turgut Cansever, İslam inancının temel ilkesi olan tevhidin, İslam mimarisine de yansıdığını, farklı varlık düzeylerine ait problemlerin bütününü kapsadığını ve bu problemleri cevapladığını söyler.[44] Onun Süleymaniye ile Ayasofya'yı karşılaştırırken vurguladığı hususlar ontoloji-mimari ilişkisinde mekân algısının önemini de ortaya koymaktadır:

> Süleymaniye sonsuz mekân içindeki mimarî birimlerin açık tezyinî bütünlüğü olarak, yapının içi ise yukarda açıklandığı gibi, sonsuz mekânın bir çeşit uzantısı olarak tasarlanmıştır. Ayasofya'da ise fil ayaklarının iç yüzünü takip eden yan duvarlar, bu ayakları duvar ve eksedra arasına gizler; bu yüzden yapı sınırlanmış insan gözü seviyesinde tamamen dışarı kapalı bir mekân haline gelmiştir.[45]

Cansever, "Süleymaniye, Sinan için Ayasofya'yı hem yüceltmek hem de eksiklerini aşmak için bir başlangıçtır"[46] derken aslında kadim geleneklerin süreklilik-değişim diyalektiği içinde gerçekleşen medeniyet dönüşümünü mimari öz ve form arasındaki ilişki üzerinden anlatmaktadır.

44 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 25.

45 Cansever, *Mimar Sinan*, s. 181-183.

46 Cansever, *Mimar Sinan*, s.183.

İstanbul'da mimari form ve şehir kültürü anlamında yaşanan bu dönüşüm daha alt şehir birimleri olarak semtlerin iç değişimlerine de yansımıştır. İstanbul'un İslamlaşması suriçinde bir omurgadan ve surdışında iki kanattan oluşmuştur. Suriçindeki omurga Topkapı Sarayı'ndan başlayarak Süleymaniye-Fatih aksına oturmuş; bu omurga surdışında doğuda Anadolu yakasında Üsküdar, batıda surun hemen önünde Eyüp semtlerinin kurulması ve gelişmesi ile iki kanada kavuşmuştur. Merkezî omurganın tepelerine inşa edilen camiler bir taraftan şehrin mimari siluetine yeni bir kimlik kazandırırken, diğer taraftan çevrelerindeki külliyeler ve imâretlerle şehrin insan dokusunun ve sosyokültürel yapısının doğal bir şekilde değişmesini sağlamıştır.

Öte yandan, baştan itibaren İslam semtleri olarak kurgulanan ve gelişen Üsküdar ve Eyüp gibi semtler, Şam, Bağdat, Buhara ve Kahire gibi Doğu kadiminin şehir geleneğinin ruhunu bu yeni mekâna bir bütün hâlinde taşıma işlevi üstlenmişlerdir. Konstantinos'un şehri kurarken kullandığı "Yeni Roma" tabirinden de esinlenerek diyebiliriz ki, İstanbul'daki Yeni Medine'nin omurgası Fatih'ten Kanunî'ye uzanan dönemde Topkapı-Süleymaniye-Fatih merkezî aksı üzerinde oluşturulmuş; bu Yeni Medine'nin metafizik ve mimari kanatları ise bilâd-ı selâsenin (Eyüp-Galata-Üsküdar) iki kanadı olan Üsküdar ve Eyüp ile tahkim edilmiştir.

Eyüp, Hz. Peygamber'e ev sahipliği yapan Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin türbesiyle Medine ile metafizik olarak irtibatlandırılmış; Üsküdar ise, Harem-i Şerif'e gidişin Anadolu'daki ilk noktası olarak coğrafi süreklilik anlamında doğrudan Hicaz'ın bir uzantısı gibi görülmüştür. Surre alayları, Harem İskelesi ve Ayrılık Çeşmesi gibi doğrudan Harem ve Hicaz ile sembolik bağ kuran unsurlar, Üsküdar'ın İstanbul'un İslam karakterini belirleyen ana mekânlardan biri olmasını sağlamıştır. Böylece, İslam medeniyetinin yayılma sürecinde kadim kültürlerle harmanlanarak gelişen İslam şehirciliği İstanbul ile gerek ontolojik öz gerekse mimari form anlamında kemale ve zirveye ulaşmıştır.

Suriçindeki Topkapı-Fatih-Süleymaniye hattında oluşan omurganın Haliç ve Marmara'ya inen eteklerinde temerküz eden Rum, Ermeni ve Musevi mahalleleri zamanla kadim şehrin dinî-kültürel çoğulculuğunu yansıtan asli unsurlara dönüşmüştür. Fetihten sonra Rum nüfusun yoğunlaştığı Fener, 1601'de Patrikhane'nin bu semtte Aya Yorgi Kilisesi'ne yerleşmesi sonrasında aynı zamanda Ortodoks ruhani merkezi niteliği kazanmıştır. II. Bayezid'in davetiyle İspanya'dan kaçarak İstanbul'a gelen Sefarad Yahudilerinin yerleştiği Balat semti XX. yüzyıl ortalarına kadar Musevi kültürünün en canlı mekânlarından birini oluşturmuştur. Öte yandan, önce Samatya'da -adı Surp Kevork olarak değiştirilen- Sulu Manastır'da kurulan, daha sonra da Kumkapı'ya taşınan Ermeni Patrikhanesi'nin bu semtlerdeki mevcudiyeti Ermeni nüfusun Marmara eteklerindeki bu semtlerde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir.

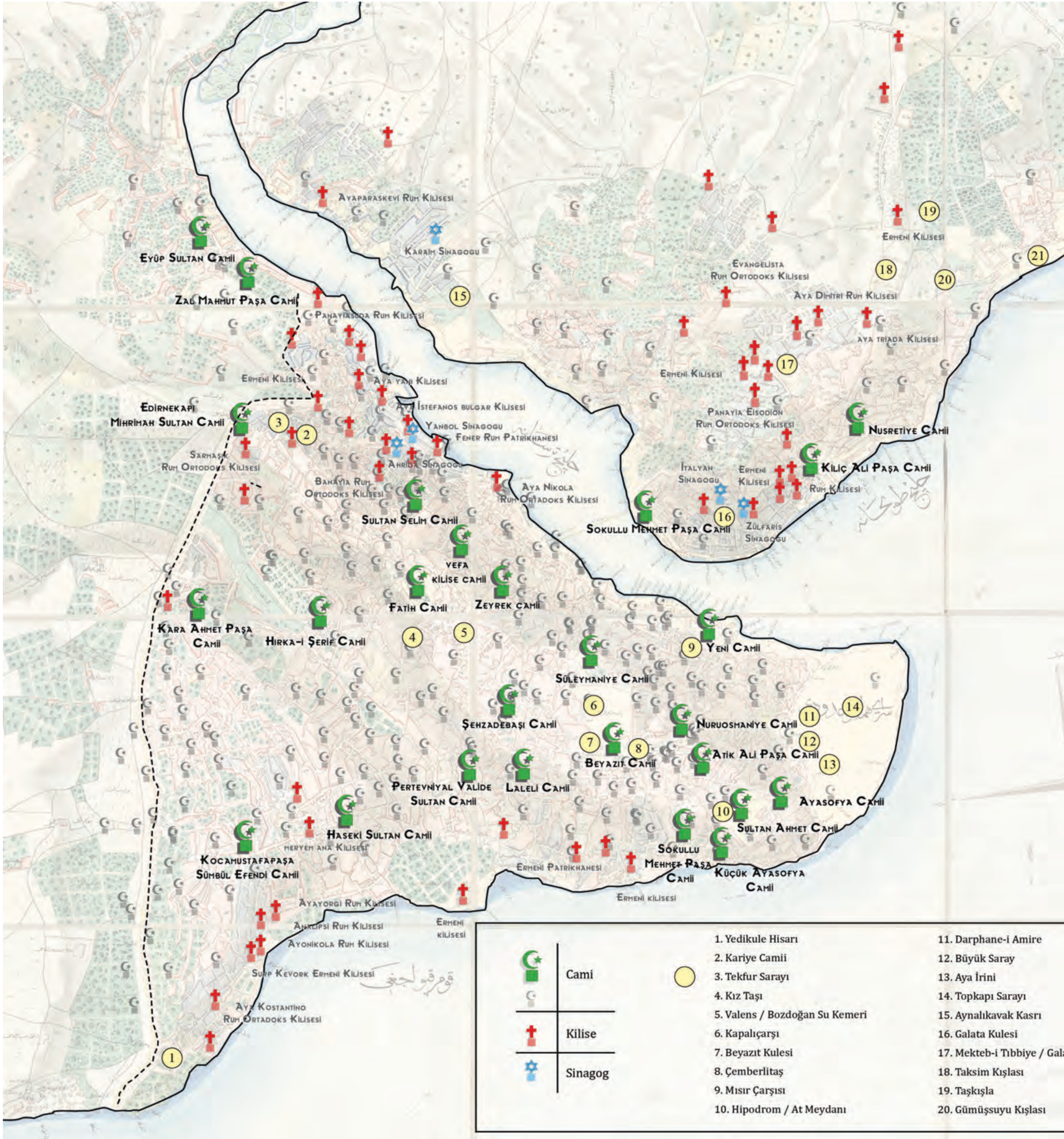
Bu anlamda Süleymaniye, Fatih ve Yavuz Selim sırtlarından bir taraftan Haliç'e diğer taraftan Marmara'ya inen yollar yakın zamana kadar kültürel etkileşim ve temasın mahalle kültürüne sirayet ettiği kadim şehir geleneğinin yaşayan son koridorlarını oluşturmuşlardır. İbrahimî geleneğin bütün yönlerinin yansıdığı bu çok dinli şehir kültürüyle İstanbul, Osmanlı Devleti'nin klasik asırlarında sadece Yeni Roma ve Yeni Medine değil, aynı zamanda Yeni Kudüs kimliğini de temsil etme hüviyeti kazanmıştır.

Doğu kadimini bu şekilde barındıran İstanbul, son sentezini Batı Roma'da bulan Akdeniz'in Batı kadim kimliğini ise bilâd-ı selâsenin üçüncü ayağı olan Galata'da yaşatmış ve bünyesine katmıştır. Aslında Galata daha Bizans döneminde, özellikle Haçlı seferlerinin başlamasından sonra verilen ayrıcalıklarla gelişmiş bir Ceneviz kolonisi olarak Batı ya da Eski Roma'nın Yeni ya da Doğu Roma'ya komşu olmasını sağlıyordu. Haliç'in iki yakası bu anlamda hem Roma'nın hem de Hristiyanlığın doğu ve batı geleneklerini bir ayna gibi yansıtıyor ve gizli bir rekabetle tamamlayıcılığını aynı anda bünyesinde barındırıyordu.

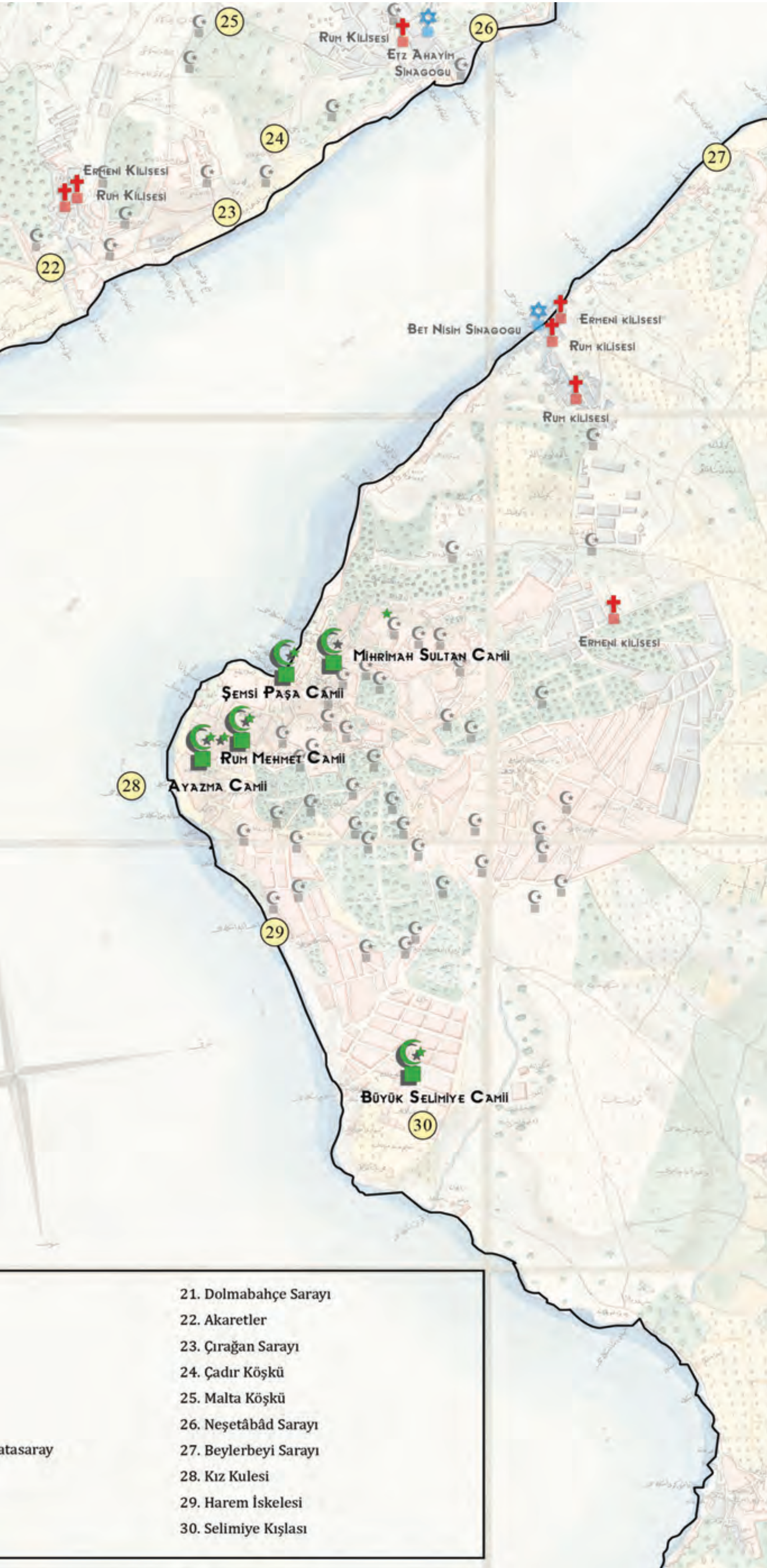
Fatih Sultan Mehmed ve onu takip eden Osmanlı sultanları Galata'yı Batı'ya açılan bir kültürel ve ekonomik kapı gibi gördüler ve son derece pragmatik bir yaklaşımla bu kültürel mozayiği koruyarak İstanbul'un kadim gelenek anlamında Doğu'yu ve Batı'yı birleştiren niteliğini daha da pekiştirdiler. Mimar Sinan tarafından hemen hemen aynı yıllarda Azapkapı'da inşa edilen Sokullu Mehmed Paşa Camii (1578) ve Tophane'de inşa edilen Kılıç Ali Paşa Camii (1580) ile Galata'nın tabir caizse sınırları belirlenirken bu sınırlar içinde kalan kültürel dokunun aynen korunmasına büyük özen gösterilmiştir. Fatih'in Galata'yı Batı'ya açılan bir kapı olarak muhafaza etme politikasında, Batı Roma'yı da fethetme arzusunun da rol oynadığı söylenebilir. Aynı yüzyıl içinde Batı Roma'da Katolik Akdeniz birikimine dayalı daha monolitik bir kültürel ortamda Rönesans'ın ilk sancıları yaşanırken, İstanbul kadimin son büyük sentez şehri olarak büyüleyici bir çeşitlilik barındırıyordu.

James Mather'in de ifade ettiği gibi,

Osmanlılar 1453 yılında Konstantinopolis'i

8- Osmanlı İstanbul'unda farklı inançlar ve tarihî mekânlar, süreklilik içerisinde bir arada var olmuşlardır. Harita oluşturulurken 1845 tarihli Mühendishane-i Berrî-i Hümayun haritası altlık olarak kullanılmış, Alman Mavileri başta olmak üzere muhtelif harita ve planlar incelenerek Osmanlı'nın son yüzyılına ait İstanbul'un cami, kilise, sinagog ve bazı tarihî mekânları gösterilmiştir. (Harita: Ebru Şener, Danışman: Yunus Uğur)

fethettiğinde şehrin Bizans dönemlerinde tecrübe ettiği şekilde Ceneviz egemenliği altında bir şehir-devleti olarak özerkliğini korumasına izin verdi. Bundan sonra üç asır boyunca bu şehir, Osmanlı-İslam denizinde bir Hristiyan ada olarak kaldı. Coğrafi olarak büyük metropolden sadece 'Thames Nehrinin en geniş bölümü kadar bir genişlikte" dar bir su yolu ile ayrılıyordu. Kültürel olarak, gerçi, erken modern dönem boyunca güney kapılarındaki İslam'ın Avrupa ve Hristiyan âlemi karşıtlığının cazibesine direnen İtalyan muhitine bağlıydı. Öyle görünüyor ki, hatta bir XVIII. yüzyıl ziyaretçisine göre, "Konstantinopolis'in Londra'nın banliyösü Westminister'dan daha büyük bir banliyösü" değildi.[47]

Henüz paşaların zirvede olduğu dönemde Galata nev-i şahsına münhasır karakterini Osmanlı'nın büyük kudretine borçluydu.[48]

Fatih Sultan Mehmed 27 Mayıs'ta İstanbul'a yönelik olarak son hücumu gerçekleştirmek üzere Zağanos Paşa'yı atadı ve kuşatmanın başından itibaren o, Cenevizli Pera'yı izlemekle görevlendirildi. Konstantinopolis'in düşmesi üzerine Sultan onu Pera'da bulunan korku içindeki Cenevizlileri yatıştırmak, panik havasının önüne geçerek imparatorluk merkezinin yeniden inşası için büyük bir öneme sahip bu ticari merkezin harap edilmesine engel olmak üzere gönderdi. Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'nın 30 Mayıs'ta tutuklanması üzerine Zağanos sadrazamlık görevine getirildi.[49]

İstanbul'da modernite etkisiyle yaşanan medeniyet dönüşümünü yansıtan mimari değişimin iki büyük dalga hâlinde gerçekleştiği söylenebilir. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru III. Selim dönemi ile başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca süren ilk dalga ile bir taraftan Batı mimari geleneği şehrin mekânsal dokusuna nüfuz etmiş, diğer taraftan şehrin Boğaz'a doğru yayılması ile Batı tarzı yeni semtlerin kurulması süreci başlamıştır. Mimar Melling'in III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın Ortaköy'deki sarayını neoklasik tarzda restore etmesi ile başlayan, II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde inşa edilen kasırlarla devam eden modernite etkisindeki mimari dönüşümün bu ilk aşaması, zirve noktasına Dolmabahçe

47 Anita Desai (ed.), *The Turkish Embassy Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, s. 126'dan nakleden James Mather, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, New Haven 2009, s. 106.

48 Mather, *Pashas: Traders and Travellelers in the Islamic World*, s. 107.

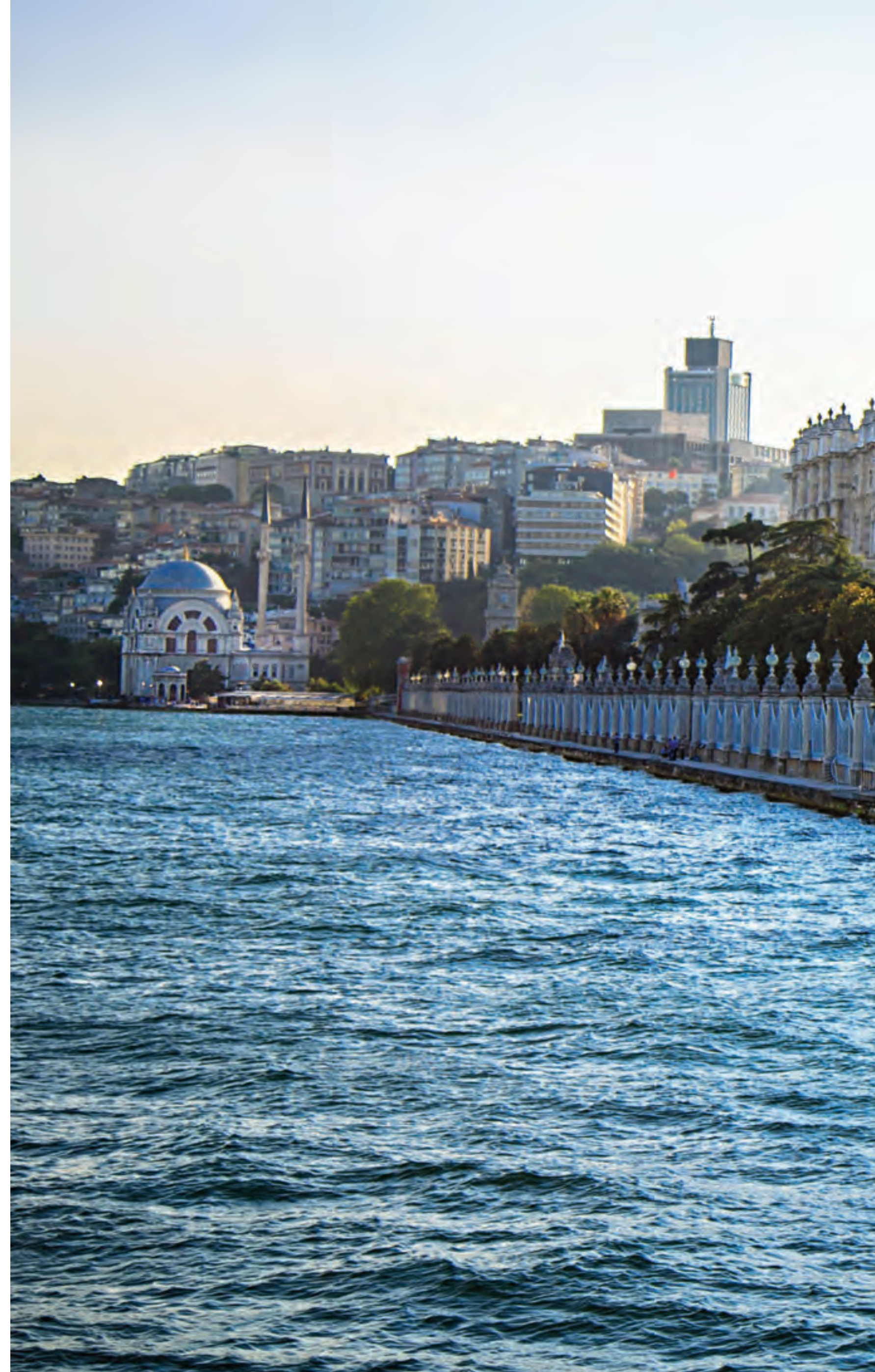
49 İnalcık, *Essays in Ottoman History*, s. 277.

Sarayı ile ulaşmıştır. Nasıl Ayasofya Roma kadiminin, Süleymaniye Osmanlı kadiminin kemal simgesi ise, Dolmabahçe Sarayı da Osmanlı modernitesinin abidevi simgesi olmuştur. Ermeni mimar Garabet Amira Balyan ve oğlu Nigoğos Balyan'ın inşa sürecinde yer aldığı Dolmabahçe Sarayı'nın açılma tarihi bile Batı yönelişi açısından simgesel öneme sahiptir. Mimaride Batı etkisinin simgesel abidesi olarak görülen saray, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleri ile birlikte savaştığı Kırım Harbi sonrası imzalanan Paris Anlaşması'ndan (30 Mart 1856) birkaç ay sonra 7 Haziran 1856'da açılmıştır.

Öte yandan nasıl Mimar Sinan, Osmanlı kadiminin mimari yansıması olarak şehri o güne kadar gelen mimari geleneğin sentezleri ile bezemişse, Ermeni, Rum, Türk mimarlar da modernite etkisi ile gelişen yeni mimarinin damgasını İstanbul'a ve özellikle Boğaz'a yayılan silüete vurmuşlardır. Saraylar (Dolmabahçe, Çırağan ve Beylerbeyi), kışlalar (Selimiye, Davutpaşa, Gümüşsuyu, Taksim), kasırlar (Aynalıkavak, Çağlayan, Zincirlikuyu), köşkler (Malta, Çadır, Ayazağa) ve devlet daireleri (Harbiye Nezareti/Taşkışla, Mekteb-i Tıbbiye/Galatasaray Lisesi, Darphane-i Âmire) inşa eden bu insanların yeni mimari anlayışı dinî mimariye de yansımıştır. Boğaziçi silüetinde önemli konumlara sahip olan Mimar Sinan eseri Kılıç Ali Paşa ile Krikor Balyan eseri Nusretiye Camii arasında yapılacak bir karşılaştırma şehrin kadim-modernite geçişkenliğinin dinî mimarideki etkisini ortaya koyacaktır.

Şehrin mimari dokusundaki bu değişim semt yapılanmalarında da kendini gösterir. Bu açıdan, en çarpıcı örnekler kadim Batı'yı temsil eden Galata'nın modern Batı'yı temsil edecek şekilde yeni mimari üslupla genişlemesi sonucunda Beyoğlu semtinin ve İstiklal Caddesi'nin oluşması; Sultan Abdülmecid'in Teşvikiye Camii'nin restorasyonu (1853-4) sonrasında yerleşime açarak kuruluşuna öncülük ettiği Teşvikiye Mahallesi[50] ve şehrin Boğaz'a doğru yayılma sürecinde Beşiktaş'ta yine Balyan ailesinden Sarkis Balyan tarafından 1875'te irade-i hümayun ile kurulan Akaretler'i çekirdek alan Beşiktaş semtinin gelişmesidir.

Yine bir karşılaştırma yapmak gerekirse nasıl kadim Doğu şehre kimliğini verirken Üsküdar ve Eyüp mahalleleri bir kültürel değişimin eksen semtleri olarak doğmuşsa, modernite etkisi de kendini Beyoğlu, Teşvikiye ve Beşiktaş gibi yeni semtler üzerinden göstermiştir. Nasıl Doğu kadiminin omurgası suriçinde kurulmuş kanatları Eyüp ve Üsküdar'da oluşmuşsa, Batı kadiminin ve modernitenin omurgası da Galata-Beyoğlu aksında oluşmuş, kanatları da yeni kültürel ve mimari unsurlarla Teşvikiye-Harbiye-Beşiktaş hattında gelişmiştir. Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye* romanı bir anlamda bu tarihî serencamın kültürel yüzleşme anlamında edebiyata yansımasıdır.

9- Osmanlı modernitesinin abidevi simgesi Dolmabahçe Sarayı.

Modernitenin şehir mimarisi üzerindeki ikinci dalga etkisi ise, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında gözlenmiştir. Bu etki özellikle suriçi kadim alanın yeni açılan bulvarlarla organik bütünlüğünden koparılarak daha geometrik ve daha kategorik bir şehir kimliğine

50 Bugün biri Harbiye Karakolu'nun yanında diğeri Vali Konağı Caddesi ile Rumeli Caddesi'nin kesiştiği kavşakta yer alan iki anıt taşta "Eser-i avâtıf-ı Mecidiye/Mahalle-i Cedide-i Teşvikiye" ibareleri bulunmaktadır.

bürünme sürecinde kendini göstermiştir. Her şeyden önce başta Ordu, Millet ve Vatan caddeleri olmak üzere şehri doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde kesen caddelerin açılmasıyla camiler, mescitler, tekkeler, külliyeler ve hamamlardan oluşan büyük kültürel tarih birikimi, ciddi bir tasfiyeye maruz bırakılmıştır. Tek parti döneminde vakıf mallarının satılması sürecinde yaşanan yıkım ve değişimden sonra modernite adına ellili yıllarda yaşanan bu tasfiye süreci kadim-modernite ilişkisini süreklilik bağlamından çok, zıtlık ve çatışma ilişkisi olarak gören bir zihniyetin ürünüdür.

Bulvar ve cadde açmak için tarihî dokunun ve camilerin tasfiye edilmesi, kadim kültürün dayandığı mabet merkezli şehir hayatından ve insani sosyal iletişim ağından modernitenin dayandığı bulvar/meydan merkezli araçsal sosyal iletişim ağına geçişi beraberinde getirmiştir. Bu durum mahalle içi ve mahalleler arası mekânsal süreklilik unsurlarını da olumsuz etkilemiştir. İç göçlerle artan nüfus baskısının da etkisiyle yaygınlaşan ve modernleşmenin ölçüsü olarak görülen yüksek katlı betonarme binalar, bulvarlara ve caddelere dönük yapılarıyla, çoğu zaman çıkmaz sokaklarla desteklenerek

10- Kadim ve derinlikli kültürüyle buluşması beklenen XXI. yüzyıl İstanbul'u

neredeyse birbirine bakmaya yönlendirilen İstanbul evlerinin yerini almıştır. Bulvarlara ve caddelere bakan evlerin rağbet gördüğü, dar ya da çıkmaz sokaklarda komşulara dönük yaşayan evlerin eski görülerek aşağılandığı bu yeni şehir kültürü, zamanla sitelerin oluşması ile daha da yalnızlaşan ve ortak şehir alanından uzaklaşan bir sosyal iletişim ağını da beslemiştir.

Mahalle içinde yaşanan bu yalnızlaşma ve kopuş, mahalleler arası irtibatlarda da gözlenmiştir. Daha önce birbirleriyle iç içe sosyal çevrelerde yaşayan mahalleler ve semtler bulvarların açılması ile karşı yakalar hâline dönüşmüştür. Bunun çarpıcı bir örneği kadim dönemde ilim muhitleri olarak bilinen Vefa ve Zeyrek semtlerinin arada açılan bulvarla birbirinden kopması ve neredeyse ayrı yakalar gibi görülmeye başlamasıdır. Bu kopuşa paralel olarak, daha önce şehir hayatının insani akışını yönlendiren Süleymaniye ve Fatih camileri de bulvar eksenli araçsal akış damarlarının kenarlarına neredeyse itilerek, ancak özellikle ziyaret amacı güdüldüğünde uğranılan mekânlar hâline dönüşmüşlerdir. Bu durum daha Fatih döneminde kurulan kadimin suriçindeki merkezî omurgasını kesintiye uğratmıştır.

Bu dönemde iç göçlerle oluşan ve şehri bir taraftan Silivri, diğer taraftan Gebze yönünde esneten yeni semtler ise kadim şehir kültürünün izlerinden uzakta ve onlardan ayrışık konjoktürel bir mekân algısı ile gelişmiştir. Bu semtler ne kadimin organik kültürünü ne de modernitenin şehir planlaması anlayışını yansıtan bir mantık ile birbirine rastgele eklemlenen birimler hâlinde ortaya çıkmışlardır.

İstanbul, daha modernite ile gelen bu şokları atlatamadan küreselleşme ile birlikte yoğunlaşan yeni bir dalga ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Seksenli yıllarla birlikte Türk ekonomisinin küresel ekonomiye açılması ile birlikte Maslak'ta kümelenmeye başlayan gökdelenlerin, denetimden kurtuldukça bir istila ordusu gibi önce XIX. yüzyıl modernitesinin kurduğu semtlere, daha sonra da suriçine yaklaşmaları, şehrin mekânsal dokusuna ikinci büyük darbe niteliği taşımıştır. Çarpıcı bir misal vermek gerekirse, Ayasofya ve Süleymaniye nasıl kadimin iki abidevi şaheseri olarak şehrin kimliğinin muhafızları olarak varlıklarını sürdürüyorsa, Gökkafes de nereden ve hangi açıdan bakarsanız bakın şehrin bu kimliğine hançer gibi saplanmış bir utanç nesnesi olarak kaldırılacağı günü beklemektedir.

Bu olumsuz örneklerin artması da, kadim-modernite-küreselleşme süreçlerindeki dönüşümlerin bir zihniyet bütünlüğü içinde anlaşılamamasından kaynaklanmaktadır. İstanbul'un şehirler arasındaki en tefrik edici özelliği, bütün bu süreçleri derinlemesine yaşamayı zorunlu kılan bir coğrafi ve tarihî arka plana sahip olmasıdır. Nihayetinde bu tür şehirler yaşayan öznelerdir. Bu nedenledir ki, bu şehirlerin sakinleri tarihin sınavından kaçamazlar. İstanbul'un her yolun kendisine çıktığı antik Roma'yı ikame etmesi de, XVI. yüzyılda Doğu ve Batı kadimini birleştiren dünyanın en büyük şehri olması da bir tesadüf değildir. İstanbul, bu birikim üzerinde kadimle çatışmadan gelişen modernitenin güzel bir örneğini de eklemlenen birimlerle sunabilirdi. Bu anlamda Akaretler örneği yeni formlarda, kadimi yok etmeden ve ikame etmeden geliştirilebilirdi. Bunun yerine, kadimi neredeyse hiç yaşamadan modern zihniyetin kemali olarak –bir perspektif şehri niteliği ile– gelişmiş Paris'i tam aksi bir şehir mantığına dayanan suriçine getirmeye çalışmak hem kadim İstanbul'a hem de modern Paris'e yapılan bir haksızlıktı.

Günümüz küreselleşme sürecinde kadimi gittikçe darlaşan bir alana doğru sıkıştıran ve ona şirk koşan yeni bir Singapur ya da Manhattan tecrübesi, mekânsal ve tarihsel sürekliliğe meydan okumaktadır. Kadimin her aşamasında ve modern dönemde eksen şehir niteliğini koruyan İstanbul'un küreselleşme sürecinde tarihî akışın merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu açıdan, İstanbul'un önümüzdeki yüzyıl içinde bir ulaştırma kavşağı, ticaret ve finans merkezi, kültür ve medya odağı olması, yaşayan canlı bir şehrin doğal kaderidir. Ancak bu kaderin hangi ontolojik öz ve mimari/estetik form ile yeniden şekilleneceği bizim tarih karşısındaki belki de en büyük sınavımızdır. Kadimin mekânsal ve tarihsel sürekliliğini koruyan, modernitenin tasfiyeci etkisini telafi edip onun eklektik mirasını yeniden yorumlayan ve küreselleşmenin şehir kültürü üzerindeki muhtemel sonuçlarını gören bir anlayışla ihya-inşa dengesini yeniden kurmak mümkündür. Ancak, bu, sıradan mekanik bir planlama işlevinden ziyade bir zihniyet meselesidir.

Dördüncü önemli boyutu askerî güç konsolidasyonu oluşturmaktadır. Böyle bir medeniyet dönüşümünün yaşandığı anlarda mutlaka siyasi ve askerî üstünlüğe dayalı bir siyasi güç konsolidasyonu gerekir. Nitekim fetih esnasında kullanılan askerî teknoloji, topların surlara karşı kullanılmasında gösterilen askerî başarı ve donanmanın devreye girmesi Osmanlı'nın daha sonraki dönemde yani XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerçek anlamda bir dünya düzeni kuracak alt yapıya kavuştuğunu bize açık bir şekilde gösteriyor. Gerçekten de Osmanlı'nın fetihten sonraki önemli hedeflerinden bir tanesinin donanma oluşunun ve Akdeniz'de, Doğu Avrupa'da, Balkanlar'da

kurmuş olduğu düzenin bir ölçüde bu donanma gücüne dayandığının bir başka göstergesi de, söz konusu bölgedeki çözülmesinin 1827 Navarin baskınında donanmasının yok edilmesiyle birlikte başlamasıdır.

Fetih, bir anda gerçekleşmiş, nevzuhur bir süreç değildi. Şartlar öylesine olgunlaşmıştı ki, fetih çok daha önce de gerçekleşebilirdi. İstanbul ahalisi de fethe hazırdı, Balkan ahalisi de. Fetih, yabancı ve işgalci bir gücün şehre girmesinin ötesinde, bütün o kadimin harmanlanarak bir düzen hâline dönüşmesiydi. Eğer İstanbul'un fethi ile bir düzen kurulamasaydı, fetih bir askerî işgal hâline dönüşebilirdi. Ama fetih ile birlikte bir düzen kuruldu. Bu şekilde, Osmanlı düzeninin bütün ana unsurları belirlenmeye başladı.

Yine sembolik olarak anlatmak gerekirse, fetih öncesinde Osmanlı'nın iki tane başkenti vardı: Bursa ve Edirne. Ne Bursa Edirne'ye ne de Edirne Bursa'ya üstündü. O dönemde Bursa kültürel ve ekonomik hayatın, Edirne ise bürokrasinin ve siyasetin merkezi idi. Bu iki şehrin birbirine kıyasla durumu, "eşitler arasında birinci" türünden bir durumdur. Bunun siyasi otorite olarak karşılığı, güç konsolidasyonu bakımından Çandarlı ile Osmanlı arasındaki ilişki biçimidir. Fetih öncesinde ve esnasında, Osmanlı ve Çandarlı, "eşitler arasında birinci" türünden bir ilişki biçimine sahiplerken, fethi gerçekleştiren Osmanlı, o andan itibaren kendisine rakip bir başka otorite tanımaz. Ne Karamanoğlu ne de başkası... Bu güç konsolidasyonu ile düzeni kurduğu anda, şehir özne olarak tekrar tarih sahnesine çıkmıştır. Bu noktada şehir ismindeki dönüşüm de önemlidir. Şehrin ismi zamanla Konstantinopolis'ten Dersaâdet'e dönüşür. Dersaâdet, yani "saadet diyarı kapısı". Söz konusu değişim sadece basit bir isim değişikliği değil, bir kişinin ismiyle, bir imparator ve iktidarla tanımlanan bir şehirden, bir hayat felsefesi ve bir metafizikle tanımlanan bir şehir anlayışına geçişin de bir ifadesidir.

Fethin kalıcı olmasında iki temel özellik son derece önemli oldu. Birincisi, bir tarihî derinliğe sahip olmasıdır ki, Osmanlı'nın belli bir tarihî derinliği vardı ve bunun da bilincinde idi. İkinci özellik ise bir coğrafi derinliğe sahip olmasıydı. İstanbul, fetih öncesinde temsilî bir gücün oynadığı merkezî bir rolden çok uzak bir konuma sahipti. Keza, Anadolu ve Rumeli'nin politik/coğrafi sürekliliği açısından da kopuk bir görüntü sergiliyordu. İstanbul'un fethi ile birlikte, Osmanlı, *Afro-Avrasya* tabirinin en derin coğrafyasına sahip olan devlet hâline dönüştü. İstanbul da bu siyasi bilincin merkezi oldu. Bu iki özellik sürdükçe de Osmanlı Devleti bütün dış saldırılara direnebildi. Fransız Devrimi ve diğer bazı gelişmeler neticesinde, bu tarihî derinlik sarsılmaya ve insanlık ve İslam medeniyetinin kuşatıcı kimliği yerine daraltıcı etnik kimlikler vb. etkinlik kazanmaya başladığında Osmanlı düzeni zaaf yaşadı. Bu zaafı besleyen diğer bir unsur da, bu gelişmelere paralel olarak, Osmanlı'nın siyasi coğrafyasının ana unsurlarını kaybetmeye başlamasıdır.

Eğer önümüzdeki dönemde bir medeniyet açılımı söz konusu olacaksa, bu kesinlikle, kadimi kuşatan bir bilince sahip olan medeniyetler tarafından gerçekleştirilecektir. Bu tarz bir açılımın söz konusu olabilmesi için de, fetihte sağlandığı gibi, bir ruhun bir mekânla buluşması gerekmektedir.

EMPERYAL DÖNÜŞÜMLERİN MUHTEŞEM KENTİ İSTANBUL

FERİDUN M. EMECEN*

GİRİŞ

Kavramsal Çerçeve: Doğu-Batı Ekseninde Bir Merkez

Dünya tarihinde pek az kent İstanbul kadar etkili bir coğrafi öneme, siyasi ve kültürel birikime sahiptir. İki kıta arasında jeopolitik mevkii sebebiyle öne çıkan bu kentin tarihî gelişim sürecinde bugün modern dünyayı şekillendiren inançlar manzumesinin ayrı bir yeri olduğuna şüphe yoktur. Gerek Doğu gerekse Batı dünyasında İstanbul merkezli dinî ve siyasi beklentiler, hayli yüksek bir idealizm içinde takdim edilmiş; buna dayalı olarak benzerlerinden farklı bir imaja bürünen ve geçirdiği dönüşümlerle bu imajı daha da takviye edilen bir İstanbul algılayışı kuvvetle belirmiştir. O kadar ki bu siyasi, dinî ve kültürel değişimlerle şekillenen kent için "Batı'nın doğusu, Doğu'nun ise batısı" tanımlaması bir zıtlığın timsali hâlinde onun durumunu tayin eden bir zemin sağlamış gözükmektedir. Aslında *doğu* ve *batı* kelimeleri yön belirleyici tarifler şeklinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, kavram olarak derin bir anlam ifade ederler. Bu kavramlar, tarihî temelde etkileri bugüne ulaşan iki zıt dünyayı belirleyen bir özellik de kazanmış gibidir. Burada mesele tarihî birer kavram olarak *Doğu*'nun ve *Batı*'nın nereden başladığı üzerinde düğümlenmiş gözükür. Doğu-Batı karşıtlığını ileri sürenler, bir sınır çizgisi belirlemekten çok, bizatihi bu kavramları coğrafi temele bağlı olmaksızın farklı bir çerçevede takdim etme eğilimindedirler. Zıtlıklar, iki ayrı kutbun tabii olarak karşı karşıya gelmesine vesile olacak gelişmelere zemin hazırlarken, çatışma sahasını da ortaya koymuş, tayin etmiştir. Bu durum iki manevi fikir halesi yahut ideolojiler bütününün muayyen bir kesişme noktasının var olup olmadığı meselesini gündeme getirmiş ve bunun için seçilen örnek ise bizatihi İstanbul olmuştur.[1] Bu bakımdan "kent" ve "emperyal dönüşüm" derken öncelikle kavram itibarıyla İstanbul'un birbirine zıt olarak beliren iki büyük dinî ve ideolojik anlayışla ne gibi bir ilgisi bulunduğunu ve bu anlamda yerinin ne olduğunu belirlemekle işe başlamak gerekir.

Öncelikle Doğu ve Batı zıtlığının tarihî temellendirmesine genel hatlarıyla göz atılacak olunursa, insanlık tarihinin ana coğrafyasını teşkil eden Orta Doğu/ Mezopotamya/Mısır/Anadolu mihverinde bir ana çerçeve nazarı dikkate alındığında, başlangıçta kavram itibarıyla böylesine büyük bir ideolojik zıtlaşmanın var olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bugünden bakıldığında zıtlığın Doğu-Batı mücadelesi şeklinde ortaya çıkışı, kadim asırlardan ziyade, insanlığı etkisi altına alan üç dinin yayıldığı coğrafyada husule gelmiş yahut en azından kavramlar/ideolojiler bu çerçevede şekillenmiştir, denilebilir.[2] Bugün karmaşık bir mahiyet arz eden kültürel çatışmanın pek mütenevvi noktalarının basit şekilde Doğu-Batı mücadelesi hâlinde tasvir ve tefekkürü, cazip bir konuyu gündeme getirmiş gibidir. Ancak bunun niteliği ve kesişme noktalarının tayini önemli bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Her ne kadar "Doğu-Batı zıtlığı yoktur, Batı Doğu'nun tashih edilmiş hâlidir." dense de, bu "oryantalist" bir bakış açısının yansıması olarak telakki edilse de, vakıanın tabiatı bu ayırımı yapmaya müsaittir.[3]

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 Feridun M. Emecen, "Batı'nın Doğusu-Doğu'nun Batısı: İstanbul", *Tarihte Doğu Batı Çatışması*, ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul 2005, s. 272-277.

2 B. Lewis, bir tarihçi yaklaşımıyla kültürler arası çatışmayı üç semavi din çerçevesinde değerlendirir: *Çatışan Kültürler, Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler,* çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1996.

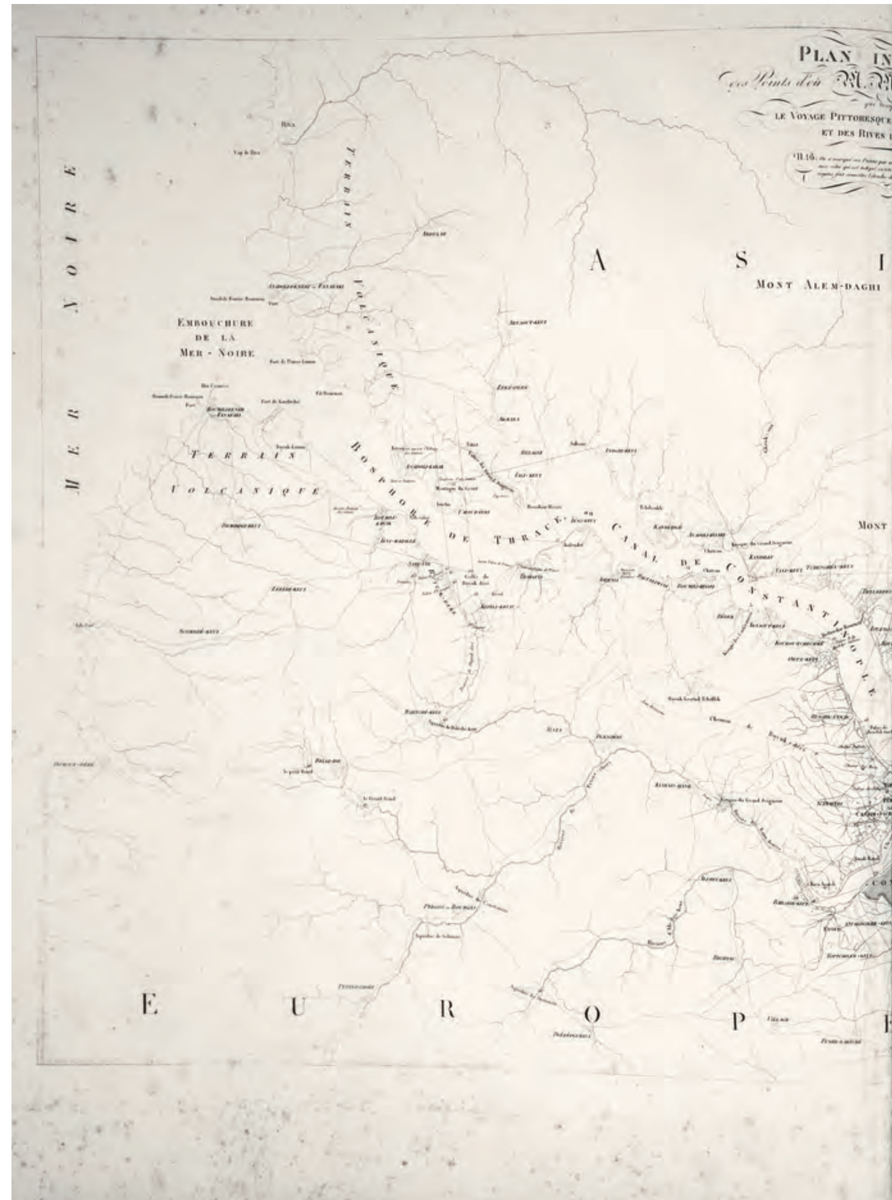
3 Bu gibi mütalaalar ve Doğu-Batı tartışmaları konusunda bkz. *Doğu-Batı*, 1998, c. 1, sy. 2. Bu sayı, "Doğu Ne, Batı Ne?" konusuna hasredilmiştir. Keza bkz. *Tarihte Doğu Batı Çatışması,* ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul 2005.

1- Tarihi Yarımada'dan Boğaz'ın derinliklerine İstanbul (İstanbul 2010 Ajansı)

Şüphesiz yeknesak bir Doğu, yeknesak bir Batı yoktur, ama bu söz konusu kavramların varlığını etkilemez. Tarihî temelde, antik imparatorluklar çağının başlamasıyla, *Batı* kavramı içinin doldurulabileceği bir sürece girmiştir. Doğu ise zaten vardır, yeni olan Batı'nın oluşumudur. Sonradan Doğu'nun bir uzantısı hâlinde oluşan Batı, bir süre sonra Doğu'ya yönelmiş ve onu kendi tesiri altına almaya çalışmıştır. Doğu'nun buna tepkisi, önce savunma amaçlı olurken, Batı daha sonra Asya kaynaklı büyük kavimler göçüyle karşılık görmüştür. Herodotos'un mitlerle ve hikâyelerle dolu *Tarih*'inde temellendirilen Asya-Avrupa çatışması, belki de modern anlama kayan ilk önemli olgu olarak nitelendirilebilir.[4] Homeros'un *İlyada*'sından itibaren, İon coğrafyasında ortaya çıkmış ayırımı ifade eden *Asia* ve *Europa* tanımlamalarıyla yazılı ilk tarihlere giren ayırımlar, Doğu ve Batı farklılıklarının belki de ön önemli habercisi gibiydiler. Böyle bir coğrafi ayırımda çok geçmeden Karadeniz, Ege ve Akdeniz temelli bir merkezî coğrafi ve jeopolitik anlayışın belirmesiyle, bu kesimde bugün İstanbul'un bulunduğu mevki, gelecek vaat eden bir yer hâline gelmekte gecikmeyecektir.

Haddizatında unutmamak gerekir ki, Asya'nın da doğusu ve batısı vardır. Doğusu medeni, yerleşik bir toplum görünüşü arz ederken, aynı zamanda kendi kültürel umdelerini, batısındaki bozkır hayatı yaşayan göçebe/yarı göçebelere kabul ettirmeye çalışmıştır. Sert tepkiler karşılıklı mücadeleye dönüşmüştür.[5] Şüphesiz tarihî kayıtlara girmeyen başka "*yönlü*" çatışmalar daima olmuştur. Hatta yakın tarihte bile dünyanın birçok bölgesinde karşıtlıklar oluşmuştur. Amerika'nın zengin doğusu ve Vahşi Batı'sı, Kuzey ve Güney çatışmaları hemen hatırlanabilir. Aynı şekilde Rusya'nın vahşi doğusu/Asya ve Sibirya örnekleri de verilebilir. Fakat bunlar "mahallî" kalmıştır, bu kesimleri de içine alacak raddelerde bugünkü dünya düzenini etkileyecek, muayyen bir imajın doğmasına yol açacak, bir büyük "medeniyet mücadelesi" boyutlarına ulaşmamıştır. Kadim imparatorluk olarak Roma'nın teşekkülü, eskinin yanında uzun yıllar onun gölgesinde kalan yeni bir dinin ortaya çıkışı ve bunlara ikisini de karşısına almak kaydıyla bir üçüncüsünün katılması, söz konusu zıtlıkların mahiyetini belirlediği gibi çerçevesini de çizmiş, Doğu-Batı karşıtlığına kavramsal bir anlam kazandıracak gelişmeleri doğurmuştur. Böylece bir bakıma Batı, *Doğu* kavramını şekillendirecek,

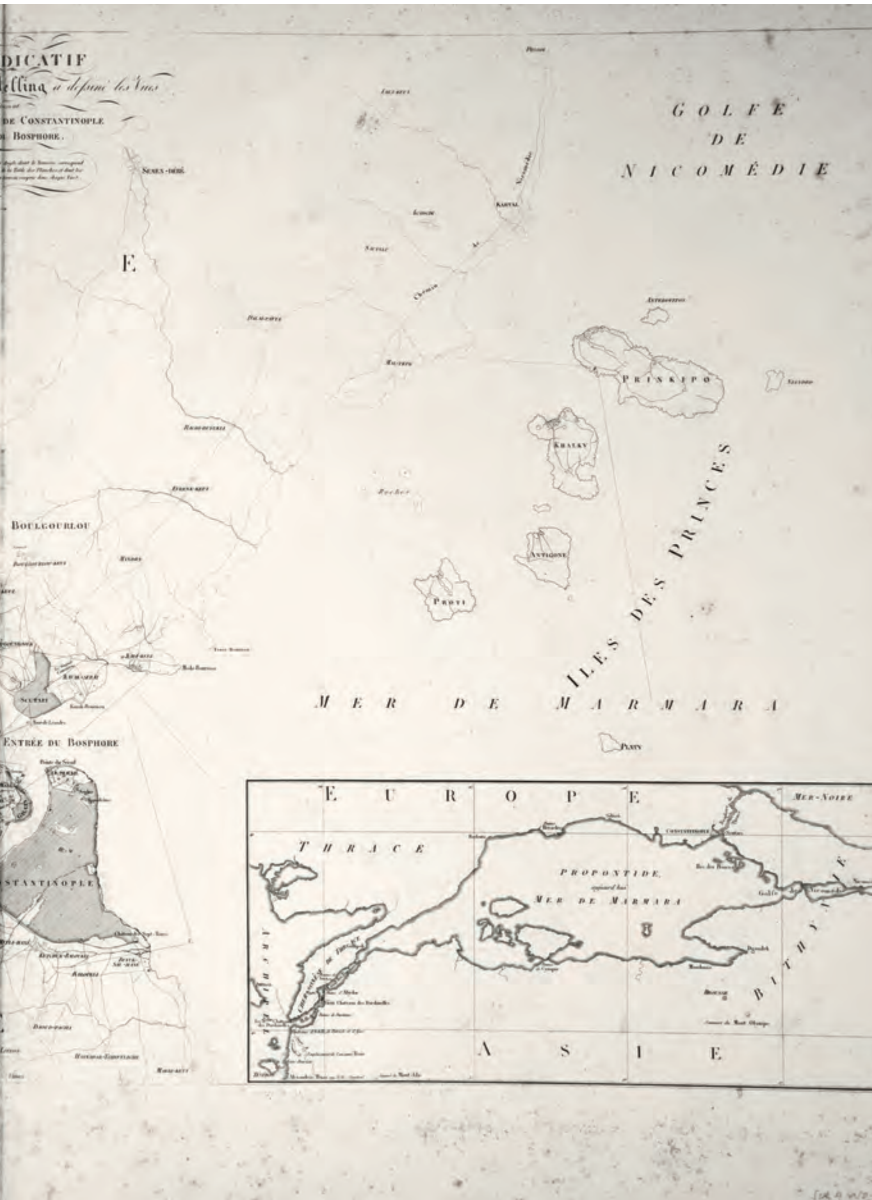

2- İstanbul ve Boğaz'ın planı (Melling)

uzun çatışma süreci yaşanacak, çok sonra ise Doğu, *Batı* kavramını, bir bakıma onun etkisi altında kalarak, paradoksal şekilde "medenileşme" yolu gibi görmeye başlayacaktı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılışı, Doğu-Batı çatışmasını dinî ve siyasi yönden etkileyecek yeni bir merkezin parlamasına zemin hazırladı. Burası Batı'nın yıldızı Roma'ya alternatif, Doğu'nun güneşi olmaya aday İstanbul'dan başka bir yer değildi. Hristiyanlığın sarmaladığı Roma'nın doğusunun manevi ve fikrî gücü İstanbul'da odaklandı. Çok sonra siyasi yönden Roma ortadan kalkınca, Doğu Roma onun yerini aldı, böylece Batı'nın siyasi merkezi doğuya taşındı, bu doğunun doğusunu ise Arap çöllerinde ortaya çıkıp kısa sürede eski dünyanın büyük bir bölümüne hâkim olan İslamiyet'in yeşerdiği coğrafya oluşturdu. "Öyle ki, V. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'deki Hristiyan

4 *Herodot Tarihi,* çev. Müntekim Ökmen, İstanbul 2002, s. 213.

5 Çin ile onun "barbar" diye tanımladığı bozkır kavimleri arasında Çin Seddi'nin inşasına yol açacak ölçüdeki sert mücadele hatırlanabilir: W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1942; a.mlf., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

topraklarına yönelik ilk saldırısından, Türk ordularının 1683'te son kez Viyana surları önünden geri çekilmesine kadar geçen sürede, Hristiyanlık âlemi devamlı ve yakın bir tehdit altında yaşadı."[6] Yeni Roma'nın batısında ise Yunan-Latin medeniyetini sahiplenen, bunu Hristiyanlık cilasıyla parlatan yeni bir anlayışın hâkim olduğu siyasi yapılar ortaya çıkmıştı. Papalığın güç kazanmasıyla Batı Hristiyanlığı yükselirken, bunların temsilcileri, Doğu Roma'yı ve genel olarak onun da doğusundaki dünyayı zengin, uygar toplumlar olarak görüyorlardı. Böylece Batı, zengin Doğu imajını geliştirdi, buna var olduğuna inanılan efsanevi ilk Hristiyan krallığına ulaşma ve ayrıca mukaddes yerlere sahip olma gibi bir dinî hedef de ekledi.[7] Haçlı Seferleri bunun en çarpıcı sonucudur. Sadece İslam dünyası içinde kalan Kudüs'e ulaşmak değil, Doğu Roma da hedefler arasında yer almıştı.[8] Aleni olarak ortaya çıkan karşıtlık, daha sonraki çatışmaların ana kaynağını teşkil etti, yeni argümanların doğuşuna zemin hazırladı. İslam'ın karşı koyuşu, aynı paralelde dinî veçheye de büründü; vaktiyle Doğu Roma'yı ve onun merkezini hedef alan hızlı İslam fetihlerinin itici manevi gücü olan *cihad* kavramı, daha da katı çerçevelerde yorumlandı. Arada kalan Doğu Roma'nın merkezi, doğudakiler için Batı'nın eşiğiydi, şimdi ise batılılar için Doğu'nun eşiği olmuştu.

İstanbul böylece bu iki karşı dünyanın ana kesişme noktasını oluşturdu. Latinler, kendilerini Roma'nın vârisi sayarak İstanbul'u hedefleri içine aldılar, 1204'te de bu hedeflerine kısa süre için dahi olsa ulaştılar. Mezhebî zıtlaşmaları, İslam'la olana göre biraz daha düşük yoğunlukta kalsa da Doğu ve Batı Hristiyan dünyası için yine de sarsıcı olmuştu. Gerek doğudan gerekse batıdan kuşatılmış olan Doğu Roma, neredeyse merkezi ve yakın çevresinden ibaret bir küçük siyasi teşekküle dönüşmüştü. Kimsenin yüz vermediği, aşağıladığı Doğu Roma, Anadolu yaylalarında ortaya çıkan ve İslami motifleri keskin şekilde kullanan, fakat yeni bir terkip oluşturacak derecelerde bu keskinliği "uyum"a dönüştürme becerisine sahip olan Türklerin zuhuru sonucu farklı bir siyasetin arenasını teşkil etti. Arapların İstanbul hedeflerini, şimdi Türkler devralmıştı. Üstelik Selçuklu Türkiye'sinde sınır boylarında "neşv ü nema" bulan küçük bir beylik, kısa süre sonra neredeyse bütün bir *Doğu* mefhumunun sorumluluğunu taşıyacak bir ideolojinin sahibi hâline gelecekti. XV. asra gelindiğinde bu küçük beyliğin ilahi bir misyon olarak takdim ettiği yeni vazifesi, batıya doğru sürekli ilerleme oldu.[9] Bu noktada İstanbul tarihî Doğu-Batı zıtlığının, yeniden ama bu defa kuvvetli vurgularla temelini oluşturmakta gecikmedi. Öyle ki

6 Lewis, *Çatışan Kültürler*, s. 5.

7 Doğudaki kadim Hristiyanlığı temsil eden Rahip Kral Johannes'in aranması meselesi. Mesela Papa'nın elçileri bunu Orta Asya'da ararken (bkz. W. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255,* çev. Engin Ayan, İstanbul 2001, s. 56-59; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 303), Portekizliler XV. asrın sonlarında aynı gerekçeyi Hind seferlerine çıkarken öne sürmüşlerdi: "Baharatı ve Hıristiyanlığı bulmaya geldik." (Salih Özbaran, "16. Yüzyılda Hint Okyanusu. Portekiz Egemenliğinin Kurulması", *Yemen'den Basra'ya: Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004, s. 108-109).

8 S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* çev. Fikret Işıltan, Ankara 1986, I, 3-83. Ayrıca 1204'te Latinler İstanbul'u işgal ederek geçici de olsa hedeflerine ulaştılar. İşgal eden ve edilen gözüyle dönemin iki tanığının nakilleri için bkz. *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2004; Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar,* çev. Ali Berktay, İstanbul 2003.

9 Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2012.

3- İstanbul'un Osmanlı öncesi dönemine ait bazı eserlerin sergilendiği İstanbul Arkeoloji Müzesi

burayı sahiplenme, hem doğuya hem de batıya hâkim olma yolunda ilk adımdı. Buna karşılık burayı kaybetmek de Batı'nın Doğu'sunun çöküşü yahut Batı'ya uzanacak kapıların aralanışı anlamına geliyordu. Latin ve Germen dünyası, vaktiyle aşağılayıp hor gördükleri Doğu Roma'nın merkezinin yeni bir tehditle karşı karşıya kalışını, dinî/mezhebî birleşme/bütünleşme için bir fırsat olarak telakki ediyor; ama onu tehdit eden gücün Balkanlar'a doğru hızla yayılışını hesaba katarak da endişeleniyordu.[10] Batı'da Türk problemi, Doğu karşıtlığı içinde yeni bir argümanı teşkil etti, gelecekteki Batı-Doğu çekişmesinin çerçevesini ve temelini belirledi. Bununla beraber zamanla kent, Batı'nın etkisini derinden hissedeceği bir sürece de girdi. Şairin dediği gibi Asya'nın "akl-ı pîrânesi" ile Avrupa'nın "bikr-i fikri"nin izdivaç ettiği bir buluşma noktası oldu. XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelip burayı etraflı şekilde tanıtan tarihçi Hammer'in deyişiyle:

> Doğu ve Batı arasındaki zihnî ve ticârî alışveriş trafiğinin gerçek tılsımı İstanbul'dadır. Öylesine bir altın halkadır ki üzerinde talih şu sözü kazımıştır: Her iki denizin ve her iki kıtanın yani Şarkın ve Garbın Sultanı. Bu güçlü sözün büyüleyici gücü sayesinde Constantinopel, Yeni Roma ve İslambol olma ve iki imparatorluğun yani Doğu Roma ve Batı Tatar, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olma şerefini kazanmıştır.[11]

COĞRAFİ KONUM VE EMPERYAL KENTİN DOĞUŞU

XVI. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelen ve daha çok şehrin kadim geçmişiyle ilgili izler arayan Petrus Gyllius, İstanbul'u "ölümlü bir kent" olarak değil, insanlar var oldukça yaşayacak bir merkez olarak tanıtma gereği duymuştu. Şüphe yok ki bu intiba, kentin eşsiz coğrafi konumuyla ilgiliydi ve burayı insanların daimî süreyle yerleşme için aradıkları en ideal mevki olarak tanımlama ihtiyacının bir yansımasıydı. Bunda yazarın kente yönelik din ve kültür temelli algısının da önemli payı olduğu muhakkaktı. Ne de olsa burası ilk Hristiyanların başkentiydi, Hristiyanlık tarihini yansıtan vasıfları hâlâ büyük oranda koruyordu. Kentin kurucusu da buraya zaten "Ebedî Şehir" (*Urbs Aeterna*)[12] demiş, şehrin hiçbir zaman ortadan kalkmayacağına inanmıştı. Hristiyanlık bakışı, kentin doğrudan Doğu Roma merkezi olarak emperyal temellerinin atıldığı dönemle bağlantılıydı,

10 Türk ilerlemesine karşı duyulan korku İtalyan edebiyatında kendisini gösterir: Ü. Gürol, *İtalyan Edebiyatında Türkler*, Ankara 1987, s. 18-42. Keza Alman dünyasındaki etkiler için bkz. M. Spohn, *Herşey Türk İşi: Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön) Yargıları,* çev. L. Serdaroğlu, İstanbul 1996, s. 25-44.

11 J. von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi,* çev. Senail Özkan, Ankara 2011, I, 5.

12 F. G. Moore, "On Urbs Aeterna and Urbs Sacra", *Transactions of the American Philological Association*, 1894, sy. 25, s. 34-60.

ama bundan önce de burası insanların ilgisini çeken bir zemine sahipti. Kentin konumu, ona benzersiz bir coğrafi avantaj sağlamıştı ve üstelik bu avantajın farkına varılması, bir Hristiyan şehri olarak teşekkülünden çok öncesine gidiyordu. Söz konusu eşsiz konumu belirleyen temel unsurlar; iki kıtayı ayıran Boğaz (Bosporus) ve buna ayrı bir özellik katan dar bir koy olarak ilginç bir yeryüzü şekli gösteren Haliç (Altınboynuz/Hrisokeras) ile belirlenmişti. Bu özellikleri dolayısıyla burayı ilk gören insanların yerleşmek için denize açık olmasıyla da hayli elverişli olan bu yeri seçmeleri tabii bir gelişmeydi. Haliç'in batı kıyısı boyunca Marmara Denizi'yle çevrili olan tarihî yarımada, asıl iskânı belirleyen bir özellik göstermekteydi. Üstelik savunma için de müsait bir tabii engeller zinciri oluşturulabilirdi. Denizin ve "bolluk ve bereket timsali" bir koy olan Haliç'in bahşettiği nimetler, yiyecek sıkıntısını bertaraf edebilir, ticari faaliyeti destekleyebilirdi. Haliç içeri doğru giren 8 km'lik derin bir koy olarak aynı zamanda emin bir liman sağladığı için yerleşmenin belkemiğini oluşturacak bir belirleyiciliği haiz bulunuyordu. Şehrin ana merkezi Topkapı Sarayı ve Ayasofya yani bugünkü Sultanahmet kesimidir. Efsanelerle süslü kuruluş hikâyesi, buranın bir Megara (Orta Yunanistan'da bir Dor kentidir) kolonisi olarak teşekkül ettiği yönündedir. Fakat yeni yapılan kazılar yerleşme tarihinin bundan çok daha öncelere gittiğini ortaya koymuştur. Nitekim Antik dönemdeki adıyla Likos yani Bayrampaşa Deresi'nin denize döküldüğü kesimde bugün tamamıyla alüvyon ve toprakla dolmuş eski limanda (Yenikapı) gerçekleştirilen kazılar sonucu, bu limanın oluşmasından çok öncesini, tahminen 7.000 yıllık bir zaman dilimini gösteren tarih öncesi sayılabilecek birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Bunlar deniz seviyesinden 6,5-7 m kadar derinden çıktığı için Yenikapı'daki ilk yerleşimin MÖ 6.500'e kadar indiği belirtilmiştir.[13] Bu keşifler İstanbul'un antik tarihini bundan öncesine (tarih öncesi) götürmekte ve yazılı kaynaklarda adının *Byzantion* şeklinde geçtiği devirlere kadar uzanan belki zaman zaman kesintili de olsa devamlılık gösteren iskân tarihine sahip bulunduğunu düşündürmektedir. Büyük ihtimalle bu yerleşme temelleri üzerinde ortaya çıkan Byzantion ise bugünkü Topkapı Sarayı (şehrin Akropolis kısmı burada idi) ile Ayasofya'nın bulunduğu alanda, muhtemelen yine bugünkü Beyazıt semtine kadar uzanan ve adı tarihî kayıtlarda zikredilen bir koloni şehri olarak sivrilmişti. Bu koloni şehri adını efsaneye göre Byzas

4- Konstantinopolis'in kurucusu İmparator Konstantinos'un şehrin maketini, Iustinianos'un da Ayasofya'yı Hz. Meryem'e takdimlerinin tasviri (Ayasofya)

adlı kumandan veya kraldan alıyordu.[14] Trakça-İllyrce bir şahıs adına dayalı olduğu açık olan *Byzantion*, geç dönemlere ait İslam ve Türk kaynaklarında Arapça telaffuza uygun şekilde buranın kadim adı olarak geçer. Şehir Byzantion olarak varlığını yaklaşık bin yıllık bir süre boyunca devam ettirmiştir (MÖ VII. asırdan MS 330'a kadar). Bu isimlendirme İkinci Roma tarihi üzerine gittikçe artacak olan incelemelerin yapıldığı özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda bu devleti nitelemek üzere yaygınlık kazanan "Bizans İmparatorluğu" tanımlamasının da menşeini teşkil etmiştir.

Tarihî tespitlere göre günümüzün İstanbul şehri sınırları içinde tarihî yarımadadaki yerleşme dışında ona eklemlenebilecek küçük koloniler de teşekkül etmişti. Khalkedon (Kadıköy), Rhegion (Küçükçekmece), Hrisopolis (Üsküdar) gibi yerleşmeler içinde eşsiz konumu dolayısıyla Byzantion, birden ön plana çıkmıştı. Böylece Roma hâkimiyeti döneminde yaşanacak ilk emperyal dönüşüm Byzantion kenti temelli olarak belirecekti. Byzantion, milattan sonra ikinci asırda tahminen 7-7,5 km civarında bir alanı kaplıyordu. Bu küçük ama stratejik hususiyeti büyük olan şehir, dönemin tarihçilerine göre güvenlik ve zenginlik itibarıyla bilinen bütün kentlerden daha elverişli bir yerdi. Üstelik Boğaz'ın kontrolünü burası sağlamakta, burayı elinde bulunduranların rızası olmaksızın hiç kimse bu suyolunu geçememekteydi. Kent, Karadeniz'e giren ve çıkan malların denetimini yapacak bir konumdaydı, bu anlamda Karadeniz ve Ege dünyası arasındaki ticari seyrüsefer bakımından bir kilit nokta durumundaydı. Bu büyük ticari önemine

13 M.C. Özdoğan, "Tarih Öncesi Çağlarda İstanbul", *Kültür Başkenti İstanbul*, İstanbul 2010, s. 6-7.

14 J. Miller, "Byzantion", *Real-Encyclopaedia*, Stuttgart 1899, III, 1116-1150. Keza O. Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", *Kültür Başkenti İstanbul*, s. 2-38.

5- Konstantinopolis'in ana merkezinin bulunduğu semt: Ayasofya, Hipodrom ve imparatorluk sarayının kalıntıları

karşılık saldırılara o kadar da kapalı değildi, Traklar ve Galatlar buraya yönelik saldırılar düzenlemişler, Byzantionlular ise onlara karşı korunmak için haraç vermeyi kabul etmişlerdi. Bunun dışında burayı ulaşım ve ticaret bakımından önemli kılan tarihî Roma yolu Adriyatik kıyılarından şehre kadar uzanıyordu ve canlı bir ticari alışveriş gerçekleşiyordu.[15] Tarihçi Herodotos'un (MÖ V. yüzyıl), Megaralıların Khalkedon'u (Kadıköy) Byzantion'dan önce kurma sebebini izaha çalışırken naklettiği bir anekdot, en azından kendi döneminde Byzantion'un nasıl göründüğünü ortaya koyması bakımından önemlidir. "Byzantion'un kurulduğu yer ortadayken bundan 17 yıl önce Khalkedon'un kurulması, ancak körlükle izah edilebilir, zira onların gözleri görüyor olsaydı karşılarında, elleri altında daha güzel bir yer varken, onunla kıyaslanamayacak olan bu yeri seçmezlerdi." yolundaki söylentileri kayda geçiren Herodotos, bir ölçüde Byzantion'un bu seçkin konumuna açık şekilde atıf yapan ilk müellif olarak gözükür. Bu ilk intibalar aslında Byzantion'un gelecekteki önemini âdeta belirleyen temel unsurları çok iyi bir şekilde ortaya koymuştur, denilebilir. Bu kadim Byzantion'da yaşayanlar ise Orta Yunanistan'dan gelen Helenler idi, konuşulan ve yazılan dil Helence olmakla birlikte kentte Dor lehçesi hâkim bulunmaktaydı. Balıkçılar ve tuz tüccarları kentteki başlıca meslek mensuplarını oluşturuyordu. Balıkçılık ve tarım, ekonominin temelini teşkil etmekteydi, gemilerden alınan gümrük vergileri de önemli bir gelir kaynağıydı, kentteki idareci zümrelerin ve din adamlarının hiyerarşik yapılanması, fiziki bakımdan gelişmiş bir liman kenti hâlindeki Byzantion'u sosyal hayatın dinamikleri açısından da önemli bir altyapıya kavuşturmuştu. Kent ayrıca komşularıyla da ticari ve siyasi bağlar kurmuştu. Khalkedon, Kyzikos gibi kentler yanında Helenistik krallar ve askerî idarecilerle iyi ilişkiler içindeydi. Bu durum aynı zamanda kente siyasi bir temel de kazandırıyordu. Byzantion bu iyi siyasi ilişkileri Romalılar döneminde de sürdürdü; hatta burada basılan sikkelerin dağıldığı

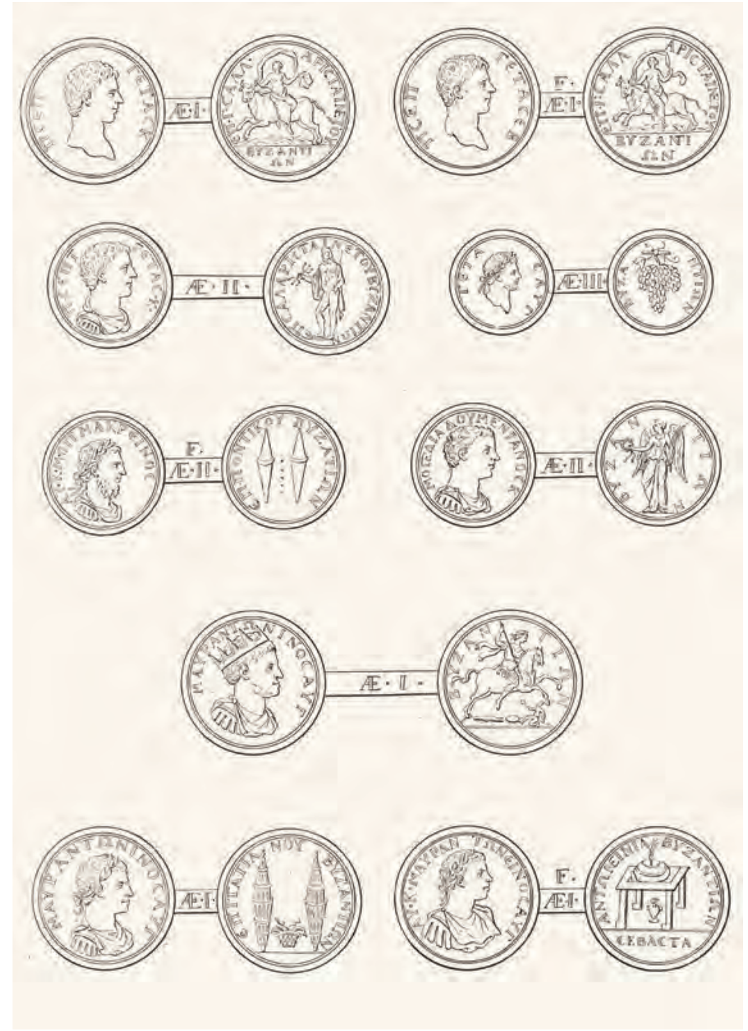
15 Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", s. 13-15.

alan, kentin periferisini açık şekilde ortaya koyuyordu. Tespitlere göre Byzantion, sikke basmaya kuruluşundan çok sonraları başlamıştı. MÖ V. yüzyılda ilk gümüş sikkeler ortaya çıkmış, Makedonya Kralı II. Philippos'un (MÖ 340/339) burayı kuşatmasının ardından bir kesinti olmuş, MÖ IV. yüzyılda ise Batı Anadolu ittifakına katılan kentlerden biri olarak Byzantion'da da sikkeler darp edilmişti. Bundan anlaşıldığına göre Byzantion, Kyzikos, Ephesos, Samos, Knidos, Rhodos, Iasos ve Lampsakos tarafından oluşturulmuş deniz ittifakına üye durumdaydı. Bu ittifakın Pers donanmasına karşı oluşturulduğu yolunda görüşler mevcuttur.[16] Bu durumda Byzantion'un askerî önemi, Batı Anadolu ve Marmara kıyılarındaki şehirlerle bağlantılı bir şekle bürünür.

Byzantion'un uzun tarihî geçmişi, uğradığı dış kaynaklı saldırılarla doludur. Roma hâkimiyetine kadar geçen süre zarfında, başlangıçta kısa bir süre de olsa Perslere terk edilen kent, bir ara Atinalıların idaresine girmiş ve Perslere karşı oluşturulan Delos birliğine katılmıştı. Atinalılar Byzantion'u bir süre ellerinde tuttular ve Karadeniz'den Ege şehirlerine yönelen buğday ticaretini, buraya hâkim olmak suretiyle kontrol ettiler. Atina-Sparta çatışmasında Byzantion, Sparta tarafında yer alarak konumunu belirledi (MÖ 411). Fakat bu kısa sürdü, Byzantion tekrar Atina'nın hükmü altına girdi. Atinalılar Peloponnes Savaşı'ndan yenik çıkınca Byzantion kenti Spartalıların kontrolüne geçti. Atinalılar şehirden vazgeçmeye niyetli değillerdi ve 10 yıl sonra tekrar üstünlüklerini kabul ettirdiler. Bu defa kentte "demokrasi"yi de yerleştirmişlerdi, fakat hâkimiyetleri uzun sürmedi. Bunun ardından Byzantionlular Atina ile ittifak yaptı. Makedonya Kralı II. Philippos'un kuşatmasına başarıyla direnen kutsal Byzantion'un bu badireyi bir kurtarıcı sayesinde atlattığına dair ilk ciddi söylentiler de o sıralarda ortaya çıkmıştı. Efsaneye göre Philippos, kente hücum için ayın olmadığı karanlık bir geceyi seçmişti. Fakat saldıracağı sırada gökyüzünde bir ışık belirdi ve geceyi aydınlattı. Bu fevkalade durum karşısında köpekler havlamaya başladı, Byzantion askerleri hemen vaziyetin farkına varıp savunmadaki yerlerini aldılar. Bu ilahi bir işaret olarak görüldü ve ay tanrıçası Hekate'nin kenti koruduğuna inanıldı.[17] Böylece Byzantion, emperyal bir şehre has efsanelerle bağdaştırılan bir kent hâline gelmiş oldu. Bu, belki de kenti koruyan kutsal güce dair Bizans efsanelerinin başlangıcıydı.

16 Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", s. 30-32.

17 A. Decei, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1145; Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", s. 36.

6- Konstantinopolis'te basılan sikkeler (Coignard)

Byzantion bağımsız bir şehir olma özelliğini Büyük İskender döneminde sürdürdü. İzlediği dengeli siyasetlerle İskender sonrası dönemi rahat atlattı. Fakat MÖ III. yüzyılın ilk yarısında Trakya'ya gelen Galatların tehdidini ağır şekilde hissetmeye başladı. Onlara haraç ödemek zorunda kaldı. Ardından muhtemelen gücünü anladığı Romalıların yanında yer aldı. Roma'nın emperyal nüfuzunu MÖ 146'da tanıdı, iç işlerinde ise serbest konumdaydı. Romalılar Byzantion'u Bursa ve yöresini içine alan Bithynia eyaleti içinde mütalaa ettiler. Kent, Roma döneminde hayli zengin ve ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Roma hâkimiyetini tanıyan Byzantion, İmparator Claudius zamanında (MS 41-54) vergi vermekle yükümlü kılındı. Roma İmparatoru Vespasianus döneminde başlayan hâkimiyet, İmparator Hadrianus tarafından kati hâle getirildi (117 yılı sonu). Roma idaresi dönemi kentin kabuk değiştirmeye başladığı yeni bir devrin kapılarını araladı. Emperyal özellikleri yeni katkılarla daha da gelişme gösterdi. Bugünkü şehrin temellerinin ilk atıldığı dönem böylece başlamış oldu. Kent daha

7- Konstantinopolis'in imparatorluk ihtişamının simgesi, zafer ganimetlerinin sergi mahalli, görkemli törenlerin, sportif faaliyetlerin gerçekleştirildiği ve isyanlara da sahne olan Hipodrom ve çevresi (Coignard)

sonra ayrılmaz bir parçası hâline gelen fiziki özelliklerini Roma İmparatorluğu döneminde kazanacaktı. Bundan dolayı İmparator Septimus Severus'un burayı yeniden imar etmesi kentin tarihinde bir dönüm noktası oldu: Aslında Septimus Severus ile Pescennius Niger arasındaki imparatorluk mücadelesinin yükünü Byzantion çekmişti. Niger'in yanında yer alan kent, üç yıl süren direnişin ardından Severus'a teslim olmuştu. Bu müddet zarfında kent neredeyse harap hâle gelmiş durumdaydı; binaların taşları, bronz mermer heykeller bile silah olarak müdafaadaki kent halkı tarafından kullanılmıştı. Buna Severus'un kente girdikten sonraki tahribatı da eklendi. Askerler, idareciler katledilirken ana binalar, idare merkezleri yakıldı, mallar yağmalandı, büyük bir tahribata uğratıldı. Kent, kent olma özelliğini kaybetti, bir köy statüsü verildi. Surları da bu tahribat sırasında yerle bir edilmişti. Öfkesi dinen Septimus Severus, daha sonra oğlu Caracalla'nın da ricasıyla şehri yeniden imara karar verdi. 197 yılında surları genişletti ve oğlunun adına bu yeni şehri "Augusta Antonina" olarak andı. Antonina adı Byzantion ile birlikte bir süre daha kullanımda kaldı.[18] Böylece kentin ilk emperyal dönüşümünün temelleri âdeta yeniden atılmıştı.

Bu ilk önemli imar hareketi sırasında imparator Severus, Akropolis'i çevreleyen Galata Köprüsü'nün olduğu yerden itibaren Çemberlitaş ve Kadırga'ya doğru inmekte olan surları inşa ettirmekle kalmayıp Hipodrom'un ve Zeuksippos Hamamı'nın inşasını da başlatmıştı. Mese denilen iki tarafı sütunlu bir cadde de yaptırmış, Ayasofya'nın bulunduğu alanı imar ettirmişti.[19] Artık kent dikkat çeken, ticari ve askerî faaliyetleriyle öne çıkan bir yer durumundaydı. Üstelik Roma'nın Anadolu ve doğu eyaletlerine yönelik siyasi ve askerî faaliyetlerinde önemli bir üs vasfına bürünmeye de başlamıştı. Zira Gotların yıpratıcı akınları şehrin savunmasının güçlendirilmesini gerektirmekteydi. İmparator Valerianus onlara karşı kenti koruma altına aldı ve surları güçlendirdi. Böylece Roma'nın ikiye ayrılıp yeni Roma'nın teşekkül etme süreci içinde Byzantion tam anlamıyla pagan binaları ve ortamı ağır basan bir Roma kentine dönüşmüş oluyordu. Hristiyanlığı benimseyen Roma İmparatoru I. Konstantinos'un (Büyük Konstantin) yeni imparatorluğu için Byzantion'u merkez seçme kararı, pagan Roma'dan ümidini bu anlamda kesmesi demekti. Onun vasıtasıyla Byzantion'un önceden kazandığı

18 P. Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri,* çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997, s. 29-32.

19 C. Mango, *Bizans Mimarisi,* çev. M. Kadiroğlu, İstanbul 2006, s. 40.

8- Konstantinopolis'in planı

temellere dayalı olarak en önemli emperyal değişim başlatılmış oluyordu.

Roma'nın yerine kuracağı yeni bir başkenti Hristiyan yüzüyle inşa etme fikrinin I. Konstantinos'un zihnine nasıl yerleştiği konusu tam olarak açık değildir. Belki pagan unsurların köklü ve kalıcı bir geçmişi bulunduğu, bunların izlerini kolayca silememe düşüncesinin etkisi bu noktada ileri sürülebilir. Roma'nın alternatifi Byzantion olabilir miydi? Bu soruya cevap vermek güç olmakla birlikte Roma'yı tamamen gözden çıkarmış olan I. Konstantinos'un oradan hayli uzakta farklı bir kenti seçmesinin altında, jeopolitik gerekçeler de yatmaktaydı. Ne de olsa burası Avrupa yakasındaydı, ama doğuya bir adım mesafede bulunuyordu. Hristiyanlığın kutsal mekânları Filistin ve Anadolu'yla yakınlığı ve organik bağı mevcut idi. Üstelik Trakya kesiminin ucunda olmak Batı'ya da rahatça ulaşılabilecek stratejik bir kolaylık sağlıyordu. Konstantinos'un Byzantion'dan daha önemli ve tahkim edilmiş özelliğe sahip Nikomedia (İzmit) dururken ondan daha geri planda gibi gözüken Byzantion'u seçmesi, kentin üzerinde bulunduğu üçgen şeklindeki yarımadanın coğrafi

9- İmparator Theodosios'un Hipodrom'daki gösterileri izlemesi (Kuzey ve Güney kısımları) (Dikilitaş)

imkânları ve zengin hinterlandı yanında savunmaya hayli elverişli durumundan da kaynaklanıyordu. Zira üç tarafı denizle çevrili yarımadanın kara tarafına yapılacak olan tahkimat müdafaayı hayli kolaylaştıracaktı. Bununla beraber daha önce İmparator Diocletianus tarafından Nikomedia bir süre imparatorluk başkenti gibi kullanılmıştı. En azından imparatorluğunun doğu topraklarının ana merkezi hâlinde düşünülmüştü. Fakat I. Konstantinos, içeride kalan veya en azından batıyı kontrol edebilecek bir noktada bulunmayan Nikomedia'nın yerine Byzantion'u seçmişti. Çünkü kent yukarıda belirtildiği gibi

sadece jeopolitik konumuyla değil, aynı zamanda kadim Byzantion'un doğu-batı eksenindeki önemi ve emperyal temellerinin mevcudiyetiyle de seçkin bir özelliğe sahipti.

İmparator I. Konstantinos muhteşem Roma İmparatorluğu'nun merkezini nispeten küçük bir kent olan Byzantion olarak tespit ederken burayı bir başkent hâline getirme projesini de hayata geçirdi. Yeni başkentin inşası 324 yılında başladı. Konstantinos eski Byzantion'u neredeyse dört misli kadar büyüttü. Roma'ya benzer şekilde yeni binalarla süsledi, saray, senato binası, tapınak/kiliseler yapıldı, hipodrom inşası tamamlandı. Yeni kentin 11 Mayıs 330'da da resmen açılışı gerçekleşti.[20] Bu yeni kurulan şehir ilk Hristiyan imparator olan ve 313 yılında Hristiyanlığı yasal dinlerden biri olarak kabul ettiren Konstantinos tarafından yine ilk Hristiyan imparatorluğun başşehri şeklinde tasarlanmıştı. Bununla beraber Konstantinos, Hristiyanlığı kentleşme programı içinde çok da fazla

20 L. Brehier, "Constantin et la fondation de Constantinople", *RH*, 1915, c. 119, s. 248; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar,* çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 16-19.

10- Milion (Mil Taşı)

vurgulamamaya çalışmıştı.[21] Ancak böyle dahi olsa onun zamanında yaptırılan dinî binalarla tebarüz eden İsevî unsurlar, kentin mühim fiziki parçalarını teşkil ediyordu. Bu bakımdan burasının ilk Hristiyan imparatorluk başkenti olduğunu ileri sürmek yanlış bir fikir olmaz. Gerçi Hristiyanlık 395 yılında Theodosios zamanında devletin resmî dini olarak ilan edilecekti; ancak Roma'nın bir Hristiyan devlete dönüşmesinin temelleri Byzantion'un Hristiyan başkent sıfatını kazanmasıyla atılmış oluyordu. Kısaca Byzantion'un adının yeni kurucusuna atfen "Konstantinopolis" olarak değiştirildiği 330 yılı, kent ve tabii ki onunla birlikte Roma İmparatorluğu için en önemli dönüşümün başlangıcını oluşturmuştu. Bu isim hemen doğu sınırlarında ortaya çıkacak olan İslam devletlerince de "Kostantiniyye" şeklinde telaffuz edilecekti.

Yeni kentin tasarımında şüphe yok ki temel model Roma olmuştu. Fakat onun pagan kimliği, giderek Hristiyan cilasıyla sıvanacak ve Konstantinopolis'in özelinde gerçek bir Hristiyan başkenti doğacaktı. Yeni Roma/Nova Roma Konstantinopolis/Kostantiniyye, Marmara kıyısında Yenikapı'dan başlayarak Çukurbostan, Bayrampaşa Deresi, Cibali ve Haliç'e inen surlarla kuşatılmıştı. Merkez bugünkü Sultanahmet ve etrafıydı, Akropoldeki pagan tapınaklar durmaktaydı, Hipodrom ve Zeuksippos Hamamı kentin önemli parçaları olmayı sürdürüyordu. Konstantinos, Hipodrom'un inşasını tamamlayıp genişletti. Hamam ise elden geçirildi, Hipodrom'un doğu tarafına bitişik imparatorluk sarayının ilk binaları vücuda getirildi. Sultanahmet Meydanı'nın olduğu yerde, etrafı revaklı Augusteion Meydanı oluşturuldu, bunun kuzey kısmında Ayasofya ve patriklik sarayı vardı ve bu kesim ruhani bir merkez hâline getirilmişti. Böylece dinî merkez, imparatorluk sarayı ve kamuya açık Hipodrom ile uhrevi, dünyevi ve idari temsiliyet alanı ortaya çıkmış bulunuyordu. Hristiyan kenti burası temsil edecekti. Ana cadde olan Mese, Augusteion Meydanı'nın batısındaki Milyon taşından (bütün yolların başlangıç noktası, sıfır mil taşı) kara surlarına kadar uzanıyordu. Caddenin etrafında Konstantinos Forumu, ortasında Konstantinos Sütunu (Çemberlitaş) ve Fatih Camii'nin bulunduğu kesimde anıt mezar (daha sonra Havariyyun Kilisesi) oluşturulmuştu.[22] Çevresinde kentin kuruluş kutlamalarının yapıldığı Çemberlitaş Sütunu üzerinde Tanrı Apollon benzeri bir pagan heykeli taşırken, bunun kaidesinin altına Hristiyanlık tarihi için önemli olan birtakım kutsal eşyalar (rölik) gömülmüştü. Böylece bir bakıma açık şekilde pagan geleneğine ait anıtlar, Hristiyanlığa ait unsurlarla melez bir yeni tasarım dâhilinde Konstantinopolis'in kent karakterini açık şekilde belirlemiş oluyordu. Hristiyanlığın kutsal şemsiyesi, daha sonra bütün bu elemanları kapsayarak, eski gelenekleri bütünüyle değiştirecekti.

İmparator Konstantinos'un attığı temeller, haleflerince kentin vasfına uygun şekilde sürdürüldü. İmparator II. Theodosios, V. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren surları batıya doğru geliştirdi (413-447); böylece bugünkü surlar ortaya çıkmış oldu.[23] V. yüzyılın ikinci

21 C. Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007, s. 85.

22 E. Akyürek, "İstanbul'da Bizans dönemi Mimarlığı ve Eserleri", *Kültürler Başkenti İstanbul*, s. 70-72.

23 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 286-295; M. Philippides ve W.

11- Ayasofya (Salzenberg)

çeyreğine ait bir istatistiki bilgiye göre, başkentte 5 imparatorluk, 9 prenslik sarayı; 8'i kamuya ait 161 hamam, 4 forum, 5 tahıl ambarı, Hipodrom'un yanı sıra 2 tiyatro, 322 sokak, 4.388 konak (zengin evleri/*domus*), 52 revaklı giriş/*portico*, 20'si kamuya ait 140 fırın, 14 kilise vardı. Theodosios surlarıyla Konstantinos dönemine ait surlar arasındaki geniş boşluklar ve seyrek yerleşim yerleri mevcuttu.[24] Böylece şehir tarihî yarımadada artık uzandığı son sınırlarına gelmişti; başkentin ana omurgası tam anlamıyla oluşmuştu ve 1453'te fetih sırasında da bu durumunu koruyordu. Theodosios surları, bu son kertede dahi Osmanlı ordusunun karşısında hayli berkitilmiş şekilde aşılmaz bir set gibi duruyordu. Tarihî yarımadada bu Hristiyan imparatorluk başkentini temsil eden en önemli yapı hiç şüphe yok ki Ayasofya idi.[25] İmparator Iustinianos, kentin kurucusu Konstantinos gibi giriştiği imar hareketleriyle fiziki gelişmeyi tamamladı. Bazı tarihçilere göre de kenti baştanbaşa yeniden imar etti. Bunun sebebi ise kentin tarihindeki önemli olaylardan biri olarak telakki edilen Nika İsyanı'ydı.

532 yılındaki bu isyan kentin büyük ölçüde tahrip olmasına ve çok fazla sayıda insan hayatına mal olmuştu. İsyanın sebebi kentin emperyal gücünü halka göstermeyi amaçlayan Hipodrom'daki araba yarışlarında Mavili ve Yeşilli denen takımlar arasında husule gelen rekabete bağlanır. Rekabete devlet idarecilerinin de taraf olmasıyla baş gösteren huzursuzluklar, büyük bir halk ayaklanmasına dönüşünce İmparator Iustinianos'un tahtı bile tehlike altına girmiş, fakat isyan güçlükle de olsa bastırılabilmişti. Doğrudan imparatorun tahtını tehdit eden bu isyan kentin tarihî sürecinde daha sonraki benzeri olayların belki de ilkini temsil edecektir. Bu aynı zamanda isyan ve kent ilişkisinin ilginç bir örneğini de oluşturacaktır. Yani bu yeni başkentin Roma'nın ızgara şeklindeki planının aksine yelpaze biçiminde ayrılan caddeler ve bunları kesen büyük yollar hâlindeki kent düzeni, bu kabil isyanlar için asilere hayli müsait bir imkân tanıyordu. Nüfusun, mal ve para akışının idari merkezlerle olan iç içeliği ve mekân yakınlıkları da isyan için ideal bir ortam teşkil etmekteydi. Oyun, törensel eğlencenin gerçekleştirildiği kamu alanları yöneticilerle halkı yüz yüze getiriyordu ve bu da tabii bir şekilde isyana uygun bir vasat oluşturuyordu. Konstantinopolis, Nika İsyanı'nın gösterdiği gibi isyanlara hayli uygun bir başkent hüviyetini bu fiziki özellikleri sebebiyle de taşımaktaydı. İsyanın baş gösterdiği alandaki Ayasofya, Zeuksippos Hamamı, sarayın Propyleia'dan Ares evine kadar olan

K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies*, Surrey 2011,s. 297.

24 Mango, *Bizans,* s. 85-86.

25 Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA,* IV, 306-307.

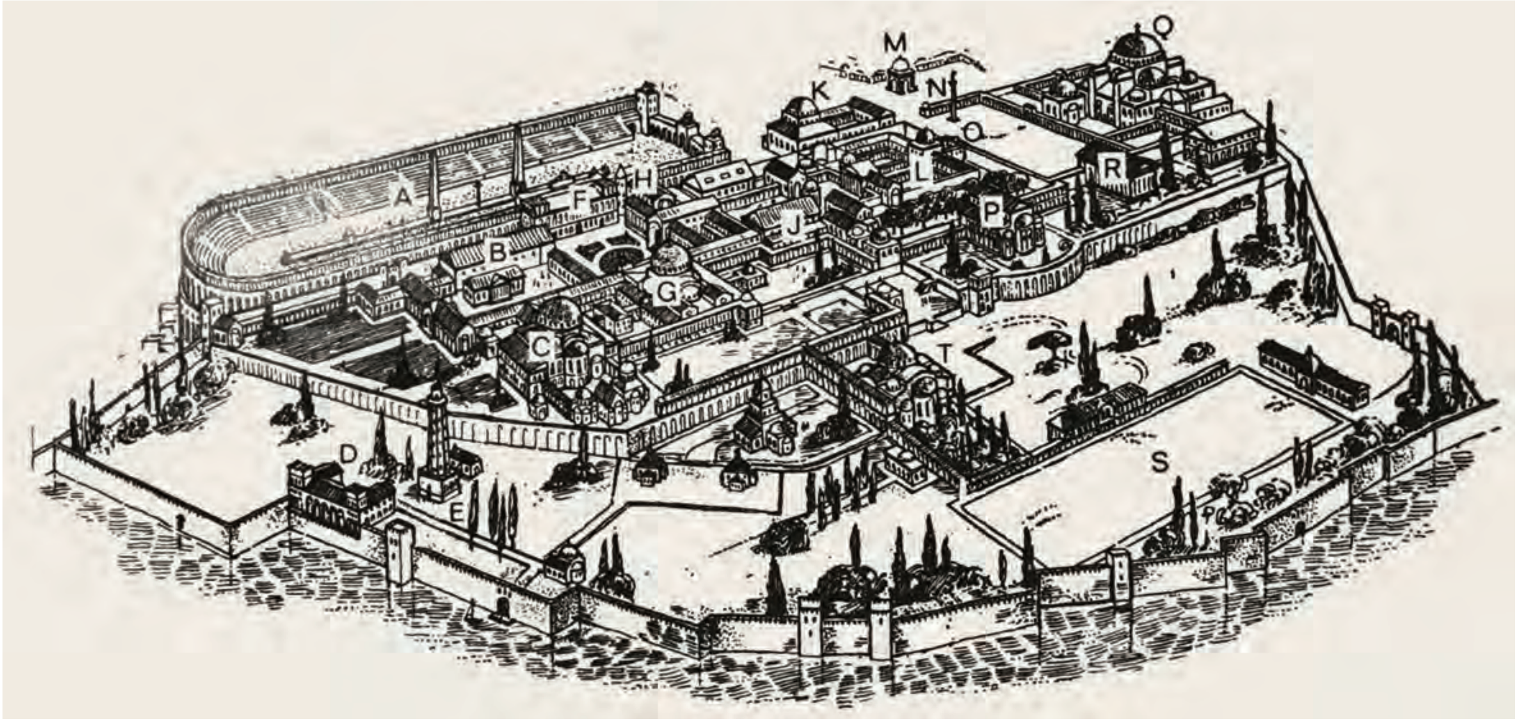
12- İmparator IX. Konstantinos ve İmparatoriçe Zoe'nin Ayasofya'ya para bağışlaması (Ayasofya)

kısmı ve Konstantinos Forumu'na uzanan sütunlu cadde ateşe verilmiş, etraftaki zengin evleri yağmalanmış, iktidarı temsil eden kısımların tamamı bu isyandan nasibini almıştı.[26] İlginç şekilde Nika İsyanı İslami literatürde biraz da farklı şekilde de olsa, Ayasofya'nın inşa ediliş hikâyesiyle birlikte not edilir.[27]

Nika İsyanı'ndan güçlü çıkan İmparator Iustinianos, zarar gören Ayasofya ve Aya İrini kiliseleri yanında imparatorluk sarayının tahrip olan kısımlarını, Sergios ve Bakhos Kilisesi'ni, imparatorların gömüldüğü anıt mezar yeri olan Havariler Kilisesi'ni, Yerebatan Sarnıcı'nı, Zeuksippos Hamamı'nı, senato binasını, Revaklı Cadde'yi onarttı, bazılarını yeni baştan inşa ettirdi. Böylece VI. yüzyılda Konstantinopolis büyük değişim sürecini tamamlamış oluyordu. Doğu Hristiyanlığının en önemli merkezi olacak Konstantinopolis'in simgesi Ayasofya Büyük Kilisesi, sadece Hristiyan dünyası açısından değil daha sonra ortaya çıkarak büyük bir gelişme kaydedecek olan İslamiyet'in yayıldığı sahalardaki Müslüman devletler

26 G. Ergin, "Antik İstanbul'da Bir Taraftar İsyanı: Nika Ayaklanması", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine: İstanbul,* ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s. 61-75.

27 Bu isyan hareketi, daha XV. yüzyıldan itibaren anonim Osmanlı tarihlerinde Ayasofya'nın inşası ve İstanbul'un kuruluşu ile ilgili birtakım efsanevi bilgilere yer verilirken Iustinianus'un ateşe tapanlarla mücadelesi şekline dönüştürülmüştür.

13- İmparatorluk Büyük Sarayı (Mozaik Müzesi)

için de kutsi bir yer olarak telakki edilecekti. Bu gelenek hiç şüphe yok ki Osmanlı Türklerine de miras kalacaktı. Ayasofya çerçevesinde İslam tarihine giren efsaneler ve mitler, Kostantiniye'ye atfedilen kutsiyetle birlikte ilginç bir manevi motife dönüşecekti. Ayasofya efsaneleri Türk ve İslam tarihinin ilk geniş kapsamlı literatürü olarak fetihten sonra bile entelektüel düzeyde canlılığını koruyacaktı.[28]

BAŞKENT KONSTANTİNOPOLİS: DOĞU VE BATIDAKİ ALGISI

Hristiyan Roma'nın ilk başkenti olmakla, önemli bir dinî merkez konumu asla unutulmayan Konstantinopolis, onun karşıt cephesini temsil eden Müslümanlarca da Peygamberlerinin hedef gösterdiği, hakkında birçok efsanenin oluşturulduğu mukaddes bir yer hüviyetine bürünmüştü. İslamiyet'in yeşerdiği coğrafyanın genişlemesiyle, Hristiyan dünyasının en doğusundaki büyük siyasi merkez hususiyeti kazanmış ve aynı zamanda doğu cihetinden gelebilecek büyük bir tehdit algılamasıyla da beslenmeye başlamıştı. Fakat İstanbul ilginç şekilde ikiye ayrılmış olan Hristiyan dünyasının batıdaki kolu için de Doğu'nun zenginliklerine ulaşma, mukaddes şehir Kudüs'ü Müslümanların elinden alma gibi yüksek ideallerin başlangıç noktası durumundaydı.

28 S. Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri,* çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1993.

Papalığın güç kazanmasıyla Batı Hristiyanlığı yükselirken bunların temsilcileri Doğu Roma'yı ve genel olarak onun da doğusundaki dünyayı zengin, uygar toplumlar olarak görüyordu. Böylece Batı zihniyetinde safiyane bir yaklaşımla Konstantinopolis'i de içine alan bir Doğu imajı belirdi. Bunun sonucu ortaya çıkan Haçlı Seferleri, sadece İslam dünyası dâhilinde kalan Kudüs'e ulaşmak değil Doğu Roma'yı dolayısıyla bunun başkenti Konstantinopolis'i de hedef seçmişti. Aleni olarak ortaya çıkan karşıtlık daha sonraki çatışmaların ana kaynağını teşkil etti; İslam'ın karşı koyuşu aynı paralelde dinî bir veçhe kazanmakta gecikmeyecekti.

Konstantinopolis merkezli Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye ayrıldığında başkentin kaderi, doğuya daha çok bağımlı bir hâle gelmişti. Doğu Roma Kilisesi Ortodoks inancı muhafaza ederken batıda farklı bir mezhebî oluşum zaman içerisinde büyük devletler kurup Roma'nın mirası üzerinde hak sahibi olmaya çalışacak olan Roma dışı kavimlerce, yani "Barbarlarca" benimsenerek dinî/siyasi otoritenin güçlenmesine katkıda bulunacaktı. Bu andan itibaren Batı ve Doğu kiliseleri Roma ve Konstantinopolis tarafından temsil edilen iki karşıt zıtlığın odak noktası hâline gelecekti. Doğru (Ortodoks) Hristiyanlığın merkezi olarak Konstantinopolis, Doğu Roma'nın hinterlandı için manevi bir öneme sahip olmuştu. Balkanlar, Anadolu ve Hristiyanlığın kadim coğrafyası üzerindeki dinî/idari kontrol Konstantinopolis'in elindeydi. Güçlenen Roma'nın temsil ettiği dinî uygulamalar iki başlılığı derinleştirirken,

14- Çemberlitaş

Doğu Roma'nın başkentinin Hristiyan dünyasındaki yeri ve algısı değişmedi. Burası Kudüs gibi kutsal bir merkezdi ve Batı Hristiyanlığınca da daima elde edilmesi gereken bir yer olarak görülüyordu. I. Konstantinos'tan sonra şehre Hristiyan bir havayı tam anlamıyla kazandırdığı anlaşılan Iustinianos'un Konstantinopolis'i Doğulu unsurları artık iyice ağır basan bir kent hâline gelmiş bulunuyordu. Başkentin bu imajı hem batıda hem de doğuda açık şekilde bilinir olmuştu. Batıdan kente yönelik tehlike için XI. asrı beklemek gerekecekken, Balkanlar ve Kuzey steplerinden akan kavimler yanında doğudan Sasanîler, daha VII. asırda burayı ana hedef seçmişlerdi. Bunun sebebi hiç şüphe yok ki başkentin zengin ve büyük bir merkez hâlinde bulunmasıydı. Doğu Roma'nın gücünü temsil eden Konstantinopolis, Avar (626) ve Sasanî tehlikelerini atlattı, ama İslamiyet'in zuhuruyla bu defa daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı.

İslam dünyasında Arap coğrafyacıların etkisiyle farklı bir Konstantinopolis temasının yaygın olarak literatüre girdiği açıktır. Aslında bu gelenek Hz. Peygamber'in gösterdiği yolda, daha Emevîler döneminde başlayan doğrudan Kostantiniye'ye yönelen askerî seferlerle temayüz etmiş görünüyordu. Bu dört büyük seferden üçü Emevîler (669, 674, 717) sonuncusu ise Abbasîler (781-782) tarafından icra edilmişti.[29] Özellikle Muaviye b. Ebu Süfyan'ın komutasındaki ilk kuşatma, bazı sahabelerin de katılımıyla, daha sonraki dönemlerde silinmeyecek bir iz bırakan, ayrıca türlü mitlerin oluşmasına zemin hazırlayan bir özellik kazanacaktı.[30] Hz. Peygamber'i Medine'ye hicreti sırasında evinde misafir etmiş olan Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin bu kuşatmaya katılıp surlar önünde hastalanarak vefatı, 1453'teki fethe kadar uzanan yolda İslam dünyası için büyük bir manevi motivasyon sağlayacaktı. Bu durumu Arap coğrafya eserlerinin "Kostantiniye" başlıklı bahislerinde görmek mümkündür. Şehre yönelik olarak artan ilgi, bu eserler vasıtasıyla giderek yaygınlaşmış olmalıdır. Öyle ki Kostantiniye bu geleneğin etkisiyle Müslüman hükümdarlar için Peygamber'in müjdesiyle İslam'ın "şehr-i mev'ûdu" yani vaat edilmiş şehri hâline gelmişti.

Kentin Arap coğrafyacılarının ilgisini çekmeye başlaması için Abbasîlerin son seferinin bitişini beklemek gerekecekti. X. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyacıları Kostantiniye'yi tanıtmaya ve detaylı şekilde anlatmaya

29 C. Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", *Fatih Sempozyumları, Tebliğler II*, İstanbul 2006, s. 108-115.

30 M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İ. Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* 1956, sy. 2, s. 213-259.

15- İmparator Theofilos'un deniz surunu tamir kitabesi (IX. Yüzyıl) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

tevessül ederlerken kentin eski ihtişamından çok şeyler kaybettiğinin pek farkında değillerdi. Aslında Balkanlar'ı altüst eden Avarların kenti kuşatma altına almalarından itibaren son Arap seferine kadar geçen sancılı süreçte, ortaya çıkan veba salgını gibi afetlerin de etkisiyle kent sosyal ve ticari açıdan bir erime dönemine girmişti. 717-718'deki veba, kenti neredeyse "gayrimeskûn" hâle getirmiş; bir tarihçi, ölüleri gömecek yer bile kalmadığını belirtmişti. Böylece emperyal kentin ilk büyük bunalımı VIII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış oldu. Neredeyse kent hayatı sönmüş durumdaydı; o kadar ki 740'ta büyük bir zelzele surları tahrip edince bunları tamir edecek ne insan gücü ne de para bulunabilmişti. 747'deki veba salgını ise kenti tam anlamıyla sarstı, nüfus nakillerine ihtiyaç duyuldu, tahrip olan su kemerlerinin inşası için dışarıdan iş gücü getirtildi. Bu virane hâlinden kurtulması ise uzun bir sürece yayıldı. 755 yılından Haçlı Seferleri'ne kadar geçen uzun bir dönem, hayli ağır da olsa kent için yeniden toparlanma zamanını oluşturdu. X. yüzyılda kentin dinî veçhesi daha belirgin hâle gelmişti. Artık halkın toplandığı tek kamu alanını, ara sıra düzenlenen panayırlar bir tarafa bırakılırsa, kiliseler oluşturmaya başlamıştı. Komnenoslar döneminde ise kent hayli toparlandı, eski parlak günlerini andırırcasına büyük bir ekonomik canlılığa kavuştu, kalabalıklaştı, Akdeniz ticaretinde yeniden öne çıktı. X. yüzyılda kentte Rus ve İtalyan tüccarlar yerleşmiş durumdaydı. Venedik'e verilen imtiyazlar ticari hayatın şeklini değiştirmişti. 1148'de Haliç kıyısında Eminönü ile Unkapanı arasında kalan bölümdeki Venedik Mahallesi genişletilirken Latinler, Haliç kıyısı boyunca kentin en iyi binalarına sahip oldular.[31]

Başkentin yeniden kendini bulduğu bir dönemde Arap coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913), buranın "Bizantiniyye" olduğunun ve daha sonraları Büyük Kostantin'in krallığını buraya taşıdığının, etrafını surlarla çevirerek Kostantiniye olarak adlandırdığının farkındaydı. Ayrıca Rumların bu büyük şehrine "el-Bizirum" dendiğini de ifade ediyordu. El-Mes'udî (ö. 956-957) ise "İstanbul" şeklindeki kullanımı X. yüzyıla indirmişti ve burayı Rumların başşehri olarak anarken ismini "Bulin" olarak vermişti. Bu kelime şehir anlamına geliyordu, sivil halk bundan hareketle başkentlerini yaygın şekilde "isten-bulin" olarak adlandırıyordu. Bu yazılanlardan şehrin "Kostantiniye" adlandırması yanında bu son telaffuzla da yaygın olarak bilindiği çıkarımı yapılabilirse de söz konusu yazılış şeklinin Konstantinopolis'ten bozma olduğu tespit edilmiştir.[32] Bununla beraber bu telaffuz yani İstanbul söyleyişi giderek yaygınlık kazanmıştır. Diğer Arap seyyahların benzeri ifadeleri de hayli dikkat çekicidir. Bazı Arap seyyahlar, yerli halkın kente "İstanbul" dediklerini açık şekilde belirtirler.[33] O kadar ki ansiklopedik anlayışla yazılan bazı eserlerde "Kostantiniye" yanında "İstanbul" adı da artık bir madde başlığına dönüşmüştü. Nitekim Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) bu şekilde müstakil başlık açan ilk coğrafyacıdır, bu başlığın altında şehir hakkındaki atfını Kostantiniye'ye yaparak tafsilatı burada vereceğini bildirmiştir.[34] Bu şekilde "Kostantiniye" ve "İstanbul" adlarının kullanımı Doğu dünyasında giderek yayılmış ve Türk kaynaklarına da bu iki şekilde geçmiştir.[35] Anlaşılacağı veçhile Doğu Roma'nın Hristiyan halkı için bu kutsal başkentleri sadece "polis" yani şehirdir. Bu durum

31 Mango, *Bizans*, s. 92-96.

32 Bununla ilgili tartışmalar ve İstanbul adının Konstantipolis'ten bozma olduğu hakkında bk. Marek Stachowski-Robert Woodhouse, "The Etymologgy of İstanbul: Making Optimal Use of the Evidance", *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 20, 2015, s. 221-245.

33 Bu bilgiler için bkz. A. Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul,* ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s. 150-153.

34 C. Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında İstanbul", *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl),* ed. Sümer Atasoy, İstanbul 2004, s. 99-100.

35 Osmanlı coğrafyacısı ve seyyahı Âşık Mehmed (ö. 1605'ten sonra), *Takvimü'l-büldân*'ı esas alarak hazırladığı eserinde Arap coğrafyacılarının İstanbul ile ilgili hemen hemen bütün bilgilerini nakledip kritiğini yapmıştır: *Menâzirü'l-avâlim,* haz. M. Ak, Ankara 2007, c. 3, s. 1054-1096.

16- İstanbul Surları

"şehir" mefhumunun bizatihi Konstantinopolis'e ait bir tanım olduğuna işaret eder. Dönemin yerli halkı için diğer kentler, "şehir" değildir, bu ad yalnızca Konstantinopolis'e has bir özellik kazanmıştır. Yani "*polis*/kent" deyince akla hemen Konstantinopolis gelir. Üstelik bu ad doğudaki diğer kavimlerce de benimsenecektir. Doğu Roma halkının "istin-polis"i zamanla unutulurken, İslam dünyasında kuvvetle yerleşecek ve "Kostantiniye" adıyla birlikte sıklıkla kullanılmaya başlanacaktır.

Öte yandan İslam dünyasında ilk İstanbul tasvir ve tavsifleri, daha sonraki dönemlerde de şehrin imajı yanında bu çerçevede üretilen hikâye ve efsanelere kaynaklık etmiş gözükmektedir. X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan astronom ve coğrafyacı İbn Rüste, esir olarak bir süre İstanbul'da kalan Harun b. Yahya adlı birinden naklen şehri tafsilatlı şekilde anlatır. Harun b. Yahya'nın beyanına göre, etrafı surla çevrili bu kentin Roma'ya açılan kapısı üzerinde beş fil heykeli bulunur, diğer önemli kapı "Bigas" (Pigi veya Silivrikapı) adını taşır ve demirdendir. Hipodrom'da tunçtan yapılmış at, insan ve çeşitli vahşi hayvan heykelleri vardır, imparatorun sarayının etrafı duvarla çevrilidir, çok geniştir; Ayasofya Kilisesi de muhteşem bir binadır, özellikle buradaki at ve yılan heykelleri tılsım amaçlı olarak konmuştur. Ayasofya'nın yakınında mermer üzerinde yer alan ve Ayasofya'yı yaptıran imparatora ait bir mezar ve heykel çok dikkat çekicidir.[36] Burada özetlenen İstanbul tasviri, daha sonraki pek çok Arap coğrafyacı için başlıca mehaz olacaktır. Harun b. Yahya tarafından I. Iustinianos'a, diğer kaynaklarda ise Büyük Konstantinos'a ait olarak gösterilen heykel etrafında pek çok hikâye türetilmiş, Arap literatüründeki bilgiler daha sonra Osmanlı kaynaklarına da yansımıştır. İmparatorun sağ elinin havaya kalkık olması, sol elinde küre bulunması, bir kısmı apokaliptik, çeşitli yorumların kaynağı olarak İstanbul imajında ilginç bir yer kazanmıştır. Kaynakların yorumuna göre imparator sağ eliyle insanları kente çağırır veya İslam topraklarını işaret eder. Sol elindeki küre üzerinde şu yazı vardır: "Ben dünyaya hâkim oldum ve işte onu küre gibi elimde tutuyorum. Fakat ne yazık ki bu dünyadan ayrıldım ve beraberimde hiçbir şey götüremedim."[37]

XIV. yüzyılda bir başka seyyah ed-Dımeşkî kentten söz ederken, Kostantiniye surlarının dışında Hz. Peygamber'in ashabından Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin mezarı olduğunu belirtmiştir.[38] Bu durum İstanbul'un fethi sonrasında mezar yerinin keşfinde II. Mehmed ve etrafındakilerin hangi bilgi kaynaklarından esinlenmiş olduklarına dair fikir verir. Bütün bunlara hiç şüphe yok ki Hz. Peygamber'e atfedilen türlü hadisler de eklenebilir. Arap literatüründe bu hadislerin şehre yönelik fetih umutlarını devamlı şekilde canlı tuttuğu açıktır. Bu hadislerin bir bölümünün sıhhati şüpheli olsa da ortaya çıkan tasavvurlarda ve fetih düşüncesinde itici rolleri olduğunu unutmamak gerekir. Burada belirtilmesi gereken husus ortaya çıkan kutsi bir gaye ve hedefin Kostantiniye/İstanbul üzerinde manevi ve dinî açıdan da takviye edilmiş bulunmasıdır. Aslında İslam dünyasındaki ilk Kostantiniye imajı söz konusu hadislerle belirmiştir. Bu hadislerin sahih kabul edilip muteber hadis külliyatlarında yer alanlarının tamamının "apokaliptik" yani kıyamet beklentileriyle ilgili olması hayli ilginçtir ve bu hadisler ileride temas edilecek olan geniş bir dinî literatürle desteklenmiş bir mahiyette özellikle Osmanlı Türklerinin fikriyatında etkili bir yer edinmiştir. Buna geçmeden önce, kentin emperyal imajı açısından Batı dünyasıyla olan bağına yeniden dönmek gerekir. Böylece Batı ve Doğu dünyalarının kesiştiği bir yer olma ve bu kültürlerin buluştuğu kent hâline dönüşme süreci daha iyi anlaşılacaktır.

Latinlerin kente olan ilgisi imparatorluğun ikiye ayrılmasından bu yana yeni dinî anlayışın şekillenmesiyle birlikte farklı bir siyasi veçhe de kazanmıştı. Ortodoks dünyası kendi içindeki mezhebî gerilimlerle sarsılır ve bunun etkileri başkente yansırken, burası aynı zamanda askerî saldırıların da hedefi olmuştu. Rus yıllıklarına göre daha 860'ta Ruslar kente ani bir hücumda bulunmuşlardı. Bizans kaynakları bu pagan kuzeylilerin yaptığı tahribattan söz ederken artık onların yavaş yavaş Hristiyan olmaya

36 Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında İstanbul", s. 101-103.

37 Yakut ve Kazvini'den naklen C. Avcı, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, yıl 12, s. 47-48, s. 76. Âşık Mehmed'in konuyla ilgili nakilleri: *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1072-1073: "Dünyaya mâlik oldum ve dünya elimde bu top gibi idi ve açık elim gibi dünyadan mebsûtü'l-yed çıkıp el silkdim."

38 Avcı, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul", s. 104.

17- Tekfur Sarayı (Flandin)

başladıkları ve imparatorun koruması altına girmeyi tercih ettikleri ve bu gibi hareketlere bir daha tevessül etmeyecekleri kanaatindeydiler. Rusların "Çargrad" diye adlandırdıkları Konstantinopolis'i hedef olarak seçmeleri bundan sonra da devam etti. Fakat Hristiyanlığın iyice yerleşmesiyle bu durum farklı bir görünüş kazandı.[39] Aslında Ruslar, Hristiyanlık iman ritüellerini ve kilise kurumunu Konstantinopolis'ten almışlardı. Onlara göre "Tanrı'nın koruduğu kent" Hristiyanlığın tabii olarak başkenti durumundaydı. Hristiyan ekümenliğinin merkezi, kutsal emanetlerin saklandığı yerdi ve Yeni Kudüs olarak ortaya çıkmıştı. Anlaşılacağı üzere bütün Slavlar arasında olduğu gibi Ruslar açısından da Konstantinopolis/Çargrad bir mitos ve hayal şehriydi. Siyasi parçalanmışlık döneminde Konstantinopolis'in dinî ve merkezî özelliği iyice hâkim bir unsur hâline geldi. Tanrının koruduğu kente ve imparatoruna gösterilen saygı, XVI. yüzyılda kilise tarafından ortaya atılan "Üçüncü Roma Moskova" ideolojisiyle farklı bir yön kazanacaktı. Zaten bu dönemlerde kent Türklerin elindeydi. İmparator/çar olarak taç giyen IV. İvan (1547), ekümenik Patrikhane'nin de bunu tanımasıyla, Bizans mirasını sahiplenmeye başlayacaktı.[40] Bulgar ve Sırplar da aslında Doğu Roma'nın Hristiyanlaştırdığı gruplardı. Bunlar Roma'nın hâkim topraklarında birer Ortodoks tebaaya dönüşürken, siyasi güçlerini oluşturdukları andan itibaren giderek Konstantinopolis'e karşı düşmanca bir tavır geliştireceklerdi. Helenleşmeyen bu milletler zaman zaman başkentin kapılarına kadar dayanacak bir askerî harekat bile gerçekleştirip kente göz dikeceklerdi.

Mezhebî farklılığın etkisiyle Batı dünyası, Konstantinopolis'i söz konusu kuzeyli Hristiyanlardan çok daha değişik şekilde algılıyordu. Roma'da papalığın gücünün artması Konstantinopolis merkezli Doğu Hristiyanlığı açısından bir tehdit olabilirdi. Aslında Yeni Roma olarak Konstantinopolis, kendi dünyası dışındaki barbarlara boyun eğdirmek ve din değiştirtmek için gerekli bütün Hristiyanlık imajının sahibi durumundaydı. Bunun sebebi siyasi bir güç olarak da rakipsiz konumda bulunmasıydı. Başkentin patriklik vasıtasıyla dinî otorite hâline gelen gücü, evrensel vasfını vurgulamak üzere "ekümenik" şeklinde tanımlanmıştı. Bununla beraber Karolenj Hanedanı'nın siyasi kudret sahibi olması (812),

39 M. U. Yücel, "Kiev Knezliği Dönemi Rus Kaynaklarında İstanbul", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine,* s. 175-203.

40 *Konstantinopolis 1054-1261,* ed. A. Ducellier ve M. Balard, İstanbul 2002, s. 148-152.

18- İmparator II. Ioannes Komnenos, İmparatoriçe Irene ve oğullarının Ayasofya'ya para bağışlaması (Ayasofya)

Doğu Roma'yı sınırlandırmaya başlamıştı. Zira bu yeni kudretli gücün desteğini alan Roma, Lehistan'dan Hırvat topraklarına kadar uzanan alandaki Batı Slavlarının Hristiyanlaştırma işini âdeta Konstantinopolis'in elinden kapmıştı. Konstantinopolis'in bütün Hristiyanlığın başı olma iddiası böylece giderek sarsılmaya başlamış görünüyordu. Konstantinopolis XII-XIII. yüzyılın "barbar Batılılarını" daha fazla dikkate alma mecburiyetindeydi. Özellikle Latinler X. ve XII. asırlar arası büyük bir gelişme yaşamışlar, nüfus artışıyla birlikte büyük bir ticari, sosyal ve dinî bir değişim ve gelişim içine girmişlerdi. Bunların Konstantinopolis'e yönelik niyetleri şimdilik belirsizdi. Ama parçalanmış siyasi yapı içinde yekpare bir kuvvetin zuhur etmesi pek mümkün görünmüyordu. Güçlü ticaret ağına sahip İtalyan şehir devletleri için Konstantinopolis, Karadeniz'e ve kuzey steplerine, hatta ipek yolunun mahreçlerine uzanan yolda çok önemli bir ticaret ve liman kenti hâline gelmişti. Kentteki ticaret kolonilerinin varlığını idame ettirmesi son derece önemliydi. Bununla beraber mukaddes yerleri hedefleyen Haçlı Seferleri çağı, derinde yatan dinî ve siyasi zıtlaşmaları Konstantinopolis temelinde gün yüzüne çıkaracak gibi görünüyordu. Doğu ve Batı Hristiyanlığı arasındaki ilişkiler, 1085'e doğru tam anlamıyla bozulmuş bir durum arz ediyordu. Kentteki Latin kiliseleri kapatılmıştı, halkın gözünde papa, dinsiz Normanlarla işbirliği yapan biriydi, siyasi çekişmeler sebebiyle papa imparator için aforoz hakkını kullanabiliyordu. Fakat sonra ilişkilerde düzelme vuku buldu. Düzenlenen konsülde kutsal savaş için karar alınınca, orduların Konstantinopolis'te bir araya gelmeleri kararlaştırıldı. Haçlıların bu oldubittisi, Konstantinopolis'te büyük bir endişeye yol açmakta gecikmeyecekti.[41]

İlk Haçlılar 1096'da Konstantinopolis'e geldiklerinde belki de ilk defa bu kadar muazzam bir kent görüyorlardı. Zenginlik ve ihtişamdan gözleri kamaşan bazı Haçlılar

41 *Konstantinopolis 1054-1261*, s. 55-69.

19- Fenarî İsa Camii kazılarında bulunan havari büstleri ile süslü kemer (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

kentin etrafını yağmalamaktan çekinmemişti. Haçlı kumandanlarından Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, birlikleriyle geldiği başkentin önünde karargâh kurarken İmparator Aleksios onları kentle irtibat ettirmeksizin hemen karşı yakaya geçirmek istiyordu. Aralarındaki anlaşmazlıklar Godefroi'nin kente saldırmasına yol açtı. Blakhernai Sarayı Mahallesi tarafından 2 Nisan 1097'de yapılan ani Haçlı saldırısı kentte büyük paniğe yol açtı. Ancak barışçı tavrıyla imparator bunlara karşı gücünü kabul ettirdi ve Godefroi vasallık yemini etmeye ve Boğaz'dan geçmeye istekli olduğunu bildirdi.[42] Bu ilk problem, sonraki Haçlı Seferleri'nde kentin bizatihi kendisini hedef hâline getireceğinin sinyalini vermiş oluyordu. Bu arada söz konusu gelişmelerin canlı şahidi olan Anna Komnena, Haçlı reislerinden Bohemond'un imparatorla buluştuğunda kendisine gösterilen hazine karşısında nasıl bir şaşkınlık duyduğunu nakletmekten kendini alamaz. Bu şaşkınlığın bizzat kenti görenler için de geçerli olduğunu düşünmemek için bir sebep yoktur.[43]

Dördüncüsü gerçekleştirilen Haçlı Seferleri'nin başkentin tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Konstantinopolis'in yükselen talihi epeydir tersine dönmüş durumdaydı, özellikle 1071'den sonra Anadolu'ya giren Türkler karşısında kademe kademe geri çekilen çaresiz bir imparatorluk vardı. O kadar ki Türkler neredeyse çok erken tarihlerde başkentin karşısındaki topraklara yerleşmiş durumdaydılar. Haçlı Seferleri vasıtasıyla bu tehlikenin bertaraf edilemeyeceğini anlayan imparatorluk için tehlikeler giderek çok cepheli hâle gelmeye başlamıştı. IV. Haçlı Seferi bütün korkuların tam anlamıyla gerçekleştiği ve kadim imparatorluğun bir bakıma sonunu hazırlayan olayların başlangıcı olacaktı. En büyük darbeyi ise hiç şüphe yok ki Konstantinopolis alacaktı. Kentin emperyal karakterini bir bakıma sona erdiren 1204'teki Latin işgalinin etkileri ve izleri neredeyse imparatorluğun son nefesini vermesine kadar silinmeyecekti. Modern tarihçiler arasında IV. Haçlı Seferi'nin niçin asıl hedefine değil de Konstantinopolis'e yöneldiği konusu hayli merak edilen bir meseledir. Dönemin tarihçileri için ise aranan suçlu Venedik Docu Enrico Dandalo'dan başkası değildir. Papanın Haçlı seferi çağrısını destekleyen Venedik docunun niyeti Bizans'taki taht değişikliğini kabul etmeyip mevcut imparatorun yerine Batı'ya sığınmış olan önceki imparatorun diğer oğlu Aleksios Angelos'u geçirmekti. Aleksios, Konstantinopolis üzerine gidilip, gözlerine mil çekilerek hapse atılan babası İmparator II. Isaaikos'u kendisiyle birlikte tahta çıkarmaları teklifini getirmiş ve bu arada hayli cömert bir karşılıkta bulunacağını da vaat etmişti. Onun cömert ödülü Venedik docu için bulunmaz bir fırsat olmuştu. Aleksisos 200.000 altın ödemeyi, sefer için asıl hedef olan Mısır'a yolculuk için gerekli erzakı temin etmeyi, 10.000 kişilik Bizans birliğini onların emrine vermeyi

42 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 116-117.

43 *Alexiad,* çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 322.

20- Galata'daki surların tamir edilmesi vesilesiyle hazırlanan 1452 tarihli kitabe. Kitabede, "Değerli soylu yönetici Nicolaus Antonius Spinula bu taşı Roma İmparatorluğu'nun Podestalığını yaparken birkaç günde kule için yaptırttı." yazılıdır (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

taahhüt etmiş bulunuyordu. Üstelik kutsal topraklardaki hâkimiyet için gerekli asker gücünü sağlayacaktı, keza bütün imparatorluğun Roma'daki papanın üstünlüğünü tanıyacağına söz veriyordu. Venedik docu bu çılgınca tekliflerin anlamsız olduğunu gayet iyi biliyordu, Konstantinopolis'te iki defa bulunduğu için gerçek durumun farkındaydı. Ticari rakipleri olan Pisalılar ve Cenovalılara verilen imtiyazlar canını sıkmıştı ve tahttaki İmparator III. Aleksios'a hiç güvenmiyordu.

Haçlı gemileri 23 Haziran 1203'te Yeşilköy açıklarına demir attı. Kentin uzaktan görünüşü, surları, ihtişamı, kuleleri, sarayları, kiliseleri akıllarını başlarından almış gibiydi. Gemiler ertesi sabah sur boyunca ilerleyip Üsküdar tarafına yanaştı ve Temmuz'un ilk günü burada küçük bir Bizans birliğiyle çatışma meydana geldi. İmparator III. Aleksios pek sevilmeyen bir imparatordu; ama kent halkı Latinlerin kendilerine empoze ettiği genç Aleksios'u, kukla bir hükümdar olacağı kanaatiyle, benimseyecek gibi görünmüyordu. Latinler bu duruma biraz şaşırmışlardı, durum genç Aleksios'un söylediği gibi değildi, halk onu iştiyakla beklemiyordu. 5 Temmuz'da gemiler limana doğru ilerledi, ertesi günü zincir kırıldı ve donanma Haliç'e kolaylıkla girdi. Haliç surlarından içeri girişler 17 Temmuz'da gerçekleşti. İmparator, kızıyla birlikte kentten kaçtı. Haliç tarafındaki mahalleler alevler içindeydi, içeride mücadele sürüyordu. Ertesi günü imparatorsuz kalan Bizanslılar II. Aleksios'u hapisten çıkarıp imparator yaptılar. Bu duruma şaşıran Haçlılar, II. Aleksisos'un kendisini hükümdar olarak tanırlarsa oğlu Aleksisos'u ortak imparator yapacağını, onun kendileriyle yapmış olduğu anlaşmayı da onaylayacağını bildiren teklifini alınca bunu kabule mecbur oldular. 1 Ağustos 1203'te IV. Aleksios unvanını alan genç Aleksisos, imparator tacı giydi. Batılı güçler kentin zenginliğine ve kutsal yadigârlara imrenerek bakıyorlardı. Ancak Aleksios verdiği sözleri tutamadı. Kent halkı yeni imparatorun kendilerini ve kiliselerini Roma'ya sattığına kani idiler. Papa da patriği Roma'ya çağırarak üstünlüğünü göstermek istiyordu. Kentte halk ile Batılılar arasındaki büyük gerginlik her an bir çatışmaya dönüşebilirdi. Nitekim korkulan kısa süre sonra gerçekleşti; Bizanslı bir grubun Cenova, Pisa ve Venedik dükkânlarına saldırması, kiliseleri ateşe vermesiyle çatışmalar başladı. Ardından fanatik Latin grupları, kentin Müslüman mahallesine saldırdılar ve buradaki mescidi yaktılar. Yerli halk Müslümanları kurtarmaya gelince, Latinler geri çekildi ve bu sırada bazı binaları ateşe verdiler. Çıkan büyük yangın bir hafta sürdü. Aleksisos kış yaklaşırken Haçlılara vaat ettiği parayı ödeyemeyeceğini artık kabullenmiş görünüyordu. Haçlılar ise borcun kapatılması için sürekli talepte bulunuyorlardı. Sonunda imparatora bir ültimatom verildi. Haçlılar, alacaklarını zor kullanarak tahsil etmek için savaşa kararlı olduklarını bildiriyorlardı. Kentteki çatışmalar artık aleni hâle dönüşmüştü, limanda Venedik gemilerini yakma teşebbüsü başarısız olmuşsa da 1204 Ocak'ında Ayasofya'da ayaklananlar idareyi ellerine geçirmeyi başarmışlardı. Asiler III. Aleksios'un damadı Aleksios Dukas (lakabı Murtzuphlos: Somurtkan) adlı bir asilzadeyi V. Aleksisos olarak tahta geçirirken IV. Aleksisos yakalanarak hapsedilmiş ve öldürülmüştü. Aynı akıbete babası Isaakos da uğrayacaktı.

Yeni imparator Latinleri hemen kentten çıkarmak ve selefinin imzaladığı anlaşmayı da yırtıp atmak istiyordu. Bu durum Latinler için bulunmaz bir nimet oldu, kendilerini bağlayacak hiçbir şey kalmamıştı, artık rahatlıkla kenti ele geçirebilirlerdi. Artık IV. Haçlı Seferi'nin açık bir amacı olmuştu: Konstantinopolis'in zaptı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun fethi. Haçlı liderlerinin 1204 Mart'ında yaptıkları anlaşma şöyleydi: Ganimetler paylaşılacak, bir imparator seçilecek ve eyaletler de kendi aralarında dağıtılacak; Latin asıllı bir imparator seçilmesi altı Venedikli ile altı Franktan oluşan komiteye bırakılacak. Bu heyecanlı anlar yüreği kutsal topraklar için yanan "en Hristiyan" Haçlıları bile etkilemişti. Başlangıçta kentin ihtişamına hayranlık duyan Haçlılar şimdi buranın yerli sakinlerini küçük görüyorlar ve aşağılıyorlardı; üstelik ruhbanları, sapmış ve delalete düşmüş Bizans kiliselerindeki değerli kutsal eşyaların gerçek Hristiyanlara ait olması gerektiğini onlara telkin ediyordu. Mart 1204'te her şey hazırdı, ilk saldırı 9 Nisan'da gerçekleşti ve olaylar çığ gibi büyüdü. Haçlılar şehre girdiler, İmparator Bukoleon sarayına çekildi, geceleyin gizlice kaçıp Trakya'daki

21- Belgratkapı

dönmüş kişiler sana bir gelin odası hazırlayacakları yerde, seni ortadan kaldırıp yok edecek ateşi körüklediler Ah, bir zamanlar zarif hatlarınla imparatorluk ipekleriyle purpur rengine bürünmüş güzel şehir, şimdi nasıl böyle necis, sefil ve her türlü kötülüğe açık hâle geldin, nasıl hakiki evlatlarından yoksun kaldın. Ey, tahtı eskiden yüksekte olan, gücü uzaklara erişen, güzellikte muhteşem, hem genişliği hem de azametiyle füsûnkâr olan şehir, şimdi paha biçilmez hükümranlık tacın kırılmış, saray esvabın, zarif imparatorluk peçelerin yırtılmış, sökülmüş yerlerde yatıyorsun... Seni kim kurtaracak, kim seni teselli edecek, kim koruyacak, kim senin kötü talihine üzülecek, kim dönüp de senin iyiliğini düşünecek...[45]

kayınpederine sığındı. Haçlı liderleri imparatorluk sarayına giderken askerleri bütün şehri yağmalamaya başladı. Üç gündür sürmekte olan yangın pek çok evi yutmuştu, katliam, yağma ve tecavüzler birbirini izliyordu. Emperyal kentin aradan geçen dokuz asır boyunca koruduğu antik hazineler, anıtlar yıkıldı; metal olan değerli heykeller ve eşyalar alındı yahut eritildi; konaklar, saraylar, kiliseler, manastırlar tamamen soyuldu ve tahrip edildi. Tecavüzden rahibeler bile kendilerini kurtaramadı. Kutsal Havariyyun Kilisesi ile Konstantinos'unki dâhil imparator mezarları yağmadan nasibini aldı. Iustinianos'un cesedi bile ortalığa atıldı. Ayasofya'nın altın ve gümüş mihrabı parçalandı. Bir fahişe, patriğin makamına çıkmış şarkılar söylüyordu.[44] Pek çok kutsal eşya ve değerli eser gemilere yüklenerek batıya taşındı. Bunlardan en iyi bilineni Venedik'te San Marko Kilisesi'ndeki tunçtan yapılmış dört at heykelidir. Olayların canlı tanığı olan tarihçi Niketas Khoniates, yapılan tahribatın mahiyeti hakkında nispeten abartıdan uzak bir anlatım sunmuştur. Yeni Roma'nın başkentinin dindaşlarınca yakılıp yıkılmasına şahit olan Niketas, kent için şu ağıtı yakmıştı:

> Ah benim şehrim, benim sevgili şehrim, bütün şehirlerin gözbebeği, kâinatın gururu olağanüstü şaheseri, kiliselerin anası, dinin en büyük önderi, Ortodoksluğun rehberi, ilimlerin hayat kaynağı, bütün güzelliklerin yuvası, sen Tanrı'nın elindeki kâseden ilâhi gazabı tatmak zorunda kaldın. Sen bir zamanlar yağan ve Pentapolis'i yıkıp mahveden ateşten daha feci bir ateşle yandın... Hangi şer güçleri seni dışlayıp yok etmek istedi, hangi kıskanç ve insafsız intikam şeytanları sana çılgınca saldırdı, karşı konulmaz, gözü

Başkentin uğradığı bu büyük yıkımı daha iyi anlamak için bundan yaklaşık otuz yıl öncesine ait bir görgü şahidinin kent hakkındaki intibaları hayli önem arz eder. Tudelalı Benjamin adlı bir Yahudi seyyah, İtalya ve Balkan şehirlerini gördükten sonra geldiği Konstantinopolis'in zenginliğini ve güzelliğini öve öve bitiremez. Buranın çeşitli ülkelerden gelen tüccarlarla âdeta kaynadığını, çok hareketli, zengin bir kent olduğunu, İslam dünyasındaki Bağdat bir tarafa bırakılırsa Konstantinopolis'in bir benzerinin daha olmadığını yazar. İmparatorun sarayının ihtişamından, altın, gümüş ve kıymetli taşlarla bezeli sütunlardan, tahttan söz eder, halkının zenginliğinin göz kamaştırdığını belirtip "Kostantiniye'den zengin başka bir şehir var mıdır bilmem" diyerek hayranlığını tekrar ifade eder.[46] Öyle anlaşılıyor ki bütün bu zenginlik ve ihtişamın sonu Latin işgaliyle gelmişti. Bununla beraber Latin hâkimiyetinde iken kente gelen bazı Batılı gözlemciler hâlâ kentin büyüleyici atmosferinden derinden etkilenmekteydiler. Gerçi bu dönemde ticari hayatta bir gelişme olmuş, kentin sosyal hayatında belirli bir düzelme görülmüştü. Fakat artık Yeni Roma'nın başkentinin kadim özelliklerini önemli ölçüde kaybettiği de açıktı. Doğu Roma'nın toprakları Latinler tarafından paylaşılırken kentte yeni bir Latin imparator vardı. Ortodoks kent şimdi fiziki bakımdan olmasa bile siyasi açıdan Latin kentine doğru dönüşüyordu. Bu emperyal kentin kimliğinin tarihe karışması anlamına geliyordu. Bir ara coğrafi yapısının uygunluğu sebebiyle Venedik'in buraya taşınması bile gündeme gelmişti, ama bu sadece düşüncelerde kalacaktı.

44 D. M. Nicol, *Bizans ve Venedik: Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 118-137.

45 *Niketas Khoniates'in Historia'sı*, s. 152-153.

46 *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri,* çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2009, s. 33-36 (1165-1173 yılları arasında seyahatini gerçekleştiren Benjamin'in eserini 1173'te yazdığı belirtilir).

XVI. yüzyıl sonlarında Venedikli bir diplomat, sözlü olarak kendisine ulaşan bu bilgiyi, İstanbul'un eşsiz konumunu göz önüne sermek için kullanmıştı. Ona göre Venedikliler Fransızlarla birlikte kentin bir bölümünü denetim altında tuttukları sırada "Venedik Devleti'ni olduğu gibi Konstantinopolis'e taşımak nasıl olur?" diye aralarında konuşmuşlardı. Çünkü burası Venedik'in "dünya gemiciliği algılayış dehasını ve denetimini" verimli komşu bölgelere kadar yaymak için çok uygun görünüyordu.[47] Yazar bu kenti görmenin dünyada görülebilecek en güzel şeyi görmek olduğuna vurgu yaparak argümanını güçlendiriyordu.

IV. Haçlı Seferi gerçekten amacına ulaşmıştı. Bunu bütün Batı dünyasına bildirmek "Tanrı'nın inayetiyle Romalıların İmparatoru" olan Baudouin'e düşecekti. Haberi alan Papa III. Innocentius da bu işgali bir Tanrı mucizesi olarak görüyordu, hemen imparatorluğu ve onun hükümdarını manevi himayesine aldı. Venedik docu Hristiyanlığa büyük hizmet etmişti, artık Haçlı yemininden azade olabilirdi. Konstantinopolis bundan sonra "Romania İmparatorluğu"nun merkezi olacaktı. "Bizans'taki Venedik" güçlü bir şekilde ortaya çıkmış oluyordu. Kent bu yanmış ve yıkılmış hâlini çok uzun süre korudu. 1261'e kadar süren Latin hâkimiyeti döneminde Konstantinopolis kayda değer bir imar hareketine sahne olmadı. Latinler yeni bir yapı yapmadılar, bazı kiliselere el koyarak bunları kullandılar. Kyriotissa (Kalenderhane Camii) Fransiskenlere ayrılmıştı, onların yaptığı ve bugün Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Aziz Franciscus freskosu Latinlerden kalan tek sanat eseridir. 1261'de VIII. Mikhael Palaiologos imparator olarak kente geldiğinde birkaç yıldır süren karışıklıklar ve kentin iyice tahribine yol açan olayların da etkisi sonucu tam bir enkaz ile karşılaşmıştı. Kentin yeniden imarına girişildiyse de korkunç tahribatın izleri kolay silinmedi.

Arap coğrafyacı Ebü'l-Fidâ, İbn Battuta ve İspanyol elçisi Clavijo'nun anlattıkları, kentin Latin işgalinden sonraki toparlanmasının çok uzun zamana yayıldığını ortaya koyar. Onların anlattıklarından ve bugüne ulaşan eserlerden hareketle kentin Osmanlı fethi öncesindeki fiziki durumunda büyük bir gelişme olmadığı söylenebilir. Ebü'l-Fidâ (1331) kenti rutin ifadelerle Ayasofya ve önündeki tunçtan heykelden bahsederek kısaca anlatırken, suriçinde ekin alanları ve bostanlıkların olduğunu ve kentte hayli harap bina bulunduğunu açık şekilde yazar.[48] İbn Battuta 1332'de kentin daha önce uğradığı tahribattan bihaber olarak burayı "muhteşem Kostantiniye" diye anar. Kent "sonsuz derecede büyüktür" ve iki kısma ayrılmıştır. "Astanbul" denen kısım Haliç'in doğu yakasındadır. Hükümdarla devlet erkânı burada oturur, nüfusun çoğu da buraya yerleşmiştir. Çarşıları düzenli ve taşla döşelidir, ayrıca çarşı esnafının ve zanaatkârların çoğu kadındır... Bu kadar kalabalık şehirde halkın ekserisi rahipler, münzeviler ve keşişlerden oluşuyor."[49] İbn Battuta belli belirsiz de olsa kentin erkek nüfus bakımından eksikliğini satır aralarında verir, kadınların pazarcılık yapmaları da bununla ilgili gibi görünür. Onun Latinler ile ilgili verdiği bilgiler ise sadece Galata tarafının tasvirini içine alır. İbn Battuta'nın bu anlatımına karşılık 1403 Ekim'inde kente gelen İspanyol/Katalan elçisi Clavijo, başkentin eski ihtişamından çok şey kaybetmiş olduğunun farkındadır. Gezdiği kiliselerden ve saraylardan söz ettikten sonra kentin fiziki konumunu tasvir ederken şöyle der:

> İstanbul şehri kalın ve yüksek surlarla çevrilmiştir, bu duvarlar üzerinde birçok kule dikkati çeker. Surlar üçlü bir yapı arz eder. Üçlü surun uzunluğu 29 km.'dir. Bu surların bir tarafı Marmara'ya diğer tarafı Haliç'e hâkimdir. Marmara Denizi'nden uzakta ve Haliç'e hâkim olan kesimde Blachernea sarayı bulunur. Şehir geniş olmakla birlikte nüfus pek fazla değildir. Şehrin içindeki tepelere, vadilere ekin ekilir ve her yerde bahçeler vardır. Kentin en kalabalık iskân yeri Marmara'ya uzanan bölümdür. Ticaret merkezi ise limanın bulunduğu Galata kesimidir... Şehrin her tarafında muazzam saraylar, kiliseler ve manastırlar vardır. Ancak bunların çoğu haraptır. Bütün bunlardan Konstantinopolis'in ilk devirlerde dünyanın en asil başkentlerinden biri olduğu anlaşılır... Rumlar bu şehre bizim gibi Constantinople demezler İstanbul derler.[50]

Açıkça fark edileceği gibi yarım asır sonra gerçekleşecek Osmanlı fethi öncesinde kent, Clavijo'nun Latin işgalinden bir asır sonraki bu gözlemlerinin ışığında hâlâ kendisini toparlayamamıştır. Nüfusu azalmış, binalarının çoğu harap büyük bir kasabaya dönmüştür. Konstantinopolis'in yeniden emperyal bir başkente dönüşmesi için Osmanlı Türklerinin kenti ele geçireceği XV. yüzyılı beklemek gerekecektir.

47 L. Valensi, *Venedik ve Bâb-ı Âli: Despot'un Doğuşu*, çev. A. Turgut Arnas, İstanbul 1994, s. 76.

48 *Geographie d'Aboulfeda,* çev. Joseph-Toussaint Reinaud, Paris 1848, c. 2, s. 315-316; Âşık Mehmed'in *Takvîmü'l-büldân*'dan yaptığı nakil şöyledir: "Dâhil-i sûr-ı Kostantiniye'de müzdera' ve besâtin vardır ve medine-i Kostantiniye'de harâb-ı kesîr vardır." (*Menâzirü'l-avâlim,* c. 3, s. 1068).

49 *İbn Battuta Seyahatnâmesi,* çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000, c. 1, s. 504-505, 508.

50 *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat,* çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 2007, s. 48-49.

22- Konstantinopolis'in 1453'teki topoğrafyası (Ernest Mamboury)

İkinci Roma'nın hemen yanı başındaki sınır hattında bir Türkmen Beyliği olarak ortaya çıkacak Osmanlı Türkleri için ise bu kent, her şeye rağmen çok farklı bir yere sahipti. Osmanlılar 1300'lü yılların başından itibaren başkentin etrafında kesif bir faaliyet içinde olmuşlardı. Buranın öneminin de farkında idiler. Öyle ki İslami literatürden gelen algılarla beslenen Osmanlı entelektüelleri için burayı ele geçirmek hiç şüphesiz kutsal bir dava gibi görünüyordu. Fakat ilginç şekilde bu kentin İslam'ın Peygamberi'nin hadislerine dayanan bir başka karanlık yüzü daha vardı ve Osmanlı entelektüel dünyasında, birtakım siyasi mülahazalardan da beslenmiş olarak bu yönü hayli etkili vurgularla kendisini gösterecekti. İstanbul'un İslam ve Türk dünyasında İstanbul imajının olumlu ve manevi açıdan elde edilmesi gereken bir ideal yer olarak görüldüğüne şüphe yoktur. Şehrin Osmanlı fethiyle birlikte farklı bir mahiyete bürünecek olan emperyal dönüşümünde, söz konusu algıların yerini tayin etmek son derece önemli görünmektedir. Ancak meselenin başka yönleri de vardır. Her büyük ve önemli başkent gibi Kostantiniye/İstanbul hakkında türlü söylentilerin ortaya çıktığı, başa gelen felaketlerin inançsızlıkla bağdaştırıldığı bir devirde, şehrin bütün kötülüklerin kaynağı olarak görüldüğü de belirtilmelidir.

Osmanlıların Bizans'ın başkentinin etrafını çeviren devleti için Kostantiniye siyasi açıdan âdeta bir "çıbanbaşı"

23- Fatih Sultan Mehmed savaşırken (*Hünernâme)*

gibi telakki ediliyor; aynı zamanda entelektüel dünyasında da eski Bizans ve Arap edebiyatında gelen etkilerle bir taraftan kutsal bir şehir, öte yandan da aynı nispette toprağında lanetin ve kötülüklerin kol gezdiği bir belde olarak nitelendiriliyordu. Başkentin bu meşum yüzüne çok sonraları 1544-1547 yılları arasında İstanbul'da bulunan Fransız seyyah Pierre Gyllius de işaret etmişti: Seyyah şehrin kadim eserlerini tanıtırken Bizans kaynaklarına dayalı olarak bu muhteşem payitaht hakkında olumsuz söylentileri ve kötü kehanetleri de belirtme ihtiyacı duymuş ve Bizanslı Ioannes Tzetzes'e dayanarak "Öküz böğürecek, boğa yas tutacak.", "Yazık sana İstanbul yedi tepe üzerinde oturuyorsun, bin yıl yaşamayacaksın." gibi rivayetlere yer verip bunların yorumunu yapmıştı.[51] Söz konusu rivayetler, yazarın döneminden bir asır evvel ortadan kalkan Bizans'ın kadim sakinlerinin kalbinde şehirleri hakkında kökleşmiş olan, bir gün korkulu günlerin geleceği beklentisinin acı bir tezahürüydü.

Aslında bu büyük başkent için apokaliptik yani kıyametle ilişkilendirilen kehanetlerin tarihi hayli eskidir. Hristiyan inancında erken tarihlerden beri dünyanın sonunun geleceği beklentisi hâkim bir argüman olmuştu. Hristiyan Roma'nın ortaya çıkışından sonra da bu düşünce sürdü. Tevrat'a dayandırılan apokaliptik unsurlar İncil'de de etkili bir anlatımla sunulmuştu. Göğe yükselen Hz. İsa'nın tekrar gelişi beklentileriyle beslenen bu kıyamet anlayışı içinde, bu son saati belirleyecek işaretler önemliydi. Hastalıklar, kıtlıklar, depremler, sahte peygamberler, Karşıt Mesih'in (Deccal) zuhuru, son saatin habercileri gibi mütalaa ediliyordu. İlk Hristiyanların Roma İmparatorluğu için uyarladıkları kehanetler, Roma'nın Hristiyan bir devlete dönüşmesiyle kısmi bir mahiyet değiştirdi. Ancak bu bile nihai akıbetin öngördüğü bir olgu idi, çünkü Hz. İsa, İncil'in bütün dünyaya vaaz edecek bir konuma ulaşacağını söylemişti. Bununla beraber kehanetler, imparatorluğun merkezinin Konstantinopolis'e taşınmasıyla farklı bir yönelim arz etti. Son saatlerin zuhurunda Roma'nın rolü, şimdi Konstantinopolis merkezli olarak tezahür etmeye başladı. Yani günahlardan son arınma şartı olarak yıkılması gereken lanetli imparatorluk başkentleri dizisinde Konstantinopolis, Babil ve Roma'nın yerini almış bulunuyordu.

Kıyamet senaryoları içinde yer alan İstanbul'un, burayı hedefleyenler için sadece mukaddes bir vazife, Peygamber'in müjdesine mazhar olmak isteyen hükümdarların ilahi bir misyonu yahut kızıl elması şeklinde, birçoğu çok sonraları ortaya çıkmış kutsi unsurlarla idealize edilmiş bir yer olarak değil, aynı zamanda lanetli, her türlü tehlikeye açık, yıkılıp yeniden inşa edilmemesi gereken "menhus" bir yer olarak da algılandığını, bunun ciddi bir literatür birikimiyle de desteklendiğini gözden kaçırmamak gerekir. Bu olayın sosyal ve dinî boyutunun temelleri ister Bizans "söylenceleri", ister daha eskiye giden ve başka şehirler için söylenip de sonradan İstanbul ile özdeşleştirilmiş olan unsurlara dayalı olsun, hakkında ciddi bir bilgi birikiminin ve literatürün varlığının mevcudiyeti, boş ve gereksiz inançlar manzumesi olarak görülüp bir tarafa bırakılmasını önleyecek ölçüde dikkate alınmasını mecburi kılmaktadır. Babil, Roma gibi lanetli imparatorluklar başkenti silsilesi içine İstanbul'un da dâhil edilişi, apokaliptik gelenek bakımından son derece dikkat çekicidir. Bu söylemi, herkesçe bilinen ve tanınan kalabalık şehirlerde yaşayanların başlarına gelen felaketler karşısında günahkârlıklarını, oturdukları şehirle bütünleştirme eğiliminin bir yansıması şeklinde sosyo-psikolojik bir çerçevede algılamak da mümkündür. Ayrıca fethin muhalifleri için de bu konunun önemli bir dayanak ve argüman teşkil etmesi, tarihî değerlendirmeyi

51 *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, s. 175-178. Gyllius eserine ayrıca, daha etkili olan Erythraili Sbylla'nın meşhur kehanetini de kaydetmiştir.

24- Osmanlıların İstanbul'u fetih girişimlerinin iki abidesi Rumeli ve Anadolu hisarları (II. Mahmud'a Rusya'dan hediye edilen saatten ayrıntı, TSMK, nr. 53/106)

yerli yerine oturtmaya yardımcı olacak verilere ulaşmayı sağlaması açısından müstağni kalınmayacak raddelerde ilgi çekici bir hususiyet taşır.[52]

İKİNCİ BÜYÜK DÖNÜŞÜM: OSMANLI İSTANBUL'U

Klasik Çağın Dünya Kenti

Kadim Roma'nın ikinci büyük payitahtının, kuruluşundan 1.100 yıl sonra ilk defa bir ölçüde kehanetleri haklı çıkarırcasına doğudan gelen bir kavim tarafından ele geçirilmesi, hiç şüphe yok ki bu muhteşem kentin tarihî dönüşüm süreci içinde son ana kırılmayı işaret eder. XV. yüzyıla gelindiğinde kentin zaptı, sadece siyasi ve askerî gereklilik şeklinde türlü olumsuz imajlarla yüklü olsa da mukaddes bir hedef hâline gelmişti. Beylikten devlet sistemine geçişi sağlayan, benzerlerinden gittikçe farklılaşan bir siyasi ve sosyal yapıyı haiz olan, bünyesinde türlü dinî ve etnik grupları bir arada yaşatma tecrübesi edinen Osmanlılar, bu kadim şehre sahiplenmeyi hem doğuya hem de batıya hâkim olma yolunda önemli bir merhale olarak görüyorlardı. İstanbul'un artık mukadder olan düşüşü, 1453'te gerçekleşti ve bu hadise Batı için çok sarsıcı oldu; genel olarak bütün Hristiyan dünyasında büyük bir korku yarattı. Buna mukabil İslam dünyasında şaşırtıcı bir serinkanlılıkla karşılandı.[53] Şehri alıp burayı âdeta yeniden teşkilatlandırarak büyük bir imparatorluğun merkezi hâline getiren Fatih Sultan Mehmed'in, o sıralarda İslam dünyasının önemli devletlerinden olan Kahire merkezli Memlük Sultanlığı ile İran coğrafyasına hâkim olan Karakoyunlulara yolladığı fetih müjdesi, özellikle İslam'ın mukaddes yerlerinin kontrolünü ve hilafet makamını ellerinde bulunduran Memlükler tarafından önemsiz, sıradan bir olay gibi gösterildi.[54] Şüphesiz Memlük Sultanlığı bunun çok büyük bir iş olduğunun farkındaydı, ama siyasi çekişme ortamı içinde şimdi İslam dünyasında kendi otoritesini ciddi bir şekilde sarsacak bu yeni durumu önemsizleştirme çabası içine girmişti. Ancak İstanbul'un fethi ile ilgili haberler Müslüman dünyasında genellikle büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı, az sonra da bunun yerini büyük bir dinî öngörünün gerçekleşmesi dolayısıyla tarifsiz bir sevinç almaya başladı. Fetihten sonra kaleme alınan fetihnamelerdeki vurgular bu dinî misyonun nasıl tamamlandığını ortaya koyan ifadelerle süslüdür.

Bununla beraber, fetih olayının akisleri asıl Hristiyan dünyasında etkisini hemen hemen hiç kaybetmeyecek ölçüde canlı tutuldu. Daha ilk haberler ulaştığında bir kardinalin Venedik docuna yazdığı mektuptaki artık bütün Hristiyanların ve Roma'nın tehdit altında olduğu, bu "vahşi barbarların" durdurulması gerektiği yolundaki ifadeleri, Batı dünyasının zihinlerinde asla unutulmayacak korkuların erken tarihli bir yansımasıydı.[55]

52 Feridun M. Emecen, "Lanetli Şehir Düştü: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları", *Osm. Ar.*, 2003, sy. 22, s. 191-205; ayrıca Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, İstanbul 2012, s. 38-62.

53 Feridun M. Emecen, "Dünya'da Fethin Yankıları: Doğu ve Batı", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, 2010, sy. 8, s. 13-19.

54 Ahmed Ateş, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *TD*, 1952, c. 4, sy. 7, s. 21-23, 33-36, 44-50.

55 Bu gibi metinler Pertusi tarafından toplanmıştır: *İstanbul'un Fethi: Dünyadaki Yankısı,* çev. Mahmut H. Şakiroğlu, İstanbul 2006, c. 2, s. 9-11.

25- Ayasofya Camii'nin iç görünümü (Fossati)

Onların nazarında burası artık "Konstantinopolis" değildi, Türklerin kenti yani "Türkopolis" olmuştu. Ancak bu adlandırma kenti fethedenlerce hiç kullanılmayacaktı. "İstanbul" adı tercih edilecek, ilginç bir benzetmeyle bu isim "İslambol"a da çevrilecekti. Osmanlılar bu kent için "Kostantiniye", "İstanbul" ve "İslambol" adlarını bir arada kullanmakta bir beis görmeyeceklerdi. Yine de Batı dünyasında Konstantinopolis'in bir gün yeniden Hristiyanların eline geçeceği düşüncesi canlı bir şekilde sonraki yıllarda da sürdü. O kadar ki daha 1494'te Fransa Kralı VIII. Charles (ö. 1498), Bizans imparatorluk unvanını son vâris olarak kabul edilen Andreas Palaiologos'tan satın almış, İtalyan savaşları sırasında Roma'ya girdiğinde kendisini Konstantinopolis'in imparatoru olarak takdim etmişti. Fransız diplomatı Savary de Brèves (d. 1560-ö. 1628), uzun süre ikamet ettiği İstanbul'un zaptı için projeler geliştirmiş, De La Croix (ö. 1704) adlı bir başka diplomat kolay bir şekilde yakılabilecek durumdaki kentin zahmetsizce alınabileceğini beyan etmiş; Fransa Kralı XIV. Louis ise İstanbul'un fethi için ciddi planlar yaptırmıştı. Bütün bu hülyaların gerçekleştirilmesi şüphesiz mümkün görünmüyordu, ama yapılan hazırlıklar dolayısıyla dönemin İstanbul'u hakkında geride hayli detaylı tasvir ve planlar kalmıştır.[56] Böylece fetihten bir asır sonra üç kıtaya yayılacak, batıda Viyana kapılarına ulaşacak bu büyük ve muhteşem siyasi teşekkülün kalabalık, kozmopolit, herkesçe bilinen başkenti güçlü bir şekilde yeniden doğuyordu. Üstelik eski Doğu Roma'nın başkenti olduğu dönemlerden daha da ihtişamlı, farklı bir medeniyetin devasa mimari eserleriyle donatılmış, fiziki yapısı önemli oranda farklılaşmış, sosyal yapısı da eskiyi aratmayacak derecede karmaşık durumunu korumuş bir metropol hâline gelmişti. Yani şehir tarihindeki ikinci ve belki de diğerlerinden hayli farklı bir zeminde gelişen dönüşümüne adım atmış bulunuyordu. Burası artık fetihten sonra klasik çağını yaşamaya başlayan yeni bir imparatorluğun kalabalık, çokdilli ve kozmopolit karakterli payitahtıydı. Diğer benzeri imparatorluk

56 Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Tasarısı*, Ankara 2004.

26- Ayasofya Camii'nin dış görünümü (Fossati)

başkentleri gibi burası da âdeta "Yeni Babil" gibi telakki edilmekteydi. Ancak aynı zamanda tek din, tek hükümdar ve tek devleti hâkim kılma ideali peşinde koşan imparatorluk düşüncesinin minyatür bir modeli hâline gelmiş durumdaydı. Osmanlı payitahtı olarak geçirdiği dönüşümler ise onun bugüne ulaşan fiziki, sosyal ve manevi konumunu açık şekilde belirleyecekti.

Fethedildikten sonra İslami literatürdeki adlandırma geleneğine uygun olarak, "Konstantiniye", Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında "İstanbul" şeklinde anılan, XVI. yüzyıldan sonra kentin oluşan İslami hüviyetine atfen İstanbul kelimesinden mahreç "İslambol" olarak da isimlendirilen imparatorluk başşehri, yeni sahiplerinin anlayışı doğrultusunda eskisine nispetle çok farklı bir sosyal ve fiziki doku kazanmaya başladığı yeni bir sürece girdi. Yeni sahiplerinin elinde, tarihî yarımadanın dışına taşmaya başlayarak zamanla bir büyük imparatorluk merkezinin renkli hayatının hâkim olduğu, Avrupa ile Asya arasında Karadeniz'in kuzeyi ile Akdeniz'e açılan deniz ve karayollarının birleştiği, böylesine bir konumun ve geniş hinterlandının öngördüğü şekilde farklı kültürlerin bir arada kaynaştığı bir büyük merkez özelliği kazandı. Hatta öyle ki neredeyse bütün bir imparatorluk, zaman içerisinde İstanbul merkezli bir kültür ve sosyal yapının etkisi altına girdi. Bilhassa XV. asırdan itibaren taşradaki şehir hayatında başkentin manevi ve kültürel baskısı sürekli olarak hissedildi. Bu ise İstanbul'u bir cazibe noktası hâline getirdi, üstelik bunun da rolüyle ekonomik bakımdan bütün dikkatler buraya toplandı.[57]

27- Fatih Sultan Mehmed:
"Stanbul'u açan Sultân Mehemmed / Cenâb-ı Hakk'dan olmuşdu müeyyed"

XVI. asırdan itibaren imparatorluğun yayılmış olduğu üç kıtanın neredeyse bütün renklerini ve hususiyetlerini taşımaya başlayan başkent, kalabalık ve kozmopolit sivil nüfusu yanında sarayın ve görevlilerinin de bu sivil hayatı etkilediği, şekillendirdiği bir yer durumuna geldi. Hatta bütünüyle imparatorluk ailesi, saray ve çevresiyle özdeşleşen bir özellik dahi kazandı. Adı bile çok defa bu hususiyeti aksettirecek derecede (*Âsitâne*, *Dersa'âdet*, *Deraliyye* vb.) yaygınlaştı. Özellikle

57 Örnek olarak hanedana mensup şehzadelerin bulundukları sancak merkezi şehirler bu bakımdan dikkat çekicidir Manisa ve Amasya payitaht merkezli bir kültürel etki altında kalmıştır: Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2007, tür. yer. Keza Feridun M. Emecen, "Orta Karadeniz Bölgesinde Antik Kaleden Şehre Bir Gelişim Süreci Örneği: Amasya Tarihine Genel Bakış", *Omeljan Pritsak Armağanı,* ed. Mehmet Alpargu ve Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 681-696.

28- Eyüp Sultan Türbesi (Pertusier)

entelektüel kesimde, tarihçi ve edebiyatçıların eserlerinde imparatorluk ile payitaht birbiriyle bütünleştirilmiş bir şekilde tanımlandı. Hatta bazılarının eserlerinde bütün imparatorluğa, İstanbul ve saray noktasından bakış öne çıkarıldı. Siyasi ve sosyal olaylar genellikle İstanbul merkezli olarak takdim edildi, tarihçiler hanedan tarihini İstanbul ile birleştirerek kaleme almayı tercih etti.

Bütün bunlar fetih sonrası İstanbul'un durumu ve sosyal değişimi, vuku bulan olaylar ile ilgili olarak kaynaklarda bol bilgi akışıyla da kendini gösterir. Bu kaynaklardaki bilgilere bakıldığında genellikle olayların devlet idarecileri, kapıkulu ve ulema üçgeni dâhilinde anlatıldığı görülür. Sivil halkın katkı ve rolü ise yine bu çerçeve içinde değerlendirilir. Padişahların cülusları, vefatları, haftanın belirli günlerinde çeşitli maksatlarla şehre inmeleri, yapılan teftişler, ileri gelen devlet adamlarının faaliyetleri, imar hareketleri, iaşe meseleleri, piyasa hareketliliği, yabancı elçilerin karşılanışı, ordunun sefere çıkış törenleri, saray kaynaklı düğün, sünnet gibi olaylar vesilesiyle yapılan büyük şenlikleri, deprem, sel vb. tabii afetler, siyasi karmaşa ve kapıkulunun çıkardığı şehir isyanları, bu eserlerin ana konularını oluşturur. Bu da İstanbul tarihinin olaylar ve insanlar temelli geçmişini, hususuyla temel dönüm noktalarını anlamak bakımından önemli ipuçları sağlar. Fetihten sonra imparatorluk çağının edebî örnekleri olarak karşımıza çıkan özel veya resmî nitelikli, bir bölümü günlük şekilde, bazıları ise genel bir çerçevede kaleme alınmış tarih külliyatı giderek çoğalmış ve İstanbul tarihinin Osmanlı dönemini, daha öncesiyle kıyas kabul etmeyecek derecelerde, faydalanılabilir bilgilerle ortaya koymuştur. Bunlara ek olarak Batılı seyyahların gözlemleri de İstanbul tarihi bakımından vazgeçilmez kaynaklar olarak yerini almıştır.[58] Üstelik zengin resmî belge koleksiyonları, kitabi kaynakların boş bıraktığı birçok sosyal ve ekonomik meseleyi anlamaya, şehrin fiziki yapısını, bu dünyanın en hareketli ve Doğu'nun kapısı sayılan liman şehrinin ticari kapasitesini kavramaya yardımcı olabilecek doneler sunar.[59] Böyle bakıldığında hakkında pek çok kitap kaleme alınmış olması icap eden İstanbul için hâlâ önemli boşluklar bulunduğu da açıktır. Keza sosyal yapıyı toplum ilişkilerini ortaya koyacak önemde olan ve "şer'iye sicilleri" denen mahkeme kayıtlarını havi yüzlerce defterin varlığı, İstanbul araştırmalarına farklı bir yön kazandırabilecek önemdedir.[60] Bütün bu tip kaynaklardan yeteri derecede yararlanılmadığı göz önüne alınırsa, "Osmanlı İstanbulu"nu bütün yönleriyle anlamak ve ortaya çıkarmak gibi büyük bir araştırma alanının karşımızda bulunduğu anlaşılır.

Fetihten sonra İstanbul, özel bir idari statüye sahip olan, Galata, Üsküdar ve Eyüp ile organik bir bütünleşme sürecine giren bir kadılık hâline getirildi. Böylece "kazai statüsü" belirlenen sur içindeki, yani tarihî yarımadadaki İstanbul, resmî belgelerin deyişiyle "nefs-i İstanbul",

58 İstanbul ile ilgili seyahatnamelerin topluca bir listesi için bkz. Semavi Eyice, "İstanbul'un Tarihi Eserleri", *İA*, V/2, s. 1214/137-144.

59 İstanbul ile ilgili mühimme kayıtlarının önemli bir kısmı seçmelerle Ahmed Refik tarafından yayımlanmıştır: *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* (1495-1591); (1592-1688); (1688-1785); (1786-1882), 1988 (dört kitap hâlinde). Ayrıca İstanbul'a ait ahkâm kayıtları da seri şekilde neşredilmiştir: *İstanbul Külliyatı: İstanbul Ahkam Defterleri,* haz. Ahmet Tabakoğlu v. dğr., VI c., İstanbul 1997-98.

60 İstanbul şer'iyye sicilleri ile ilgili yeni bir neşir projesi kapsamında İSAM tarafından 40 defterin yayımı gerçekleştirilmiştir.

29- Fatih Sultan Mehmed Hipodrom'da (*Hünernâme*)

30- Fatih Camii (Gouffier)

sadece fiziki sınırlarıyla değil, idari ve hukuki açıdan da bir vahdet oldu. Fatih Sultan Mehmed, payitahtını nüfus nakilleriyle ve büyük imar hareketleriyle yeniden ihya ederken gayrimüslim tebaa için de bazı yeni uygulamaları devreye sokmuş, Ortodoks Patrikliği'ni devam ettirerek şehre yerleşimi desteklemiş, inşa ettirdiği cami ve medrese ile aynı zamanda İslami bir merkez olmasını sağlamaya çalışmıştı. Onun kente İslami bir karakter kazandırma çabaları, aynı zamanda eskisinden hayli farklı yeni bir payitaht kurma amacından kaynaklanıyordu. Yukarıda da temas edildiği gibi genel kanaat bu kentin üzerindeki lanetin ancak tamamen yıkılıp yeniden kurulmasıyla ortadan kalkacağını öngörmekteydi. Ayasofya bizzat Hz. Peygamber'in ileride Müslümanların mescidi olacağı müjdesini verip bu amaçla yaptığı yardımla inşa edilmiş olduğundan yerinde bırakılıp diğer bütün binalar yerle bir edilmeliydi. Fatih Sultan Mehmed şehri yeniden kurmak için yola çıktığında Osmanlı kamuoyunda hayli etkili olduğu anlaşılan bu kanaatlerin farkındaydı. Ama o, bu gibi rivayetleri bir tarafa bırakıp İstanbul'un imarı için daha gerçekçi bir yol izleyeceğinin sinyallerini vermekteydi. Nitekim yeni Osmanlı İstanbul'unun planlı şekilde yeniden inşasını hemen başlatmakta bir beis görmedi. Üstelik Bizans'tan kalan binaların çoğunu da harap hâlde bırakmayıp farklı amaçlarla kullanma yolunu tercih etti. Kentin içinde yaşayan gayrimüslimlerin ihtiyacı olan kilise ve manastırlara dokunulmadı. Etrafında kimse kalmamış olan harap hâle gelen kiliseler ve bazı manastırlar ise camiye tahvil edildi. Şehrin Osmanlı idaresi altındaki ilk önemli dönüşümü böylece başlatılmış oluyordu.[61]

Aslına bakılırsa İstanbul'un fiziki açıdan genel konumunu değiştirecek bir durum gözükmüyordu. Fatih Sultan Mehmed, sıfırdan bir kent değil, Bizans mirası üzerinden yeni bir Osmanlı payitahtını oluşturacaktı. Bunun için idare, pazar ve mabet yerlerinin ana çekirdek olarak belirlenmesi gerekiyordu. Fakat kadim yerleşme alanı zaten bu üç ana unsura ait bölümlere sahipti. Fatih'in yaptığı önemli iş, Pazar yeri olarak Bizans döneminde de çarşı alanlarını oluşturan bölgede bir bedesten inşaatını başlatması (1456) ve böylece eski kentin düzenine kalıcı bir katkı yapmasıydı. Bu bedesten zamanla daha da gelişecek ve kentin büyük çarşısını teşkil edecekti (Kapalıçarşı). Kentin ana mabedi Ayasofya idi ve eski çekirdek alan itibarıyla bu anlamda bir değişme olmamıştı. Ayasofya cami hâline getirilip esaslı bir şekilde tamir edildi. Fakat Fatih'in kente her yerden görünür bir İslami damga vurması ve bir ölçüde Ayasofya'ya alternatif bir dinî bina düşünmesi hayli ilginçtir. Düşünülen yer Bizans imparatorlarının mezarlarının bulunduğu tepeydi ve burada Havariyyun Kilisesi (Hagioi Apostoloi) vardı. On İki Havari Kilisesi'ni aslında Ortodoks Patrikliği'ne hasretmişti, fakat çok harap hâldeki bu binada barınamayacağını söyleyen patriğe başka bir yer göstermiş

61 Halil İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXXIII, 220-239.

31- Galata ve Suriçini, Fenerbahçe'den Ortaköy'e kadar, Marmara ve Adalar ile Boğaz'ın iki yakasını, Üsküdar'ı ve Haliç'in iki yakasını, semt isimlerini, surları, İstanbul'un tarihî kapılarını ve adaları gösteren plan (Pîrî Reis)

32- Topkapı Sarayı (TSMK, nr. 17/727)

(1455), ardından da buraya kendi adını taşıyan külliyeyi yaptırmıştı (1463-1470). Cami, medrese, tabhane, imaret, darüşşifa, çarşı ve hamamdan oluşan bu muazzam yapı kompleksi bir bakıma İstanbul'un geçireceği esaslı değişimin ilk emperyal örneğini oluşturacaktı. Ayrıca bu külliye bulunduğu mevkiin de durumu sebebiyle, kentin ileride kazanacağı tarihî siluetin ilk beliren parçası olacaktı.[62] Bu külliyenin inşasıyla İstanbul'un dinî alanı, bir bakıma Ayasofya'dan buraya doğru kaymış oluyordu. Zamanla Ayasofya, yeni sarayın da hemen yakınına inşa edilmiş olması sebebiyle bir ölçüde hanedanın özel mabedine dönüşürken, Fatih Külliyesi dinî zümrelerin toplandığı ilk önemli mekân olma durumunu korumuştu. İmparatorluk törenlerinin ihya edildiği ileriki zaman diliminde Fatih Camii ve burada yer alan II. Mehmed'in türbesi, Eyüpsultan'a kadar uzanan emperyal ziyaretlerin önemli bir durağını oluşturacaktı.

Fatih Sultan Mehmed yeni payitahtında ilk ikamet yerini de Bizans dönemindeki Forum Tauri yani bugünkü Beyazıt Meydanı'nın kuzeyinde yaptırmıştı. "Eski Saray" denilen bu ikametgâh yine eski İstanbul'un çekirdek yönetim alanı dışında kalıyordu, fakat az sonra Saray-ı Cedid'in inşasını başlatması bu durumu değiştirecekti. Yeni Saray için seçilen yer Fatih Camii ile birlikte yine tarihî siluetin bir başka parçası olmuştu.[63] Cami inşaatıyla neredeyse aynı tarihlerde başlatılan inşaat (1465-1478) sonucu Tanzimat Dönemi'ne kadar uzanan Osmanlı klasik çağı boyunca hanedanın ikamet ettiği, üç kıtaya yayılan devasa imparatorluğun idaresinin gerçekleştirildiği bir yönetim alanının çekirdeği oluşturulmuş bulunuyordu. Burası "südde-i sa'âdet, der-sa'âdet, der-aliyye" idi ve bizatihi kentin adıyla özdeşleşmişti. Ayrıca yine Fatih'in emriyle vezirler ve şeyhler de değişik semtlerde külliye ve camiler yaptırdılar. Veziriazam Mahmud Paşa kendi adına cami, imaret ve hamam inşa ettirmiş, Gedik Ahmed ve Karamanî Mehmed paşalar da benzeri külliyeler oluşturmuşlardı. Mahmud Paşa ayrıca ikinci bir büyük çarşı alanı daha meydana getirmişti. Öte yandan, Eyüp Sultan'ın mezarının keşfiyle burada yapılan cami ve türbe inşası, kentin surlarının bitişiğinde yeni bir Osmanlı/Türk kasabasının temellerinin atılması anlamına geliyordu.

Bütün bu fiziki görünümü değiştirmeye başlayan inşaat faaliyetleri, kentin nüfus açısından kalabalıklaşmasına yönelik tedbirlerle birlikte cereyan etmişti. İskânı düşünülen alanlarda yeni mahalleler teşkil edildi, buralara toplu hâlde kendi istekleriyle veya zoraki sürgünlerle nüfus nakilleri yapılmaya

62 Semavi Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", *DİA*, XII, 244-249.

63 Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007; Zeynep Tarım Ertuğ, "Topkapı Sarayı", *DİA*, XLI, 256-261.

başlandı. Bu nakiller sadece kentin Müslüman halkla dolmasına yönelik değildi, aynı zamanda şehirden kaçanların da yeniden dönmeleri teşvik ediliyordu, Yahudi ve Rumların iskânı bunlara mahalleler tahsis edilerek gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Aynı zamanda fethedilen bazı yerlerin halkı da payitahta sürgün edilip yerleştiriliyordu. Ortodoks Patrikliği eskisi gibi İstanbul'da ikamet edecekti. Gayrimüslim tebaanın dinî düzeni itibarıyla payitahtın onlar için de dinî merkez konumunda bulunması önemliydi. Daha sonra Ermeni ve Yahudiler için de benzeri bir teşkilatlanma oluşturulacaktı. Bütün bu çabalar sonucu daha Fatih döneminde kentin temel alanları belirlenmiş bulunuyordu. Haliç liman bölgesiyle Kapalıçarşı'nın bulunduğu pazar alanı artık ana merkezî bölge olmuştu. Deniz yoluyla gelen malların deposu olan liman, kervanların biriktiği Büyük Çarşı ile birbirine bağlanmıştı. Böylece günümüze kadar uzanan süreçte bu birbirine bağlanan bölge kentin en hareketli ticaret ve alışveriş bölgesi hâline gelecekti. Fatih'in daha 1455'te yaptırttığı tahrir, kentin nereden başlayıp nasıl bir büyük metropole dönüştüğünün ilk işaretlerini ihtiva etmesi bakımından son derece önemlidir.[64] Vakfiyesinde "bir şehir vücuda getirmeyi halkın gönlünü yapmakla" eşdeğer görmesi, imparatorluk payitahtının kazandığı fiziki yapı ve siyasi misyon bakımından hayli dikkat çekicidir.

Fatih'in başlattığı hamleyle emperyal bir dönüşümün içine giren İstanbul, Fatih'in oğlu II. Bayezid döneminde asıl klasik görüntüsüyle tam olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Ancak bu süreçte bütün payitahtlar gibi bazı problemlerle de karşılaşıyordu. Nitekim ilk önemli kargaşa Fatih'in vefatıyla birlikte baş gösteren siyasi çekişme sırasında yaşandı.[65] II. Bayezid'in tahta çıkışı sırasında payitahtta büyük karışıklıklar meydana geldi (1481). Bunların sosyal ve siyasi açıdan kısa bir kargaşa olmasının ötesinde, kentin konumu itibarıyla hiçbir önemi yoktu. Ama asıl tehlike bu emperyal görünümün fiziki açıdan da etkilendiği tabii afetler vasıtasıyla tecelli edecekti. Kent aslında bu kabil tabii afetlere tarihinin her devrinde maruz kalmıştı. Bunların en yıkıcısı ise büyük binaların yerle bir olmasına yol açan zelzelelerdi. İstanbul, depremler şehri idi, eski dönemlerde bunun sıkıntılarını çok çekmişti. Osmanlıların idaresine geçtikten sonra da aslında bir süre salgın hastalıklar kentin toparlanma sürecini aksatmış görünüyordu. Fetihten sonra kenti etkileyen ve uzun süren veba salgını, iskânın aksamasına bile yol açmıştı. Fakat en azından bu durum insan nakliyle telafi edilebilir bir mahiyete sahipti. Ancak depremler kentin üzerinde yıkıcı bir rol oynayarak konumunu etkileyecek raddelere varabiliyordu.

Büyük payitahtın yeni sahipleri kentin alışık olduğu yıkıcı depremlerle ilk defa 1480'li yıllardan itibaren karşılaştı. Osmanlı kronik yazarlarının heyecanla eserlerine naklettikleri seri depremler 1488'de başladı. Dünyanın sonunun yaklaşmakta olduğu yolundaki düşünceleri tetikleyen bu depremler, sanki İstanbul ile ilişkilendirilen apokaliptik kehanetlerin bir belirtisiydi. H 900 yılı yani İslami X. asır geliyordu, bu sarsıntılar ve gelişen bazı siyasi olaylar sanki bunun ilk habercileri gibiydi. 1509'da "küçük kıyamet" denen ve büyük yıkıma yol açan korkunç deprem ilk anda kent sakinleri için dünyanın sonu gibi telakki edilmişti. Aslında daha ilk depremde Fatih Camii'nin kubbesi yarılmıştı.[66] Sonra 1509 depreminde çok sayıda insan enkaz altında kalmış, tamamen yıkılanlar dışında hasar görmedik bina kalmamıştı. Yaklaşık 1.000 ev yıkıldı, insan kaybı 5.000 gibi büyük bir rakama ulaştı; yaralı sayısı 10.000'e yaklaşıyordu. Kara surları neredeyse tamamen çökmüştü, Galata surları ve Galata Kulesi de tahribata uğramış

64 Halil İnalcık, *The Survey of İstanbul 1455*, İstanbul 2012.

65 Şehabettin Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *TD*, 1966, sy. 21, s. 95-108; Şehabettin Tekindağ, "II Bayezid'in Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler", *TD*, 1959, sy. 14, s. 85-96.

66 *Oruç Beğ Tarihi,* haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 143.

33- Galata sırtlarından sultanın büyük sarayı, karşıda Kız Kulesi ve Üsküdar (Bruyn)

durumdaydı. Kentin Osmanlı hâkimiyetindeki ikinci emperyal binası olarak II. Bayezid tarafından yaptırılan cami de tıpkı Fatih Külliyesi gibi ağır hasar görmüştü. Hipodrom yakınlarındaki kilise yine depremden dolayı yıkılmıştı. Hipodrom'daki altı sütun, Arcadios Sütunu (Dikilitaş) ve Diplokionion'un da aralarında yer aldığı birçok sütun ya hasar gördü ya da yerle bir oldu. Yıkılan mescit ve cami sayısı 100'e ulaşıyordu. Bu büyük tahribatın izleri uzun süre giderilemedi. II. Bayezid, kentin yıkıntılardan temizlenmesi ve yeniden inşası için büyük bir çalışma başlattı. Kaynakların verdiği rakamlara inanmak lazım gelirse 60.000 işçi, 11.000 kalfa, 3.000 usta İstanbul'u yeniden imar etmek için geceli gündüzlü çalıştı ve bu hummalı faaliyet 1510 Haziran'ında tamamlandı.[67] Öyle anlaşılıyor ki 1509 depremi emperyal dönüşümünün başında olan kent için hayli yıkıcı olmuştu, şimdi kentin baştanbaşa yeniden imarı başlatılmış ve depremin sildiği Bizans yapılarının yerini Osmanlı tarzı binalar almıştı. Bu bakımdan payitahtın asıl şekillenmesinde ironik olarak bu büyük felaketin önemli bir rolü olmuştu. Şehir böylece Osmanlı karakterini tam olarak kazanacağı yeni bir döneme adım atıyordu. Buna karşılık şehrin Hristiyan kimliğini ortaya koymayı amaçlayan Batılı tasvirler uzun süre tekrarlandı. Avrupa'da çizilen İstanbul plan ve haritalarında kentin Hristiyan yüzü neredeyse eğiştirilmeden biteviye tekrarlanacaktı.

Yeniden inşa süreci bazı mühim siyasi olayların gölgesinde kalmıştı. Zira II. Bayezid'in oğulları arasındaki saltanat mücadelesi kendini toparlamaya çalışan payitahtta yeni sosyal çalkantılara ön ayak olduysa da Yavuz Sultan Selim'in babasından iktidarı devralışıyla ortalık yatıştı. İstanbul, Yavuz Sultan Selim'i kısa süren ve çoğu da iki uzun seferde geçen saltanat yıllarında bir deniz şehri olması gerçeğini hatırlatan yeni bir imar hareketine sahne oldu. Haliç'te eski tersane yenilenerek çok sayıda geminin inşa edilebileceği bir yer hâline getirildi. Haliç'teki Tersane'nin fonksiyonu, bundan sonra kentin tarihinde belirleyici rol oynadı. Hareketli deniz ticareti sebebiyle imparatorluğun en büyük liman kenti doğuyordu. Liman zaman içerisinde o kadar işlek hâle gelecekti ki bazı gözlemciler bir günde rıhtıma yanaşan ve ayrılan gemi sayısını 800 gibi büyük rakama iblağ edeceklerdi. Emperyal görünümüne uygun olarak İstanbul bütün imparatorluğun en büyük ticaret merkeziydi.

Yavuz Sultan Selim döneminde payitahtın dinî misyonu yanında kültürel açıdan da İslam dünyasının en büyük merkezi hâline getirilmeye çalışıldığına şüphe yoktur. Zira İran ve Mısır seferleri sonrasında bu yörelerden pek çok âlim ve sanatkârın İstanbul'a getirtildiği bilinmektedir. Bununla beraber İstanbul'a yönelik kültürel hareketlilik daha Fatih zamanında başlamıştı ve II. Bayezid döneminde sürmüştü. İslam medeniyetinin önemli merkezlerine mensup âlimler, din büyükleri, sanatkârlar, müzisyenler için bu emperyal kent, İslam dünyasının neredeyse en batı ucunda büyük imkânlara sahip göz kamaştırıcı bir yer olarak görünüyordu. Şimdi Yavuz Sultan Selim bu görünüşü gerek İran gerekse Arap dünyasının merkezi Kahire'den getirttiği âlim ve sanatkârlara iyice öne çıkarmaya çalışmıştı. O kadar ki Abbasî halifesini de İstanbul'a yollamıştı. Bu durum İstanbul'a tıpkı Kahire'nin İslam dünyasında oynadığı role benzer bir ayrıcalık kazandırmaya yönelik teşebbüstü.[68] Amacı yeni hilafet merkezinin ve İslam'ın mukaddes yerler dışındaki

67 N. N. Ambraseys ve C. F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800,* çev. M. U. Koçak, Ankara 2006, s. 30-36.

68 Feridun M. Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihi: Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.

34- Kanunî Sultan Süleyman (1560'lar) (TSMK, nr. H 2134)

ana idare mahallinin artık İstanbul olduğunu herkese göstermekti. Gerçekten de onun fütuhatıyla, İstanbul bütün İslam dünyasının merkezi olmuştu. Bununla beraber Yavuz Sultan Selim, hilafet gücünü kendi eline almadı, halifeyi yanında muhafaza ederek tıpkı Memlük Sultanlığı'nda olduğu gibi dinî ve siyasi fonksiyonu kendi şahsında birleştirmemişti. Halife bir süre daha payitahtta kaldıktan sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Kahire'ye yollandı, orada unutulmuşluk içinde yaşadı. Kanunî ise büyük bir cihangir olarak bu gücü kendi eline almayı düşünüyordu. İstanbul'u babasının aksine hilafet gücünü de kendi şahsında tutarak bütün İslam dünyasında tek ana merkez yapma siyasetini izlemeye kararlıydı.

Şehir, Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla artık kendisini iyice hissettiren emperyal çağın göz kamaştırıcı bir merkezi olarak sivrilmeye başladı.[69] Onun 46 yıllık saltanatı boyunca İstanbul ilk fethedildiğinden bu yana en büyük gelişmesini yaşadı. Bu sadece yapılan

35- Süleymaniye Camii (Flandin)

devasa imar faaliyetleriyle değil aynı zamanda siyasi ve sosyal açıdan da kendisini gösterdi. Kanunî'nin doğuda ve batıda çıktığı büyük çaplı seferleri, İstanbul'un sosyal ve kültürel yapısında derin izler bıraktı. Yabancı seyyah ve diplomatik misyonlar, burayı muhteşem bir şehir olarak benzersiz bir üslupla bütün Batı dünyasına tekrar tanıttı. Bunun zamanımıza kadar uzanan İstanbul imajı üzerinde son derece etkili olduğu açıktır. Batıdan ve doğudan gelen elçiler, özel ticari temsilciler burada buluştu ve kendilerine has bir yaşantının da temellerini attı. Özellikle Galata daha önceki devirlerde olduğu üzere bir bakıma "küçük Avrupa" vasfını yeniden kazanmaya başladı. Öte yandan imparatorluğun kendi siyasi düşünce ve misyonunu kesin bir çerçevede tanımladığı bu devirde İstanbul, bununla ilgili ilk uygulamaların yapıldığı yer oldu. Devletin doğuda beliren ve Anadolu'yu da kasıp kavuran yeni dinî tehdit karşısında takındığı bu tavır, kendi mezhebî inanç manzumesine olan hassasiyeti artırdı, buna aykırı uygulamalarla mücadele edildi. Bu durum İstanbul için de ikinci önemli temel değişimi sağlamış oldu. Padişahın yaşlılık döneminde yaptırdığı devasa cami ve külliye (Süleymaniye Camii), dinî hassasiyetin getirdiği takibat ve cezalandırmalar, yeni teşrifat usulleri ve bürokratik tatbikat, vergilerin şer'î zeminde açıklanma çalışmaları, bunun en çarpıcı göstergeleridir.

Daha 1503'te bir gözlemcinin "tabii mevkii itibarıyla sadece Asya'nın değil dünyanın en güzel ve kusursuz kenti" şeklinde tanımlanan XVI. yüzyılın İstanbul'unu Kanunî döneminde payitahta gelen ve kentte bir süre kalan Habsburg elçisi Busbecq, "Allah'ın burayı dünyanın başkenti olsun diye yaratmış olduğu"nu yazacak kadar büyük bir hayranlıkla yâd eder. Burası Avrupa yakasındadır ama Asya'ya da nazırdır. Mısır, Afrika

69 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 145-194.

36- Haliç'in iki yakası: Suriçi ve Galata. Resmin sağ alt köşesinde, resim üzerinde numaralandırılan bina, meydan ve semtlerin isimleri yer almaktadır.

sağında kalır, buralar yakın değilse bile deniz yoluyla münakale kolaylığı olduğundan İstanbul'a bağlıdır.[70] Kentin emperyal özelliğini özellikle bu sonuncu ifadeler açık şekilde vurgular. Onlar gibi aynı çağda yaşayan Osmanlı tarihçisi ve şeyhülislamı İbn Kemal, İstanbul'un fethinden bahsettiği tarihinde, yeryüzünde büyük bir şöhrete sahip olan şehr-i Kostantin'i "dârü'l-hilâfe" olmaya münasip bir payitaht hâline getirildiğini yazar. Ona göre asrın halifesi olan sultan, hışım ateşiyle yaktığı yeri lütfuyla su serperek söndürür. Fetihten sonra Fatih burayı "kahr ile tedmirden sonra mihr ile tamir etmiş", hışm ateşiyle yakmışken himmetiyle gülistana döndürmüştür.[71] Aynı tarihlerde İdris-i Bitlisî, Rum diyarının merkezi olan Kostantiniye'nin büyük memleketlerin bayrağı mesabesinde olduğunu, dinî müjdeye mazhar bulunan bu kentin Ayasofya adlı mabed ile daha da kutsileştiğini belirtir; Ayasofya ve şehrin kuruluş efsanelerine geniş şekilde yer verir.[72] Bir başka seyyah "göklere yükselen minareler ve çok uzaktan altın top gibi görünen kubbeler"den söz ederek Osmanlı İstanbul'unun XVI. yüzyıldaki siluetini tanımlamaya çalışır. Kanunî dönemine tenkidî bir gözle bakan meçhul bir yazar ise, İstanbul'u ağacın köküne benzetir; diğer bütün ülke onun budaklarıdır. Orada ortaya çıkan kötülükler derhâl ağacın tamamına sirayet eder.[73]

Bununla birlikte Avrupalı seyyahlar için İstanbul Batılı benzerleriyle hayli farklıdır. Büyük ihtişamlı sarayların bulunmadığı, evlerin ahşaptan yapıldığı, cadde-sokak sisteminin karışık göründüğü Osmanlı payitahtı, onlara göre pek de Batılı standartlara uygun gözükmez, bunun istisnası ise hiç şüphe yok ki devasa cami ve külliyelerdir.[74] Bununla birlikte bir İngiliz gözlemci, "Vezirlerin konak ve sarayları o kadar muhteşem ve yüksek duvarlarla çevrilidir ki saraydan çok bir kente benzemektedirler. Dıştan hiç güzel görünmeyen bu yapıların içleri dünyanın en değerli eşyalarıyla döşenmiştir. Türkler bunu gelip geçenin göz zevki için değil kendi ihtiyaçları için yaptırdıklarını söylerler. Hristiyan saraylarının dışa açık ve içlerinin de o kadar güzel olmadıklarını ihsas etmektedirler." diyerek farklı

70 Busbecq, *Türk Mektupları,* çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1939, s. 52-53.

71 *Tevârih-i Âl-i Osman,* haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, VII. Defter, s. 96-99.

72 M. İbrahim Yıldırım, "İdris-i Bitlisi'nin Heşt-Bihişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi", doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2010, s. 119-152.

73 *Kitâbü Mesâlih*, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* içinde, haz. Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 115.

74 Ö. Kumrular, "Yeniçağ Avrupalısının Gözünden ve Kaleminden İstanbul", *Kültür Başkenti İstanbul*, s. 192-204.

bir bakış açısı sunar.[75] Kanunî Sultan Süleyman devrinin bu anlamda İstanbul'un emperyal bir kent olarak gelişim çizgisini tam anlamıyla belirlediği uzun bir zaman dilimini teşkil ettiği sadece seyyahların gözlemleriyle değil bugüne ulaşan eserlerle de sabittir. 46 yıllık saltanatı sırasında Kanunî, babası adına yaptırttığı Sultan Selim Camii (1522) ile işe başlayarak emperyal mabetleri Mimar Sinan'ın yol göstericiliği içinde birbiri peşi sıra yaptırmıştı. Manisa'da vefat eden oğlu Şehzade Mehmed için inşa ettirdiği Şehzade Camii (1544-1548) bir bakıma kısa süre sonra kendi adına yapılacak devasa külliyenin sinyallerini vermişti (Süleymaniye Camii: 1550-1557). Bu büyük camiler için seçilen mekânlar klasik İstanbul siluetinin tamamlayıcısı özelliği taşıyordu. Şehzade Mehmet ve Süleymaniye camileri, Ayasofya, II. Beyazıt Camii ile başlayan çizgiyi, Fatih Camii'ne ulaştıran ara kesimde yer bulmuştu. Böylece Kanunî Sultan Süleyman bizzat kendi şanına yakışır bir damgayı payitahtına tam anlamıyla vurmuş oluyordu. Onu diğer vezirlerin, hanedanın kadın mensuplarının yaptırdıkları irili-ufaklı hayır eserleri ve dinî yapılar izledi.[76]

75 Foster'in bilgileri için bk. Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Ankara 1983, s. 41.

76 Bu döneme ait eserler için bk. Eyice, "İstanbul'un Tarihi Eserleri", *İA*, V/2, s. 1214 vd.

Kanunî döneminde İstanbul'un yaşanır bir kent olma vasfına yakışır bir başka önemli imar faaliyeti, su kemerlerinin tamiri ve şehre yeterli suyun temini oldu. Başkent halkının refahı için düşünülen bu gibi işler, kentin nüfus açısından bu devirde giderek kalabalıklaştığının ve kentte ciddi bir su sıkıntısının çekildiğinin bir başka işaretini oluşturdu. Dönemin kaynaklarından *Selânikî Tarihi*, kente su sevkiyatı ile ilgili çalışmalar dolayısıyla yaptığı yorumda, bundan otuz sene sonra İstanbul'un nüfus açısından kalabalıklaşmasının sebeplerinden biri olarak bu durumu göstermiş olması hayli dikkat çekicidir. İstanbul'un rahat yaşanan zengin bir kent olmasının göç almasında büyük bir etken olduğu fikri bundan sonra da idarecilerin zihinlerinde yerleşti. Taşrada bozulan asayiş yahut ekonomik imkânsızlıklar, kentin iş imkânlarının genişliği, büyük bir ticari aktiviteye sahip olması vb. gibi sebepler, tıpkı zamanımızda olduğu gibi başkenti göç olgusunun en başta gelen muhatabı hâline getirdi. Bu süreç, alınan türlü tedbirlere rağmen hiçbir zaman engellenemedi. XVII. yüzyılda kentin nüfusu hayli artacak ve batıdaki büyük kentlerle âdeta boy ölçüşebilecek bir seviyeye ulaşacaktı. Nüfus artışının getirdiği yeni yüklerin kentin fiziki çehresini etkilediğine şüphe yoktur.

37- İstanbul (Cassas, Pera Müzesi)

Osmanlı tarihçisi Selânikî, bu vesileyle 1600 yılına doğru İstanbul'un nüfusundaki büyük artıştan hayli rahatsız olduğunu, kente getirtilen suyu bahane ittihaz ederek şöyle tasvir eder: Padişah hazretleri emir buyurduğu gibi su konusunun yerine getirilmediğini anlayınca bunun sebebini Veziriazam Ali Paşa'dan sorar. Kâğıthane'de yapılan ayak divanında paşaya hitap ederek: Su yolunun yapımıyla görevli ustanın niçin işini yapmadığı ve neden hapse atıldığını sert ifadelerle sual eder. Paşa: "Ben kulunun haberi yok iken çok fazla masrafın yolunu açıp söylediğinin doğru olup olmadığını birkaç gün sorgulamak üzere gözaltına alındı, görülsün, söyletilip bilelim ne üslup üzere cevap verecektir." der. Sonra da şu sebepleri bu sözlerine ekler:

> Hakikaten su getirmek gibi büyük bir hayır ve hasenat olmaz. Allah'ın yardımıyla müyesser olur. Velâkin padişahım bu suyun gelişiyle İstanbul'un her mahallesinde bir çeşme yapılıp sular bol olduğunda sadece yakın kentlerdekiler değil, Acem ve Arap ülkelerinden dahi insanlar gelir kente üşüşür. Nüfusun kesretine bâis olurlar ve böyle olunca da bu büyük nüfusa et, ekmek de yiyecek yetiştirmek mümkün olmaz. Asker de maişetlerinde ziyade sıkıntıya düşer. Bu şekilde mal ve yiyecek maddelerinin fiyatları artar, narhı kontrol etmek mümkün olamaz. İstanbul çiftini çubuğunu bozanlarca dolar. Eker biçer köylüler topraklarını terk edip İstanbul'a gelirlerse üretim ve ziraat diye bir şey kalmaz. Saadetli padişahın zamanında gerçi bu gibi sıkıntıların üstesinden gelinir, ama bu husus asıl sonraki sultanlar zamanında büyük bir müşkilata yol açar.

Bu sözlerin gerçekten söylenip söylenmediğini tahkik edecek bir başka kaynak yoktur, ama bu anekdotu tarihçinin niçin naklettiğinin ipucu, hemen arkasından yazdığı şu cümleden ortaya çıkar: "Filhakika otuz yıldan sonra saltanata lazım gelecek müzayakayı kayırıp haber vermişlerdir."[77]

Göç olgusunun kentin fiziki yapısı üzerinde de etkili olmaya başladığı dönemin başlangıcı olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısını işaret etmek yanlış olmaz. Kentin

77 Selânikî, *Târih,* haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c. 1, s. 3-4.

suriçindeki büyüme sebeplerinin iş ve rahat yaşama imkânlarıyla olan irtibatı açıktı. Ayrıca çeşitli vesilelerle kente gelen yabancı misyonların sayıları artıyordu. Öte yandan askerî hareketliliğin getirdiği bir yoğunlaşma da zaman zaman etkili olabiliyordu. Bu dönemlere ait resmî kayıtlar, kentin bazı mahallerinin yoğun ve çarpık bir yerleşmenin kurbanı olduğuna işaret ederler. O kadar ki bazı evlerin özellikle kent surlarına bitişik hâlde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Çıkarılan hükümlerde gerek bu tip yapılaşmanın önüne geçilmesi, gerekse kenti çirkinleştiren davranışlardan kaçınılması ısrarla idarecilere tembih ediliyordu. Bu kararlarda ilginç olan bir başka durum, evlerin nasıl ve ne şekilde yapılacağı konusundaki talimatlardı. İki ev arasındaki mesafe yanında dükkânların ve evlerin pencere saçaklarına kadar bir düzenleme söz konusuydu.[78] Şüphesiz bu talimatlara uyulup uyulmadığı, tatbikatta bunların nasıl bir sistemle kontrol edildiği konuları cevapsız kalmaktadır. Fakat burada önemli olan nokta bir kent planlama mantığının devlet kanalıyla yönlendirilmekte olduğudur. Kentin kalabalıklaşmasının getirdiği problemler yine bu dönemde sokak ve caddelerin temizliğiyle alakalı yeni tedbirlerin alınmasını gerektirmişti.[79] Özellikle yolların temizliğine azami dikkat edildiği, evlerin pis sularının sokaklara yönlendirilmemesi ve yolların çeşitli bahanelerle bozulmaması gerektiği konusunda genel emirler çıkarılmıştı.[80]

Kanunî'nin saltanatı sırasında iyice oturmuş bir hâle gelen emperyal devir, daha sonraki dönemlerde İstanbul merkezli olarak kendisini tam anlamıyla sabitleştirdi. Fakat aynı zamanda onun ölümünden sonraki halefleri devrinde uç sınırlara doğru kontrolü güç şekilde büyüyen imparatorluğun merkezi olarak birçok karışıklıklar ve çalkantılarla da sarsılmaya başladı. Toplum dengelerinde bu yeniçağın öngördüğü değişim, daha ziyade askerî ve siyasi gelişmelere paralel olarak ciddi bozulmaları beraberinde getirdi. Bunda hiç şüphesiz o dönemin dünyasını etkileyen ekonomik ve ticari gelişmelerin rolü vardı. Zira İstanbul, milletlerarası ölçekli olmaya başlayan bir ticari kolonileşmenin başta gelen mekânı durumundaydı. Batıda gelişen deniz aşırı yeni ticari faaliyetlerin burayı da etkisi altına almamış olması beklenemezdi. Giderek daha da küresel hâle gelen faaliyet alanı, payitahtın organik olarak bağlı bulunduğu Akdeniz merkezli dünyanın temel belirleyici ekonomik saha olmaktan artık çıkmasıyla sonuçlanacaktı.[81]

XVI. yüzyılın bu son çeyreğinde İstanbul bir taraftan da H 1000 yılının getirdiği kıyamet beklentilerinin çok da açığa çıkmayan derinden gelen ve zihin dünyalarını, davranış biçimlerini etkilediği anlaşılan umutsuzluğu içinde önemli olaylara tanıklık etti.[82] Cülus (III. Murad ve III. Mehmed) ve düğünler (Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü, 1582)[83] vesilesiyle daha önce rastlanmadık ölçüde son derece şaşalı gösteriler yapılması, sadece ihtişam amaçlı değil biraz da bu umutsuz havanın etkisini izale gayesi taşıyordu. İstanbul halkı bu eğlence ve gösterilerle oyalanırken ekonomik sıkıntıların baş göstermesi, umutsuz havayı şiddete dönüştürecek bir şekle büründü. 1578'de başlayan ve uzun süren İran seferleri ciddi bir yük getirmişti.[84] Kapıkulu gruplarının (maaşlı sipahi ve yeniçeriler) şikâyetleri giderek artıyordu. Bütün bu olumsuzlukların etkisiyle 1589'da büyük çaplı bir isyan hareketi vuku buldu (Beylerbeyi Vakası). Para ayarının düşürülmesi sebebiyle baş gösteren isyan sarayı zor durumda bırakırken sivil halkı da etkileyecek derecelere ulaşmıştı. İsyan sırasında başlayan yangın büyük tahribata yol açmış, bu arada pek çok yağmalama olayı meydana gelmişti.[85] İlk defa bu isyan hanedanın otoritesini sorgulayacak boyuta ulaşmıştı. Bu durum emperyal başkentin sonraki asırlarda sık sık karşılaşacağı benzeri hadiselerin başlangıcı gibiydi. Bunu takip eden veba salgını, halkın umutsuzluğunu daha da artırmış olmalıdır. 1591 ve 1593'te çıkan yeni isyanlar, birbirini takip eden yangınlar İstanbul'u âdeta altüst etti. Tam da bu sıralarda başlayan batıda Habsburglara karşı yeni savaş dönemi, 1000 (1591-1592) yılının atlatılmasının da verdiği rahatlık ortamı içinde, İstanbul'u tekrar askerî faaliyetlerin bir merkezi durumuna getirdi. Bizzat III. Mehmed atalarının izinde olduğunu gösterircesine ordunun başında Macaristan'a gitti.
Bu vesileyle İstanbul'da büyük törenler ve dinî seremoniler gerçekleşti.[86] Eğri Kalesi'nin ele geçirilişi

78 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1332, s. 83-86'daki hükümler.

79 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul*, s. 94.

80 Ahmed Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1931, s. 13, 19.

81 Akdeniz tarihi için İstanbul'un önemine F. Braudel de işaret eder: *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, c. 1, s. 59-61, ayrıca bkz. tür. yer. Ayrıca bkz. R. Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 8-12.

82 C. H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı,* çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 138-147.

83 Nurhan Atasoy, *1582. Surnâme-i Hümayun, Düğün Kitabı*, İstanbul 1997.

84 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.

85 Selânikî, *Târih,* c. 1, s. 209-212.

86 Selânikî, *Târih,* c. 2, s. 609-613.

38- Topkapı Sarayı'ndan Edirnekapı'ya Kasımpaşa sırtlarından bakış (Mayer)

ve Haçova zaferi (1596), şehirde muhteşem gösterilerle karşılanırken iki sene sonra bütün bu olumsuz beklentilerin sona erdiğini gösterircesine belki de bir şükran nişanesi olarak yeni ve büyük bir külliyenin inşasına başlandı (Yeni Camii, 1598. Cami inşaatı uzun zaman durdu ve bu yüzden ancak 66 yıl sonra tamamlanabildi). Bu yıllarda yazdığı tarihinde İstanbul'un fethi bahsini anlatan Osmanlı tarihçisi ve Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi, bu vesileyle kentin özelliklerinden söz ederken, artık buranın herkesçe çok iyi bilindiğini yazıp "a'zam-ı bilâd ve mi'mâr-ı adl-i selâtîn ile ma'mûr ve âbâd" olduğunu, kadim zamanlardan beri büyük bir başkent ve kayserlerin makamı olageldiğini belirtir. Burada tepeler ve düzlükler vardır, havası mutedil, suları lezizdir, onunla yeryüzünde kıyaslanabilecek bir şehir yoktur, fiziki yapısıyla ve mahalleleriyle bütün bilinen ölçülerin üstünde bir kenttir. Pek çok şair onu methetmiştir: bunlardan Yahya Bey'in şiiri şöyle

başlamaktadır: "Adı Kostantiniye'dir anın/Tahtgâhıdır Âl-i Osman'ın/İki bahr eylemiş o şehri penâh/Biri Bahr-i Sefid ve biri Siyah/Girdi bahr içine o şehir amma/Dizine çıkmadı anın derya".[87]

Aslında tam da bu dönemlerde Osmanlı yazarlarının nazarında başkentleri emperyal vasfıyla yeni bir dönüşümün eşiğinde olarak görülüyordu. Ancak bu durum onun fiziki gelişmesine değil, geçirilen siyasi ve askerî olayların yol açtığı türlü ekonomik ve sosyal problemlere dayalı olarak düşünülüyordu. Özellikle doğuda 1590 anlaşmasıyla ele geçirilen yerlere yönelik Safevî tehditleri, uzun savaşların getirdiği sıkıntılar, Anadolu'da patlak veren büyük Celalî ayaklanmaları kötümserliğin İstanbul merkezli olarak tekrar hâkim olmasına yol açtı. Batı cephesindeki kötü haberlere, şimdi doğuda ele geçirilen yerlerin kaybı eklenmiş, İstanbul'da asker arasında ciddi karışıklıklar husule gelmiş, paşaların iktidar çekişmeleri

87 *Tâcü't-tevârîh*, İstanbul 1279, c. 1, s. 429-431.

39- Sultanahmet Camii ve Meydanı (Vanmour, Doha, Orientalist Müzesi)

de bunun tuzu-biberi olmuştu. Yemişçi Hasan Paşa ve Saatçi Hasan Paşa olayları bunun tipik örnekleridir (1603). Bütün bu hadiseler dolayısıyla halkın belirli kesimlerinde Osmanlı hanedanından umudun kesildiği, yeni alternatiflerin konuşulduğu yolunda ciddi bilgiler vardır.[88] Özellikle Celalîlerin doğrudan İstanbul'u tehdit eder bir pozisyon kazanmalarının da bunda etkisi yüksektir. Böylesine karışık ortamda bir Osmanlı coğrafyacısı olarak yaşadığı kenti anlatmaya çalışan Âşık Mehmed, bütün bu sosyal çalkantıların dışında eski Arap coğrafyacılarının kent hakkındaki bilgilerini tashih ve teşrihe girişti. Bu boş bir çaba değildi, dönemine göre küreselleşen kültürel anlayışın farklı bir yansıması idi. Onun nazarında imparatorluğun başkenti emperyal hâlini ebedî olarak muhafaza edecekti. Hâlbuki kendisiyle çağdaş olan bazı tarihçiler, o vakte kadar görülmemiş karışıklıklardan hareketle bütün olumsuzlukları bizatihi kente yükleme çabası içine girmişlerdi. Aslında Osmanlı münevverlerinin ilgisi bu çağda kendi sınırlarını aşacak bir yönelim de kazanmamış değildi. Avrupa'da olup bitenler, Yeni Dünya'nın keşfiyle meydana gelen gelişmeler, Orta Asya ve Uzak Doğu hakkındaki bilgiler siyasi planlama içindeki idareci zümrelerin tekelinden çıkıp bu yolda hazırlanan tercümeler ve telif eserler vasıtasıyla umuma mal olmaya başlarken, bütün bunlar İstanbul'un özel konumunun daha iyi kavranmasına yol açacaktı. Fransız kralları tarihi, Macar tarihi, İspanyolların Amerika'ya gidişi, Orta Asya toplumları ile alakalı yeni bilgiler,[89] İstanbul'daki Osmanlı aydınları için

88 Feridun M. Emecen, "Mehmed III", *DİA*, XXVIII, 411; ayrıca genel olarak bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2001, sy. 6, s. 63-76.

89 Mehmed Suud'un *Tarih-i Hind-i Garbî*'si (İstanbul 1987); Feridun Bey'in *Tevârîh-i Pâdişahân-ı Françe* adlı tercümesi (nşr. J. L. Bacque-Grammont, Paris 1997); Seyfi

40- İstanbul

ufuk açıcı olmuş görünüyordu. Üstelik Pîrî Reis'in bilinen dünya haritası yanında XVI. yüzyılda ortaya çıkan diğer haritalar, mesela Macar Ali Reis'in *Atlas*'ı, uçsuz bucaksız olarak görülen bu koca dünyada İstanbul'un nasıl bir konumda bulunduğu hakkında da dönemin siyasileri yanında aydın kesimine önemli bir fikir veriyordu. XVI. yüzyılın sonlarında çalkantılara ve uzun seferlere şahit olmuş bir Osmanlı bürokratı ve aydını olarak Âşık Mehmed ise daha sonra bu bayrağı devralacak Kâtib Çelebi kadar olmasa bile, etrafındaki dünyayı meşhur Arap coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ'nın anlatımıyla okuyucularına aktarmaya çalışıyordu. Görmediği yerler veya Osmanlı coğrafyası dışında kalan ülkeler ve şehirlerle ilgili bir görüşe sahip bulunmuyordu, ama İstanbul'un geçtiği bahiste kendi katkıları elbette olacaktı.

Âşık Mehmed, Kostantiniye başlığı altında klasik İslam coğrafyacıları gibi bir giriş yaptıktan sonra buranın Osmanlı fethinden önce Rum'un merkezi (kaide-i Rum), şimdi ise Osmanlı sultanlarının saltanat kapısı yani payitahtı (selâtin-i Osmaniye'nin dârü's-saltanatı) olduğunu belirtip önce kent hakkında Arap coğrafyacılarının bilgilerini vereceğini, ardından da fetihten sonraki payitahtı tasvir edeceğini beyan ederek sözlerine başlar. Kenti anlatmaya girişirken Osmanlı tarihçileri İdris-i Bitlisî ve Hoca Sadeddin Efendi'nin Kostantiniye'nin kuruluş hikâyesini esas alır. Ancak bu hikâyede geçen yerlerin şimdiki durumu hakkında tespit ettiği bilgileri eklemeyi de ihmal etmez. Ayasofya'nın inşaatı sırasında zelzeleden etkilenmemesi için temelinin direklerle desteklendiği ve yeraltı odaları bulunduğu bilgisini verirken, bunların bazılarının sarayın altında da görüldüğünü, içinde kayıkların tespit edildiğini babasından naklen kaydeder.[90] İstanbul'un kuruluşu ve Ayasofya'nın inşası hikâyesini bitirdikten sonra Arap coğrafyacılarının kent hakkındaki bilgilerini Ebü'l-Fidâ'nın eserini temel alarak yazmaya girişir, ama bunu yaparken zikredilen bazı yerlerin ve binaların kendi zamanındaki durumuna da temas etmeden geçmez. Mesela *Takvîmü'l-büldân*'da geçen sütunun (Çemberlitaş) şimdiki Ali Paşa Camii ile Valide Sultan Hamamı arasındaki "Dikilitaş" demekle bilinen sütun olduğunu, yuvarlak şekilli, kızıl taşlı ve pek çok yerinden de demir kuşaklarla sarılı bulunduğunu yazar. Diğer bir sütunun ise Ayasofya'ya yakın Atmeydanı'nda yer aldığını, fakat şimdi üzerinde bakırdan yapılmış at ve atlı şeklinin

Çelebi'nin Asya hanlıkları *L'ouvrage de Seyfî Çelebi: historien Ottoman du XVIe siecle* (nşr. J. Matuz, Paris 1968); Tercüman Mahmud'un *Târîh-i Üngürüs* adlı eseri (*Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16 Jahrhunderts: Tercuman Mahmuds Târih-i Ungurus,* haz. G. Hazai, Berlin 2008) bu dönemin mahsulüdür.

90 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1058.

41- Bulgurlu Tepesi'nden (Üsküdar), Suriçi, Galata ve Boğaz'ın iki yakası (Doha, Orientalist Müzesi)

bulunmadığını beyan eder. Gördüğü diğer sütunlarda da böyle bir heykele rastlanmadığını söyleyerek verilen bilgileri âdeta güncelleştirmeye çalışır. Bundan sonra da Arap coğrafyacılarının kentin fiziki durumu hakkındaki bilgilerini sıralar, fetih müjdesiyle ilgili hadislerden bazılarını aktarır. Bunlardan biri de yukarıda bahsedilen Ebu Hureyre'nin rivayetidir. İlginç şekilde kıyametle ilişkilendirilen bu hadisi kendisine göre yorumlamaya girişir. Hadiste bir tarafı karada bir tarafı denizde olan ve 70.000 kişinin ona saldırmadıkça kıyametin kopmayacağı ifade edilen yerin İstanbul'u değil Rumiyye'yi kastettiğini yazar.[91] Yani ona göre Kostantiniye önce alınacaktır ama asıl dünyanın sonunu getirecek işaret Roma'nın fethiyle başlayacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Âşık Mehmed, yaşadığı şehrin kötü alametlerle ilişkilendirilmesini benimsememektedir. Belki de bu sebeple anlatımını fetihten sonraki Osmanlı İstanbul'unu abidevi yapılarını tavsifle nakletmeyi tercih etmiştir.

Öncelikle fetihten kendi zamanına kadar hicri takvime göre 148 yıl on ay on üç gün geçtiğini (1597), bu süre zarfında payitahtın günden güne gelişip "reşk-i cennet-i ulyâ ile şey'en fe-şey'en nâdire-i dünyâ", yani cennetin en yüksek katı gibi imrenilecek bir yer ve dünyanın en nadide bir parçası hâline geldiğini söyler.[92]

91 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1075-1076.

92 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1077.

Hemen ardından Ayasofya'nın cami hâline getirildiğini, eski minarenin hizasına II. Selim'in bir şerefeli minare, III. Murad'ın ise bir şerefeli iki minare yaptırdığını yazarak yapılan eklemelere temas eder. Eski ve Yeni sarayların inşasından bahsettikten sonra sıra yeni inşa olunan camilere gelmiştir. İlk olarak Fatih Camii'nden başlar, Eyüpsultan ve Ebülvefa camilerinin ardından II. Beyazıt, I. Selim, Şehzade Mehmet, Süleymaniye külliyelerini uzun uzadıya, mimari şekilleri ve birbirleriyle mukayeseli olarak tavsif eder. Bundan sonra bedestenden kısaca bahsedip surlara geçer. Surlar üzerindeki 25 kapıyı isimleriyle Ayvansaray kesiminden Haliç boyunca sırasına göre sayar (Eyüp kapısı, Balat, Fener, Eğrikapı, Yenikapı, Ayakapı, Cibali kapısı, Unkapanı, Ayazma, Odunkapı, Zindankapı, Balıkpazarıkapısı, Çıfıt/Cuhutkapısı, Ahırkapı, Çatladıkapı, Kumkapı, Langakapısı, Yedikulekapısı, Silivrikapı, Topkapı, diğer Yenikapı, Eğrikapı ve Edirnekapı).

Âşık Mehmed suriçi kadim İstanbul'u "Medîne-i Kostantiniyye" diye tanımlarken yakınındaki diğer iki *medîne*yi yani kasabayı, Galata ve Eyüp şeklinde açıklar. Bu arada Haliç'e (halkın deyişiyle "Galata Boğazı"na) temas etmeyi ihmal etmez, Galata ile İstanbul surları arasında Eyüp'e doğru uzanan dil olarak gösterdiği Haliç'in en yakın yerinin Balıkpazarı, Zindankapı ve Odunkapı karşısı olduğunu ve bir milden daha az mesafesi bulunduğunu kaydeder. Galata surlarını, camileri, tophaneyi, tersaneyi, Galata surlarındaki kapıları (İskele,

Kürekçi, Azap, Kasımpaşa, Kule, Tophane, Tabakhane, Kurşunlumahzen, Karaköy, Balık kapıları) tavsif eder. Sonra karşı yakaya geçip Üsküdar'ı anlatır.[93] Onun söz konusu tasviri, coğrafyaya meraklı bir Osmanlı münevverinin kente nasıl baktığını göstermesi açısından şüphesiz ayrı bir öneme sahiptir. Âşık Mehmed bir bakıma bu kadim kenti köklerinden koparmayarak ve tarihî sürekliliği vurgulayarak kendi zamanına getirmiş, ebedî devletin kıyamete kadar payidar olacak bir payitahtı olma imajını destekleyecek bir anlayış geliştirmiştir. Bunda kıyamet beklentilerinin yoğunlaştığı H 1000 (1592) yılının atlatılmasının etkisi var mıdır bilinmez. Ancak kentin kutsiyetinin kalın çizgilerle vurgulanmasının ve heyecanla tavsifine girişilmesinin altında böyle bir fikriyatın yattığını düşünmemek için bir sebep yoktur. Bununla beraber dönemin diğer yazarlarının bazıları aşağıda temas edileceği gibi onunla aynı kanaati taşımıyorlardı.

Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti

XVII. yüzyıl sadece Osmanlı tarihinin genel seyri değil muhtemelen İstanbul için de bir dönüşüm ve değişim dönemi olmuştur. Bütün dünyayı etkilemeye başlayan Batı'nın yayılma siyasetinin getirdiği dalgalanmalar, her şeyden önce onunla sınırdaş, efsanevi Doğu'nun başlangıç noktası Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine ulaşmakta gecikmedi. Şehir artık tam anlamıyla kozmopolit bir yapı kazandığı, nüfusun baskısının iyice hissedildiği yeni bir devreye adımını atıyordu. R. Mantran'ın deyimiyle "Dünya dengelerinin altüst olduğu bir sırada, bu dünyanın en büyük ve gururlu kenti İstanbul, modern dünyanın doğum sancılarına karşı ciddi bir tepkinin" merkezi özelliğini taşıyordu.[94] Bu bütün dengelerin değiştiği çağın başlarında, küçük yaşta tahta çıkan I. Ahmed döneminde İstanbul, imparatorluğun içinde bulunduğu üç cepheli savaş ortamını çok yakından hissetti. İlginç şekilde yeni padişah tahta çıktığında (1603) daha sünnet merasimi gerçekleşmemişti. Tahta cülusunun on dördüncü günü sünnet edildi ve İstanbul halkı bu vesileyle yapılan büyük tören ve eğlencelere ilk defa tanık oldu.[95] Ayrıca beklenenin hilafına yeni padişah hayattaki kardeşi Mustafa'ya da dokunmadı, dedesinin ve babasının çok tepki çeken kardeş katillerinin benimsenmediğini göstermiş oldu. Bu dönemde belki de dış cephelerdeki savaşlar ve içerideki büyük karışıklıklar sebebiyle hâkim olan büyük karamsarlık havasını dağıtmak için İstanbul'da büyük bir cami inşasını başlattı (1609).[96] Süleymaniye Camii'nin inşasından sonra inşası hayli geciken Yeni Cami'yi bir tarafa bırakırsak, bir Osmanlı sultanının uzun bir aradan sonra yaptırttığı bu muazzam mabedin, diğerlerini gölgede bırakması sanki özel olarak planlanmış gibiydi. Kentin emperyal görünümünün en süslü parçası olarak tarihe geçecek bu büyük külliye için seçilen yer de İstanbul'un ana manzarasının arkasında kalıyordu. Esas itibarıyla kentin tepeleri ve tarihî silueti Haliç ve Üsküdar tarafına doğru bakan kesime hitap ediyordu. Anadolu yakasından, daha doğrusu Üsküdar'dan şehre gidenler için ön cephede tam anlamıyla görülecek bir yönü yoktu, hatta Ayasofya tarafından bu cihetten perdelenmekteydi. Fakat Marmara tarafından gelenler için muazzam bir etkiye sahipti. Böylece kente batıdan deniz yoluyla gelecekleri, kentin tarihî siluetinden önce bu yeni ve Ayasofya ile boy ölçüşebilecek evsaftaki cami karşılayacaktı. Sultanahmet Camii'nin sembolik anlamı büyüktü. Burası tarihî kentin son büyük mabedi oldu. Daha sonraki hükümdarlar bu evsafta bir cami yaptırmayı düşünmediler. Böylece Osmanlı İstanbul'unun "klasik çehresi" artık teşekkül etmişti. Kentin fiziki yapısının temel unsurlarına bundan sonra da yeni binalar eklendi, fakat bunlar eskisi kadar belirleyici bir önem kazanmadı.

Bu büyük caminin inşası sırasında payitahtta ciddi bir bunalım havası hâkimdi. Anadolu'daki karışıklıklar çok büyük sosyal krize dönüşmeye başlamıştı. I. Ahmed bazı azılı Celalî reislerine karşı Anadolu'ya geçerek İstanbul halkına yeni umutlar verdi.[97] Her zaman olduğu gibi olumsuz hava, dinî gösterilerle geri plana atılmaya çalışıldı. İlk defa Kâbe örtüsü İstanbul'da hazırlandı ve büyük bir törenle Mekke'ye gönderildi. Eski örtü ve bazı mukaddes parçalar İstanbul'a getirtildi; içki yasağı ilan edildi.[98] Bu durum başkente verilmek istenen manevi atmosferle bağlantılı gözüküyordu. Buranın İslam'ın saf hâliyle yaşandığı bir başkent olarak imparatorluk genelinde örnek teşkil edeceği hesaplanıyordu. Hilafet merkezi, İslam dünyasının yegâne büyük devletinin idari payitahtı olmasına yaraşır bir sosyal hayatın teşviki, bazı ulema tarafından özellikle talep ediliyordu. Bunların etkisi girilen karışıklık devrinden beslenerek daha da yaygınlaşacak ve sarayda da hayli taraftar bulacaktı.

93 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1091-1096.

94 Genel olarak Sosyal ve Ekonomik yapısı için bkz. R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, II c., Ankara 1986.

95 I. Ahmed döneminin standart tarihini, imamı Safi kaleme almıştır: *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, II c., Ankara 2003.

96 *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, c. 1, s. 46-54.

97 *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, c. 1, s. 173 vd.

98 *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, c. 2, s. 207-230.

I. Ahmed'in vefatından sonra İstanbul Osmanlı idaresi altına girdiğinden beri belki de ilk defa büyük olaylarla karşı karşıya kaldı. Bozulan asayiş, saraydaki iktidar çekişmeleri, hanedanın güçlü ve her şeye hâkim padişah tipinin sonunu oluşturdu. Hanedanın bizatihi kendisi bütün mensuplarıyla ve unsurlarıyla etkili olmaya başladı. Bunun yol açtığı yeni meseleler, ayrıca tatminkâr olmayan askerî harekâtlar, taşra paşalarının güçlerinin yükselişi, İstanbul'u da derinden etkileyen bir dizi olayın patlak vermesine yol açacak gelişmeleri hazırladı. İstanbul halkı bu dönemde ilk defa bir padişahın oğlunun değil de veziriazamın ve şeyhülislamın oluşturduğu bir heyet vasıtasıyla kardeşinin tahta çıkarılmasına ve aynı şekilde de akli zafiyeti yüzünden tahttan indirilmesine şahit oldu (I. Mustafa: 1617-1618).[99] Keza onun yerine geçirilen yeğeni II. Osman'ın da feci şekilde katli olayı yeni ve büyük karışıklıkların zuhuruna yol açtı.[100] Bu dönemlerde İstanbul, tam bir kaos yaşadı, sipahi ve yeniçerilerin ayaklanmaları, akli zaaf içindeki I. Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmaları, ardından meydana gelen isyanlar, yağma hareketleri ile tam bir kıyamet havası şehre çöreklendi. Üstelik günde 1.000 kişinin ölümüne yol açtığı belirtilen büyük veba salgını da baş göstermişti. Bu dönemde bütün dünyayı etkileyen iklimlerde görülen istikrarsızlık İstanbul'da da kendisini hissettirdi. 1621'de Şubat ayında Boğaz dondu, Üsküdar ile İstanbul arasında halk karşıdan karşıya geçti.[101] Soğuklar beraberinde kıtlık ve pahalılığı da getirmişti. II. Osman'ın katli ile başlayan çalkantılar İstanbul'da asayişi tamamen sarstı.[102] IV. Murad'ın demir pençesiyle duruma hâkim oluşuna kadar İstanbul bu korkunç çalkantılardan kurtulamadı. Fakat bu defa devlet eliyle yapılan bir terör havası şehirde esmeye başladı. Gelişen sosyal hayatın yeni toplanma merkezleri hâline gelen kahvehaneler kapatıldı, tütün ve içki yasağı getirildi, fener olmaksızın gece sokağa çıkmak dahi yasaklandı.[103] Bu şiddetle sağlanan sükûnet ortamı, onun vefatından sonra (1640) yeniden bozuldu. Sultan İbrahim'in dengesiz hareketleri, asayişin sarsılmasına yol açmakta gecikmedi. Fakat payitahtta asıl büyük çalkantılar, Osmanlı-Venedik mücadelesinin yoğunlaştığı bir devrede patlak verdi, İstanbul'u tekrar kaos ortamına sürükledi.[104]

Küçük yaştaki IV. Mehmed'in tahta çıkışı, otoritesizliğin hâkim oluşuna ve iktidar çekişmelerinin hızlanmasına yol açtı. Büyük sosyal çalkantılar şehri çok sarstı ve ilk defa İstanbul bu dönemde ciddi bir dış tehditle de karşı karşıya kaldı. Girit savaşları dolayısıyla askerî bakımdan hareketlenen İstanbul'un can damarı olan Çanakkale Boğazı Venedik donanması tarafından abluka altına alındı.[105] Bu durum İstanbul'da çok büyük sıkıntıları beraberinde getirdi. Ticaret durma noktasına geldi, hayat pahalılığı yükseldi. Savaş masrafları da buna eklenince sosyal karışıklıkların baş göstermesi kaçınılmaz hâle geldi. 1648'deki Sultanahmet Vakası sipahilerce başlatıldı ve bunların isyanı yeniçeriler tarafından bastırıldı.[106] Böylece yeniçerilerin İstanbul'da nüfuzu giderek arttı. Olayın yankıları taşradan ses buldu, sipahi grupları Gürcü Abdünnebi idaresinde İstanbul'a yürüdü, bu münasebetle şehirde hayli heyecanlı ve korkulu günler yaşandı. Bulgurlu'ya gelen asilerle çatışma vuku buldu (Üsküdar Cengi), yenilen asiler dağıldı (1649).[107] Bunu asker dışında bir başka grubun ayaklanması izledi. 1651'de para ayarı meselesi ve ağır vergiler dolayısıyla esnaf sınıfları saraya yürüdü.[108] Ardından Kösem Sultan'ın "iktidar değişikliği yapmak için komplo kurduğu" için öldürülmesiyle baş gösteren büyük karışıklıklar çıktı.[109] 1655'te donanmanın Çanakkale Boğazı önlerinde Venedikliler karşısındaki başarısızlığı, şehri açık bir tehdit altında bıraktı, İstanbul halkı büyük telaşa kapıldı; ardından da deniz yollarının kesilmesiyle ciddi bir kıtlık yaşandı. Aynı yıl (1656) Çınar Vakası denilen kanlı olaylar şehri âdeta kargaşa içine düşürdü. Ulufe meselesinden patlak veren bu hadise, savaş ortamının belirsizliğinden de kaynaklanarak giderek büyüdü, her taraf yağmalandı.[110] Bütün bu karamsarlık ortamında duruma hâkim olamadığı kanaatiyle IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine kardeşi Süleyman'ın getirilmesi dahi planlanmıştı. Fakat farkına varılan bu plan önlendi, olayın tertipçileri ise yakalanıp idam edildi.[111]

99 Feridun M. Emecen, "Mustafa I", *DİA*, XXXI, 272-275.

100 Feridun M. Emecen, "Osman I", *DİA*, XXXIII, 453-456.

101 Naîmâ, *Târih,* haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. 2, s. 459.

102 B. Tezcan, "The 1622 Military Rebellion in İstanbul: A Historiographical Journey", *IJMES*, 2002, c. 8, sy. 1-2, s. 131-142.

103 Bu dönem için bk. Cavid Baysun, "Murad IV", *İA*, VIII, 625-647.

104 Feridun M. Emecen, "İbrahim", *DİA*, XXI, 274-281.

105 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1077-1079; IV, 1691, 1709.

106 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1189-1195.

107 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1209, 1221-1232; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinâmesi,* haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2008, s. 20-22.

108 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1284, c. 2, s. 373-375.

109 Olaylarla ilgili olarak bk. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli,* haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003, s. 70-98; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c. 2, s. 379. Vecîhî, *Târih*, haz. Ziya Akkaya, doktora tezi, AÜ DTCF, 1957, s. 109.

110 H. Andreasyan ve F. Ç. Derin, "Çınar Vak'ası: Eremya Çelebi Kömürcüyan'a Göre", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, sy. 3, s. 57-83; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinâmesi*, s. 87-88.

111 Naîmâ, *Târih*, c. 4, s. 1684.

42- Hollanda Elçiliği'nden İstanbul (Guer)

O zamana kadar payitahtta görülmemiş ölçüde etkili olan ve halkı da içine çeken olaylar, Köprülülerin işbaşına gelmesiyle durulma eğilimi gösterdi. 1660 Temmuz'unda İstanbul'da Eminönü-Odunkapı veya Ayazmakapı civarında çıkan büyük yangın tarihî yarımadanın neredeyse üçte ikiye yakın kesimini etkiledi. Eminönü, Beyazıt, Atmeydanı, Mahmutpaşa, Tahtakale, Ahırkapı, Davutpaşa, Kumkapı hatta Samatya'ya kadar büyük tahribata yol açtı, önemli sayıda insan hayatını kaybetti, evler tamamen yandı, halk Sultanahmet ve Ayasofya camileri avlularına sığındı. Ancak onlar kadar şanslı olmayan pek çok insan vardı. Taştan yapılı olduğu için bazı cami ve medreselere sığınanlar, alevlerin buraları da sarmasıyla hayatlarını kaybettiler.[112] Bunu izleyen açlık ve kuraklığın yol açtığı susuzluk da etkili oldu. Askerî başarısızlık, içerideki kargaşa ve afetler, dine olan kayıtsızlığa yoruldu, Kadızadeli hareketinin bu vaziyetten iyice beslenmesine vesile teşkil etti. Nitekim yıllarca süren karışık ortamda giderek güçlenen ve bütün bu kötü gidişin dine tam olarak riayet etmemekten kaynaklandığını öne süren kökleri Kanunî dönemine kadar inen tutucu dinî anlayış (İmam Birgivî ve takipçileri, selefi akım), sadece dindar kesimlerde değil resmî çevrelerde de hayli etkili olmaya başladı. "Kadızadeliler" olarak anılan ve sarayda da güçlü taraftarları bulunan bu hareketin temsilcileriyle bunlara karşı olan tarikat ehli arasında halkın da dikkatle takip ettiği birçok tartışma yaşandı. Bu zor şartlarda Osmanlı tarihçilerince bir kurtarıcı gibi karşılanan Köprülü Mehmed Paşa veziriazam olduktan sonra duruma hâkim olup asayişi şiddete başvurarak yeniden sağladı. Büyük bir sosyal çalkantıya yol açması muhtemel olan Kadızadelilere karşı tedbir almak zorunda kaldı, bazı elebaşlarını uzaklaştırdıysa da bu hareket etkisini daha uzun süre devam ettirecekti.[113]

Karamsar hava İstanbul'un kötülükler şehri olduğu ve başa gelen her türlü felakette de kentte yaşayanların ahlaksızlığının rolü bulunduğu fikri dönemin münevver kesiminde hâkim bir olgu hâline gelmeye başlamıştı. Osmanlı ıslahat yazarları kötü gidişten kurtulma

112 Vecîhî, *Târih*, s. 233-234.

113 Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızadeliler", *DİA*, XXIV, 100-102; M. C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası 1600-1800,* çev. M. F. Özçınar, Ankara 2008, s. 129-189.

çarelerini, eski dönemi ihya etmekte ararken, payitahttaki sosyal hayata hiç de iyi gözle bakmıyorlardı. Kadızadeli hareketinin bununla ilişkili olarak hayli etkili olması beklenebilir bir durumdu. Dönemin farklı düşünen aydınlarından biri olan Kâtib Çelebi, İstanbul'un imparatorluk için ifade ettiği anlamı çok iyi kavramıştı. Hatta onun kadim tarihini, kendisinden önceki tarihçilerin sık sık tekrarladıkları *Ayasofya Tarihi*'nden değil doğrudan Bizans tarihçilerinin kaleme aldıkları eserlerden öğrenmeye çabalamıştı. Özellikle Zonaras, Niketas Khoniates, Gregoras, Khalkokondyles gibi meşhur tarihçilerin Latinceye aktarılan metinlerini çevirterek bir araya getirmişti.[114] Bu bilgilenme arzusu yaşadığı şehri hem bizzat kendisinin tanıması hem de dönemin aydınlarına başka önemli kaynaklar da bulunduğunu göstermesi bakımından hayli etkileyici idi.

Üstelik Kâtib Çelebi, döneminde şahit olduğu kötü gidişi ve uğranılan felaketleri, yaşadığı kentle irtibatlandırmayacak kadar yüksek bir entelektüel zekâya sahipti. Fakat 1660 yangınını dönemin bazı yazarlarınca kentin uğursuzluğuna yorulduğunu görmeden vefat etti (1657). Bu yazarlar, nüfusu muazzam derecede artan, binalarla dolan kozmopolit ve kalabalık kentin günahkârlarının, bu afetlerle ilahi cezaya mazhar olduğunu düşünüyorlardı. *Târîh-i Gılmânî* adlı eserin yazarı Mehmed Halife, kentin fetihten sonra 1660 yılına kadar büyük bir gelişme gösterdiğini, büyük bir imar hareketiyle payitahta yakışır bir özellik kazandığını, dünyayı gezenlerin nazarında benzersiz bir kent hâline geldiğini beyan ettikten sonra bu günahkâr kentin halkının zenginliklerine mağrur olarak Allah'ın yolundan saptıklarını ve bu yüzden böylesine büyük felaketlere uğradıklarını yana yakıla belirtir:

> Hâlâ Osmanlıların merkezi, ehli İslam'ın iftiharı olan İslambol, uleması ve münevveri bol bir şehirdir. O kadar mamur olmuştur ki cihanı dolaşan bir kimse yeryüzünde buna benzer bir şehir asla göremez. Bu şehirde sultanlar, hanım sultanlar ve vezirlere ait yüz yirmiden fazla saray vardır. Her biri Şeddâd'ın[115] binalarından bir örnektir. Şeddâd kavminden sonra buna benzer şaşırtıcı binaları hiçbir kimse yapamamıştır. Bu binalardan en düşüğü Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa sarayıdır, en iyisi ise Süleymaniye Camii altındaki Sultan Süleyman vezirlerinden Siyavuş Paşa'nın yaptırttığı saraydır... Bu şehrin büyüklüğüne ve halkın çokluğuna nispetle daha birçok dükkân, kervansaray, han, hamam, tekke, medrese, imaretler, mescitler ve camiler vardır ki tarifi bile zordur. İşte bu İslambol şehri o kadar mamurdur, böyle olunca içinde yaşayanlar devletlerine mağrur olup Hakk'ın yolundan ayrıldılar, dâima birbirlerini aldatmaya ve belâya, töhmete uğratmaya, birbirlerinin elinde olanı almaya, yalan söylemeğe, iftira atmaya, âlimlere ve diğer ilim ehline itibar etmemeye başladılar. Âlimler ise ilmin gereği üzere hareket etmediler, satıcılar ve esnaf alışverişlere hile karıştırdılar, fakirlere sadaka vermediler, rüşvete meylettiler. Halk arasında dahi zina ve livata fiili yaygınlaştı, askerler her zaman isyana ve fesat işlere hazır hâle geldiler. İşte bu sınıflar 'Bir beldede zina ve kumar ya da kötülük baş gösterir ve doğruluk yok olursa Yüce Allah dört şeyle temizler: yangınla, kıtlıkla, salgın hastalıkla ve savaşla. Allah dilediğini yapar, dilediği şekilde hükmeder' yolundaki Peygamber hadisine kulak asmadılar. Nitekim bu hadisin öngördüğü gibi bundan önce çok kere veba salgını ortaya çıktı, bir iki ayda 700-800 kişi öldü, ayrıca yangınlar şehri mahvetti, İstanbul'un yarısı yanıp kül oldu...[116]

Yazar sözlerini "İstanbul mamur iken bu yüzden harap oldu. Umulur ki yüce Allah tekrar mamur eyler." diye bitiriyordu. Gerçi İstanbul tekrar kendisini toparladı, ancak yangın ve zelzeleler kentin görünümünü zaman zaman değiştirecek şekilde etkili olmayı daha sonraki asırlarda da sürdürdü. Mehmed Halife kadar olmasa da bir asır sonra meydana gelen buna benzer büyük felaket vesilesiyle kent halkının dinî kayıtsızlıklarına dair bilinen argümanlar tekrar ortaya atılacaktı.

XVII. yüzyıl İstanbul'u için bir başka meşhur simanın yazdıkları belki de en etraflı kent tasviri olma özelliğine haizdir. Evliya Çelebi'nin anlatımında İstanbul, bütün cepheleriyle bir emperyal kent olarak tarif ve tavsif edilmişti. Evliya Çelebi bir bakıma doğup büyüdüğü bu şehre yazdıklarıyla şükran borcunu ödüyordu. Kent onun için "bizim İslâmıbolcağızımız"dı. Evliya Çelebi'nin İstanbul'u anlatış şekli hiçbir seyyaha benzemeksizin onun ilgisi çerçevesinde çok farklı bir özellik gösterir. *Seyahatnâme*'sinin daha ilk girişinde 20-21 yaşındayken İstanbul'u ve etrafındaki kasaba ile köyleri, bağları bahçeleri, mesire yerlerini gezmeye başladığını yazan

114 *Târîh-i Kostantiniye ve Kayasıre,* haz. İ. Solak, Konya 2009. Eserin edisyonunda dikkatsizlikten kaynaklanan önemli okuma hataları vardır. Sonundaki orijinal metin bu açığı kapatır. Tercüme edilen esas kitap *Historia Rerum in Oriente Gestarum* (Frankfurt 1587) başlığını taşıyan Bizans tarihleri derlemesidir.

115 Âd kavminden cennete nazire İrem bağını yaptırttığı söylenen hükümdar.

116 Mehmed Halîfe, "Târîh-i Gılmânî", haz. E. Oral, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2000, s. 77-78.

Evliya Çelebi, bu küçük seyahatini ileride daha da büyüttüğünü, dolayısıyla bu gezilerinin kendisinde seyahat merakını artırdığını belirtir. Rüyasında seyahat müjdesini alınca da öncelikle "maskat-ı re'si" yani dünyaya geldiği yer olan İstanbul ile işe başladığını ifade eder. Bu bakımdan İstanbul onun ilerideki seyahatleri için iyi bir örnek olmuşa benzemektedir. Onun İstanbul'u anlatırken takip ettiği sıra da ilginçtir. İstanbul'a gelen her seyyahın ilk ilgisini çeken şey şehrin fiziki özellikleri olmuştur. Evliya Çelebi de aslında bu fiziki özellikleri ağırlıklı olarak metne serpiştirmiş gözükür, ancak diğer seyyahlardan çok farklı şekilde olaylar, tarihî bilgiler, hikâyeler, fıkralar, şiirlerle müthiş bir anlatım gücüyle okuyucuyu âdeta şaşırtır.

İstanbul, İslami literatürde Peygamber'in müjdesiyle şereflenmiş bir şehir olarak tanındığı için onun hakkındaki hadislere sık sık atıf yapan Evliya Çelebi'nin bilhassa fetihle ilgili çok iyi bilinen ve Kostantiniye'yi fethedecek kumandanı ve askerini öven hadisi yeri geldikçe beş-altı defa tekrarlamaktan büyük bir haz duyduğu anlaşılır. Böyle bir müjdeyle başladığı satırlarını şehrin kuruluşu ile ilgili bilgilerle sürdürür, dünya dillerinde İstanbul'un hangi adlarla bilindiği bile onun dikkatinden kaçmamıştır. Hemen ardından artık bu tarihî yarımadayı anlatma zamanı gelmiştir: Burada İstanbul'u kara ve deniz surlarıyla birlikte adım adım dolaşır, bunların uzunluğunu ölçer. Onun adımıyla sur çevresi 30.000 adımdır. Surlardaki kulelerin sayısı ise 1.225'i bulur. Şehrin kapıları 20 adettir; bunların 6'sı kara surlarında yer alır. Böylesine muazzam bir şehri koruyan birtakım tılsımlar Evliya Çelebi'nin ilgisinden asla uzak olmayan hayli meraklı olduğu bir konuyu belirler. Bu arada İstanbul'un eski tarihiyle ilgili verdiği bilgileri kendi zamanındaki duruma atıflar yaparak tarihî bütünlüğü bilinçli bir şekilde aktarmayı tercih eder.

Bu mukaddes şehrin Müslümanlar için ne anlam ifade ettiğini, Emevî ve Abbasî dönemlerindeki kuşatmaları anlatırken okuyucusuna hissettirir. Tabii ki burada amacı Osmanlıların şehre yönelen ilgilerinin tarihî temellerini ortaya koymaktır. Yine türlü hikâyelerle, inanılması zor olaylarla anlatımını süsler. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul kuşatması ile ilgili yazdıkları, bugünkü araştırıcıların bazılarınca güvenilir ve inanılır bile bulunmuştur. Bununla beraber başka kaynaklarla teyidi imkânsız bu gibi bilgiler, ancak kendi dönemine kadar uzanan söz konusu hadiseyle alakalı sözlü rivayetlerin neler olduğunu anlamak bakımından mühim gözükür. Araya eklenen Akşemseddin'in rolünü ortaya koyan ifadeler, ona atfedilen nasihatler, Fransız kralının kızının fetih sırasında Fatih'e sunulduğu gibi hoş hikâyeler, karada inşa edilip Haliç'e çekilen gemiler, su üstünde yürüyüp surların önüne gelerek kuşatmaya katılan dervişler, kapıları fethedip adını bunlara verenler, müthiş bir tahkiye gücüyle âdeta alternatif bir fetih hikâyesini okuyuculara takdim eder.

Şehri, Osmanlı idaresi altına soktuktan sonra Evliya Çelebi'nin ilk olarak buranın yeniden imarıyla ilgili bilgilere geçmesi ondan beklenebilecek bir tavırdır. Önce şehrin timsali olup ana ibadet yeri iken camiye tahvil edilen Ayasofya ile bu kısma başlar. Hayli ilginç şekilde gözlemlerini aktardıktan sonra yine bir hikâyeye başvurur. Buranın azametiyle münasip olan bu hikâye Gülâbî Ağa'nın sergüzeştidir. Teknik anlatımla sıkıldığını düşündüğü okuyucuyu, bu hoş hikâyeyle yeniden metne yoğunlaştırır. Ardından artık İstanbul'da tahta çıkmış hükümdarların eserlerine sıra gelmiştir. Selatin camilerin tanıtımına girişir, ama bu arada o külliye veya camiyi yaptıran padişahın döneminden de bahsetmeyi ihmal etmez. Bu durum Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Camii'nin anlatımının ardından iyice kendini gösterir. O kadar ki artık konu tamamıyla Kanunî dönemi, kanunnameleri, onun zamanındaki taşra teşkilatı, eyaletler ve sancaklardır. Bu kısımda özellikle IV. Murad'a ayrı bir yer ayırır. Bu defa kendi şahsi hikâyesine döner, onunla olan ilişkilerini, hizmetinde ne gibi olaylara şahit olduğunu anlatmaya girişir. Onun fütuhatından uzun uzadıya bahseder. Sonra Sultan İbrahim ve IV. Mehmed dönemindeki siyasi olayları anlatır; bu arada zamanın ileri gelen devlet adamları ve uleması kısa biyografileriyle eserde arzı endam eder. Bu kısımdaki biyografik malzeme son derece değerli gözükür. Şehirde yaşayan üst kesim ve tanınmış şahıslar bu sayede yeniden hayat bulurlar. Sadece onlar değil, birçok farklı zümre hatta deliler bile Evliya Çelebi'nin ilgi alanına girer. Divane Çelebi ile ilgili anlattığı anekdotlar, gerçekten olup olmadıkları bir yana, hoş fıkralar olarak edebî literatüre onun sayesinde intikal etmiştir. Evliya Çelebi bütün bu cilt boyunca şehirdeki marjinal kesimlere özel bir önem verir; onları İstanbul esnafı ile alakalı uzun bölümünde yeri geldikçe tekrar yeni simalarla anlatmayı sürdürür.

İstanbul suriçindeki tarihî eserlerin tavsifini, vezirlerin ve diğer şahısların yaptırdığı camiler, mescitler, medreseler, tekkeler, imaretler, hastaneler, ulema evleri, saraylar, hanlar, çeşme ve sebiller ile devam ettiren Evliya Çelebi, bu arada bekâr odalarını da ihmal etmez. Türbelere ise ayrı bir önem verir. Padişah ve şehzade türbelerini anlatırken onlar hakkında tarihî bilgilere de başvurur. Şehzade Mustafa'nın katli olayını bu vesileyle

43- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (SYEK)

çok farklı bir tarzda, yine rivayetlerle şekillenmiş hâlde ondan okumak mümkün olabilmektedir. Kısaca tarihî eserlerin anlatımında şahıslar ve insan unsurunu asla göz ardı etmeksizin değişik bir üslubu benimsemiştir. Suriçi İstanbul'u bitirdikten sonra sıra şehirle bütünleşmiş olan dış mahallere gelmiştir. Yine tasvirlerini belirli bir plan dâhilinde yapar; Eyüp, Kasımpaşa semtlerini ele alır, tarihî eserlerini, bazı fiziki özelliklerini verir. Eyüp semtinin manevi havası onun kalemiyle bir kere daha tecessüm eder. Eyüpsultan'da bol miktarda kesilen kurbanların etlerinin dağıtımından buradaki halkın hisse aldığına temas ederek "Eyüp halkına 'kurbancılar' derler." demesi ilginç bir anekdottur. Ardından Sütlüce, Pîrîpaşa ve Kasımpaşa'yı, bu arada da Tersane'yi anlattıktan sonra Galata'ya gelir. Hayli teferruatlı bir bilgi burada bulunur. Tophane hakkında yazdıkları da önemlidir; bu arada Kılıç Ali Paşa Camii'ni anlatırken bu büyük Osmanlı denizcisiyle ilgili aktardığı anekdot, Evliya Çelebi'nin tahkiye gücüne en iyi örneklerden biridir. Son derece dindar olarak tanımladığı Kılıç Ali Paşa'nın yarım yamalak Türkçe konuşmasını aynen verir ki bu vesileyle anlattığı fıkra çok ilgi çekici ve düşündürücüdür. Sonra Tophane'de yaşayan halktan söz eder; çoğunun tüccar, manav, gemici ve topçu olduğunu belirtir. Bunlar Sinop, Amasra, Karadeniz Ereğlisi, Bartın, Bafra ve Samsun'dan gelmiştir; halk içinde Abaza ve Çerkez de çoktur. Ardından Evliya Çelebi, Dolmabahçe'nin ne zaman doldurulduğuna temas eder ve hikâyesini verir, oradan Beşiktaş'a geçer, Boğaz semtleriyle devam eder, sonra Boğaz'ın Anadolu yakasını ele alır; Beykoz'dan Üsküdar'a ve Kadıköyü'ne kadar olan kesimi tafsil eder. Bu arada bağlar, bahçeler, mesire yerleri de zikredilir. Bu kısmı tamamladıktan sonra sıra artık İstanbul'da yaşayan türlü zümrelerin anlatımına gelmiştir.

44- II. Mahmud'a Rusya'dan hediye gönderilen saat üzerindeki İstanbul tasviri (TSMK, nr. 53/106)

Seyahatnâme'sinde çok uzun bir yer tutan bu bölümde her türlü esnaf, zanaat ehli en ince ayrıntısına kadar listelenmiş ve haklarında bilgiler verilmiştir. Bu "esnaf geçidi" eserin en kıymetli bahsini oluşturur. Burada akla gelebilecek bütün zanaat ehli hakkında bilgiler verilmiştir. Yine her zaman olduğu gibi hikâyelerle süslenmiş bir anlatım görülür. Evliya Çelebi, eğlence işiyle uğraşan kesimleri bile bu çerçevede ele alır, onların kullandıkları aletleri teker teker sayar. Dönemin İstanbul'unun sazendeleri, oyuncu kolları, taklit üstatları, pehlivanlar, mehterler, gösteri üstatları vs. onun eseriyle âdeta resmigeçit yaparlar. İlgisi bunlarla da sınırlı değildir; mesela müzik aletlerinin adlarını sıralarken Batılı enstrümanları da unutmamıştır. Derin bilgisini sergilediği bu kısımda, listelediği enstrüman isimleri okuyanları şaşkına çevirecek kadar hayli çeşitlilik arz eder.

Evliya Çelebi, İstanbul'u sadece fiziki yapısıyla değil içinde yaşayanlarla, hakkındaki hikâyelerle canlı bir şekilde anlatarak benzersiz bir metin ortaya koymuştur. Onun muhtemelen temize çekme imkânı bulamadığı için yer yer boşluklar bıraktığı İstanbul cildi, sadece tarihçiler için değil farklı dallarla uğraşan araştırıcılar için de vazgeçilmez kaynaklardan birini teşkil eder. XVII. yüzyıl İstanbul'unun bu renkli tasvirinden öğrenilecek çok şey vardır. Öncelikle şehrin zengin kültürel çeşitliliği, kozmopolit yapısı, Evliya Çelebi'nin kalemiyle hayalî değil, müşahhas bir kılığa bürünmüştür; inanılması güç hikâye ve rivayetler ise anlatılanları süsleyerek İstanbul için benzersiz bir metnin oluşumunu sağlamıştır. Evliya Çelebi'nin İstanbul'u aslında bir anlamda kentin emperyal gücünü yansıtan bir öneme sahiptir.[117]

Aslında Evliya Çelebi'nin idealleştirdiği İstanbul için XVII. yüzyılın ikinci yarısı ciddi bunalımların sürdüğü başka bir devreyi oluşturmuştu. Batıda başlayan geniş cepheli savaşlar dönemi, İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatında yeni karışıklıklara zemin hazırladı. Hatta bu vesileyle IV. Mehmed'in payitahttan ayrılıp Edirne'deki uzun ikameti, İstanbul'un merkezî vasfını sarstı. Edirne bu dönemlerde biraz daha öne çıkmaya başladı. II. Viyana bozgunu sonrasında uğranılan yenilgiler ve Macaristan'ın terki, İstanbul halkı üzerinde büyük bir karamsarlığa sebep oldu. Bizzat padişaha karşı aleni tepkiler meydana geldi. Bozguna uğrayan ordudan gelen haberler, komutanların cepheden bir an önce çekilerek kapağı İstanbul'a atma çabaları umumi memnuniyetsizliği daha da körüklüyordu. Padişahın şahsına karşı oluşan bütün bu tepkiler sebebiyle IV. Mehmed tahttan indirildi (1687), yerine kardeşi büyük şehzade Süleyman geçirildi.[118] Fakat genel gidişte önemli bir değişme olmadı, payitahtta karışıklıkların önü alınmadı. Cülus bahşişi sebebiyle çıkan ayaklanma giderek büyüdü ve İstanbul'un yeniden tahrip ve yağmaya uğramasına yol açtı.

Bu arada vuku bulan şiddetli deprem önemli ölçüde yıkıma yol açmış, birbiri peşi sıra çıkan, çoğu da kundakçıların işi olan yangınlar yine birçok evi kül etmişti.[119] Özellikle 1693 yangınında 1000'e yakın bina tahrip olmuştu. Bunun gibi 1695 yangını da yine büyük çaplı hasara yol açmıştı.[120] Bu tahribat dolayısıyla çıkan ferman uyarınca evlerin ve dükkânların ahşap değil kârgir olarak yapılması kararlaştırılmıştı.[121] II. Ahmed'in (ö. 1695) kısa süren saltanatından sonra yerine geçen II. Mustafa'nın daha çok Edirne'de oturması ve uzun bir aradan sonra bir padişah olarak çıktığı seferlerde de başarı kazanılamaması, İstanbul'daki olumsuz havayı

117 Bkz. Feridun M. Emecen, "Evliya Çelebi ve İstanbul", *Evliya Çelebi Atlası,* ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 64-73.

118 Silâhdar Fındıklılı Mehmed, *Târih*, İstanbul 1928, c. 2, s. 274-298; Cavid Baysun, "Mehmed IV", *İA*, VII, 554-555.

119 Silâhdar, *Târih,* c. 2, s., 549.

120 Silâhdar, *Târih,* c. 2, s. 701.

121 M. Sertoğlu, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1214/17.

tekrar alevlendirdi. İstanbul'da bir karşı hükûmet oluşturulması, adaletsizliğin hâkim olduğu yerde Cuma namazının kılınmasının caiz olmadığı gerekçesiyle, -ilki 1622'de II. Osman'ın, ikincisi 1648'de Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi sırasındaki kısa belirsiz dönemlerde,[122] daha sonra ise 1730 İsyanı'nda da rastlanacağı üzere[123]- cuma namazının kılınmaması ve hutbe okunmaması gibi bir hadise yaşandı (23 Temmuz 1703).[124] 1703'teki Edirne Vakası ile padişahın tahttan indirilmesi İstanbul'u derinden etkiledi, yine birçok hadise meydana geldi. Tahta çıkan III. Ahmed, İstanbul'da duruma ancak asi elebaşlarını bertaraf edebildikten sonra hâkim olabildi. Bu dönem İstanbul için yeni bir devrin de başlangıcı anlamına geliyordu. 1718'de çıkan İstanbul'u büyük ölçüde tahrip eden ve 72 saat süren korkunç yangının ardından yeni anlayışla imar hareketleri başladı.[125]

Batılılaşan Payitaht

1701 yılının Mart ayında deniz yoluyla kente gelen ünlü seyyah Tournefort, ilk intibaları olarak şu cümlelerle İstanbul'u tasvire başlar: "Dış mahalleleriyle birlikte İstanbul, Avrupa'nın tartışmasız en büyük kentidir. Bütün gezginlerin ve hatta eski tarihçilerin ortak görüşüne göre şehrin konumu dünyanın en güzel ve en avantajlı yerindedir. Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı sanki dünyanın dört bir yanından gelecek zenginlikleri ona ulaştırmak için özel olarak açılmıştır. Bu iki Boğaza İstanbul'un kapıları adı verilir."
Bu ifadeler XVIII. yüzyıla girilirken geçirilen türlü siyasi, sosyal ve ekonomik çalkantılara rağmen başkentin ihtişamının önemli bir göstergesi gibidir. Seyyah, kentin dış manzarasının hayranlık uyandırıcı hâlini Fransa'daki örneklerle mukayese eder tarzda okuyucusuna anlatmaya çalışırken, evleri, taraçaları, balkonları, bahçeleri ve amfiteatr oluşturan ve üstünde bedestenler, kervansaraylar, camiler, saraylar ve kiliseler yükselen Avrupa'nın bu en büyük kentinin, bütün bu görünüşüne dünyanın herhangi bir yerinde rastlanamayacağını da dile getirir. Gemiden tespit edilen bu durum karaya ayak basınca değişir, evler genellikle alçaktır, tahta ve kerpiçten yapılmıştır, kenti harap eden yangınların izleri hemen görülmektedir. Yangın dışında kentin diğer iki belalısı veba ve "levend" denilen gemi askerleridir. Sokak kaldırımları hayli kötüdür, bazı yerlerde hiç yoktur, saraydan Edirnekapı'ya giden ana cadde elverişli bir güzergâhtır, ayrıca söylenenden daha kalabalık bir şehirdir, evler en çok iki katlıysa da hepsi meskûndur, hatta tıka basa doludur. Buranın diğer kentlerden daha kalabalık olmasının sebebi ise ticari imkânları, çok para kazanılması, memuriyet elde etme amaçlı beklentiler ve nihayet getirilen esirlerdir.
Bu sonuncuları evlilik yoluyla çoğalır ve şehir nüfusunda önemli yer tutar. Kente gelen yabancı seyyahların ilk gezdikleri binalar ise sultanların yaptırttığı büyük camilerdir.[126]

Tournefort'tan biraz önce XVII. asrın son çeyreğinde kenti gören bir başka Fransız seyyah da yine deniz yoluyla kente girerken burasının her yeri büyük bir hayranlıkla seyredilen bambaşka bir kent olduğunu yazmaktan kendini alamamıştı. Kenti ilk gördüğünde büyüleyici bir şehre geldiğini düşünmüştü. Sayısız evlerle müzeyyen manzarası amfiteatr şeklinde yükselmekteydi. Rengârenk evlerin ortasında onları kat kat aşan ve göğe yükselen, inanılmayacak derecede fazla büyük kubbeler, minareler ve çan kuleleri görünüyordu. Kenti kuran Büyük Konstantinos, şehrin bu özel konumuna hayrandı, çünkü yönettiği hiçbir kent burası kadar farklı özelliklere sahip değildi. Çünkü bir bakışta hem Avrupa'yı hem de Asya yakasını görüyordu, Avrupa yakasında verdiği emirler on beş dakika içerisinde Asya yakasına ulaşabiliyordu. Sanat, tabiat ve güzellikle verimliliğin eşit olduğu bir yer aransaydı İstanbul'dan başkası bulunamazdı.[127]

Yeni bir yüzyılın eşiğinde İstanbul için oluşan bu kanaatlerde şüphesiz gerçek payı hayli yüksekti. Başkentin fiziki gelişimi yanında nüfus ve ticari hareketliliği de çok artmış gözüküyordu. 1699'da yıpratıcı savaşlara son verildikten sonraki yeniden toparlanma devri başkentin durumunu da olumlu yönde etkilemişti. Aslında Osmanlı tarihi için XVIII. yüzyıl, Aydınlanma Çağı'nın sancılarını yaşayan ve kolonileşme dönemine kuvvetli bir adım atmış bulunan Avrupa karşısında toprak kayıplarıyla siyasi açıdan gerilemenin başladığı bir zaman dilimini teşkil eder. Aslında bu toprak kayıplarının derin tesirlerinin hissedilmesi için söz konusu asrın son çeyreğini beklemek gerekecektir. Böyle bir ortamdan neredeyse bütün imparatorluğun küçük bir numunesi

122 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1153.

123 *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi,* haz. Faik Reşit Unat, Ankara 1943, s. 35: "... ol gün cum'a namazı dahi kılınmadı ve ezan-ı şerifleri okutmadılar ve..."

124 R. Ali Abou-el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul 1984; keza Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *DİA*, X, 445-446.

125 Râşid, *Târih*, İstanbul 1282, c. 5, s. 18-20.

126 *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 11-20.

127 Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnâmesi,* çev. Maide Selen, İstanbul 1998, s. 58-59.

olan İstanbul'un etkilenmemesi şüphesiz düşünülemezdi, fakat bu kozmopolit kent, hâlâ gerek demografik gerekse ekonomik bakımdan büyümesini sürdürüyordu. İlginç şekilde fiziki açıdan da ciddi bir değişim içine girmiş bulunuyordu. Bunda nispi de olsa Edirne ile olan payitaht yarışmasının payı vardı. 1703 İsyanı ardından padişahın artık tam anlamıyla İstanbul'da oturması gerektiği fikri, payitahtın yeni baştan "tadilatına" yol açtı, ama bu daha çok kentin dış cephesinde kendisini gösterdi. Pasarofça Anlaşması'ndan (1718) sonraki barış ortamı İstanbul'un XVIII. yüzyılın sanat anlayışına uygun tarzda yeniden şekillendiği önemli bir başka dönüm noktasını teşkil etti. Bir taraftan yeni tamir ve inşaatlar sürerken diğer taraftan hanedan mensuplarınca Haliç sahillerine yeni saraylar ve köşkler yaptırılmaya başlandı. Bir bakıma İstanbul'un çehresini değiştiren imar hareketleri yanında barış ortamının getirdiği rahatlık içinde, başka faaliyetlere de girişildi. İlk matbaa kuruldu, yeni askerî mektepler açıldı, bahçe süslemelerine önem verildi ve çiçek yetiştirme bedii bir zevk olarak benimsendi. Bu arada da bazı ilmî kurumlar teşekkül etti. Bunlarda Batı tesiri etkili şekilde kendisini gösterdi. Tertip edilen eğlenceler, muhteşem düğünler giderek daha çok dikkat çekmeye başladı.[128]

1722-1724 arasında İstanbul surlarının deniz tarafındakiler neredeyse tamamen elden geçirildi, tamir edildi.[129] Dönemin vakanüvislerinden Raşid Efendi, bu imar hareketlerini, kentin birkaç senedir zuhur eden yangınlar sebebiyle perişan hâle gelmesine, pek çok cami ve mescidin harap olmasına bağlar. Bunun üzerine devlet ileri gelenlerine bu gibi binaların tamiri veya yeniden yapılması için emirler çıkarılmıştır.[130] Bu durum sarayların, bahçelerin imar edildiği, eğlence yerlerinin açıldığı bir devirde önde gelen zengin devlet görevlilerinin cami ve mescit tamir etmeye mecbur tutulmamaları anlamına geldiği gibi, zevk ve eğlence mekânlarına karşı olabilecek tepkileri dengelemek niyetinin de bir belirtisiydi. Aynı zamanda böylece Osmanlı zihniyetine yeni bir sivil hayat algısı yerleşmeye başlıyordu. Dinî binalar ve eğlence mahalleri arasında belli bir dengenin kurulma çabaları, bizatihi birleşik bir mekân anlayışını tezahür etmekteydi. Nitekim 1721-1722 yılında yapılan Ortaköy Camii, İbrahim Paşa'nın kethüdası ve damadı Mehmed Paşa'nın yalısı ve bahçesinin civarının tanzimiyle irtibatlı bir şekilde inşa edilmiş görünüyordu. 1722-1723'te İbrahim Paşa Sadabad Camii'ni tamamladığında, bu kesimde yeni kasırlar, eğlence mekânları oluşturulmuştu. Bebek'te yapılan cami, Hümayunabad Kasrı ve çevresi düşünülerek vücuda getirilmişti. İbrahim Paşa'nın oğlu Vezir Mehmed Paşa'nın yaptırttığı konağın civarını imar etmek maksadıyla Hocapaşa'daki sebil, muallimhane, çeşme, hamam yapılmış ve Süleyman Subaşı Mescidi elden geçirilmişti. Fatma Sultan Sarayı'nın etrafı da yine benzeri şekilde imar hareketleriyle şenlendirilmişti. Fransız usulü bahçe ve sarayların oluşturulduğu yeni bir şahane rehavet dönemi kenti âdeta baştanbaşa esareti altına almıştı. Venedik balyosu Emo'ya göre yapılanlar sadece Haliç-Kâğıthane kesimindeki Sadabad'ın oluşturulmasıyla sınırlı değildi, Beşiktaş, Ortaköy'e yayılan bir hareketlilik vardı. Camiler, çeşmeler, konaklar, bahçelerle süslenen başkent bu imar hareketi dolayısıyla kalabalık bir işçi ordusu âdeta şehri doldurmuştu.[131] 1724'te Fransız Elçisi Marki de Bonnac bu durumu şu cümlelerle açıklar:

> İbrahim Paşa bir hükümdarın şan ve şerefinin bir gereği olmasından dolayı tebaanın hoşnutluğuna yönelik masrafların tümünü bizzat üstlendi. Eski binaların tamamını tamir ettirdi. Böylece bir taraftan bizzat kendisinin inşa ettirdiği ve diğer taraftan akraba ve dostlarına yaptırttığı yeni binalarla İstanbul'u yenilemiş olduğu söylenebilir. Nihayet Majesteleri nezdine elçi olarak gönderilen Mehmed Efendi'nin (Yirmisekiz Çelebi) geri dönüşünden sonra, İbrahim Paşa kendisine anlatılan bahçe ve binalarımızın ihtişam ve güzelliğini taklide çalıştı. Gerçi yaptırdığı bu örnekler vasatın da altında bulunmakla beraber konumları itibarıyla da güzel değildiler. Ancak Paşa bunları yaptırmakla hem halka o zamana kadar görmeye alışkın olmadıkları muhteşem manzaraları seyrettirmiş ve hem de belki bu sayede bir süreden beri huzursuz hâlde bulunan halkın şikâyet ve isyanını az çok önlemiştir.[132]

İstanbul gerçekten de Batılı benzerlerine kıyasla çok ihtişamlı bir kente dönüşüyordu. Çehresinde ciddi bir değişim meydana gelmişti. Üstelik yapılan imar hareketleri öteki dünyaya hazırlık amacının dışında bu dünyaya hitap eden Batılı tarzda bir yönelimle gerçekleştiriliyordu. Çağın modası, kentte açık şekilde görünür olmuştu. Yaşanan dönüşüm hayli etkileyici boyutlara ulaşmıştı.

128 Bu döneme Ahmed Refik "Lale Devri" adını vermiş ve bu isimlendirme daha sonra yaygın olarak benimsenmiştir: *Lale Devri,* İstanbul 1932. Bu isimlendirme dönemine ait değildir.

129 Küçük Çelebizâde Âsım, *Târîh*, İstanbul 1282, s. 269-272.

130 Râşid, *Târîh*, c. 5, s. 160.

131 Münir Aktepe, *Patrona İsyanı,* İstanbul 1958, s. 45-60.

132 *Tarihi Hatırat. İstanbul'da Fransız Elçisi Marki de Bonnac'ın İstanbul'daki Fransa Elçiliği Üzerine Tarihi Hatıratı,* çev. A. Ş. Bizer, ed. Mustafa Daş (TTK'da basılmak üzere olan bu eserden istifade etmemi sağlayan M. Daş'a teşekkür ederim).

Fakat zamanla sosyal memnuniyetsizliğin, piyasadaki daralmanın desteklediği gruplar, siyasi mülahazaların da yönlendirici tesiriyle giderek yapılanları başka bir zaviyeden değerlendirip geleneklere aykırı uygulamalar olarak algılamaya başladılar. Olayları sonradan kaleme alan Osmanlı tarihçisi Şemdanîzade Süleyman Efendi, Atmeydanı, Sultan Mehmet ve Beyazıt camileri avluları, Yenibahçe, Yedikule, Bayrampaşa, Eyüp, Kasımpaşa, Tophane, Sadabad, Dolmabahçe, Bebek, Göksu, Çubuklu, Beykoz, Üsküdar gibi yerlerde eğlence mekânları ihdas edildiğini, kadın ve erkeklerin karışık şekilde buralarda alenen salıncaklara binip eğlendiklerini, şarkılar söylediklerini, herkesin buralara aktığını, bu sebeple hayli dedikodunun ortaya çıktığını ifade eder. Diğer bazı sebeplerle birlikte Veziriazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın bu duruma müsaade etmekle bütün tepkilerin odaklandığı isim olduğunu yazar. Sadabad'ın inşasına duyulan tepkileri açık şekilde dile getirir.[133] Dönemin görgü şahidi bir kadı ise Kâğıthane'de yapılanlardan memnun gibidir, ama onu da rahatsız eden husus, buralarda aleni şekilde kadınlı-erkekli eğlenme şeklidir. Günlüğüne "beşik, salıncak, dolap, atlı karınca" gibi şeylere izin verildiğini, bunların cami avlularında, diğer meydanlarda ve tabii ki Sadabad'da kurulduğunu belirtip "Bu esnada olan rüsvâylık ve kimde evâil-i zamanlarda olmuş ola, hele Cenâb-ı Bârî encâm-ı kârı hayra mübeddel eyleye." diye not düşmüştü.[134] Olayları sonradan değerlendiren Şemdanizâde'nin acımasızca eleştirdiği bu durum, aslında çağın anlayış değişikliğinin farklı bir yansımasıydı. İmparatorluğun küçük bir modeli olan payitahtın kabuk değiştirme süreci az sonra büyük bir isyanla kesildi. Gidişten memnun olmayan kesim, İran cephesini bahane ederek, bunu siyasi çıkar için kullanmak isteyenlerin el altından desteğiyle, büyük bir isyan çıkardı. Patrona Halil İsyanı (1730), yeni bir çehreye kavuşan, bilhassa Haliç kıyısı boyunca yeni köşk ve bahçelerle donatılan şehir için aslında tam bir yıkım olmadı. Yaşanan büyük karışıklık sırasında halk evlerine kapandı, bir bölümü de şehri terk etti.[135] Kentin 1730'da uğradığı kısmi tahribatın izleri çok çabuk silindi. Dönemin bir kaynağına göre 120'den fazla kasrın asiler tarafından talep edildiği gibi ateşe verilmesinin özellikle İstanbul'daki elçiler ve dolayısıyla dış dünya tarafından ayıplanacağı gerekçesiyle yalnızca "hedm ve tahribine" ruhsat verildi, ama "ihtirakına" yani yakılmasına müsaade edilmedi.[136] Sadabad'daki köşklerin yıkılması için köşk sahiplerine emir yollanmıştı, üç gün içinde bu emirin gereği yerine getirildi.[137] Yine de şairin, "Bir semtine yek-pâre Acem mülkü fedâdır." dediği şehirde, daha sonraki dönemlerde seyr ü temaşa ve tenezzüh mekânı olarak eski görevini sürdürecek olsa da Sadabad ile kısıtlı önemli bir tahribat meydana gelmiş oluyordu. Aslında bu dönemde kentin fiziki özelliklerine yeni katkılar da yapılmıştı ve Batılı tarz unsurlar, kentin değişik bölümlerinin ayrılmaz birer vasfı hâline gelmişti. Bilhassa Haliç kesimi, ileride de sanayi bölgesi hâline gelecek yeni bir ekonomik ivmenin merkezi olacaktı. Öte yandan yangın bahanesiyle kentteki mahalle düzeni de değişmeye başlamıştı. Bilhassa yeni inşa edilecek olan evlerin mutlaka tuğla, kiremit ve kerpiçten yapılması açık bir mecburiyet hâline getirilmişti. Daha 1703 yılı dolayında yeni binaların ve tamir gören yerlerin çokluğu yüzünden ciddi bir kiremit, tuğla ve kireç sıkıntısı bile yaşanmıştı.[138] Bu durum kalabalıklaşan kentin konut ihtiyacının mahiyeti hakkında önemli bir ipucu sağlar.

Bu büyük ihtilal havası tahta çıkarılan I. Mahmud'un etkili faaliyetleriyle söndürüldü ve asayişin yeniden hâkim olması sağlandı. Sağlanan huzur ortamı, tabii afetler ve yangınlar dışında bu dönem boyunca sürdü. Gerek İstanbul'un imarında büyük pay sahibi olan ve bu sebepten *muammir-i bilâd* olarak anılan I. Mahmud ve gerekse III. Osman ve III. Mustafa dönemlerinde İstanbul'da önemli imar hareketlerine devam edildi. 1768'e kadar geçen barış ortamının sükûneti İstanbul üzerinde de etkili olmuştu. Fakat bu sükûneti sarsan olay, insan kaynaklı olmayıp tabii bir afet sonucu vuku buldu. 1766'da meydana gelen deprem birçok binanın yıkılmasına ve 4.000 kişinin ölümüne yol açtı.[139] Bu felaketin bilançosu hayli ağırdı. Surlar yanında daha önce de depremlerden hayli etkilenmiş olan Fatih Camii'nin kubbesi tamamen çökmüştü. Sultanahmet Camii'nin bir minaresi yıkılırken, henüz inşası tamamlanmamış olan ve eski emperyal binaları hatırlatan Nuruosmaniye, Ayasofya, diğer selatin camileri hasar görmemişti. Bununla beraber pek çok cami, mescit ve han, hamam, bedesten gibi binalarda derin yıkımlar söz konusuydu. Kiliseler de hayli zarar görmüştü. Topkapı Sarayı de etkilenen yerler arasındaydı, hatta padişah birkaç gün bahçede çadırda

133 *Müri't-tevârîh,* nşr. Münir Aktepe, İstanbul 1976, c. 1, s. 3-8.

134 Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul 2013, s. 103-104.

135 Aktepe, *Patrona İsyanı,* s. 131-182

136 *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte,* haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 38.

137 *Abdi Tarihi*, s. 45.

138 Ahmet Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 21, 35.

139 Ambraseys-Finkel, *Sismik Etkinlikler,* s. 132-140.

45- İstanbul Panoraması: Adalardan Anadolu ve Rumelihisarı'na (*Panoroma of Constantinople*, Londra 1851)

kalmıştı. Bunu izleyen artçı şoklarda da kent sarsılmaya devam etti. Her zaman olduğu gibi dönemin tarihçileri bunu yine Allah'ın bir ikazı olarak yorumladı. Deprem sonrası İstanbul çarşısı, surlar, baruthane binası, Saraçhane ve arasta binası, saray, yeniçeri kışlaları, Yedikule, Tophane ve Fatih Camii'nin tamiri için bina eminleri görevlendirilmişti.[140]

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batı etkisi kentin üzerinde fiziki açıdan kendisini çok açık şekilde hissettirmeye başlamıştı. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın imar hareketleri serisi içinde Şehzade Camii yakınına yaptırttığı küçük külliyesinin bünyesine bağlı çarşı ve ortadan geçen geniş yol sistemi, âdeta Divanyolu denilen kadim ana caddeye bir alternatif sunuyordu. Revaklı hâliyle bu yeni cadde, Direklerarası diye anılacaktı. I. Mahmud döneminde yeni mimari şekle uygun yapıların kente katılması süreci hızlanmıştı. Bu dönemde klasik mimari yerini Osmanlı tipi barok mimariye bırakmıştı. Bunun ilk abidevi göstergesi ise Nuruosmaniye Külliyesi olmuştu (1749-1755). Böylece kentin emperyal gelişiminin Batılı unsurları kendisini açıkça göstermeye başlamıştı. Bu tür Osmanlı barok tipi, III. Mustafa, I. Abdülhamid döneminde de sürdü, III. Selim döneminde ise âdeta olgunluk çağına ulaştı. Laleli (1760-1764), Ayazma (1758-1761), Beylerbeyi/Hamidiye (1777-1778) ve Selimiye (1802-1805) camileri bu yeni anlayışı yansıtıyordu. Bunları çeşmeler ve türbeler de izleyecekti. III. Selim döneminde Batı tarzı geometrik tarzın kentte uygulanmaya başlanması, daha çok büyük askerî binalarda kendisini gösterdi. Osmanlı kenti, bir Batı kenti gibi düşünülmeye ve planlamaları da ona göre yapılmaya başlanacaktı. Bunun için II. Mahmud ve özellikle de Tanzimat Dönemi'ni beklemek gerekecekti.

Öte yandan savaş ortamının etkilediği yeni bir devre de başlamıştı. Uzun bir aradan sonra 1768'de başlayan savaşın olumsuz tesirleri, kısa sürede İstanbul'u içine aldı. 1770'te Rus donanmasının Ege sularında görülmesi ve yeni bir abluka siyaseti, donanması yakılmış olan Osmanlı Devleti'nin payitahtını ilk defa doğrudan savunmasız bir hedef hâline getiriyordu.[141] Yeniden başlayan geniş cepheli savaşlar sırasında tahta çıkan I. Abdülhamid döneminde İstanbul yine büyük yangınlara uğradı,[142] özellikle 1782 yangını bir risaleye konu olacak derecede etkili oldu. Risale yazarı bu yangını kaleme almaktaki maksadını kentin bir ateş üçgeni içinde bulunup birbirine bitişik ahşap evlerle dolu olmasına ve bu sebeple bu yazdıklarından bir ders çıkarılması gerektiğine bağlıyordu. Yangının sebeplerini izah ederken uzun süre yağmur yağmamasından dolayı ahşap evlerin tahtalarının güneşin ısısına maruz kalıp çok kuruduğunu, yangın söndürme işiyle uğraşanların düşük ücretleri olduğunu, esen gündoğusu rüzgârının alevlerin yayılmasına yol açtığını yazarak bunları görünür sebepler olarak niteliyordu. Ama gizli sebepler daha önemliydi: Bunları Anadolu ve Rumeli'de yaşayanların çektikleri çilenin ve acıların İstanbul halkı tarafından önemsenmediği, hiç yerine konan bu insanların intikamının bu şekilde alındığı; erkek ve kadınların aşırı şekilde süslendiği, gösterişli büyük binalar yaptıkları, bunun ise dinin isteğine aykırı olduğu; müneccimlerin ayın kırmızı hâle gelişinden ve güneşin sararmasından birtakım anlamlar çıkardıkları, bunun ise ilahi gazaba yol açtığı şeklinde üç maddede toplamıştı.[143] Şüphe yok ki bu sonuncu ifadeler felaketlere karşı alışılmış tepkiler ve yorumları işaret ediyordu. İstanbul refahın kaynağı idi, zengin bir şehirdi, ama savaşın çilesini çeken taşradaki halkın bedelini de bir şekilde ödemeliydi. Özellikle bu anlayış payitahta bakışta önemli bir kırılmayı beraberinde getiriyordu.

140 Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârih*, c. 2/A, s. 86-87.

141 Bu savaş dönemiyle ilgili genel olarak: *Ruznâme: Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul, 1769-1774,* haz. Süleyman Göksu, İstanbul 2007; keza bkz. V. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 133-184.

142 Özellikle 1782 yangını çok etkili olmuştu: Derviş Efendizâde Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları: Harîk Risâlesi 1191,* nşr. Hüsamettin Aksu, İstanbul 1994.

143 Derviş Mustafa, *Harîk Risâlesi*, s. 19-20.

İstanbul hinterlandından kopmuş hâlde, bütün yatırımları kendisine çeken bir yer olmuştu. Bunun bedelini ise ilahi cezayla ancak ödeyebilirdi. Savaşın kötü gidişinin ümitleri iyice kırdığı bu dönemde Kırım'ın elden çıkışı (1783), sadece resmî çevrelerde değil İstanbul halkı üzerinde de büyük bir hayal kırıklığına da sebep olmuştu. Artık büyük çaplı isyanlar sona ermiş, askerin kendi içindeki kavgaları başlıca asayişsizlik mevzunu teşkil etmeye başlamıştı. Bilhassa kalyoncuların yol açtığı kavgalar, şehrin huzurunu sık sık bozuyordu.[144] Fakat III. Selim'in süregiden savaşlardaki kötü gidişe son vermek için askerî reformlara girişmesi, eski tipte büyük isyan dönemini yeniden başlatacaktı.

III. Selim, şehrin anıtsal mekânlarını önemli ölçüde artıracak derecelerde Avrupa tarzında yeni askerî binalar inşa ettirdi. Tophane, Hasköy'de Humbaracı ve Lağımcı ocakları, Mühendishane ve İstanbul'un yegâne matbaası olarak Mühendishane Matbaası ile Taksim, Levent ve Üsküdar'da birer büyük kışla bunlar arasında yer alıyordu. Yeni ordu kurulmasına çalışırken ciddi bir direnişle karşı karşıya kaldı. Üstelik yapılanlar da cephelerde kötü gidişi engellememişti. Bu sıralarda 20 Şubat 1807'de İstanbul önlerine gelen İngiliz donanması şehirde -21 Mayıs 1453'te Haliç'e inen Türk donanmasını gören Bizans halkının korku ve şaşkınlığını hatırlatan bir biçimde- büyük bir heyecana yol açtıysa da gerekli savunma tedbirleri alınması sonucu geri çekildi. Şehir Osmanlı idaresi altında ilk defa doğrudan bir yabancı donanmanın toplarının hedefi hâline gelmişti.[145] Gerçi daha önceleri XVII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'den "şayka" denilen kayıklarıyla gelen Kazak çeteleri, Boğaz'a kadar girip yağmalama hareketinde bulunmuşlar,[146] hatta bu saldırı karşısında Bizans zamanında Haliç'e girişi önlemek üzere gerilen zincirin muhafaza edildiği yerden tekrar ortaya çıkartılarak Boğaz girişine gerilmişti.[147] Böylesine bir durumla karşı karşıya kalmak İstanbul'un artık masun ve güvenilir bir merkez olmaktan çıktığı anlamına geliyordu.

Rusların şehri ele geçirmek üzere ani baskın planları yaptıkları ve Levent Kışlası'nın bu yüzden Boğaz'a en yakın yerde inşa edildiği ve karadan İstanbul'un su kaynaklarına (bentler) karşı yapılacak bir saldırıyı önlemek amacını taşıdığı[148] söylentileri ciddiyetini korumaktaydı. Bu bakımdan İstanbul halkının duyduğu dehşet, hiç şüphesiz yetkili mercilerin serinkanlılığıyla bağdaşmayacak ölçüde zihinlere yerleşecek ve unutulmayacaktı. Nitekim duyulan şaşkınlık ve saraya karşı oluşan güvensizlik, öteden beri askerî reformlardan rahatsız olan yeniçerilerin çıkardığı isyan için önemli bir zemin oluşturdu (1807). Kabakçı Mustafa İsyanı sonucu III. Selim hal' edildi yerine yeğeni IV. Mustafa getirildi. Yeniçeriler güçlerini yeni padişaha tam anlamıyla kabul ettirdiler.[149]

Bununla birlikte Alemdar Mustafa Paşa'nın "mahlu' padişahı" yeniden tahta çıkarmak için Rumeli ordusuyla İstanbul'a gelişi, yeni karışıklıklara yol açtı.[150] Alemdar, sarayı bastıysa da III. Selim'in yeni padişahın emriyle öldürülmüş olduğunu gördü. IV. Mustafa tahttan indirilip yerine bu olay sırasında cellat elinden kurtularak hayati tehlike atlatan II. Mahmud geçirildi (28 Temmuz 1808). Ancak yeniçeriler Kasım ortasında tekrar ayaklanarak Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüne sebep oldular. Saraya gidip IV. Mustafa'yı tahta çıkarmak istedilerse de bu girişimleri eski hükümdarın idamıyla akim bırakıldı.

144 *Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789),* haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, tür. yer.

145 Kemal Beydilli, "Selim III", *DİA*, XXXVI, 420-424.

146 V. Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *OM*, 2001, c. 20, s. 64.

147 J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* çev. Nilüfer Epçeli, kontrol Kemal Beydilli, İstanbul 2011, c. 4, s. 343.

148 [Ahmed Vâsıf Efendi], *Koca Sekbanbaşı Risalesi,* haz. Abdullah Uçman, İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi), s. 37-40.

149 *Saray Günlüğü, 25 Aralık 1802-24 Ocak 1809,* haz. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul 2007, s. 205 vd.; Kemal Beydilli, "Mustafa IV", *DİA*, XXXI, 283-285.

150 *Saray Günlüğü*, s. 231-253; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942.

46- 1813 tarihli İstanbul haritası (TSMK, nr. H. 1858)

47- Süleymaniye'nin kubbelerinden İstanbul'a bakış

Olaylar esnasında yeniçeri kışlaları ateşe verildi ve çıkan yangın Ayasofya, Sultanahmet taraflarını, Levent ve Selimiye kışlalarını kül etti.[151] Yeniçeriler ve sekbanlar arasındaki çarpışmalar bir süre daha sürdü, sonunda yeniçeriler duruma hâkim olup güçlerini yeni padişaha da kabul ettirmiş oldular.[152] İstanbul'da yeniçeri tahakkümü uzun süre devam etti. 1812'de İstanbul yeniden salgın hastalıklarla sarsıldı. Meydana gelen veba salgınında kaynakların rivayetine göre İstanbul kapılarından günde 1.000-2.000 ceset çıkarılıyordu.[153] 1817 ağustos ayına kadar şehirde birçok kundaklama yapıldı ve bunlardan çıkan yangınlar halkın huzurunun kaçmasına yol açtı.

1821'de Mora İsyanı ve oradaki Müslüman nüfusun vahşi bir şekilde kâmilen katli üzerine diğer yöreler yanında İstanbul'da gayrimüslim tebaayı hedef alan birçok hadise cereyan etti. İstanbul'da oturan bazı metropolitlerle beraber, Rum patriği ile Divan ve Donanma tercümanları "yüksek hıyanet" suçlamasıyla idam edildiler. Şehirde Rumlara karşı girişilen olaylar güçlükle kontrol altına alınabildi.[154] Öte yandan Rum fedailerin şehirde terör havası estirdikleri ve özellikle devlet ricaline karşı suikast tertipleyecekleri duyumu üzerine önde gelen zevatın Cuma namazı için camilerden uzak durmaları ve bunu evlerinde eda etmeleri duyuruldu. Kırım'ın kaybından sonra Mora'nın da elden çıkışı İstanbul halkı üzerinde büyük bir teessürle karşılanmıştı. Hele Müslüman halkın büyük bir katliama uğramış olduğu haberleri İstanbul kamuoyunu derinden sarsmıştı.

II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırması (1826) ise İstanbul için yeni ve büyük bir olay oldu. Şehir bir savaş alanı hâline dönüştü, büyük bir yeniçeri takip ve kıyımı başlatıldı; dönemin tarihçileri de başa gelen bütün felaketlerin, savaşlarda uğranılan başarısızlıkların faturasını bu ocağa çıkartıyorlardı. Muhtemelen İstanbul halkının da kanaati bu yöndeydi. II. Mahmud'un şeklî reformları İstanbul'un mistik havasına, buna uydurulmaya çalışılmış bir Batı tarzının eklenmesine vesile oldu. Bu şüphesiz daha önce III. Ahmed dönemindeki yeniliklerle de bağdaşır bir çerçeve arz ediyordu. Fakat bu defa çok cüretkâr ve radikal sosyal değişim gündeme geldi: İstanbul sokakları yeni kıyafetli memur ve askerlerle tanıştı. Klasik sivil Müslüman profilinde de bu tarihten itibaren değişim görüldü.

İstanbul daha önce denizden karşı karşıya kaldığı tehdidi bu dönemde karadan yaşadı. Ruslar 1828'de Edirne'yi geçip Kırklareli'ne ulaştı. Bu durum İstanbul'u karadan açık bir hedef hâline getirmiş ve halk arasında

151 Âsım, *Târih*, c. 2, s. 252-260.

152 Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi,* haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, c. 1, s. 234-237.

153 Şânîzâde, *Târih,* c. 1, s. 540-543.

154 Şânîzâde, *Târih,* c. 2, s. 1139-1140. Bunun men'i için çıkan ferman, c. 2, s. 1143'te kayıtlıdır.

büyük bir paniğe yol açmıştı. İstanbul'un muhafazası için bazı tedbirler alındıysa da nihayet yapılan anlaşma sonucu bu tehdit ortadan kalktı. Bu arada 1829'da Akdeniz ve Karadeniz'de süren abluka sebebiyle payitahtın yiyeceksiz kalması üzerine ekmek dağıtımı için nüfus tespiti dahi yapılmıştı. Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı ve ordularının Anadolu'ya yürüyüp neredeyse İstanbul kapılarına dayanması ise büyük endişeyle karşılandı. Bu sebeple yine ilk defa şehre bir yabancı devletin askerleri yardım maksadıyla geldi. Osmanlı Devleti'ne yardım için gelen sekiz Rus gemisi Büyükdere açıklarına demirledi. Askerler ise Hünkâr İskelesi civarında karaya çıkıp karargâh kurdu. Meselenin halli üzerine Ruslar İstanbul'dan ayrıldı (1833).

II. Mahmud dönemi İstanbul için büyük imar hareketlerinin, yeni tipte askerî binaların yapıldığı, Batı'daki telgraf, posta teşkilatı, yeni nakil araçlarının hizmete girişi vb. gelişmelerin takip edilerek aynısının yapılmasına çalışıldığı bir devreye işaret eder. Hatta 1831'de İstanbul'da ilk resmî Türkçe gazete de intişar etmiştir. Hülasa II. Mahmud zamanında şehirde birçok beledi yeni uygulamalar gerçekleştirilmişti.[155] Artık kentin emperyal görünüşü idari ve askerî binalar, mekteplerle ve yabancı misyonların inşa ettikleri binalarla tamamen değişiyordu. Kent XIX. yüzyılın Batılı şehirlerini andırır bir imarın ilk unsurlarıyla karşı karşıya kaldı. Sanayileşen Avrupa'nın mamullerinin pazarlarını istila ettiği imparatorluk başkenti, metropolleşme sürecine girdi. Kent öteden beri dünya ekonomisinin bir parçası durumundaydı, ama bu çağda doğrudan onunla eklemlenecek yeni bir hamlenin merkezi olmuştu. Bu durum başkentin dönemin modern şehirciliği açısından Batılı planlamalar ve imar mevzuatıyla şekillenmesine imkân verdi. Batılılaşma süreci daha başlangıcından itibaren yapı itibarıyla kentin fiziki unsurlarını değiştirecek bir gelişmenin habercisi olacaktı. Kentin Batı kültürüne uygun yapılarla süslenmesi, çehresini hayli etkileyecekti. Tarihî yarımada üzerindeki yoğunlaşan alışveriş ve iş merkezleri, eski geleneksel alan olarak varlığını sürdürürken Haliç'in kuzeyinde ayrı bir sanayi alanı teşekkül etmişti. Bu ikili yapı, kentin modern dönüşümünün habercisi olacaktı. Bu durum kent içi ulaşımın ihdasıyla da kendisini göstermeye başlamıştı. Yolların genişletilmesi, arabaların devreye girişi, deniz ulaşımının düzenliliğinin sağlanmaya çalışılması, kentin modern ihtiyaçlara göre ışıklandırılma ve belediye teşkilatının tesisi, artık eskisinden çok farklı bir başkentin varlığını müjdelemekteydi. Üstelik bu durum kentin sosyal dokusunu da etkileyecekti. Böylece İstanbul artık yeni bir çağa adım atıyordu. Bu çağın kentler için geliştirdiği yeni anlayışların tarihî yarımadadan çok, Galata-Beyoğlu kesiminde hâkim olması tabii bir durumdu. Bununla birlikte kadim suriçi İstanbul'un içinde tarihî dokuyu zedeleyecek Batılı tarzda kamu ve yabancı misyonlara ait devasa binalar, kentin karakterinde belirleyici hâle gelmeye başlıyordu. Bu süreç fetihten sonra Topkapı Sarayı ile temsil edilen ve kentle özdeşleşen ana idare mahallinin Dolmabahçe Sarayı'nın inşası sonucu Boğaziçi sahiline kaymasıyla daha da belirgin olacaktı. Kısaca Tanzimat Dönemi sadece klasik çağın devasa imparatorluğunu değiştirmedi, aynı zamanda onun Roma İmparatorluğu'ndan arta kalan ebedî payitahtını da katı çizgilerle dönüştürdü.

155 Bu dönemdeki gelişmeler ve ilgili literatür için bk. Kemal Beydilli, "Mahmud II", *DİA*, XXVII, 352-357; Coşkun Yılmaz (ed.) *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul / İstanbul in the Process Being Rebuilt*, İstanbul 2010; Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud ve Reformları Hakkında Bazı Gözlemler", *TİD*, 1995, sy. 10, s. 13-39.

İSTANBUL'UN MODERNLEŞME ÖYKÜSÜ

İLHAN TEKELİ*

Giriş

İmparatorluklara başkentlik yapmış ve görkemli bir tarihî geçmişe sahip olan İstanbul'un 1830'lu yılların sonlarına doğru içine girdiği modernleşme süreci ve 1980'li yılların ikinci yarısına kadar uzanan 150 yıllık dönemde yaşadığı dönüşüm bu yazının ana konusunu oluşturmaktadır. İstanbul'un bu dönüşümünün dinamiğini Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı modernleşme süreci içinde mütalaa etmek mümkündür. Modernleşme Avrupa'nın tarihsel gelişmesi sırasında Atlantik kıyılarındaki ülkelerde, özel koşullarda ortaya çıkmıştır. Ama modernite projesi bir yerde ortaya çıktığında, o noktada kalmamakta tüm dünyayı dönüştürücü sonuçlara yol açmaktadır. Modernite projesi, öncesine göre dört farklı boyutta değişiklik yaratmaktadır. Bu değişmelerin *birinci boyutu* ekonomi alanına ilişkindir. Bu alanda kapitalist ilişkiler içinde, fosil yakıtlardan elde edilen enerjiye dayanan bir üretim yapılarak Sanayi Devrimi gerçekleştirilmiştir. Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği toplumlarda ürünler metalaşmış, emek ücretli hâle gelmiş, liberalist mülkiyet anlayışı kurumsallaştırılmış, ekonomik ilişkiler tüm dünyaya açılarak, kapitalist bir birikim rejimi teşekkül etmiştir. Modernleşmenin *ikinci boyutu* bilgiye, sanata ve ahlaka yaklaşımıdır. Bu üç alan, birbirine göre otonomi kazanmış ve her biri evrensellik iddiası taşır hâle gelmiştir. İnsanın gerek doğal gerek toplumsal olguların doğru bir temsilini yapabileceğine, dolayısıyla bu temsile dayanarak evrensel geçerlilik iddiası taşıyan doğa ve toplum bilimlerinin kurulabileceğine inanılmaktadır. Modernitenin evrensellik iddiası sadece bilgi alanında değil, ahlak ve hukuk alanında da kendini göstermektedir. Modernleşmenin *üçüncü boyutunu* geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendini kendi aklıyla yönlendirebilen, özgürlük talebinde bulunan bir bireyin doğmuş olması oluşturmaktadır. Bu bireyler eylemlerinin sonuçları üzerinde düşünerek, kendi eylemlerini yeniden biçimlendirebilmektedir. Bunlar eğitilmiş, kapasiteleri geliştirilmiş, belli bir yöreye hapsolmayan, kendini tarihsel gelişme içine yerleştirebilen, akışkanlığı yükselmiş bireylerdir. Bu bireyler yerelliğin ötesindeki, daha büyük bir toplumsal alanda, eşitler olarak yer almakta, yani içinde bulunduğu topluma yurttaşlık sorumluluğuyla katılmaktadır. Modernitenin *dördüncü boyutunu* toplumların yenilenen kurumsal yapısı teşkil etmektedir. Bu tür ekonomik faaliyetler içinde, kendi yaptıkları üzerinde düşünen bireylerden oluşmuş bir toplumda, yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ulus devletler ortaya çıkmıştır. Bireyin varlığını anlamlı kılan zaman ve mekân uzaklıkları artmıştır.

Avrupa'nın Atlantik kıyılarındaki toplumlarda yaşanan modernleşme hızlı bir teknolojik gelişmeyi ve üretim artışını olanaklı kılmaktadır. Böyle bir kapitalist birikim biçimine sahip dinamik bir ekonomi için ulus devletin iç pazarı belli bir süre sonra dar gelmekte, dışa yayılma ve kendi dışındaki dünyayı dönüştürerek denetim altına alma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Bu eğilime modern dünyanın bilgiye ve hukuka yaklaşımındaki evrensellik iddiası da eklenince modernleşmiş ulus devletlerin kendi çevresindeki toplumları dönüştürme potansiyeli de artmaktadır.[1]

Tarihsel olarak Avrupa'nın belli bir yöresinde yaşanmış olan modernleşmenin, içinde doğduğu ulus devletlerin kabına sığmayarak dışına taşması ve çevresindeki ülkeleri dönüştürmeye başlaması, XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın modernleşme deneyiminin "modernite projesi" olarak görülmesine yol açmıştır. Modernite projesi yayılıp dünyayı dönüştürmeye başladığında

* Ortadoğu Teknik Üniversitesi

1 Bu konuda düşünce tarihi ağırlıklı bir sunu için bk. İlhan Tekeli,"Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul 2002, s. 19-42.

1a- Tanzimat Fermanı'nın ilanı hatırasına çıkarılan madalyanın ön yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

1b- Tanzimat Fermanı'nın ilanı hatırasına çıkarılan madalyanın arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Osmanlı İmparatorluğu da bu dönüşümden payını almaya başladı. Bir yandan yaşanan askerî başarısızlıklar öte yandan imparatorluktan ulus devletlerin doğmaya başlaması, modernite projesinin etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşmasının ilk habercileriydi. Bu etkiler İngilizlerle 1838'de imzalanan *Baltalimanı Ticaret Anlaşması* ve 1839'da ilan edilen *Tanzimat Fermanı* sonrasında yoğunlaştı.

İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü, bu yazıda üç döneme ayrılarak anlatılacaktır. "Utangaç modernleşme" diye adlandırılan birinci dönem 1838-1923 yılları arasını kapsayacaktır. Bu dönem, Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. Oysa 1923-1948 yılları arasındaki ikinci dönemde moderniteye bağlılık cesaretle ifade edilmektedir. Bu dönemde tam bir "köktenci modernite projesi" uygulaması bulunmaktadır. Üçüncü dönem 1948-1980 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle birlikte "popülist bir modernleşme" yaşanmaktadır. 1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya, postmodernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme girilmiştir. Ama bu dönem bu yazıda konu edilmeyecektir.

UTANGAÇ MODERNLEŞME DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERLEŞME ÇERÇEVESİNİN YENİDEN BELİRLENMESİ

Osmanlı modernleşmesinin öyküsünü kuranlar genellikle modernleşmeyi sultanın ve yeni oluşan devlet bürokrasisinin kararlarına ve devlet örgütünün yeniden düzenlenmesine dayandırmışlardır. Oysa bu yazıda geliştirilen çerçevede modernleşme sürecinin iki kanaldan gelen etkilerle geliştiği kabul edilmektedir. Bu nedenle modernleşme öyküsünü, hem devlet örgütlenmesi hem de ekonomi boyutundaki gelişmeler üzerine durarak iki farklı kanalın yönlendirdiği kurumsal düzenlemeler üzerinde kurmak gerekir. Bunlardan birincisi ülkenin uluslararası ticarete açılması ve kapitalistleşme sürecinin işlemeye başlamasıdır. İkincisi ise ülke merkezî yönetiminin geliştirdiği kurumsal reformlar ve altyapı projeleridir. Bu süreç temelde merkezden yönlendirilen ve tepeden gelen bir modernleşmedir. Böyle tepeden gelen modernleşmenin tarihinin ayrıntıları izlendiğinde bunun bile, önemli ölçüde "bağlam bağımlılıklar" taşıdığı, yani çoklu modernite anlayışı içinde kavramlaştırılmasının doğru olacağı fark edilebilir.

Siyasal ve Ekonomik Dinamikler

Sistem içinde kapitalist gelişmenin hızlanmaya başlamasında ve imparatorluk ekonomisinin dış pazarlara açılmasındaki dönüm noktası 1838 yılında İngiliz ticaret anlaşmasının imzalanması olmuştur. Bir yıl sonra 1839'da ilan edilen *Tanzimat* ve 1856 yılında ilan edilen *Islahat* fermanlarıyla toplumun bireylerine bireysel haklarının yanı sıra mülkiyet hakkı ve devlet karşısında eşitlikleri konusunda da güvence verilmiştir. Bunlar anayasal nitelikte düzenlemelerdir. Aynı zamanda bu ferman metinleri ekonomi mantığı açısından kapital birikim süreçlerine güvence sağlanmıştır, diye de okunabilecektir. Bu yöndeki bir başka adım 1858'de *Arazi Kanunnamesi* kabul edilerek toprakta liberal mülkiyet anlayışına belli bir biçimde yaklaşılmasıyla atılmıştır. Bu düzenlemelerin modernite projesinden etkilendiği, o doğrultuda olduğu

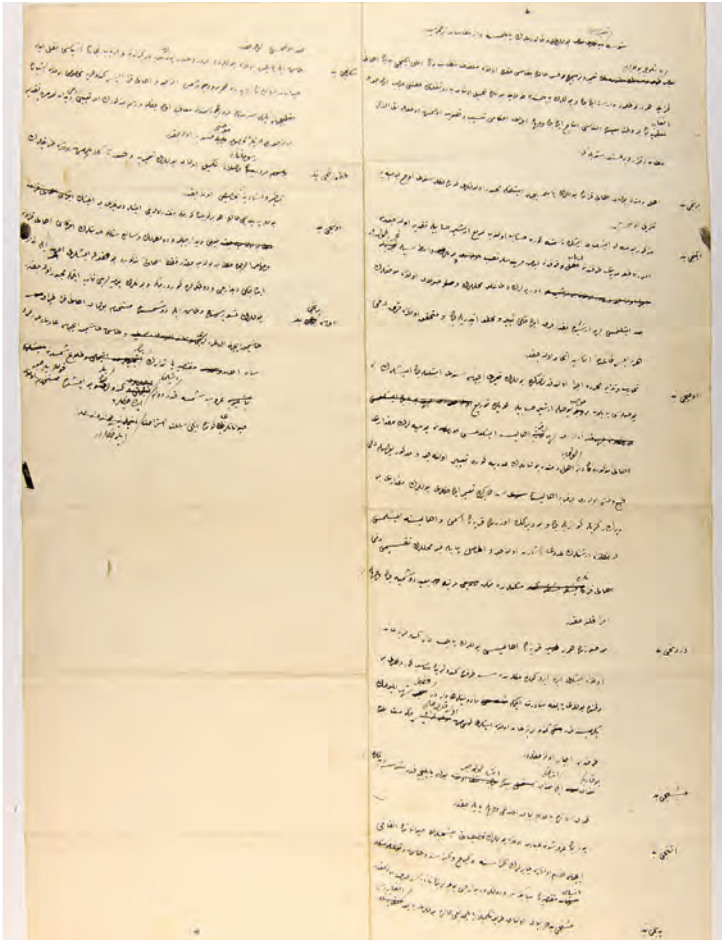

2- Tophane'den Sarayburnu: Topkapı Sarayı ve Ayasofya Camii (*Yadigâr-ı İstanbul*, M. Hilmi Şenalp Arşivi)

açıktır. Ama bunlar, modern toplumların kurumlarının doğrudan ithali olmaktan ziyade yerel koşullarda yeniden üretilmiş hâlleridir. Bu uygulamalara "utangaç modernite" adı verilmesinin nedeni de budur. 1860'lı yıllardan itibaren girişimcilik formlarının ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Az sayılarda da olsa bankalar, anonim şirketler kurulmaktadır. Ekonominin modernleşmesi yolunda atılan ilk adımlar Osmanlı tebaasından Müslüman olmayan milletlerin mensupları tarafından atılırken, 1880'li yıllardan sonra Müslüman kesimin girişimcileri de ekonomi alanında kendilerini göstermeye başlamışlardır.

Geleneksel Osmanlı devlet düzeninin dönüşmesindeki en keskin dönemecin 1826'da yeniçeriliğin kadırılması olduğu söylenebilir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sadece orduya ilişkin bir düzenleme değildir. Osmanlı yönetiminin en merkezî kurumu ortadan kalkmıştır. Geleneksel bürokrasinin yetişme kanalları yok olmuştur. Ordunun yeniden düzenlenmesinin yanı sıra devlet mekanizmasının ve bu kadroları yetiştirecek eğitim kanallarının da yeniden kurulmasını gerektirecek bir boşluk yaratmıştır. Ama bu boşluğun modern kurumlarla birdenbire ya da kısa sürede doldurulması olanaksızdır. Hem yetişmiş yeterli sayıda insan gücünün bulunmaması hem de devlet işlevlerinin henüz modern devlet kavramının ulaştığı kapsamdan çok uzak olması dolayısıyla, Osmanlı Devleti yeni yönetim biçimini oluşturmak için, önemli ölçüde bağlam bağımlı ve deneme yanılma yoluyla gelişen uzun bir arayışa girmiştir. Bu arayış içinde nezaretlerin kurulması, çeşitlenmesi ve yeterli kadrolarla donatılabilmesi uzun zaman alacaktır.

Bu nedenle Osmanlı Devleti, ister devletin yeni

3- Şose yolların ve kaldırımların yapılmasına dair nizamname (BOA, A.DVN, nr. 67/8, 17 Şubat 1851)

gelişen bürokrasisi, ister gelişmeye başlayan modern iş yaşamı için, iyi eğitilmiş insan gücüne gerek duyuyordu. Bu modernleşen kesimin insan gücü ihtiyacının, geleneksel Osmanlı düzeni çerçevesinde çocukların dinsel sosyalleşmesini sağlamanın ötesinde bir işlev görmeyen sıbyan okullarıyla ve medreselerle karşılanmasına olanak yoktu. Toplumun modernleşen her iki kesiminin de gereksinmelerini karşılayacak yeni bir eğitim sisteminin geliştirilmesi gerekiyordu. Bu konuda Osmanlı yönetimi önce ordu gibi modernleştirdiği kurumların yetişmiş insan ihtiyacını, kurduğu yüksekokullar eliyle karşılamaya çalışmıştır. İlk ve orta eğitimde yetiştirilmiş öğrenci olmayınca, bu okullar ilk mezunlarını çok uzun yıllar süren eğitimlerden sonra verebilmişlerdir. Tanzimat'ın modern eğitim konusunda kurduğu ilk ve orta eğitim düzeyindeki okulların sayısı çok azdır ve İstanbul'un içiyle sınırlı kalmıştır. Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesi bakımından en önemli adım Saffet Paşa'nın nazırlığı döneminde 1869 yılında çıkarılan *Maarif-i Umumî Nizamnâmesi*'yle atılmıştır. Sıbyan okulu, rüşdiye, idadî/sultanî, yüksekokullar ve Darülfünun'dan oluşan sistem 1880'li yıllardan sonra tüm imparatorluk

4a- Islahat Fermanı'nın ilanı hatırasına hazırlanan madalyanın ön yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

4b- Islahat Fermanı'nın ilanı hatırasına hazırlanan madalyanın arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

5- Sultan Abdülmecid adına hazırlanan madalya (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

6- II. Abdülhamid devrinde Eminönü'ndeki Mahmut Paşa Yokuşu'nda günlük hayat (Yıldız Albümleri)

yüzeyinde önemli ölçüde yaygınlık kazanmıştır. 1880 sonrasında özellikle yüksekokullarda öğrencilerin sultana sadakatini artıracak mekanizmaların kalmasına özellikle dikkat edilmiştir. Başka bir deyişle modern eğitime geçilirken gelenekselin bazı kalıntıları yeniden üretilmiştir.[2]

İstanbul'un Nüfus Dinamikleri

Modernleşme öncesinde kent nüfuslarının veba ve kolera gibi salgın hastalıklar yüzünden, büyük dalgalanmalar geçirdiği bilinmektedir. İstanbul da tarihi içinde salgın hastalıklar dolayısıyla büyük nüfus kayıpları yaşamıştır. Ama utangaç modernite döneminde İstanbul'un nüfusu sürekli bir artış gösterebilmiştir. Kemal Karpat'ın saptamalarından yararlanarak İstanbul'un nüfusunun 1829'da 329.000, 1864'te 600.000, 1877'de 720.000, 1885'te 873.000, 1897'de 1.059.000, 1901'de 1.013.466, 1914'te 1.200.000 olduğu konusunda bir kestirim yapılabilir.[3] Tabii bu sayıların ne kadar güvenilir olduğu tartışma konusudur. Ama yine de bazı çözümlemelere olanak sağlamaktadır. İstanbul nüfusu önemli ölçüde büyümüştür. 1829 tahmininin düşük olduğunu varsaysak bile, 90 yılda kentin nüfusu üç mislinden fazla artmıştır. Utangaç modernite döneminde İstanbul'un nüfusunun yaklaşık olarak yılda %1,5 düzeyinde arttığı görülmektedir. Bu artış değişik demografik süreçlerin üst üste düşmesi sonucu sağlanmıştır.

7- XIX. yüzyılda Karaköy (Yıldız Albümleri)

Bu artışın sağlanabilmesinde geleneksel Osmanlı düzenindeki Hekimbaşı merkezli çok sınırlı bir sağlık hizmetinden, modern tıp bilgisinden yararlanan, tüm halka ulaşmaya çalışan, modern sayılabilecek bir sağlık hizmetine aşama aşama geçilmesinin büyük katkısı olmuştur. Bu bakımdan ilk önemli gelişme, 1840 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda karantina uygulamasına geçilmesi olmuştur. Onu izleyen ikinci önemli adım, 1870 yılından sonra Avrupa'dan aşı ve serumlar getirtilmeye başlanması ve nihayet 1893 yılındaki kolera salgınından sonra Bakteriolojihane-i Osmanî'nin kurulmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık hizmetlerinde modernleşme İstanbul, İzmir ve Selânik gibi liman kentlerinde yoğunlaşmış, XX. yüzyıl başlarında da diğer kentlere yayılmaya başlamıştır.[4]

2 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun,* İstanbul 2005.

3 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914),* İstanbul 2003.

4 Necmettin Akyay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar,*

8- XIX. yüzyılda Galata'daki Büyük Hendek Sokağı (Yıldız Albümleri)

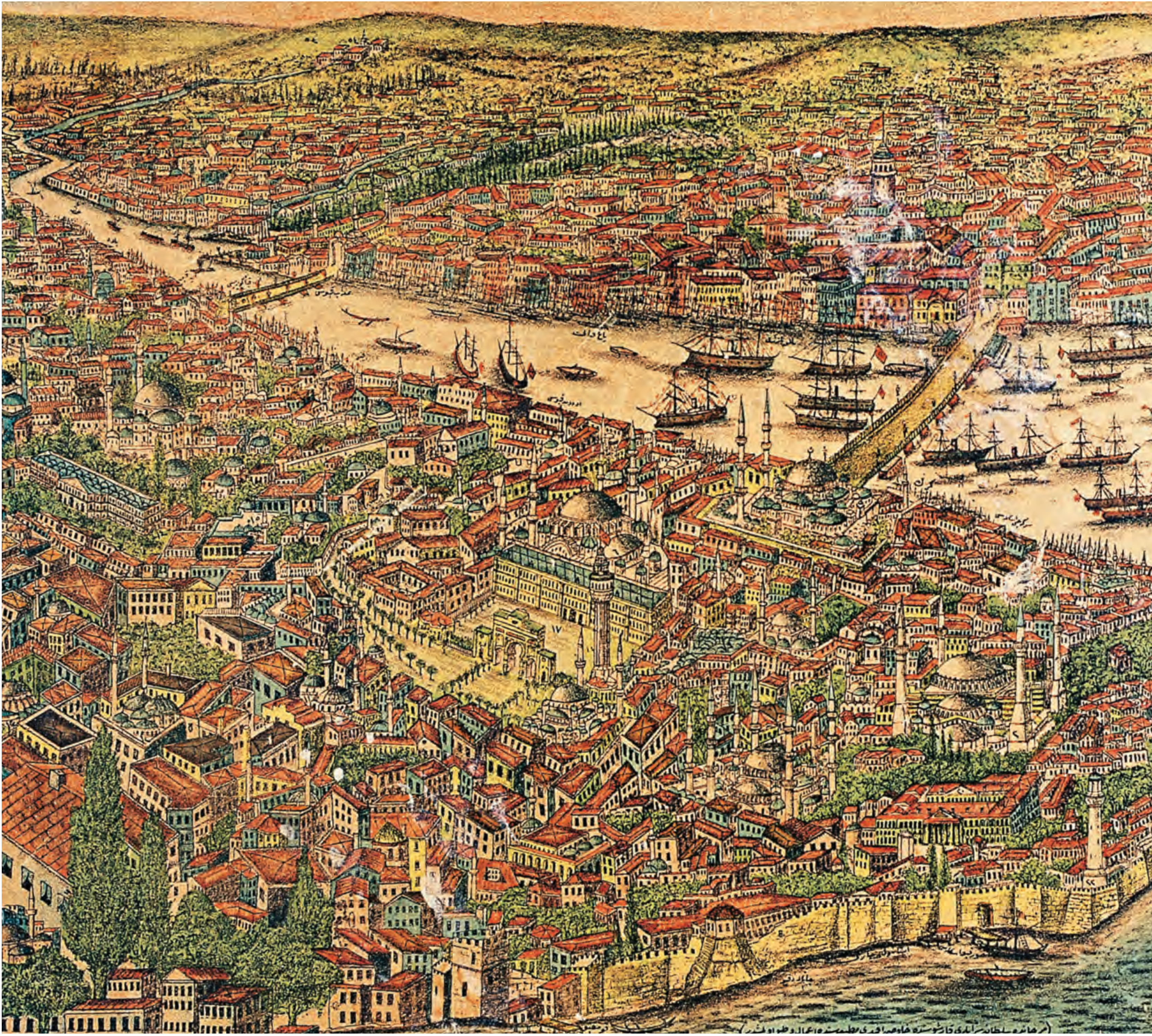
Yaşanan nüfus artışının tek nedeni koruyucu sağlık hizmetlerindeki gelişme değildir. Balkanlar'dan göçlerin alınmaya başlaması da bu artışa önemli bir katkı yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmenin etkisi altında gelişen ulusçuluk hareketleri sonrasında parçalanmaya başlamasıyla birlikte kaybedilen topraklarından İstanbul'a ve imparatorluğun elinde kalan kısımlarına Müslüman ve Yahudi göçleri gerçekleşmiştir. Bu göçler 1860-1927 yılları arasında yoğunlaşmıştır.[5]

İmparatorluğun parçalanması sürecine "Balkanlaşma" denildiği için bu göçler de "Balkanlaşma göçleri" diye adlandırılabilecektir. İmparatorluk bu göçleri 1857 yılından itibaren, serbest bırakarak, teşvik etmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na gelenlere toprak verilmeye, Anadolu'da yerleşenler 6 yıl, Rumeli'de yerleşenler 12 yıl vergiden muaf tutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde tarımsal üretimde kıt faktör toprak değil emektir. Bu nedenle bu göçlerin teşviki, bir anlamda da imparatorluğun toprak kaybını telafi eden bir önlem olmuştur. Gelen göçmenler 1877 yılına kadar sadece köylere yerleştirilmiştir. Bu yıldan sonra ise göçmenlerin kentlere yerleşmelerine izin verilmiştir. Kentlerdeki düzenli göçmen mahalleleri bu tarihten sonra görülmeye başlamıştır. Böylece, koruyucu sağlık alanında alınan önlemler ve Balkanlaşma göçleri bir araya gelince Osmanlıların elinde kalan topraklarda nüfus artışı yaşanmaya başlanmıştır. McCarthy'in saptamalarına göre 1878-1911 yılları arasında Anadolu'nun nüfusu %50 artmıştır. Bu da yılda %1,5'luk artışa tekabül etmektedir.[6]

Ankara 1982; Nil Sarı, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sepozyumu,* haz. Bilal Ak ve Adnan Ataç, Ankara 2000, s. 22; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, İstanbul 1997; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul 1986, s. 1331-1335.

5 İlhan Tekeli, "Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler", *Kökler ve Yollar,* der. Ayhan Kaya ve Baha Şahin, İstanbul 2007, s. 449-455.

6 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu,* çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

9- *İstanbul'un Manzara-i Umumisi/Constantinople:* II. Abdülhamid devri halk ressamlarından Mehmed Hulusi tarafından hazırlanan İstanbul planı

Ama Alan Duben ve Cem Behar'ın çalışmaları[7] utangaç modernitenin 1880 sonrasındaki döneminde İstanbul'un demografik geçiş sürecinde yol almaya başladığını göstermektedir. Kız ve erkeklerin ortalama evlenme yaşı yükselmiştir. 1885'te kızların evlenme yaşı 19'a, 1905'te 20'ye yükselmişti. 1907'de erkeklerin ortalama evlenme yaşı 30'a yükselmiştir. 1907'de kaba doğumoranı binde 29,4 düzeyindeydi. Toplam doğurganlık oranı 3,88'dir. İstanbul'da çok eşli aile sayısı %2,5 idi. Çekirdek aile yaygınlaşmıştı.[8]

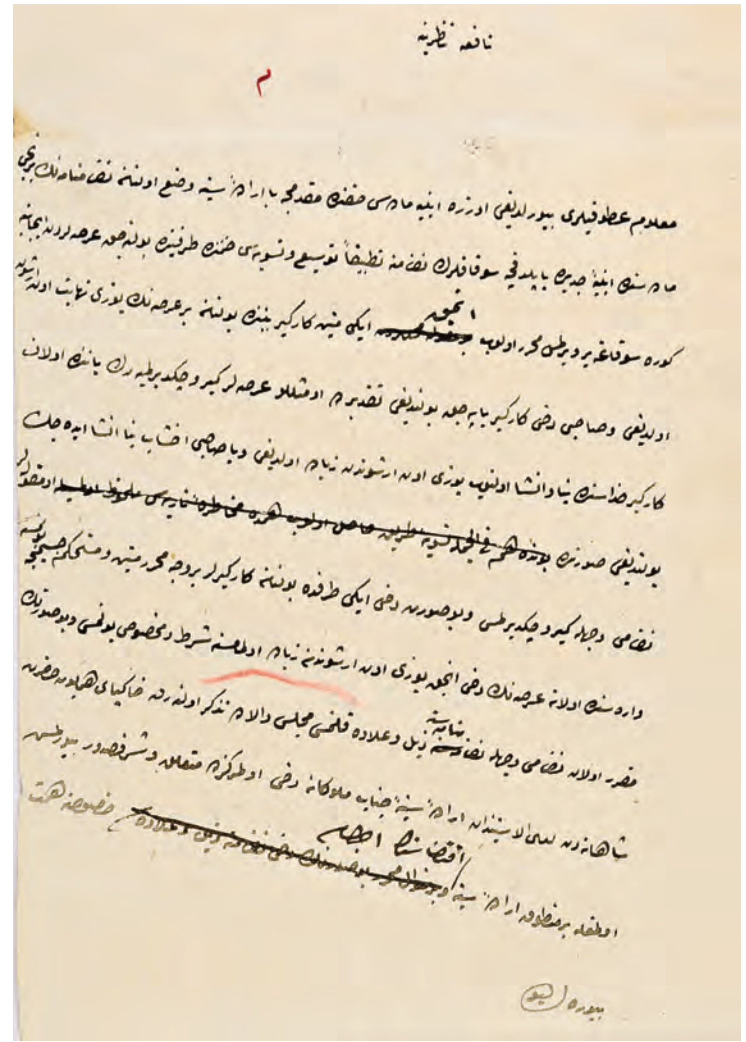
Utangaç modernite döneminde İstanbul'un nüfusu

7 Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Households, Mariage, Family and Fertility 1880-1940,* Cambridge 1991.

8 Alan Duben, *Kent Aile, Tarih,* çev. Leyla Şimşek, İstanbul 2002, s. 144, 148, 192.

bir yandan düzenli bir artış gösterirken, öte yandan nüfusun etnik ve dinî kompozisyonu da önemli ölçüde değişmiştir. Bu bakımdan gözlenen birinci gelişme nüfus içinde Müslüman nüfusun hâkimiyetinin artmasıdır. Müslüman nüfus oranı 1844'te %47,91, 1856'da %47,51, 1885'te %44,06 iken 1896'da %56,37'ye 1914'te %61,59'a yükselmiştir. 1885 yılında Müslüman nüfusun %37.30'u İstanbul doğumlu iken %62,70'inin İstanbul dışı doğumlu

10- Yeni ev yapılırken, arsanın bir kısmının sokağa terk edilmesi ile düzgün ve geniş sokaklar yapılması için 15 Nisan 1849 tarihli hüküm (BOA, A.MKT, nr. 185/53)

olmasının, Müslüman nüfus oranında yaşanan artışının büyük ölçüde Balkanlaşma göçlerinin sonucu olduğunu gösterdiği düşünülebilir. Ayrıca 1885 nüfus sayımının sonuçlarına göre erkeklerin yalnızca %31,1'nin, kadınların ise %62,8'inin İstanbul doğumlu olması Balkanlaşma göçleri yanı sıra ekonomik güdülü göçlerin de önemli düzeyde olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. 1907 yılında İstanbul'da yaşayan yabancıların oranı %16,5 olarak saptanmıştır. Bu oldukça yüksek bir orandır. Daha sonraki yıllarda İstanbul bu kozmopolitenlik düzeyini bir daha yakalayamayacaktır.[9]

İstanbul'un Yönetiminde Yaşanan Dönüşümler ve İmar Mevzuatının Gelişmesi

Klasik Osmanlı düzeninde kent yönetimi "kadı"nın işlevleri arasındaydı. Kadı sadece şer'î hukuku uygulayan

9 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu,* Ankara 1996, s. 56, 73-77.

11- XIX. yüzyılda Karaköy (İBB, Atatürk Kitaplığı)

bir yargıç değildi. Mali, mülki ve idari birçok işlevi de farklılaşmamış biçimde görüyordu. Kadı kentsel yaşamın düzenlenmesine ve denetlenmesine ilişkin görevlerini, bir yandan askerî sınıf üyesi yardımcıları, öte yandan loncalar ve vakıflar gibi sivil nitelikli örgütler üzerindeki denetim gücünden yararlanarak yerine getiriyordu. Kadının yanında bulunan Yeniçeri Ocağı'na bağlı "subaşı" ve "asesler" kentte güvenliği sağlar, "çöplük subaşısı" meydanları acemi oğlanlara temizletir, "mimarbaşı" imar düzeninin korunmasına, yolların ve suyollarının bakım ve tamirine bakardı. Kentteki esnafın denetlenmesinde, *bâc-ı bazâr*ın yani pazar vergilerinin toplanmasında ve narhın saptanmasındaki yardımcısı "muhtesib" idi. Narhın saptanmasında "muhtesib"e esnaf temsilcilerinden oluşan bir kurul yardımcı oluyordu. Kentin toplumsal hizmetler veren medrese, hamam, kervansaray, darüşşifa, bimarhane, tabhane vb. kurumlarının; su, kanalizasyon gibi altyapısal hizmetlerinin masrafları imaretler ve vakıflarca karşılanıyordu. Müslüman olmayan nüfusun oturduğu mahallelerde de bu tür hizmetler kendi vakıflarınca görülürdü.

1826 yılında II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasının bu sistemi birçok bakımdan çalışamaz hâle getirmesi,[10] ayrıca modernleşmeyle birlikte yeniden yapılanan kentin altyapı ve yönetim gereksinmelerinin eski sistem tarafından karşılanamayışı, yeni örgütlenme arayışlarına yol açmakta gecikmedi. Bu arayışlar sırasında önce İhtisab Nezareti kurulmuş, klasik düzenin ortadan kalkması ve Hassa Mimarları Ocağı'nın lağvedilmesi dolayısıyla kentteki yapı işlerinin de sahipsiz kalması üzerine 1831'de şehreminliği ve mimarbaşılığının işlevlerini görmek üzere "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" tesis edilmişti.[11] İstanbul'un ve imparatorluğun kent yönetimi sorunlarına çözüm bulmak için kurulan

10 Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar,* Ankara 1983, s. 59.

11 Şerafettin Turan, "Osmanlı Taşrasında Hassa Mimarları", *TAD,* 1963, c. 1, sy. 1, s. 157-202.

12- 1875 tarihli *Ebniye Nizamnâmesi*'nin matbu kitapçığının ilk sayfaları: "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Yapılacak Ebniyenin Sûret-i İnşâiyyesine Dair Nizamnâmedir"

merkezî kurumların başarılı olmayışı üzerine yerel yönetim çözümleri arayışına girişilmiştir.

Bu yöndeki ilk adım 1855 yılında İhtisap Nezareti kaldırılarak, İstanbul Şehremaneti'nin kurulmasıyla atılmıştır. Böyle yeni bir kurumsal model arayışına girişilmesinde o zamana kadar yapılan denemelerin başarısızlığı kadar, Kırım Savaşı nedeniyle müttefik kuvvetler için bir üs hâline gelen İstanbul'un beledî hizmetler ve örgütlenme açısından yetersizliğinin iyice açığa çıkması etkili olmuştur. Savaş dolayısıyla dış dünya ile artan ilişki sonucu, Fransız *Prefecture*lerinin etkisini taşıyan Şehremaneti kurulmuştur.[12] Şehremaneti kurulmasına rağmen merkezî hükûmet İstanbul'un yönetimine ilişkin denetiminden pek vazgeçmemiş oluyordu.[13]

Şehremanetinin başarılı uygulamalar yapamaması üzerine 1856 yılında "İntizam-ı Şehir Komisyonu" kuruldu. Bu komisyonda Osmanlı tebaasından dil bilen, yabancı ülkeleri tanıyan Müslüman ve Müslüman olmayan tanınmış kişilerle, ailesiyle birlikte sürekli İstanbul'da yaşayan yabancılar bulunuyordu. Komisyon önerilerinin olumlu karşılanması üzerine bir *Nizamnâme-i Umumî* hazırlandı. 1857'de yürürlüğe giren bu nizamnameye göre İstanbul 14 belediye dairesine ayrılacaktı. Bunlar, Ayasofya, Aksaray, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Pera, Beşiktaş, Emirgân, Büyükdere, Beykoz, Beylerbeyi, Üsküdar, Kadıköy, Adalar diye sıralanıyordu. Bunlardan ilk kurulanı Pera'daki "VI. Daire-i Belediye" oldu. Diğerlerinin şehremanetinin yönetimi altında kalması öngörülmüşken, Pera'daki VI. Daire'nin yönetiminin doğrudan Sadarete bağlı olarak düzenlenmesi ona ayrıcalıklı bir gelişme

13- XIX. yüzyılda Galata (İBB, Atatürk Kitaplığı)

olanağı sağladı.[14] Tek tek belediye daireleriyle kentin yönetiminin başarılı olarak geliştirilemeyişi üzerine 1868 yılında çıkartılan *Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnâmesi*'yle şehremanetinin güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kent yönetimleri konusunda ulaşılan nihai çözüm 1877'de *Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu*'nun çıkarılmasıyla belediyelerin kurulması oldu. Ama bu yasaya göre kurulan belediyeler güçsüzdü, belediyelerin bu güçsüzlüğü tüm modernleşme süreci boyunca devam etti.

Kentin modernite projesinin etkisi altında gelişmeye başlaması, mimarbaşılığın yönlendirmesiyle organik olarak büyüyen bir kent dokusundan, genişlemiş geometrik yollarıyla, plana uygun olarak büyüyen bir kent dokusuna geçiş demekti. Bu da zaman içinde gelişen plan yapma kapasitesinin ve imar mevzuatının oluşmasıyla gerçekleşecektir.

12 Osman Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri,* İstanbul 1938, s. 35.

13 İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler,* Ankara 1974, s. 119.

14 Steven Rosental, "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul", *IJMES,* 1980, c. 11, sy. 2, s. 227-245.

14- XIX. yüzyıl sonlarında Şehzadebaşı (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Tanzimat öncesinde de özellikle yangına karşı alınacak önlemleri gösteren fermanların varlığı bilinmektedir. Ancak bunlar yeni bir kentsel yapıya geçişi sağlayacak düzenlemelerden çok var olan düzeni yeniden kurmaya dönüktür. Yeniye geçişi düzenleyen ilk belge Tanzimat'ın da ilan edildiği 1839 yılında yayımlanan "ilmühaber"dir. Bu ilmühaberin imara ilişkin ilkeleri şöyle özetlenebilir: Ekonomik gücü yetenlerden bina yaptırmak isteyenlerin inşaatı kâgir olarak yaptırması. Bunlar için belirlenecek mahallelerde geometrik esasa göre düzenlenmiş geniş yollar açılması, kâgir binalar arasında ahşap binaların yapımına hiçbir şekilde izin verilmemesi. Ancak ekonomik gücü olmayıp ahşap bina yapacakların "az uzacık" yerlerde inşa etmelerine engel olunmaması da bildiriliyordu. Bu metinde modernitenin imara ilişkin dilinde bulunmayan "az uzacık" kavramının yer alması âdeta, Osmanlı modernitesinin utangaçlığının bir kanıtı oluyordu. Kentte yollar arasında bir kademelenme öneriliyordu. Kentin ana yolları 20 zira (15 m) olacaktı. İki yanında 4'er ziralık yaya kaldırımı yapılacaktı. Kent içi ulaşıma araba girmeden önce yollarda yaya kaldırımı yapılması için bir neden yoktu, yol üzerinde yaya mekânı ve araç mekânı farklılaşmamıştı. Bu düzenleme kentte arabanın etkisinin duyulmaya başlandığının bir göstergesi olarak alınabilir. Ana yolların altında 15, 12 ve 10 ziralık yollar bulunacak, çıkmaz sokak yapılmayacaktı. Bir resim (plan) hazırlanarak hangi mahallelerde kâgir bina yapılacağı, hangi yolların hangi genişlikte, hangi öncelikle açılacağı gösterilecekti. Kâgir olarak inşa edilen mahallelerde bina yüksekliği 20 ziradan ve üç kattan daha fazla olmayacaktı. Daha önce uygulanan bina yüksekliği ile ilgili kurallarda Müslüman olmayanların binalarının Müslüman olanlarınkine göre daha alçak olması öngörülüyordu. Burada böyle bir farklılaşmanın görülmemesi Tanzimat'ın eşitlik ilkesinin bu alana yansıması olarak yorumlanabilir. İsteyenler binaların altına dükkân yapabileceklerdi. Binalarda çıkma yapılmayacak, hiza bozulmayacaktı. Yangın alanlarında yeniden yapılanma plana uygun olarak gerçekleştirilecekti. Genişletilecek yollar için alınacak vakıf arazileri için ödeme yapılmayacak, icarları artırılacaktı. Eğer mülk sahiplerinin toprağı

15- XIX. yüzyıl sonlarında Galata Köprüsü (*Yadigâr-ı İstanbul,* M. Hilmi Şenalp Arşivi)

alınırsa bunun için gerekli ödeme Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce yapılacaktı.[15]

1839 tarihli ilmühaberde ifadesini bulan Osmanlı yönetiminin modern kent vizyonunun bir yasal belgeye dönüşmesi, 1848 yılında sadece İstanbul'da geçerli olmak üzere yayınlanan *Ebniye Nizamnâmesi ve Ebniye Beyannâmesi* ve tüm imparatorlukta geçerli olmak üzere 1849 yılında yayınlanan *Ebniye Nizamnâmesi* ile olmuştur. Bu nizamnamelerin Ebniye-i Hassa Müdürü ve bina yapan kalfalar ile diğer ilgililerin katıldığı Meclis-i Ebniye'ce hazırlandığı anlaşılmaktadır. İmar mevzuatı nizamnamelerle başlayarak, aşama aşama gelişerek, 1882 yılında *Ebniye Kanunu*'nun çıkarılmasıyla belli bir gelişmişliğe ulaştı. Bu mevzuat kent içi yeni ulaşım biçimine uygun yolların açılması ve genişletilmesinin nasıl gerçekleştirileceği, yeni alanların yapılaşmaya nasıl açılacağı ve yangın alanlarının yeniden nasıl planlanacağı, yangın tehlikesinin nasıl azaltılacağı üzerinde duruyordu. Bir bakıma Haussman'ın Paris'teki uygulamalarının etkisi altında, yıkıcı bir modernleşmeye meşruiyet kazandırıyordu.[16]

Osmanlı İmparatorluğu'nun uygulamaya koyduğu 1860 tarihli *Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimatnâme* bu tarihe kadar yaşanan modernleşme sonucu, yönetimin bireye ve kent mekânına bakışını nasıl değiştirdiğini göstermesi bakımından önemlidir.[17] Bu talimatnameyle imparatorlukta ilk kez nüfus tezkeresi verilmesi kavramı getirilmiştir. Böylece devletin tebaasına kimlik kazandırılmaktadır. Nüfus sayımında kadın-erkek tüm nüfusun sayılması ilkesi kabul edilmiştir. Kent mekânında da tüm binalara bir numara verilecektir. Başka bir deyişle, artık devlet karşısında her bireyin yeri de presizyonla belirlenecektir. Bunun paralelinde gayrimenkullerin

15 Ergin, *İstanbul'da İmar*, s. 29-32.

16 İlhan Tekeli, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik,* ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul 1998, s. 142-145.

17 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimatname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine", *Cumhuriyetin Harcı*, İstanbul 2004, c. 3, s. 27-62.

16- XIX. yüzyıl sonlarında Tophane (İBB, Atatürk Kitaplığı)

yerinin ve sınırlarının da hassas bir şekilde belirlenmesi için kadastro haritalarının yapılması gündeme gelmektedir. Kentte yeni yapılacak binalara ruhsat alma ve "mimari rüsumu" ödeme yükümlülüğü konulmuştur. Böylece kentin gelişmesi konusunda modernist meşruiyetin kurumsal çekirdeği oluşturulmuştur.

İstanbul gibi tarihsel bir kentte XIX. yüzyıldaki gibi büyük bir yapısal dönüşüm yaşandığında tarihsel çevrenin tahrip olacağı açıktır. İmar konusundaki yasalarda bu konuda bir duyarlılık yoktur. Koruma konusundaki düzenlemeler ayrıca gelişmiştir. 1858 tarihli ceza yasasında kutsal ve anıtsal yapıları tahrip edenlere ilk kez para cezası getirilmiştir. 1869, 1874, 1884, 1906 yıllarında düzenlenen *Âsâr-ı Atîka* nizamnameleriyle tarihsel özelliği olan her emareyi korumak aşama aşama hukukun kapsamı içine alınmıştır. Böylece imar yasalarına paralel olarak koruma yasaları da gelişmiştir.[18]

18 Nuran Zeren, *Kentsel Alanlarda Alınan Koruma Kararlarının Uygulanabilirliği,* İstanbul 1981, s. 28-31.

Utangaç Modernite Döneminde Kent Formunun Yeniden Biçimlenmesi

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı kentlerinde, özellikle de İstanbul'da çözülmesi gereken beş sorunun olduğu söylenebilir. Birincisi kentin içine girdiği yeni ekonomik ilişkilerin ve bunun beraberinde gelen yönetim reformunun ortaya çıkardığı yeni kurum ve kuruluşların kent merkezinde çıkardığı yeniden yapılanma gereksinmesidir. İkincisi yaşanan ekonomik ve yönetimsel dönüşümün sonucunda ortaya çıkan yeni sosyal tabakalaşmanın konut alanlarında doğurmakta olduğu yeni farklılaşma biçimine geçişin gerçekleştirilmesi, üçüncüsü nüfusu hızla büyüyen kentin gereksinme duyduğu yeni konut alanlarının açılması, dördüncüsü ortaya çıkan yeni kentsel yapının gereksinme duyduğu yol, toplu ulaşım vb. altyapının ve kentsel hizmetlerin gerçekleştirilmesi, beşincisi ise kentteki binaların çoğunun ahşap olması yüzünden

17- XIX. yüzyıl sonlarında Eminönü, Galata ve Boğaz (Yıldız Albümleri)

çıkan büyük yangınlarla kentin sık sık yanmasının önlenmesidir. Osmanlılar bu sorunları geliştirdiği kurumsal çerçeve içinde çözmeye çalışacaklardır. Bu beş sorun alanını sırasıyla ayrıntılandırmakta yarar vardır.[19]

Yeni ekonomik ilişkilerin ve yönetim reformunun kentin geleneksel merkezinde yeniden yapılanma gereksinmesi yaratmasının dört nedenden kaynaklandığı söylenebilir. Birinci neden kentin çevresi ve dış dünya ile kurduğu ilişki biçiminde ve haberleşme kanallarındaki değişmedir. İstanbul dış ilişkilerini artık yelkenli gemiler ve kervanlarla değil, buharlı gemilerle ve demiryolu ile kuruyordu. Haberleşmesi yalnız askerî sınıfın tekelindeki menzil ve ulaklarla değil, tüm topluma açık posta sistemleri ve telgrafla sağlanıyordu. Bu yeni ilişki kanalları; merkezde yeni istasyon binaları, yeni rıhtımlar ve yeni postahane binaları demekti. Çevre ile ilişkinin biçimindeki bu değişme, bu işlevlerin görüldüğü yeni binaların kurulması yanında, bunlara bağlı birçok başka bina türünün de ortaya çıkması demekti. Malların depolanması için antrepoların kurulması, yolculuk yapanların konaklaması için otellerin yapılması gerekiyordu. Başka bir deyişle XVI. yüzyılın hanı ayrışarak, aynı işlevi görmek için istasyon, antrepo ve otelden oluşan üç yapı hâline geliyordu.[20]

İkinci neden imparatorluğun dış ticaret ve yabancı sermayeye açılmasının yeni finans kurumlarını gerektirmesiyle ortaya çıkmıştır. İstanbul'un merkezinde kurulmaya başlayan bankalar birbirleriyle yarışma içinde birbirinin yakınında yer seçiyorlardı. Yeni dış ticaret biçimi tüccarların malla doğrudan ilişkisini gerektirmiyor,

19 Gül Güleryüz Selman, "Urban Development Laws and Their Impact on the Ottoman Cities in the Second Half of the Nineteenth Century", yüksek lisans tezi, ODTÜ, 1982, s. 1-65.

20 Mübeccel Kıray, *Örgütleşemeyen Kent,* Ankara 1972.

18- XIX. yüzyıl sonlarında Haliç ve Kâğıthane (Yıldız Albümleri)

daha çok bir koordinasyon gerektiriyordu. Bu nedenle tüccarlar, çalışma yerlerini mallarının bulunduğu depoların yanında değil bankaların çevresinde kurulacak iş hanlarından seçmekteydiler. Kentin en saygın iş merkezi artık bedesten ve çevresi değil yeni oluşan bankalar ve işhanları kesimi olacaktır.

Üçüncü neden Tanzimat'ın getirdiği yeni bürokratik örgütlenme idi. Hem bürokrasi genişliyor ve çeşitleniyor hem de devlet işleri artık konaklarda değil ayrı devlet dairelerinde görülüyordu. Yeni bürokrasinin binaları Bâbıâli etrafında kent merkezinin yeni bir çekim noktasını oluşturacaktı.[21]

Kent merkezindeki dördüncü gelişme etkisi, içine girilen yeni ekonomik ilişkilerin ve Batı kültürüne yönelmenin getirdiği yeni yaşam biçimlerinin ve tüketim kalıplarının ortaya çıkardığı kuruluşlar ve girişimlerle yaratılıyordu. Bunlar tiyatrolar, eğlence yerleri, kafeler vb. gibi lüks tüketim mal ve hizmetlerinin satıldığı yerlerdi.

Kent merkezinde bir dönüşüm yaşanıyordu ama bu dönüşümün nedeni olan ekonomik ve toplumsal güçler eskiyi tamamen ortadan kaldıramıyor, yeniye ancak eskinin yanında bir yer açıyordu. Bu oluşum sırasında eski de yeni koşullara uyum gösteriyordu. Böylece kentin merkezi, yeni alanlara yayılırken farklılaşıyordu. Yeni merkez işlevleri genellikle Müslüman olmayan nüfusun yaşadığı Galata ve Beyoğlu kesiminde uzanırken, eski merkez de Müslüman kesimin oturduğu yönde Saraçhanebaşı'na doğru uzanarak farklılaşıyordu.

Bu dönemde İstanbul'un ikinci sorunu toplumsal tabakalaşmadaki değişmenin ulaşım teknolojisindeki değişme ile birlikte konut alanlarında yarattığı farklılaşmanın gerçekleştirilmesi olmuştur. Klasik Osmanlı düzeninde toplumsal yapı din esasına dayalı milletler ile toplumsal işbölümüne dayalı sınıflara göre farklılaşmıştı. Her millet içindeki sınıfsal farklılaşma genellikle benzer nitelikteydi. XIX. yüzyıl, her millet

21 Rakım Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü,* İstanbul 1985, s. 223-230.

19- Eyüp *(Yadigâr-ı İstanbul)*

içindeki sınıfsal farklılaşmada dolayısıyla, uluslararası konumlarda değişmeler getirdi. Bu dönüşümü kısaca özetlersek, klasik Osmanlı düzeninin askerî sınıf mensupları yönetimsel reforma paralel olarak sultanın maaşlı bürokratları hâline geldiler. Tanzimat'la gelen yeni merkezî yönetim biçimi çok daha geniş ve yetişmiş bir bürokrasi gerektiriyordu. Bu ise yeni eğitim kurumlarının kurulmasını zorunlu kılacaktı. Bu kurumlar hem ordu, hem sivil yönetim hem de yargı hizmetleri için yeni bürokrasi yetiştirecekti. Yaygınlaşan bürokrasinin üst kademeleri ile alt kademeleri arasında büyük eşitsizlikler vardı. Osmanlı klasik sınıf yapısında ikinci kademeyi oluşturan ilmiye her millet içinde de kaybeden bir sınıf oldu. İlmiye sınıfının dayandığı vakıf gelirlerinin daha II. Mahmud döneminde denetim altına alınması, ilmiyenin yönetimsel ve yargısal işlevlerinin bir kısmını yeni bürokrasiye devretmesi ve yeni bürokrasinin medrese dışında yeni eğitim kurumlarında yetiştirilmesi, bu sınıfın kaybının başlıca nedenleriydi. Müslüman olmayan milletlerde de yükselen ticaret kesimi, kilise içinde yaptığı yeniden düzenlemelerle ruhban sınıfının gücünü sınırlamıştır.

Osmanlı klasik sınıfsal düzeni içinde üçüncü sırada yer alan tüccar ve sanatkâr kesiminden kaybedenler sanatkârlar, kazançlı çıkanlar tüccarlar oldu. İçine girilen yeni dış ekonomik ilişkiler sanatkârların hem ham madde bulmasını zorlaştırıyor hem de pazar alanını daraltıyordu. Oysa bu durum ticaret kesiminin güçlenmesini sağlıyordu. Ticaret kesiminin gelişmesi milletler arasında eşit olmuyordu. Dış ticaretin denetimi, tüm Akdeniz'de olduğu gibi İngiltere, Fransa, Hollanda vb. Avrupa sermayesinin elindeydi. Bunlar ülke içindeki dağıtım ve toplama örgütlenmesini aracı tüccarlar eliyle yapıyorlardı. Bu aracı tüccarlar da Rumlar, Ermeniler gibi belli milletler arasından seçiliyordu. Müslüman tüccarlara ise ticaretin daha alt kademedeki işlevlerini yerine getirmek kalıyordu. Dış ticaretin gelişimi ve yabancı sermaye yatırımlarının gelmeye başlaması kredi ve finansman ihtiyacının artması demekti. Bu gereksinme beraberinde kademeli bir finans sermayesi örgütlenmesini getirmişti. En üstte yabancı sermaye ve bankalar grubu yer almakta, bunun altında Müslüman olmayan milletlerden gelen "Galata bankerleri" diye tanınan yerli sermayedarlar, en altta da tüm milletler arasında yaygın olan, ticaretten farklılaşmamış, tefeci tüccar kesimi bulunmaktaydı. Osmanlı sınıfsal şeması içinde en köklü dönüşüm üçüncü kademeyi oluşturan ticaret ve sanatlar kesiminde görüldü. Emperyalist denetim bu kesim yoluyla kurulduğu için bu kesim içindeki eşitsizliğin artışı çok hızlı olmuştur. Bunun dışında çok sınırlı da olsa fabrika üretiminin başlaması, kentler arası ve kent içi ulaşımında büyük şirketler eliyle hizmet üretilmeye başlanması, daha önceki toplumsal kategoride görülmeyen bir sınıfı, ücretli emekçileri ortaya çıkarmaya başlıyordu.[22]

Bir kentin toplumsal yapısında böyle bir dönüşümün yaşanmasının yanı sıra kent içi ulaşımın temelde yayaya ve kayığa dayanan yapısından araba ya da tramvay, vapur, banliyö treni gibi toplu taşıma araçlarıyla yapılan toplu ulaşıma geçilmiş olmasının ortaya çıkardığı erişebilirlik artışları konut alanlarında yeni farklılaşma eğilimleri yaratmıştır. Klasik Osmanlı döneminde İstanbul'da konut alanlarının farklılaşması toplumsal tabakalaşmaya göre değil etnik ve dinî farklılaşmaya göre oluşuyordu. Kentin merkezî iş alanının etrafında bekâr odaları ve hanların oluşturduğu bir geçiş alanı bulunuyordu, onun etrafında Müslüman nüfusun bulunduğu konut mahalleleri yer alıyordu. Bunun dışında da Müslüman olmayan milletlerin mahalleleri mevcuttu. Bu mahallelerin içinde her milletin fakir ve zenginleri bir arada yaşıyordu. XIX. yüzyılda konut alanlarında milletlerarası farklılaşma yanında sınıflar arası farklılaşma da ortaya çıktı. Her milletten zenginleşenler ulaşım olanaklarına paralel olarak demiryolları boyunca ve vapur hatlarına bağlı olarak Marmara ve Boğaziçi kıyılarına yerleşerek banliyöler oluşturmaya başladılar. 1854 yılında Sultan Abdülmecid'in Topkapı Sarayı'nı terk ederek Dolmabahçe Sarayı'na taşınması bu akımı daha da hızlandırmıştır.

Çözüm bulunması gereken üçüncü sorun nüfusun hızlı artışıdır. Geleneksel Osmanlı düzeninde kentlerin

22 Kemal Karpat, "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century", *Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-East Européen*, 1974, c. 12, sy. 2, s. 268-308.

20- XX. yüzyılın başlarında Üsküdar'dan bir kesit (Diez-Glück)

nüfusu büyümemektedir. Bu nedenle kentlerde yeni mahallelerin yerleşmeye açılması sıkı kurallara bağlanmış olup padişahın fermanını gerektirmekteydi. Kentlerin nüfus artışı hızlanınca *Ebniye Kanunu*'nda yeni mahallelerin yerleşmeye açılmasının koşulları belirlenmiş, izin alma süreçleri esnetilmiştir.

Dördüncü sorun büyüyen ve işlevleri farklılaşarak çeşitlenen kentin, dünyada yaşanmakta olan Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni olanaklara uygun altyapıya ve kentsel hizmetlere kavuşturulmasıdır. Bunlardan kent biçimini etkilemek bakımından en önemli olanı kent içi ulaşım hizmetleri ve altyapısındaki değişmelerdir. Şehremanetinin gelirleri bu tür altyapıları ve hizmetleri sağlamak bakımından büyük ölçüde yetersizdir. Bu durumda altyapıların sağlanması Avrupa kapitalizminin 1870'li yıllarda kapital ihraç eder hâle gelmesi üzerine yabancı şirketlerce gerçekleştirilmiştir.

Beşinci sorun İstanbul'da konut dokusunun ahşap olmasından kaynaklanmaktadır. Konut dokusunun ahşap olması Bizans döneminde de var olan bir olgudur. Osman Nuri Ergin konutların ahşap olarak yapılmasını depreme dayanıklılığına, Münif Bey ise kâgir binalara göre daha sağlıklı olmasına dayandırmaktadır. Oysa bunun esas nedenini, ahşap binaların daha hızlı yapılmasında ve o zamanın yapı malzemelerinin taşıma biçimi göz önünde tutulursa kâgir yapıya göre daha ucuza çıkmasında aramak daha doğru olur. Ahşap konut dokusu, dar yollar, çıkmaz sokaklar ve yangın söndürmenin tulumbacılar dışında örgütlenmesinin bulunmayışı bir araya geldiğinde İstanbul'da çok büyük yangın felaketlerinin doğmasına neden olmuştur. Cibali ve Hocapaşa sekizer kez büyük yangın geçirmiştir. 1833'teki sekizinci Cibali yangınında 3.000 konut, 36 han, 260 hamam ve diğer binalar yanmıştı. Osman Nuri Ergin 1854-1908 arasında İstanbul'da 229 yangında 23.404 binanın yandığını saptamıştır. Bunlardan en büyükleri 3.010 binanın yandığı 1865'teki sekizinci Hocapaşa yangını ile 3.000 binanın yandığı 1870'teki Beyoğlu yangınıdır. 1855 Laleli-Aksaray yangınında 748, 1860 Unkapanı yangınında 600, 1863 Kasımpaşa yangınında 526, 1866 Balat yangınında 500, 1872 Kuzguncuk yangınında 591, 1873 Samatya-Kocamustafapaşa yangınında 687, 1889 Pendik yangınında 1.200, 1903 Kartal-Maltepe yangınında 1.121 bina yanmıştır.[23] Osmanlı yönetimi çözümün kâgir binalarda olduğunu bilmektedir, ama kâgir binaların halka pahalı gelmesi dolayısıyla ahşap binaların dönüştürülmesi pratikte gerçekleştirilememektedir.

İstanbul'un karşılaştığı sorunların modernleşmenin zihnî çerçevesi içinde çözülmeye çalışılması kent planlaması yapmayı mecburiyet hâline getirmiştir. İstanbul'un ilk

23 Selman, *Urban Development Law*, s. A.1-14; Ergin, *İstanbul'da İmar,* s. 40.

21- XX. yüzyılın başlarında Süleymaniye

kent planı çalışmaları 1840'lı yıllarda yapıldıysa da kent yönetiminin mali kapasitesi bu planları uygulayamamıştır. Kentin dönüşümünü sağlayan, bir yönetimsel iradeden ziyade büyük yangınların yarattığı emrivakiler olmuştur. Yangın yerleri yeni gelişen imar mevzuatına uygun olarak planlanmıştır. Kentin dönüşümünü sağlayan da mevzii yangın yerleri planlarının bir mozaik gibi yan yana gelmesi olmuştur. Bunların uygulaması 1850'li yıllardan itibaren yaygınlaşmıştır.

İstanbul'un yeni ekonomik ve sosyal gereksinmelere göre şekillenmesinde en kritik dönüşüm İstanbul'un Merkezî İş Alanı'nda yaşananlardır. Bu dönüşümü 1860'lı yılların ortalarında yaşanan iki olgu belirlemiştir. Bu olgulardan biri[24] 1864 yılında büyük Hocapaşa yangını iken, ikincisi aynı yıllarda Galata surlarının da yıkılması olmuştur. Bu alanlarda uygulanan planlamalar sonrasında kentin Merkezî İş Alanı yeniden yapılandı, Galata'dan sonra Beyoğlu'na doğru uzandı. Kentin Merkezî İş Alanı kent nüfusunun ve çalışanlarının artışı paralelinde ana yollar boyunca uzanıyordu. Kent tramvay, vapurlar ve demiryolu gibi toplu ulaşım hatları boyunca yayılıyordu. Bu hatlar kent merkezinde kesişiyordu. Kısacası bu dönemin kent formunu merkezde kesişen bantlar hâlinde kavramlaştırmak yerinde olacaktır.

Bu dönemde İstanbul, Haliç ve Boğaz suyollarıyla parçalanmış üç alanda gelişmiştir. Birinci gelişme tarihî yarımadadaydı. Bu alandaki gelişmeler büyük ölçüde surlar içinde kalıyordu. Surların dışında Kazlıçeşme ve Ayvansaray-Eyüp gibi yerleşmelerde mezbaha- dericilik gibi çevreyi kirleten ve baruthane gibi tehlikeli faaliyetler alıyordu. Bu yöndeki demiryolu üzerinde Makriköy ve Yeşilköy banliyö yerleşmeleri oluşmuştu.

Haliç'in kuzeyinde Galata ve Pera'da olan gelişme de üç eksende yayılıyordu. Birincisi sahil boyunca Tophane'den Ortaköy'e kadar uzanıyordu. İkinci eksen Taksim'den Şişli'ye uzanan yolun batı yanındaki yerleşmelerce oluşturuluyordu. Üçüncüsü ise Dolmabahçe'den başlıyor, Teşvikiye ve Nişantaşı'ndan içeriye doğru uzanıyordu. Bu gelişmelerin dışında Boğaz boyunca sıralanan köyler kent yaşamıyla önemli derecede bütünleşmişti.

Anadolu yakasındaki gelişme de üç yönde gerçekleşiyordu. Bunlardan birincisi kıyı boyunca Üsküdar'dan Kuzguncuk'a kadar uzanan, Bağlarbaşı ve İcadiye'yi içeren eksendir. İkincisi Üsküdar ile Kadıköy arasındaki boşluğu dolduran Haydarpaşa ve Yeldeğirmeni yerleşmeleridir. Üçüncüsü ise demiryolu boyunca oluşan Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı alt kentleridir. Bu bağlamda Fenerbahçe 1895 sonrasında Levanten alt kenti olarak gelişti.

Konut yerleşmeleri bu eksenler üzerinde yayılırken bir sosyal farklılaşma yaratıyordu. Etnik farklılaşma çok keskin çizgilerle ayrılmasa da alansal bir farklılaşma gösteriyordu. Rum nüfusu tarihsel yarımadada Fener, Ayakapı ve Cibali'de yoğunlaşmıştı. Rumlar ayrıca Samatya ve Kumkapı ile Makriköy/Bakırköy ve Yeşilköy'de de yaşıyorlardı. Haliç'in kuzeyinde Rum nüfusu Galata, Pera ve Pangaltı'yla, Boğaz'ın batı kıyılarında Beşiktaş, Kuruçeşme-Arnavutköy, Ortaköy, Tarabya, Rumelihisarı, Yeniköy, Boyacıköy, Büyükdere, Sarıyer'de yerleşmişti. Boğaz'ın doğu yakasında Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy yoğun Rum yerleşmeleriydi, Rumlar ayrıca Beykoz, Kuzguncuk ve Selimiye'de de bulunuyorlardı. Büyükada, Heybeliada ve Burgaz da Rum yerleşmeleriydi, bunlara ek olarak Marmara kıyısında Kartal ve Gebze'de önemli sayıda Rum nüfus vardı.

Ermeni nüfusu, tarihî yarımadada Samatya, Kumkapı, Gedikpaşa ve Yenikapı'da yoğunlaşmıştı, ayrıca Topkapı, Narlıkapı, Yedikule ve Balat ile surdışında Bakırköy ve Yeşilköy'de yaşıyordu. Haliç'in kuzeyinde Hasköy, Galata, Beyoğlu, Surpagop, Pangaltı ve Şişli de Ermenilerin bulunduğu yerlerdi. Ermeniler, Boğaz'ın batı kıyılarında Beşiktaş, Ortaköy ve Kuruçeşme'de, kısmen de Arnavutköy, Rumelihisarı, Boyacıköy, İstinye, Yeniköy ve Büyükdere'de yaşıyorlardı. Doğu kıyısındaki Ermeni mahalleleri Kuzguncuk, Bağlarbaşı-Yenimahalle, Selamsız ve İcadiye'deydi. Ayrıca Beykoz, Çengelköy, Selimiye ve Alemdar köyünde yaşıyorlardı. Adalarda daha çok Kınalı'da, kısmen de Büyükada'da, Marmara kıyısında ise Kartal'da bulunuyorlardı.

24 İlhan Tekeli, *The Development of the Istanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*, İstanbul 1994, s. 41-47.

22- Haliç, Eyüp, Sütlüce (İBB, Kültür AŞ.)

Yahudi nüfusu, tarihî yarımadada Balat merkez olmak üzere çevresindeki Cibali, Ayvansaray ve Tekfursaray'da yerleşmiş; Haliç'in kuzeyinde ise Hasköy'e odaklanmışlardı. Ayrıca Galata, Pera, Kasımpaşa ve Tophane'de yaşıyorlardı. Boğaz'ın batı kıyılarında Kuruçeşme bir yoğunluk noktası oluşturuyorken, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy ve Büyükdere'de de Yahudi nüfus bulunuyordu. Boğaz'ın doğu kıyısında Kuzguncuk'ta yoğunlaşan Yahudiler, Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy'de de yaşıyorlardı.

Yabancılar çoğunlukla Galata ve Pera'da, Levantenler ise çoğunlukla Cihangir'de yaşıyorlardı. İngilizler Bebek ve Kandilli'yi, Fransızlar Kandilli ve Büyükdere'yi tercih ediyorlardı.

Müslümanlar ise tarihsel yarımadada Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Zeyrek, Sultan Selim, Çarşamba, Fatih ve Atikali'de yoğunlaşmıştı. Surdışında Eyüp de bir Müslüman yerleşmesiydi. Bakırköy ve Yeşilköy'de Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus yan yana yaşıyordu. Haliç'in kuzeyinde Sütlüce ve Kasımpaşa Müslüman mahalleleriydi. Galata ve Pera'da çok az Müslüman yaşıyordu ama Tophane ve Fındıklı Müslümanların yoğun olduğu yerlerdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru, Nişantaşı ve Yıldız Müslüman bürokratların yerleştikleri semtlerdi. Boğaz'ın batı sahillerinde Beşiktaş, Ortaköy, Büyükdere, Sarıyer ve Rumelikavak Müslümanların da oturduğu yerlerdi. Doğu sahilinde Anadolu Kavağı ve Kandilli arasına yerleşmişlerdi. Müslüman nüfus Üsküdar'da yoğunlaşırken Müslüman olmayan nüfusun konsantrasyonu Kadıköy'deydi. Marmara kıyılarında Müslüman elitler, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı alt kentlerinde yoğunlaşmıştı. Müslüman olmayan kesim adalarda çoğunluktayken, Kartal ve Gebze'de Müslümanlar fazla sayıdaydı.

Kent mekânının etnik farklılaşması yanında, toplumsal katmanlar bakımından farklılaşması da değişiyordu. Bu dönemde genel olarak tarihî yarımada ve Haliç kıyıları prestij kaybına uğrarken, Boğaziçi, Dolmabahçe çevresi, Nişantaşı, Pera ve Avrupa'ya

23- Eyüp sırtlarından Haliç ve İstanbul (Diez-Glück)

uzanan demiryolu üzerinde Bakırköy'den Yeşilköy'e ve Kadıköy'den Bostancı'ya kadar uzanan demiryolu güzergâhındaki yerleşmeler prestij kazanıyordu. Bâbıâli'nin eski yerinde gelişmesi sultanın yerini değiştirmesinin etkisini bir ölçüde dengeliyor, tarihî yarımadanın prestij kaybını azaltıyordu. Cağaloğlu-Soğukçeşme arası, Süleymaniye, Fatih, Çarşamba, Sultanselim ulema ve paşa konaklarının yer aldığı semtlerdi. Yüzyılın sonuna doğru yeni konaklar bu alanlardan çok Ayazpaşa, Nişantaşı ve Yıldız'da yapılmaya başlanmıştı. Müslüman kesimin üst tabakası köşklerini, Boğaziçi sırtlarıyla, Üsküdar-Çamlıca civarı ile Haydarpaşa, Kadıköy, Suadiye, Caddebostan, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı semtlerinde yapıyorlardı. Tarihî yarımadayı terk edenler yalnız Müslüman kesim değildi. Daha XVIII. yüzyılda zengin Fenerbeyleri, Fener'i terk ederek fakir Boğaz köyleri Tarabya ve Yeniköy'e yerleşmişti. XIX. yüzyılda Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden zenginleşenler Fener, Samatya, Balat çevrelerini terk ederek Pera ve kuzeyindeki gelişme alanlarına ve Boğaziçi'ne geçiyorlardı. Boğaziçi de sultanın yerleşmesinden sonra yeni bir prestij sıralamasına göre yapılanıyordu. Dolmabahçe'de, Beşiktaş ve Çırağan saraylarından sonra Feriye sarayları yani şehzade yalıları bulunuyordu. Bunlardan sonra Ortaköy'de bulunan Yahudi ve Ermeni yalıları kamulaştırılarak yerini sultan ve Damad-ı Şehriyarî yalıları almıştır. Defterdar Burnu ile Kuruçeşme İskelesi ve sultan sarayları arasında vükela yalıları da mevcuttu.[25]

Prestij kaybına uğrayan yerlerin başında Haliç sahilleri geliyordu. Bir yandan İplikhane Kışlası ve Humbaracılar Kışlası gibi kışlaların, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun gibi yüksek eğitim kuruluşlarının öte yandan Feshane, Cibali gibi ilk sanayi kuruluşlarının burada yapılması ve tersanelerin yayılması Haliç'in çekiciliğini azaltıyordu. Haliç'in iki yakasında Balat ve Hasköy tam bir sefalet mahallesi hâline geliyordu. Müslüman kesimin yaşadığı Eyüp emeklilerin, kayıkçıların ve düşük gelirlilerin toplandığı bir yerleşmeydi. Kentin iş merkezlerine kolay ulaşılan bir konumda olan Kasımpaşa, köylerinden İstanbul'a iş bulmaya gelenlerin toplandığı bir semtti. Tarihî yarımadada sur dibine yakın mahalleler düşük gelirlilerin yoğunlaştığı alanlardı. Anadolu yakasında ise Üsküdar, bekâr, işsiz ve vasıfsız işçilerin toplandığı semtti.[26]

25 Müfid Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı,* İstanbul 1987; Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları,* İstanbul 1979, s. 1-30.

26 Ortaylı, *Mahalli İdareler,* s. 214.

BÜZÜLEN İSTANBUL, KÖKTENCİ MODERNİTE DÖNEMİNDE BÜYÜMESİNİ NASIL YENİDEN ŞEKİLLENDİRDİ?

1912-1923 yılları arasında tüm sıkıntılarıyla yaşanan uzun savaş ve işgal yıllarından, Türkiye Cumhuriyeti kurularak çıkıldığında, İstanbul'un nüfusu 650.000'ler düzeyine düşmüştü. İstanbul'un nüfusu savaş öncesinin yarısına inmişti. İstanbul artık utangaç modernitenin büyüyen kenti değildi. İstanbul büzülmüş bir kentti. Kentin büyümeye geçmesi ve eski nüfusuna varması uzun yıllar alacaktı.

Siyasal ve Ekonomik Dinamikler

1923'te bir Cumhuriyet kurulmuştu, ama bunun toplumsal bilinç bakımından ulus devlet hâline gelmesi için yapılacak çok şey vardı. Cumhuriyet'in kurucuları Batı'nın denetiminde olmayan bağımsız modern bir ulus devlet inşa etmek istemekteydiler. Bunun başarılabilmesi için ülke düzeyinde oldukça bilinçli mekânsal stratejiler izlemişlerdir. Bunlardan en önemlisi üç imparatorluğa başkentlik etmiş olan İstanbul'un bırakılarak Ankara'nın başkent ilan edilmesidir. Batı ile en sıkı eklemlenmiş İstanbul'un yerine Ankara'nın başkent seçilmesi devrimci bir karardır. Bu kararı verenler önemli bir siyasal risk almışlardır. İstanbul'da yozlaşmamış bir modern yaşamın kurulamayacağına inanılmakta, Ankara'da örnek bir modern hayat yaratılmak istenmektedir.

Türkiye savaştan bir önceki dönemde yetişmiş insan gücünden büyük kayıplar vererek çıkmıştır. Kapital birikim hızı çok düşüktür. Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye yabancı sermaye için çekiciliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Cumhuriyet'in ilk yılları

24- Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye ve Beyazıt (İBB, Kültür AŞ.)

sonrasında yaşanmaya başlanılan 1929 Büyük Ekonomik Bunalımı Türkiye'yi de içine almıştır. Kısa bir süre sonra II. Dünya Savaşı çıkmıştır. Kısacası, Türkiye köktenci modernite projesini çok zor ekonomik koşullar içinde uygulamak durumunda kalmıştır. Böyle zor ekonomik koşullar Türkiye'yi devlet eliyle ve ithal ikamesi yoluyla bir sanayileşmeye itmiştir. Sovyet planlama deneyiminin başarısından da esinlenerek, bu gelişmesini modernist çizgisiyle tutarlı bir biçimde, planlamayla yönlendirmeye çalışmıştır. Bu gelişmenin temel girişimcisi devlet olacaktır.

Bu dönemin köktenci modernist programı içinde eğitim ve sağlık hizmetlerinin modernleşmesine özel bir önem verilmiştir. *Tevhid-i Tedrisat* modernist çizgide eğitimi homojenleştiren bir adımdır. Teknik öğretim, köy eğitimi, ilköğretimin yaygınlaştırılması, ortaöğretimin kalitesinin geliştirilmesi, üniversite reformu konusunda yapılanlar bir arada değerlendirildiğinde bu dönemde eğitimin, modernleşmenin ve ulus devlet inşasının temel mekanizması olarak ortaya konulduğu görülecektir.

Köktenci modernite projesinin iki farklı düzeyde mekânsal strateji izlediği söylenebilir. Birincisi ülke topraklarını bir ulus devlet mekânına dönüştürmek, ikincisi ise kentleri modernitenin yeri (*place*) hâline getirmektir. Ülke topraklarında bir ulus devlet mekânının oluşturulması için dört önemli adım atılmıştır. Bunlardan birincisi, Ankara'nın başkent yapılması, ikincisi ülke mekânını demiryolları ağlarıyla örerek iç pazar bütünlüğünün sağlanması, üçüncüsü devlet eliyle sanayileşme politikasının bir uygulaması olarak demiryolu ağı üzerindeki Anadolu'nun küçük kentlerinde sanayilerin kurulması ve dördüncüsü de Anadolu'nun tüm kentlerinde kurulan Halkevleri kanalıyla modern yaşamın ve buna ilişkin değerlerin ülke mekânına yayılmasıdır.[27]

27 İlhan Tekeli,"Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent

25- Beyazıt (İBB, Kültür AŞ.)

I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Rusya'da yaşanan Sosyalist Devrim ve Türkiye Cumhuriyeti Devrimi İstanbul'un sahip olduğu "dünya kenti" işlevinin yitirilmesi anlamına geliyordu. Buna İstanbul'un başkentlik işlevini de Ankara'ya devretmesi eklenince, İstanbul'un kayıp süreci hızlanmıştır. Bu dönemde kentin ana sorununu kent ekonomisinin oturacağı temelin saptanması oluşturmuştur, denebilir. Kurtuluş Savaşı sonrasında ekonominin canlanmasına yeterli süre kalmadan girilen 1930'lu yılların dünya ekonomik krizi ve bu kriz içinde Türkiye'nin seçtiği devletçilik politikası ile yeni ekonomik gelişmelerde İç Anadolu'ya öncelik verilmesi II. Dünya Savaşı yıllarına kadar İstanbul ekonomisinin neye dayandırılması gerektiğini temel sorun olarak bırakmıştır. Yahya Kemal, İstanbul'un imar planlarının değerlendirilmesi için yapılan bir toplantıda bu sorunu "Eskiden İstanbul istihlak ile yaşarken şimdi istihsal ile yaşamak mecburiyetindedir." diye dile getiriyordu. İstanbul'un ne şekilde bir üretim merkezi olacağı sorunu çözülmeden imar sorunu da çözülemeyecektir. Önemli olan İstanbul'da şehir halkının imar kudretidir. "Bir halk bir de şehir vardır. İstanbul şehrinin umran kabiliyeti hudutsuzdur. Fakat halkın umran kabiliyeti nedir?" Hâlen İstanbul halkının düşük olan umran kabiliyetini artırmak için istihsali geliştirmek gerekecektir. "İstihsal denince hatıra derhâl İstanbul'un transit merkezi olması, sınai şehir olması, üçüncü de vasi mikyasta bir turist merkezi olması gelir." Yahya Kemal her üçünden de çok umutlu değildir.[28] II. Dünya Savaşı'nın sıkıntılı ortamı içinde İstanbul üretim ve ticaret faaliyeti ile bir birikim sağlayacak, daha sonra bu sorun gündemden kalkacaktır.

Bu dönemde İstanbul'un bir başka sorunu

Planlaması" , *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık,* ed. Yıldız Sey, İstanbul 1998, s. 1-24.

28 Yahya Kemal, *Aziz İstanbul,* İstanbul 1974, s. 161-171.

26- Kapalıçarşı, Nuruosmaniye, Çemberlitaş ve Ayasofya (İBB, Kültür AŞ.)

Boğaziçi'nin boşalma eğilimi göstermesidir. Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi'ni canlandırma gayretlerinin bir parçası olarak çıkardığı *Boğaziçi* dergisinde bu durum "Yıllar var ki biz hiçbir istila karşısında olmaksızın Boğaziçi'ni tahliyeye başladık. Dünyanın en güzel parçasından kaçıyoruz." diye verilmektedir. Kentin nüfusunun küçülmesi, ekonomisinin yeni yapısı ve buna paralel olarak toplumsal tabakalaşmasındaki değişme bu sonucu doğuracaktır. Şirket-i Hayriyye de bu eğilime kendi ölçeğinde karşı koyabilmek için Boğaziçi'nde yeni inşaat yapanların inşaat malzemelerini ücretsiz taşıyacak, sahiplerine de üç yıl geçerli paso verecektir.[29]

Köktenci Modernite Döneminde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri

Kentin 1914 yılında 1.200.000 olan nüfusu 1923 yılında neredeyse yarı yarıya küçülmüş bulunuyordu. Tabii bu çok büyük bir küçülmeydi. 1927 yılında nüfus 691.000'e, 1935'te 741.000'e, 1940'ta 794.000'e, 1945'te 861.000'e, 1950'de 983.000'e yükselmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan 27 yıl geçmiş olmasına karşın İstanbul 1914 yılındaki nüfusuna ulaşamamış bulunuyordu. İstanbul nüfusunun ülke nüfusuna oranı 1927'de %5,1; 1935'te %4,5; 1940'ta %4,4; 1945'te %4,5; 1950'de %4,7 olmuştur. Bu sayılar İstanbul'un nüfus artışının Türkiye'nin ortalamasından az kaldığını gösteriyor. Bunda Alan Duben'in saptamasına göre II. Dünya Savaşı'na gelindiğinde İstanbul nüfusunda demografik geçişin büyük ölçüde tamamlanmış olmasının yanı sıra bu dönemde İstanbul'un aldığı göçün çok yüksek olmamasının da payı vardı.

Bu dönemde nüfus sayılarını yorumlarken bu nüfusun sağlık durumunu da göz önünde tutmak gerekir. Cumhuriyet'in başlangıcında Türkiye nüfusu içinde sıtma, frengi, trahom ve verem çok yaygındı. Cumhuriyet, halk sağlığı bakımından etkili bir örgütlenmeyle önemli kampanyalar düzenleyerek iyi sonuçlar almıştır. Kurulan Hıfzıssıhha Enstitüsü bu mekanizmanın merkezî rolünü oynamıştır.

Nüfus dinamiğinin bu dönemde dikkati çeken

29 "Boğaziçinde Bayındırlık Hareketi", *Boğaziçi,* 1936, sy. 3, s. 4, 8.

27- Fındıklı Molla Çelebi Camii'nden (Kabataş Camii) Dolmabahçe'ye (İBB, Kültür AŞ.)

bir özelliği İstanbul nüfusunun bu süre içinde homojenleşmesi ve kozmopoliten niteliğini yavaş yavaş kaybetmesi olmuştur. 1927'de İstanbul nüfusunun %65'i Müslüman iken, bu oran 1935'te %70'e, 1950'de %84'e yükselmişti. Rumların sayısı 1927'de 90.000'e, 1935'te 75.000'e, 1945'te 70.000'e, 1950'de 62.000'e düşmüştü. Benzer şekilde Ermenilerin sayısı 1927'de 45.000 iken, 1935'te 39.000'e düşmüş, 1945'te 43.000'e yükselmiş 1950'de yeniden 40.000'e düşmüştür. Yahudi nüfusu 1927'de 39.000 iken, 1935'te 26.000, 1945'te 31.000, 1950'de 26.000 olarak saptanmıştır. 1950 yılında kentteki yabancı sayısı 11.550'ydi. Tabii ki bu nüfuslar kentin toplam nüfusuna oranlandığında küçülme çok daha çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır.

Köktenci Modernite Döneminde İstanbul'un Yönetiminde Yaşanan Dönüşümler ve İmar Mevzuatının Gelişmesi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı döneminden intikal eden kent yönetimi ve imar yasaları büyük ölçüde aynı kalmıştır. Cumhuriyet bu yasaların ve gerisindeki zihniyetin yetersizliğini Cumhuriyet Ankara'sının inşasına başladığında fark etmiştir. Bir anlamda kentlerin köktenci modernitenin çağdaş yaşam yerleri hâline gelmesinin modeli Ebenezer Howard'ın "bahçe kent", Camillo Sitte'nin "tarihsel kent" anlayışından etkilenmiş olan H. Jansen'in planına uygun olarak Ankara'da yaratılmaya girişilmiştir. Bu uygulama sırasında elde edilen deneyim, 1930 yılından sonra art arda yerel yönetim ve imar yasalarına yansıtılmaya başlamıştır.

3 Nisan 1930'da çıkan 1580 sayılı *Belediyeler Kanunu*, 6 Mayıs 1930'da çıkan 1593 sayılı *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*, 1 Haziran 1933'te çıkan 2031 sayılı *Belediyeler Bankası Kuruluş Kanunu*, 21 Haziran 1933'te çıkan 2290 sayılı *Yapı ve Yollar Kanunu*, 9 Haziran 1934'te çıkan 2497 sayılı *Belediyeler İstimlak Kanunu* yeni bir kurumsal çerçeve getiriyordu.[30] Bu yasalar Cumhuriyet'in ilk döneminin nasıl bir kent öngördüğünü âdeta somutlaştırmaktadır. Böylece, kentlerin gelişme biçimi için modernist bir meşruiyet çerçevesi oluşturulmuştur.

30 İlhan Tekeli ve İlber Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi,* Ankara 1978, s. 45.

28- Dolmabahçe ve Taksim (İBB, Kültür AŞ.)

Bu meşruiyet çerçevesinin en önemli özelliği kentsel gelişmenin emrivakilere kapanmasıdır. Bu da planların kentsel gelişme için tek yol gösterici hâle gelmesi anlamına gelmektedir. Bu paralelde 1938 yılında 3458 sayılı *Mühendislik ve Mimarlık Kanunu*'yla "resmî ve hususi bütün yapıların proje ve inşaatı, nevi ve ehemmiyet ve büyüklük derecelerine göre fen adamlarının nezaret ve mesuliyeti altına" alınmıştır.[31]

1580 sayılı *Belediyeler Yasası* ile İstanbul'da "müşterek idare" denen dönem başladı. Bu yasa ile şehremaneti kalkıyor, diğer kentlerde olduğu gibi "belediye" adını alıyordu. İstanbul'da vilayet ile belediye bir araya geliyordu. Hem belediye hem vilayet meclislerinin görevini yürütmek üzere İstanbul'da bir tek "Umumi Meclis" seçilecekti. Yeniden düzenlenen bu belediyede 10 şube bulunacaktı. Bunlar; Eminönü, Fatih, Bakırköy, Beyoğlu, Beşiktaş, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar'dı. Kaymakamlar da şube müdürleri olarak atanıyorlardı. Bu dönem boyunca merkezî yönetimle bütünleşmiş bu yapı sürmüştür. Daha sonra metropoliten alan içinde kalacak olan Pendik'te belediye 1930, Tuzla'da 1936, Maltepe'de 1943, Kartal'da 1947 yılında kurulmuştur.[32]

Köktenci Modernite Döneminde Kent Formunun Yeniden Biçimlenmesi

Bu dönemde kent formunu etkileyen en önemli faktörlerden biri kentin başkentlik işlevini yitirmesi olmuştur. Süleymaniye, Beyazıt, Sultanahmet arasına dağılmış nezaretler ortadan kalkınca bu alanda büyük boşluk doğmuştur. Bu boşluk genellikle yüksekokul binalarının nezaretlere yerleştirilmesiyle kapatılmaya çalışılmıştır. Örneğin Harbiye Nezareti'ne Darülfünun, Maliye Nezareti'ne Askerî Tıp, Orman Nezareti'ne Yüksek Ticaret Mektebi ve şeyhülislamın binasına da İstanbul Kız Lisesi yerleştirilmiştir. Fatih, Sultanselim, Vefa, Beyazıt, Divanyolu çevresinde yaşayan Osmanlı bürokrasisi işlevini yitirince buradaki konaklar da işlevini yitirmiş ve boş ya da yarı boş kalan bu konaklar bu kesimin aynı zamanda gelirlerinin de düşmesi üzerine esnafın ve bir kesimi Anadolu'dan gelen yarı varlıklı tabakanın eline geçmiştir. İstanbul yakasındaki bu harabiyet

31 Tekeli ve Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, s. 80.

32 *İstanbul İl Yıllığı,* İstanbul 1967, s. 113.

sadece yangınların değil kentin yapısındaki önemli bir dönüşümün sonucudur.[33] İstanbul yakası sultanın sarayını Boğaz'ın kıyısına nakletmesinden sonra bir ikinci kaybı yaşamaktadır. Bu dönemde küçülen kentte hemen hemen Beyoğlu ve kuzeyinde Teşvikiye, Nişantaşı ve Şişli dışındaki tüm yöreler kaybeden semtler olmuştur. Bu semtlerin prestijini korumasında değişik etkilerin varlığından söz edilebilir. Bunlardan birincisi kentin yaşadığı bunalıma rağmen zenginleşme olanağı bulan kesimlerin burayı yeğlemesi ve Balkan Savaşı sonrasında Selânik'ten göç etmek durumunda kalan sermaye sahiplerinin Teşvikiye ve Nişantaşı'na yerleşmesidir. Diğer bir neden tarihî yarımadanın büyük yangınlar dolayısıyla tamamen harap durumda olmasıdır.

1930 yılında çıkarılan *Belediye ve Umumi Hıfzıssıhha* yasalarının belediyelere beş yıl içinde plan yaptırma zorunluluğu getirmesi üzerine İstanbul Belediyesi, Ankara örneğini izleyerek dönemin tanınmış şehircileri arasında sınırlı yarışma açarak plan elde etmeye çalıştıysa da sonuç alınamayınca, İstanbul'un planlaması Paris'in bölgesel planını hazırlayan Henri Prost'a emanet edildi. 1936 ve 1937 yıllarında tarihî yarımadanın ve Beyoğlu tarafının 1/5000 ölçekli planları hazırlandı. Bu plan yürürlüğe girmeden önce "Milli Şef İnönü'ye takdim edilmiş" ve onun onayı alınmıştır. Bu aşamada planın 15 yılda uygulanmasını öngören, her biri beşer yıl olan üç dönem için bir uygulama programı hazırlanmıştır. Bunlara 1940 yılında Anadolu yakasında Üsküdar, Kadıköy ve Çamlıca'nın nazım planları eklendi. Bunu da surlar dışındaki Eyüp ve Rami planları izledi. Toplam olarak 6.000 hektarlık alan için nazım planları hazırlanmıştı. Bu plan daha önceki dönemin tramvay, banliyö treni ve deniz yolu hatları boyunca sıralanan gelişmelerin kent merkezinde kesişmesinden meydana gelen formunu entegre bir ulaşım sistemi ve özellikle de motorlu araç ulaşımına uygun hâle getiriyordu. Prost planı tamamen uygulanmasa da nüfus artışının hızlı olmadığı dönemlerde Yenikapı, Atatürk Bulvarı Unkapanı Köprüsü, Şişhane, Tozkoparan Caddesi başta olmak üzere, iyi tasarlanmış diğer yolların yapılması kent içinde erişebilirlik ilişkilerini değiştirirken nüfusun mekânsal dağılımı konusunda yeni dinamikler yaratıyordu. Şehrin eski iş merkezinin hemen hemen bazı düzenlemelerle aynı yerlerde kalması istenmektedir. Haliç'in sağ kıyısında iki köprü arasında, gıda maddeleri satış alanları, haller ve balıkhane, bulundukları yerlerde geliştirileceklerdir. Sanayinin ise Haliç çevresinde toplanması öngörülmüştür. Boğaziçi'ndeki tüm sanayi kuruluşları ve depolar kaldırılacaktır. Anadolu yakası planlamasında ise yeni yerleşme alanları için Moda ve Marmara sahilleri önerilmektedir. Fenerbahçe'deki askerî alanın sivil yönetime geçmesi ve burada büyük bir yerleşme alanı planlanmıştır. Suadiye'de de yeni bir yerleşme alanı düşünülmüştür. Prost planı kenti "güzelleştirme" iddiası taşımaktadır. İki büyük park ve bir de arkeolojik park önermiştir.[34]

1938 yılında Prost'un hazırladığı nazım planın ilk bölümü tamamlandığında Dr. Lütfi Kırdar da İstanbul'a vali ve belediye başkanı olarak atanmıştır. Cumhurbaşkanının desteğine sahip olan Kırdar bu planın uygulayıcısı olacaktır. Prost planı ve 1943 yılında yeniden düzenlenen On Yıllık Program, ana ulaşım eksenlerini oluşturan deniz hatları, demiryolları ve tramvay hatları boyunca yayılmış olan çok dağınık kenti toparlayarak bir iç bütünlüğe kavuşturmayı amaçlıyordu.[35]

Eski İstanbul yakasındaki uygulamanın belkemiğini, daha önce bir bölümü açılmış olan Yenikapı'dan Unkapanı'na uzanan 50 m genişliğindeki Atatürk Bulvarı'nın tamamlanması oluşturmuştur. Atatürk Bulvarı, surlar dışından geçen turistik amaçlı yol olarak Marmara ile Haliç'i iki farklı uzaklıkta bir kuşak gibi bağlayarak kent formunun toparlanmasına büyük katkıda bulunacaktır. 1939 yılında açılan Atatürk Köprüsü kentin iki yakası arasındaki ulaşımı önemli ölçüde kolaylaştırmıştır.

Beyoğlu yakasında yapılan imar faaliyetinin esas odağını Taksim-Harbiye, Maçka-Dolmabahçe arasının geliştirilmesi teşkil etmiştir. Taksim Meydanı, Ayazpaşa yönünde genişletilerek dikdörtgen biçiminde bir merasim meydanı yaratılmıştır. Bunun ekseninde opera binası inşaatı başlatılmıştır. Taksim Kışlası yıkılarak yerine İnönü Gezisi yapılmıştır. Bu gezinin yanındaki Taksim Bahçesi içinde yeni bir Taksim Belediye Gazinosu inşa edilmiştir. Planın en önemli kararlarından biri olan 2 no.'lu park gerçekleştirilmiş, bu parkın içinde Spor ve Sergi Sarayı, Açık Hava Tiyatrosu, Luna Park, Dolmabahçe (İnönü) Stadyumu yapılmıştır.

Bu dönemde genel olarak nüfusun mekândaki farklılaşması için söylenebilecek olan, Müslüman olmayan nüfusun sayısal olarak azalmasına paralel

33 İsmet Kılıçaslan, *İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik Yapı ve Mekân İlişkileri,* İstanbul 1979, s. 225-229.

34 "Şehrimizin İmarına Doğru", *İstanbul Belediye Mecmuası,* 1938, c. 14, sy. 163-165, s. 781-798; Aron Anjel, "Henri Prost ve İstanbul'un ilk Nazım Planı", *Mimarlık,* 1987, sy. 1, s. 34-39.

35 Abidin Daver, *Dünkü Bugünkü Yarınki İstanbul,* İstanbul 1944.

29- Üsküdar: Fethi Paşa Korusu'ndan Salacak'a (İBB, Kültür AŞ.)

kent mekânındaki yayılımının da azalmış olmasıdır. Bu azalma bir önceki dönemde gördüğümüz Müslüman olmayan nüfusun yoğunlaşma merkezlerinin çevresinde gerçekleşmiştir.

Planın uygulanması ve apartmanlaşma sürecinin başlaması paralelinde kent mekânında prestij farklılaşması doğmuş ve bu da dönemin nüfusun mekânsal yeniden dağılım stratejisini belirlemiştir. Yeni açılan Atatürk Bulvarı çevresi, Taksim, Harbiye, Maçka, Nişantaşı, Şişli apartmanlaşmanın yoğunlaştığı semtler olmuştur. Kadıköy Pendik arasındaki Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı, Maltepe ve Suadiye, sayfiye olma niteliklerini değiştirerek tüm yıl boyunca oturulan yerlere dönüşmüşlerdir.

İSTANBUL HIZLI KENTLEŞMENİN SORUNLARINI POPÜLİST BİR MODERNİTE ANLAYIŞI İÇİNDE ÇÖZMEYE UĞRAŞIYOR

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de pek çok dünya ülkesinde olduğu gibi hızlı bir kentleşme yaşamaya başlamıştır. Bu büyüklükte bir kentleşmenin gerçekleşeceğini pek çok ülke gibi Türkiye de kestirememişti. Türkiye bu emrivakiyle karşılaştığında, siyasal rejimini tek parti rejiminden çok partili bir rejime dönüştürüyordu. Beklenileceği üzere, çok partili bir rejimde sosyal mühendislik anlayışı içinde bir köktenci modernite projesini uygulamak olanağı büyük ölçüde azalmıştır. Uygulamada gerçekleşebilen de halkın eğilimlerine duyarlı bir popülist modernleşme süreci olacaktır.

1948-1984 yılları arasını "popülist modernite" diye adlandırırken, bu dönemde üç askerî müdahale yapıldığını, 1960'taki müdahale sonrasında Devlet Planlama Teşkilatı kurularak kalkınmanın planlamasına özel bir önem verildiğini hatırlarsak, neden dönemin kararlarının tümünün popülistik olarak nitelendirilmiş olduğuna açıklık kazandırmak gerekir. Söz konusu dönemlerde de iktidar sahipleri özellikle kentlerin imarı konusunda popülist eğilimleri sürdürmüşlerdir. Bu nedenle dönemin tümü "popülistik" olarak adlandırılmıştır.

Siyasal ve Ekonomik Dinamikler

Savaş öncesinde otarşik bir politika izlenerek içe kapalı bir ekonomik gelişme gerçekleştirilmeye çalışılırken, savaş sonrasında özellikle tarıma ağırlık veren bir dışa açılma süreci başlamıştır. Tam bir sıçrama olmasa da, sık kullanılmaya başlayan liberalleşme söylemi içinde, özel kesime daha çok ağırlık verilmektedir. Özel kesim eliyle sanayileşme özendirilirken, devlet eliyle sanayileşme de sürdürülmüştür. Dönemin uzlaşma terimi *karma ekonomi* olmuştur. Ülke iç pazarının bütünlüğünü kurmada demiryolu ağırlıklı bir stratejiden karayolu ağırlıklı bir stratejiye geçilmiştir.

Tarımda yaşanan makineleşme ve geçimlik tarımsal üretimden, ulusal ya da uluslararası pazarlar için üretime geçişin, ülkenin büyük kesimine yayılmaya başlamasıyla birlikte, köylülüğün çözülmesi hızlanır. Köktenci modernite döneminde sadece Ankara kentinin nüfusu %6 büyürken, II. Dünya Savaşı sonrasında tüm kentler yaklaşık olarak %6 hızla büyümeye başlamıştır.

Bu hızda yaşanan bir kentleşmenin bir önceki

dönemde kurumsallaşmış, kenti bir nesne gibi tasarlamaya dönük bir kent planlama anlayışının oluşturduğu meşruiyet kalıpları içinde başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesi, çok önemli zorluklar taşıyordu. Kente büyük sayılarla gelen, bu yeni gruplara iş yaratabilmek için, sanayi ve hizmetler alanına büyük miktarlarda yatırım yapmak gerekiyordu. Ayrıca bu grupların kentlere modernite projesinin normlarına uygun olarak yerleştirilebilmesi için de konut alanına, kentsel altyapılar alanına büyük yatırımlar yapılmasına gerek duyuluyordu. Oysa Türkiye'nin bu dönemdeki kapital birikim süreçleri bu çapta bir yatırımı gerçekleştirmekten çok uzaktı. Türkiye'nin kente gelenlere yeterli iş yaratabilecek yatırımları gerçekleştirilebilmesi için kentleşmesini ucuzlatması gerekiyordu. Bunun yollarından biri gecekondunun gelişmesiydi. Bu dönemin kentlerinin; gecekondulu, dolmuşlu, işportalı olduğu söylenirken, kentleşmeyi ucuzlatmanın tamamlayıcılarına işaret edilmiş olmaktadır. Yerel yönetimlerinin karşılayamadığı toplu ulaşım hizmetinin karşılanması küçük birikim sahiplerine terk ediliyordu. Yaratılan örgütlü işlerin miktarı arz edilen iş gücüne göre küçük kalınca istihdam sorunun çözülmesi de informel sektörün yaratıcılığına bırakılıyordu.[36]

Türkiye'nin ve benzer ülkelerin deneyimleri göstermiştir ki, modernite projesinin yerleştirdiği meşruiyet kalıbından kolayca vazgeçilememektedir. Kentli elitler meşruiyet çerçevelerini kente gelenlerin kapasiteleriyle uyumlu şekilde yeniden tanımlamaya hazır değillerdi. Gelenlerin kapasiteleriyle uyumlu yeni bir meşruiyet çerçevesi oluşturamıyorlardı. Modernite projesi onların zihniyetlerini böyle bir uyuma kapamıştı. Bulunan çözüm kente gelen bu grupları köye geri göndermekti. Bunun pratikte gerçekleştirilemez oluşunun karşısında yapılan ise imar afları geliştirmek olmuştu. Bu aflar kentin gecekondu kesimleri için yeni bir meşruiyet çerçevesi getirmemekte, sadece belli bir zaman ve mekânda ortaya çıkan "emergence"ları affetmektedir. Bundan sonra her yerde yeniden modernite projesinin meşruiyet çerçevesi geçerli olacaktır. Bunun gerçekleştirilemeyeceğini herkes bilmektedir. Kente gelenlerin kapasitelerinde önemli bir değişiklik olmadan kente gelenler için gecekondunun çözüm olmaktan çıkmasının nesnel koşulları yaratılmıştır, denilemez.

Popülist Modernite Döneminde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri

İstanbul'un belediye sınırları içindeki nüfusu 1950 yılında 983.000, 1960'ta 1.467.000, 1970'te 2.133.000, 1980'de 2.773.000 olarak saptanmıştır. İstanbul'un belediye sınırları içindeki nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı 1950'de %4,7, 1960'ta %5,3, 1970'te %5,9, 1980'de %6,1 olmuştur. Ama artık İstanbul, belediye sınırları içine sığmamaktadır. Ana kentin çevresinde 1980 yılında 32 bitişik belediye yer almaktaydı. Bu belediyeler kompleksinin nüfusunu "metropoliten nüfus" olarak adlandırırsak, bu nüfusun 1960 yılında 1.736.000, 1970'te 2.849.000, 1980'de 4.643.000 olduğu tahmin edilmektedir.[37] İstanbul'un metropoliten alanı içindeki

36 İlhan Tekeli, Yiğit Gülöksüz ve Tarık Okyay, *Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir,* İstanbul 1976.

37 İlhan Tekeli, "Yüzelli Yılda Toplu Ulaşım", *İstanbul,* 1992, sy. 2, s. 27.

30- Aksaray ve Vatan Caddesi (İBB, Kültür AŞ.)

nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı 1960'ta %6,3, 1970'te %8,0, 1980'de %10,4 olmuştur. İstanbul'da nüfus yığılması bir önceki dönemden farklı olarak göreli önemini sürekli artırmıştır. Beklenilebileceği üzere esas büyüme İstanbul'un çevresinde yer alan belediyelerde olmuştur.

Bu dönemde metropolitan nüfus artışı üç ögeden oluşuyordu. Bunlardan en önemlisi Türkiye'nin yaşamaya başladığı hızlı kentleşme dolayısıyla İstanbul'un özellikle Karadeniz kıyıları başta olmak üzere tüm Türkiye'den aldığı göçtü. 1940'lı yıllara geldiğinde İstanbul nüfusunun demografik geçişi tamamladığını görmüştük. Ama göçle kente gelen yeni gruplar İstanbul'a yüksek doğurganlık taşıyordu. Bu gruplar demografik geçişi İstanbul'da yaşayacaktı. Üçüncü öge ise metropoliten alanın mekânda yayılması sonucu yeni alanların nüfusunun metropoliten alana katılmasıyla gerçekleşiyordu.

Nüfusun niteliklerine ilişkin farklılaşma dinamiğinin bu dönemde de bir önceki dönemdeki gibi devam ettiği söylenebilir. Nüfusun etnik homojenliği sürekli artış göstermiştir. Ne yazık ki bir önceki dönemdeki verilere sahip değiliz. 1960 yılında Ermeni nüfusu 37.280 iken 1965'te 29.479'a düşmüştü. Rum nüfusu 1960'ta 49.081 iken, 1965'te 35.097'ye inmişti. Yahudi nüfusu 1960'ta 16.754 iken 1965'te 8.606'ya düşmüştür. Bu sayılarda İsrail'in kuruluşundan sonra Türkiye'den ayrılan Yahudi nüfusunun etkisi açıkça görülmektedir. Daha sonraki yıllardaki gelişmeleri nüfus sayımlarından izleyemiyoruz. İstanbul'da 1970 sayımında yabancı tabiyetindeki nüfus 17.855 iken, 1980'de 10.303'e düşmüştü.

Popülist Modernite Döneminde İstanbul'un Yönetiminde Yaşanan Dönüşümler ve İmar Mevzuatının Gelişmesi

Bu dönemde İstanbul'un yönetiminin yasal ve idari çerçevesini yine bir önceki dönemde geliştirilen 1580 sayılı *Belediye Kanunu* oluşturmuştur. Demokrat Parti iktidarı da 1957 yılına kadar tek parti iktidarından devraldığı "birleşik yönetim" yapısını sürdürmüştür. 1956 yılında, belediye şubelerine, kaymakamlardan ayrı olarak, belediye şube müdürleri tayin edilmiştir. 1 Mart 1957 tarihinde de belediye ve özel idare birbirinden ayrılmış, belediye ve özel idare işleri ayrı ayrı seçilen belediye ve vilayet meclislerine bırakılmıştır.[38]

Bu dönemde hızlı kentleşme dolayısıyla kentin belediye sınırları dışına yayılmaya başlaması üzerine belediye sınırları dışındaki gelişmelerin nasıl imar denetimi içine alınacağı sorusu ortaya çıkmıştır. Bu

38 Saffet Gürtav, "İstanbul'da İdari Reform İhtiyacı", *İstanbul Bölge Kalkınma Kongresi,* İstanbul 1967, s. 231

31- Haydarpaşa ve Kadıköy (İBB, Kültür AŞ.)

sorunun çözülmesi için belediye sınırlarının genişletilmesi kararları alınmıştır. Ama *İller Yasası*'nın hükümleri karşısında bu karar uygulanamamıştır.[39] Bu değişiklik gerçekleşemeyince yapılabilenler, yeni ilçelerin ve yeni belediyelerin kurulması olmuş, belediye sınırları içinde kalan gecekondu alanlarının gelişmesi üzerine bunlar yeni ilçeler hâline getirilmiş ve bu ilçelerin her birinde yeni belediye şube müdürlükleri kurulmuştur. 1963 yılında İstanbul metropoliten alanında ana belediyenin yanı sıra 12 belediye yer alıyordu. Bunlar ana belediyenin hemen bitişiğindeki alanlarda gelişmişlerdir.[40]

1956 yılında Adnan Menderes'in İstanbul'un imarını kendisinin siyasal projesi hâline getirmesi sonrasında *İmar Mevzuatı*'nda gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 16 Temmuz 1956'da 6785 sayılı *İmar Yasası* meclisten geçti. Bu yasayla 2290 sayılı *Yapı ve Yollar Kanunu*'nun, nizamname hükmü niteliğindeki ayrıntılı kayıtları ortadan kalkıyor ve kent plancılarına her kentin karakterine uygun planlar yapabilme konusunda bir esneklik sağlanıyordu. Bu yasanın en ilginç maddesi imar yasalarının belediye sınırları dışında da uygulanmasına olanak vermek için hazırlanmış olan 47'nci maddesiydi. Bu maddeye göre belediye sınırlarına mücavir olan alanlarda, belediyenin önerisi, vilayet idare heyetinin kararı ve Nafia Vekâleti'nin onayı ile *İmar Kanunu* hükümleri uygulanabilecekti. 6785 sayılı yasanın her kent için ayrı ayrı hazırlanmasını öngördüğü imar talimatnamesi İstanbul Belediyesi'nce de hazırlanarak 17 Ocak 1957'de Nafia Vekâleti'nin onaylamasıyla yürürlüğe girdi.[41]

Diğer önemli gelişme 8 Eylül 1956'da 6830 sayılı *İstimlak Kanunu*'nun çıkarılması oldu. Bu yasa çıkmadan 50'ye yakın istimlak yasası vardı ve bu da bir keşmekeş yaratıyordu. Bu yasayla istimlak keşmekeşi kaldırılarak imar uygulamaları hızlandırılmaya çalışılmıştır. Bu yasanın çıkmasından 15 gün sonra Adnan Menderes İstanbul'da imar operasyonunu başlatacaktır. Operasyonun ilerlemesine paralel olarak 7341 sayılı yasa ile *İmar Kanunu*'na bir madde eklenmiştir. Bu maddeye göre genişletilecek yol, yeşil saha, park, otopark çevresinde mutlaka istimlak edilmesi gereken gayrimenkullerden başkaları da planda işaret edilmesi kaydıyla belediyece istimlak edilebilecekti. İstimlak işlemlerini belediyeler için ekonomik hâle getiren bu madde 1964 yılında 369 sayılı yasa ile kaldırılmıştır.[42]

İmar işlerinin Başbakan tarafından iktidarın temel siyasal faaliyeti olarak görülmeye başlanması üzerine 14 Mayıs 1958 tarihinde çıkarılan 7116 sayılı yasa ile İmar ve İskân Bakanlığı kurulmuştur. Nafia Vekâleti, imar ve konut politikaları, yapı malzemesi ve afetler konularındaki görevlerini bu bakanlığa devrediyordu. Bu bakanlık, bir uygulayıcı ve yatırımcı bakanlık olmaktan çok bir araştırma ve planlama bakanlığı olarak düşünülmüştür. Bu bakanlığın kurulmasıyla İstanbul Belediyesi'nin hazırladığı imar planlarını onaylayan yerde burası olacaktı.

39 *Hürriyet,* 5 Ağustos 1955; 14 Aralık 1956.

40 *İstanbul 50,* İstanbul 1973, s. 60-173.

41 İlhan Tekeli, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'nin Kent Planlama Pratiğindeki Gelişmeler", *İmar Planları Yapım ve Uygulama Süreçleri,* Ankara 1981, s. 10-16.

42 Tekeli ve Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, s. 148-149.

Popülist modernite döneminin gerçeği yansıtmak bakımından en ilginç yasal düzenlemesi 20 Temmuz 1966'da çıkartılan 775 sayılı *Gecekondu Kanunu* ile yapılmıştır. *İmar Kanunu*'nun uygulandığı alanlar dışında, gecekondular için ayrı imar kuralları kabul edilerek toplumsal gerçeklikte var olan ikilik yasalara yansıtılmış ve düşük gelirlilerin yaşam kalitelerine duyarlılık bakımından ileri bir adım atılmıştır, denilebilir.[43]

Gecekondu olgusunun kabul edilmesi sonrasında ana kent belediyesini saran yeni belediyelerin sayısı artmaya devam etmiştir. 1979 yılında İstanbul'da bu yeni belediyelerin sayısı 32'ye çıkmıştır. Bu durum temel kentsel altyapıların yapılmasında ciddi koordinasyon sorunları yaratmaktadır. Bu bakımdan en sorunlu altyapı, İstanbul kanalizasyon projesiydi. Bu projenin uygulanması için gerekli finansmanı sağlayacak olan Dünya Bankası, finansman için bir metropoliten belediyeler birliği kurulmasını şart koşuyordu. Metropoliten alandaki belediyeler 7 Mart 1979'da bir araya gelerek İstanbul Belediyeler Birliği'ni kurdular. Böylece belediyeler üstü bir örgütlenme ortaya çıkmış oldu.

Popülist Modernite Döneminde Kent Formunun Yeniden Biçimlenmesi

Köktenci modernitenin meşruiyet kalıplarına göre, bir kentin büyümesi ve nüfusun mekânsal dağılımı planlamayla yönlendirilmeliydi. II. Dünya Savaşı öncesinin yavaş büyüyen kentinde Prost'un planları belli bir ölçüde denetimi sağlayabiliyordu. Ama savaş sonrasında İstanbul çok hızla büyümeye başlayınca bir yandan yeterli planın üretilemeyişi, öte yandan hızlanan arazi spekülasyonu planlı denetime olanak bırakmıyordu. 1950'de Prost'un görevine son verildikten sonra, plan hazırlama Müşavirler Heyeti'ne verildi. Bu çalışmanın başarısız olması üzerine Piccinato'ya, Högg'e planlar hazırlatıldı. Ama hızla büyüyen kentte planlamanın yetersiz kalması, Adnan Menderes'in İstanbul'da imar operasyonları yapmasına yol açtı. Gerçekte bunun siyasal taktiklerden kaynaklanan nedenleri vardı. Hızlı büyüyen kentteki trafik sorunları da İstanbul'u yaşanmaz hâle getirmişti. Aslında Menderes operasyonlarının yapılma biçimi, planla ilişki kurma biçimi modernist meşruiyet kalıplarına çok sığmıyordu. Bu dönemde modernist meşruiyeti yalnız gecekondular değil devlet de aşıyordu. 27 Mayıs Müdahalesi sonrasında, plana dayanan meşruiyet yeniden üretilmeye başladığında kent planlamasının hızlı kentleşme karşısında yetersizliği fark edilerek bölge planlama yaklaşımı sisteme sokulmaya çalışıldıysa da pratikte etkili olamamıştır. Sonuçta İstanbul'un gelişmesi yarı planlı, yarı plansız olarak yönlendirildi.

Bu yarı planlı bir gelişme, modernist bir meşruiyet anlayışıyla bağdaşmamaktadır. 20 Temmuz 1965'te Milli Güvenlik Kurulu'nda İstanbul, Ankara, İzmir metropoliten alanlarının nazım planlarının bir an önce yapılması için tavsiye kararı alınmıştır. İmar ve İskân Bakanlığı'nca 1966 yılında Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu kurulmuştur.[44] Bu büronun çalışmaları da İstanbul'un gelişmesinin planlı olmasına önemli bir katkı yapamamıştır.

Popülist modernite döneminde İstanbul'un formunun biçimlenişinde temelde üç faktörün etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi İstanbul Merkezî İş Alanları'nın (MİA) yapı değiştirmesi, ikincisi bu dönemde İstanbul'da sanayinin kent mekânındaki yeni dağılımı, üçüncüsü ise Boğaz Köprüsü ve çevre yollarının yapılmasıdır.

Metropoliten alanın nüfusunun hızla arttığı ve yayıldığı alanın hızla genişlediği bu dönemde MİA, hem yeni alanlara yayılmış hem de iç yapısında yeni farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Daha önce semt merkezi niteliğindeki merkezlerin bir kısmı da dönüşerek MİA'nın parçası hâline gelmiştir. 1950 öncesinin MİA'sı birbiri ile ilişkili üç alandan oluşuyordu. Birincisi, Eminönü, Sirkeci ve Kapalıçarşı arasındaki alandı. İkincisini Karaköy, Perşembepazarı, Bankalar Caddesi bütününü oluşturuyordu. Üçüncüsü ise İstiklal Caddesi ve Tepebaşı çevresiydi. Yaygın olan kentte bulunan Kadıköy, Üsküdar, Beşiktaş, Aksaray ve benzeri alanlardaki ticaret ve hizmet faaliyetlerindeki kümelenmeler daha çok yerel semt merkezleri niteliğindeydi. Popülist modernleşme döneminde İstanbul'daki MİA'nın tarihî yarımadada bulunan kesimi bir kuvöz işlevi görmüş, içinde büyüme eğilimi gösteren üretim ve bazı hizmet işlevlerini kent merkezi dışına göndermiştir. Öte yandan MİA'nın Taksim-Şişli yönünde bulunan kesimi Mecidiyeköy ve ötesine yayılmıştır. MİA'nın Mecidiyeköy, Gayrettepe ve Büyükdere Caddesi üzerindeki uzantısı ise banka ve sigorta genel merkezlerinin, yabancı bankaların, büyük holdinglerin merkezlerinin ve çok uluslu şirketlerin yoğunlaştığı bir yer olmaya başlamıştır. İstanbul MİA'nın en önemli kontrol merkezleri bu uçta toplanmıştır. Bu oluşumda, Boğaz Köprüsü ve çevre yolları yapıldıktan sonra bu alanın özel arabalı üst gelir gruplarının en kolayca ulaşabileceği bir alan hâline gelmesinin etkisi

43 Tekeli ve Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, s. 212, 213.

44 *Büyük İstanbul Nazım Planı Raporu,* İstanbul 1971 (Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu Başkanlığı).

yüksektir. Yerel kent merkezlerinin bir bölümü de MİA'nın parçası hâline gelmiştir. [45]

Bu dönemde kent formunu esas belirleyen İstanbul'da hızla gelişen sanayileşme sonucu ortaya çıkan üretim tesislerinin mekânsal dağılımı olmuştur. Bir önceki dönemde üretim kuruluşları MİA çevresinde ve Haliç boyunca kümelenmişti. Bu dağılımda elektriğin Haliç'teki otoprodüktörlerle üretilmesinin payı yüksekti. Ama bu dönemde elektrik üretiminin enterkonnekte sistemlerle dağıtılmaya başlaması sanayi kuruluşlarının metropoliten alanda desantralize olmasını kolaylaştırmıştır. Küçük ve orta boy sanayi tesisleri şehir merkezinden çok uzaklara gidemiyordu. Tarihî yarımadadan desantralize olanlar surların ve belediye sınırlarının dışında Eyüp'ten Zeytinburnu'na kadar uzanan bir yay üzerinde yer alıyordu. Bu yay üzerinde dört sanayi odağı oluşmuştu. Bunlar, Alibeyköy, Rami-Topçular, Topkapı-Sağmalcılar, Kazlıçeşme-Zeytinburnu odaklarıydı. Bu odaklardan sanayi yollar boyunca yayılıyordu. Rami-Topçular odağının yayılması Gaziosmanpaşa (Taşlıtarla)-Küçükköy ekseninde gerçekleşmişti. Haliç'in kuzeyinde de üç odak oluşmuştu. Bunlar Kâğıthane, Bomonti-Feriköy, Levent-Esentepe odaklarıydı. Boğaz'ın batı kıyılarında Ayazağa köyünde, İstinye'de ve Büyükdere vadisinde bazı kümelenmeler oluşmuştu. Boğaz'ın doğu kıyısında Beykoz-Paşabahçe'de, Anadolu tarafında Kartal, Maltepe-Cevizli ve Kartal-Taşocakları yöresine toplanmıştı. Sanayi iş gücünün %58,2'si MİA'dan 4-9 km uzaklıktaki halka içinde yer alıyordu. Bu sayı üretim alanları mekânsal dağılımının, bir metropoliten alanın sanayi dağılımından çok uzaktı.[46] Bu nedenle İstanbul'u bir "metropoliten alan" olarak nitelemek yerine "azman sanayi kenti" diye nitelendirmek daha yerinde olacaktır.

Bu sanayinin emeği kente yeni gelen göçlerle karşılanıyordu. Bu nüfus ise sanayi kümelenmeleri yakınındaki gecekondu alanlarında yaşıyordu. Sanayi dağılımıyla gecekondu alanlarının dağılımı paralel gidiyordu. İlk gecekondular Zeytinburnu'nda başlamış, onu Taşlıtarla'daki gecekondu alanları izlemişti. Bunları Bakırköy'deki sanayi alanlarına hizmet veren Osmaniye tamamladı. Tarihî yarımadada surların hemen gerisinde Küçükköy, Sağmalcılar, Esenler, Güngören, Bahçelievler, Şirinevler, Sefaköy, Halkalı gecekondu alanları oluştu. Alibeyköy gecekondu alanı tarihî yarımada gecekondu alanlarından Haliç'in kuzeyindeki gecekondu alanlarına geçiş noktasında bulunuyordu. Haliç'in kuzeyinde Kâğıthane, Gültepe, Çağlayan alanları gelişti. Mecidiyeköy, Kuştepe ve Gültepe gecekonduları Levent ve Bomonti sanayi bölgelerine iş gücü sağlıyordu. Boğaz'ın batı yakasındaki Nafibaba ve Baltalimanı gecekondu alanları yer alıyordu. Boğaz'ın doğu yakasında ilk gecekondu alanları Beykoz'da gelişti. Üsküdar civarında Selamsız, Sineklitepe (Libadiye), Çengelköy, Ümraniye gecekondu alanları oluştu. Kadıköy civarında ilk önemli gecekondu gelişmesi Fikirtepe'de oldu. Ankara karayolu boyunca, Küçükyalı'da, Maltepe'nin kuzeyinde Gülsuyu, Yakacık yakınında Topselvi, Yeşilbağlar ile Tuzla'nın batısında Göçmen, kuzeyinde Taşpınar, Gebze yakınında Kaynarca gecekondu alanları olarak sıralandı.[47]

Kentin imarlı alanları ise genellikle apartmanlarla yapılanıyordu. Hızla büyüyen İstanbul'da arsa fiyatları yükselmişti. Bu fiyatlarla tek parselde tek ev yapılması hâlinde orta sınıfların konut sahibi olması olanağı kalmamıştı. Orta sınıflar ancak arsa maliyetlerini bölüştüklerinde yani apartmanlarda konut sahibi olabiliyorlardı. Bunun için arsa maliyetinin bölüşülmesine olanak verecek kat mülkiyetinin kurumsallaştırılması gerekiyordu. Bunun için 1954 yılında *Tapu Kanunu*'nda yapılan bir değişiklikle ve nihayet 1965 yılında *Kat Kanunu* çıkarıldı. Böylece apartmanlaşmanın hukuki altyapısı hazırlanmış oldu.

Bu apartmanlaşma genelde üç farklı aktör tarafından gerçekleştiriliyordu. Bunlar Emlak Bankası, kooperatifler ve yapsatçılar olarak sıralanabilir. Emlak Bankası, Levent mahalleleri ve Ataköy'de olduğu gibi yüksek kaliteli konut alanları oluşturarak kentin yüksek gelirli eğitilmiş nüfusunu çekiyordu. Eğer bankanın bu dönemdeki faaliyetlerini değerlendirmek gerekirse konutta toplu gelişmelerin ilk örneklerini oluşturduğu ancak düşük gelirlilerin konut sorunlarıyla uğraşmayıp konut arzında ortanın üstündeki gelir gruplarına iyi kalitede konut ve çevre arzına yöneldiği söylenebilir.

Kooperatifler hem beyaz yakalılar hem de göreli olarak yüksek gelirli mavi yakalılar tarafından kuruluyor, kredi kullanabilmeleri için imar planı bulunan yerlerde inşa ediliyordu. Bunlar arasında Ortaköy'de Şeker Şirketi, Bebek'in ötesinde Etiler, Yenikent'te Kalender, Sarıyer'de Zümrüt Evleri sayılabilir. Anadolu yakasındaki kooperatif

45 Erol Tümertekin, "Central Business Districts of İstanbul", *Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul,* 1965-1968, sy. 11, s. 21-36.

46 Ernest H. Jurkat, "Study of Present and Future Land Use and Job Training Requirements in the Istanbul Area", Ekim 1963, s. 23 (Rapor).

47 Charles W. M. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi,* İstanbul 1959, s. 126, 128; *13 Büyük Şehirde Gecekondu,* Ankara 1964, s. 8; Tansı Şenyapılı, *Gecekondu Çevre İşçilerin Mekânı*, Ankara 1981, s. 180-186; Kemal Karpat, *The Gecekondu,* Cambridge 1976, s. 65-84.

32- Üsküdar, Boğazın iki yakası ve Haliç

eliyle sunumun büyük bölümü Bağdat Caddesi'nin kuzeyinde ve Yakacık yolu üzerinde yer aldı.[48]

Apartmanlaşmanın büyük kesimi yapsatçı diye adlandırılan, çoğu kez var olan binaların yıkılıp yerine daha yüksek yapılmasını sağlayan, küçük girişimcilerce gerçekleştiriliyordu. Bu tür apartman arzının bir bölümü Londra asfaltıyla sahil arasında gerçekleşti. Yeşilyurt ve Bakırköy bu tür arzın etkili olduğu semtlerdi. Tarihî yarımadada suriçinde Aksaray, Saraçhane, Fatih, Halıcılar, Karagümrük, Haseki ve Fındıkzade, Haliç'in kuzeyinde Topağacı, Teşvikiye, Nişantaşı, Osmanbey, Şişli, Mecidiyeköy'ün eski dokuları bu süreçle dönüştü. Bu bölgelerdeki boş alanlar da bu tür süreçlerle doldu. Anadolu yakasında da Kadıköy-Bostancı arası bu tür bir dönüşüm yaşadı. Yapsatçı apartmanları Bağdat Caddesi'nin güneyinde yeraldı. Bostancı-Tuzla arasında düşük yoğunluklu bahçeli evler gelişti. Tuzla-Gebze arasında daha büyük bir girişim sonucu Bayramoğlu Sahil Sitesi oluştu. Bu dönemde yapsatçı konut sunum biçimleri yanı sıra bir sonraki dönemde hâkim hâle gelecek toplu konut sunumlarının ilk örnekleri de oluşmaya başlamıştır.

Bu yeniden yapılanmanın birincisiyle birlikte çalışan ikinci bir boyutu kent mekânında yaşanan desantralizasyon eğilimidir. Bir yandan artan özel araba sahipliği diğer yandan işyerlerinin çalışanları için özel otobüs ya da taşıma servisleri kurmaya başlamasıyla birlikte birçok kullanışta, tek binalar yerine büyük kompleksler hâlinde yapılaşma eğiliminin güçlenmesi bu desantralizasyonu artırmıştır. Örneğin konut kullanışlarında toplu konuta geçiş arayışları, sanayi alanında organize sanayi bölgeleri, sanayi çarşıları kurulmaya başlanması, MİA çevresindeki nakliyeciler, demirciler, haller, otogarların, bulundukları yerlerden yeni ulaşım olanaklarına göre seçilen yerlere toplu olarak çıkmaları, halkla ilişkisi yüksek olmayan kamu kuruluşlarının kampüsler hâlinde kent çevresinde yer seçmesi sayılabilir.

1973 yılında Boğaz Köprüsü ve çevre yolları bağlantısının çalışmaya başlaması kentin iki yakasını bağladığı gibi, kent içindeki erişebilirlik ilişkilerinde

48 Ruşen Keleş, *Türkiye'de Konut Kooperatifleri,* Ankara 1967, s. 45.

köklü bir değişme yaratmıştır. Bu da kent mekânında yeniden yapılanmalar yaratmıştır. Kent mekânındaki prestij sıralamalarını değiştirmiş, yeni alanları spekülatif faaliyetlere açmış, yeni bir MİA kademelenmesi yaratmıştır. Erişebilirliği artmış kesimler de bir yoğunlaşma ve yenileşme eğilimi doğmuştur. MİA ve yakın çevresindeki özellikle üretim faaliyetlerinde desantralizasyon eğilimi erişebilirlikle bir araya gelince Boğaz'ın kuzeyinde her iki yakada çok yüksek bir yapılaşma talebi yaratmış ve Boğaz'ın doğal değerlerinin korunmasını çok ciddi bir sorun hâline getirmiştir.

İstanbul bu dönemin kapital birikim sınırlamaları içinde küçük girişimcilerin kapasiteleri içinde sorunlarına çözüm ararken, kamu ulaşım sistemini yeterince geliştirememiş, kent tek tek binaların eklenmesiyle büyümüş, binalar kent merkezlerini sürekli sıkıştıran bir yağ lekesi hâlinde kent mekânında yayılmıştır. Bu büyüme biçimi yık yap süreçlerini özendirerek modernleşmenin yıkıcı yüzünü sergilemeye başlamıştır. Kentte ısıtmanın sülfür oranı yüksek kömür kullanımına dayanması sonucu kış aylarında yoğun bir hava kirliliği yaşanmaya başlamıştır.

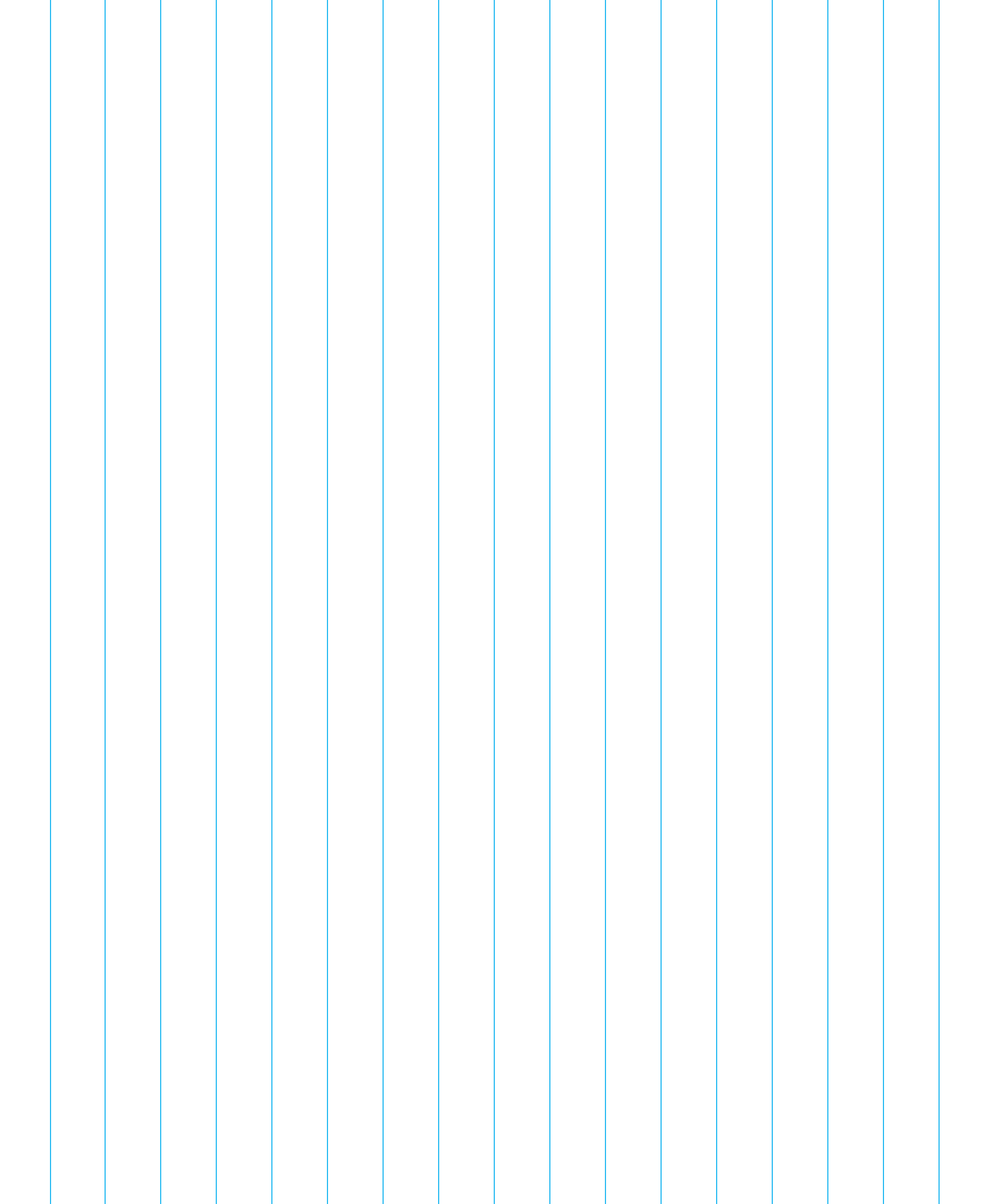
Sonuç

İstanbul'un modernite projesinin etkisi altında yaşadığı dönüşüm öyküsünün 1980'li yıllara kadarki durumu genel olarak bu şekilde özetlenebilir. Bu tarihten sonra İstanbul'un değişme süreci yeni bir yola girmektedir. 1980 sonrasında izlenen politika değişiklikleriyle dış dünya ile ilişkilerin artırması sonucu, dünyada yaşanmaya başlayan büyük dönüşümden Türkiye'nin etkilenmesi de derinleşmiş ve hızlanmıştır. Dünya kentlerin niteliklerini önemli ölçüde yeniden tanımlayan, Fordist üretimden esnek üretime, sanayi toplumundan bilgi toplumuna, ulus devletler dünyasından küresel bir dünyaya geçiş yaşarken, modernite kendisini yeniden üretemeyerek postmodernist eleştiriler karşısında önemli aşınmalara uğruyordu. Bunun sonucu bilim, ahlak ve sanat alanlarında postmodernist gelişmeler ortaya çıkıyordu. Türkiye'de bu gelişmelerden etkilenmeye başlamıştır.[49]

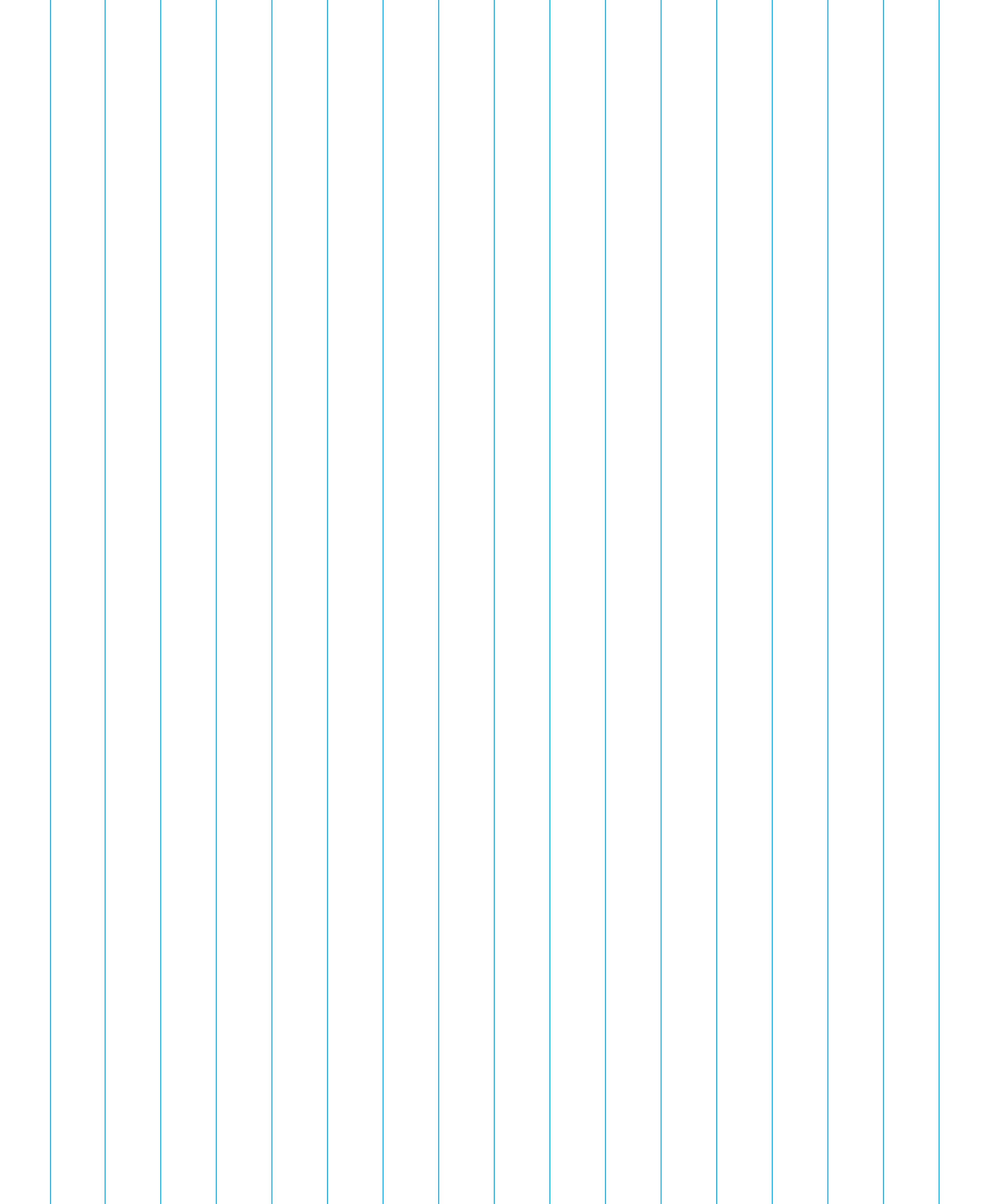
1989 yılında Sosyalist Blok'un çözülmesi Doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın pazar ekonomilerine dönüşmeleri Türkiye'nin özellikle İstanbul'un önünde yeni bir fırsat açmıştır. İstanbul I. Dünya Savaşı sonrasında kaybetmiş olduğu "dünya kenti" olma fırsatını yakalamıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren siyasetçiler ve iş çevreleri "yaşanabilir bir dünya kenti İstanbul" vizyonu üzerinde uzlaşmış bulunuyordu. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik için başvurmuş olması da bu vizyonu güçlendiriyordu.

İstanbul bir dünya kenti işlevini kazanarak, kendi uluslararası ekonomik hinterlandını denetleyerek örgütlerken, finans merkezi olarak ortaya çıkarken, bu hinterlanda kapital ihraç eder hâle gelirken, bir sanat ve kültür odağı olarak dikkati çekmeye başlarken nüfusu 10.000.000'un üzerine çıkıyor ve kendisini de bir "kentsel bölge" hâline dönüştürmeye başlıyordu. Günümüzde bir büyük kentin merkezinden kırsal alana kadar uzanan kesiminde yer alan çok sayıda yerleşme telefon, TV, bilgisayar/internet gibi elektronik araçlar ve medya olanaklarıyla birbirine bağlanarak bir bütünlük oluşturmaktadır. Bunun gerisinde Fordist üretimin düşey bütünleşmesinin yerini, düşey ayrışmanın alması ve onun yerine esnek üretimin geçmeye başlamasıyla yatay bir bütünleşmenin gelişmeye başlaması yatmaktadır. Bunun paralelinde merkezden ayrılan sanayiler, hizmetler hatta konut alanları kentsel bölgede yeni odaklanmalar yaratmaktadır. Merkezdeki işlevlerin bir kısmı merkezi terk ederek kentsel bölgeye yayılırken merkezi yeniden yapılanmaya hazır hâle getirmektedir. Kent merkezlerindeki çok sayıdaki kuruluşun kentsel bölgede yer seçmesinin yanı sıra perakende ticaretin de büyük alışveriş merkezleri hâlinde motorlu araçlarla kolayca ulaşılabilen yerlere inşa edilmesi, merkezlerin çekiciliğini azaltacak sorunlar olarak ortaya çıkma potansiyeli taşımaktadır. Kısacası İstanbul özellikle 1990 sonrasında bir yandan dünya kenti olma işlevlerini yeniden kazanırken, tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi yaşamaya başlamıştır. Bu geçiş siyasetin öncülük ettiği kentsel dönüşüm projeleriyle hızlandırılmaya çalışılmaktadır.

49 *Yerleşme Bilimleri/Çalışmaları İçin Öngörüler,* Ankara 2006 (TÜBA Yerleşme Bilimleri Öngörü Çalışma Grubu).

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
DÜNYA ÖLÇEĞİNDE İSTANBUL

GİRİŞ

Yunus Uğur
Bölüm Editörü

İstanbul'un uzun tarihini mukayeseli bir şekilde okuma denemesi olan bu bölüm, fikir olarak basit birkaç soruya dayanmıştır. Birincisi, İstanbul'un tarih boyunca önemi tespit edilecekse öncelikle tarihsel olarak şehirler için "önemli" olanın tespiti gerekmez mi? Başka bir ifade ile VI. ya da XVI. ya da XX. yüzyılda şehirler için önemli görülen ve şehirlerin sahip olmak istedikleri şeyler nelerdir? İkincisi, bir şehrin bir dönemdeki önemini diğer şehirlerle ilişkilendirerek ve mukayese ederek ortaya koymak daha isabetli olmaz mı? Kanaatimizce bu soruların cevapları, İstanbul'u hem kendi bağlamında hem de dünya şehirleri ve tarihi bağlamında bir yere konumlandırmak için anlamlı ipuçları verecektir. Bu mukayeseli okuma, İstanbul'un Roma-Bizans dönemi, Osmanlı dönemi ve Tanzimat sonrası- Cumhuriyet dönemini kapsayan üç makale ile yapılacaktır.

Bizans İstanbul'unun küresel bir şehir hâline nasıl geldiğini anlatılan ilk makalede şöyle deniliyor: "En başlarda Konstantinopolis, eskaza iki başkentten biri kabul edilen ama değeri biraz fazla büyütülmüş bir kasaba irisiydi. Ama bir nesillik süre içinde gerçekten küresel bir şehir hâline geldi." Roma'nın yanı sıra bir başkent olarak inşa edilen İstanbul'un bu süreçte attığı adımlar bize o dönemin "önemli" olanı hakkında bilgi verecek ve bu çerçevede diğer şehirlerle mukayesesinde İstanbul'un ayırt edici özelliklerini de ortaya koyacaktır. Roma geleneği, barışı ve birliğinin yeni temsilciliğini İstanbul üstlenmiştir. İznik-Kadıköy gibi konsüllerle Hristiyanlığın hamiliğini ve dinî-kurumsal merkezliğini üstlenmesi, diğer şehirlerin mimarisini ve entelektüel ortamlarını etkilemesi, kutsal emanetlerin (rölik) onda toplanması ve ekümeniklik iddiası gibi birçok özelliği İstanbul'u ayırt edici konuma getirmiştir. Nüfusunun kalabalıklığı, zenginliklerin, lüks malların ve uzun ticaret yollarının giriş-çıkış noktası olması şehrin diğer başka özellikleri olmuştur. Kısaca, mimarisi, kurumları, entelektüel ortamı, imajı, iktisadi kapasitesi ve yoğun gündelik yaşamı ile döneminin tüm kültür ve zenginliklerinin temsil edildiği bir şehir olarak İstanbul, başta Roma olmak üzere Kudüs, Antakya, İskenderiye, Selanik, Efes gibi antik şehirleri gölgede bırakabilmiştir. Makalede, Bizans İstanbul'unun sonraki yüzyılları ile Çin'deki Han Hanedanı'nın bazı şehirleri ve Müslüman Bağdat ve Şam gibi şehirler arasında yapılan mukayeseler de yer almaktadır.

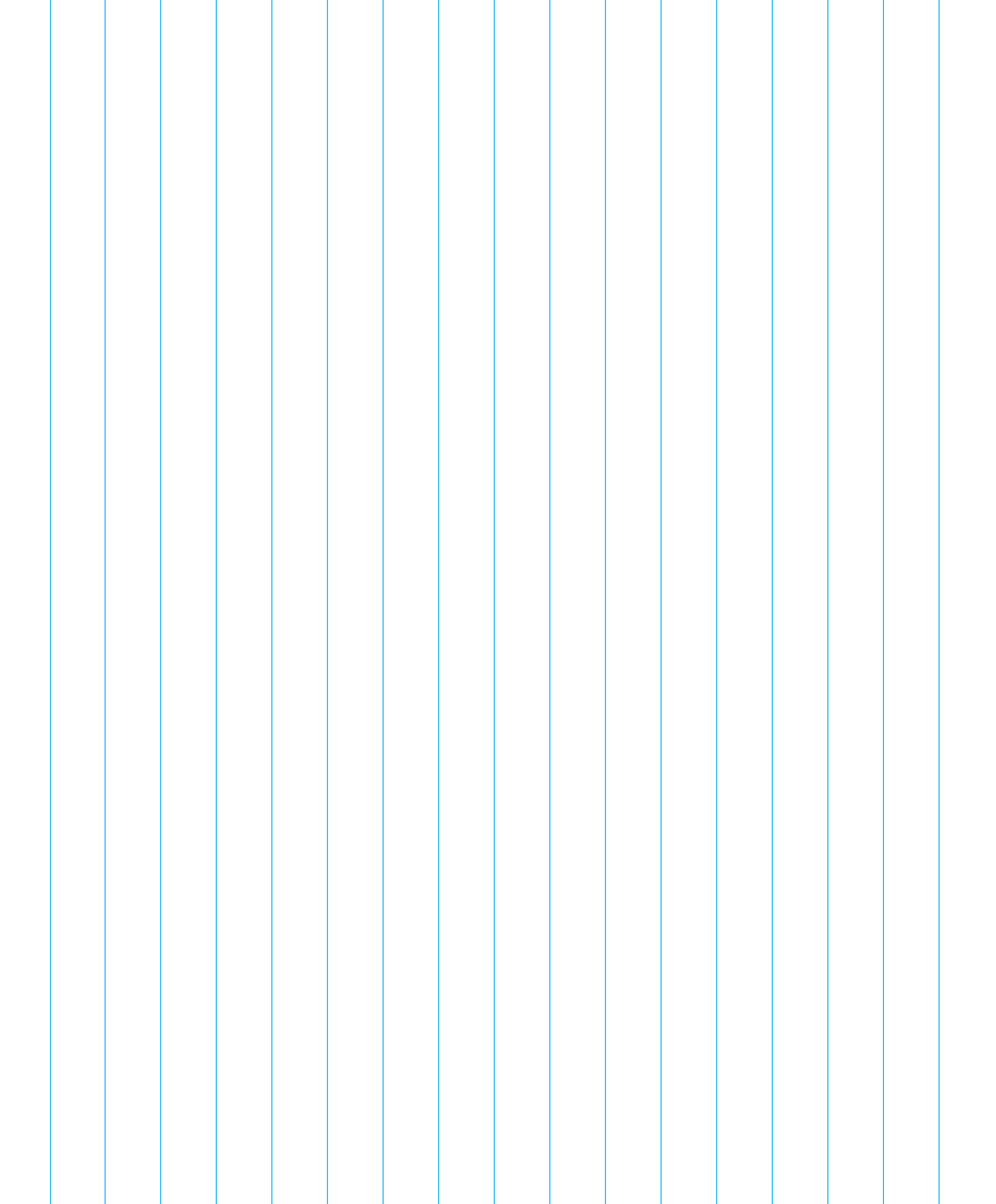
Osmanlı İstanbul'unun dünya şehirleri ölçeğindeki konumunu ele alan ikinci makalede ise, XIII. asırdaki Latin istilası ile tahrip olan, ardından Osmanlı Devleti'nin etrafını sarması ile büyüme imkânlarını kaybedip solan bir şehrin 1453'ten sonra tekrar büyüyüp serpilme süreci anlatılmaktadır. Bu dönemde, Roma-Bizans mirasına saygı duyulmakla birlikte İslam inanç, kültür ve kurumsal mekanizmaları (hilafet, ibadethaneler, vakıflar, kutsal emanetler vb.) ve Türk-İran gelenekleri ile şehrin yeni bir kimliğe kavuşturulduğu belirtiliyor. İstanbul'un bağlı olduğu siyasi ünitenin ufku ve gücü ile şehrin nüfus ve nüfuzunun derecesi arasında kuvvetli bir karşılıklı ilişki olduğu vurgulanıyor. Daha somut olarak ise, İstanbul hem diğer Osmanlı şehirleri (Bursa, Edirne, Sofya, Selanik, Halep, Şam, Kahire ve Bağdat) hem de dünya şehirleri (Venedik, Viyana, İsfahan, Agra, Pekin, St. Petersburg, Lizbon, Amsterdam, Londra ve Paris) ile jeo-stratejik konumu, topoğrafya-yerleşim düzeni, nüfus ve etnik-dinî yapısı ve mimari-estetik zenginliği çerçevesinde mukayese ediliyor. XVIII. yüzyıla kadar İstanbul'un imgesel, siyasi-kültürel nüfuz, nüfus, ticari-entelektüel ağlar, güvenlik, zenginlik, huzur ve sükûn açısından dünyanın birkaç şehrinden biri olduğu vurgulanırken, 1700'lü yıllardan itibaren yeni ticari yolların kullanılması, bilim ve sanayi alanındaki gelişmeler sebebiyle Avrupa şehirleri karşısında geri planda kaldığı tespit ediliyor.

Osmanlı'nın son döneminde modernleşen İstanbul'un ve Cumhuriyet İstanbul'unun dünyadaki konumunu inceleyen son makalede şehrin son yüzyılını kapsayan bu dönem Tanzimat sonrası yeni şehirleşme ve yönetim arayışlarına giren İmparatorluk İstanbul'undan başlayıp ulus devlet, soğuk savaş ve küreselleşme söylemlerinin hâkim olduğu süreçleri yaşayan günümüzün megapol İstanbul'una kadar devam eder. Modern öncesinden farklı şehir tanım ve tasniflerine sahip olan XX. yüzyılda İstanbul'un konumu da değişir. 1.600 yıl devam eden siyasi başkent olma durumu artık yoktur; bunun yerine İstanbul ulusal mega kent ya da eğitim, kültür, ticaret ve finansın başkentidir. Bu dönemde

İstanbul sanayileşme, kapitalistleşme ve modernleşme döneminin öne çıkardığı dünya şehirleri ile çevrelenmiş ve daha ulusal çapta bir role bürünmüştür. Tarihsel olarak bu dönem IV ve V. asırlarda Roma, VII ve VIII. asırlarda İslam devletleri ve XIII ve XIV-XV. asırlarda Latinler ve Osmanlılar tarafından çevrelendiği için genişleme imkânı bulamadığı dönemlere benzetilebilir.

Bu makalede, hem bu yeni dönemin şehir meseleleri, kurumları ve şehirleşme süreçleri (göç, gecekondulaşma, kentsel dönüşüm, teknoloji, yeni ulaşım-haberleşme kanalları vb.), anlatılmakta hem de İstanbul'un bu süreçlere adaptasyonu ve tarihî bir şehrin özgün gelişimi analiz edilmektedir. Makaleye göre bu dönemin başlangıcında "kentsel yönetim ve yerel kurumların oluşumu, nüfusun ayrıntılı sayımını, halk sağlığı politikaları için yeni bürokratik yapıların ortaya çıkışını, modern belediyecilik faaliyetlerinin başlamasını mümkün kılmıştır." İleriki zamanlarda İstanbul'un gelişimi bürokratik kurumların oluşması, mimari üslup arayışları ve yerel yönetim mekanizmalarının tanımlanması ile devam etmiştir. Türkiye'de Ankara, İzmir, dünyada ise Manchester, Chicago, Londra, Detroit, Paris, New York gibi şehirlerle mukayeseli bir şekilde anlatılan bu süreç 1950 öncesi, 1950-1980 arası ve 1980 sonrası gibi üç dönemli bir tasnifle küresel gelişmeler dikkate alınarak incelenmiştir. Özetle, son yüzyılda dünya şehirleri ölçeğinde değerlendirildiğinde İstanbul, parlak başlamayan ama gittikçe önemi artan bir şehirleşme süreci takip ederken Türkiye şehirleri arasındaki yerini büyük ölçüde muhafaza etmiş ve önemini artarak devam ettirmiştir. Makalede verilen bilgilere göre, İstanbul nüfus bakımından Türkiye'nin %18'lik bir oranını (2012, bu oran 1927'de %5'tir), istihdam bakımından Türkiye'nin %14'ünü (2000) barındırmakta ve 45 üniversiteye (405.000 öğrenci, 2012) ev sahipliği yapmaktadır. Bu rakamlar tarihî, kültürel, turistik öneminin ötesinde İstanbul'un demografik, iktisadi ve entelektüel merkez olma açısından Türkiye'nin olduğu kadar, makalede ayrıntıları ile görüleceği üzere, dünyanın megapolleri arasında hızla yerini almakta olduğunu göstermektedir.

Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümünün, tarihsel bağlamı içerisinde ve dünya şehirleri ölçeğinde İstanbul'un mukayeseli bir şekilde incelenmesi için ilk adım olarak değerlendirilmesini ve yeni çalışmalara kapı aralamasını temenni ediyoruz.

BİR DÜNYA ŞEHRİ OLARAK KONSTANTİNOPOLİS

KUTLU AKALIN*

Bizans döneminde Konstantinopolis hiç küresel şehir mertebesine ulaştı mı? Bu soruya yanıt Bizans başkentini dünya tarihi çerçevesi içinde değerlendirmekten geçiyor. Coğrafi keşifler ve kolonileştirme çağından önceki dönemler için geçerli olacak bir "dünya tarihi" anlayışının gayet farklı olacağı baştan kabul edilmelidir. Konstantinopolis gibi uzun ömürlü bir şehrin tarihini göz önüne aldığımızda *küresel tarih* ve *küresel şehir* kavramlarını birden fazla kez tanımlamamız gerekecek. Belki burada, başlangıç noktası olarak modern-öncesi dönemlerde dünya tarihiyle kastedilenin Akdeniz, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'nın oluşturduğu bölgeyle Güneydoğu Asya bölgesi arasındaki bağlantıları vurguladığını belirtmeliyiz. Bu iki geniş bölge birbirlerine kara ve deniz yoluyla iktisadi, ticari, dinî ve siyasi tesirlerde bulundular. Modern dönemlerde küresel şehirlerin bütün yerküreye yayılmış bir üretim, yatırım ve tüketim ağının aktörleri olduğunu görüyoruz. Peki, böyle bir ağda, bin yıllık tarihinde Konstantinopolis, benzer bir konuma sahip olmuş muydu?

Konstantinopolis'in küresel etkinliğini göstermek için, dönemlere göre değişen çeşitli konulardan bahsedeceğiz. Bunlardan ilki Roma geleneğinden kaynaklanan imparatorluğun evrenselliği fikri ve Roma şehrinin kendisinin bu toplumda özellikle vurgulanmış ve yüceltilmiş önemidir. Roma İmparatorluğu Yunanca *oikumene* terimi ile karşılanan "ikamet edilen yeryüzü" üzerinde siyasi birlik amacı güdüyordu ve bu durumda, Roma şehri bu birliğin küresel merkezi konumundaydı. Geç Roma gerçeklikleri elbette ki bu iddianın pek somutlanmadığını göstermektedir. Byzantium imparatorluğun merkezi olmadan önce zaten birçok şehir ve kasaba geleneksel başkent Roma ile beraber resmen başkent ilan edildi ve fakat hiçbiri o toplumunun dokusu içinde Roma'yla karşılaştırılacak bir seviyede değildi. Konstantinopolis'in küresel şehir seviyesine yükselmesini sağlayan şartlara geçmeden önce, Roma'nın kendisinin Eski Dünya'nın batısında oluşmuş tek küresel şehir hâline nasıl geldiğini kısaca hatırlatmamız gerekmektedir. Burada sanatsal ve edebî iddiaların yanısıra iktisadi ve toplumsal gelişmeler de söz konusudur. Öncelikle, Roma Avrupa'nın ve Asya'nın bu yakasındaki en kalabalık şehirdi. Roma İmparatorluğu'nun geçirdiği siyasi ve askerî gelişmeler sonucunda, daha Kartaca Savaşları zamanında başlayan (MÖ 264-146) sömürgeci süreçle başkent Roma hızla zenginleşmeye ve özellikle lüks malların tüketiminin arttığı bir şehir olmaya başladı. Bu malların dolaşımı ve Roma'ya erişimi uzun mesafeli ticaret yollarının kuruluşu ve korunmasını gerektiriyordu. Bu da aynı zamanda, imparatorluğa katılan her yeni vilayet (*provincia*) ile, özellikle Bergama ile başlayıp Mısır'a kadar olan katılımlar, büyüyen imparatorluk demekti ve kontrol için yeni ve karmaşık yöntemleri zorunlu kılıyordu. Bu yeni bölgelerin önde gelen yöneticileri İtalya asıllı Romalı aristokratlarla aynı seviyede kabul ediliyor ve imparatorluğun en tepesindeki yönetici sınıfın arasına katılıyorlardı. Bu "taşra" yöneticilerinin Roma'yı tatmini sadece vergi yoluyla olmuyordu. Roma giderek büyüyen bir başkent olduğu için taşradan gelecek her tür ürünün tüketildiği de bir pazardı. Sadece lüks mallar değil, zeytinyağından keresteye kadar en temel ürünlere çok yüksek miktarda ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ilişkinin en güzel örneği *annona* filosu denilen, önceleri Sicilya ve Kuzey Afrika'dan daha sonra bunlara ilaveten İskenderiye'den çıkan ve Roma'ya tahıl taşıyan sistemdir. İmparatorluğun başkentinde oluşan bu talepler nedeniyle taşranın birçok yeri bu ihtiyacı karşılayacak şekilde ender ve çeşitli mahsüllerin ve malların üreticisi hâline geldi.

* Mardin Artuklu Üniversitesi

Bu açıdan Roma şehri, İskenderiye, Antakya ve Efes gibi büyük şehirlerden farklı bir konuma girdi. Başkentte tüketilecek mal ve hizmetlerin taşrada neredeyse suni olarak üretiminin teşviki modern dönemlerde gelişkin sanayiye sahip bir başkentin taşrada veya sömürgelerde ham mamullerin üretimini teşvik etmesine ve hatta ona yönelik yatırımı yönlendirmesine benzetilebilir. Belki bir fark, modern imparatorlukların tersine Roma'da bürokrasinin çok az gelişmiş olduğudur.[1] Konstantinopolis ise bir taraftan eski Roma'da görünen bu parazit benzeri gelişimin izinde yürüdü bir taraftan da henüz IV. asırda imparatorluğun elitleri arasına giren temelleri sağlam ve genişlemekte olan bir bürokrasiye sahip oldu. Eski Roma'nın yönetici eliti, toplumu yönetirken kendi sınıfı içindeki sadakat normlarına ve Akdeniz'in etrafından gelen yukarı sınıf mensuplarının paylaştığı hemen hemen aynı kültürel kimliğe dayanıyorlardı. Buradaki kültürel etkileşimde tam anlamıyla bir alışveriş vardı. Roma, kendi kültür ve normlarını tek yönlü dayatmadı, aksine taşra kültürel mirasından o kadar çok şey aldı ki zamanla idaresindeki şehirleri gayet birleşik bir yapı içine getirdi. Merkezde ve çevredeki bütün bu şehirlerin en öncelikli hedefleri Roma barışının devamıydı. Akdeniz'de korsanlığın sona erdirildiğini ve bunun özgürlük ve artan refahı ortaya koyduğunu anlatan bu propaganda, başkentin taşradan beklediği dünyevi bağlılığı yarattı. Çok yakın tarihlerde John F. Drinkwater bu "barbarlar miti"nin ideolojik boyutlarının kökenini ve gelişimini ele aldı.[2] Kısaca, Roma'nın ifade ettiği, medeniyeti barbarlara karşı koruma propagandası o kadar başarılıydı ki bu iddia edilen barbar tehdidinden çok uzaktaki bölgeler bile güvenlikleri için Roma askerî mekanizmasını ayakta tutmayı gayet yararlı buldular. Böylece giderek büyüyen başkentin maddi ihtiyaçları yanında, bir de Roma tarafından icat edilip yaygınlaştırılan ideolojik ve psikolojik olarak tanımlanmış bir ortak kimlik de, Akdeniz etrafındaki bölgeleri büyük ve güçlü bir toplumlar ağı ile birbirine bağladı. Elle tutulur iktisadi ve toplumsal gerçeklikler yanında bu birlik duygusu ve onun başkentte üretilen ve sergilenen imgesi Roma'nın küresel şehir konumunu ortaya çıkaran en önemli boyuttu.

Roma bu üstün-şehir konumunu Konstantinopolis'in doğumundan çok önce kazandı. IV. yüzyıla gelindiğinde, tüm medeni dünyayı yöneten ve onun birçok değerini de kendi içinde sergileyen, medeniyetin vitrini şeklindeki bir şehir tasavvuru toplumda yerleşmiş oldu. Bu fikir Konstantinopolis'in küresel şehir olma iddiasının içini doğrudan doldurdu. Ama Konstantinopolis bu konumu tam olarak nasıl kazandı?

Maddi şartların ilk evresi Konstantinos'un Bizans şehrine başkent unvanı verdiğinde bu iddianın altını doldurmak için Roma dünyasındaki mal ve hizmet dolaşımını yeniden düzenlemesiyle oluştu. En başlarda Konstantinopolis, es keza iki başkentten biri kabul edilen ama değeri biraz fazla büyütülmüş bir kasaba irisiydi. Ama bir nesillik süre içinde gerçekten küresel bir şehir hâline geldi. Tabii bu durumda onun nasıl bir "küre" içinde bulunduğunu tanımlamamız gerekmektedir. Öncelikle, birçok farklı siyasi ve toplumsal nedenlerle nüfusu hızla arttı. Konstantinos, İskenderiye'den Roma'ya tahıl aktaran rotayı Konstantinopolis'e çekerek yeni başkentin kendi tahıl filosunu kurdu.[3] Bu aktarım devam ettikçe şehrin nüfusunun artışı kaçınılmazdı. İkinci olarak, imparatorluk ideolojisine göre şehirde birçok yapının inşası gerekmekteydi. Böylece yapı malzemelerine aşırı ihtiyaç doğdu. Marmara Adası'nın (*Prokonnesos*) zengin mermer yataklarının yakınlığı da bir avantajdı. Ama ne kaynaklar bulunursa bulunsun ve ne binalar yapılırsa yapılsın şehrin küresel olma iddiasının asıl nüvesi, o obeliskin Konstantios tarafından büyük ihtimalle at yarışı sahasının ortasına dikilmek üzere Mısır'dan getirilmesidir. Aynı yerdeki farklı heykellerden oluşan koleksiyonun önemli bir parçası olacaktı[4] ve ikizi de Roma'ya gönderilmişti.[5]

Bu koleksiyonla Konstantinopolis kendisini; Selanik, İzmit ve hatta Antakya ve İskenderiye gibi şehirlerden ayırarak Roma dünyasının hakiki yeni merkezi olduğunu ispatlayacaktı. Konstantinos ve oğlu II. Konstantios (337-361) başkentte yeni bir senato, hukuk okulları, yeni tapınaklar, hamamlar, su kemerleri vs. gibi Roma'nın temel idari ve kamu binalarını oluşturdular. Bütün bu kuruluşlarla başkent, küresel şehir tomurcuğu hâline

1 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, II c., Baltimore 1964; Christopher Kelly, *Ruling the Later Roman Empire,* Cambridge 2004.

2 John F. Drinkwater, *The Alamanni and Rome 213-496 (Caracalla to Clovis),* Oxford 2007.

3 Cyril Mango, *Le Développement Urbain de Constantinople, IVe-VIIe Siècles,* Paris 2004; Cyril Mango, "The Development of Constantinople as an Urban Centre", *Proceedings of the 17th International Byzantine Congress*, Washington 1986 (aynı makale için bkz. *Studies on Constantinople,* Aldershot 1993); Paul Magdalino, *Constantinople Médiévale: Études Sur L'Évolution des Structures Urbaines,* Paris 1996.

4 Brigitte Pitarakis, ed., *Hippodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi = Hippodrome/Atmeydanı: A Stage for Istanbul's History*, İstanbul 2010; Jonathan Bardill ve A. Tayfun Öner, *Hippodrome of Byzantium,* İstanbul 2010.

5 Sarah Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople,* Cambridge 2007.

1- Konstantinopolis (1493) (Schedel)

geldi ve ana küresel şehirden miras aldığı kültürel kimliği öne çıkarmaya başladı.

Konstantinos ve ilk zamanlar "Yeni Roma" diye adlandırılan Konstantinopolis'in eski Roma'ya göre bir avantajı da bulunuyordu. Bu, Konstantinos'un şahsen desteklediği ve himayesine aldığı Hristiyanlık ve imparatorluktaki bütün Hristiyanlara sağlanmış inanç özgürlüğüdür. Bu etmen sadece Roma dünyasını içinden birbirine bağlayan yeni bir bağ değil aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun dışındaki büyük toplumlara da uzanan yeni bir kültürel güçtü. Bu yüzden, Konstantinos'un Hristiyanlığa dönmesi ve bundan vazgeçmemesiyle eski Roma'nın merkezini oluşturduğu "küre"nin daha da büyüdüğünü söyleyebiliriz. Yeni Roma bu yeni kürenin

başkenti hâline geldi. Konstantinopolis'i küresel şehir kabul etmenin en önemli nedenlerinden biri yeni Hristiyan imparatorluğun başkenti olarak üstlendiği kültürel ve toplumsal işlevdir. Konstantinos, şehri başkent yaptığında yeni dinin buradaki kurumlarının sağlam temellere tutunmasını sağladı. Roma ve Konstantinopolis bu yeni dinî kültürün ikiz küresel şehirleri olarak kendilerini gösterdiler. Roma İmparatorluğu'nun tek tanrılı bir dine dönmesi Akdeniz toplumunda yeni kimlik ve kültürel etkileşim boyutlarını doğurdu. Bu yeni ağ içinde kilise hiyerarşisi, manastır kurumu ve azizler kültünün toplumsal boyutları yeni ortaya çıkan kilise kuruluşunun belkemiğini oluşturdular. Eski putperest kültür yavaş yavaş değişti ve Akdeniz çevresindeki ve

artık buradan daha uzak yörelerdeki topluluklarda bu tek tanrılı kültür kodunun baskın ortak kimlik hâline gelmesine seyirci kaldı.

Roma ve Konstantinopolis bu yeni küresel toplumsal ağın içindeki ayrıcalıklı konum için rekabet ettiler. Bu yeni kültürel ağ, Eski Dünya'da etkisini iki alanda gösterdi. Birincisi, eski şehirlerin yeni dinin statü sembolleri olarak yeniden tasarlanmalarıydı: Akdeniz şehir kültürü çok eskiden beri şehirlerin kamu binalarıyla donatılmasını gerektiriyordu. İkincisi, Hristiyanlığın kısa sürede Roma dünyasının kültürel zenginliğinin önemli bir parçası hâline gelmesiydi. Edebiyat çevreleri ve entelektüel gruplara kilise mensuplarından da katılım oldu. Edebî eserler arasında tamamen dinî konularda yazılmış uzun nutuklar, yazışmalar ve tartışmalar yeni ürünler olarak çıkmaya başladı. Roma ve Konstantinopolis bu yeni kültür atmosferinin ikiz merkezi olmuşlardı. Ne var ki Roma, havarilerden Petrus ve Paulus'un şehit edildikleri yer olduğu için birden özel bir önem kazanmıştı. Bu yüzden Roma, önceden yerleşmiş küresel önemine yeni bir boyut ekledi ve prestijini büyüttü. Eski Roma kısa sürede Hristiyanlığın en kutsal yerlerinden biri hâlini aldı. Birçok dinî bina yapılırken, orada yaşayan din adamları dinî tartışmalarda en son karar mercii olmayı da arzu etmişlerdi.[6]

Başlarda Konstantinopolis için İskenderiye, Antakya, Efes ve Kudüs gibi önemli şehirlerin büyük rakip olacağı düşünülebilir (İskenderiye IV. yüzyılda İstanbul'dan kesinlikle daha büyük bir şehirdi). Bu şehirlerin hepsi Roma'nınki gibi dinî bir konuma da sahip olmaya çalışıyorlardı ama Roma'nın sahip olduğu tarihî ve toplumsal önem bu şehirlerde yoktu. Hristiyanlık öncesi yüzyıllarda İskenderiye ve Efes iktisadi ve toplumsal yönlerden Roma'nın çok gerisinde kalmışlardı. Tabii ki gayet görkemli mimari yapıları vardı ama Roma'dakiler onlara göre çok daha görkemliydi. Hele Kudüs gibi bir şehirde ne kadar önemli dinî bina varsa bunlar aslında merkezin (Roma ve Konstantinopolis'in) verdiği kararlar ve buralardan yönlendirilmiş maddi kaynaklarla inşa edilmişlerdi. İskenderiye ve Efes'in kendi kaynaklarıyla yaptırdığı dinî abide ve kiliseler merkezin sağladığı kaynaklarla yapılmış binalarla boy ölçüşemezdi.

Konstantinos'un Konstantinopolis'i başkent olarak kurarken örnek bir Hristiyan başkentten ziyade gerçekten Romalı ve imparatorluğa özgü abidevi bir şehir yapmak istediğini kesinlikle biliyoruz. Şehrin kuruluşunda dinî nedenlerden çok mesela askerî nedenlerin varolduğunu da biliyoruz ama kurucusunun, dinî aidiyetleri ve bu alandaki şöhreti nedeniyle en başından beri yeni başkenti, Roma dünyasına Hristiyanlık merkezli olarak sunmuştur. Nitekim Konstantinos, Yeni Roma'yı kurma sürecinde dinî olarak küresel öneme sahip bir başarıya imza attı. 325'te İznik (Nicaea) Konsili oldu ve en kalıcı başarısı olarak paskalyanın kutlanacağı tarih belirlendi. O zaman nasıl karar alındıysa hep öyle kaldı. Bu, Konstantinos'un elde ettiği önemli bir başarıydı. Aynı İznik Konsili, bilindiği gibi, tamamen ilahiyat mevzularının tartışıldığı birçok konsilin ilkiydi. Bilindiği üzere bu konsilleri tasvir eden "ekümenik" sıfatı "küresel" sıfatı yerine kullanılabilir. Dolayısıyla İznik Konsili, parçası olduğu ve "küresel" seviyeye çıkardığı dinî tartışmaları ile yüzyıllar boyu çok sesli bir dini kültürün kanalı olmuş ve bu vasıta ile birçok farklı ekol ve grubu birbirine bağlayarak çok önemli bir rol oynamıştır. İznik'le başlayan bu süreç içinde Konstantinopolis, 395'te ikinci ekümenik konsilin toplandığı yer olmuştur. Konstantinos'un bu çerçevede üzerinde durduğu ikinci bir süreç Konstantinopolis'i, oluşmakta olan Hristiyan ağının tam ortasına yerleştirmesidir Konstantinos zamanında havarilerin ve birçok kutsal kişinin vücut parçaları (rölikler) Konstantinopolis'te toplanmaya başlandı. Yüzyıllar boyunca pek çok rölik başkente akıp durdu. Konstantinopolis bu kutsal hazinenin oluşumuyla 1204'teki IV. Haçlı Seferi'ne kadar kültürel alanda rakiplerine karşı büyük bir avantaj elde etmiş oldu.

Bu dönemde Antakya'nın, kısa bir süre imparatorun ikametgâhı olarak kullanıldığından Konstantinopolis'e kuvvetli bir rakip olma ihtimali belirmiştir ancak Theodosios zamanında Konstantinopolis, Roma'nın tek gerçek başkenti, kültür ve ekonominin tek merkezi hâline gelmiştir. Eski Roma'nın Vandallar tarafından yağmalanması ve şehrin 410 yılında düşüşü de bu durumu netleştirmiştir. Bahsedildiği üzere Roma zaten son 100-150 yılında, Konstantinopolis ile birlikte Roma dünyasına baş olma iddiasını yüzyıllardır sahip olduğu prestije dayanarak devam ettiriyordu yoksa iktisadi ve siyasi şartları açıdan böyle bir iddiada bulunması mümkün değildi.

Eski Roma ve onu çevreleyen Batı vilayetlerinin, biraz da yapay olarak çizilmiş Batı sınırlarını savunma gerilimi zaten uzun zamandır sürmekteydi. Artık genel olarak kabul gören anlayışa göre IV. yüzyıl sonlarında "aşırı yayılmış olma"nın devam edemeyeceği belli oldu ve kısa sürede Batı topraklarının siyasi olarak parçalanması gerçekleşti. Ne var ki Roma, çok uzun süredir ticari

6 Richard Krautheimer, *Three Christian Capitals: Topography and Politics,* Berkeley 1983.

2- Konstantinopolis'in simge mabedi Ayasofya (Bunduri)

3- Konstantinopolis ve dünya şehirleri (Harita: Oğuz Kallek)

ve kültürel ağının etkilerini Kuzey sınırının çok daha ilerisine taşımış olduğundan, Batı taraflarını kendisinden çok farklı olmayan yapılara bırakmış oldu. Bu topraklarda kurulan krallıklar Roma âdetlerine veya Roma âdetleri sandıkları şeylere sahiptiler ve Konstantinopolis'in imparatorluğun başkenti olmasına da bir itirazları yoktu. O zamanın kaynaklarından Romalıların bu durumu basitçe "yeni bir idare" deyip geçmediklerini biliyoruz ve fakat bu, öyle böyle sadece siyasi bir anlam ifade ediyordu. Yeni durumda, niteliksel olarak yani iktisadi, kültürel ve dinî açıdan değişiklik yok mesabesindeydi niceliksel olarak ise hatırı sayılır bir küçülme oldu. Batı, imparatorluğun zengin bir parçası değildi; az da olsa şehirlerinde olan zenginlik ise, imparatorluğun sağladığı büyük ağın parçası olmasından ve büyük şehirleri besleyen mal ve personeli dolaşıma sokmasından kaynaklanıyordu. Şimdi geniş imparatorluk ağının yerini daha küçük olan krallıkların ağı aldı, kilisenin kurduğu ağ varlığını devam ettiriyordu ama şehir hayatı küçüldü ve taşradaki hayat da eskisine oranla çok daha fakirleşti. Hele Vandalların Kuzey Afrika'ya yerleşmesiyle eski başkent, tahıl ambarını da kaybetmiş oldu. Bu durumda, başkentte büyük nüfus barındırmanın imkânı yavaş yavaş ortadan kalktı.

Bütün bunlar Konstantinopolis'i nasıl etkiledi? Gördüğümüz gibi hemen hemen önemsiz bir Bizans şehrinin IV. yüzyılda Konstantinos ve ardıllarınca başarıyla Konstantinopolis hâline getirilmesi, Konstantinos'tan sonraki ilk neslin biraz da şans eseri serpilmesinin etkisiyle ve I. Theodosios'un mutlak başarısıyla gerçekleşti.[7] Bu onları, sırf hayatta kalabildikleri için değil; Konstantinopolis'i ileriki yüzyılların küresel şehri yapacak temelleri oluşturdukları için başarılı yapmaktadır. Önceden bahsettiğimiz obelisk, at yarışı pistinin ortasına, imparator locasının hizasındaki yerine onların döneminde yerleştirildi ki bu obelisklerin kaidesine resmedilmiş figürler arasında başlıklarından tanınan ve imparatora vergi ve hediye getirmiş yabancı milletlerden temsilciler görülmektedir.

V. yüzyılda, bugün de ayakta olan, kara surlarının inşasını görüyoruz ve bu surlar kısa sürede dışarıdan gelenler tarafından Konstantinopolis'in en uzun süreli simgelerinden biri olarak görüldü. Theodosios, Konstantinopolis'i önemli bir şehir hâline getirmek için birçok yatırım yaptı. Bugünkü Beyazıt Meydanı'nda yer alan Forum'u ve tarihî yarımadanın güneyinde Yenikapı'daki geniş limanı ona borçluyuz. Aynı zamanda şehirde artık kalıcı bir saray çevresi oluşturdu ve

7 C. Mango ve G. Dagron (ed.), *Constantinople and Its Hinterland: Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford 1993 (Aldershot, Hampshire, Great Britain 1995).

imparatorluğun kültürel atmosferinin gelişmesine yönelik birçok icraatlar yaptı. Bunların başında hem bürokratik seçkinlerin hem de memur kadroların gelişimi ayrıca önemlidir. 438'de ilan edilen yasa koleksiyonu (*Codex Theodosianus*) ile Roma hukuk geleneğine bir abide kazandırdılar ki bu, Romalıların küresel kültüre yaptığı özgün katkılardan da biridir.[8]

Dinî alanda, Konstantinopolis, rakipleri olsa da kilise dünyasındaki önceliğini korumaya devam etti. V. yüzyılda bütün Akdeniz havzası ve Orta Doğu'da yoğun dinî ve ilahiyat tartışmaları olurken Konstantinopolis bu konuda tabii ki önde gelen aktörlerden biriydi. Sadece Roma'nınkiyle boy ölçüşebilecek şekilde Doğu Akdeniz'deki en önemli kilise hiyerarşisine sahipti. Ruhban kadrolarını devamlı yenilediği geniş bir ağa sahipti. Mesela, Kapadokya'dan Nazianzuslu Gregorios, Theodosios zamanında başpiskopos idi (379-381). Antakyalı "Altınağızlı" Ioannes onu, bir süre sonra aynı makamda takip etti (398-404). Antakyalı Nestorios aynı makamda vaaz vermeye başladığı sırada ise (428-431) Roma ve Hristiyan küresinde ilahiyat tartışmaları kültürel hayatın ayrılmaz bir parçası olmuşlardı. Nestorios'un hasmı İskenderiyeli Kyrillos, Nestorios'un etkisini azaltmak için Konstantinopolis'e ajanlar yolladığında saraydaki birçok görevliye verilecek rüşvetlerin detaylı bir listesini hazırlamıştı.

Bütün bu dinî ağlar ve rakip ağların kuruluşu aslında tüm Hristiyanların bir parçası olduğu ortak bir kimliği ortaya çıkardı. Anglosakson idaresindeki İngiltere örneğindeki gibi, Romalıların elinden çıkmış topraklarda piskoposlar cemaatlere Romalı ve Hristiyan olmanın artık kesinlikle aynı anlama geldiğini söylüyorlardı. Buna benzer düşünceleri Canterburyli Augustinus'ta görmekteyiz ki kendisi 579-585'te Konstantinopolis'te yaşamış olan ve sonra Roma başpiskoposu (yani papa) olan Büyük Gregorius tarafından İngiltere'ye gönderilmişti.

Konstantinopolis'in dinî ve tabii kültürel üstünlük iddiası 500 yıllarında büyük ihtimalle yarım milyondan fazlaya ulaşan nüfus ile destekleniyordu. Theodosios zamanında geleneksel Roma şehir ve imparatorluk âdetleri uyarınca yapılmış kamu binalarıyla bu nüfus refah içerisinde yaşamaktaydı. Başka bir Roma âdeti olan düzenli ve sistemli vergilendirme politikası sayesinde İmparator Anastasios'un ölümü (ö. 518) zamanında hazinede gerçekten yüksek bir meblağın yer aldığı kayıtlarda geçer.

Bütün bu gelişmeler Iustinianos'un uzun hükümdarlığı sırasında (527-565) zirveye ulaştı. Onun zamanında yapılmış hemen hemen her şey daha sonraki yüzyıllarda Konstantinopolis'in küresel öneminin artmasına neden oldu. Iustinianos tahta çıkar çıkmaz Roma kanunlarının toplanıp yayınlanması idealini tekrar ele aldı. 533 yılında kanunların birinci kısmı yayınlandı. Arkadan gelen üç kısımla beraber hem hukuk eğitimi hem de hukukun uygulanması için önemli adımlar atılmış oldu. Roma dünyasında hukuk eğitiminin ana merkezi Beyrut'tu (Berytus) ama bu icraatin tamamlanması için gene imparatorluğun merkezinin insiyatifi gerekli olmuştu.

532 yılında başkilise olan Ayasofya ile beraber Konstantinopolis'in merkezinin önemli bir kısmı Nika İsyanı denen meşhur başkaldırma içinde küle döndü. Ayasofya, aslında 404'te orada inşa edilmiş ilk kilisenin yerine 415 yılında bir ayaklanma sırasında yanmasından sonra yapılmıştı. Iustinianos tarafından tekrar inşa ettirilen Ayasofya, bin yıla yakın süre en büyük kubbeli kilise olarak kaldı. Tabii ki bu abidenin o zaman ve çok daha sonraları Konstantinopolis'in en önemli sembollerinden biri hâline gelmesi ve birçok başka yapıya örnek oluşturması şaşırtıcı değildir.

Iustinianos dönemi boyunca Konstantinopolis, Hristiyanlığın gelişimine katkı veren önemli bir merkezdi. Hükûmetin doğası gereği, kilise liderleri, türlü cemaat liderleri ve hatta vaftiz olmak isteyen başka krallar, imparatoru kendilerine vaftiz babası yapmak için Konstantinopolis'e geldiler. Kaynaklara göre Gürcistan ve Lazistan'ın kralları Konstantinopolis'e gelip vaftiz oldular ve imparator tarafından hediyelerle uğurlandılar. Roma'dan papalar, Ioannes (525) ve Agapetus (536), Ostrogot kralının elçileri olarak geldiler. Daha sonra papa Vigilius, imparatorla dinî bir konuda anlaşmazlığa düştüğü sırada gayet uzun bir süre Konstantinopolis'te ikamet etti (547-555). Iustinianos, imparatorluğun doğusunda yaşayan Hristiyanlar üzerinde kendi dinî görüşlerini yaymak istedi. 451'deki Kadıköy (Khalkedon) Konsili sonrasında çok ciddi anlaşmazlıklar çıkmıştı. Bu tarihten itibaren imparatorun icraatlerinden kaynaklanan maruzatlarını bildirmek ve kendi görüşlerini sunmak için Suriye gibi Doğu vilayetlerinden Konstantinopolis'e devamlı rahipler gelip durdu. Iustinianos döneminde Konstantinopolis'te ikinci defa ekümenik bir konsil toplandı (553). Ayrıca Iustinianos Orta Doğu'daki Arap kabilelere misyonerler gönderdi ve Gassanîlerin başı Haris b. Cebele'yi 563'te Konstantinopolis'te ağırladı. Konstantinopolis'in bu gibi müttefik hükümdarlar

8 John F. Matthews, *Laying Down the Law: A Study of the Theodosian Code*, New York 2000.

üzerindeki etkisi zaten o kadar sağlamdı ki onların Khalkedon karşıtı bir inanca sahip olmaları Iustinianos için çok önemli olmadı. Efesli Yuhanna'nın aktardığına göre; Iustinianos döneminde Etiyopya Krallığı'na dahi misyonerler yollanmıştı. Konstantinopolis'in bu dönemdeki küresel önemine binaen birçok efsane türedi. Bunlardan birine göre Orta Asya'dan gelen bazı keşişler beraberlerinde kaçak olarak ipekböceği kozası getirerek Romalıların kendi başlarına ipek üretmelerini sağladılar. Böylece ipek; o zamana kadar sadece Çin'de üretildiği kabul edildiği için, daha yüksek fiyata ve Farsların aracılığıyla temin edilmeyecekti.

Bu gibi nedenlerle Iustinianos döneminin Konstantinopolis'in küresel önem açısından en yüksek seviyeyi oluşturduğunu düşünüyoruz. Daha sonraki yüzyıllarda Konstantinopolis, böyle bir şöhret, zenginlik ve dinî-kültürel faaliyet yoğunluğuna ve etkileşimine ulaşamadı. Iustinianos dönemi Konstantinopolis'inin imgesi, o zamanki kültürlere öyle bir işledi ki sonraki kuşaklar tarafından çok daha abartılı boyutlara çıkarıldı. Sadece Avrupa'nın kuzey taraflarında değil, hemen hemen bütün Asya'da Konstantinopolis imparatorluk kavramı ve makamıyla özdeşleştirildi. Roma/Bizans medeniyetinin bu aşamadaki seviyesi herhâlde ancak Çin'deki Han hanedanı dönemiyle karşılaştırılabilir (MÖ 206-MS 220). İki imparatorluk arasında iktisadi ve demografik karşılaştırmalar çok net ortaya konamaz ama elimizde MS II. yüzyıl dolaylarında Han hükümdarlığında yapılmış bir sayımın sonuçları var: Buna göre 7 milyon km^2'de 12.2 milyon hane vardı ve 58 milyon kişi yaşıyordu.[9]

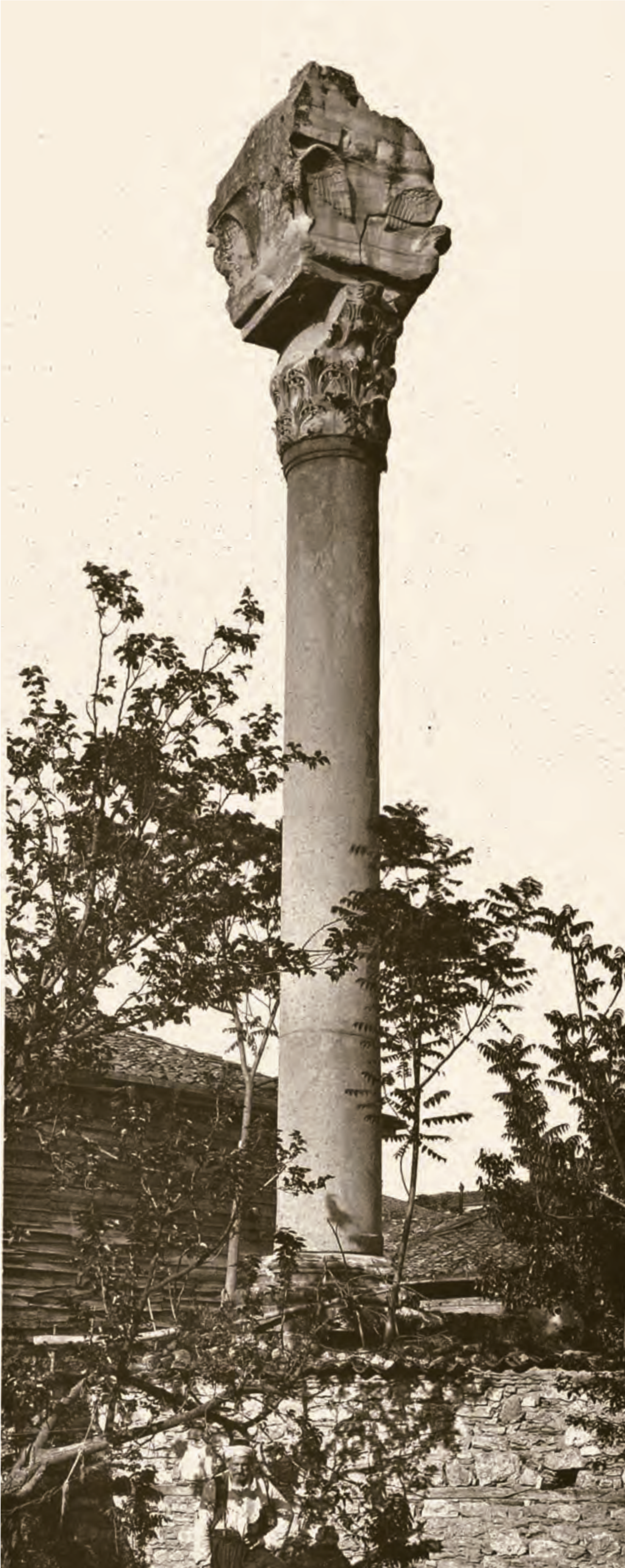
Hem Roma hem Han İmparatorluklarında hükmedilen alan önceden görülmemiş bir büyüklükteydi ve çok çeşitli halklar aynı siyasi idare altında ilk defa böyle birleştirilmişti. Merkezî hükûmetin gücü o kadar etkindi ki Çin'de Han idaresi, Batı Avrupa'da da Roma idaresi sona erdikten çok sonra dahi o topraklarda kendilerini "medeni" sayan topluluklar kendilerine "Han" ve "Romalı" demeye devam ettiler. Bu imparatorlukların küresel etkisi silinemez bir hâl almıştı.

Çin'de Han imparatorluğunun oluşumu Roma imparatorluğundan çok önce gerçekleşmiş olsa da iki imparatorluk da gelişmişliklerinin zirvesine aynı yoldan ulaştılar: başlangıçta yurttaş ordusuna sahip iki şehir-devlet zamanla daimi profesyonel orduya sahip imparatorluklara dönüştüler. Farklı kademelerde ihtisaslaşmış memurlara sahip bürokratik hiyerarşiler yarattılar. İki durumda da merkezî devlet standardize edilmiş para arzını kontrol ediyordu. Devletin ve sarayın mal üretimi ve ticaretindeki etkisi baskındı. Kanunlar gayet kapsayıcı bir şekilde toparlanmıştı. Gördüğümüz gibi abidevi binaların yapımı, dinî törenler, seçkinlerin eğitimi, dinî ve dindışı edebiyat eserlerinin oluşumu iki imparatorlukta da belirli bir kültür kimliğinin oluşmasına yol açtı. Bu kimlik aynı zamanda mefhum-ı muhalifi olan "barbar" kimliğini de tanımladı. Roma/Bizans'ta ve Çin'de tarih yazımı ise saray ve yakın çevresinin ihtiyacını gidermek üzere gelişmişti. 500 yılı civarında Konstantinopolis'te büyük ihtimalle yaklaşık yarım milyon nüfus vardı ve Roma'nınki 80.000 civarına düşmüştü. Böylece Konstantinopolis, Eski Dünya'nın batısındaki en kalabalık şehir oldu. VI. yüzyılın ortalarında bu nüfusun çoğunluğunu, 542'de başlayan veba sırasında kaybetti. Bu andan itibaren Konstantinopolis'in önemi artık büyüklüğü ile değil ama çoktan kurulmuş ve kabul edilmiş ve çevresindeki topluluklar tarafından saygıyla bakılan statüsünde görülebilir. Çin, eğer Asya içinden yolculuk yapılırsa 7.000 km kadar mesafede olan ve toprak askerleri (Terrakotta Ordusu) barındıran meşhur (Qin Hanedanı, MÖ geç III. yüzyıl) Changan (bugün Şian) şehrinde başlıyordu. Denizden gidilirse Mısır'dan Vietnam'a 12.000 km'lik bir yol vardı. İpek, yeşimtaşı ve demir objeler Bizans'a ulaşırken Bizans'ın keten, cam ve cips taşı Çin'de bilinmekteydi. Ancak gene de iki imparatorluğun birbirleri hakkında gerçek ve güvenilir bilgi sahibi olmalarına daha yüzyıllar vardı.[10]

VII. yüzyıl süresince Doğu Roma, topraklarının önemli bir kısmını Müslümanlara kaybetti. Konstantinopolis kendi imparatorluğunun en önemli şehri hâline geldi. Hemen Müslümanların önem kazandığı bu ilk yüzyılda değil ama VIII. yüzyılda Bağdat, Konstantinopolis'e denk bir rakip olarak kendini gösterdi. Kültürel anlamda Bağdat, İslam'ın Altın Çağı'nın merkeziydi. Orta Asya, Doğu Asya ve Atlantik Okyanusu ile Batı Avrupa topraklarına ulaşan yeni Müslüman ülkeler arasında işleyen ticaret yollarının ortasındaydı. Daha Emevîler döneminde Müslümanlar, Romalılara yetişebilecek kültür seviyesinde ve kuvvette bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu imparatorluğun merkezi Şam'dı. Onun iktisadi, toplumsal ve kültürel seviyesi Konstantinopolis'inkine henüz tam olarak denk değildi ama Emevî devletinin dağılışından sonra

9 Robert Tignor v.dğr. (ed.), *Worlds Together, Worlds Apart: A History of the World from the Beginnings of Humankind to the Present*, New York 2011, s. 277.

10 Walter Scheidel (ed.), *Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires,* Oxford, New York 2009, s. 4-5.

4- Konstantinopolis'in simgelerinden Kıztaşı ve Çemberlitaş (Sağda) (Gurlitt)

5- Konstantinopolis'te imparatorluk törenlerinin mekânı Hipodrom ve Dikilitaş (Allom)

Abbasîler yeni kurdukları başkent Bağdat'ta gerçekten küresel öneme sahip bir şehir inşa ettiler.

Konstantinopolis açısından bakılırsa, Bağdat gerçekten bütün Müslüman başkentleri arasında en geçerli statüye sahipti. Daha sonra patrik olan Fotios Bağdat'a diplomatik görevle gitti (bir ihtimal IX. yüzyıl ortaları). Konstantinopolis'teki seçkinler Bağdat'taki seçkinleri yakından takip ediyorlardı. Bir anekdota göre İmparator Theophilos (829-842), Harun Reşid'i (786-809) taklit edercesine Konstantinopolis pazarlarını tebdil-i kıyafetle teftişe çıktığında halk tarafından hor görülmüştü.

Bizans Konstantinopolis'inin tarihinde Iustinianos dönemine denk bir küresel önem başka bir zaman bulunamayacak olsa da şehri gene de küresel öneme taşıyan bazı dönem ve mevzular oldu.

Bu mevzulardan biri Rum ateşi denen malzemeydi. Bu ateş, sadece Bizanslılar tarafından üretildi ve kullanıldı. Baruttan önceki dönemde Rum ateşi konu edildiğinde her toplum hemen Konstantinopolis'i hatırlardı. Bu malzemenin en önemli dönemi VII. yüzyılda Arap/Emevî askerî üstünlüğünün durdurulmasıyla oluştu. Bizans tarihinde bu malzemenin imalinin devlet sırrı olduğu söylenir. Yakın zamanlarda John Haldon'un çalışmalarıyla bu malzemenin aslının Karadeniz yöresinden doğal yollarla birikmiş neft kuyularından geldiğini öğreniyoruz. Birkaç sefer Bizans'ın düşmanları Rum ateşi taşıyan gemileri ve bu ateşi püskürtmekte kullanılan sifonlarla beraber ele geçirmiş olsalar da bunu etkili şekilde kullanamadılar ve benzer veya aynı silahlar geliştiremediler.[11]

Konstantinopolis'in küresel bir şehir iddiasında bulunduğu diğer uzun bir dönem IX. yüzyılda Slavların Hristiyanlaştırılması sırasındadır. Bu süreç, daha önce bahsedilen Fotios'un patrikliği sırasında (858-893) başladı. Kyrillos ve Methodios adında kardeş keşişler 860'larda Moravya kralının davetiyle oraya gittiler. Kyrillos daha önce diplomatik ilişkilerde bulunması için Bağdat'a Abbasî halifesine ve ayrıca İmparator III. Mikhael (842-867) tarafından Hazar Hanlığı'na onları Hristiyanlaştırmanın yollarını aramak için yollanmıştı. Moravya'dan gelen davet uyarınca iki kardeş Orta Avrupa'ya geçtiler. Misyonerlikleri başarıya ulaşınca Avrupalı Slavlarla Bizans arasında daha önceden tahmin edilemeyecek derecede kültürel bir ilişki doğdu. Slavlar, Konstantinopolis sarayı ve kilisesinden aldıkları Hristiyanlık kimliği sayesinde hükümsüz bir kabile toplumu seviyesinden doğru düzgün bir medeniyet seviyesine çıkmış oldular.

Kiril alfabesinin öncülü olan Glagolitik alfabe, Kyrillos tarafından bu misyonerlik görevi sırasında oluşturuldu. Konstantinopolis merkezli kültürel ve edebî dağarcık bu zamandan itibaren Bizans ve Slavlar arasındaki ilişkilerin temelini oluşturdu. Bu yüzden Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlı ordularına düşüşü üzerine Moskova'nın Konstantinopolis ile Kuzey Slavları arasındaki inanç bağlarına dayanarak Üçüncü Roma'yı oluşturma iddiasında bulunması şaşırtıcı değildir.

Konstantinopolis, Avrupa'nın kuzey uçlarında yaşayan topluluklara kadar ışıldayan bir zenginlik ve statü halesi taşımaya devam etti. İleri Orta Çağ'da Konstantinopolis, Avrupa'dan gelen herkes ama özellikle tüccarlar, hacılar ve paralı askerler için kolayca

11 John Haldon, "Greek Fire' Revisited: Recent and Current Research", *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman,* ed. Elizabeth Jeffreys, Cambridge 2006, s. 290–325.

ulaşılabilir bir noktaydı. Konstantinopolis'teki Vareg Muhafızları Kuzey Avrupa'nın farklı yörelerinden gelmiş ve imparatorun şahsi korumalığını üstlenen askerlerden oluşurdu. Vareg Muhafızlarının kuruluşu X. yüzyıla tarihlenir ve muhafızların içinde İskandinavyalılar, Normanlar ve Anglosaksonlar bulunurdu. Daha sonra III. Harald Hardrada olarak Norveç tahtına çıkacak Harald Sigurdsson gençliğinde Konstantinopolis'te Vareg Birliği'nde görev aldı (1034-1042). Normanların 1066'daki Britanya çıkarmasından sonra çok sayıda Anglosakson aristokrat Konstantinopolis'e gelerek muhafız ve asker olarak yaşadılar.

Konstantinopolis'in mücevher kutusu imgesi gayet büyük ruhani öneme sahip bir merkez olmasıyla paralel gitmekteydi. Önceden belirtildiği gibi daha en başlardan itibaren fazlasıyla kutsal rölik ve başka emanetler burada toplandı ve şehrin çok çeşitli bir kutsal hazinesi oluştu. Bu, Konstantinopolis'in ruhban ve manastır çevrelerinde en kalıcı imgesiydi. İmparator Aleksios'un (1081-1118) 1095'te Batı Avrupalılardan talebi olan Selçuk Türklerine karşı savaşma karşılığında vaat ettiği şeylerden biri de bu kutsal hazineden paydı. Şehir 1204'teki IV. Haçlı Seferi'nde bu vaatlerden fazlasıyla zarar gördü. Şehrin maddi ve manevi değeri olan bütün hazineleri Avrupa'ya kaçırıldı. Şehir, bu kayıplardan sonra bir daha eski hâline gelemedi.

Şehir veya toplumların küresel olma iddiaları sırasında oluşturdukları kültürel ve toplumsal ağ ile ortak kimliklerin çok önemli olduğunu belirtmiştik. Haçlı Seferleri döneminde Bizans/Roma İmparatorluğu'yla Batı Avrupalılar (Frenkler) arasındaki farklılıklar ne olursa olsun, Müslüman ordularına karşı Hristiyanlığı savunma ortak bir fikir olarak ortaya çıktı. Herhâlde Konstantinopolis'i son anına kadar küresel bir şehir yapan faktör, şehirde en başından beri varolan bir şeydi. Surları hiçbir zaman yıkılmamıştı ve şehir hile olmadan hiç düşmemişti. Askerî açıdan Konstantinopolis surları tam bir modeldi. Osmanlı ordularını bu surları yıkmak için türlü metodlar denemeye ittiği gibi Avrupalıları da genelde sur savunmasını yarmak üzere çalışma yapmaya motive etmişti. Osmanlıların Konstantinopolis'i alışından çok sonra dahi surlar, şehrin eski haşmetinin bir hatırlatıcısı olarak kaldı. Konstantinopolis surları Roma başkentinin düşmanları gözündeki şöhretinin ve önceki kimliğinin bir işareti olarak kalmaya devam etti. XI. yüzyıldan itibaren Türklerin Anadolu'daki ilerlemeleri yüzünden Bizans seçkinleri aradaki bütün farklılıklar ve kültürel anlaşmazlıklara rağmen Latin Hristiyanlara çok daha yakınlaşmaya başladılar. XI. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis Avrupa'daki kültürel ve toplumsal çevreyle bütünleşmeye başladı, Batı Akdeniz'deki Hristiyan kardeşlerinden askerî ve toplumsal bağımsızlığını terk etti. Haçlı seferleri yeni ticari çıkar kanalları açtı. Bu durumda Konstantinopolis bu yeni ağların önemli bir parçası olarak önemini devam ettirdi. Artık siyasi ve askerî aktörlerden çok, Avrupalı ve Asyalı tüccarların daha çok girdikleri bir merkez olmuştu. Konstantinopolis'in Venedik'le kurduğu iktisadi bağ yavaş yavaş 1204'teki düşüşünün yolunu hazırlamaya başladı. O zamandan sonra bile Ukrayna ile Mısır arasındaki gayet kârlı köle ticareti rotasında önemli bir noktaydı.

1261'de Palaiologoslar şehri Venediklilerden geri aldıklarında, Karadeniz ticaret tekelini de -Akdeniz etrafındaki Müslüman şehirlerin güçlü bir şekilde talep ettikleri malları da içerecek şekilde- ele geçirmişlerdir. Sonrasında Venediklilerin kadim rakibi Cenovalılar Bizanslılardan bu ticareti tek başlarına yönetme ayrıcalığını almışlardır. Konstantinopolis'teki merkezlerini Pera'da kurarak Pera'nın, Baltık Denizi'nden Boğaziçi'ne ulaşan yaygın ticari ilişkiler sayesinde, şöhret kazanmasını sağlamışlardır. Zamanla Konstantinopolis ve Pera ticari öneme sahip ikiz şehirler olarak boy gösterdiler. Son zamanlarına kadar Konstantinopolis'in hâlâ gayet güçlü surları vardı ve örneğin, I. Bayezid zamanındaki (1389-1402) Osmanlı saldırılarına karşı korunaklıydı. Pera da o kadar önemli bir ticari aktördü ki hiçbir düşman ordusu Akdeniz ticaretindeki çıkarlarını gözardı ederek Pera'nın güvenliğini tehdit edemezdi.

Bu ortak yaşam, giderek yayılan Osmanlıları rahatsız etmeye başladı. Konstantinopolis'in çevresinde hâlâ Osmanlılar'ın tam güvenliğini tehdit edecek bir diplomasi ve kültür ağı mevcuttu. Konstantinopolis'te artık ne askerî bir kuvvet ne de teknolojik bir üstünlük kalmıştı ama hâlâ Roma İmparatorluğu'nun tarihî prestijine sahipti ve Osmanlı tahtında hak iddia eden şehzadelere ev sahipliği yaptığı oluyordu. Osmanlılar topraklarının çoğunluğu Avrupa'da olsa da Konstantinopolis'in varlığı nedeniyle Avrupa içlerine doğru daha fazla ilerleyemez hâle gelmişlerdi. 1453'te Konstantinopolis nihayet Osmanlı ordularına düştüğünde Avrupa'da doğan büyük buhrana da bu düşüş neden olmuştu. Konstantinopolis, içinde doğduğu ve yönettiği dünya sona ermiş olsa da yaşamaya devam etmişti, düşüşü Doğu ve Orta Avrupa açısından gerçekten yeni bir dönem başlattı. Bu yörelerde oluşan yeni ilişki ağları ve yeniden tanımlanan kimlikler en iyi ifadelerini Konstantinopolis'in Osmanlı hâkimiyetinde yeniden oluşturulacak olan küresel statüsünde bulacaklardı.

DÜNYA ÖLÇEĞİNDE OSMANLI İSTANBUL'U

YUNUS UĞUR*

İstanbul ve özellikle de Osmanlı İstanbul'u ele alınırken içinde bulunduğu tarihsel bağlamı göz ardı etmemek gerekir. Böyle bir yaklaşım hem imparatorluğun genel olarak siyasi ve sosyoekonomik durumunu dikkate almayı hem de bölgesel ve dünya ölçeğindeki benzer şehirleri mukayeseli olarak incelemeyi gerekli kılar. Osmanlı İstanbul'u ile ilgili mevcut çalışmalar ise tarihsel bağlamı gündemlerine almalarına rağmen, bunun geniş bir perspektif dâhilinde yapılmasını ihmal ederler.

Bu yazıda İstanbul'un tarihi anlatılmayacak, diğer şehirler dikkate alınarak mukayeseli bir şekilde şehrin dünya ölçeğindeki yerine temas edilecektir. Öncelikle İstanbul'un tarihî süreç içerisinde kendi merkezî konumu tespit edilecek sonrasında ise, Osmanlı İstanbul'unun hem Osmanlı coğrafyasında hem de diğer coğrafyalarda bulunan belli başlı bazı şehirler ile mukayesesi yapılarak dünya şehirleri ölçeğinde nasıl bir konuma sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bahsini ettiğimiz dönem (XV-XIX. yüzyıllar) hayli uzundur ve şehirler açısından da dünya ölçeğinde çok önemli dönüşümlere sahne olmuştur; dolayısıyla bu yazıda ikili bir dönemlendirme yapmak uygun gözükmektedir. İstanbul'un dünya ölçeğinde en fazla nüfusa ve nüfuza sahip olduğu XVI-XVIII. yüzyıl arası ilk dönemi, Atlantik ticareti ve Sanayi Devrimi'nin sonuçlarının dünya şehirlerinde apaçık hissedilmeye başlandığı XVIII. yüzyıl sonrası da ikinci dönemi teşkil eder.

İSTANBUL: İMPARATORLUKLAR VE ŞEHİR

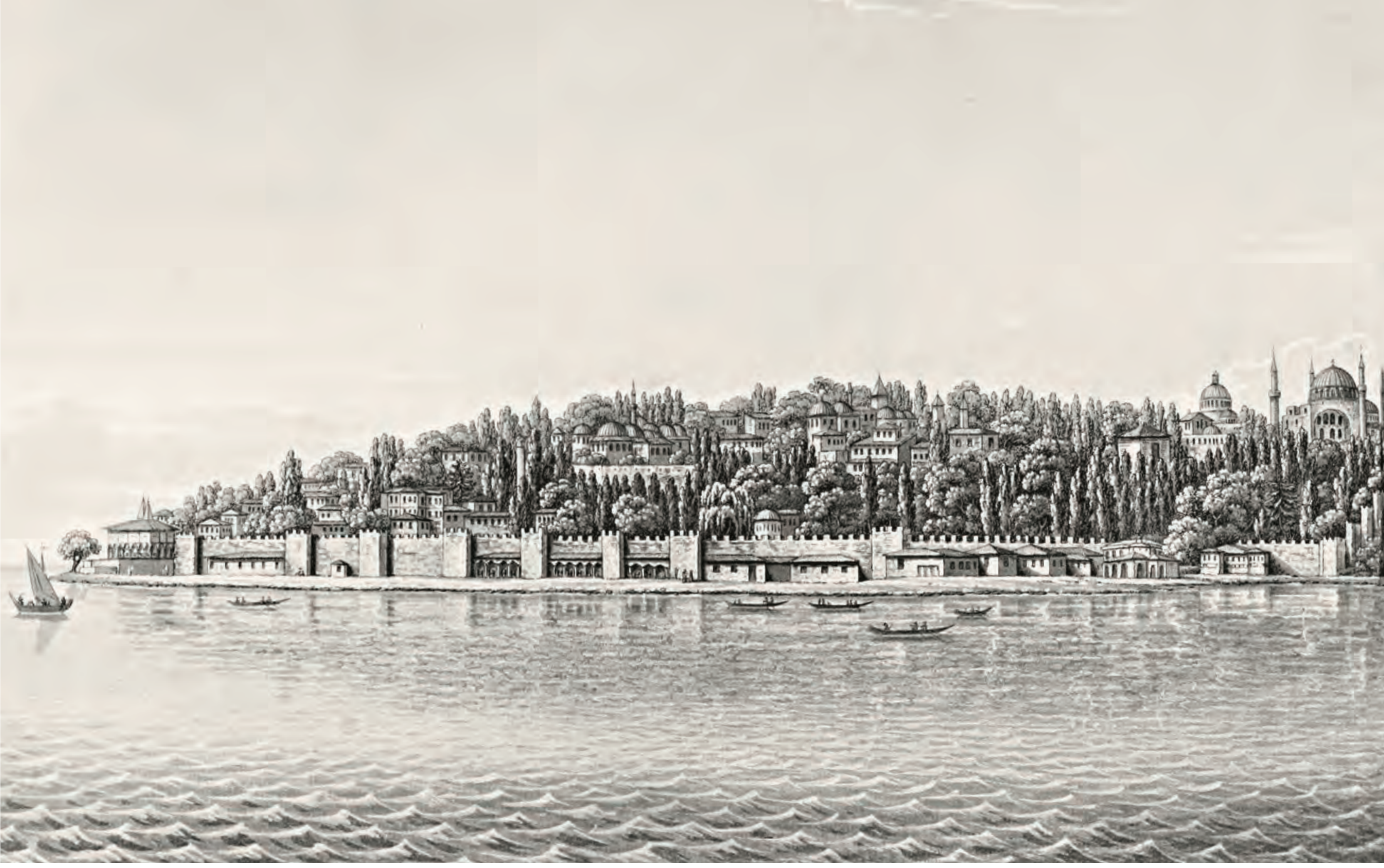
Son yıllarda yapılan Yenikapı arkeolojik kazıları İstanbul'un tarihini MÖ 8500'lü yıllara götürmüştür. Şehrin daha detaylı hikâye edebildiğimiz tarihi ise MÖ VII. yüzyıldan itibaren başlatılmaktadır. Ne var ki dünya ölçeğinde merkezî bir şehir olarak İstanbul'un tarihi 330 tarihinde Konstantinos'un kurup V. asırda serpildiği ve VI. asırda dünyanın en önemli şehirlerinden biri hâline geldiği Bizans İmparatorluğu dönemine isabet etmektedir.[1] Bu dönemde İstanbul, Roma İmparatorluğu ve Roma şehrinin mirasına sahip çıkmış, itikadi ve kurumsal olarak Hristiyanlığın en önemli merkezî aktörü hâline gelerek bir dünya şehri olmuştur. Dünyanın diğer şehirleri ile kurulan siyasi ve ticari ağlar da İstanbul'un bu konumunu perçinlemiştir. Grek, Pers ve Helen şehirlerinin merkezî konumda olduğu bir zamanda Roma, var olan siyasi dağınıklığı toparlama ve tüm kadim şehirlere ulaşma imkânı dolayısıyla merkezî bir rol oynamış ve Roma İmparatorluğu'nun imgesi ve varlığının tezahür ettiği bir şehir olmuştur. MS II. asra kadar süren *Pax Romana* (Roma Barışı) döneminin en önemli aktörü de Roma şehrinin bizzat kendisidir. Hristiyanlığın yayılışına karşı pagan kültürünü muhafaza eden Roma'nın III. asrın başlarında siyasi bütünlüğünü kaybetmesiyle ortaya çıkan dörtlü yönetim yapısı en nihayetinde yeni bir Roma'nın ortaya çıkmasına sebep oldu. Hristiyanlığın meşruiyeti sağladığı bu yeni Roma (Konstantinopolis), Roma batı coğrafyası ile Roma doğu coğrafyası arasında orta bir noktada ve kadim medeniyet merkezlerine yakın konumu ile aslında o günkü dünyanın mihverine oturmuştur. Henry Blount'ın 1634 tarihli *A Voyage in to the Levant* adlı seyahatnamesinde belirttiği görüşleri aslında birçok seyyahın da ortak kanaati gibidir: "Güç, bolluk ve uygunluk bakımından İstanbul'a eşit bir yer

* İstanbul Şehir Üniversitesi

1 Bkz. Bahattin Öztuncay (ed.), *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları,* İstanbul 2007; *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı*, İstanbul, 2010.

1- İstanbul (Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye*)

2- Sarayburnu'ndan Yeniçeriağası Kulesi'ne İstanbul (Pertusier)

yoktur. İstanbul hemen hemen dünyanın ortasında durmaktadır. Buradan çok ülkelere kumanda edilebilir."[2] Bu konumuyla İstanbul, kısa sürede etrafındaki bölgelerle siyasi, dinî, kültürel ve ticari ağlarını kurabilmiş ve Roma'yı geride bırakarak dünyanın en önemli şehri hâline gelmiştir. Böylece, Konstantinopolis ile birlikte hem Roma İmparatorluğu'na hem de Hristiyanlığa yeni bir hayat alanı açılmıştır.

Birkaç asır sonra İslam'ın ortaya çıkışı ve hızlı ilerlemesinin de bir sonucu olarak Akdeniz hâkimiyetini Müslümanlara bırakan Bizans Devleti ve dolayısıyla Akdeniz bağlantılarını kaybeden İstanbul, iç karışıklıkların da sonucuyla gittikçe sönükleşen bir şehir olmuştur. Bu dönemde bölgenin merkezî şehirleri, siyasi öneme sahip olan ve İslam devletlerinin hâkim olduğu yerlerdi. Özellikle Bağdat ve Şam, siyasi, askerî, kültürel ve ticari olarak bölgenin merkezî şehirleri konumundaydı.

Ne var ki, aradan geçen birkaç asırlık fetret döneminden sonra özellikle İtalyan devletlerin oynadığı rol ve Müslüman topraklardaki siyasi dağınıklığın sonucu olarak İstanbul, Balkanlar ve Akdeniz arasında ilişkilerini tekrar kuvvetlendirmiş, IX. yüzyıldan 1204'teki Latin istilasına kadarki dönemde yeniden eski önemini kazanmış görünmektedir.

Latinlerin elinden alınmasından sonraki yaklaşık 200 yıllık dönemde ise İstanbul'u tarihsel olarak mühim ama zamanın merkezî şehirleri arasından uzaklaşan bir konuma yerleştirebiliriz. Zira 1450'lere gelindiğinde İstanbul, dört bir yanı Osmanlılarca zapt edilen, muhkem surları sayesinde neredeyse bekasını sürdürebilen 40.000-50.000 nüfuslu bir şehir hâline dönüşmüştür. Hiç şüphesiz 50.000 nüfus, dönemi için yine de büyüktür (özellikle de Edirne, Bursa gibi sonradan önem kazanacak şehirlerin nüfusunun o dönemlerde çok daha düşük olduğu düşünülürse). Yine de VI. asırda ve X-XI. asırlarda birkaç yüz bini bulan nüfusuna ve etki ettiği coğrafya ve iktisadi ağlarına bakılınca İstanbul'un

2 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2003, s. 433.

potansiyelinin oldukça altında bir konumda olduğu da aşikârdır.

Şehrin bu zayıf konumu Osmanlıların fethinden sonra da bir müddet devam etmiştir ve fakat bu sefer birkaç yüz yıl sürmeden, yarım asır içerisinde İstanbul dünyanın önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Şehrin imarına ve iskânına yani yeni nüfus ile şenlendirilmesine hemen girişilmesi; Akdeniz, Balkanlar, Karadeniz iktisadi ağlarının kısa zamanda İstanbul merkezli olarak oluşması; şehirdeki huzur ve güvenlik ortamının temini ve şehrin payitaht yapılması elli yıl içerisinde İstanbul'u dünyanın en merkezî şehirlerinden biri yapmıştır.[3] 1500'lü yıllarda yapılan büyük imar faaliyetleri ve Müslümanlar için son derece kıymetli Kutsal Emanetlerin İstanbul'a getirilmesi, hilafet makamı ile birlikte düşünülürse şehri, Hristiyanlık kadar İslam'ın da en önemli simgesel merkezleri arasına katmıştır. Genel olarak Türk-İran ve İslam gelenekleri ve daha somut olarak hilafet makamı ve abidevi camiler-külliyeler şehre iz bırakmaya başlamıştır. Esasen, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ve payitaht yapma kararlılığı, bir taraftan Moğol istilalarından büyük zarar gören ve siyasi birliği dağılan Müslüman toplumların yeniden toparlanması için bir fırsat doğurmuş, bir yandan da Latin istilasından büyük yara alan Bizans mirasının yok olmadan devamına da bir imkân sağlamıştır. Osmanlıların ve dolayısıyla İstanbul'un, İslam ile, Patrikhane ve büyük kilise-manastırlar şeklinde tezahür eden Hristiyanlık ve Roma geleneklerini bir arada yaşatma iradesi, dünyadaki itibar ve nüfuzunu hayli artırmıştır. İlaveten XV. yüzyılda İspanya'dan ve Avrupa'nın değişik bölgelerinden şehre göçen Yahudiler için de İstanbul benzeri bir dinî temsil gücüne kavuşmuştur. Zaman içerisinde bazı etnik gruplar özellikle de Ermeniler için İstanbul'un çok özel bir konumu olmuş; İstanbul, bu din ve etnik unsurların tümünün birden merkezi şehri hâline bürünmüştür. Bir anlamda İstanbul modern öncesi kadim dünyanın tüm mirasını içinde barındıran bir

3 Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision and the Construction of the Ottoman Capital,* Pennsylvania 2009.

3- Süleymaniye Camii ve çevresi (Gouffier)

başkent olmuştur. Nitekim, XVI-XVII. yüzyıllarda dünyada Pax Ottomana'nın (Osmanlı Barışı) teşekkül etmesi böyle bir başkent ile mümkün hâle gelmiştir.

Bahsi geçen siyasi, sembolik ve toplumsal faktörlere ilaveten iktisadi ağların yeniden Akdeniz, Karadeniz ve Balkanlar arasında tesis edilmesi de, İstanbul'un önemini ve büyüme potansiyelini destekleyen bir unsur olmuştur. Mehmet Genç'in ifade ettiği gibi, Karadeniz Osmanlılar zamanında tamamıyla kontrol altına alınmış ve Bizans döneminden daha kapsamlı olarak tüm bölgelerle İstanbul'un iktisadi entegrasyonu sağlanmıştır.[4] Fetih sırasında kendilerine aman verilen ve can ve malları teminat altında olan Galatalı gayrimüslimler (Levantenler) başta olmak üzere, hem Müslümanlar hem de çeşitli milletlerden tüccarlar bu iktisadi ağları yoğun olarak kullanıp çeşitlendirmişler böylece İstanbul'u da büyütmüşlerdir.[5]

Bütün bunların sonucunda fetihten bir yüzyıl sonra XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul, büyük bir siyasi nüfuza sahip dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri olmuştur. Hatta bölgesinin yani bugünkü Avrupa, Anadolu, Orta Doğu ve Akdeniz dünyasının ihtişamlı bir kenti, en büyük merkezi hâline gelmiştir. Büyük ve çok sayıda külliye ve çarşıların yanı sıra saraylar, medreseler ve tekke gibi kurum ve yapılarla İstanbul, bazı iç karışıklıklar bir tarafa bırakılırsa, 1650'lere kadar kesintisiz bir şekilde imparatorluğun ve dünyanın merkezî şehirlerinden biri olma hususiyetini muhafaza etmiştir. IV. Mehmed ve onu takip eden II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa gibi padişahların Edirne'yi tercih etmesi ile başlayan döneme kadar bu büyük yatırımlar ve büyüme sürmüştür. Padişahların sadece av merakına bağlanan bu sürecin aslında bir yandan II. Osman'ın katli ve devam eden saltanat-bürokrasi çekişmeleri, diğer yandan da Edirne sahrasının kalkış noktası olarak kullanıldığı uzun dönemli seferler nedeniyle böyle olduğunu düşünmek akla ve tarihsel bağlama daha uygundur.

İstanbul için farklı olan bu 1650'li yıllar, şüphesiz başka dünya şehirleri için de ilginç bir dönem olmuştur. Örneğin Rusya Kralı Büyük Petro St. Petersburg'u kurarak

4 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 311-332; Mehmet Genç, "Klasik Osmanlı İktisadi Sisteminde İstanbul'un Yeri", *Kültürler Başkenti İstanbul*, ed. Fahameddin Başar, İstanbul 2010, s. 224-231; ayrıca bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, II c., İstanbul 1989-90.

5 Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 269-354.

başkenti yapmıştır (1703). Aynı şekilde Fransa Kralı XIV. Louis başkentini Paris'ten Versailles'a taşımıştır (1686). Amerika'nın keşfi ile ortaya çıkan Atlantik ticaretinin merkezî şehirleri Amsterdam, Antwerp ve Londra gibi kentler Akdeniz ticaretinin ana aktörleri olan Halep, İskenderiye, İstanbul, Venedik, Cenova gibi şehirlerin yerlerini bu dönemde yavaş yavaş almaya başlamışlardır. Mesela Amsterdam, XVII. yüzyılda altın yıllarını yaşamış ve nüfusu 50.000'lerden 200.000'lere çıkarmıştır. Benzer aşırı nüfus artışları aynı dönemde birçok Avrupa ülkesinde de görülmüştür.[6]

İstanbul ise bu dönemde, mevcut durumundan farklı yeni bir sürece giremedi. Belki 1650'li yıllardan 1710'lara kadar ki çalkantılı durumundan "Lale Devri" (1718-1730) diye adlandırılagelen, şehrin yeni kamusal mekân ve faaliyetlere açılmasına şahit olan bir "ara zaman diliminde" eski ihtişamına dönüş yapmak istedi. Şehir bu yeni dönemde surdışı bölgelere doğru gelişti, serpildi fakat nüfus ve nüfuz açısından özellikle Avrupa şehirlerinin hızlı yükselişinin tersine var olan durumunu istikrarla muhafaza etti. Atlantik, Amerika ve Avrupa merkezli modern ve yeni dünya, eski dünyanın merkezi konumunda yer alan İstanbul'u hem coğrafi olarak hem de nüfuz ve nüfus olarak kenarda bırakmıştı. Bu süreçte İstanbul, küçülen ve kötüleşen bir şehir olmadı ama çok hızla büyüyen şehirler karşısında, özellikle XIX. yüzyılda, net olarak durağan ve zamanla arkaik kalan bir şehir algısı oluşturdu. Dolayısıyla, XIX. yüzyılda yapılan belediye/vilayet nizamnameleri ve uygulamaları böyle bir algının sonucu olarak Avrupa şehirlerinin hızını ve "ihtişamını" yakalasın diye hayata geçirilen şehre çok yoğun bir müdahale olarak rahatlıkla okunabilir.

İstanbul'un özellikle 1730'lardan sonraki dönemini hem imparatorluk dâhilindeki şehirler hem de diğer coğrafyadaki şehirler açısından yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Zira bahsettiğimiz Avrupa şehirlerini hızla büyüten gerekçeler özellikle Halep, Adana, İzmir, Selânik gibi Osmanlı şehirlerini de etkilemeye başlamıştır. Hem Ege sahilindeki hem de Akdeniz sahilindeki birçok liman şehri kendi hinterland şehirleri ile birlikte yeni ticaret ağlarının gerektirdiği ya da ortaya çıkardığı imkânlar çerçevesinde değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır. Atlantik ticari ağlarına entegre olmaya çalışan Akdeniz ticaret ağları, liman şehirlerini ayrıcalıklı bir konuma doğru itmiştir. İstanbul da bir liman şehridir ve fakat payitaht olması sebebiyle konulan sıkı idari ve ticari giriş-çıkış kuralları bu noktada İstanbul'u diğer liman şehirlerinden ayırmıştır.

Özetle ifade edecek olursak İstanbul, uzun tarihi içerisinde bazı yüzyıllarda tam anlamıyla dünyanın merkezî şehirlerden biri olurken bazı dönemlerde daha içine dönük bir konumundadır. Şüphesiz içe dönük olduğu zamanlarda dahi çok büyük surları ve suriçi alanı ile her zaman büyük bir şehirdir. Neticede neredeyse 1.600 yıllık bir başkent olarak İstanbul'a, Bizanslılar döneminde "Şehirler Kraliçesi" ve Osmanlılar döneminde "Belde-i Tayyibe" sıfatları yakıştırılarak şehrin ihtişamı algı ve/veya gerçeklik olarak tarih üstü bir değerlendirmeye tâbi tutulsun istenmiştir.

Genel olarak İstanbul'u dünyanın merkezine taşıyan ana unsurlar nelerdir, diye sorulduğunda ise birkaç ana unsur akla gelir. Birincisi İstanbul'un bağlı bulunduğu siyasi ünitenin büyüklüğü ve iddiasıdır. Büyük ve iddialı yönetimler İstanbul'un gelişme trendine girmesi için en önemli şartlarından biri olmuştur. İstanbul'un merkezî konumda olduğu V-VI. ve X-XI. yüzyıllarda Roma-Bizans İmparatorluğu ve hükümdarları ile XV-XVII. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu ve padişahları düşünülürse bu argümanın haklılığı teslim edilecektir. İktisadi ve sosyoentelektüel ağlarını genişletme imkânı yine İstanbul'u dünya şehirleri arasına dâhil etmektedir. Özellikle Akdeniz, Karadeniz ve Balkanlar'a doğru bağlarını ve ilişkilerini artırabildiği dönemlerde İstanbul dünyanın en önemli şehirleri arasına girmektedir. Yukarıda bahsi geçen tarihî dönemler bu açıdan da İstanbul'un en geniş ağlara sahip olduğu ve dolayısıyla bünyesinde dünyanın tüm etnik, dinî, entelektüel, kültürel ve iktisadi ürün çeşitliliğini taşıdığı devirler olmuştur. Yeni dünyanın, Atlantik ticaretinin ve Avrupa Aydınlanma'sının ortaya döktüğü yeni şartlar İstanbul kadar bütün Akdeniz-Karadeniz ağına bağımlı şehirleri etkilemiş ve rollerinin değişmesine sebep olmuştur.[7] Bu değişimin artık tüm açıklığı ile görülür olduğu özellikle XIX. yüzyıldan günümüze uzanan zaman dilimi İstanbul gibi şehirlerin bu yeni duruma adaptasyon uğraşısının bir tarihi olarak değerlendirilebilir.

İSTANBUL VE DÜNYA ŞEHİRLERİ

Önceki bölümde, İstanbul'un büyümeye elverişli jeostratejik yapısı ve dünya şehirleri ile ilişkisi üzerinde durularak dönemler itibarıyla genel olarak tarihî seyir

6 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. yüzyıllar: Dünyanın Zamanı,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2004.

7 Bkz. Peter Hall, *Cities in Civilization: Culture, Innovation and Urban Order,* London 1999.

4- Sultanahmet Camii ve Meydanı (Amsterdam, Rijks Müzesi)

5- Beyazıt Yangın Kulesi'nden İstanbul ve Marmara (Pardeo)

ortaya konulmaya çalışıldı. Bu süreçler tespit edilirken kullanılan deliller daha çok imgesel ve tarihî kayıtlara dayandırıldı. Bir anlamda kendi iç-dış ilişkilerine bakarak şehre dünyada bir yer biçilmiş oldu. Şimdi detaylara inip bu tasavvuru biraz daha somutlaştırıp diğer şehirler çerçevesinde mukayeseli bir şekilde incelemek gerekmektedir. Mukayeseye konu olacak şehirleri belirlerken her iki dönemde İstanbul ile karşılaştırılması mümkün olan Osmanlı coğrafyasından ve diğer coğrafyalardan farklı şehirler seçildi. İnceleme ise karşılaştırılacak şehirler için ilk elden ulaşabilecek bilgiler hesap edilerek üç kriter üzerinden yapıldı. Birinci kriter şehrin topoğrafik ve yerleşim özellikleri yani coğrafi konumu, temel topoğrafik özellikleri ve iç yerleşim biçimidir. İkincisi şehirlerin demografik gelişimleri yani nüfus büyüklükleri, etnik ve dinî çeşitliliğidir ve son kriter ise şehirdeki mimari yatırımlar ve estetik değerleridir. Hemen ifade edilmelidir ki, burada verilen her türlü rakamsal bilgiler yani şehirlerin alan büyüklükleri, nüfus toplamları çeşitli kaynaklardan elde edilen tahminlerdir; kesin bilgiler değildir. Özellikle nüfus tahminleri, ilk el kaynaklardaki çok değişken bilgiler ya da ipuçları arasından en makul bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır.

Mukayeseye konu olan şehirler, XV-XVIII. yüzyıllar arası için Osmanlı şehirlerinden Bursa, Edirne, Sofya, Selânik, Halep, Şam, Kahire ve Bağdat'tır. XVIII-XIX. yüzyıllar için ise bu şehirlere İskenderiye ve İzmir gibi liman şehirlerini de eklemek yerinde olacaktır. Genel olarak Osmanlı şehirlerini İstanbul'a göre gruplarsak bir grup 80.000-100.000'in üzerinde nüfusa sahip şehirler, bir grup kabaca 15.000-80.000 ve diğer grup da bundan daha az nüfusa sahip şehirler olarak tasnif edilebilir. Tabii ki nüfus, şehirlerin tasnifinde gözetilecek kriterlerden sadece biridir. Şehirlerin siyasi-stratejik konumu (başkent, eyalet ya da liva merkezi, sefer lojistik merkezi, şehzade şehirleri vb.) ya da ticari ilişkilerdeki yeri (gümrüklü şehirler, liman şehirleri, ticaret yolları üzerindeki şehirler, ham madde merkezleri vb.) ya da mimari-sanat ya da kültür çerçevesindeki durumu, bu tasnifte son derece önemlidir. Zira İstanbul tüm bu açılardan üst düzey öneme sahiptir ve diğer şehirlere de örneklik etmiştir.

Dünya şehirleri kategorisinden ise Venedik, Viyana, İsfahan, Agra, Pekin, St. Petersburg, Lizbon, Amsterdam, Londra ve Paris gibi şehirler temsil edici olacaktır. Özellikle ilk beş şehir klasik dünyanın yani erken modern dönemin, sonraki şehirler ise yeni dünyanın yani sanayileşme ve modern dönemin şehirleri olarak merkezî konumlara sahiptirler. İstanbul'un böyle net bir ikili dönemi olmadığını -en azından nüfus, ticari hacim, mimari yatırımlar, entelektüel seviye gibi kriterleri göz önünde bulundurursak- söylemek mümkündür. Fakat dünya şehirleri ve özellikle de Avrupa şehirleri açısından kabaca 1700'lü yılların öncesi ve sonrası birçok açıdan tam bir değişim ve dönüşüm dönemidir. Her ne kadar bu sürecin kökleri, sanat-estetik gelişmeler ve keşiflerin ortaya çıkardığı yeni ticari zihniyet açısından

6- Yeni Cami çevresi ve Boğaz

XV. yüzyıllara kadar geri götürülebilirse de sonuçları ve şehirlere etkilerinin görülmesi açısından 1700'lü yıllar kritik eşik olarak ortaya çıkmaktadır.

Topoğrafik ve jeostratejik özellikler açısından İstanbul'u tanımlayan en önemli birkaç unsur, önemli coğrafyaları birbirine bağlayan Boğaz'ı, Haliç'in korunaklı limanı ve çok büyük surlarıdır. İlk ikisi, hem ticaret hem de şehrin iaşesi yani beslenmesi için hayati önemi haizdir. Ne var ki şehrin güvenliği için de bir risktir ve fakat devasa büyüklükte ve dayanıklı surları sayesinde İstanbul neredeyse yüzyıllar boyunca bu riskten korunmayı başarmıştır. 22 km'yi bulan sur uzunluğu, 96 kulesi ve 40-50 kadar kapısı ile İstanbul surları zamanının ve bölgesinin en muhkemlerinden biridir. Yerleşim olanakları açısından 1.500 hektarlık suriçi büyüklüğü hem iskân hem de bostanlar/tarlalar sayesinde kısa dönemli geçimlik işlevini de üstlenen çok büyük bir alan sayılmalıdır. İlaveten, gerektiğinde surdışı alanların kullanımı ile İstanbul, bir taraftan Trakya'ya, diğer taraftan Galata'dan Karadeniz'e ve Üsküdar yoluyla Anadolu'ya doğru genişleme, bağlantı kurma imkânlarına sahip olmuştur. Özellikle Osmanlılar zamanında Eyüp, Sütlüce, Galata'dan Sarıyer'e ve Beykoz, Anadoluhisarı'ndan Kadıköy'e kadar olan bölgeler fetihten itibaren kullanıma açılmış, buralarda gittikçe artan oranda yerleşim imkânları ortaya çıkmıştır.[8]

Bu özellikler açısından yukarıda bahsedilen Osmanlı şehirleri, İstanbul ile aynı kategoride şehirler değildir şüphesiz. Örneğin, İstanbul'dan sonra en büyük Osmanlı şehri kabul edilebilecek ve "Ümmü'd-dünya" (Dünyanın Anası) olarak da anılan Kahire ya da Osmanlıların kullanageldikleri şekli ile "Mısr-ı Kahire"de bulunan surların çevrelediği alanın 300-350 hektar olduğu kaydedilmektedir. 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Halep'in 5 km uzunluğunda sura ve 9 sur kapısına sahip olduğu, kapladığı alanın ise Kahire'ye benzer bir şekilde 350 hektar civarında bulunduğu belirtilmektedir. Büyük şehirlerden Şam'da ise suriçi bölge 128 hektardır ve surlardan şehre giriş yapılan kapı sayısı 7'dir. Osmanlı coğrafyasının Batı yakasında yer alan Bursa, Edirne, Selânik, Sofya gibi şehirler ise sahip oldukları surlar ve

8 XVII. yüzyıl İstanbul suriçi ve Boğaz yerleşimlerinin kapsamlı anlatımı için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Yücel Dağlı v.dğr., İstanbul 2006, c. 1; Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. H. D. Andreasyan, nşr. K. Pamukciyan, İstanbul 1988.

7- Galata'dan Sarayburnu ve Boğaz

yerleşim alanı itibarıyla çok daha mütevazıdırlar ve 100 hektarı pek de geçmeyen bir yerleşim alanına sahiptirler.[9]

Burada bahsi geçen şehirlerin çoğu, örneğin Selânik, İzmir, Halep, Şam ve Kahire, denizlere ya doğrudan komşu ya da çok yakın bağlantısı olmakla İstanbul'a benzemektedir. Denizle bağlantısı biraz daha dolaylı olan ve dağ eteğinde kurulan Sofya ve Bursa gibi şehirler ise İstanbul'a topoğrafik olarak benzemeseler bile ticari yol ağlarında bulunmakla işlevsel olarak İstanbul'u andırırlar. Dolayısıyla liman ya da bölgeler arası ticari bağlantı noktalarıyla son derece stratejik şehirlerdir. Örneğin Edirne, Sofya ve Selânik gibi şehirler İstanbul'u ve dolayısıyla Ege ve Karadeniz'i Adriyatik'e bağlarlar. Tarihî *Via Egnatia* (Egnatia yolu) üzerinde olmak bu şehirler için son derece önemlidir ve bu, onların merkezî şehirler olma imkânını doğurmuştur. Halep ve Şam şehrinin özellikle İpek yolu ve Kahire şehrinin Baharat yolu üzerinde olması bunları, Çin ile Hindistan'ı Akdeniz ve oradan İstanbul ve Avrupa'ya bağlayan noktalar olarak çok önemli imkânlarla buluşturmuştur. Şimdi şöyle bir soru akla geliyor: Bütün bu şehirler İstanbul'a benzer bir şekilde uzak bölgeler arası bağlantı yollarında önemli merkezler ise, onları birbirinden farklı kılan unsurlar nelerdir? Şimdilik, önce demografik ve mimari-estetik bakımdan bu şehirlerin farklarını inceleyip sonra bu soruya tekrar dönmek ve bir cevap aramak daha isabetli olacaktır.

Nüfus büyüklükleri olarak bakıldığında Osmanlı şehirleri, 15.000 nüfustan küçük, 15.000-80.000 ve 80.000 üstü nüfusa sahip şehirler olarak tasnif edilebilir. Bu açıdan bakıldığında 1700'lü yılları esas alırsak, ticaret ağlarında bulunan Sofya, Ankara, Erzurum gibi şehirler ile şehzade şehirleri olarak bilinen Manisa, Amasya ve Trabzon 15.000 altında nüfusa sahip şehirlerdir. İstanbul'a liman şehirler olarak benzeyen Selânik ve İzmir ile Osmanlıların eski başkentleri Bursa ve Edirne gibi şehirler ise 15.000'den fazla ama 50.000'den az nüfusa

9 Bir kısım şehirlerin sur özellikleri için bkz. David Nicolle, *Saracen Strongholds 1100-1500: The Central and Eastern Islamic Lands*, Oxford 2009.

maliktir. 80.000-100.000 nüfustan fazla büyüklüğe sahip şehirler ise Emevî, Abbasî, Selçuklu, Eyyübîler, Fatımîler ve Memlükler gibi büyük devlet yapılarına payitahtlık yapan Şam, Kahire, Bağdat ve büyük liman şehri Halep'tir. Özellikle liman şehirleri 1700'lü yıllardan sonra daha hızlı büyümüşlerse de Anadolu ve Rumeli coğrafyasında 100.000'i aşan bir şehir vücuda gelmemiştir. Bu açıdan İstanbul tektir.[10]

Nüfus yapısı yani etnik ve dinî açıdan mevcut nüfuslarının durumuna bakıldığında ise neredeyse tüm Osmanlı şehirleri, İstanbul kadar olmasa da çok dinli ve çok etnikli şehirlerdir. Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Çingeneler gibi asli unsurlarla birlikte Katolikler ve diğer yabancı milletlerden kişiler az ya da çok çeşitli oranlarda Osmanlı şehirlerinde bulunmaktadır.

Mimari ve estetik olarak ise İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde de çok önemli miktarda ve nitelikte eserler vardır. Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce zengin mimari mirasa sahip Kahire, Şam, Halep gibi şehirler dahi Osmanlıların ilave ettikleri eserler ile daha da zenginleşmiş bir mimari özellik kazanmışlardır. Osmanlıların fethi sırasında zaten harap olan ya da küçük yerleşim birimleri şeklindeki şehirlere de bu dönemde pek çok eser kazandırılmış gözükmektedir. Örneğin XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın yaptığı eserlerin coğrafi dağılımına bakılırsa gerek padişahların, gerek hanım sultanların ve gerekse de üst düzey bürokrat ve şehir ileri gelenlerinin bu sürece katıldığı görülecektir. Mimar Sinan'ın en fazla eser yaptığı şehir şüphesiz İstanbul'dur ve fakat Sofya, Saraybosna, Bursa, Edirne, İzmir, Manisa, Erzurum, Ankara, Halep ve Şam gibi çeşitli şehirlerde de nitelikleri ve büyüklükleri farklı nice eserleri inşa ettiği bilinmektedir. XVII-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul'da büyük mimari eserler inşası nispeten azaldıysa da daha ufak çaplı külliyelerin ve bağımsız kütüphane, çeşme, ikamet mekânlarının yapımına devam edilmiştir. Bahsi geçen şehirler açısından da durum bundan farklı değildir. Çok büyük yatırımlar ve sürdürülebilir olması için akarlar gerektiren külliye ve imaretler diğer şehirlerde, İstanbul kadar yaygın değildir, ama yok da değildir. Özellikle Bursa, Edirne, Manisa, Şam gibi şehirlerde büyük bazı külliyeler vardır. Daha yaygın olan mimari eserler ise, cami, medrese ve hamam gibi yapılardır. [11]

Özetle İstanbul, tarihi boyunca nüfus büyüklüğü açısından Osmanlı şehirlerinin en kalabalığıdır. Birkaç şehir hariç, bu büyüklük Osmanlı şehirlerinin en az on katı kadardır. Nüfusun yapısı açısından ise nispeten daha çeşitli bir nüfusa sahip olmasına rağmen (yaklaşık olarak yarısı ya da biraz daha fazlası Müslüman ve kalanı çok farklı dinî ve etnik yapılardır) diğer Osmanlı şehirlerinde de benzer bir çeşitlilik ve birlikte yaşam kültürü vardır. Genel olarak Balkanlar'a ve Ege sahillerine gittikçe Müslüman-gayrimüslim oranı ikincisinin ve Anadolu'ya uzandıkça ise birincisinin lehine nüfus yapısı değişmektedir. XIX. yüzyıl sonuna kadar İstanbul'da bu oran dengeli bir yerde durmuş gözükmektedir.

Mimari açıdan ise, Osmanlıların şehir kurma ve şehirleşme âdetlerine paralel olarak büyük bina siteleri, ibadethane ve diğer kamu binaları ve çarşıları sultanlar, üst düzey bürokratlar ve ileri gelen kişiler tarafından bahsi geçen şehirlerde finanse edilip inşa edilmiştir. Fakat hacim ve miktar olarak hiçbir şehir İstanbul'daki imar yatırımları mesabesine ulaşamamıştır. İstisnası, bahsettiğimiz gibi eski Osmanlı payitahtları Bursa ve Edirne ile Şam, Kahire, Bağdat gibi şehirlerdir ama onlar dahi İstanbul ile boy ölçüşebilecek evsafta değildir.[12]

Erken modern dönemde, Avrupa şehirleri için de durum buna benzer. Lizbon şehri Avrupa'nın Atlantik'e açılan bir kapısı olarak XV-XVI. yüzyıllarda önemli şehirlerden biri idi. Uzak Doğu'dan, Hindistan'dan ve Akdeniz'den gelen ürünlerin dağıtım ağları üzerinde bulunuyordu. 1520'lerde 65.000, 1600'lerde 165.000 nüfusa sahip bu şehrin güvenliğini temin eden surlar ise 77 kuleden ve 34 kapıdan oluşuyordu. Lizbon, yeni dünyanın keşfine sebep olan coğrafi keşifler için -özellikle de Vasco da Gama'nın yolculukları için- önemli bir şehir olmuştur. XVII. yüzyılda Amsterdam ve Londra'ya rolünü kaptırana kadar da Avrupa'nın en önemli şehirlerden biri olmaya devam etmiştir.[13] Venedik, Lizbon'dan önce Adriyatik ve Akdeniz ticaretini elinde tutan diğer önemli bir şehirdir. İstanbul ile özellikle Bizans zamanında çok büyük ticaret yapan Venedikliler, Osmanlılarla girdikleri güç mücadeleleri ile Akdeniz'deki eski nüfuzlarını kaybetmişler, coğrafi keşiflerin sonucunda da Atlantik ağına dâhil olan şehirlere gücünü emanet etmişlerdir.

10 Cem Behar (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927,* Ankara 1996.

11 Ekrem Hakkı Ayverdi, İ. Aydın Yüksel, *İlk İki Yüz Elli Senenin Osmanlı Mimârisi*, İstanbul 1976; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri*, İstanbul 1989; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri,* IV c., İstanbul 1977-82.

12 Aptullah Kuran, "A Spatial Study of Three Ottoman Captials: Bursa, Edirne, and Istanbul", *Muqarnas*, 1996, c. 13, s. 114-130.

13 John Julius Norwich, *The Great Cities*, London 2009.

8- İstanbul panoraması: Üstte: Beyazıt'tan, eski İstanbul (Sultanahmet'ten Süleymaniye'ye), Haliç, Galata-Pera, Dolmabahçe, Üsküdar, Haydarpaşa ve Marmara Denizi

Venedik, 1600'lerde sahip olduğu 150.000 kadar nüfusu ile yine de bir ada şehir olarak tarih boyunca önemini hep muhafaza etmiştir. Jeostratejik olarak İstanbul'a çok benzeyen bu şehir, özellikle X-XV. asırlar arasında İstanbul ile ya ortak ya da rakip olarak başa baş gitmiş sonraki yüzyıllarda ise İstanbul'un birçok açıdan gerisinde kalmıştır. 1900 yılları başlarında 2.000.000'luk nüfusu ile Avrupa'nın Londra, Paris ve Berlin'den sonra en kalabalık şehri olan Viyana ise 1700'e kadar 50.000-100.000 ve 1800'e kadar da 250.000'i aşmayan nüfusu ile İstanbul'a göre oldukça küçük bir şehir olarak kalmıştır. Tuna Nehri üzerinden bulunan ve nehrin imkânlarından yararlanan, uzun bir tarihe ve kültürel öneme sahip şehir, 1800'lerde Avrupa'nın merkezi olabilmiştir.

Dünya şehirleri arasında, özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda İstanbul'a coğrafi olarak yani bir boğaz ya da nehir kenarında kurulma anlamında en yakın iki önemli merkez Agra (ya da Ekberabad) ve İsfahan'dır. 1500 ve 1600'larda Ekber, Cihangir ve Şah Cihan gibi hükümdarlara payitahtlık yapan Agra, Yamuna Nehri kenarında kurulmuştur. Özellikle Taç Mahal ile dünya mimari mirasının en önemli eserlerinden birine de ev sahipliği yapmıştır. 38 hektarlık bir alanı kaplayan kalesinin 4 kapısı mevcuttur. Agra, XVII. yüzyıl sonlarında Delhi (ya da Şahcihanabad) başkent ilan edilene kadar da Hindistan bölgesinin önemli bir ticari merkezi olarak büyük ve nüfuzlu bir şehir olmayı sürdürmüştür. Her ne kadar 1500'lerden 1720'lere kadar Safevîlerin payitahtlığını yapmış olan İsfahan da estetik ve ticari merkezliği dolayısıyla dönemin önemli bir şehri ise de Agra'nın, 1630'larda, İsfahan'ın iki katı büyüklüğünde bir şehir olduğu belirtilmektedir. İstanbul ise o dönemde her iki şehirden daha öte bir büyüklüğe sahip gözükmektedir. Özellikle de içinde bulundukları coğrafyanın genel nüfus kalabalıkları ile göreceli olarak düşünüldüklerinde, durum daha iyi anlaşılır. İsfahan'ın nüfusunun 300.000-500.000 aralığında tahmin edildiği dönem olan 1650'lerde Agra ve İstanbul'un nüfusunun 500.000'in üzerinde olduğu bilinmektedir. Ayrıca, 1700'lerden sonra İsfahan ve

Altta: Galata'dan Haydarpaşa, Topkapı Sarayı, Ayasofya, Sultanahmet, Nuruosmaniye, Beyazıt Camii, Beyazıt Yangın Kulesi, Süleymaniye ve Fatih Camii'ne kadar Fatih semti (Diez-Glück)

Agra siyasi nüfuz özelliklerini kaybederken İstanbul ise uzun başkentliğine devam edecektir. Delhi, Agra'nın ve Tahran, İsfahan'ın yerini XVIII-XIX. yüzyıllarda alarak İstanbul ile mukayese edilebilecek şehirler konumuna geçeceklerdir.

XVI-XVII. yüzyılın Uzak Doğu coğrafyasındaki en önemli şehirler ise şüphesiz Çin İmparatorluğu'nun başkenti Pekin ve Japon İmparatorluğu'nun başkenti Kyoto'dur. Pekin 1409 yılında başkent olmak üzere inşa edildikten sonra 1550 yılında muhtemelen 1.000.000'a yakın nüfusu ile dünyanın en büyük şehri olmuştur. Surları ile meşhur şehrin kapladığı alan ise 6.200 hektardır ki İstanbul'un kapladığı alanın yaklaşık dört katıdır. Nüfus olarak ise çeşitli tahminler bir arada düşünülerek (zira bir kısım araştırmacılar 1650'li yıllar için Pekin'in 600.000-700.000 nüfus barındırdığını söylemektedir) Pekin ve İstanbul'un birbirine yakın nüfusları olduğu tahmin edilebilir. Kyoto şehri ise, Edo yani Tokyo şehrine başkentliği fiilen emanet edeceği XVIII. yüzyıl öncesinde yani 1650'lerde yaklaşık 500.000 tahmin edilen nüfusuyla şüphesiz yine önemli şehirlerden biridir. Edo, 1750-1800 yıllarında 1.000.000'u aşan nüfusuyla Pekin ve tabii ki dönemin çok hızlı büyüyen Londra'sı ile birlikte dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri hâline gelmiştir.

Modern dönem dünyasının batı yakasında ise coğrafi keşifler sonrası açılan Atlantik ve yeni dünyanın imkânlarından istifade edip klasik liman şehirlerinin yerini alan ve sadece ticaret ile değil, sanayi ve finans ile de kendilerine alan açan yeni şehirler ortaya çıkmıştır. Stockholm ve Amsterdam bu tip şehirlerin öncülerindendir. Amsterdam 1600'lü yıllardan başlayıp 1700'lü yıllara kadar görülmemiş bir büyüme hızına ulaştı; 1600'larda 30.000 olan nüfusu örneğin 1700'lerde 200.000'lere erişti. Asya, Afrika ve Amerika'nın ticari ağlarının buluştuğu şehir oldu. 1700'lere gelindiğinde ise tüm bu özelliklerini, nüfusunu ve zenginliklerini Londra'ya devretti. Londra 1500 başlarında 75.000 civarında olan nüfusunu 1600 başlarında 220.000'e, 1650'lerde 450.000'e ve sonraki yıllarda yani 1800'lerde 1.000.000 civarına ve 1850'lerde 2.000.000'un üzerine çıkardı. Oysa İstanbul,

9- XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı İstanbul'u ve dünya şehirleri (Harita: Oğuz Kallek)

bu şehirlerle kıyas edildiğinde benzer dönemlerde yani 1650'lerden 1850'lere kadar neredeyse stabil bir nüfus miktarına ya da nüfus büyüme hızına sahip oldu.

Banka ve finans alanlarındaki mahareti Londra'yı dönemin dünya başkenti yaptı demek abartma sayılmamalıdır. 1666'daki büyük yangın sonrasında da hem altyapı hem de mimari yapılar anlamında yeni bir şehir oluşturma imkânı elde eden Londra 1910'lı yıllara 7.000.000-8.000.000 nüfus ile girmiş, 1920'lerden sonra ise gücünü, nüfusu ve finansal kapasitesi kendisini geçen New York'a devretmiştir. Avrupa'da çok önemli bir diğer şehir olan Paris ise 1700'e kadar 500.000'e yakın nüfusu ile İstanbul'un gerisinde bir kalabalığa sahip iken 1800'e gelindiğinde 600.000'e yakın nüfusu ile İstanbul ile benzer bir özellik kazanmış, ama daha sonra 1850'lerden itibaren 1.000.000'u aşan nüfusuyla İstanbul'u geride bırakmıştır.[14] Paris ve İstanbul'un mukayesesini yapan XVII. yüzyıl seyyahları örneğin, Thévenot ve du Mont, İstanbul'un büyüklüğünün Paris'in iki katı olduğunu söylemektedirler.[15]

Diğer Avrupa şehirleri örneğin Dublin, Kopenhag, Edinburgh ve hatta St. Petersburg yine 1650-1700'lü yıllardan sonra önemli şehirler hâline gelmişlerdir ve fakat bu, onların nüfuslarından ya da topoğrafik-coğrafi özelliklerinden ziyade estetik, sanat ve entelektüel merkezlere dönüşmelerinden kaynaklanmıştır. Yeni zenginlikler ve hızlı gelişen sanayi ve finans şehirleri başka şehirlere de yeni roller biçmiş, bu tür şehirler kültürel yatırımlara ve entelektüel yaşamlara sahne olmaya başlamıştır.

Tüm bu coğrafi, demografik ve mimari yapılar mukayesesi ile ortaya çıkan sonuçlara göre, hem Osmanlı hem de diğer coğrafyadaki şehirlerden birçoğu İstanbul'a bir şekilde benzemektedir: Boğaz-deniz kenarında olmak, jeostratejik ve siyasi-sembolik konum, devasa sur ve geniş suriçi alanına sahip olmak, yerleşim için surdışında bölgelere açılabilmek, ticari ağların ortasında bulunmak, nüfus büyüklüğü ve yapısı açısından çeşitlilik barındırmak ve nicelik olarak az olsa da niteliksel olarak abidevi mimari eserlere sahip olmak. Bir farkla ki İstanbul bu özelliklerin hepsine sahip iken diğer şehirler sadece bazı özellikleri kendilerinde barındırmaktadır.

II. Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra burayı payitaht yapmaya karar vermesi, İstanbul'un sabit

14 Peter Clark, Bernard Lepetit (ed.), *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe,* Aldershot 1996.

15 Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 436.

10- İstanbul: Sultanahmet Cami, Ayasofya Cami ve Topkapı Sarayı

avantajlarını ve kapasitesini ileriye taşıması için en önemli adımlardan biriydi. İstanbul zaten 1.000 yıldan fazla bir süre Bizans'ın payitahtlığını yapmıştı ve buna devam etmesi, şehrin potansiyellerinin açığa çıkması için çok önemli bir karardı. Böylece, diğer şehirlerle siyasi konumu çerçevesinde bir ağı şimdiden kurmuş olacaktı. Bunu besleyen ikinci önemli unsur, II. Mehmed ve II. Bayezid'in fetihlere devam etmeleri ve Akdeniz-Karadeniz havzalarının hâkimiyetini ve güvenliğini tamamen sağlamış olmalarıdır. Böylece İstanbul, diğer şehirler ile ticari-iktisadi bağlarını da kuracaktır. Osmanlıların fetihle birlikte hemen başlattığı şehri imar ve iskân faaliyetleri ise siyasi ve iktisadi ağları besleyerek şehre teveccühü artırmış, yani zihnî ve bedenî göç ağlarının da oluşmasını sağlamıştır. Bunlara ilaveten fetihle birlikte kazandığı dinî-kutsal algı ve sembolik değerle patriklik kadar ve ondan daha fazla hilafet merkezi olarak tüm dünyada itibar kazanması İstanbul'u diğer şehirlerden ayırmış ve birçok özelliği ile onu zamanının merkezî şehirleri arasında konumlandırmıştır. Bizans'ı uzun bir dönem ayakta tutan İstanbul'un surları idiyse, Osmanlıları son zamanlarına kadar uzun bir süre ayakta tutan da İstanbul'un bu muhkem merkezî konumu ve güvenli-huzurlu şehir yaşamı olabilir. Nihayet XIX. yüzyılda belediye/vilayet nizamnameleri ile İstanbul'a yapılan müdahaleler yani şehrin tüm faaliyetlerinin merkezîleşmesi, şehir formunun planlanması, işlerin bürokratikleşmesi gibi süreçler, imparatorluk İstanbul'unun modern ya da ulus devlet konjonktürüne adaptasyonunu amaçladıysa da karşı karşıya kalınan artık yepyeni bir dünya idi ve İstanbul bu anlamda kenarda kalmıştı.

İSTANBUL'UN UZUN ASRI: DÜNYA VE TÜRKİYE ÖLÇEĞİNDE

ALİM ARLI*

İstanbul iktisadi ve siyasi etkileri geniş bölgelere yayılan bir şehirdir ve ona bunu sağlayan, coğrafi konumunun eşsizliğidir. Önemi daha çok coğrafi konumuyla ilgili olan İstanbul, iki kıtayı birleştiren bir eklem kent olarak stratejik deniz yollarının kilit noktasındadır. Şehir, Ege ve Karadeniz'i birbirine bağlayan Marmara Denizi'nin kuzeyindeki muhkem bir bölgede ve jeostratejik önemi tartışmasız Boğaziçi'nin iki yakasındaki toprakların güney kanadında kurulmuştur. İki büyük denizin biyolojik özelliklerini uzlaştıran Marmara Denizi gibi İstanbul da, Ege ve Karadeniz bölgelerinin kültürel ekolojisinin iç içe geçtiği bir yerdir. Anadolu toprakları ve Balkanlar üzerinden Doğu Avrupa bu kentin iktisadi ve siyasi etkinlik sahasının içindedir. İki kıtaya yayılmış pek çok kenti birbirine bağlayan etkinliklerin ve geçiş yollarının toplanma yeri olarak İstanbul, aynı zamanda sayısız sosyal ağlar üzerinde bulunan hayati bir köprüdür. İstanbul'un şansı ve şansızlıkları bir yönüyle bu karmaşık formüldedir. İstanbul; bir liman kenti, ordu kenti, iki imparatorluğun merkezi olan siyasi bir kent, ulus-aşırı kolonyal ağların buluşma noktası olan bir ticaret kenti, finans kenti, sayısız orta ve yükseköğretim kurumuyla bir eğitim kenti ve sahip olduğu etnodinsel çeşitliliğin merkezi olarak aynı zamanda bir kültür kentidir. Kentin tarihinde bu özellikler iç içe gelişmiştir. İstanbul, özelleşmiş kent tanımlarına direnen bir çeşitlilikteki karmaşık özellikleri üzerinde toplamış, farklı tarihsel katmanların sürekli canlı kalabildiği ortakyaşarlığı üretmiş bir kenttir. Bu zengin tarihsel ve coğrafi özellikleri bir yandan eklektik, diğer yandan sentetik biçimlerde temsil eden ve farklılıkları toplayan (*assemblage*) nadir bir kent örneğidir. Şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimlere bakıldığında her dönemde farklı bir İstanbul ile karşılaşılır. İstanbul bütün bu coğrafi ve sosyotarihsel farklılıkların toplamıdır. Bu yazıda onun yakın dönemine odaklanarak, son yüzyıl içindeki kapsamlı sosyolojik dönüşümü anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

XIX. YÜZYIL BAĞLAMI VE MODERN KENT

Osmanlı tarihinin son zamanlarındaki demografik hareketlilik *yeni* İstanbul'un oluşumunu tayin etmiştir. Geç XIX-erken XX. yüzyılın demografik hareketleri yüzyıl dönümünün sosyoteknolojik gelişmeleriyle iç içe geçerek, Cumhuriyet dönemi İstanbul'unun öyküsünün genel hatlarını ortaya çıkarır. Demografik hareketler nüfusun iç yapısındaki değişimleri, kamu sağlığı (hıfzıssıhha) kurumlarının oluşumunu, savaşlardan ve coğrafi ayrılıkçılıktan kaynaklanan büyük göç hareketlerini ve nüfusun etnodinsel bileşenlerini içerir. Sosyoteknolojik süreçler art arda gelişen teknosanayi devrimlerinin çok yönlü etkilerini tanımlar. Kentin iktisadi, mekânsal, kültürel ve idari süreçlerini nasıl dönüştürdüğünü ve böylece sosyotarihsel değişimin hangi yörünge ve çerçeveler içinde geliştiğini sosyoteknolojik değişim çerçevesi içinde anlamlandırmak kent tarihini daha anlaşılır kılar. Büyük yangınlar ve sonrasında ortaya çıkan imar hareketleri, demiryollarının yayılması, yenilenen limanlar, telgraf, telefon ve elektriğin kent hayatına girişi, lastik tekerli araçların kent makroformunu şekillendirmeye başlaması, iletişim teknolojilerinin evrimi kentin değişiminde özgün güzergâhlar izlemiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmelerini kuşatan kültürel dönüşümler ise ideolojik mücadeleler, çatışmalı siyasetler ve yönetim mimarisini şekillendiren kararlar bağlamında anlaşılabilir. Bu yazıda kentin çatışmalı ve kopuşlarla

* İstanbul Şehir Üniversitesi

şekillenen yakın tarihi ve onu geçmişten geleceğe taşıyan sosyal süreçler ele alınacaktır.[1]

XIX. yüzyılın büyük güçler arasındaki hegemonya kavgasında kırılganlaşmış çok uluslu bir imparatorluğun başkenti olarak İstanbul, bu mücadelenin odağında olmuştur. Askerî-tarımsal imparatorluklar döneminin göz alıcı kentlerinin başında gelen İstanbul, bu dönemde ortaya çıkan yeniliklere ayak uydurmak zorunda kalan bir şehirdir. Bu dönemde genişleyen kapitalist pazarlara mal üreten ve sanayi devrimlerine ev sahipliği yapan yeni şehirler ve ekonomileri yükselen yerleşme tipini temsil eder. Modern ulus devletlerin başkentleri ise mimariden planlamaya kadar dönemin iktidar sembolizminin mekânlarıdır. Üretimdeki patlama sonucunda iaşe tedariki sorunu geride bırakılınca, büyük nüfusları barındıran yerleşmelerin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Avrupa ve Amerika'daki artan nüfus ve şehirleşme yeni bir kent formunun doğuşunu ifade etmekteydi.[2] Kömür enerjisine dayalı bir sanayileşme ve üretimin kent ortamlarını yaşanamayacak düzeyde kirletmesi, yetersiz altyapı ve halk sağlığı alanında ortaya çıkan tehditler bu kentleşme biçiminin en somut sonuçlarıydı. Kentsel hizmetlerin ne türden bir yönetim sistematiği içinde yapılanacağı, yetki ve sorumlulukların hangi kurumlar arasında paylaşılacağı uzun bir öğrenme süreci sonucunda şekillenmiştir. Kapitalist kentsel kalkınma düzenine alternatif kent ütopyalarının artışı, kömür-kent ve fabrika kentlerindeki toplumsal düzene muhalefetin başka bir biçimi olarak okunabilir. Kapitalist genişlemenin egemen olduğu kentsel formlarda sosyal reform çağrıları ve çabaları bu çerçeve içinde ortaya çıkmıştır. Kentsel yönetim ve yerel kurumların oluşumu, nüfusun ayrıntılı sayımını, halk sağlığı politikaları için yeni bürokratik yapıların ortaya çıkışını, modern belediyecilik faaliyetlerinin başlamasını mümkün kılmıştır.[3]

Buharlı makine, döner çıkrık ve metalürjideki yeniliklerin eşlik ettiği ilk büyük Sanayi Devrimi çeşitli İngiliz kentlerinde serpilmiştir. Mülksüzleşmiş köylülerin akın ettiği bu şehirler ücretli endüstriyel emeğin örgütlendiği yerler olarak yeni toplumun somutlaştığı mekânlardı. Sanayileşmiş bir kentin üç büyük aktörü maden ocağı, fabrika ve demiryoludur. Çalışanların tek odalı barakalarda büyük nüfuslarla yaşadıkları kötü yaşam koşulları, sağlık sorunları ve büyük sayılardaki çocuk emeği sömürüsü yüzyılın genel durumunu tanımlar. Manchester, Chicago, Londra, Detroit, Paris, New York, Rhine-Ruhr bölgesi metropollerinin büyüyen üretim güçleri ve artan nüfusları sınai modernliğin kurum ve yapılarını ortaya çıkarmıştır. Kapsamlı dönüşüm ise 1860'lardan itibaren yaşanan ve "İkinci Sanayi Devrimi" olarak adlandırılan gelişmelerle şekillenir. Elektriğin, içten yanmalı motorun, çelik dökümün, telgraf ve telefonun, bilimi temel alan kimyasal üretimlerin, petrokimya sanayinin ve bir süre sonra lastik tekerli araçların doğuşu ile kentlerin doğası kökten dönüşür.[4] Manchester ve Chicago gibi şehirler büyük üretim güçlerinin yoğunlaştığı yerlerken, kültürel gelişmeler açısından Paris, XIX. yüzyıl modernliğinin tartışmasız başkentidir. Baron Haussmann döneminde yapımına başlanan dev bulvarlar, pasajlar, büyük fuar alanları, mutenalaştırma uygulamaları, yeni inşaat teknikleriyle "yaratıcı yıkım" ideolojisini temsil eden bu kent, modernist planlamacılığın büyük bir laboratuvarı olarak temel esin kaynağıdır.[5]

Bu on yıllar boyunca İstanbul, üretim tarzı bakımından küçük imalathanelerin ve ticaretin egemen olduğu bir imparatorluk merkezidir. Kent, uzun yüzyıllar boyunca Avrasya coğrafyasının en büyük kentlerinden biri olarak etkin siyasi önemini de devam ettirmektedir. Fransız Devrimi'nden Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşüne kadarki zaman dilimi, jeopolitik ve iktisadi güç ağırlığının Batı Avrupa'da yoğunlaştığı bir dönemdir. İstanbul, Viyana Kongresi sonrası icat edilmiş "Şark sorunu" etrafında gelişen siyasi çalkantılarla baş etmeye çalışan imparatorluğun her anlamıyla merkezî bölgesiydi. Artan Rusya baskısı sonucu çıkan savaşlarda büyük topraklar kaybedilmiş, imparatorluk maliyesi geri dönüşü olmayan bir darboğaza sürüklenmiş, Balkan ve Kafkas savaşları sonucunda imparatorluğun iç bölgelerine doğru büyük göç dalgaları ortaya çıkmıştır. İmparatorluk üzerinde artan Rusya baskısının en büyük nedenlerinden biri, kendisini Ortodoks Bizans'ın doğal devamı olarak gören Çarlık Rusya'sı için, iki stratejik Boğaz yolunun

1 Sosyo-teknolojik süreçler için bkz. Steve Woolgar, "Science and Technology Studies and the Renewal of Social Theory", *Social Theory and Sociology: The Classics and Beyond*, ed. Stephen P. Turner, Cambridge 2008, s. 235-255.

2 Adna Ferrin Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century: A Study in Statistics*, Ithaca 1963 (1. bs. 1899).

3 Michel Ragon, *Modern Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, çev. M. A. Erginöz, İstanbul 2010.

4 Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, New York 1961, s. 446-481.

5 David Harvey, *Paris: Modernitenin Başkenti*, çev. Berna Kılınçer, İstanbul 2012; David Harvey, "The Right to the City", *New Left Review*, 2008, sy. 53, s. 23-40. II. Dünya Savaşı sonrası New York'u, Uzak Doğu'nun dev metropolleri Haussmannizasyon düşüncesinden derinden etkilenecekti.

1- Mühendis Hübner'in II. Abdülhamid'e sunduğu İstanbul haritası (İÜ, Nadir Eserler Kütüphanesi, Haritalar Bölümü)

kilit şehri olan İstanbul'un siyasi önemidir. Bu baskıların savaşa dönüştüğü her durumda savaştan kaçan Müslüman nüfusun ilk ayak bastığı yer de İstanbul olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısı, imparatorluk üzerindeki Rusya baskısının en üst düzeye çıktığı dönemdir ve baskılardan en fazla etkilenen şehir diğer Balkan şehirleriyle birlikte İstanbul'dur. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuzey ve doğu Karadeniz toprakları üzerinden geri çekilmeye zorlamış ve bunu başarmıştır. Birleşik Krallık ise Osmanlı'nın güneydeki Arap coğrafyası ve sıcak deniz bölgelerindeki toprakları üzerinde kolonyal emeller gütmekteydi. İmparatorluğun karşısında yükselen bu iki büyük imparatorluk gücünü durdurmak için başta Panislamizm olmak üzere farklı siyasi araçlar icat edilmiştir. Rusya içinde ve İngiliz sömürgelerinde yaşayan çok sayıdaki Müslüman toplumu etki altına alabilmek için halifelik, İstanbul merkezli etkin bir kuruma dönüştürülmüştür. Sultanın siyasi kimliğinin yanı sıra dinî sembolizmi derin bir sıfat olan halife de etkin şekilde kullanmaya başlanır. Böylece İstanbul, imparatorluğun yıkılışına kadar, İslam birliği söylemiyle tüm İslam dünyasının en önemli siyasi merkezi hâline gelmiştir. Yine Kahire ile birlikte, dünyanın pek çok bölgesinden önemli Müslüman entelektüel ve din adamlarının toplanma merkezine dönüşmüştür.[6]

Dönemin uluslararası konjonktürünün imparatorluk içindeki siyaseti değişime zorlayıcı etkileri yanında; kentin altyapı, ulaşım, yönetim alanlarındaki sorunları da yönetimi, imparatorluk genelinde yeni bir kentsel imar fikrini olgunlaştırmıştır. Bu bakımdan XIX. yüzyıl İstanbul'una ilişkin genellikle Şarkiyatçı kalıpların hâkim olduğu anlatı ve eserler vardır. Batı Avrupa metropollerindeki yenilikler ilgiyle takip edilse ve terakki söylemi içinde kavranmaya çalışılsa da, bu gelişmeler İstanbul'un siyasi önemini azaltmamıştır. O dönemde İstanbul'u gören ya da orada yaşayan ve aynı zamanda döneminin önemli Avrupa metropollerinden haberdar Arap entelektüeller için İstanbul hâlâ merkezî önemini koruyan bir şehirdir. Bu merkezîlik algısı imparatorluğun son dönemlerinde tedricen ademimerkezîleşme fikrine dönüşmüştür.[7]

6 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford 2001, s. 121-160, 258-307.

7 Ilham Khuri-Maqdisi, "Ottoman Arabs in Istanbul, 1860-1914: Perceptions of Empire, Experiences of the Metropole through the Writings of Ahmad Faris al-Shidyaq, Muhammad Rashid Rida, and Jirji Zeydan", *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki ve Dimiter Angelov, Cambridge 2013, s. 159-182.

2- II. Abdülhamid devri İstanbul panoraması (Guilaume Berggren, *Constantinople*, Hilmi Şenalp Arşivi)

MODERNLİĞE GEÇİŞİN SANCILARI

İstanbul, iç içe yaşadığı ve yaşattığı çoklu zamanlar, deneyimler ve yapılarla çelişkili bir modernlik öyküsü ortaya çıkarmış özgün bir kenttir. Değişen nüfus yapısı, aldığı göçler, yaşanan savaşlar, teknolojik değişimlerle artan yeni ulaşım aracı ve altyapı sorunları, farklılaşan konut ve sokak-cadde dokusu, banliyölerin gelişimi, değişen tüketim kültürü, hane halkı yapısının değişimi, eğitim kurumlarının yaygınlaşması bu özgünlüğün parçalarıdır. Bu bölümde, kentin Cumhuriyet dönemine devrolacak meselelerine odaklanılacaktır.

XIX. yüzyıl boyunca yoğun göç alan kentin, yönetimi ve altyapı yatırımları için gereken bilgi ve finansman kaynakları sınırlıdır. Büyük ölçekli yatırımlar için doğrudan yabancı yatırıma bağımlılık söz konusudur. Değişimleri gösteren örnekler daha çok devletin bürokratik modernleşmesini temsil eden büyük binalar, saraylar, yeni ordu kışlaları ve köprülerde somutlaşmıştır. Özellikle İstanbul'un ahşap yapı stokunun birbiri ardına yaşanan büyük yangınlarda yok olması imar yönetmelikleri alanında yeni arayışları başlatmıştır. Bu sürede pek çok imar yönetmeliği çıksa da uygulanma alanları ve yayıldıkları ölçek sınırlı kalır. XIX. yüzyıl İstanbul kent tarihi yazarları, çoğunlukla Londra ve Paris gibi şehirlerdeki kapsamlı dönüşümlerle karşılaştırarak, planlama girişimlerini genellikle iyi niyetli ancak bilgi altyapısı açısından eksik, karar alma gücü bakımından mütereddit ve altyapı değişimi için gereken bürokratik kapasiteden yoksun olarak nitelemişlerdir.

Bu dönemde Avrupa ve ABD'nin, Sanayi Devrimi'nin niteliksiz konut dokusuna sahip ve altyapı ihtiyaçları üst seviyedeki kentlerinde önemli değişimler yaşanmaktaydı. Bir yandan şehircilik biliminin geliştirilmesine dönük arayışlar birçok ülkede hız kazanırken, diğer taraftan karşı şehircilik hareketlerinin fikirleri uygulanma alanları bulmaya başlıyordu. Demiryolları ile dışa doğru yayılan kentler, banliyö yerleşmeleriyle konut ve işyeri arasındaki mesafenin açılması deneyimini yaşamaktaydı. Howard'ın ızgara plana karşı geliştirdiği ve insani ölçek yaklaşımını planlamaya dâhil eden radyosantrik bahçeşehir düşüncesi İngiltere'de ilk uygulamalarına kavuştu. Bu fikir ABD'de pek çok yerde uygulandı. Yine kentsel yığılma olgusu daha fazla sorgulanır hâle gelmişti. Özellikle İngiltere'de yayılmış kent ve müstakil ev düşüncesi kuvvetli bir entelektüel ve bürokratik destek bulmaya başlıyordu. Bu tür bir organik şehircilik düşüncesinin yanı başında makine fikrinden ilham alan ve endüstriyel kentin ulaşım sorunları ile toprak mülkiyeti sorunlarını analiz ederek yeni modeller öneren doğrusal kent düşüncesi de gelişiyordu. Özellikle eski şehirlerin nasıl planlanacağı konusunda Eugéne Hénard'ın artan trafik sorununa geliştirdiği kavşak sistemi ve araç akışı önceliğini kabul eden yaklaşımı lastik tekerli ve motorlu şehrin ilk girişimlerindendi. Taylorizmden fordizme geçilen bu dönem dışa doğru patlayan sanayi kentini simgeler.[8]

Bu dönemde İstanbul, XIX. yüzyıl koşullarında yenilenen bürokratik kurumlar, mimari üslup arayışları ve yerel yönetim mekanizmaları alanlarında anlamlı değişimler yaşamıştır. Batı Avrupa ölçeğinde bir sanayi devrimi yaşamasa da, oluşan modern kentin kurum ve sistemlerine nasıl uyumlu hâle geleceğini arayan bir şehirdir. İmparatorluğun başkenti olan kent sadece siyasi ve bürokratik bir merkez değil, aynı zamanda en önemli finansal ve iktisadi bölgesidir. Basının yoğunlaştığı bir yer olması nedeniyle bir iletişim merkezi, imparatorluktaki her türlü değişimin etkilerinin ve sonuçlarının yoğun biçimde hissedildiği bir toplumsal laboratuvar gibidir. Kırım Savaşı, 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) ve Balkan savaşları sonrası yaşanan büyük göç hareketleri Osmanlı Devleti kadar kurulacak yeni Cumhuriyet'in milliyetçi ideolojisinin ve İstanbul'un etno-dinsel nüfus yapısının şekillenmesinde de etkili olmuştur. Yüzyılın sonuna doğru büyük savaşlar ardından yüksek oranda Müslüman nüfus göçü alan şehir XX. yüzyıla gelindiğinde ağırlıkla Müslüman Türk nüfusun hâkim olduğu bir

8 Ragon, *Modern Mimarlık*, s. 267-513.

şehir hâline gelir. Şehir aynı zamanda %40 seviyesinde Rum ve Ermeni Ortodoks, Yahudi, Latin kökenli ve diğer uluslardan toplulukların yaşadığı kozmopolit bir kent olma özelliğini devam ettirmektedir. Yükselen yeni bürokratik sınıfların siyaset ve yönetim süreçlerinde etkin hâle geldiği bu dönem, kentli orta sınıfların ortaya çıkışına da tanıklık eder. Milliyetçi uyanışı temsil eden XIX. yüzyılın çalkantılı sosyopolitik mirası XX. yüzyıl boyunca da kentteki etnik ve dinsel topluluklar arasındaki ilişkileri etkilemeye ve trajik göç hareketlerinin devam etmesine neden olur.[9]

Bu dönemde imparatorluk büyük güçler arasındaki iktidar mücadelesinde faydacı ancak hassas bir denge politikasına mahkûm olmuştur. İmparatorluğun içindeki farklılıkları bir arada tutma siyaseti artan uluslararası gerilimler sonucunda giderek kırılganlaşmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde imparatorluk maliyesi büyüyen savaş maliyetlerini taşıyamayarak uluslararası bir konsorsiyumun denetimine girmiştir. Altyapısal reform çabaları hep bu mali tutsaklığın sınırları içinde gerçekleşecektir. XIX. yüzyıl boyunca artan nüfusun yönetimi, diğer dünya kentlerinde yaşanan altyapısal değişimlere geçiş baskısı, sosyoteknolojik değişimlere uyum için gereken mali imkânlar arasında önemli bir uçurum vardır. III. Cumhuriyet Paris'inde Haussmann'ın öncülük ettiği kent reformu hareketi, otoriter bir yönetim kadar yeni mali araçlar icat etmekle mümkün olabilmişti. Haussmannizasyon fikri kısa sürede diğer dünya kentleri gibi İstanbul'a da ulaşmıştır. Ancak böylesi otoriter bir modernizmin kentsel yenileme programını yürütebilmek için imparatorluğun mali kapasitesi ve hukuki altyapısının yetersizliği aşikârdı. Haussmann, 1873'te kariyerinin sonlarında bizzat İstanbul'a gelir fakat daha sonra yatırımlar için Düyun-ı Umumiye benzeri bir mali yapı önermenin dışında planlama ve imar siyaseti bakımından etkili olamadan kentten ayrılır.[10]

Kent eski dönemlerden itibaren suriçi bölgesinin yanı sıra Eyüp, Pera ve Üsküdar da dâhil olmak üzere dört parçadan oluşmuştur. Kadıköy ve Boğaz köyleri geleneksel İstanbul tanımının dışında kalmıştır. XIX. yüzyıl sosyoiktisadi gelişmeleri suriçi ve Eyüp'ün giderek geri planda kaldığı ancak daha kozmopolit niteliklere sahip Pera'nın her bakımdan öne çıktığı bir dönem olur. Haliç ise Feshane ve Baruthane'nin kuruluşunu takiben zaman içinde orta ölçekli bir imalat bölgesi hâline gelir.[11] Büyük yangınlar sonrasında İstanbul'un konut dokusu uzun zaman alacak bir yenilik dönemine girer. 1865'teki büyük Hocapaşa yangını suriçinin üçte birini yok edince, yeni bir imar politikası arayışı başlar ve bu, uluslararası uzmanları imparatorluğa çeker. Birçok başarısız uygulamaya ve zayıf girişimlere rağmen bu sürede İstanbul'u kent planlama pratiğine hazırlayan ilk kent haritaları bir evrim içinde ortaya çıkar. II. Mahmud döneminde hazırlanan von Moltke haritasını, II. Abdülhamid dönemindeki Huber ve Goad haritaları, İttihat ve Terakki döneminin Alman Mavileri ve Erken Cumhuriyet döneminde hazırlanan Pervititch haritaları izler. Bunlar ülkenin ilk önemli kadastro haritaları olarak sonraki dönemin kadastroculuğunu ve kent planlama faaliyetlerini etkiler. Bu gelişmeler kentin ekonomi-politik tarihiyle iç içedir. Düyun-ı Umumiye sonrası bütçe üzerindeki kontrolünü büyük ölçüde yitiren devletin iktisadi yönetim merkezi de suriçinden Pera ve Galata'ya kaymıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Dolmabahçe ve Yıldız saraylarının yapılmasıyla siyasi ve bürokratik işlerin önemli bir kısmı suriçinden taşınmıştır. Pera kordiplomatik kurumların konuşlandığı yer hâline gelince siyasi bakımdan da öne çıkmıştır. *Grande Rue de Pera* yüzyılın henüz ortasında Batı tarzı

9 Dönemin yetkin ve ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Kemal Karpat, "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century", *Studies on Ottoman Social and Political History*, *Selected Articles and Essays*, ed. Kemal Karpat, Leiden 2002, s. 243-290; Kemal Karpat, *Ottoman Population: 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, Madison 1985.

10 Michel Carmona, *Paris'in Kentsel Dönüşümü: Haussmann Uygulamaları*, çev. M. A. Erginöz, İstanbul 2000; Murat Gül, *The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernization of a City*, London ve New York 2009, s. 52.

11 Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992, s. 37-51.

3- Galata Köprüsü'nden Yeni Cami'ye bakış (Yıldız Albümleri)

dükkân, mağaza, ofis, kafe, otel, opera, sirk gibi yerleriyle dönemin Avrupa modasını bünyesinde toplayan bir alan hâline gelmiştir. Batılılaşan ve kapitalist ekonomiyle bütünleşen yeni İstanbul'un kentsel dış kabuğunun ilk biçimleri Galata ve Pera'da ortaya çıkmıştır.[12]

Yangınlar sonrası Galata'daki ahşap konutları, taş konutlar, tuğla kârgir konutlar ve çok katlı apartmanların inşası izlemiştir. Daha sonraki modern imar planları ve parselasyonlar yapılırken Galata'daki apartmanlaşma deneyimi öğretici olacaktır. Büyük bankaların ve finans kurumlarının konuşlandığı ve dönemin dışarıdan teknoloji transferinin yapıldığı kurum ve şirketlerin merkezi olan Karaköy'deki Bankalar (Voyvoda) Caddesi de bu dönemde iş hayatının kalbinin attığı yer hâline gelir. Merkezî iş bölgesi olan Eminönü-Sirkeci'nin kent ekonomisindeki ağırlığı Galata ve Karaköy'e doğru kaymaya başlar.[13] Boğaz ve Haliç'in kentteki etkinlikler üzerinde yarattığı kesintiyi ve mekânsal erişimdeki caydırıcılığı gidermek için bazı önemli ulaşım gelişmeleri bu dönemde ortaya çıkar. 1872'de Haliç üzerindeki ahşap köprülerden farklı olarak Unkapanı-Azapkapı arasına demir bir köprü yapılır. Yine kurulduğu 1851'den itibaren Şirket-i Hayriye düzenli deniz ulaşımı hizmeti vermeye başlamıştır. Bu gelişmeler Boğaz ve Haliç nedeniyle coğrafi olarak ayrışmış şehrin farklı yakalarındaki insanları yoğun bir etkileşime sokan önemli adımlardır. Şirket-i Hayriye 1880'de yılda 8.500.000 kişi taşımaktayken bu sayı 1905'te 10.000.000'a,

12 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle 1986; Gül, *The Emergence of Modern Istanbul*, s. 7-71.

13 Edhem Eldem, *Bankalar Caddesi: Osmanlı'dan Günümüze Voyvoda Caddesi*, İstanbul 2000.

4- Eminönü ve karşıda Üsküdar (Yıldız Albümleri)

1912'de ise 16.500.000'e çıkmıştır.[14] Paralel biçimde ilk modern belediyenin temeli kabul edilen VI. Daire-i Belediye'nin (günümüzdeki Beyoğlu Belediyesi) kuruluşu, zaman içindeki değişimi ve nihayet kurumsal bakımdan gelişimi XIX. asrın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir. Bu belediyenin deneyimi Cumhuriyet dönemindeki belediyeciliğin önemli bir ilham kaynağı olacaktır. 1863-1873 arasında belediye yönetimi Galata'daki Ceneviz surlarını yıkmış, yeni yollar açmış, *Grande Rue de Pera*'yı genişletmeye başlamış, 1875'te Galata ile Karaköy'ü birbirine bağlayan dünyanın ikinci yeraltı metro tünelini faaliyete sokmuş, 1870'teki büyük Pera yangınından sonra pek çok sokak düzenlemesini gerçekleştirmiştir. Kent içi ulaşımdaki bu gelişmelerin yanında, 1871'de İstanbul ile Edirne arasında 355 km uzunluğunda demiryolu hattı döşenir. 1873'te ise Haydarpaşa ile İzmit arasına 91 km'lik hat inşa edilir. Bu iki hat İstanbul'u yeni ulaşım araçlarıyla doğu-batı aksındaki geniş bir coğrafyaya bağlar. Uzun tartışma ve arayıştan sonra açılan bu hat, Topkapı Sarayı'nın bahçesinden geçerek Sirkeci Garı'nda son bulur.[15] Daha sonra Avrupa'dan gelecek Şark Ekspresi seferlerinin nihai durağı bu istasyondur. Şam-Hicaz demiryolu ise imparatorlukta oluşturulan bir seferberlik sonucu öz kaynaklarla

14 Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 154-158; Tevfik Çavdar, "Kentiçi Ulaşımın Tarihsel Gelişimi: Şirket-i Hayriye", *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi, 1. Kitap*, ed. Yiğit Gülöksüz, Ankara 1981, s. 169-182.

15 Gül, *The Emergence of Modern Istanbul*, s. 40-71; Ayşe Derin Öncel, *Apartman: Galata'da Yeni Bir Konut Tipi*, İstanbul 2010; Christoph K. Neumann, "Modernitelerin Çatışması Altıncı Daire-i Belediye, 1857-1912", *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente*, ed. Yavuz Köse, çev. Ayşe Dağlı, İstanbul 2011, s. 426-453.

5- Kapalıçarşı'dan Sultanahmet'e (Yıldız Albümleri)

bitirilir. İstanbul'u Bağdat'a bağlayan hat ise 1898'de tamamlanır. İstanbul'u Avrupa'dan Bağdat'a bağlayan demiryolu hatları XIX. asrın sonundaki yatırımlarla gerçekleşir. Böylece İstanbul merkezli, deniz yollarına ve deve kervanlarına alternatif bir ulaşım hattı da ortaya çıkmış olur.

Döneminin liman ve tersane teknolojisine uyum sağlayamamış ve kullanılamaz hâle gelmiş tesislerin yenilenmesi de yine XIX. asır sonunda gerçekleşir. 1892 yılında, yukarıda sayılan birçok projenin yapımında olduğu gibi, yabancı şirketlere verilen imtiyazlarla ilk modern liman inşaatına izin verilmiştir. Seksen beş yıllık kullanım hakkı ile kurulan İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi; Galata, Sarayburnu, Sirkeci ve Haliç rıhtımlarını inşa etmeye hak kazanır. Galata rıhtımı, 1895'te denize geniş dolgular yapılarak bitirilmiştir. 1894'te başlanan Sirkeci rıhtımının 1896'da inşaattaki çöküntü sonrası rıhtımın suda kaybolması nedeniyle yapımı gecikmiştir. Sarayburnu ve Sirkeci rıhtımları denize yapılan dolgularla 1900'de bitirilir. En önemli rıhtım olan Galata rıhtımındaki ticari faaliyetlerinin artışı sonrasında, yeni ambar binaları inşa edilmiştir. 1910'da iki, 1928'de üç adet olarak beş antrepo inşa edilir. Salıpazarı'nda inşa edilen 600 m uzunluğundaki rıhtım ve çok katlı ambarlarla liman alanı önemli ölçüde genişletilir. Yine Haydarpaşa'daki liman tesisleri 1899'da yabancı bir şirketle inşa edilmeye başlanmış, 1903'te işletmeye açılmıştır. 450 m'lik rıhtımı ve pek çok müştemilatıyla Haydarpaşa Limanı, 1953'te yenilenip büyütülmüş, 1967'de kabaca bugünkü görünümüne kavuşmuştur. Cumhuriyet dönemindeki yabancı şirketlerin millîleştirilmesi politikasıyla, anılan ilk şirket Aralık

1934'te kamulaştırılarak İstanbul Liman İşleri Umum Müdürlüğü'ne bağlanır. Haydarpaşa Limanı da 1927'de Demiryolları İdaresi'ne devredilir.[16] Ulaşım ve lojistik alanındaki bu gelişmeler XIX. yüzyılın ikinci yarısında kentin planlama ve yönetim bakımından yaşadığı öğretici deneyimlerdir. II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen bu tarz büyük yatırım hamlelerinin büyük kısmı yabancı şirketlere verilen imtiyazlarla yapılabilmiştir.

Yine 1911'de geç de olsa elektriğin kente gelişi ve sokak aydınlatmasında kullanılmaya başlanılması ve ilk elektrikli tramvay hatlarının döşenmesiyle birlikte kentin çehresi dönüşmeye başlamıştır. Tünel'in elektrikli taşımaya müsait hâle gelmesiyle taşıdığı yıllık yolcu sayısı yaklaşık 3.000.000'dan 12.000.000'a çıkar. Ayrıca elektrikli tramvayların hizmete girmesiyle Cadde-i Kebir'in cazibesi azalmış ve Galata rıhtım ve Karaköy bölgesinin cazibesi artmıştır. Yine Eminönü ile Galata arasındaki ticari ve sosyal ilişkiler yoğunlaşmıştır. Elektrikli tramvayın Şişli-Tatavla ve Teşvikiye'ye gelmesiyle yeni kent bölgelerinin mesken dokusunda yaygın biçimde apartmanlaşma belirir. Galata'nın ardından bu bölgelerde de apartman hayatına bağlı bir sosyal örgütlenme gelişir.[17] Geç Osmanlı döneminde, kent yarımadada değil, diğer bölgelerde büyümüştür. Surdışında Kazlıçeşme, Ayvansaray ve demiryolu hattı üzerinde Makriköy (Bakırköy) ve Yeşilköy (Ayastefanos) bölgeleri banliyöler hâlinde gelişmeye başlar. Galata ve Pera'da Tophane ve Ortaköy'e doğru yayılan kent, Dolmabahçe üzerinden Teşvikiye ve Nişantaşı'na doğru gelişir. Boğaziçi'ndeki köyler büyüyerek kentle bütünleşmeye başlamış, Asya yakasında Üsküdar ve Kadıköy'e bağlı Göztepe, Bostancı, Kızıltoprak ve Erenköy tarzı yeni banliyöler ortaya çıkmıştır. Bir diğer ilginç nokta, iktisadi refah arttıkça suriçinden bu bölgelere doğru göç eğiliminin artmasıdır. Sanayinin yoğunlaştığı ve eski tarz meskenlerin bulunduğu Haliç sahilleri ve yangınlarla boğuşan suriçi artık cazibesini yitirmiştir.[18]

Bu dönemlerde hane halkı yapısı da dönüşmeye başlamıştır. İstanbul'da ailelerin yapısı ülkenin genelinde hâkim olan kırsal toplulukların hane halkı yapısından farklıydı. İstanbul'daki hanelerin ortalama büyüklüğü, evlilik usulleri ve doğurganlık oranları Geç Osmanlı döneminde Türkiye'nin geri kalan bölgelerinden keskin biçimde farklılaşmıştır. Avrupa'daki kentleşme eğilimlerine paralel biçimde XIX. asır sonundan başlayarak görülmeye başlanan düşük doğurganlık İstanbul'da da gözlenir. Kadınlarda ortalama evlilik yaşı zaman içinde anlamlı oranlarda artmıştır. Bu sosyolojik değişimler özellikle Müslüman hanelerde bütün yoğunluğuyla hissediliyordu. İstanbul'un yaşadığı iktisadi dönüşüm uzun dönemde aile büyüklüğünü de etkiler. İstanbul haneleri ülkenin geri kalanından ortalama olarak küçülmüş diğer bir ifadeyle "karmaşık olmaktan uzaklaşmıştır". İktisadi nedenler dolayısıyla erkeklerin evlilik yaşı da yükselmiştir. Bu da doğurganlığı düşüren bir etkendir. Cumhuriyet'le başladığı varsayılan pek çok değişim Osmanlı son döneminde açıkça ortaya çıkmıştır. İstanbul'un bu değişimi onu Anadolu'nun geri kalanından da ayırır. Bunlara paralel biçimde XIX. yüzyılın ortasından itibaren Avrupai tüketim mamulleri Pera'daki dükkânları doldurmaya başlamış, bunların reklamları düzenli olarak basında görünür olmuştur. Dergi, gazete, kitap gibi kültürel metaların kararlı bir tüketici kitlesi ortaya çıkmıştır. Batılılaşmış üst sınıfların gündelik hayat *habitus*ü kentin kültürünü çeşitlendirdiği kadar imparatorluğun gittikçe yoğunlaşan kimlik krizlerine de gönderme yapar hâle gelir. Örneğin üst sınıflar arasında görücü usulü evlilikle alay eden yazılar 1860'larda Şinasî'nin metinlerinde görülebilir. Evliliğin temeli olan romantik aşk fikrinin gizli çekiciliği bu dönemde kent kültürüne sızarken, bu tür duygusal yatırımları sürekli kılacak imkân ve hayat şartlarından yoksun toplulukların karşı eleştirilerine maruz kalır.[19]

Bu dönemin kültürel değişiminin çarpıcı yorumlarından birisinde, Geç Osmanlı değişimi "aşırı Batılılaşma" kavramı altında incelenir.[20] Yazının somut nesnesi ise İstanbul'dur. Buna göre, Geç Osmanlı'daki ideolojik ve siyasi dönüşümler ile kimlik arayış ve krizleri dönemin romanlarındaki gündelik hayat tasvirlerinde rahatlıkla görülebilir. Bu romanlar kadınların sosyal

16 Ekmel Derya, "İstanbul Limanının Kuruluşu", *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi, 1. Kitap,* ed. Yiğit Gülöksüz, Ankara 1981, s. 145-168; Semih Tezcan, *İstanbul ve Marmara Limanları Master Plan Raporu*, Proje Direktörü: Semih Tezcan, İstanbul 1976, c. 1, I. Bölüm.

17 Asu Aksoy, Funda Açıkbaş ve Ayşenur Akman, "Silahtarağa Elektrik Santralı'nın Hikâyesi", *Silahtarağa Elektrik Santralı: 1910-2004*, ed. Asu Aksoy, İstanbul 2007, s. 1-33; Murat Güvenç, "İstanbul'da İkinci Sanayi Devrimi: Yeni Bir Kentsel Araştırma Programına Doğru", *Silahtarağa Elektrik Santralı: 1910-2004*, ed. Asu Aksoy, İstanbul 2007, s. 53-55.

18 İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed.. Paul Dumont ve François Georgeon, çev. Ali Berktay, İstanbul 1999, s. 28-30.

19 Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul 1999, s. 61-134, 255-264.

20 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 2000, s. 21-79.

6- Tepebaşı'ndan aşağı Kasımpaşa ve Küçük Mezarlık (Yıldız Albümleri)

konumlarına, romantik sevginin yayılmasına, üst sınıf erkeklerin Batılılaşmasına bir başka deyişle Eliasçı anlamda medenileşme *habitus*ünün gelişimine tanıklık eder. Zaman içinde Batılılaşmanın Osmanlı üst sınıflarını kimlik tercihine zorlaması (Tanpınar'ın ünlü "medeniyet ihtidası" analizi) gündelik hayatta artan bir kimlik krizi farklı toplumsal ortamlara yayılır. Recaizade Mahmud Ekrem'in *Araba Sevdası* romanının kahramanı Bihruz Bey, bu aşırı Batılılaşmış alafranga züppenin ideal tipik örneğidir. Bu tip, karşılaştığı her durumu Batı üst sınıflarının gündelik hayata ilişkin algı kategorileri içinde değerlendirir ve gelenekleri ve "eski" kültürü alenen küçümser. "Halk"ın içinde yaşamaz, Çamlıca'da yapılacak modern parkın hemen yakınına taşınır. Bihruz sadece "geleneksel" kültüre kuvvetli bir yabancılaşmayı temsil etmez aynı zamanda oryantalizmin içselleştirilmiş söylem ve pratiklerini bu yolla icat edilmiş *Şark*'ta yeniden üretir. Bu sosyal tip (alafranga züppe) bir yandan milliyetçi seçkinlerin hem Batıcı hem yerlici çift değerli söylemlerinin ilk oluşumunu örnekler. Aynı zamanda siyasi mücadele ve gündelik hayat söylemlerinde yaklaşan kültürel çatışmayı ve sonunda berraklaşacak cemaatçi bir kimlik arayışını da haber verir. Dönemin Rus modernleşmesinde de görülen benzer sosyal tipler Avrupa'nın yanı başında gelişen farklı bir modernliğin dünyasına ışık tutar.

Osmanlı *gentleman*inin doğuşu saray çevresinin, yüksek bürokrasinin iç değişimini ve yeniden oluşan toplumsal güç ilişkilerini temsil eder. Aynı zamanda kent hayatındaki keskin kültürel kutuplaşmanın da bir resmini verir. Hâlâ geleneksel Osmanlı kültürü içinde yaşayan "İstanbul'un Müslüman halkı, Haliç'in karşı yakasında gittikçe gelişen ve onlara kendinden emin kişilerin küstahlığıyla bakan Beyoğlu'ndan hem

7- Galata Köprüsü ve Eminönü (Yıldız Albümleri)

nefret eder, hem de korkar".[21] Tanzimat'ın eklektisizmi ve Meşrutiyet'in kozmopolitanizmi bir ortak yaşam etiği üretme ve artan kimlik krizlerini çözme iddiasını taşıyordu. İstanbul'un çağının milliyetçiliğiyle uyumsuz olağandışı kültürel kompozisyonu imparatorluktaki siyasi kargaşalara rağmen 1910'lu yıllara kadar bir şekilde yönetilebilmişti. Ancak milliyetçi cumhuriyetler çağında, kozmopolitanizm ve millî kültürcülük çatışması Geç Osmanlı dönemi kültürel eklektisizminin sınırlarına gelindiğine de işaret ediyordu. Balkanlar'daki milliyetçi savaşlar İstanbul'un yüzlerce yıllık sakinleri kadar kültürel çeşitliliğini de tehdit etmeye başlamıştır.

Geç Osmanlı döneminin İstanbul kültürüne bıraktığı bir başka önemli miras, eğitim alanındaki gelişmelerdir. XIX. yüzyılın başlarında özellikle mühendislik ve askerî okullar alanında yaşanan gelişmeleri, yüzyılın ikinci yarısında ilk mektep kurumlarının imparatorluk geneline yayılması izlemiştir. Askerî tıp fakültelerinin kuruluşu, yabancı ortaöğretim kurumlarının imparatorluğa yayılması ve diğer yükseköğretim kurumlarının ortaya çıkışı bu dönemde gerçekleşir. Eğitim reformunun en önemli merkezi İstanbul'dur. Gerek yabancı okulların gerekse de azınlık cemaat okullarının sayılarındaki artış çarpıcıdır. 1893'te İstanbul'daki 302 azınlık okulunda 30.000'e yakın öğrenci okumaktaydı. Yine otuzu Fransızca eğitim veren farklı seviyelerdeki (idadî, rüşdî, ibtidaî) elli yedi yabancı okulda 5.000'e yakın öğrenci eğitim görmekteydi. İmparatorluk genelinde devletin açtığı 28.800 okuldaki öğrenci sayısı 870.000 idi. İstanbul'da ise sekizi yüksekokul olmak üzere 302 farklı türdeki okulda 27.000 öğrenci eğitim görmekteydi. II. Meşrutiyet sonrasında bu sayılar artarak devam eder. Fakat müfredatı belirleyen, görece

21 Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", s. 40-41.

hoşgörülü bir Osmanlıcılığın yerini 1910'lardan itibaren militarist bir milliyetçilik alacak ve öğretmen profili de ideolojik bakımdan daha militanlaşacaktı. Balkan savaşları sonrası birbirinin ötekisi hâline gelecek Balkan ulusları ve Türklerin karşılıklı algılarını içeren görüşler müfredata bu dönemde girer.[22] İstanbul'un kültürel tarihinin önemli kurumlarından biri olan ve 1850'lerden sonra dönem dönem açılıp kapanan Darülfünun, 1 Eylül 1900 yılında kalıcı olarak kurulur. Bu okul sonradan Türkiye'nin modern üniversite sisteminin de çekirdeğini oluşturacaktır. İstanbul bilimsel ve kültürel hayatı için önemli bir dönüm noktası olan üniversitenin kuruluşu modernleşen devlet ve kent hayatında bilgi yapılarının değişiminin de bir göstergesidir. Aynı zamanda özellikle Alman ve Fransız üniversite hocalarının yoğun biçimde İstanbul'a gelmeye ve ders vermeye başladığı bir dönemi başlatmıştır.[23]

XX. yüzyıl başlarındaki İstanbul, farklı emperyalist siyasetler arasındaki çatışma ve mücadelelerin odağına yerleşmiş bir imparatorluğun değişim sancılarının, gerilimlerinin ve değişim hareketlerinin kuvvetli hissedildiği bir başkentti. I. Dünya Savaşı'nın sonunda yıkılan imparatorluğun başkenti olan İstanbul, Rusya'daki Bolşevik Devrimi nedeniyle Ruslar tarafından değil İngilizler tarafından işgale uğrar. Paralel biçimde Batı Anadolu toprakları ise Yunanlılarca işgal edilir. Bu beş yıllık süre zarfında İstanbul'da gelişen olaylar toplumsal hafızada pek çok olumsuz iz bırakacaktır. Gururu kırılan ve aşağılanan bir ulusun kaderini temsil eden bir olaya dönüşen işgal, İstanbul'un sonraki tarihini derinden etkileyecektir. Bu dönem boyunca İstanbul'un kozmopolit kültürü hakkında özellikle milliyetçi edebiyat ve siyasi söylemlerde derin şüpheler uyanır. Osmanlı Batılılaşmasının sembol bölgeleri olarak ortaya çıkıp gelişen Pera, Harbiye gibi bölgeler ise etkin olacak milliyetçi sembolizmin ötekisi hâline gelir.[24]

1920'de İstanbul'da Robert Koleji öğretim üyeleri tarafından yürütülen kapsamlı bir araştırma kentin o günkü durumu hakkında ayrıntılı bilgiler içerir. Dünyadaki ilk kent monografilerinden olan bu çalışma, İstanbul'un işgal döneminde yaşadığı belirsizlik ve siyasi kaosun sonuçlarına da ışık tutar. İngilizlerin işgali sonrası kentteki Rumların bir kısmı kentin Yunanistan'a bağlanması için çalışırlar. Diğer yandan Bolşevik İhtilali sonrası sayıları on binleri bulan Rus mülteciler kente sığınır. (Çalışmada toplam Rus göçmen sayısının 200.000 olduğu bunun 65.000'inin İstanbul'da olduğu bilgisi veriliyor. Diğer uluslardan mültecilerle birlikte gerçek sayı 100.000 olarak tahmin edilmektedir.) Göçmenlerin ve meskûn nüfusun yaşadığı sefalet ile üst sınıfların ve işgal kuvvetleri askerlerinin sefahati kentin kültürünü pek çok açıdan etkiler. Özellikle Rus göçmenlerin kente taşıdığı yeni eğlence kültürü İstanbul'da hareketli bir gece hayatı başlatır. Yanı sıra uyuşturucu madde kullanımı, genelevlerin yaygınlaşmasıyla pek çok zührevi hastalık da artış gösterir. Yine suç oranlarında da önemli artışlar olur. Bu iki durum, sonraki yıllarda hıfzıssıhha seferberliğinin gerekçelerinden olacaktır. Savaş sonrasında kentte önemli sayıda kadın dul kaldığından yardıma muhtaç büyük bir nüfus da bu insanlardan oluşur. İstanbul'un Müslüman halkı ise Ankara merkezli direnişe destek için pek çok gizli teşkilat kurar. İstanbul'dan Anadolu'ya lojistik destek sağlayan bu ağlar kentin kültüründeki yarılmanın bir diğer yönünü temsil eder. Kent direniş örgütleri, işgal kuvvetleri, resmî hükûmeti, azınlıkları, mültecileri, savaş sonrası devasa sayılara ulaşmış yetimleri ve yetimhaneleriyle büyük bir belirsizlik içine girer.[25] Kitabın yazarlarından Goodsell, İstanbul'un üç büyük tarihsel geleneği olduğunu iddia eder: Militarizm (savaş), eklesiyastisizm (din) ve ticaret.[26] Bu iddia, şehrin tarihsel kimliğini oluşturan kurumları yansıttığı kadar savaş sonrası kent ortamındaki hâkim yapıları da özetler. İmparatorluk yıkıldığında İstanbul'un nüfusu 1.000.000'un üzerindedir. Şehir nüfusu, Osmanlı son dönemindeki etno-dinsel çeşitliliğini bu yılların ardından kaybeder. 1927'deki sayımda nüfus 690.000'e gerileyecektir. Bu demografik gerileme kentin sonraki yirmi yılını, gündelik hayat ve ticari canlılık bakımından olumsuz etkileyecektir.

Yüzyıllardır siyasi merkez olan ve 1453'te Osmanlı toprağı olan İstanbul'un İngilizlerce işgali Cumhuriyet İstanbul'unun siyasi iklimini de derinden etkilemiştir. Bu işgal, Anadolu'nun farklı şehirlerinde örgütlenen bağımsızlık hareketlerinin Ekim 1923'te İstanbul'u

22 Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, ed. Kemal Karpat, çev. Sönmez Taner, İstanbul 2005, s. 180-234.

23 İlhan Tekeli, "Cumhuriyet Öncesinde Üniversite Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gerçekleşmesinde Alınan Yol", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi: 1861-1961*, ed.. Namık Kemal Aras vd., Ankara 2010, s. 34-43.

24 Çağlar Keyder, "A Brief History of Modern Istanbul", *The Cambridge history of Turkey: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba, Cambridge 2008, c. 4, s. 507-508; Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye*, Halide Edip'in *Vurun Kahpeye* romanları bu kültürel ve siyasi gerilimleri oldukça canlı biçimde dışavurur.

25 Clarence Richard Johnson (ed.), *İstanbul 1920*, çev. Sönmez Taner, İstanbul 1995.

26 Fred Field Goodsell, "Tarihsel Görünüm", *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, haz. Ayşen Anadol, çev. Sönmez Taner, İstanbul 1995, s. 76-81.

8- Topkapı Sarayı'ndan Haliç'in iki yakası (Yıldız Albümleri)

geri almasına kadar sürer. Bir diğer önemli sonuç ise savaş sonrasındaki pek çok stratejik ve siyasi nedenden dolayı yeni başkentin Ankara'ya taşınması olacaktır. Lozan Antlaşması'nda İstanbul'un stratejik suyolu olan Boğazların yönetimi uluslararası bir konsorsiyuma devredilince yeni devletin İstanbul'un güvenliği üzerindeki etkisi de stratejik biçimde kısıtlanır. Kordiplomatik kurumlar yine de Ankara'nın kalıcı başkent olarak kalacağından emin olamadıklarından on yıl kadar İstanbul'dan Ankara'ya taşınmazlar. İstanbul'un hem imparatorluklar başkenti hem de son döneminde hilafet merkezi özelliklerinden dolayı kazandığı siyasi ağırlığı ortadan kalkar. Bozkırın ortasında yeni devletin hayallerini temsil edecek 75.000 nüfuslu küçük bir kasaba olan Ankara, millî devletin özlem ve hayallerine ev sahipliğini yapmaya başlar. İstanbul artık eski rejim kalıntılarının, işgal dönemi travmalarının, gurur kırıcı bir yenilginin, ezilen toplumsal gururun, milliyetçi kimlik tahayyülleriyle uyumsuz bir kozmopolitanizmin ve tüm bunların ortak sembollerinin toplandığı bir yer hâline gelmiştir. Cumhuriyet'e devrolan İstanbul; statüsü değişmiş, başkentlik yaptığı devlet ortadan kalkmış, ayrıcalıklarını yitirmiş, yeni devletin kimlik arayışlarıyla uyumsuz, on iki yıllık yıkıcı bir savaş ortamından derinden etkilenmiş yaralı bir şehirdir.

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA ŞEHRİN DEĞİŞEN KONUMU

Cumhuriyet'in ilanıyla, İstanbul'un kurulduğu ilk çağlardan itibaren sürdürdüğü siyasal konumu değişmiştir. Askerî tarımsal imparatorluk çağlarının dünyaya açık kozmopolit şehri, yerini döneminin uluslararası düzenin ruhuna uygun şekilde, içe kapalı bir yapıya bırakmıştır. Siyasi

9- Eminönü'nden Fatih'e (İBB, Kültür A.Ş.)

iktidarını kaybeden şehir aynı zamanda kurulan yeni rejim açısından eski rejimin alışkanlık ve sembolleriyle dolu bir yer olarak görülmüştür. Kentin çoğulcu etnodinsel yapısı Cumhuriyet'in uygulamaya koyduğu milliyetçi siyasetle uyumsuz bir konumda kalmıştır. Bu dönemde kentteki üniversitenin öğretim üyelerinin çoğu yeni Cumhuriyet'in kültürel siyasetine belirli bir kuşku besliyor ve bu tarz bir kuşku beslemeyenler ise onu açıkça savunmaktan kaçınıyorlardı. İstanbul medyası da yeni Cumhuriyet hükûmetleri için henüz güvenilir değildir. Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Paşa 1919'da Sultan Vahdeddin ile görüşmesinin ardından ayrıldığı İstanbul'a Cumhuriyet'in 1923'teki ilanından sonra dört yıl daha gelmemişti. Bu durum bir yandan yeni kurulan devletin güvenlik endişelerini yansıtırken diğer yandan da işgal dönemindeki İstanbul'un durumuna bir çeşit protestodur. Mustafa Kemal şehre 1927'de, ayrılışının üzerinden sekiz yıl sonra yeni Cumhuriyet'in cumhurbaşkanı olarak dönmüştür. Bu süre boyunca yeni başkent Ankara, devletin tüm ilgi ve dikkatinin üzerinde olduğu bir merkez hâline gelir. Ulusal bütçenin önemli bir kısmı sadece Ankara'nın imarına harcanır. Yeni bürokratik kurumların, altyapı hizmetlerinin, büyük devlet yapılarının imarı için büyük bir kaynak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde dünyada yükselen militarizm siyasetiyle başka alanlara da yayılarak genişleyen Sanayi Devrimi'nin aksine Türkiye hâlâ tarıma dayalı bir ekonomiye sahiptir. 1929 bunalımı sonrası tüm dünyadaki içe kapanma eğilimi Türkiye'yi de katı devletçi bir ekonomiye, otoriter bir rejime sürükleyecek ve böylece şehirlerin imarı da sınırlı kalacaktır.

Ülkenin tarımsal üretime dayalı ekonomik yapısının sürdürüldüğü bu dönemde Cumhuriyet hükûmetleri, liberal bir kalkınma siyasetine farklı nedenlerle çok sıcak bakmamışlardır. Yine şehirlerin hızlı büyüyen yerler olmasını da benimsememişlerdir. Bolşevik Devrimi benzeri bir devrimden çekinen seçkinlerin hızlı kentleşme ve sanayileşme konusundaki çekingenliği, sürekli yüceltilen bir köylülük ve kamusal söylemde hızlı kentleşmenin getirdiği kültürel yozlaşma söyleminin yayılmasını hızlandırmıştır. Bu dönemlerde, iktisadi kalkınmanın devlet denetiminde gerçekleşeceği programlar uygulanmış ve kentlere göç sınırlı bir düzeyde

kalmıştır. 1930'lu yıllarda nüfusunun dörtte üçü köy ve kırlarda yaşayan bir ülke olan Türkiye bu yıllar boyunca yoğun bir köylülük idealizmi ve propagandasına şahit olmuştur. Cumhuriyet'in halkçılığı temelde köylülerin köyde tutulması yönünde bir söylemdi ve köy enstitüleri bunun önemli araçlarındandı. Yeni başkent, kentleşme ve kent tasarımı bakımından yeni rejimin üzerinde hassasiyetle durduğu en önemli yerdi. Ankara, kurumları ve milliyetçi sembolizmiyle kurulan ulus devletin bütün hayallerini somutlaştıran bir *tabula rasa*ydı. Kırsal bir ülkenin genelinden farklı bir yer olan İstanbul şehri ve onun çok kültürlü yapısı Anadolu kökenli yeni rejim bürokratları tarafından da pek benimsenmemiştir. Vergilerin yaklaşık üçte birinin toplandığı kentin aldığı yatırımlar diğer Anadolu kentlerinden çok farklı değildir. Bu durum eski dönemindeki iktisadi yapısına bağlı ortaya çıkmış hane halkı düzenini de değiştirir. Özellikle iktisadi ayrıcalıklarını kaybeden eski rejimin seçkinlerinin konak yaşamı dönüşür ve apartmanlara taşınma eğilimi hızlanır.[27]

Dönemin edebiyatı da İstanbul'un bu değişen yüzüne ayna tutar. Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak* romanı, iki dünya savaşı arası dönemde konağın giderlerini karşılamaktan uzaklaşmış insanların apartmanlara yerleşmesinin dramatik bir anlatımını sunar. Böylece zamanla İstanbul'un hane halkı, yapıları da değişir. Türkiye'nin geri kalanının aksine İstanbul hane halkı büyüklüğü bakımından Avrupa kentlerindeki ortalamalarla uyumlu bir kentti. Konakların tek aileden birkaç ailenin oturduğu bölünmüş yapılara dönüşmesiyle az sayıdaki geniş aile de çekirdek aileye doğru evrilir. Aynı zamanda Abdülhak Şinasi Hisar'ın roman ve yazıları ise eski İstanbul'un ve özellikle Boğaziçi'nin geride kalan incelmiş gündelik hayatına kuvvetli bir nostalji ile bakar. Son dönem Osmanlı'sının orta ve üst sınıflarının yitip giden bir tarihe hüzünlü bir bakışını ifade eder. Benzer şekilde Yahya Kemal Beyatlı'nın Ankara karşısındaki İstanbul yüceltisi ise Ankara'da yeni gelişmekte olan düzene güçlü ancak dramatik bir estetik itiraz içerir. Yanı sıra, hâlâ kasaba kimliğini üzerinden atamamış bir şehre emperyal bir kentin gururlu bir küçümsemesini yansıtır. Böylece imparatorluğun İstanbul'u 1950'ye kadar ikinci planda kalmış bir yer olarak ağır ağır yeni bir döneme doğru evrilir.

İstanbul gerileyen ekonomisi nedeniyle çok sayıda insanın kentten ayrıldığı bir süreç yaşamıştır. 1912'de 1.100.000 olan nüfusu 1927'de %39'luk bir kayıpla 690.000'e geriler. Nüfusun yeniden 1.000.000'u bulması 1950'lerin başında gerçekleşecektir. Ülke nüfusunun %99'u Müslümanlaşmıştı ve ülkede kalan 110.000 Rum ve 97.000 Ermeni'nin tamamına yakını da İstanbul'da oturmaktaydı. Ülkenin nüfus yapısının değişimine paralel İstanbul'unki de değişir. Cumhuriyet'in ilk on yılı boyunca, ülkenin yetersiz ulaşım altyapısının artırdığı maliyetler nedeniyle dönem dönem kentlerde oturan nüfus temel gıdalarda ithalata bağımlı hâldeydi. Nispeten ucuz ulaşım maliyetleriyle New York gibi uzak kentlerden İstanbul Limanı'na gelen ürünleri ülke içinde sevk etmek iki kat daha pahalıydı. Ayrıca Osmanlı son döneminde yapılan limanların yetersizliği konusunda yabancı şirketler ve ticaret odası yetkililerince dile getirilen pek çok şikâyet de vardır. Bu şikâyetlerde limanların geliştirilmesi durumunda İstanbul'un hinterlandında bulunan Rusya, İran ve Bulgaristan gibi ülkelere yönelik ticaretin artacağı belirtilir. İyileştirme yapılması konusundaki talepler olumlu karşılansa da, gerekli yatırımlar çok uzun zamanlara yayılıyordu. Osmanlı döneminde özel imtiyazlarla yapılan limanlar, bu dönemde kurulan devletin yeni liman işletmelerine devredilerek kamulaştırılmıştır.[28]

1923-1950 döneminin önemli gelişmelerinden biri, Fransız şehir planlamacı Henri Prost'un İstanbul için yaptığı Nazım Plan çalışmasıydı. Paris'in planlamacısı Roma ödüllü Prost'un bu planı İstanbul'un sonraki dönüşümünde etkili olmuştur. Plan; kenti ticaret, sanayi, konut ve rekreasyon alanlarından oluşan dörtlü bir yapı içinde ele alır. Prost'un 1936-1950 yılları arasında yaptığı planların bir kısmı Lütfi Kırdar'ın valilik ve belediye başkanlığı döneminde uygulanabilmiştir. Ancak planın suriçindeki yol planlarının birçoğu değişik nedenlerle hayata geçmemiştir. Plan Osmanlı mirası tarihî dokusunu yeniden kurguluyor ve kentin Greko-Romen mirasını vurguluyordu. Planın temel özellikleri şunlardır: Tarihî yarımadanın önemli bir kısmını arkeolojik park olarak tanımlamış ve getirdiği yükseklik sınırıyla kentin tarihî silüetini korumayı amaçlamıştır. Pera ile tarihî yarımada arasındaki ilişkileri yeniden kurmak için yol planları ve Haliç köprü güzergâhları yeniden düzenlenmiştir. Vatan ve Millet caddeleri planlanmış ve bu caddeleri sahile ve Beyoğlu'na bağlayan yeni yollar öngörülmüştür. Haliç'in iç kısımları sanayi alanları olarak düzenlenmiştir. Plan

27 Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis*, İstanbul 2012, s. 501-508; Gül, *The Emergence of Modern Istanbul*, s. 72-126.

28 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, 5. bs., İstanbul 2002, s. 97-100; Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929*, Cambridge 1981, s. 90-96.

ayrıca, Karaköy ve Eminönü meydanlarının düzenlenmesi, Taksim ve Şişhane'deki kültür komplekslerinin tasarımı gibi önemli unsurları da içermekteydi.[29]

Plan temelde Boğaziçi'nin korunması amacını güdüyordu. Öngörülen pek çok yol yapılamasa da bu planın öngördüğü şekilde, getirilen kat sınırı nedeniyle, tarihî yarımadanın silüetinin korunması hedeflenmiştir. Ancak İstanbul'un abidevi yapılarıyla çevrelerindeki diğer yapıların tarihsel süreçte ne tür ölçekler referans alarak yapıldığı hesaba katılmadığı için bunda kısmen başarılı olunabilmiştir. Park ve çevre düzenlemesi gibi bazı rekreasyon uygulamaları da yapılmıştır. Özellikle Taksim Gezisi, Prost planının İstanbul'a kazandırdığı önemli eserlerdendir (sonradan orijinal plana uygun şekilde korunamamıştır). Prost planının sorunlarından biri Haliç'in iç kesimlerinin bazı bölgelerini sanayi bölgesi ilan ederek sonraki dönemlerde ortaya çıkacak kentin karmaşık pek çok sorununa kaynaklık etmesiydi. Esasen bu durum Prost planından ziyade 1950-1955 arasında plana yapılan müdahalelerle Rami ve Kazlıçeşme bölgelerinde sanayi yoğunluğunu artıran *Profesörler Heyeti* planıyla da ilişkilidir.[30] İstanbul'u geleneksel sınırları içinde tek merkezde yoğunlaşan bir kent olarak planlamıştır. Bu plan aynı zamanda İstanbul'un lastik tekerli araçlara geçişini de temsil eder. İstanbul'a doğru yaşanacak göç karşısında kenti anlamlandıracak ölçekler hızla revize edilecek, gecekondu sorunu en önemli gündem maddesi hâline gelecektir.

1923-1950 arası Türkiye'nin ve üç büyük şehrinin nüfus göstergeleri 1950 sonrası gelişmeleri anlamak bakımından manidardır (**Tablo 1**). 1912'deki 1.100.000 olan nüfusunun %40'ını savaş ve göçlerle kaybeden İstanbul'un yeniden bu nüfusa ulaşması 1950'de mümkün olacaktır. Türkiye'nin nüfusu içinde İstanbul nüfusunun payı istikrarlı biçimde %5 seviyelerinde kalmıştır. Aynı dönemde Türkiye nüfusu 13.600.000'den 21.000.000'a çıkmıştır. Yeni başkent Ankara'nın bu yıllar arasında nüfusu dört kat büyümüş ve bu eğilim günümüze kadar da devam etmiştir. İzmir'deki nüfusun ağır büyüme seyri de İstanbul ile paraleldir. Bu üç şehir 1927'de ülke nüfusunun yaklaşık %7'sini barındırırken, bu oran 1950'de %8, 1980'de %15, 2000'de %25, 2013'te ise yaklaşık %28'e ulaşmıştır. Bu oranların artışındaki milat 1950'dir. Çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte iç göçte bir patlama yaşanmış ve üç büyük kent merkezi, toplanma alanları hâline gelmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası önemli bir nüfus sorunuyla baş başa kalan Türkiye'de 1950'ye kadar yüksek bir doğurganlık oranı gerçekleşmiştir. Büyük kısmı köylerde yaşayan bu genç nüfusun 1950'lerden sonraki ilk durağı İstanbul ve diğer büyük şehirler olacaktır. Böylece sonraki yirmi beş yıllık zaman diliminde İstanbul'un Türkiye nüfusu içindeki payı %10'a çıkacaktır. 1950-1980 arası dönemde İstanbul'un nüfusu dört kat birden büyüyerek 1.000.000'dan 4.000.000'a çıkmıştır. Bu gelişmelerin hiçbiri Prost planında öngörülmemiştir. 1930'lardaki kent planlarındaki en iddialı projeksiyonlarda bile İstanbul'un en fazla 2,5 milyonluk bir kent olabileceği varsayımı yapılmıştır. Ancak çok kısa bir süre içinde bu varsayımların hepsi aşılmış ve İstanbul büyük göçler çağına adım atmıştır. Uzun süre mevcut sorunları için dahi yeterli çözümler üretememiş şehir, bir anda milyonlarca insan için yeterli konut, altyapı, temiz su ve istihdam üretme sorunuyla baş başa kalmıştır.

Bu iç sorunlarının yanı başında meydana gelen ve İstanbul'un ulusal politikalar içindeki konumunu asıl belirleyecek olan II. Dünya Savaşı'nın sonunda değişen uluslararası konjonktür ve Soğuk Savaş olacaktır. XIX. yüzyıldaki Rusya baskısı II. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar ortaya çıkınca, İstanbul'un ülke açısından önemi tekrardan hatırlanmıştır. Stalin'in Boğazlar, Ardahan ve Kars üzerindeki hak iddiası Türkiye'yi uluslararası ittifaklarını gözden geçirmeye ve yeni ittifaklar aramaya sevk eder. Lozan Antlaşması'nda Boğazlar ve yakın bölgesindeki egemenlik hakları kısıtlanan ve iç bütünlüğü zedelenen Türkiye için iki dünya savaşı arası dönemde İstanbul'un ve Boğazların güvenliği temel bir sorun hâline gelmişti. 1936'da Türkiye'nin başarılı diplomasisi ile Montrö'de ilgili taraflar arasında yapılan antlaşma ile Boğazların yönetimi tamamen Türkiye'ye geçmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası Rusya'nın Boğazların tekrar ortak denetimini içeren ve Kars ve Ardahan'ı talep eden bir siyaseti savunmaya başlamasıyla birlikte Türkiye'nin Boğazlar ve İstanbul üzerindeki endişeleri alevlendi. Bu jeopolitik bunalım sonrası Türkiye, büyük güçler arasındaki mücadelelerde görece tarafsız konumunu değiştirerek Atlantik İttifakı'yla ilişkiye yöneldi. Demokrat Parti döneminde Türkiye bu ittifakın sınır hattına dönüşmüştür (*Turkish frontier*). Böylece İstanbul ve Boğazlar üzerindeki hak iddialarından dolayı değişen uluslararası siyaseti nedeniyle 1990'ların başına kadar sürecek Sovyet karşıtı politik hat ortaya çıkmıştır. Bu ittifak Türkiye siyasetinin temel hatlarını da şekillendirmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması

29 Cânâ Bilsel ve Pierre Pinon (ed..), *İmparatorluk Başketinden Cumhuriyetin Modern Kentine: Henri Proust'un İstanbul'u Planlaması (1936-1951)*, İstanbul 2010; Gül, *The Emergence of Modern Istanbul,* s. 72-126.

30 Turgut Cansever, *İstanbul'u Anlamak*, İstanbul 1998, s. 135-145.

ve İstanbul üzerindeki jeopolitik risklerin azalması ile İstanbul'un geniş coğrafi hinterlandıyla bütünleşerek küresel şehirler arasına katılması, eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir.[31] Küreselleşmenin yükselişi, eski imparatorluk merkezi İstanbul'un etki alanını da büyütmüştür. Türkiye'nin çok partili döneme geçişiyle birlikte İstanbul'un ülke içindeki konumu da hızla değişmiştir. Öyle ki inanılmaz bir sosyal ve iktisadi dinamizmin sonucunda oluşan günümüz İstanbul'unun gerçek öyküsü bu yıllarla birlikte başlamıştır. Bu dönüşümün temel belirleyicisi olan iç göç süreçleri ile Türkiye'nin büyük şehirleri yeni yapıya dönüşmüştür. Toprağa bağlı hâlde yaşayan toplulukların, topraktan ve geçimlik iktisadi etkinliklerden koparak, modern kent yaşamına dâhil olma süreci en kuvvetli biçimde İstanbul'da yaşanmıştır.

GÖÇLER VE YÖNÜNÜ ARAYAN GECEKONDULU İSTANBUL: 1950-1989

1950 sonrasında, XIX. yüzyılın etkin sanayileşme döneminin sorunlarını büyük ölçüde arkada bırakmış ve savaşın etkilerini azaltmak için refah devleti rejimine geçmiş ileri kapitalist ülkelerin aksine yeni sanayileşmekte olan ülkeler hızlı kentleşmenin sonuçlarıyla daha fazla yüz yüze gelmeye başlamıştır. Bu yıllarda ileri kapitalist ülkeler yüksek iktisadi büyüme ve istihdam, nitelikli konut arzı, kentsel altyapı yatırımları, artan okullaşmayla beliren refah devleti politikalarını uygulamışlardır.
Yeni sanayileşen ülkeler ise bağımlı büyüme, denetimsiz kentleşme, düşük nitelikte konutlar, enformel piyasaların büyümesi, yetersiz okullaşma gibi olgularla tanımlanabilecek bir döneme girmiştir.[32] Özellikle sömürgeleştirilmiş ülkeler, sömürgeciliğin yıkıcı etkilerini ortadan kaldıracak farklı kalkınma politikası arayışlarına girmişlerdir. Türkiye gibi ülkelerde ise demokrasi ve iktisadi kalkınmanın hızla kentleşmekte olan bir ortamda hangi ekonomik programlar yoluyla yürütüleceği siyasal tartışmalara damga vurmaktaydı. Gelişmekte olan ülkelerin büyük metropollerini neredeyse eşzamanlı saran gecekondu, baraka, *favela* türü yerleşmelerin ortaya çıkardığı siyasi ve iktisadi sorunların yanı sıra kentsel reform ve yönetim sorunları hızla gündeme gelmiştir.

1920-1960 arasında dünyadaki genel iktisadi gelişme dinamiği ulusal kalkınma odaklı bir tekelci kapitalizm iken, 1970 sonrasında çok uluslu şirketlerin etkinlik alanının genişlediği, ulusal kalkınmacılığın terk edilmeye başlandığı küreselleşen bir kapitalizm ve neoliberal iktisat programları öne çıkmıştır. 1920-1960 arasındaki dönemin kent formu tek merkezli metropoliten kentler ve çevrelerinde ortaya çıkan alt kentlerin yayılması biçimindedir. New York-Newark kent bölgesi, Chicago, Boston, Tokyo, Londra, Paris, Moskova gibi kentler bu dönemin önemli merkezleridir. 1960 sonrası eğilim ise, çok merkezli metropoliten bölgelerin gelişimine evrilmiştir. Megalopoliten yayılma biçimi New York şehri, Los Angeles kent bölgesi, Las Vegas, Tokyo-Yokohama gibi kentlerde ortaya çıkmıştır.[33] Dünya şehirleri teorisinin önemli isimlerinden Peter Hall'ın 1966'da *Dünya Şehirleri* kitabında incelediği yedi büyük kentin ortak özellikleri son yüzyıl boyunca dünya ekonomisinin büyük şirketlerinin (Moskova hariç), kültür kurumlarının, büyük nüfus toplanma bölgelerinin olduğu yerler olmalarıdır. Hall'a göre iktisadi etkinliklerin çeşitliliğinin artmasına ve servetin bu merkezlerde toplanmasına paralel bu şehirlerin ulusal toplam nüfus içindeki payları sürekli artmıştır. Özellikle hizmet sektörlerinin yükselişi ve beyaz ve altın yakalıların sayılarındaki artış, büyük şirketlerin yönetim karargâhlarının buralara taşınması dünya metropollerini ayırt eden özelliklerdir. Yeni sosyoteknolojik eğilimlerle yapısal bakımdan uyumlulaştırma ve teknoloji-yoğun çözüm arayışları bu kentlerdeki çözüm arayışlarını benzeştirmeye başlamıştır. Artan konut ihtiyacına bağlı ortaya çıkan ademimerkeziyetçilik ve bunun gerektirdiği ulaştırma ve lojistik yatırımları yayılma tarzlarını benzeştirmiştir. Buna rağmen Rhine-Ruhr gibi büyük metropoliten bölgelerde genel resme uymayan farklılıklar da vardır. Dünya kentlerinin ortak özelliklerinden iktisadi çeşitlilik ve herhangi bir sektörün baskın olmadığı etkinliklerin yayılmış niteliği burada görülmez. Heterojen iktisadi yapısı, nüfusun düşük yoğunluklarda dağıtılmış olması ülkenin eskilere giden parçalı siyasi yapısıyla ilişkilidir. Bu bölgedeki kentlerin çok merkezli yapısı diğer dünya kentlerinden daha belirgindir.[34] Bu nedenle sosyoteknolojik süreçlerin ve nüfusun büyüme eğilimlerinin benzeştirmesine rağmen tarihî veya coğrafi olumsallıkları nedeniyle bu tür kentlerin pek çok özgün tarafları olduğu görülmektedir.

31 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul 2001, s. 165-169.

32 Sheila Pelizzon ve John Casparis, "World Human Welfare", *The Age of Transition: Trajectory of the World System*, ed. Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein, London ve New Jersey 1996, s. 117-147.

33 Mark Gottdiener ve Lesli Budd, *Key Concepts of Urban Studies*, London 2005, s. 141.

34 Peter Hall, *The World Cities*, New York 1966, s. 7-29, 157-158.

Tablo 1- Üç büyük şehrin nüfusları ve ülke nüfusuna oranları (1927-2012)*

Yıllar	Türkiye Nüfusu	İstanbul Nüfusu	Ankara Nüfusu	İzmir Nüfusu	İstanbul Nüfusunun Türkiye Nüfusu İçindeki Büyüklüğü (%)	Ankara Nüfusunun Türkiye Nüfusu İçindeki Büyüklüğü (%)	İzmir Nüfusunun Türkiye Nüfusu İçindeki Büyüklüğü (%)
1927	13.648.270	680.857	74.553	153.845	5,0	0,5	1,1
1935	16.158.018	741.148	122.720	170.559	4,6	0,8	1,1
1940	17.820.950	793.949	157.242	183.762	4,5	0,9	1,0
1945	18.790.174	860.558	226.712	198.396	4,6	1,2	1,1
1950	20.947.188	1.170.000	288.536	227.578	5,6	1,4	1,1
1955	24.064.763	1.530.000	451.241	296.559	6,4	1,9	1,2
1960	27.754.820	1.880.000	650.067	335.217	6,8	2,3	1,2
1965	31.391.421	2.293.823	905.660	441.626	7,3	2,9	1,4
1970	35.605.176	3.019.032	1.236.152	554.105	8,5	3,5	1,6
1975	40.347.719	3.904.588	1.701.004	681.930	9,7	4,2	1,7
1980	44.736.957	4.741.890	1.877.755	818.251	10,6	4,2	1,8
1985	50.664.458	5.842.985	2.304.166	1.489.772	11,5	4,5	2,9
1990	56.473.035	7.309.190	2.584.594	1.757.414	12,9	4,6	3,1
2000	67.803.927	10.018.735	3.356.877	2.866.045	14,8	5,0	4,2
2007	70.586.256	11.174.257	3.901.201	3.139.745	15,8	5,5	4,4
2010	73.722.988	13.255.685	4.116.444	3.276.815	18,0	5,6	4,4
2012	75.627.384	13.710.512	4.299.311	3.661.930	18,1	5,7	4,8

* 1950, 1955 ve 1960 yılı İstanbul nüfusu sayılarında Yavuz ve Türkyılmaz[1] kullanılmıştır. İzmir ve Ankara'nın kent nüfusu kullanılmıştır.

1 Sutay Yavuz ve A. Sinan Türkyılmaz, "2000'li Yıllarda İstanbul Nüfusu: Yeni Eğilimler", *Eski İstanbullular Yeni İstanbullular*, ed. Murat Güvenç, İstanbul 2009, s. 143.
Kaynak: DİE ve TÜİK Türkiye nüfus sayım istatistikleri.

1950 sonrası döneminin İstanbul nüfusundaki eğilimleri diğer büyük dünya kentleriyle karşılaştırmak anlamlıdır. Tek merkezli bir şehirden tedricen çok merkezli bir sanayi kentine dönüşen İstanbul'un nüfus dinamiklerine karşılaştırmalı bakıldığında büyümenin hızı oldukça yüksektir. Yüzyılın ilk yarısındaki özel tarihsel koşullar dikkate alındığında bu değişimin izahı mümkündür. Kapitalist ekonominin dünya genelinde yayılmasıyla kentlere göç eden mülksüzleşmiş yahut geçimlik iktisadi ilişkileri çözülmüş kırsal nüfusun önemli bir kısmı XX. yüzyılın ilk yarısında kentlere akın etmeye başlamıştı. Bunun sonucunda sayıları milyonları geçen kentlerin sayısında bir patlama yaşanmıştır. İstanbul ise yüzyılın ilk yarısı boyunca, yukarıda özetlendiği gibi, büyümenin aksine mevcut nüfusunun (özellikle gayrimüslimlerin) önemli bir kısmını kaybetmiştir. 1950 sonrası dönemde İstanbul'un gelişimine damga vuran temel olgu iç göç olmuştur. Yoksul kır nüfusunun büyük bir toplanma bölgesi hâline gelen şehir, Türkiye'nin sosyolojik değişimlerini de etkilemiştir. Aynı zamanda bir ulus devlet şehri olarak İstanbul'un bu yeni öyküsü ülkenin dönüşümünden etkilenerek oluşmuştur. Göçlerin hızını ve yoğunluğunu artıran bir neden Cumhuriyet'in ilk yirmi yılı boyunca nüfusun kırlarda kalmasını sağlayan ve zorlayan tarımsal odaklı büyüme ve sanayileşme politikalarıydı. 1950 sonrasının serbestleşme ortamında kırlardaki nüfusun hızla çözülmesiyle birlikte büyük kentlere doğru büyük sayılarda bir göç dalgası ortaya çıkmıştır. Tekeli, bu dönem boyunca yaşanan göçlerin nedenini açıklamak için kullanılan tarımda mekanizasyon, ekilebilir arazi kıtlığı gibi örneklerin ampirik karşılığı olmadığını ve göçlere itici gücünü veren unsurun kentlerin artan cazibesi olduğunu belirtir. 1960 sonrasının Avrupa ülkelerine kırlardan giden işçi göçü de bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir.[35] Yine 1950-1960 arasında yüzyıl başında olduğu gibi, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan yüz binlerce kişi Türkiye'ye gelmiş ve büyük çoğunluğu İstanbul'a yerleşmiştir. İmparatorluk sonrasının etkileri 1989'daki Bulgaristan'dan gelen yüz binlerce göçmenin yerleşmesine kadar sürmüştür. Bu da İstanbul özelinde dış göç dinamiğinin de etkili olmaya devam ettiğini gösterir.

(Tablo 2)'de diğer bazı dünya metropolleriyle karşılaştırmalı olarak izlenebildiği üzere 1950-2010 arası büyüme oranları dikkate alındığında nüfusu on bir kat

35 İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, İstanbul 2008, s. 50-54.

artan İstanbul'un en hızlı büyüyen şehirler arasında yer aldığı görülebilir. Yüzyılın ilk yarısını, savaş ve değişen siyasi koşullar nedeniyle, nüfus ve iktisadi üretkenlik bakımından durgunluk içinde geçiren İstanbul, yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus artış hızıyla bazı Hindistan metropollerini bile geride bırakmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında karşı karşıya kaldığı hızlı ve kuvvetli göç dalgasının yönetimi, uzun süre nüfus bakımından durağan kalmış kentin temel meselesi hâline gelmiştir. 1900'lerin başında Londra'nın nüfusu 6.000.000'un, New York'un nüfusu 4.000.000'un, Paris'in nüfusu 3.000.000'un, Berlin'in nüfusu 2.000.000'un üzerindedir. İstanbul gibi, daha pek çok kentin nüfusları 1.000.000'un üzerindeydi. I. ve II. Dünya savaşları arasında nüfusunun %40'ını kaybeden İstanbul'un etkinliği azalmıştır. Dünya metropolleri içindeki görece etkili konumunu kazanması için yüzyıl sonunu beklemek gerekecektir. İstanbul 1950'lerin başında nüfus bakımından dünyanın en büyük otuz metropolü içinde yer almaz. Hızlı nüfus artışı sonucunda 1980'lerin başında nüfus büyüklüğü itibarıyla dünyadaki 29. büyük kent olur. 2000'lerin başında iktisadi küreselleşmenin de etkisiyle nüfus büyüklüğü bakımından 21. büyük kent olmuştur.

Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul nüfusunun ulusal toplam içindeki oranı 1950'de %5.6 iken, 1980'de %10.6'ya, 2000'de ise %14.8'e çıkmıştır (**Tablo 1**). Demografik geçişini erken dönemlerde tamamlamış New York, Tokyo, Paris, Moskova gibi kentlerin aksine aynı dönemde İstanbul demografik geçiş ve yüksek kentleşme süreçlerini aynı anda yaşamaya başlamıştır. Ülkenin iktisadi ve siyasi krizlerinin ortasında gelişen bu büyüme ve geçiş süreci, gelişmekte olan ülke metropollerinin tarihiyle paraleldir. Bombay, Mexico City, Kahire, Sao Paulo gibi metropollerdekine benzer biçimde İstanbul'da da bu dönemler kentsel altyapı, okullaşma, iktisadi büyüme ve nitelikli konut arzı bakımından önemli sorunlarla iç içe yaşanmıştır. Aynı şekilde, yüzyılın sonuna doğru, büyük dünya kentlerinde süren dışa doğru kesintisiz büyüme eğilimleri İstanbul'da da yaşanmıştır. Çok merkezli, kesintisiz bir şekilde birbirine eklemlenen kentlerden oluşan yığılma alanları (*agglomeration*) ortaya çıkmıştır. Kent bölgesi olarak da tanımlanan bu alanlar devleşmiş nüfusları ve bünyelerindeki muazzam çeşitlilikteki iktisadi ve sosyal etkinlikleriyle XXI. asrın hâkim yerleşme tipidir. Bu açıdan, Japonya'nın kısıtlı coğrafyası nedeniyle Tokyo'nun ve eski zamanlardan itibaren yüksek bir kentleşme oranına sahip Arjantin'de Buenos Aires'in nüfuslarının ulusal toplam nüfustaki %30'un üzerindeki oranları dikkate değerdir. İstanbul'un nüfus büyüklüğü bu yoğunluk oranlarında değildir ancak onun da ülke nüfusuna oranı kayda değer düzeydedir. Türkiye'deki yaklaşık beş kişiden birinin yaşadığı bir kent olarak nüfus yoğunluğu ve pik seviyesi yüksek bir kenttir. Ülke nüfusuna kıyasla İstanbul benzeri oranlar Mexico City ve Paris'te mevcuttur. Ancak 1950 yılı referans alındığında İstanbul nüfusunun büyüme hızı bu kentlerden çok daha yüksektir. Büyüme performansının yüksekliği nedeniyle, özelikle 1950-2000 döneminde İstanbul'un yönetiminde altyapıdan okullaşmaya, göçten gecekondulaşmaya, nitelikli konut arzından kentsel örgütlenmeye ve planlamaya kadar pek çok alanda büyük sorunlarla yüz yüze kalınmıştır. İstanbul'un, tarihinin her döneminde bir göçmen şehri olmasına rağmen, XX. yüzyılın ikinci yarısında aldığı göç, dar bir zaman dilimi için çok yüksek oranlardadır. İhsan Bilgin'den bir alıntı, İstanbul'un karşılaştırılabileceği şehirleri ve nedenlerini iyi özetlemektedir:

> Paradoksal bir biçimde, tam da sorunlar 19. yy. Avrupası'nda ortaya çıktığı boyutlarıyla belirdiği dönemini, 1950'ler sonrasını kavramak için gözümüzü batıya değil, Kahire, Mexico City ve Rio gibi Üçüncü Dünya metropollerine çevirmemiz gerekmektedir. Kente yapılan kamusal yatırımların batılı şehirlere göre çok düşük seviyelerde gerçekleştiği bu modernleşme modelinde, açılan büyük otoyol akslarının çevresinde sanayi ve gecekondu mahalleleri iç içe geçerek kendiliğinden büyümektedir. Modernist projenin başlıca unsurlarından olan konut, altyapı, çevre yatırımları bu modelde şehrin büyümesini yönlendiren unsurlar olmamakta, şehir ana yolların çizdiği eksenleri kuşatarak, adeta kendiliğinden genleşmektedir; tıpkı İstanbul'da da 1950'lerden sonra olduğu gibi... (b)ir batı şehrindeki modernizmin izlerini anlamak için sadece yer üstü faaliyetlerine değil, aynı zamanda da yer altı yatırımlarına bakmak gerektiğini belirtmek gerekiyor.[36]

1945 sonrasında Kahire, Bombay, Sao Paulo, İstanbul, Rio de Janeiro, Ankara, Kinşasa gibi kentleri tanımlayacak durum ise buraların birer gecekondu gezegenine dönüşmesidir. Bu gecekondulaşma yoğunluklu kentleşme eğiliminin, dünya ekonomisinin savaş sonrası hâkim düzeninin gelişmekte olan ülkelere dayattığı kurallar kadar sömürgecilik tarihiyle de hayati bağları vardır. XIX. yüzyıl boyunca yükselen sömürgecilik sonucunda dünya topraklarının büyük kısmı tam veya

36 İhsan Bilgin, "Modernizmin Şehirdeki İzleri", *Defter*, sy. 23, s. 97.

10- Eski İstanbul'dan bir sokak (İBB, Kültür A.Ş.)

Tablo 2- Bazı dünya metropollerinde nüfus değişimi (1950-2025)

Dünyanın büyük kent bölgelerinin nüfus sayıları, ulusal toplam nüfusa oranı, toplam büyüme hızları ve nüfus büyüklük sıraları: 1950-2025

Kent ↓	1950 Nüfusu (Milyon)	1975 Nüfusu (Milyon)	2000 Nüfusu (Milyon)	2011 Nüfusu (Milyon)	2025 Nüfusu (Milyon)* (Tahminî)	2011 Yılı İtibariyle Kentin Nüfusunun Ulusal Toplama Oranı* (%)	1950-2011 Arasında Kentteki Nüfusun Toplam Büyüme Oranı* (%)	Dünyanın En Büyük Otuz Kenti İçinde Nüfus Büyüklük Sırası - 1950	Dünyanın En Büyük Otuz Kenti İçinde Nüfus Büyüklük Sırası - 2011	Dünyanın En Büyük Otuz Kenti İçinde Nüfus Büyüklük Sırası - 2025*
NY-Newark	12.3	15.9	17.9	20.4	23.6	7	65	1	4	6
Tokyo-Yokohama	11.2	26.6	34.5	37.2	38.7	29	230	2	1	1
Paris	6.2	8.6	9.7	10.6	12.2	17	69	4	23	28
Moskova	5.3	7.6	10.0	11.6	12.6	8	117	5	16	27
Buenos Aires	5.1	8.7	11.9	13.5	155	33	165	6	12	16
Kalküta	4.5	7.9	13.1	14.4	18.7	1	219	8	10	12
Şangay	4.3	5.6	13.1	20.2	28.4	1	370	9	5	3
Rio de Janeiro	2.9	7.6	10.8	12.0	13.6	6	305	14	14	22
Mexico City	2.9	10.7	18.0	20.4	24.5	18	609	16	3	5
Bombay	2.9	7.1	16.4	19.7	26.6	2	591	17	7	4
Kahire	2.5	6.5	10.2	11.2	147	14	348	20	20	19
Sao Paulo	2.3	9.6	17.1	19.9	23.1	10	754	23	6	7
İstanbul **	1.1	3.9	8.7	13.2	14.9	18	1.100	–	18	18

* Birleşmiş Milletler Nüfus Birimi'nin nüfus tahmini kullanılmıştır. Oransal hesaplamalar BM verileri üzerinden yazar tarafından yapılmıştır.
** BM verilerinde İstanbul nüfusu metropoliten alan tanımı farklı olduğundan TÜİK verilerinden daha az gözükmektedir.
Kaynak: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, *Population Division*, *World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*'dan hareketle bazı önemli dünya metropolleri tarafımdan seçilerek tablolaştırılmıştır.

yarı sömürge olarak Batı Avrupa ülkelerinin boyunduruğu altına girmiştir. Avrupa metropollerinde artan ayaklanmalar, sınıfsal mücadeleler ve kentsel altyapı krizleri büyük ölçüde sömürgelerden akan kaynakların seferber edilmesiyle çözüm yoluna konulabilmiştir. Bu kaynak transferleri sömürülen ülkelerde milyonlarca insanı açlığa ve ölüme mahkûm etmiştir. Üstelik XIX. yüzyıl kapitalizminin sanayileşen ülkelerde artırdığı sınıfsal kutuplaşmanın ve kentsel altyapı yatırımlarının kaynak transferiyle çözümü için sömürgecilik eğilimi daha da şiddetlenmiştir. Bu nedenle 1950'lere kadar sömürge ülkelerde el konulan iktisadi artı değer 1950 sonrasındaki eşitsiz iktisadi ortam ve artan iktisadi bağımlılığın hazırlayıcısı olmuştur. Sömürge sonrası dönemde bu ülkelerde bir anda ortaya çıkan büyük iç göç dalgaları uzun bir zamandır kaynakları sömürülen bu ülkelerdeki hükûmetleri hazırlıksız yakalamıştır. Özellikle Afrika ve Hindistan şehirlerindeki sanayisiz kentleşmenin ortaya çıkardığı kentsel bunalımlar bu ülkeleri yeni finansal kaynak arayışına itmiştir. IMF ve Dünya Bankası temelli yapısal uyum ve istikrar programlarının temel özelliği tarımsal deregülasyon ve mali disiplin politikalarını içermesidir. Böylece kentlerde yeni istihdam sahalarının açılması kısıtlı kalmıştır. Aşırı kentleşmeye eşlik eden bu iktisadi tablo sonucunda tüm gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerde işsizlikten kaynaklı yoksulluğa, konut arzında yaşanan sorunlar ve enformel pazarların büyümesi eşlik etmiştir. İthal ikamesi politikalarıyla istihdam yaratılmaya çalışılan ülkelerde ise mali istikrarsızlık, yüksek kamu borçları ve enflasyonist ortam nedeniyle beliren periyodik iktisadi krizler ilk önce eğitim ve kentleşme yatırımlarını baltalamıştır.[37]

Türkiye sömürgeleşmemiş olsa da, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan mali bağımlılık ve 1950 sonrasındaki IMF odaklı yapısal uyum programları nedeniyle sürekli kemer sıkma politikalarıyla yaşamak zorunda kalmıştır. Bu iktisadi programlar neticesinde nitelikli konut arzı çok kısıtlı kalmış, altyapı yatırımlarında büyük sorunlar ortaya çıkmış, enformel sektörlerde manidar bir büyüme yaşanmıştır. Kentsel altyapıda yaşanan sorunlar aynı zamanda yerel yönetimler üzerindeki merkezî hükûmet kısıtlarının üst düzeyde olmasıyla bağlantılıdır. Savaş sonrası dönem, Türkiye'nin sanayileşmeye ve kentleşmeye geçişine

37 Mike Davis, *The Planet of Slums*, London ve NewYork 2006; Mike Davis, *Üzerinde Güneş Batmayan Katliam: El Nino Kıtlıkları ve Üçüncü Dünyanın Açlıkla İnşası*, çev. Umut Haskan, İstanbul, 2009.

11- Bir İstanbul sokağı ve kahve önünde vakit geçirenler (İBB, Kültür A.Ş)

tanıklık eder. Pamuk, 1947-1979 arasında sanayileşmenin beş farklı evrede geliştiğini belirtir: 1947-1953 arası dönem "tarıma dayalı büyüme", 1954-1962 "bunalım ve ithal ikamesine dönüş", 1963-1970 "kıt dövizli, iç tasarruflara dayanan hızlı ithal ikamesi", 1971-1977 "dış kaynaklara dayanan, bol dövizli sanayileşme" ve 1977-1978 "bunalım" dönemleridir.[38] Schick ve Tonak'a göre savaş sonrası dönemde Türkiye ekonomisinin temel özelliği, IMF tarafından önerilen bir "istikrar paketleri döngüsü"dür. Birbirini takip eden istikrar ve bunalım döngülerinde sürekli biçimde döviz kurunda devalüasyon, ücret kontrolü, para arzının kısılması, yabancı sermayeye kolaylıklar sağlanması, ticari kısıtlamaların kaldırılması, iş güvenliğinin artırılması ve fiyatların serbest bırakılması gibi politikalar devreye girmiştir. Bunların dolaylı sonuçları enformel piyasaların büyümesi, istikrar algısında toplumsal güven kaybı, kamu harcamalarının azalması ve dolaylı olarak kırsal ve kentsel altyapı yatırımlarının sekteye uğramasıydı.[39] Gecekondu sorununun ortaya çıkışı ve büyümesi ülkenin bu genel iktisadi politikaları ve mali darboğazıyla iç içe gerçekleşmiştir.

Çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte şehrin planlama çalışmaları, 1950 sonrası hızlı iktisadi büyüme, tarımsal mekanizasyon ve kentleşme eğiliminin altında farklı bir yöne girmiştir. Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle Prost'un görevine son verildikten sonraki dönemde yerli planlamacı ve mimarlardan oluşan yeni bir planlama ekibi kurulmuştur. Ancak 1956 yılına kadar artan altyapı yatırımı ihtiyaçları için kökten bir adım atılmamıştır. Bu kararsızlık dönemini takiben, 1956 sonrasında Başbakan Adnan Menderes'in bizzat yürüttüğü projelerle Prost'un planının da çok ötesinde bir dönüşüm başlatılmıştır. Göçlerle nüfusu on yılda ikiye katlanan şehrin nitelikli konut arzı kadar ulaşım altyapısı sorunu da en üst seviyedeydi. Menderes, Vatan ve Millet

38 Şevket Pamuk*, Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II,* İstanbul 2008, 252.

39 İrvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, "Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. İrvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul 1990, s. 354-385.

caddeleri, Sahil Yolu (Kennedy ve Ragıp Gümüşpala caddeleri), Barbaros Bulvarı gibi Prost planında öngörülen genişliklerden daha geniş biçimde yapılan pek çok caddeyi ve sayısız ara yolları açtırmıştır. Yanı sıra sanayi yatırımları için İstanbul ve Doğu Marmara merkezî bir alan olarak öne çıkmıştır.[40]

Prost'un lastik tekerli ulaşım araçlarına ve özel ulaşım sistemine göre yaptığı planlama mantığını devam ettiren Menderes dönemi, yol çalışmaları için İstanbul'un tarihî mirasından binlerce yapıyı yıkmıştır. Menderes suriçi, Pera, Eyüp ve Üsküdar'dan oluşan tarihî İstanbul'un yaklaşık 100 yıldır tartıştığı birçok projeyi dört yıl içinde bitirmiştir. Uzun yıllar boyunca ihmal edilen şehre yapılan bu dönüştürücü müdahale ulusal bütçeden yüksek miktarda pay ayrılmasını gerektirmiştir. 1923-1950 arası dönemin hükûmetleri için öncelik ne kadar Ankara idiyse, Menderes döneminde ana yatırım bölgesi olarak İstanbul öne çıkmıştır. Ancak bu girişim, ülkenin iktisadi kırılganlığıyla iç içeydi. 1958 yılındaki büyük devalüasyonla birlikte kentsel altyapı yatırımları için gereken bütçelerde büyük kesintilere gidilmiştir. İstanbul'un ve diğer büyük kentlerin imarı ve altyapı yatırımları için bütçeden ayrılan pay önemli oranda düşmüştür. Pamuk'un işaret ettiği bu iktisadi bunalım dönemini takip eden ithal ikameci kalkınma ancak döviz kıtlığı içinde ve iç tasarrufa dayalı bir şekilde yürütülebilmiştir. Keyder'e göre ise bu dönemin iktisadi bakımdan ayırt edici özelliği "küçük toprak sahibi köylülerin çokluğuyla yabancı sermayenin yokluğu"dur.[41] Kırsal çözülmeye bağlı yüksek insan hareketliliği kentsel yatırım ihtiyaçlarını katlamaktaydı. Böylece yerel yönetimler ve kentsel altyapı için gerekli olan bütçelerde önemli bir darboğaza girilmiştir. Bunun sonucunda kentsel altyapı ve nitelikli konut arzında belirsizliğin ve düzensizliğin hâkim olduğu bir dönem yaşanmıştır.

İstanbul'un yüksek oranda yatırım aldığı 1955-1958 yıllarının sonunda patlak veren 1958 devalüasyonu ile başlayan mali bunalım, kentsel reforma önemli bir darbe vurmuştur. 1990'lar sonrasının kentsel dönüşüm hareketi büyük ölçüde 1960-1980 arasındaki iktisadi krizleri nedeniyle yeterli yatırım alamayan kentlerin düzensiz gelişmelerine bağlı ortaya çıkmıştır. Bu yetersiz yatırımların bir diğer yönü ise, kent emlaklerinin vergilendirilmesi konusunda yerel yönetimler üzerinde de önemli gücü olan merkezî hükûmetin yetersiz

40 Gül, *The Emergence of Modern Istanbul,* s. 140-171.

41 Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. İrvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul 1990, s. 64-65.

12-13-14- Bir zamanlar âdeta İstanbul'la özdeşleşen gecekondular ve gecekondu mahallesinin sokakları (İBB, Kültür A.Ş.)

15- Zeytinburnu, Kocamustafapaşa, Topkapı ve Fatih (İBB, Kültür A.Ş.)

kapasitesiydi.[42] 1960 darbesinin de istikrarsızlaştırıcı ortamında 1963'e kadar süren bu bunalımın ardından 1963-1971 arasında ithal ikamesine dayalı yüksek bir sanayileşme dönemine girilmiştir (yıllık ortalama %9 büyüme). %90'ı ulusal kaynaklarla yapılan büyüme daha çok ara mallar üzerindeydi. Keyder'e göre, bu sanayileşme dalgası bazı önemli sonuçlar doğurmuştur: Kentlere göç daha da hızlanmıştır. Nitelikli konut arzındaki kriz büyümüştür. Ankara, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde nüfusun yarısı gecekondularda yaşamaya başlamıştır. Hızla çözülen kırsal toplum, kentlerdeki siyasi dengeleri değiştirmiştir. Ülkedeki siyasi kutuplaşma derinleşmiş ve kentsel hareketlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. 1971'de ücretli çalışanların %30'u (1.200.000) sendikalaşmıştır. Bu sayı 1963'te 296.000 iken 1978'de 2.000.000'a yükselmiştir.[43]

1950-2012 arasında İstanbul'un aldığı ve verdiği göç sayılarına bakıldığında, kente daimî bir insan akışı olduğu ve bunun ivmesinin yüzyıl sonuna kadar düşmediği gözükmektedir (**Tablo 3**). 1965'ten itibaren kente her yıl düzenli olarak net ortalama 100.000'den fazla yeni bir nüfusun eklendiği gözükmektedir. 1980 sonrasında bu sayı her yıl ortalama 200.000'e kadar çıkmıştır. Kentin verdiği göç sayılarına bakıldığında bunun alınan göçün beşte bir oranında olduğu görülmektedir. Bu ivme günümüzde alınan ve verilen göçün eş seviyelerde seyrettiği bir oranda dengelenmiştir. Kente ayak basan bu yeni nüfusa istihdam yaratma, konut bulma, sosyal güvenlik ve altyapı hizmeti sunma gibi alanlarda merkezî hükûmetin başarılı

42 Söyleşi, "Murat Güvenç ile İstanbul'un Son Yüzyılı Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2010, c. 8, sy. 16, s. 424-426.

43 Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", s. 63-75.

16- Kumkapı, Yenikapı, Millet ve Vatan caddesinin Aksaray'daki kesişme noktası, Laleli, Saraçhane, Şehzadebaşı (İBB, Kültür A.Ş.)

olduğunu söylemek zordur. 1960 sonrası ülkenin planlı ekonomiye geçmeye çalıştığı ve bunun için resmî planlama kurduğu görülse bile, bu dönemin kentleşme eğilimine belirgin biçimde denetimsizlik damgasını vurmuştur.

Bu yıllar arasında gecekondu sayısı tüm ülke genelinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. **(Tablo 4)**'ten izlenebildiği üzere, 1955'te gecekondu sayısı 50.000 iken gecekondulu nüfus 250.000 idi. Bu sayının kentsel nüfustaki payı %4,7'ydi. 1983'e gelindiğinde ise bu oran beş kat artmıştır. Gecekonduda yaşayan nüfus 1983'te 6.000.000'un üzerine çıkmıştır. Ankara'da gecekonduda yaşayan nüfusun kentsel nüfus içindeki payı diğer büyük şehirlerden fazla olmuştur. 1950'de gecekondu nüfusunun kentsel nüfustaki payı %22 iken, 1966'da %57'ye, 1975'te %65'e, 1980'de ise %73'e çıkmıştır. İzmir'in kent merkezi gecekondulaşmaya dirense de, çeperleri gecekondu kuşaklarıyla çevrilmiştir.[44] Böylece Türkiye'de de diğer birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi, büyük şehirleri gecekondu kuşaklarıyla çevrilmiş ve hükûmetlerin farklı nedenlerle göz yummak zorunda kaldığı bir kentsel yapılaşma dönemine girilmiştir.

1960'ların başında büyük şehirlere bakıldığında gecekondulaşma olgusunun Türkiye'nin kentleşme eğilimini şekillendirmeye başladığı rahatlıkla görülebilmektedir. Gecekondu nüfusunun kentsel nüfus içindeki payı büyük şehirlerin çoğunda %30 ile %60 arasında değişmekteydi **(Tablo 5)**. Bu on üç ildeki toplam gecekondu nüfusu 1.500.000'i aşmıştır. Bu tablodaki gecekondu nüfusun %43'ü İstanbul'da yaşamaktadır. Yine bu on üç ildeki 273.000'i aşmış gecekonduların %44'ü İstanbul'da yapılmıştır. 1960'ların başında

44 Ruşen Keleş, *Kentleşme ve Konut Politikası*, Ankara 1984, s. 356-368.

17- Aksaray Küçük Langa'da bir yangın mahalli (22 Eylül 1931) (İBB, Atatürk Kitaplığı)

18- Ayvansaray'da bir yangın mahalli (13 Nisan 1933) (İBB, Atatürk Kitaplığı)

İstanbul'un nüfusu il genelinde 2.000.000'a yakındır. On yıllık sürede nüfus neredeyse iki kat büyümüştür. Yine tablodan izlenebildiği üzere, gecekondularda yaşayan nüfus, İstanbul'da toplam kentli nüfus içinde %45 oranına ulaşmıştı. Bu oran İzmir'de %33, Ankara'da ise %60 civarındaydı. İstanbul'daki hane halkı sayısının 1960'larda 393.000 olduğu düşünüldüğünde (**Tablo 6**), hane halklarının üçte birinin gecekondu hanesine dönüştüğü söylenebilir. Bu eğilim zaman içinde artarak devam etmiştir. Örneğin, 1966'da İstanbul'daki gecekondu konutu sayısı 132.000'e yükselmiştir.[45]

İstanbul'daki gecekondu olgusunun yükselişi ve kentsel değişim yönünün iç göçle birlikte değişmesi kentin hızla sanayileşmesinin ve göçün odağı hâline gelmesiyle ilişkiliydi. İstanbul'un konut stoku XIX. yüzyıl sonundan itibaren yangınlar ve diğer sorunlar nedeniyle tedricen ahşaptan kâgir, taş, tuğla evlere ve nihayet apartmanlara dönüşürken, XX. asrın ortasında kenti çevreleyen kuşaklarda büyüyen gecekondular da bu resme dâhil olmuştu. İstanbul'da gecekondu kavramıyla ilk kez 1940'lı yılların ortalarında tanışılır. Yerel yöneticiler ve bazı şehirleşme bilginleri düzensiz biçimde gelişen bu konut dokusunun üretebileceği sorunlarla ilgili endişelerini dile getirirler. Ancak buna rağmen, 1950'li yıllar boyunca suriçinin hemen dışındaki Zeytinburnu'nda, Kâğıthane bölgesinde, Eyüp-Rami yakınlarındaki Taşlıtarla'da, Gaziosmanpaşa'da ilk gecekondu yerleşimleri oluşur. Bu yerlerin bir bölümü Prost planlarında sanayi bölgesi olarak öngörülen yerleri çevreleyen kuşaklardadır.

45 Kemal H. Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Ankara 2003, s. 110-111.

Sanayi kuruluşları ve imalathanelerde çalışan işçilerin ve enformel işlerdeki elemanların oturduğu bu mahallelerin kuruluşu geleneksel İstanbul tanımı içindeki eski kent merkezinden çeperlere doğru ilk kapsamlı yayılımı ifade ediyordu. Bu yerler artan nüfuslarıyla önce bucak daha sonra ilçe hâline gelmişlerdir.[46]

Gecekonduyla ilgili bir diğer husus ise, bu yapıların diğer gelişmekte olan ülkelerdeki *favela, villa miseria (sefalet mahalleleri)*, *barrio*, *bidonville*, *kibera* gibi farklı adlarla adlandırılan ancak çoğunlukla enformel ve düşük nitelikli konut çevrelerini anlatan yapılardan farkıdır. 1968 ile 1975 arasında Rumelihisarı çevresindeki Nafibaba, Baltalimanı ve Celalettin Paşa adlı üç gecekondu bölgesinde kapsamlı bir araştırma yapan Kemal Karpat, bu yerleşmelerin örgütlenme dinamikleri üzerine dikkate değer bulgulara ulaşmıştır. Araştırmasında, dönemin "yoksulluk kültürü" yaklaşımının etkisinde yapılan araştırmalardaki iddialardan aksi yönde pek çok bulgu elde etmiştir. Bu yerleşmelerde yaşayan insanların göç ettikleri yerlerde de yürütülen araştırmada, bir yandan kır ve kent arasındaki ilişkilerin sürekliliği ve yoğunluğu bulgulanmış, diğer yandan kente yerleşen toplulukların yerleşik kent kültürüne uyum eğilimlerinin dışlayıcılıkla karşılaşılmadıkça anlamlı düzeyde olduğu görülmüştür. Bu göçlerin düzensiz biçimde kente dâhil olmalarına rağmen kentleri kriminalleştirmediğini aksine ekonomiye ilave yük getirmeden kente dâhil

46 Tansı Şenyapılı, "Cumhuriyetin 75. Yılı, Gecekondu'nun 50. Yılı", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, ed. Yıldız Sey, İstanbul 1998, s. 301-316; Alim Arlı, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 6, s. 283-352.

Tablo 3- İstanbul'un aldığı ve verdiği göç ile net göç sayıları (1965-2012)

	Aldığı Net Göç (Kişi)	Verdiği Net Göç (Kişi)	Net Göç Büyüklüğü (Kişi)
1965-1970	714.126	163.974	550.152
1970-1975	683.540	242.298	441.242
1975-1980	557.082	268.429	288.653
1980-1985	576.782	279.184	297.598
1985-1990	995.717	339.040	656.677
1995-2000	920.955	513.507	407.448
2011-2012	384.535	354.074	30.461

Kaynak: TÜİK, *Genel Nüfus Sayımı 2000 Göç İstatistikleri*, TÜİK Yayını, nr. 2976, 2005, s. 22-25; ADNKS http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul; ayrıca bkz. Sedat Murat, *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İstanbul 2006, s. 357.

Tablo 5- On üç ilin gecekondu nüfusu (1960'ların başı)

	Gecekondu Konut Sayısı	Toplam Gecekondu Nüfusu	Toplam Kent Nüfusu	Kent Nüfusu İçindeki Yüzdesi
İstanbul	120.000	660.000	1.466.535	45,02
Ankara	70.000	385.000	650.067	59,22
Adana	18.925	104.088	231.548	44,95
İzmir	18.025	99.138	296.635	33,42
Zonguldak*	14.000	77.000	54.110	-
Bursa	8.713	47.922	153.886	31,14
Erzurum	5.750	31.625	90.069	35,11
Samsun	5.700	31.350	87.688	33,75
İskenderun	4.275	23.513	62.061	37,89
Erzincan	3.500	19.250	36.420	52,86
Antakya	2.635	14.493	45.674	31,73
Diyarbakır	1.400	7.700	79.888	9,64
Mersin	896	4.928	68.485	7,19

* Zonguldak'ın gecekonduları kent dışında, madenlerin civarındadır.
Kaynak: Kemal H. Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Ankara 2003, s. 110 (Bayındırlık ve İskân Bakanlığı 1959 İstatistik Yıllığından alınmıştır.) Sıralama toplam gecekondu nüfus büyüklüğüne göre metnin yazarı tarafından yeniden yapılmıştır.

olan topluluklardan söz edilebileceğini belirtmektedir. Tamamına yakını köylerde doğmuş göçmenlerin, yoksul olduklarını ancak "yoksulluk kültürü" döngüsündeki kaderci iddiaların aksine iyimser gelecek beklentilerine sahip insanlardan oluştuğunu ileri sürer. Özellikle ikinci kuşaklardaki kentle bütünleşme kapasitesi oldukça yüksektir. Yine düşük maliyetli bu yapılar diğer ülkelerdeki tek odalı veya derme çatma yapılardan görece iyi koşullara sahiptir. Karpat, gecekondularda yaşayan topluluklarla kentin eski sakinleri arasında belirgin bir iletişim sorunu gözlemlemiştir. Ancak bu da Karpat'a göre, geniş bir kentleşme süreci içinde düşünüldüğünde aşılamaz özellikler taşımamaktadır.

Tablo 4- Türkiye'de gecekondu ve gecekondulu nüfus (1955-1995)

Yıllar	Gecekondu Sayısı	Gecekondulu Nüfus Sayısı	Kentsel Nüfustaki Payı (%)
1955	50.000	250.000	4,7
1960	240.000	1.200.000	16,4
1965	430.000	2.150.000	22,9
1970	600.000	3.000.000	23,6
1980	1.150.000	5.750.000	26,1
1983	1.250.000	6.250.000	26,2
1990	1.750.000	8.750.000	26,1
1995	2.000.000	10.000.000	33,9*

* Tahminî
Kaynak: Ruşen Keleş, *Kentleşme ve Konut Politikası*, Ankara 1984, s. 357 ve aynı eser 3. bs., Ankara 1996, s. 385.

Tablo 6- İstanbul ve Türkiye'de hane halkı sayıları ve ortalama hane halkı büyüklükleri (1955-2011)

	İstanbul Toplam Hane Halkı Sayısı	İstanbul'da Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü	Türkiye Toplam Hane Halkı Sayısı	Türkiye Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü	İstanbul Hane Halkı Sayısının Türkiye Hane Halkı Sayısına Oranı* (%)
1955	312.314	4,9	4.237.176	5,7	7
1960	393.068	4,8	4.885.325	5,7	8
1965	474.590	4,8	5.536.116	5,7	9
1970	643.343	4,7	6.261.949	5,7	10
1975	799.619	4,9	6.982.505	5,8	11
1980	1.063.886	4,5	8.522.499	5,2	12
1985	1.293.507	4,5	9.730.018	5,2	13
1990	1.664.821	4,4	11.188.636	5,0	15
2000	2.550.607	3,9	15.070.093	4,5	17
2011**	3.699.930	3,6	19.481.678	3,8	19

* Yazar tarafından hesaplanarak orijinal tabloya eklenmiştir.
** Veriler TÜİK'in *2011 Türkiye Nüfus ve Konut Araştırması*'ndan alınmıştır.
Kaynak: Sedat Murat, *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İstanbul 2006, s. 133'ten alınmıştır. Ayrıca bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* (Türkiye ve İstanbul kitapları) ve *Nüfus ve Demografi I, 1927-1990*, İstanbul 1997, s. 384.

Bu göç sürecinin en önemli etkilerinden birisi ise, göçmenlerin sadece geldikleri yeri değil, göç ettikleri yerlerdeki yapıları da dönüştürmeleridir. Bu nedenle İstanbul'un dönüşümüyle Türkiye'nin kırsal yapılarının değişim süreci iç içe gelişmiştir.[47] Yine gecekondu sorunu yaşayan diğer ülkelerdeki büyük şehirlerle karşılaştırıldığında, 1970'lerin başında Türkiye'nin üç büyük şehrinde gecekondu nüfusunun kent nüfusuna oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun en

47 Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*.

19- Saraçhane'den Edirnekapı'ya Fatih (İBB, Kültür AŞ.)

20- Eyüp (İBB, Kültür A.Ş.)

önemli nedeni Türkiye'de göç oranlarının hızı ile yüksek doğurganlıktır.[48]

1977-1983 döneminde gecekondular üzerine yapılan bir başka araştırmada, gecekondularda yaşayan göçmenlerin profilleri üzerine çarpıcı bulgular vardır. Buna göre, göçmenler kente göçtükten sonra kırla iktisadi bağlarını devam ettirmişlerdir. Kaynaklarını hem kırda hem de kentte "varlıklanmak" ve "kökleşmek" için harcamışlardır. Ancak kırdaki varlıkları bir süre sonra kullanılmaz hâle geldiği ve kentle daha fazla bütünleştikleri için kırdaki yatırımlarını elden çıkarmak zorunda kalmışlardır. Bu eğilim nedeniyle bir süre sonra varlıklarını gecekondularını iyileştirmek için harcamaya başlamışlardır. Gecekondu topluluklarında yaşadıkları alanları genişletmek için ortak tutum alma eğilimi yüksek olmuştur. Birlikte çalışan bir "gönüllüler ordusu" gibi davranma eğilimi artmıştır. Bütün bunlara ek olarak, buralarda yaşayan insanlar ilk göç ettikleri yıllarda kazançlarının %60'ını kıra aktarmışlardır. Bu kaynak transferlerindeki ana kayıpların yanı sıra yaklaşık %10'luk da bir fire oluşmuştur. Kırda yatırımların riski büyüdükçe gecekondularına yatırım, makul hâle gelmiştir. Bunun en önemli nedeni ise gecekonduların geliştirilmesi yoluyla "varlıklanmanın" artırılması isteği olmuştur. Özellikle 1940'lardan başlayarak periyodik biçimde yapılan gecekondu afları nedeniyle gecekonduların bir yatırım aracı olarak görülme fikri ve arsalarını genişletme eğilimi pekişmiştir. Bu nedenle kırsal çözülme süreçleriyle kentlerdeki örgütlenme dinamikleri birlikte yürümüştür.[49]

Diğer iki araştırmada ise gecekondulu nüfusun yoğun biçimde istihdam alanı bulduğu enformel iş alanları analiz edilmiştir. Gecekondunun gelişimiyle birlikte ortaya çıkan yeni sosyal ekoloji, ilk çalışmada "gecekondulu, dolmuşlu, işportalı şehir" olarak kavramsallaştırılır. Çalışma 1950 sonrası dönüşümde yetersiz konut arzının ortaya çıkardığı gecekondu, yine yetersiz istihdamın tetiklediği işportacılık gibi enformel iş kollarının gelişimi ve yetersiz ulaşım altyapısının zorunlu kıldığı bir kenti resmetmektedir.[50] Diğer çalışmada ise, bu işçilerin kentle bütünleşmede yaşadığı zorlukların nedenleri enformel sektör ve gecekondu ekolojisinin özellikleri üzerinden anlatılmaktadır. Gecekondulu nüfusun kentle "bütünleşememesinin" nedenlerinin normatif bağlamda

48 Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, s. 27-89.

49 S. Kemal Kartal, *Ekonomik ve Sosyal YönΔleriyle Türkiye'de Kentlileşme*, İstanbul 1983.

50 İlhan Tekeli, Yiğit Gülöksüz ve Tarık Okyay, *Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*, İstanbul 1976.

değerlendirilmesi dönemin sosyal biliminde egemen bir yaklaşımdır. Aynı normatif eğilim, "kentleşme" kavramı üzerinden değil de davranışçı sosyal bilimlerin etkisi altında "kentlileşme" kavramı etrafında yürütülen tartışmada da vardır.[51]

Bu yıllar arasında, büyük kısmı temel eğitimden yoksun kırsal doğumlu göçmenlerin, kentteki yaşamlarını düzenlerken yoğun biçimde yatay dayanışmaya ve hemşehri ağlarına katılmaya çalışmalarında pek çok belirleyici unsur vardır. Yine büyük çoğunluğu düzensiz ve enformel iş kollarında çalışan ve enformel pazarlarda iş gören bu insanların en büyük sorunlarından birisi de örgütlü seçkinci bürokrasi karşısındaki durumlarıdır. Gültepe ve Telsizler'de 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında gerçekleştirilen bir araştırmada bu konuda çarpıcı bulgular elde edilmiştir. Büyük çoğunluğunu işçilerin ve enformel sektörlerde çalışan bireylerin oluşturduğu katılımcılar "fakir oldukları", "küçük görüldükleri", "hor görüldükleri" için bürokrasinin kendilerine karşı tutumlarından şikâyet etmişler; "devlet dairelerinde", "hastanelerde" maruz kaldıkları muamelelerden açık biçimde rahatsız olduklarını, işlerinin görülmesi için rüşvet verilmeye zorlandıklarını belirtmişlerdir. Ancak buna rağmen haklarını ya "sessiz kalarak" ya "vicdanlarına havale ederek" yahut da "hukuki yollarla" aradıklarını ifade etmişlerdir. Hukuki yollara başvurduğunu söyleyenlerin oranı daha yüksektir. Heper'e göre, yine de kent göçmeni; seçkinci bürokrasi karşısında güçsüzdür ve genellikle yenik düşmektedir. Bunun nedeni göçmenlerin bürokratik sistemi tanımamasından ziyade, bürokratik kültürün bu insanları dışlama eğiliminde olmasıdır. Üstelik ezilen sadece göçmen kentliler değil, eski kent mensuplarıdır da. Ancak göçmenleri dışlama daha yüksektir.[52] Devletle gecekondu sakini göçmen kentliler arasındaki bu gerilimlerin üç temel nedeni olmuştur: İlki hukuki statüsü belirsiz ve temel altyapıdan yoksun konut alanlarında yaşıyor olmaktan kaynaklanan hukuki güçsüzlük ve egemen hukuki normlar açısından karşı karşıya kaldıkları meşruiyet sorunlarıdır. İkincisi, Cumhuriyet'in seçkinci yurttaşlık kültürünün "köyden şehre inen" bu insanlara karşı takındığı kültürel üstünlük tavrı ve sembolik şiddettir. Üçüncüsü ise, kentin eski yerleşikleriyle göçmenler arasındaki kültürel ve toplumsal mesafenin büyüklüğüdür. İstanbul'un 1950'lerden 1980'lerin ortasına kadar yaşadığı sosyal değişimler bu karmaşık tablo içinde yaşanmıştır. Sanayileşen bir kente dâhil olan göçmenlere, kamusal düzenlemelerin yeterince olmadığı bir ortamda, normatif teorik öncüllerle yaklaşmak Türkiye sosyal bilimlerince yakın zamana kadar sürdürülmüştür. Bu nedenle göçmenlerin özgül deneyimlerindense yerleşik kent kültürünün kaygılarını öncelemek kentin oluşumundaki kompleksiteyi açıklamayı uzun bir dönem boyunca zorlaştırmıştır.

1950'lerden başlayarak, planlı kentleşme için de bazı adımlar atılmaktaydı. 1990'lar sonrasında iki Boğaz köprüsünün hemen başında ve merkezî iş bölgesi hâline gelerek en kıymetli arazilerden olacak Levent bölgesinin oluşumu da 1950'li yılların başında başlamıştır. Beyoğlu yakasının kesintisiz gelişimi içinde planlanan bu konut bölgesi, bahçeli evler hâlinde planlanan ve kısım kısım bitirilen bir projedir. Devletin nitelikli konut arzı için yaptığı fazla sayıda olmayan projelerdendi. Dört kısım hâlinde 1.400'e yakın nitelikli konut 1950-1960 arasında bitirilmiştir. Bir diğer lüks konut bölgesi yine o günkü kentin uzağında bulunan 1955-1965 arasında Baruthane (Ataköy) bölgesinde yapılan çok katlı konut projesiydi. Bu iki proje lüks konut üretimi yoluyla yapılan ilk planlı desantralizasyon uygulamasıydı. Her iki proje de Türkiye Emlak Kredi Bankası'nın yatırımlarıyla gerçekleşmiştir.[53]

Cansever'e göre Levent ve Mecidiyeköy'deki konut projeleri Prost'un İstanbul'un gelişimi hakkındaki kaygılarını haklı çıkarır bir projedir. Prost, Mecidiyeköy ve Levent'te konut üretimiyle kentin yönünün kuzeye kayacağını ve Boğaziçi'nin korunmasının imkânsız olacağını düşünmüştür. Zaman içinde Prost'un kaygılarında haklı çıktığı görülmüştür. Yine Prost planı sonrasında, planlama çalışmalarındaki ölçek ve odak sorunu ile merkezî ve yerel yönetimler arasındaki ilişkiler ortaya doğru bir biçimde konulamamıştır. 1963-1970 arası Piccinato planı ulaşım aksları ve trafik sorunlarının çözümünde olumlu sonuçlar veren bir çalışma olarak nitelenebilir. 1974 planı da kent mirası, su (DAMOC

51 Tansı Şenyapılı, *Gecekondu 'Çevre' İşçilerin Mekânı*, Ankara 1981.

52 Metin Heper, *Türkiye'de Kent Göçmeni ve Bürokratik Örgütler*, İstanbul 1983.

53 Murat Güvenç ve Oğuz Işık, *Emlak Bankası: 1926-1998*, İstanbul 1999, s. 153-189.

21- Karaköy (İBB, Kültür A.Ş.)

22- Yeni Cami'nin önü (İBB, Kültür A.Ş.)

projesi), atık su ve çevre kirliliği için model ticari işlevlerin düzenlenmesi, ulaşımın koordinasyonu gibi birçok alanda önemli sonuçlar vermiştir.[54] Diğer taraftan Levent ve Ataköy projeleriyle başlayan Türkiye Emlak Kredi Bankası'nın nitelikli konut üretimi için yaptığı yatırım ve girişimler, 1980 ve 2000 sonrasının etkin konut üretim kurumu TOKİ ve gayrimenkul yatırım ortaklıklarının GYO'ların erken dönem habercisi olarak görülebilir. 1980'lerde yeni yasal düzenlemelere gidilerek kentsel konut üretiminin artırılması için yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1980'li yılların başında, özel sektör konut şirketleri ve konut kooperatiflerinin alana girmesine

23- Tophane'den Karaköy'e (İBB, Kültür A.Ş.)

rağmen, Türkiye genelindeki kentsel konut ihtiyacı hâlâ karşılanamamaktaydı. 1984'te ihtiyaç duyulan kentsel konut ihtiyacının %45'i karşılanabiliyordu. Bu oran 1989'da %77'ye kadar çıktı. Bu yılların ortalamasında kentsel konut ihtiyacının ancak %60'ı mevzuata uygun koşullarda karşılanabilmekteydi. Konut üretiminde kamunun payı %2 ila %4 arasında değişmekteydi. Böylece bu yıllarda da gecekondu yapımları sürdü.[55]

İstanbul'un nüfusunun Türkiye nüfusunun içindeki tedricî yükselişi aynı zamanda hane halkı sayılarında da artış anlamına geliyordu (**Tablo 6**). 1955 yılında Türkiye'deki toplam hanelerin %7'si İstanbul'da bulunmaktayken, bu oran 1980'de %12'ye, 1990'da %15'e çıkmıştır. Günümüzde bu oran, İstanbul nüfusunun Türkiye nüfusuna oranlarıyla uyumlu bir şekilde %19 seviyesindedir. İstanbul'un aldığı yüksek göçe rağmen son elli yıllık zaman zarfında ortalama hane halkı büyüklüğü, Türkiye ortalamasından yaklaşık bir puan düşüktür. Türkiye'de kırsal doğurganlık yakın zamanlara kadar yüksek oranlardaydı. 1955 yılında Türkiye'deki ortalama hane halkı büyüklüğü 5,7'dir. Aynı yıl İstanbul'daki ortalama hane halkı büyüklüğü 4,9'dür. Bu eğilim 1970'lerin sonuna kadar aynı seviyede devam etmiştir. 1980 sonrasında hane halkı büyüklüklerinde Türkiye genelinde tedricî bir düşüş dönemine girilmiştir. İstanbul ile Türkiye ortalaması arasındaki bu mesafe günümüzde kapanma noktasına gelmiş ve 3,8 seviyelerine kadar gerilemiştir. Ancak aynı dönemde İstanbul hanelerinin Türkiye haneleri içindeki

54 Turgut Cansever, *İstanbul'u Anlamak*, s. 136, 144-153.

55 *The Human Settlements Conditions of the World's Urban Poor*, Nairobi 1996, s. 74-76.

oranı da artmıştır. Günümüzde Türkiye'deki her beş haneden biri İstanbul'da bulunmaktadır.

Hane halkı yapısındaki değişime paralel, İstanbul'un aldığı yüksek göç sayılarına ve artan nüfusuna rağmen toplam doğurganlık oranlarında ve bebek ölümü sayılarında Türkiye genelinden farkına değinilmelidir. Kentte kadın başına ortalama doğurganlık 1950'li yılların ortalarından 1970'lerin başına kadar üç çocuğun üzerine çıkmamıştır. Aynı dönemde Türkiye ortalaması İstanbul'un iki katı seviyesindedir. 1980 ve 1990'da İstanbul'daki düşük doğurganlık devam etmiş, Türkiye ortalaması ise İstanbul ortalamasına yaklaşmıştır. Aynı eğilim bebek ölüm sayılarında da gözlemlenmektedir. İstanbul'daki bebek ölüm hızı Türkiye genelinden düşük seyretmiştir. Günümüzde bu sayılar ülke genelinde makul seviyelere gelmiştir (**Tablo 7**). Bu da göstermektedir ki İstanbul'un son elli yıldaki büyüme dinamiği büyük ölçüde ülke içinden aldığı yüksek göçmen sayılarında gizlidir.

İstanbul'un yapısal dönüşümünde etkili olan bir diğer husus, kentin yüzyıl başındaki kozmopolit yapısının yüzyıl ortasından itibaren ters yüz olmasıdır. 1942'deki Varlık Vergisi uygulamasıyla kentteki gayrimüslimlerin iktisadi durumu bozulmuştur. Savaş koşullarında icat edilen bu vergi ile gayrimüslim nüfus üzerine tahsil edilmesi imkânsız vergi yükleri getirilmiştir. Özellikle üç büyük şehirde büyük ve küçük ölçekli tüm işletmeler üzerine ağır vergiler konmuştur. Bu vergileri ödeyemeyenlerin gayrimenkullerine el konulmuş, gayrimenkulü olmayanlar ise Anadolu'nun farklı bölgelerinde sürgünde çalışmaya gönderilmiştir. El konan gayrimenkullerin büyük kısmı mali bakımdan zorluk içindeki Türkiye Emlak Kredi Bankası'na devredilmiştir.[56] Asıl önemli gelişmeler ise Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin Kıbrıs Adası üzerindeki ihtilafların derinleşmesi üzerine 1950'lerin ortasından başlayarak 1965'e kadar sürmüştür. 6-7 Eylül 1955 tarihinde bir dizi yalan haberle başlatılan bir kampanya şehirdeki gayrimüslim nüfusun özellikle Beyoğlu ilçesindeki ev ve işyerleri kalabalıklarca tahrip edildi. Olaylar öylesine büyüdü ki hükûmet otoritesi neredeyse ortadan kalktı. Bu şiddet ve yağmalama olayları azınlık nüfusun şehri terk sürecini hızlandırdı. Özellikle Kıbrıs'ta gerilimin üst seviyeye çıktığı 1963-1965 arasında şehirdeki Rum nüfusun büyük bölümü İstanbul'u terk etti.[57] Yüzyıl başında başlayıp işgal yıllarında devam ederek iyice

Tablo 7- Türkiye genelinde ve İstanbul'da toplam doğurganlık hızı ve bebek ölüm oranı (1950-2008)

	Toplam Doğurganlık Hızı (İstanbul)	Toplam Doğurganlık Hızı (Türkiye)	Bebek Ölüm Hızı (binde) İstanbul	Bebek Ölüm Hızı (binde) Türkiye
1950	2,65	6,9	164	260
1960	2,96	6,6	124	203
1970	2,99	5,7	104	153
1980	2,69	3,4	106	126
1990	2,08	2,7	57	67
2000	1,97	2,5	39	43
2008	1,78	2,2	-	18

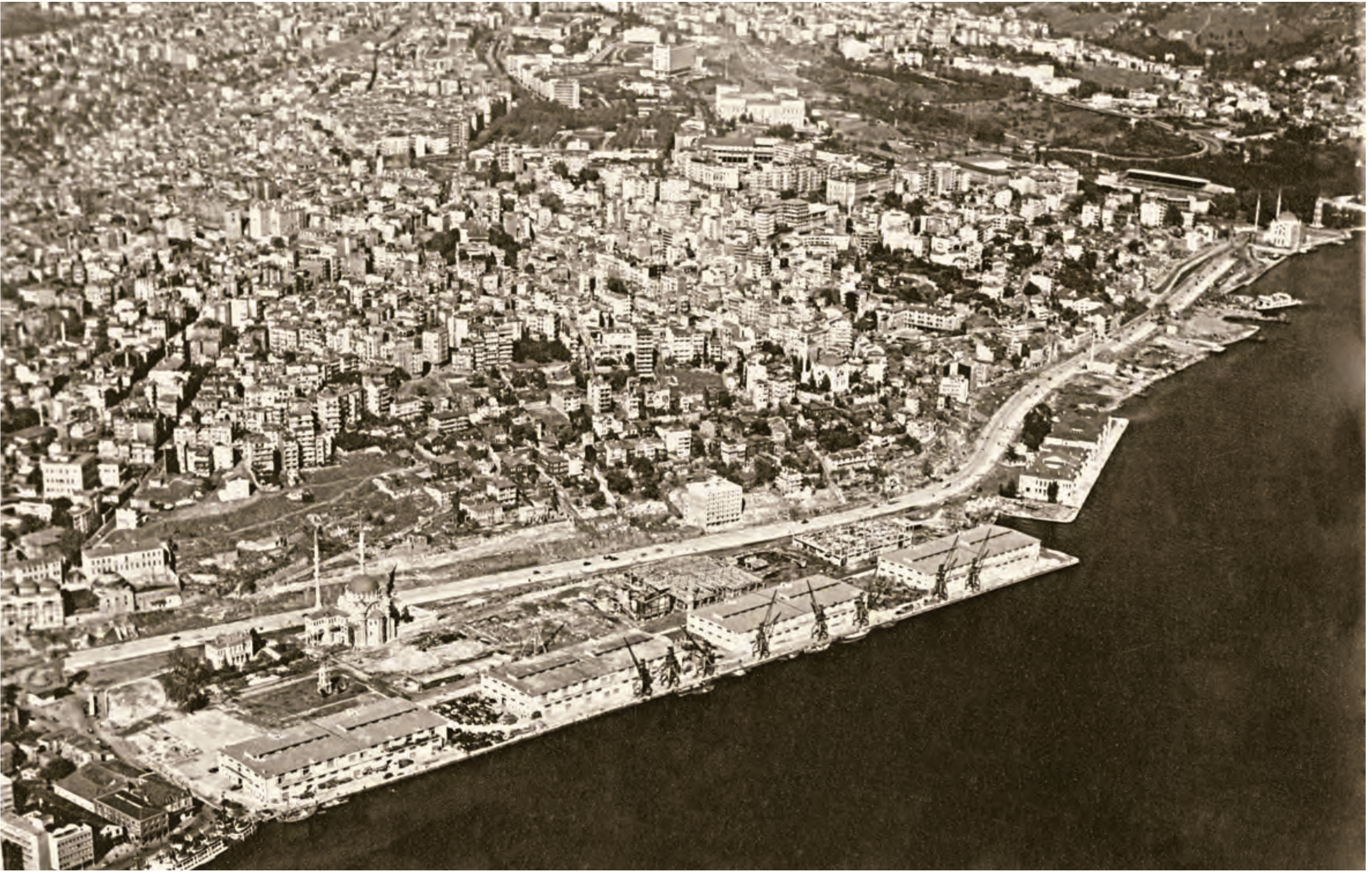
Kaynak: Sutay Yavuz ve A. Sinan Türkyılmaz, "2000'li Yıllarda İstanbul Nüfusu: Yeni Eğilimler", *Eski İstanbullular Yeni İstanbullular*, ed. Murat Güvenç, İstanbul 2009, s. 145.

bozulan etno-dinsel hoşgörü ortamı bu olaylarla en kötü günlerini gördü. 1960'ların ortasından itibaren şehrin tarihsel olarak oluşmuş kozmopolit nüfus yapısı kökten biçimde dönüştü. Şehirde yüzyıl başında %40 seviyelerinde olan gayrimüslim nüfusun oranı önce %5'lere ve günümüzde ise %1'lerin altına düşmüştür. Dinsel ve etnik çoğulculuk bakımından ortadan kalkan kozmopoliten yapının yerini Türkiye'nin farklı coğrafyalarından insanların bir araya gelerek ortaya çıkardığı yeni bir kozmopoliten yapı almıştır. İstanbul'da ortaya çıkan yeni kültürel sentez ülkedeki her kökenden insanın bir araya gelerek oluşturduğu bir bileşimi temsil eder.

Kentteki kültürel ve sosyal sermayenin artışı ise temel okullaşmanın yanı sıra üniversitelerin sayılarının artışına paralel olmuştur. Yükseköğretim alanında 1970-1990 arasında İstanbul'a yeni üniversiteler kurulması da önemli gelişmelerdendir. Türkiye'nin bütün şehirlerinden başarılı öğrencilerin toplanma merkezi hâline gelmesi zamanla kentin sosyal ve kültürel sermayesinin artışının en önemli nedenidir. 1950 öncesinde açılan İstanbul ve İstanbul Teknik gibi iki köklü üniversitenin yanında, 1973'te İngilizce eğitim yapan ve zamanla Türkiye'nin en önemli üniversitelerinden olacak Boğaziçi Üniversitesi kurulmuştur. 1982'de Marmara, güzel sanatlar eğitimi ağırlıklı Mimar Sinan ve Yıldız Teknik üniversitelerinin kurulmasıyla kentteki üniversite sayısı altıya çıkmıştır. 1990-2000 arasında kurulacak on beş, 2000 sonrasında kurulacak otuza yakın üniversitenin altyapıları bu üniversiteler üzerinden kurulmuştur. Özellikle İngilizce eğitim yapan üniversitelerin sayısının artışı ile İstanbul'un uluslararası alanda kalifiye insan dolaşımı ve bu alandan insan çekmesindeki etkisi artmıştır.

56 Güvenç ve Işık, *Emlak Bankası*, s. 89-116.

57 Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul 2005.

24- Tophane'den Dolmabahçe'ye (İBB, Kültür A.Ş.)

Büyük dönüşüm yılları boyunca İstanbul'un planlama ve yönetim sisteminde de önemli değişimler yaşanmıştır. 1950 sonrasındaki dönemlerde kentteki yeni yerleşimlerin geliştiği ve nüfusun arttığı yerlerde 1990'a kadar otuzdan fazla belediye kurulmuştur. Özellikle büyümenin her yönüyle arttığı ithal ikamesi kalkınma programı uygulanan 1963-1972 arasındaki dönemde çok sayıda belediye hizmete girmiştir. 1980 askerî darbesinden sonra metropoliten alandaki belediyeler birleştirilmiş, İSKİ kurulmuş ve 1984'te büyükşehir ve ilçe belediyelerinin iş ve görev tanımlarından iki kademeli bir yönetim sistemine geçilmiştir. 1954'teki *Kat Mülkiyeti Kanunu*'yla apartmanlaşan bölgelerdeki emlakler hukuki tanım içine alınmıştır. 1950'lerden sonra yapsatçılık gelişmeye başlamıştır. 1949-1984 döneminde çıkarılan altı gecekondu imar affı, zaman içinde gecekondu bölgelerinin ticarileşmesini ve kentsel rant çemberine dâhil olarak zenginleşme aracı olmasını hızlandırmıştır. Özellikle 1970'lerin ortasından itibaren ilk yapılaşan gecekondu bölgelerinden başlayarak pek çok gecekondu bölgesi de hızla apartmanlaşmaya başlamıştır. Buna 1980'den sonra sayıları artan ve hukuki güvenceye kavuşturulan konut kooperatiflerinin ve özel sektör toplu konutlarının önemli yatırımları eklenmiştir. Tüm bu gelişmeleri şekillendiren alanların başında sanayi ve ticaret alanlarındaki gelişmeler ve yer değiştirmeler gelmiştir. 1960'lardan sonra Haliç kıyıları, Zeytinburnu, Bakırköy, Küçükköy, Rami, Harbiye bölgelerine doğru sanayi işletmelerinin yayılımı artmıştır. Merkezî iş alanları 1950-1970 döneminde çeşitlenerek farklılaşmıştır. Eminönü ve Karaköy odaklı yerlere Taksim, Harbiye ve Mecidiyeköy, Kadıköy ve Üsküdar eklenmiştir. Özellikle Boğaziçi Köprüsü'nün 1973'te hizmete girmesiyle, 1980 sonrasında Mecidiyeköy'ün önemi artmış ve merkez iş alanının ana odağı Kuzey İstanbul'a kaymıştır. Özellikle 1990 sonrasının Levent-Maslak bölgesindeki gelişmelerle odak tamamen kuzeye kaymış ancak kentin çok merkezli yapısı pekişmiştir.[58]

1980'lerin ortasından itibaren Avrupa ve Anadolu yakalarının çeperlerine doğru sanayinin desantralizasyonu devam etmiştir. Özellikle İstanbul

58 Erol Tümertekin, *İstanbul: İnsan ve Mekân*, İstanbul 1997; İlhan Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, İstanbul 2013, s. 162-335.

25- Beşiktaş (İBB, Kültür AŞ.)

iç pazarına dönük üretim yapan post-fordist iş kolları Avrupa yakasında konuşlanmıştır. Ulusal pazara mal ve ürün sağlayan büyük ölçekli fabrikaların olduğu fordist işletmeler ulaşım kolaylıkları nedeniyle Anadolu yakasının çeperlerinde ve Gebze'yle entegre biçimde yeniden konumlanmıştır.[59] Sanayi alanlarının desantralizasyonu 1980'ler (ve sonraki on yıllarda) boyunca hızlanmıştır. Böylece doğu-batı istikametinde yaklaşık 100 km'lik bir alana yayılan İstanbul, 1990'ların başında azman bir sanayi kentine dönüşmüştür.[60]

Kent içi ulaşımda 1950'lerden sonra özel araçların sayısında önemli bir artış olmuştur. Diğer taraftan otobüs filosu genişlemeye devam etmiştir. 1955'te Sirkeci-Halkalı banliyö hattının elektrifikasyonu tamamlanmış ancak bunun yanında 1966'da kent içindeki tramvay hatları kaldırılmıştır. 1969'da Haydarpaşa-Gebze banliyö hattında da elektrifikasyona geçilmiştir. 1980 sonrasında gerek belediye gerek halk otobüslerine tahsisli hatlarla toplu taşımaya yeni araçlar dâhil edilmiştir.[61] Kuşkusuz, 1970 sonrası dönemde İstanbul'un çehresini değiştiren en önemli yatırımlardan birisi 1973'te hizmete açılan Boğaziçi Köprüsü ve bağlantılı çevre yollarıydı. Bu köprü ile iki yaka arasında ilk kez karayolu geçişi sağlanmıştır.
XIX. yüzyıldan itibaren dönem dönem gündeme gelen bu köprünün yapımı içim 1960'lardan itibaren İstanbul'da kamuoyunda geniş bir tartışma yaşanmıştır. Kentin gittikçe büyüyen sanayi üretimi, iki yakada da gelişen konut alanlarının yaygınlığı dikkate alındığında köprü lojistik gerekçelerle zorunluluk hâline gelmişti. Ancak bu lojistik zorunluluklar köprünün yapımına çevresel ve sosyal nedenlerle itiraz edenlerin endişelerini ortadan kaldırmamıştır. Aksine İstanbul'un kuzeye doğru birçok köprünün yapımına bağımlı hâle geleceği tezi doğrulanmıştır. Böylece 1988'de hizmete giren ikinci Boğaz geçiş (Fatih Sultan Mehmet) köprüsü ve 29 Mayıs 2013'te temeli atılan üçüncü Boğaz geçiş köprüsü kentin kuzeye

59 Murat H. Güvenç, "Introduction to Structural Landscape Analysis: Overviews on the Industrial Landscapes of Greater Istanbul", doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1992.

60 Murat Güvenç, "Metropol Değil Azman bir Sanayi Kenti", *İstanbul*, 1993, sy. 5, s. 75-81.

61 Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, s. 162-335.

doğru kesintisiz büyümesini temsil etmiştir. Aynı şekilde büyük bir sanayi havzasına dönüşen Haliç havzasındaki ekolojik bozulma da 1980'lerin gündemine damga vurmuştur.[62]

1980'lerin sonuna gelindiğinde 1945 sonrasında oluşan iki kutuplu Soğuk Savaş dünyası çatırdamaya başlamıştır. 1989 yılı, İstanbul için 1945 sonrasındaki ikinci büyük dönüşümün habercisidir. 1980'li yılların sonlarında Türkiye kişi başına millî gelirin 1.370 dolar, yaşam beklentisinin altmış altı yıl, yetişkin okuryazarlık oranının %26, kentleşme düzeyinin %50'nin üzerinde olduğu bir ülkedir. Diğer Kuzey Afrika ve Batı Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında bu ülkelerin ortalama gelişmişlik düzeyleriyle yakın bir profile sahiptir. Yine kent yönetimi bakımından dünyanın ileri kapitalist ülkelerindeki gibi merkezî ve yerel yönetimler arasındaki yetki ve görev tanımlarının açıkça tespit edildiği kurallara nazaran yönetim sisteminde birçok muğlaklığın olduğu bir ülkedir. İstanbul 1980'ler boyunca kendi toprak kullanım planlamalarını yapan bir yerel yönetime sahiptir. Ancak yetki belirsizlikleri nedeniyle planlar üzerindeki hukuki anlaşmazlıklar bitmek bilmemiştir.
Elektrik, telefon, polis hizmetleri gibi önemli hizmetler merkezî idare tarafından verilmektedir. Bu sürece ülkede ve kentteki yüksek kentleşme hızı eşlik etmiştir. Ancak 1980'li yıllar Türkiye'nin diğer büyük şehirleri gibi İstanbul'un da büyük bir desantralizasyon yaşadığı ve entegre bir yönetim modeline doğru gittiği bir dönem olmuştur. Ayrıca merkezî bütçeden büyük kentlere ayrılan kaynaklar açısından da bu yıllarda iki katlık bir büyüme gerçekleşmiştir. Buna karşın finansal kaynakların kullanılmasında yerel yönetimlerde yeterli özerklik olduğunu söylemek güçtür. Bütçedeki büyümeye finansal kötü yönetim ve israfın eşlik ettiği görülmüştür. Bu da bir yönüyle yerel yönetimler ile merkezî idare arasındaki yetki ve görev paylaşımlarındaki karmaşıklıkla ilişkilidir.[63]

1990 sonrasında İstanbul'un iktisadi, siyasi ve kültürel alanlarda öneminin giderek artması yerel siyasetin yükselişi ile paraleldir. 1984'te iki kademeli büyükşehir yönetim modeline geçilmesini ve 1985'te kabul edilen yeni imar yasasının yürürlüğe girmesini takiben, yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarında da genişlemeler olmuştur. Özellikle 1984'te ANAP'ın "projeci" siyasetçisi Bedrettin Dalan'ın büyükşehir belediye başkanı olmasıyla yerel siyasette yeni bir dönem başlamıştır. Tartışmalı imar kararları, kentsel rantın dağıtımı, çok sayıda tartışma yaratan projeleriyle Dalan dönemi, İstanbul yerel siyasetinin önemini ülke gündemine de sokmuştur. Bu önem, kentin yerleşik elitleri ile gecekondu elitleri arasında bir uzlaşmayla nitelenir. Gecekondulara yapılan büyük imar affıyla gecekondu topluluklarının yerel siyasetin odağına dâhil olduğu bir dönem olmuştur. Ancak bu ittifak rejimi sürdürülememiş, gecekonduların desteği zamanla sola kaymış ve sonraki seçimde sosyal demokrat aday Nurettin Sözen başkanlığa seçilmiştir. Bu dönem de İstanbul'un büyümeye devam ettiği ancak altyapı sorunlarının çözümünde yeterli mesafe alınamayan bir dönem olmuştur. Özellikle yolsuzluk tartışmaları kentin siyasi ortamında büyük bir kutuplaşma ve parçalanma yaratmıştır. 1994 yerel seçimlerinde Recep Tayyip Erdoğan'ın sert bir seçim yarışından başarıyla çıkması gecekondu bölgelerindeki topluluklardan aldığı büyük destekle mümkün olmuştur. Erdoğan'ın daha sonra ülke siyasetine taşıdığı isimlerin birçoğu belediyecilik deneyiminden gelen yöneticilerdir. Böylece İstanbul'da yerel siyasetin güçlenmesiyle paralel, ülke genelindeki siyasi liderlik dengeleri de değişmiştir.[64]

1994'ten sonra aynı siyasi çizginin belediye yönetiminde egemen olmasında, 1980 öncesinden itibaren gecekondulu topluluklarla yerleşik kentli seçkinler arasında uzlaşmayan çıkarların ve bakış açılarının etkisi vardır. Gittikçe güçlenen ve genişleyen bir tabana yayılarak kentte hâkim bir siyasi ortamın oluşması kentsel mekândaki siyasi kutuplaşmaya paralel gitmiştir. Eski ve seçkin kıyı ilçelerinin önemli bir kısmı bu siyasi çizgiden ayrı yönde siyasi tercihlerini kullanırken, iç bölgelerde ve çeperlerdeki yüksek nüfuslu ilçeler Erdoğan'ın siyasi hareketini desteklemişlerdir. İstanbul'un siyasi coğrafyası ile iktisadi ve sosyal coğrafyasının oluşumu iç içe gerçekleşmiştir.

KÜRESELLEŞME ORTAMINDA BİR MEGAPOL

İstanbul'un geleceği açısından 1990 sonrasını tanımlayan sessiz devrim kuşkusuz Soğuk Savaş'ın bitişidir. Soğuk Savaş süresince sanayileşen, nüfus ve mekânsal kalıp itibarıyla büyüyen İstanbul'un eski dönemlerindeki etkin siyasi konumu değil jeostratejik konumu bu büyümede belirleyici olmuştur. Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'yi Kuzey Atlantik İttifakı'na dâhil olmaya iten en önemli nedenlerin başında Sovyetler Birliği'nin İstanbul ve

62 Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, s. 537-545.

63 Alan Duben, *The Middle Eastern City: An Urban Management Perspective*, İstanbul 1992, s. 29, 88-89, 101-103.

64 Sema Erder ve Nihal İncioğlu, *Türkiye'de Yerel Politikanın Yükselişi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Örneği, 1984-2004*, İstanbul 2008.

Boğazlar üzerindeki hak iddiaları geliyordu. 1991'de Sovyetlerin ortadan kalkışıyla birlikte İstanbul, çok yönlü zamansal ve mekânsal etkilerin alanına girmiştir. Böylece 1990'da 7.500.000'e yakın nüfusuyla İstanbul, dünyada değişen siyasi düzenle birlikte bölgesinde ve küresel alanlarda yeni bir konum almaya başlamıştır. Kent, Doğu Marmara'daki kentlerle neredeyse birleşerek büyük bir kent bölgesinin merkezi hâline gelmiştir. Yirmi yıl gibi kısa bir zamana yayılan kapsamlı değişimlerin yaşandığı bu dönemi özetlemek mümkün olmasa da bu bölümde değişimin ana hatlarına değinilecektir.

1990 sonrası İstanbul'unda öne çıkan konuların başlıkları ve içeriğinin genişliği İstanbul'un dünya şehirleri arasında gittikçe artan önemini anlatır niteliktedir. Mekânsal güç kalıbı bakımından çok yönlü desantralizasyon ve buna bağlı karayolu ve raylı sistemlerin geliştirilmesi, toplu taşımanın iyileştirilmesi ve Üçüncü Boğaz Köprüsü öne çıkanlardır. Yine depreme bağlı doğal afet riski ve konut sorununun çözümü için farklı politika arayışları, çevre kalitesi azalmış eski kent içi alanlarda yürütülen mutenalaştırma (*gentrification*) çalışmaları da kent gündemini işgal etmektedir. İçinden geçilen 2010 sonrası dönemde, Karadeniz kıyısına iki yeni kent kurulması projesi, Üçüncü Boğaz Köprüsü'nün inşaatına başlanması ve Kuzey Anadolu otoyolu ile birleştirilmesi, İzmit-Yalova körfez geçişi ve bağlı otoyolun inşaatının başlaması, Boğaz geçiş yoluna alternatif bir kanalın Silivri bölgesinde açılması projesi, deniz altından raylı geçiş sistemiyle iki yakayı bağlayan Marmaray Projesi ve buna bağlı metro hatlarının inşası, metrobüs hatları, yıllık 150.000.000 yolcu kapasiteli yeni havaalanının Kuzey İstanbul'a yapılması sadece kentin değil ülkenin de en önemli gündem maddeleri hâline gelmiştir. Paralel olarak yeni kamusal meydan düzenlemeleri, Haliç bölgesindeki sanayinin tasfiyesi sonucu yürütülen yeniden işlevlendirme ve mutenalaştırma çalışmaları, gecekondu bölgelerinin dönüşümünü içeren büyük ölçekli konut alanlarının inşası da bu çerçeve içindedir. Yüz milyarlarca dolarlık yatırım kalemlerini içeren bu devasa işler, kentin sosyal ve doğa ekolojisinin geleceğiyle ilgili kaygı ve tartışmaları da en üst seviyeye çıkarmıştır. Kentin neredeyse kesintisiz biçimde kuzey ve doğu-batı eksenlerine doğru büyüme süreci devam etmektedir. Ancak son yirmi yıla yakından bakıldığında kentin, 1950'den 1980'lere kadarki hızlı ve kapsamlı dönüşümden çok daha büyük bir değişim dalgası ile karşı karşıya olduğu görülmektedir.

Değişim sürecinin baskın tartışma konularının tepesinde kentsel dönüşüm ve gecekondu bölgelerinin tasfiyesi olmuştur. 1990'ların başından itibaren gecekondu sorunu yeni bir evreye girmiştir. 1970'lerin ortasından başlayarak kentsel ranta ortak olma amacıyla ticarileşmeye başlayan gecekondular, 1980'lerin ortasından itibaren ticarileştirilmede yeni bir döneme girmiş ve bu apartmanlaşma biçiminde devam etmiştir. Ancak ticarileşmenin aktörleri, yapısı ve niteliği ise değişmeye başlamıştır. Kıymetli topraklar üzerindeki mücadeleler nüfuz sahibi kişi ve grupların gözetim ve denetimine girmeye başlamıştır. Siyasi etkisi veya ait olduğu hemşerilik ağları kuvvetli grupların etkisi bu el koyma ve yeniden dağıtma sürecinde ortaya çıkmıştır. Kente gelen göçmenlerin sosyal ve iktisadi statüleri farklı olduğundan kente dâhil olma biçimleri de değişmiştir. Gecekondu alanlarının yüksek katlı yapılara dönüşmesiyle birlikte, gecekondulu kavramının anlamı karmaşıklaşarak farklılaşmıştır. Bu yerlerde oturanların karmaşık sosyal köken, iş kolu ve ağlara sahip insanlardan oluşması kentteki toplulukların klasik sınıflamalar içinde anlaşılmasını imkânsızlaştırmıştır. Erder, buralardaki haneleri, bu farklı yapılarına duyarlı biçimde, "yükselen haneler", "izole haneler" ve "yoksullar ve yoksullaşanlar" olarak üç grup hâlinde kavramsallaştırmıştır.[65] İstanbul ekonomisinin değişim dinamikleriyle paralel biçimde enformelin anlamı ve yapısı da değişmiştir. Enformel sektörlerin bir üretim biçimi olarak yeniden örgütlendiği bu dönemde, sektörler kendi içlerinde farklı fırsat yapılarına sahip katmanlar hâlinde karmaşık bir biçimde evrilmiştir. Bu durum, bu sektörlere dâhil olanların beklenti ve amaçlarını da değiştirmiştir. Böylece bu iş kolları sadece sefaleti değil, kendi içindeki katmanlaşması nedeniyle farklı üretici dinamikleri de içerir hâle gelmiştir. Sosyal güvenlik sisteminin dışında hızla kentin vaat ettiği zenginliklere erişmek isteyenler kadar sadece kentte tutunmak ve kırdaki ailelerinin geçimini sağlamaya çalışanlara kadar farklı özelliklerde kişilerin içinde olduğu iş kollarına dönüşmüştür.[66] İstanbul'un sınıfsal tabakalaşması bu yıllar boyunca yeniden oluşmuştur. Kentteki sınıfsal ayrışma dinamiğine konut sahipliği üzerinden bakıldığında görünüşteki kaotik durumun arkasındaki örüntüler saptanabilmiştir. Emek, yoğun iş kollarının konuşlandığı alanlarla mülksüzlerin, kıyılardaki beyaz yakalı iş kollarıyla birden fazla konutu olanların örtüşme yoğunluğu çarpıcıdır.[67]

65 Sema Erder, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul 1996.

66 Tansı Şenyapılı, "Enformel Sektör: Devingenlikten Durağanlığa/ Gecekondulaşmadan Apartmanlaşmaya", *Devlet Reformu: Yoksulluk*, ed. A Halis Akder ve Murat Güvenç, İstanbul 2000, s. 161-183.

67 Murat Güvenç ve Oğuz Işık, "İstanbul'u Okumak: Statü Konut Mülkiyeti

26- Tarihî yarımada; Haliç ve Boğaz'ın iki yakası

28- Boğaziçi Köprüsü'nden Sarayburnu'na: Boğaz'ın iki yakası

1990-2000 döneminde İstanbul, Türkiye'nin en önemli göç varış merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Kentin nüfus artışının %60'ı net göçle, kalanı ise doğal artışla karşılanmaya devam etmektedir. Nüfus artış hızı ve net göç oranları düşse de bu eğilim hâlen devam etmektedir. Bir yönüyle kent üzerinde baskı yaratmayı sürdürse de, göçler aynı zamanda İstanbul'un canlılığının ana dinamiğidir. Kentteki iktisadi etkinlikler çeşitlenmeye devam etmiş ve özellikle finansal piyasalar, sigortacılık, hizmet sektörlerindeki önemi her geçen gün artmıştır. Böylece kentin her yönden bu büyüme eğilimi Türkiye kentlerinin iktisadi iş bölümü açısından konumunu değiştirmiştir. İstanbul imalat sektörlerinin ağırlıklı olduğu bir iktisadi yapıdan 1990-2000 döneminde ticaret ulaşım ve hizmet sektörlerinin ağırlıklı olduğu bir kent kimliğine bürünmüştür. Aynı dönemde Anadolu'da ortaya çıkan sanayi şehirleri Türkiye'nin imalat sanayisinde yeni bir konum ve etkinlik kazanmışlardır.[68]

Yakın zamanda yapılan kapsamlı bir çalışmada kentin ticaret ve sanayi yapısı hakkında da ayrıntılı bulgular yer almaktadır. Sanayinin büyük kısmının çevre illere desantralizasyonuna rağmen büyüyen metropolün çeperlerindeki sanayi üretimi kentte tutunmaya devam etmiş görünmektedir. Yine tek merkezli bir yapıdan çok merkezli bir metropole dönüşme eğilimi küresel kent eğilimleriyle paralel biçimde devam etmiştir. Ticari etkinliklerin kentteki dağılımı merkezîleşme ve yayılma eğilimlerini aynı anda sergilemektedir. Buna paralel tarihî kent merkezlerinin küçük ölçekli firmalar için bir tür kuluçka merkezi olmaya devam ettiği bulgulanmıştır. Bu bulgularına ek olarak yine Yılmaz'a göre, kent küresel bir metropolistir. Bu küresel metropolis "çok merkezli, düğümlerden oluşan, esnek ve küresel kent yapısını yansıtmaktadır".[69] "Bu yapı, yeni kent ekolojisi kapsamında alt kentler, gelişme koridorları, sınır kentler ve sınırsız kent kavramları ile anlaşılmaktadır."[70]

Bu gelişmeler sonucunda 2000'li yıllarda İstanbul'un

Farklılaşmasına İlişkin Bir Çözümleme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 1996, sy. 71, s. 6-60.

68 Murat Güvenç, "Küreselleşme Bağlamında İstanbul'a Göç ve İstanbul'dan Göç", *Eski İstanbullular Yeni İstanbullular*, ed. Murat Güvenç, İstanbul 2009, s. 130-140.

69 Gülsen Yılmaz, "Kentsel Planlamada Yeni Temsil Biçimlerine Doğru: İstanbul Ticari Peyzajında Tarihi ve Coğrafi Çözümlemeler", doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2009, s. 326-330.

70 Yılmaz, "Kentsel Planlamada Yeni Temsil Biçimlerine Doğru", s. 327.

29- Boğaziçi Köprüsü'nden Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'ne: Boğaz'ın iki yakası

gecekondulu tarihi içinde gelişen ilçeleri tekstil iş kolları, diğer imalat sanayi, kimya sanayi, ulaştırma ve haberleşme iş kolları, inşaat işleri alanlarının hâkim olduğu mavi yakalı bir iş gücü yapısı sergilemişlerdir. Deniz ve Boğaz kıyılarına konuşlanmış ilçelerin ise farklı hizmet iş kollarıyla, finans, sigortacılık, kültür ve eğlence hizmetleri gibi beyaz ve altın yakalı iş kollarının hâkim olduğu bir iş gücü yapısına sahip olduğu görülmüştür.[71]

İstanbul'un 1990-2000 yılları arasında Türkiye'nin illeri ile kıyaslandığında iktisadi performansı çarpıcı bir büyümeye işaret eder. 1990'da Türkiye'deki toplam istihdamdaki oranı %10,5 olan şehir 2000'de %14'e çıkmıştır. Aynı dönemde sanayileşmiş diğer büyük dokuz Türkiye metropolünün istihdam oranları küçük bir artış dışında hemen hemen sabit kalmıştır. Yeni iş imkânları üretmede İstanbul diğer dokuz metropolün tamamının performansına yakın iş üreterek artan ulusal toplam içindeki oranını büyütmüştür. Bu büyümenin bir diğer özelliği kadın emeğinin İstanbul'daki oranı olmuştur. 1990'da Türkiye genelinde mavi-beyaz yakalı kadın istihdamının %31.9'u İstanbul'da bulunmaktaydı. Bu oran 2000 yılında %41'e çıkmıştır. Aynı dönemde diğer dokuz büyük metropolün tamamında bu oran 1990'da %30,6 iken 2000'de %34,1'e çıkmıştır. 1990 yılındaki konumuna göre, İstanbul'un ulusal istihdam alanı içindeki payı 2000'de 3,3 puan artmıştır. Tarım-dışı iktisadi etkinlik alanlarındaki belirgin yoğunlaşma ve beyaz-mavi yakalı kadın emeğinin artan görünürlüğü bakımından, İstanbul'da kadının iş hayatındaki ağırlığında 2000 yılında belirgin bir artış görülmektedir. 1990-2000 nüfus sayımlarındaki iktisadi sektör verilerinin karşılaştırılmasından çıkan temel sonuç, İstanbul'un Türkiye yerleşmeler hiyerarşisinde tarım dışı hizmet sektörlerinin tamamında kazandığı hâkim konum ve çekim gücüdür.[72]

İstanbul'un 1990 sonrasındaki değişiminin en önemli unsurlarından birisi yükseköğretim alanındaki yaşadığı büyük değişimdir. Son yirmi yıllık süre yükseköğretim alanında İstanbul'da gerçekleşen kesintisiz bir büyüme sürecidir. 1990'ların başında tamamı kamu üniversitesi olan toplam altı üniversiteden, 2012 yılı

71 Alim Arlı,"Küreselleşen İstanbul'da Sosyo-Mekânsal Farklılaşma", *Kültürler Başkenti İstanbul*, ed. Fahameddin Başar, İstanbul 2010, s. 516-524.

72 Alim Arlı, "Sosyal Mekânda Farklılaşma: Denizli'de Kırsal/Kentsel Dönüşüm (1990-2000)", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009, s. 82-106.

30- Haliç'in iki yakası: Fatih (ön taraftaki Fatih Camii) ve Kasımpaşa

sonunda kırk beş sayısına ulaşmıştır. Bunların otuz altısı vakıf yükseköğretim kurumu olarak kurulmuş üniversitelerdir. 1985 yılında İstanbul'daki farklı yükseköğretim programlarında okuyan öğrenci sayısı 95.000, mezun öğrenci sayısı ise yılda 11.600 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılına gelindiğinde İstanbul'daki farklı yükseköğretim programlarında okuyan öğrenci sayısı 193.000, mezun öğrenci sayısı ise 30.500'e yükselmişti. 2012 yılında ise İstanbul'daki üniversitelerin değişik programlarında okuyan öğrenci sayısı 405.000, mezun öğrenci sayısı ise 60.000'e çıkmıştır. 1990 yılında İstanbul'daki yükseköğretim kurumlarında görev yapan öğretim elemanı sayısı 8.100 iken, bu sayı 2000'de 12.000'e, 2012'de ise 23.000'e çıkmıştır. 1985-2012 yılları arasında İstanbul'daki yükseköğretim kurumlarının farklı seviyelerdeki programlarından 851.230 kişi mezun olmuştur. Bunların 124.002'si ön lisans, 593.639'u lisans, 112.717'si yüksek lisans, 16.131'i doktora ve 5.741'i ise tıpta ihtisas programlarından mezun olmuştur. Bu mezunların %31,5'i İstanbul Üniversitesi'nden, %22,3'ü Marmara Üniversitesi'nden, %10,7'si İstanbul Teknik Üniversitesi'nden, %8.7'si Yıldız Teknik Üniversitesi'nden %5'i Boğaziçi Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Bu okulların toplam mezun sayıları içindeki oranı %78'tir. Kalan %22'lik kısım 1990 sonrasında açılan üniversitelerden mezun olmuştur. Son yıllarda yeni açılan kamu ve vakıf yükseköğretim kurumlarından mezun olanların sayısında önemli artışlar vardır.[73] Ticari sektörler, istihdam piyasaları, yükseköğretim alanındaki atılım ve diğer metropollerle kurduğu ilişkilerdeki konumu bakımından yaşadığı bu dönüşüm İstanbul'un küresel öneminin artışıyla paralel yürümüştür.

1990'lı yıllarda İstanbul'da yapılan en önemli etkinliklerden birisi "Habitat II: İnsan Yerleşimleri Dünya Konferansı" toplantısıydı. Yoksul ve gelişmekte olan ülkelerdeki kentleşme ve konut sorunlarının tartışıldığı bu büyük organizasyonun sonraki dönemde önemli etkileri olmuştur. 2000'li yıllar boyunca Türkiye hükûmetlerini kuran geniş siyasi kadronun birçoğu bu dönemde İstanbul

73 Verilen sayı ve oranlar, ÖSYM *Yükseköğretim İstatistikleri* (1983 ila 2012 arası) yıllıklarından alınan ham veriler üzerinden tarafımca hesaplanmıştır.

Büyükşehir Belediyesi'ni yönetmekteydi. Özellikle konut ve yapılı çevre sorunlarının çözümü için bu süreçte ulusal ve uluslararası grupların katkılarını yoğun biçimde ortaya koymasıyla birlikte Türkiye'nin ve İstanbul'un konut meseleleri açısından farkındalık eşiği bir hayli yükselmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin konut üretimi için kurduğu KİPTAŞ ve 2000'li yıllardan sonra olağanüstü yetkileriyle konut üretimi sektöründe en büyük oyuncu olan TOKİ'nin politikaları ile Habitat gündemi arasında doğrudan bir bağ vardır. TOKİ on yıldan daha az bir sürede sadece İstanbul'da 100.000'den fazla, ülke genelinde ise 500.000'i aşkın konut üretmiştir. Bu açıdan toplantı o günün yerel yöneticileri ve sonranın hükûmet yetkililerinin ülkenin en acil sorunlarının başına konut üretimini ve kentsel dönüşüm programını koymasını hızlandıran bir etki yapmıştır.[74]

Bu sürecin diğer yüzü ise, kapalı yerleşmeler veya kapalı siteler olarak da anılan bir yeni yerleşme biçiminin, yine küresel eğilimlerle paralel, kentin çehresini dönüştürmesidir. Bu yerleşmelerin artışıyla kentte sınıfsal kutuplaşmanın belirginleşmesi birlikte yürümüştür. 2005'te 650'yi aşmış olan ve sayıları günümüze katlanarak gelen bu yerleşmeler küresel metropolün yoğun güvenlik kaygılarının ve üst sınıfların ayrışma stratejilerinin mekânlarıdır. Yüksek güvenlikle donatılmış bu yerleşmeler belirgin bir sınıfsal ayrışma ve katmanlaşmayla nitelenebilecek farklı tipte konut alanlarını içerir. Küçük gruplar ölçeğinde olabildiği gibi, orta ve büyük ölçeklerde nüfusları barındıracak örnekleri de vardır. Sosyal ve çevresel risk algılarının ve depreme dayanıklılık gibi doğal tehditlerin yoğun bir pazarlama stratejisi olarak kullanıldığı bu sitelerde oturmak aynı zamanda sınıfın kendi sembolik değerine öz atfını da içerir.[75]

Kentsel dönüşüm tartışmaları çerçevesinde yapılan tartışmalar ise birkaç açıdan değerlendirilebilir. İlki kentin farklı bölgelerinde yaşayan insanların yeni konut bölgelerinde bir araya getiren yeniden yerleştirmedir. Diğeri, gecekondu ve çöküntü alanlarında yapılan ve oralarda yaşayan sabit gelirden mahrum olan meskûn nüfusu kirayla ev sahibi yapmaya dayanan uygulamalardır. Sonuncusu ise eski kent merkezlerinde metruk yapıların olduğu alanlarda yürütülen ve önemli bir toplumsal muhalefeti seferber eden mutenalaştırma çalışmalarıdır. 2005 sonrası İstanbul'un sosyolojik değişiminin ve toplumsal hareketler tarihinin en önemli safhaları bu olgular içinde şekillenmektedir. Bu uygulamaların sembol mekânlarından Tarlabaşı ve Ayazma'daki kentsel yenileme çalışmaları kentsel muhalefetin ve araştırmacıların yoğun dikkati içine girmiştir. Bu yerlerdeki mücadele biçimleri ve hukuki tartışmalar, yürütülen politikaların revizyonuna yol açması bakımından da öne çıkmıştır.[76]

2000 sonrasının İstanbul'u küresel dünya bütünleşme eğilimleri gittikçe güçlenen ancak buna bağlı olarak iç gerilimleri artan bir şehirdir. "Urbanage" toplantısında Sassen'in tespitine göre İstanbul, yükselen Avrupa kentleri içinde en önlerdedir. Bu da artan siyasal etkinliği ve özellikle farklı seviyelerdeki eğitim kurumlarıyla artan insan sermayesinin bir sonucudur. Yine İstanbul'un turizmdeki önemi yıldan yıla artmış ve kent, ülkenin en önemli turizm kentlerinin başında yer almıştır. Ancak finans sermayesinin konuşlanma stratejisinde diğer dünya metropolleri içindeki konumu, AR-GE yatırımlarının oranı ve kent ekonomisine katkısı, kültürel alışveriş, yaşanabilirlik, erişim, çevre gibi "kapsamlı güç endeksi" ölçüleri dikkate alındığında otuz beş küresel şehir arasında yer almamış gözükmektedir.[77] Bu tür sıralamaların kıstasların değişimiyle farklı olabileceği dikkate alınmalıdır. Ancak yine de, şehri küresel şehirler arasına sokan son on yıllardaki dinamizmiyle kıyaslandığında özellikle iktisadi güç bakımından şehrin etkililiği hâlâ sınırlı gözükmektedir. Neoliberal ekonomilerin stratejik sektörleri olan finans, sigortacılık, emlak, moda, reklamcılık, Ar-Ge etkinlikleri alanlarından İstanbul'un rekabet gücünün sınırları olduğu görülüyor. Dünya ekonomisine yön veren otuz büyük banka merkezinin tamamı ABD, Avrupa ve Japonya'nın büyük metropollerindedir. Son yıllarda bu alanda öne çıkmaktaysa da, doğrudan yabancı yatırımlar bakımından 1990'lı yıllar boyunca Türkiye ve İstanbul en gerilerdeydi. Kentler arasında yeni eşitsizlik biçimleri oluşturan bu hiyerarşiler dikkate alındığında İstanbul'un bu güç kaplarının

74 Alim Arlı, "Habitat II Tartışmaları ve İstanbul'da Toplumsal Dönüşüm", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2010, c. 8, sy. 16, s. 367-388.

75 Jean-François Pérouse, *İstanbul'la Yüzleşme Denemeleri: Çeperler, Hareketlilik ve Kentsel Bellek*, İstanbul 2011, s. 133-228; krş. Pierre Bourdieu, "Site Effects", *The Weight of The World: Social Suffering in Contemporary Society*, ed.. Pierre Bourdieu vd., Stanford 1999, s. 123-129.

76 Tuna Kuyucu ve Özlem Ünsal, "Neo-Liberal Kent Rejimiyle Mücadele: Başıbüyük ve Tarlabaşı'nda Kentsel Dönüşüm ve Direniş", *İstanbul Nereye?: Küresel Kent, Kültür, Avrupa*, ed. Deniz Göktürk vd., İstanbul 2011, s. 85-106.

77 Saskia Sassen, "The Immutable Intersection of Vast Mobilities", *Istanbul City of Intersections*, İstanbul 2009, s. 5-7.

31- Cumhuriyet İstanbul'u ve dünya şehirleri (Harita: Oğuz Kallek)

çeperinde yer aldığı görülmektedir.[78] Kenti finansal bir alt merkez hâline getirebilmek için merkezî hükûmetin 2005 sonrası girişimlerine rağmen kent henüz bu konuma ulaşamamıştır. Yakın döneme damga vuran ve yabancı yatırımları çeken alan daha çok emlak ve gayrimenkul piyasalarında yaşanmaktadır. Diğer büyük dünya metropollerinde olduğu gibi ulusal ve yerel yöneticilerin söylemlerini de kuşatan küresel finansal piyasalarıyla bütünleşme eğilimi İstanbul'u da etkilemektedir. Son yirmi yıllık sürede yaşanan gelişmelerin nasıl açıklanacağı araştırmacıları da bölmüştür. Kentin küresel neoliberal ekonomiye ve girişimci kentler yarışına eklemlenme süreci olarak tanımlanması bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye'de yaygın bir sosyal bilimsel açıklama biçimi olarak kullanan merkez-çevre diyalektiği üzerinden İstanbul'un değişimini açıklayan bir yazın da mevcuttur. Küresel ve yerel süreçler arasındaki etkileşim ve gerilimin kentteki izdüşümlerini araştıran araştırmalar da hâlen açıklayıcı bir başka çerçeve olarak kullanılmaktadır.

78 Saskia Sassen, *Cities in a World Economy*, California 2000.

SONUÇ

İstanbul'un son asrındaki değişimleri özetleme girişiminin imkânsızlığı ortadadır. Bu yazıda sosyoteknolojik, siyasi ve kültürel hatlar üzerinden sosyolojik bir yeniden değerlendirme yapılmaya çalışıldı. İstanbul'un XIX. yüzyılın ortasından başlayarak Cumhuriyet'e, çok partili sisteme ve küreselleşme dönemlerine uzanan tarihinin her evresi kuşatılması zor ayrıntıda ve zenginlikte sosyal ve kültürel süreçleri içerir. Ancak kentleşmesinin ana güzergâhları ülkede, bölgesinde ve dünyada gelişen olgularla etkileşerek şekillenmiştir. Bugün yayıldığı ölçek itibarıyla bir megalopolise evrilen İstanbul, tüm dev şehirler gibi yönetilebilirlik bakımından büyük sorunlarla yüz yüzedir. Ayrıca kenti kuşatan bölgedeki ekolojik sürdürülebilirliğin gelecekte mümkün olup olmayacağı günümüzün temel endişelerindendir. Öte yandan geride bırakılan uzun yüzyıldaki kapsamlı değişimlere rağmen İstanbul'un hâlâ doğal güzelliklerinin önemli bir kısmını koruyabilmesi de bir yönüyle hayret vericidir. Ancak pek çok başka doğal güzelliklerini ve kültürel mirasının pek çok anıtsal yapısını bu büyüme dinamiğine kurban

verdiği de ortadadır. 2000'lerden sonra yükselen bir küresel şehir olarak cazibesi her geçen yıl daha da artmaktadır. Buradan kaynaklı iktisadi baskılar kentteki sosyal ve doğal yapıları yerinden etmektedir. XXI. yüzyıl İstanbullularının şehrin kültürel, doğal, sosyal mirasının ve güzelliklerinin korunabilmesi için daha çok çabayı seferber etmesi gereken bir döneme girildiği kesindir. İstanbul gibi tarihsel miras bakımından olağanüstü öneme sahip bir şehri tanımlayacak vasıflardan biri onun insanları sürekli şaşırtabilmesidir. XXI. yüzyılda bu özelliğinden geriye ne kalacağı birlikte yaşanarak görülecektir.

İSTANBUL KAZILARI

MARMARAY–METRO PROJELERİ VE ARKEOLOJİK KURTARMA KAZILARININ ŞEHİR TARİHİNE KATKILARI

ZEYNEP KIZILTAN*

İstanbul'un yaşam kalitesini yükseltmek, sakinlerini çağdaş ulaşım araçlarıyla buluşturmak, sahip olduğu kültür varlıklarını kentsel yaşama katarak kente değer kazandırmak gibi amaçlarla son on yıldır sürdürülen projeler, İstanbul'un tarihî geçmişi hakkında oldukça değerli, özgün ve şaşırtıcı bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından şehrin muhtelif bölgelerinde yapılan arkeolojik kurtarma kazılarında ele geçen somut bulgular, birçoğu efsanelere dayalı olan İstanbul tarihiyle ilgili bilgileri önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu değişime neden olan en önemli çalışmalar, Marmaray-Metro projelerinin Yenikapı, Sirkeci ve Üsküdar istasyon alanlarında gerçekleşmiştir. Bu yazıda, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü başkanlığında 2004 yılında başlatılan kazılar ile bu kazılardaki bulgular ele alınacak ve bunların İstanbul tarihine katkıları üzerinde durulacaktır.

YENİKAPI KURTARMA KAZILARI

Marmaray ve Metro istasyonlarının buluşacağı, 58.000 m²'lik alanda, iki ayrı kurum tarafından finansmanı sağlanan Yenikapı Kurtarma Kazıları (**Resim 1**), 2004 yılında başlamıştır. Yenikapı'da kuzeyden denize doğru uzanan Namık Kemal Caddesi ile bu caddenin doğusundaki Mustafa Kemal Caddesi arasında kalan, güneyi tren yoluyla sınırlanan bölge, her iki projenin ortak istasyon alanı olarak tasarlanmıştır. Marmaray istasyon alanı dört, Metro istasyon alanı bir bölge kabul edilmiş ve arkeolojik kurtarma kazıları böylece beş bölgede gerçekleştirilmiştir.

Marmaray 1. Bölge'de yapılan kazılarda açığa çıkartılan, Cumhuriyet ve Osmanlı dönemlerine ait kültür dolgularının altında ve günümüz deniz seviyesinin -1 m kotunda çok sayıda işlenmiş ahşap ve halat parçaları bulunması üzerine, bu alandaki çalışmaların genişletilmesine karar verilmiştir. Yapılan kurtarma kazılarında, Konstantinopolis'in IV ile XI. yüzyıllardaki en büyük ticari ulaşım merkezi olan ve kurucusunun adı ile anılan Theodosios Limanı'nın büyük bir bölümü açığa çıkartılmıştır. Bu liman dolgusunun tabanı içinde, günümüz deniz düzleminin -6,30 m altında tarihöncesi dönemlere ait bir kültür katı tespit edilmiştir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait çanak çömlek ağırlıklı buluntular, kent tarihi açısından olduğu kadar bölgenin tarihöncesi dönemleri ile ilgili araştırmalar için de büyük önem taşımaktadır.[1]

Yenikapı'da deniz düzleminin 3 m üstünde başlayan kazılar, yer yer 10-10,5 m düzleminde bölgenin jeolojik yapısı olan Miyosen tabakasına inilerek tamamlanmış; yaklaşık 13,50 m kalınlığındaki kültür dolgusu içinde Osmanlı, Bizans ve Neolitik dönemlere ait taşınır ve taşınmaz kültür kalıntıları tespit edilmiştir.

Osmanlı Dönemi

Yenikapı'da 1. Bölge'nin güneyinde sürdürülen kazılarda, kısmen çamur harç, kısmen horasan harç, daha sonraki dönemlerde de çimento harç kullanılarak, düzgün olmayan taşlarla örülmüş, birçok mekândan oluşan ve Osmanlı dönemine tarihlenen bir yapı grubu ile bunun doğu ucunda yer alan ve muhtemelen XX. yüzyıla ait bir sarnıç açığa çıkartılmıştır. Bu yapı grubunun en altında ise doğu-batı yönünde, yassı taşlarla düzgün döşenmiş, genişliği 1,40 m olan ve muhtemelen XVI-XVII. yüzyıla tarihlenen, Osmanlı yolunun 10 m'lik bölümü tespit edilmiştir. Osmanlı kültür katı içinde sürdürülen kazılarda, üst kotlardaki yapılar nedeniyle

* İstanbul Arkeoloji Müzeleri. Fotoğraflar İstanbul Arkeoloji Müzeleri arşivine, hava fotoğrafları ise DLH Bölge Müdürlüğü arşivine ait olup altyazılarıyla birlikte yazar tarafından hazırlanmıştır.

1 Zeynep Kızıltan, "Yenikapı Kurtarma Kazılarında Bulunan Neolitik Döneme Ait Ahşap Bir Figürin", *Tüba-Ar 14*, İstanbul 2011, s. 305-308.

1- Yenikapı kazı alanının havadan görünümü (Orhan Durgut)

yer yer bozulmuş, taş duvarları ahşaplarla destekli muhtemelen XVIII. yüzyıla ait iki bostan kuyusu ve çok sayıda su kuyuları bulunmuştur. Osmanlı döneminde inşa edilmiş bu yapılardan çıkan ilaç şişeleri, lavman betimli şişe kapağı ve bronz İsa heykelciği nedeniyle, bunların eczacılık veya kimya ile ilgili üretim yapan ve Hristiyanlar tarafından işletilen atölyeler olması gerekir[2] (**Resim 2, 3, 4, 5**). Yüzeyden itibaren yaklaşık 4 m kültür dolgusu içinde ele geçen ve XVI-XIX. yüzyıllar arasına tarihlenen seramik, maden cam vb. buluntular ile diğer mimari kalıntılar, bölgenin Osmanlı döneminde iskân alanı olmayıp bostan olarak kullanıldığını göstermiştir.

2- Osmanlı Dönemi mimari kalıntılar

Bizans Dönemi ve Theodosius Limanı

İstanbul'un çekirdeğini oluşturan Byzantion kentinin kuruluşu ile ilgili birçok söylence bulunmakla birlikte, yaygın kanaat, şehrin MÖ VII. yüzyılın ilk yarısında, karşı kıyıdaki Khalkedon'dan (Kadıköy) sonra kurulduğu yönündedir. I. Konstantinos zamanında burası bir başkent olarak yeniden imar edildiğinde hızla gelişmiştir. Byzantion'a 330 yılında Konstantinopolis ismi verildiğinde, Haliç'te kuzey tarafları surlarla kaplı, yalnızca batıdan dar bir girişi bulunan Prosforion ve Neorion isimlerinde yan yana iki liman bulunmaktaydı. İmparatorluğun başkenti IV. yüzyılda büyüdükçe Marmara kıyısına iki liman daha eklenmiştir. Bu limanlara, inşa edildikleri dönemlerin imparatorları Iulianos ve I. Theodosios'un isimleri verilmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli limanlarından olan Theodosios Limanı, kentin Propontis'e (Marmara Denizi) bakan kıyısında, o zamanlar kıyıya hayli derin bir girinti yapan koyda kurulmuştu.[3] Limanın doğu ucunda

3- Bostan kuyusu

4-5- İlaç şişeleri

2 M. Metin Gökçay, "Marmaray Kazılarında Ortaya Çıkan Mimari Buluntular", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 177- 178.

3 Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek,

olduğu bilinen Horrea Theodosiana gibi ambar binalarının varlığı, burasının İskenderiye'den veya başka yerlerden gelen gemilerin taşıdığı tahılın ve diğer maddelerin boşaltıldığı oldukça büyük bir ticari liman olduğuna işaret etmektedir.

Likos (Bayrampaşa) Deresi'nin ağzında bulunan derin koy, büyük olasılıkla İmparator I. Theodosios (379-395) zamanında güney tarafına, batıdan doğuya doğru uzanan bir mendirek inşa edilmesiyle kurulmuştur. Limanın Bizans dönemindeki adı ve kuruluşu ile ilgili farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre, Eleutherios Limanı'nın Theodosios Limanı ile aynı yerde bulunduğu, Theodosios Limanı'nın öncülü olduğu ve I. Konstantinos

6- Tarihî yarımada haritası (Milingen)

7- Taş rıhtım

döneminde kurulduğu belirtilirken; diğer bir görüş ise Eleutherios Limanı'nın daha doğuda aranması gerektiği yönündedir[4] (**Resim 6**).

IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar aktif olarak kullanılan liman, Mısır'ın 641 yılında Arapların eline geçmesi ile buradan gelen tahıl sevkiyatının sona ermesi sonucunda işlevinin önemli bir bölümünü yitirmiştir. Kazılarda ele geçen ve IV-VII. yüzyıllara tarihlenen Doğu Akdeniz Mısır amforaları ile IV-VII. yüzyıllara tarihlenen Filistin kökenli amforaların sayıca fazla olması, buna karşın VII ve VIII. yüzyıla ait buluntuların azlığı bu görüşü desteklemektedir.[5] Ancak suyunu bu limana boşaltan Likos Deresi'nin getirdiği mil ve molozlarla batıdan itibaren dolmaya başlayan limanın doğusu bir süre daha kullanılmış, liman XI. yüzyıla kadar küçük gemiler ve balıkçı teknelerinin uğradığı bir liman olmaya devam etmiştir. XII. yüzyılın sonlarından itibaren tamamına yakın bir kısmının dolmasından sonra liman, sadece kıyı denizciliği yapan balıkçı ve küçük nakliye gemileri tarafından kullanılmıştır. Sonraki süreçte iyice dolan limana XIII. yüzyılın ikinci yarısında deri tabaklama işi yapan Yahudiler yerleştirilmiş; İstanbul'un fethinden sonra ise liman tamamen doldurularak karaya katılmış ve bostan alanı olarak tahsis edilmiştir.[6] Tarihsel kalıntıları incelemek amacıyla XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'a gelen gezgin Petrus Gyllius (Pierre Gilles, d. 1490-ö. 1555), Theodosios Limanı hakkında şunları yazmaktadır:

> Theodosios Limanı, günümüzde Blanka denilen bostanların içindeydi, her yanda duvarla çevriliydi ve yedinci tepenin eteklerinde uzanan Marmara kıyı düzlüğünde yer alıyordu. Limanın ağzı doğuya bakıyordu, bu yönden batıya doğru bir rıhtım uzanıyordu. Şimdi bunların üstünde, benim adımlarımla -adımlarımı yürürken saymaktayım- altı yüz adım uzunluğunda ve on iki ayak genişliğinde surlar vardır... Rıhtıma ve yerin konumuna bakarak, eski limanın çevresinin bir mili aştığını keşfettim. Limanın, gemilerin hâlâ girebileceği ağzında, her yanı denizle ve taş kalıntılarıyla çevrili olarak kule, günümüzde de

İstanbul 1998, s. 8.

4 Feridun Dirimtekin, *Fetihten Önce Marmara Surları*, İstanbul 1953, s. 59; Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, s. 8; Sait Başaran, "Demirden Yollar ve Marmaray Kıyısında Eski Bir Liman", *Yenikapı'nın Eski Gemileri 1*, ed. Ufuk Kocabaş, İstanbul 2012, s. 19.

5 Rahmi Asal, "İstanbul Ticareti ve Theodosius Limanı", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 155.

6 Albrecht Berger, "Theodosius Limanı", *DBİst.A,* VII, 263.

görülebilir... Liman doldurulmuş, geniş bostanlara yeşillik ekilmiş, çok az sayıda da arbor (ağaç: gemi direği) dikilmiştir. Ağaçlardan, Fabius'un dediği gibi, yelken değil meyve sarkar; bostanlar, içlerinde yer alan kuşkusuz eski limanın kalıntılar olan suyu tükenmez çeşmelerden sulanırlar.[7]

Sultan III. Mustafa döneminde (1757-1774) Laleli Camii inşaatından çıkan molozla doldurulan liman alanı Rum ve Ermeni vatandaşlara satılmış; surlarının bir kısmı ise XIX. yüzyılda demiryolu inşaatı sırasında yıkılmıştır. Liman sahası XX. yüzyılda sahil yolunun yapımı ile günümüzdeki görünümünü kazanmıştır.

Liman, gezginlerin notlarında da belirtildiği gibi büyük bir dalgakıranla korunmaktaydı. Batıda Davutpaşa İskelesi'nden başlayan dalgakıran doğu ve kuzeydoğu istikametinde kıvrılarak uzanmaktaydı. Günümüzde 100 Ada olarak adlandırılan ve iç limanı oluşturan batı kesimdeki 2. Bölge'de sürdürülen kazılarda, deniz surları, büyük taş bloklardan inşa edilmiş rıhtım, dalgakıranın başlangıç bölümü ve liman surlarının bir kısmı açığa çıkartılmıştır. Kuzey-güney yönünde uzanan rıhtım taşları üzerine açılmış dikdörtgen deliklerin, gemilerin bağlanmasında kullanıldığı sanılmaktadır. Mevcut uzunluğu 25 m, genişliği 2,80 m olan rıhtım, kum zemin üzerine oturtulmuştur.[8] Rıhtımın önünde doğuya doğru derinleşen deniz tabanında ise 30 civarında taş çapa bulunmuştur (**Resim 7, 8, 9**).

Bizans liman şehirlerinde ticaretin yoğun olduğu pazar yerlerine giden yol, liman içindeki rıhtım ve iskelelerden başlamaktaydı. Theodosios Limanı içinde de iki adet taş iskele ile çok sayıda ahşap iskele kazıkları tespit edilmiştir. Limanın doğusunda bulunan, 43,5 m'lik kısmı açığa çıkartılan ahşap iskele kazıkları, gemilerin bu alanda yükleme boşaltma yaptığına işaret etmektedir.

Sahil surlarının inşa özelliği ve Likos Deresi'nin ağzındaki mendirek, liman alanının büyüklüğü ve biçimi hakkında fikir vermektedir. Burası Yenikapı'daki Marmaray-Metro kazıları sonrasında, bütün antik limanlar arasında en iyi belgelenen liman olmuştur. Arkeolojik bulgular, limanın yazılı belgelerin yansıttığından çok daha uzun bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Taş iskele ve çevresindeki surlar Theodosios dönemi (IV. yüzyılın sonları) yapı tarzına işaret etse de, daha eski yapıların kalıntılarının üzerine inşa edildiği muhakkaktır.

7 Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 2000, s. 8.

8 Gökçay, "Marmaray Kazıları", s. 171.

8- Taş çapa

9- Taş çapa

Theodosius Limanı ve Batık Gemiler

Yenikapı Liman alanı içinde sürdürülen arkeolojik sondaj kazılarında, yaklaşık -1 m derinlikte halat ve ahşap kalıntılar ortaya çıkması üzerine genişletilen kazılar neticesinde, V-XI. yüzyıllar arasına tarihlenen, çeşitli tip ve boyutta 37 batık gemi kalıntısı açığa çıkartılmıştır. Bunlar dünyanın en geniş Orta Çağ batık gemi koleksiyonu olarak kabul edilmektedir. Şehrin en büyük ticaret merkezlerinden biri olan Theodosios Limanı, muhtemelen Likos Deresi'nin sebep olduğu sedimantasyon sonucu işlevini yitirip karaya katılması sonucu günümüze ulaşabilmiştir. Tekne kalıntıları, Bizans dönemi gemi tipolojisi, gemi yapım teknolojisi ve bu teknolojilerin evrimine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır.

10- Ahşap mutfak kapları

11- Ahşap takunya

12- Pişmiş toprak mutfak kapları

13- Isıtma kabı

14- Tarak

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda antik tekneler su altı kazılarında ele geçmiş iken, Yenikapı Kazılarında söz konusu teknelerin karada bulunmuş olması, bu konudaki yaygın bir kanaatin değişmesine yol açmıştır. Bu büyük çelişki üzerine konunun uzmanları bulunup alana davet edilmiştir. Limanda bulunan 37 gemi kalıntısının, arkeolojik kazıları ve ilk belgeleme çalışmaları yapıldıktan sonra, konservasyonları ve rekonstrüksiyonları yapılmak üzere ilgili kurumlara teslim edilmiştir. Ancak bu gemileri belgelemek, yerlerinden kaldırmak, hamurlaşmaya yüz tutmuş ahşapların konservasyonunu yapmak son derece zor olmuştur. Teknelerin 33'ünden 32'sinin konservasyon ve rekonstrüksiyon işlemleri, İstanbul Üniversitesi Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü'nce "Yenikapı Batıkları Projesi" kapsamında yürütülmektedir. 37 tekneden 4'ünün işlemleri ise Bodrum Sualtı Arkeoloji Enstitüsü'nce yürütülmektedir.[9]

Bu batıklar üzerinde çalışan araştırmacılar, değişik yüzyıllara tarihlendirilen batıkların liman içinde bulunması hakkında farklı görüşler ileri sürmekte, gemilerin kuvvetli bir fırtına veya tsunami gibi doğal bir felaket sonucu limanda batmış olabileceğini belirtmektedirler. En çok savunulan görüşlerden birisi de, bazı teknelerin miadını doldurdukları için limanda terk edilmiş olabileceğidir. Konu üzerinde çalışan bilim insanları, kazı alanı içinde saptanan 9 stratigrafik kesitten 4 numaralı sediment istifinde, 553 yılında meydana gelen deprem ve bunun ardından oluşan tsunami dalgalarının etkilerinin saptandığını ifade etmektedirler.[10] Bunun yanında yaz aylarında Marmara Denizi'nde ansızın patlayan ve "kaçak" olarak adlandırılan lodosun, teknelerin batmasına neden olabileceği de düşünülmektedir.[11] Söz konusu fırtınada batmış gemilerin üzerinde kalın bir deniz kumu katmanı oluşmuştur. Biriken bu dolgu, limanın dolmasına neden olmakla birlikte, liman içinde batan gemilerin korunarak günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu hızlı gömülme sonucu oluşan anoksik ortam, batıklara ek olarak, makara, palanga, halat, halat tokası gibi gemi donanımlarını; tarak, deri sandalet, hasır sepet, ahşap tabak gibi günlük kullanım eşyalarını; amfora, taş ve demir çapa gibi organik ve inorganik çok sayıda eseri de günümüze ulaştırmıştır (**Resim 10, 11, 12, 13, 14**). Limanda ayrıca, dağınık vaziyette birçok gemiye ait batık parçaları ve daha erken dönemlere ait buluntular ele geçmiştir.

Liman tabanındaki taş dolgu üstünde MÖ VI-IV. yüzyıllara tarihlenen Arkaik, Klasik ve Erken Hellenistik dönemlere ait çok sayıda amfora ve eserin bulunması, Theodosios Limanı'nın Bizans öncesinde, Karadeniz kıyısında kurulmuş koloni kentleri ile Ege Bölgesi'ndeki diğer şehir devletleri arasında ticari amaçlı seyreden teknelerin kötü hava koşullarında derin ve korunaklı bir koy olan bu alanı kullandıklarını düşündürmektedir.

Yenikapı Liman Kazılarında bugüne kadar gün ışığına çıkartılan 37 batık, Erken ve Orta Bizans dönemine tarihlenmektedir. Bu batıklar, büyük bir gemi koleksiyonu oluşturmalarının yanı sıra oldukça iyi korunarak tanımlanabilir bir durumda günümüze

9 Ufuk Kocabaş, "Theodosius Limanı'nda Hayat, Batıklar ve Hızlı Gömülme", *Yenikapı'nın Eski Gemileri, Yenikapı Batıkları 1,* 2. bs., İstanbul 2012, s. 25-35; Ufuk Kocabaş ve Işıl Özsait-Kocabaş, "Gemi Arkeolojisinde Yeni Bir Milat, Yenikapı Batıkları Projesi", *Saklı Limandan Hikayeler, Yenikapı'nın Batıkları*, İstanbul 2013, s. 37-46; Cemal Pulak, "Yenikapı Bizans Batıkları", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 215, 208-209; Cemal Pulak v.dğr., "Yenikapı Batıkları ve Batıkların Gemi Yapımı Araştırmalarına Katkısı", *Saklı Limandan Hikayeler, Yenikapı'nın Batıkları*, İstanbul 2013, s. 23-34.

10 Doğan Perinçek, "Yenikapı Kazı Alanının Son 8000 Yıllık Jeo-Arkeolojisi ve Doğal Afetlerin Jeolojik Kesitteki İzleri", "Yenikapı Antik Liman Kazılarında Jeoarkeoloji Çalışmaları ve Yeni Bulgular", *Türkiye Jeoloji Kurultayı: Bildiri Özetleri Kitabı (16- 22 Nisan) 2007*, İstanbul 2010, s. 131-135.

11 Ufuk Kocabaş, "İstanbul Üniversitesi Yenikapı Batıkları Projesi: Gemiler", *1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiri Kitabı (5-6 Mayıs 2008)*, İstanbul 2010 s. 23-33.

15- Yenikapı liman kazılarında ortaya çıkarılan bir gemi kalıntısı

16- Yenikapı liman kazılarında ortaya çıkarılan bir gemi kalıntısı

ulaşmaları nedeniyle de önem taşırlar. Bunların ahşap elemanlarının özgün durumda bulunması, orijinal gövde biçimleri, döşek ve posta kavislerini izleyebilme imkânı sunmuştur. Gemilerin çoğunun karina ve küpeştelerine kadar yükselen kaplama tahtaları, bu gemiler üzerinde çalışmalar sürdüren araştırmacıların, gemi tasarımları ve yapım teknikleri hakkında detaylı bilgi edinmelerini sağlamaktadır.

Bizanslı yazarlar gemileri *naus, ploion, ksylon, bolkas, karabion* şeklinde adlandırmışlar, fakat gemilerin özellikleri hakkında ayrıntıya girmemişlerdir. Yakın bölgeler arası yapılan kıyı denizciliğinde, erzak sevkiyatı ağırlıklı olarak *sandalia, agrarion, kondurai* ismi verilen küçük yelkenlilerle gerçekleştirilmiştir. Uzak bölgelerle yapılan ticarette *strongylos* ve *pampbylos* adlı gemiler; donanmada ise *dromon, kbelandion pampbylon* ve *kbelandion ousiakon* denilen ince uzun gemiler kullanılmıştır.[12]

Yenikapı batıkları "yuvarlak gemi" diye bilinen yük gemilerinin yanı sıra, kıyı denizciliğini yapan orta ve küçük boyutlardaki gemiler ve balıkçı kayıkları olmak üzere değişik örnekleri içermektedir. Ayrıca çok nadir bulunan ve "uzun gemi" olarak adlandırılan çektiri tipi 5 kürekli gemi de mevcuttur.

Çektiriler, bu tipin Bizans dönemine tarihlenen ilk örnekleridir. Kazılarda bulunan örnekler iyi korunmuş olmaları nedeniyle, sualtı arkeologlarının, Bizans döneminde kürekli gemilerin nasıl inşa edildiği ve kürekçilerin gemiye ne düzende oturduğu konusunu anlamalarını sağlamıştır. Yenikapı çektirilerinin ne amaçla kullanıldığı henüz kesin olarak bilinmemektedir. Bunlar hafif, ama ustaca yapılmış gemiler olmaları sebebiyle ağır yük tekneleri olarak kullanışlı değildir. Ayrıca çektirilerde yaklaşık 25 çifte kürek bulunduğu için, uzmanlar, bu kadar kürekçinin hafif yük taşıma amacıyla yapılan bir çektiri için çok fazla geldiğini, bu nedenle söz konusu teknelerin, keşif amaçlı hafif ve hızlı savaş gemileri olarak kullanıldıklarını ifade etmektedirler. Yapım özellikleri de bu fikri desteklemektedir. Ancak donanma gemilerinin ticari bir liman olan Theodosios Limanı'nda neden bulundukları sorusu henüz cevap bulamamıştır[13] (**Resim 15**).

Yenikapı Kurtarma Kazılarında bulunan, çeşitli boyutlardaki ticaret gemileri veya yük gemileri limanda yürütülen günlük faaliyetler hakkında fikir vermektedir. Ele geçen batıklar boyutlarına göre sınıflandırılmıştır. Buna göre, boyu 8-9 m arasında olanlar, kıyı denizciliği yapan küçük yük ya da balıkçı tekneleri; 10-12 m arasında olanlar, orta büyüklükteki yük gemileri; 19-20 m olanlar ise büyük yük gemileridir[14]. Limanda ele geçen batıklardan dördünün içinde, taşıdıkları yükün bir kısmı da bulunmuştur. Bunlar YK 1, YK 3, YK 12 ve YK 35 şeklinde numaralandırılmıştır.

YK 1 (Yenikapı 1) numaralı tekne küçük bir ticaret gemisi olup son derece sağlam ve sert ahşaplı Türk meşesi olarak da bilinen saçlı meşeden imal edilmiştir. Teknenin omurgası, tek bir döşek ve bir de geminin sancak tarafının sintine dönümünden başlayıp küpeşteye kadar olan orta kısmından oluşmaktadır. Teknenin taşıdığı yük ile tekne içinde bulunan iki demir çapa, bunun terk edilmediğini, bilakis limanda demirli iken battığını göstermektedir. Zira terk edilmiş bir teknede yükün ve dönemi için çok kıymetli olan çapaların bırakılmayacağı gerçektir. Gemi, amforalardan oluşan yük ile limana gelmiştir ve fırtına kopunca şiddetli dalgalar gemiyi batırmıştır. Orijinal uzunluğu 10 m tahmin edilen batığın tespit edilen kısmı

12 Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, s. 18; J. H. Pryor ve E. M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ*, Leiden 2006, s. 372.

13 Pulak, "Yenikapı Bizans Batıkları", s. 215.

14 H. Işıl Özsait-Kocabaş ve Ufuk Kocabaş, "Yenikapı Batıklarında Teknoloji ve Konstrüksiyon Özellikleri: Bir Ön Değerlendirme", *Yenikapı'nın Eski Gemileri 1*, İstanbul 2012, s. 102.

6,5 m olup, X. yüzyıla tarihlenmektedir. Marmara Denizi ile Konstantinopolis arasında yük taşıyan, ancak ilerleyen ömrünün sonlarında revizyondan geçirilerek daha fazla yük taşımaya zorlanan kıyı taşımacılığında kullanılan tipik küçük bir gemidir. Geminin Latin yelkenli tek bir direği bulunduğu ve sancakla iskele kıç omuzluğunda yer alan birer dümen küreği ile idare edildiği belirtilmektedir[15].

YK 1'in yakınında bulunan YK 3 numaralı batık, orta boy bir yük gemisidir. Mevcut uzunluğu 9,12, karinasının geniş yeri 2,28 m'dir. Geminin tam boyunun yaklaşık 18, karinasının da yaklaşık 6 m olduğu düşünülmektedir. 6 numaralı sediment istifi içinde, 0,69 m kotunda bulunan gemi, IX-X. yüzyıla tarihlenmektedir. Omurga, iskele tarafında 11 sıra kaplama tahtası, bir kuşak, 29 eğri ve eğrilerle bağlantılı 13 posta, geminin ambar kaplamalarını oluşturan sekiz sıra faraş tahtasından oluşmaktadır. Omurgadan iskele tarafındaki ilk kuşak tahtasına kadar korunan geminin sancak tarafı tamamen yok olmuştur. Ambarın içini oluşturan faraş tahtalarının üzerinde özgün durumda (insitu) tuğla kırıkları ve harç kalıntıları bulunmuştur[16].

YK 12 numaralı ticaret teknesi, taşıdığı yükün özgün/insitu durumda bulunması nedeniyle Yenikapı batıkları arasında ayrı bir öneme sahiptir. Batığın içinde, sağlam durumda çok sayıda amfora ve kırık amfora parçaları tespit edilmiştir. Kıç tarafına yakın bir noktada, muhtemelen kaptana ait günlük kullanım eşyalarının bulunduğu bir bölme tespit edilmiştir. Bölmede pişmiş topraktan mamul maltız, testi, çömlek, bardak, geminin taşıdığı amforalardan farklı iki adet küçük amfora ve hasır bir sepet içinde kiraz çekirdekleri bulunmuştur. Batık iskele ve sancak karinası günümüze sağlam biçimde ulaşmıştır. Korunan uzunluğu 6,2 m, karinasının en geniş yeri 1,90 m'dir. Özgün boyu yaklaşık 8 m, karina genişliği de 2,5 m olarak belirlenmiştir. IX. yüzyıla tarihlenen ticaret gemisi, küçük bir baş üstü ve kıç üstüne sahip güvertesi, tek direkli ve yan yelken donanımı ile hareket eden, düz bir karinaya sahip kıyı denizciliği yapan küçük bir yük gemisidir. Kiraz çekirdekleri ve günlük yaşamla ilgili diğer buluntular, geminin bir yaz fırtınası ile battığını düşündürmektedir[17] (**Resim 16**).

17- Kargosu ile birlikte bulunan Yenikapı 35 Batığı

Limanı içinde yüküyle batan dördüncü tekne, YK 35 numaralı batıktır. Bu teknenin iç kaplamaları üzerinde, yan yana ve sırt sırta dizilerek istiflenmiş, tüm ve tümlenebilecek farklı tiplerde toplam 127 adet Kırım tipi amfora bulunmuştur. Amforaların bazıları sarmal hâle getirilmiş halatlar içerisine oturtulmuş, seyir esnasında birbirlerine çarpıp kırılmamaları için aralarına bitki

15 Pulak, "Yenikapı Bizans Batıkları", s. 208- 209; Pulak v.dğr., "Yenikapı Batıkları", s. 23-34.

16 Özsait-Kocabaş ve Kocabaş, "Yenikapı Batıklarında Teknoloji", s. 152; Ayşegül Çetiner, "Yenikapı 3: Geçmişi Taşıyan Bir Ticaret Gemisi", *Saklı Limandan Hikayeler: Yenikapı'nın Batıkları*, İstanbul 2013, s. 56-63.

17 Özsait-Kocabaş ve Kocabaş, "Yenikapı Batıklarında Teknoloji", s. 103; Işıl Özsait-Kocabaş, "Yenikapı 12 Teknesinin Yüzyıllar Süren Yolculuğu", *Saklı Limandan Hikayeler: Yenikapı'nın Batıkları*, İstanbul 2013, s. 48-55.

18- Yenikapı 100 Ada Bölgesi kazı çalışmaları

yaprakları konulmuştur. İlk tespitler sonucu geminin IV-V. yüzyıla ait, yelkenli açık deniz ticaret gemisi olduğu belirlenmiş ve gemi belgelenerek kaldırılmıştır. Bu dokümantasyon, bir gemiyi oluşturan elemanların birbiriyle ilişkisinin belirlenmesinin yanı sıra, geminin daha sonra yeniden bir araya getirilip sergilenebilmesi için de çok önemlidir (**Resim 17**).

Yenikapı 100 Ada Kazı Çalışmaları

Limanın batısında yer alan 2. Bölge veya "100 Ada" olarak isimlendirilen bölge ile doğusunda bulunan 3. Bölge'de yapılan kazılarda açığa çıkartılan mimari kalıntılar, liman hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, bu alanda kalın ve sık kazıklardan yapılmış ve 43,5 m'lik kısmı kazılar sırasında tespit edilen iskelenin orta kısmında yer alan geniş bölümün, gemilerin yanaştığı, yükleme-boşaltma alanı olduğu düşünülmektedir. Kazıklardan alınan örnekler üzerinde yapılan dendrokronoloji analizleri, iskelenin 527-610 tarihleri arasında kullanımda kaldığını ve 539 ile 591 yıllarında onarım geçirdiğini göstermiştir.[18] İskelenin hemen doğusunda bulunan tekne, iskelenin kullanım amacı hakkında bilgi vermektedir. İskelenin batısında bulunan ve iskeleye çapraz olarak, kuzey-güney yönünde uzanan ve 25,5 m'si tespit edilebilen, iki sıra iri taş bloklardan inşa edilmiş rıhtım 2,80 m genişliğindedir. Rıhtımın güneyinde, ufak taşlardan horasan harçla örülmüş kütle, mendireğin limana bakan iç kısmını oluşturmaktadır. Horasan harcın yapısına bakıldığında Theodosios surundan önce inşa edildiği anlaşılan ve IV. yüzyıla tarihlenen mendirek, dibe doğru daha iri taşlarla ana kaya üzerine oturtulmuştur. Üstü düzgün bir platform şeklinde olan mendireğin denize bakan güneybatı yönü, düzgün kesme taşlarla tek sıra hâlinde inşa edilmiştir. Mendireğin üstünde yer alan Theodosios surlarının, doğu-batı yönünde uzanan ahşap hatıllar üzerine oturduğu, surun altındaki hatıl yuvalarından anlaşılmaktadır. Limanın batı sınırını oluşturan kesme taş ve tuğla sıralarıyla almaşık olarak inşa edilen Theodosios surlarının bir bölümü açığa çıkartılmıştır. Güneybatı yönündeki surlar, köşe yaparak doğu yönünde devam etmektedir. Köşenin hemen altında, 4,40 m genişliğinde düzgün kesme taş ve horasan harç örgülü bir duvarın batıya doğru devam eden 54 m'lik bölümü takip edilmiş ve duvar çevresinde I. Konstantinos dönemine (324-337) ait bronz sikkeler bulunmuştur. Gerek duvarın örgü tekniği gerekse sikkeler, duvarın IV. yüzyılda inşa edildiğini ve Konstantinos suruna ait olabileceğini düşündürmektedir. Ancak duvarın proje dışında kalan devamı takip edilemediğinden bu görüş kesinleşememiştir.[19]

18 Peter Ian Kuniholm, "Yenikapı'da Dendrokronolojik Araştırmalar ve Diğer Marmaray Proje Alanları", *Hayalden Gerçeğe Bir İstanbul Öyküsü Marmaray*, Baskıda, s. 182-186.

19 Gökçay, "Marmaray Kazıları", s. 172- 173.

19- Limanda bulunan at iskeleti

Surun çevresinde yapılacak kazılar konuya açıklık getirecektir (**Resim 18**).

Bu alanda açığa çıkartılan önemli mimari kalıntılardan biri de, içinde bulunan bol miktardaki kandilden dolayı IV. yüzyıla tarihlendirilen ve 11 m'lik bölümü kazılan tonozlu tuğla yapıdır. 1,80 m yükseklikte, 1,60 m genişlikte, alt kısmı kesme taşlarla, üst kısmı ise tuğla ile örgülü tonozlu yapının, atık su kanalı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Güneyden kuzeye doğru uzanan bu kanalın üzerinde yaklaşık 12,30x8,40 m boyutlarında kare planlı, tabanı horasan harçlı şapla sıvalı, taban kenarları pahlı bir yapı mevcuttur. Liman depoları olarak kullanıldığı düşünülen bu yapının kuzeyinde benzer iki yapı kalıntısı yer almaktadır. Yer yer korunan duvar yüksekliği 2,60 m olup mekân içine iki taş basamakla inilmektedir. Duvar örgü tekniği ve kullanılan damgalı tuğlalar bu mekânı VI. yüzyıla tarihlendirmektedir. Bunun batı bitişiğindeki yapı da aynı özelliklere sahiptir.

Ayrıca bu bölgede 3,50 x 1,20 m boyutlarında dörtgen planlı, dört odadan oluşan, üzeri balık pulu şeklinde tonoz örtülü hipojenin (mezar odası) odalarından birine ait tonoz örtü günümüze gelebilmiştir. Temel seviyesinde ele geçen buluntular ve taş üzeri gizli tuğla örgü duvar teknikleri, yapıyı XII. yüzyıla tarihlemektedir. Mezar odalarında dağılmış hâlde insan kemikleri ve kafatası parçaları bulunmuştur. Hipoje çevresinde 11 mezar ile mezarlardan birinin altında bir at iskeleti açığa çıkartılmıştır (**Resim 19**).

100 Ada olarak adlandırılan bu alanın güneybatısında taş örgülü kuzey duvarları tamamen yıkılmış, birbirine bitişik dört adet kare planlı mekânların tuğla döşeli tabanlarının yüzeyi kireç harçla kaplı olup mekân içlerine dörder basamaklı merdivenle inilmektedir. Depo veya işlik olarak kullanılan mekânlar XIII. yüzyıla tarihlenmektedir.

20- Kilise

21- Ahşap iskele kazıkları

22- Taş iskele

Kilise Kalıntısı

Yenikapı kazı alanının kuzeybatısında metro bölümünde ortaya çıkartılan kilise, limanın dolmaya başladığı XII-XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. 9,50 x 11,45 m boyutlarındaki doğu-batı doğrultulu kalıntı, ilk kullanım evresinde tek apsisli olup sonradan kuzey ve güney yanlarına basit taş örgülü birer nef ilave edilerek üç apsisli bir yapıya dönüştürülmüştür. Neflerin üçünün de taban döşemesi izlenememiştir. Kilisenin içinde ve çevresinde, özgün durumda 22 mezar bulunmuştur. İki mezarda iki ölü üst üste gömüldüğünden iskelet sayısı 24 olarak tespit edilmiştir. Kilise ve çevresinde ele geçen buluntular XIII. yüzyıla tarihlenmektedir. Ayrıca kilisenin güneyinde, 1,90 x 0,92 m boyutlarında dört küçük odadan oluşan "L" planlı odalardan birinde bulunan bir küp, bu mekânların depo olarak kullanıldığı fikrini güçlendirmiştir (**Resim 20**).

İskeleler

Yenikapı'da gün ışığına çıkartılan Theodosios Limanı'nın günümüze ulaşan kanıtlarından bir diğeri ise, sayıları 200'ü bulan iskelelerdir. İskelelerden 2'si taş, diğerleri ahşaptır. Kuzey-güney uzantılı ahşap iskele kazıklarından alınan örnekler üzerinde yapılan ve hâlen devam etmekte olan dendrokronolojik analizler, meşeden yapılan bu kazıkların ne zaman kesildiği ve nereden temin edildiği hakkında fikir vermektedir. İlk sonuçlar, ahşap iskelelerin V. yüzyılın başından itibaren inşa edildiği yönündedir. Tarihsel süreç içinde gelişen ticaret ağı ve yapılan ithalatı belgeleyen verilerin de eklenmesiyle, bir başkent limanının yüzyıllar boyunca artan önemi ortaya çıkmaktadır (**Resim 21**).

Taş iskelelerden birisi Metro kazı alanının kuzeydoğu, diğeri kuzeybatı kesimindedir. Kuzeydoğudaki iskele, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda olup, aralıklarla birbirini takip eden beş ayaktan oluşmaktadır. Ayaklardan güneybatı uçtaki beşgen, kuzeydoğuya doğru aralıklı bir şekilde yerleştirilen dört ayak ise dikdörtgen planlıdır. Ayakların tespit edilebilen toplam uzunluğu 32,50 m'dir. Temelde görülen ahşap kalıpların içi niteliğinde ahşap kalıp üzerinde yükselen iskele, horasan harçlı molozu üzeri mermer ve kireçtaşı bloklarla çevrelenmiş; iç kısmı yine horasan harç ve taş kırıkları ile doldurulmuştur. Aralıklarla inşa edilen ayaklar birbirine kemerlerle bağlanmıştır. Çevresinde ele geçen arkeolojik malzemelerle birlikte, iskelenin yapımında kullanılan ahşaplar üzerinde yapılan dendrokronolojik analiz sonuçları, bunun VIII. yüzyıl sonu veya IX. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğunu göstermiştir (**Resim 22**).

Kuzeybatıdaki taş iskelenin önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Büyük bölümü geçmiş yıllarda yapılan kazılarda açığa çıkartılan iskelenin çevresinde 2013 başlarında sürdürülen kazılar, bunun inşasında da ahşap kalıp kullanıldığını ortaya koymuştur. Devrilmiş vaziyetteki iki sütun ile bir sütun başlığı ve çeşitli mimari parçalar, iskelenin deniz içindeki güney ucunun sütunlu olduğunu göstermektedir. Sütun başlığının yan yüzlerinin merkezinde yer alan monogramlar ile iskele çevresinde ele geçen arkeolojik malzeme, burasının diğerinden daha önce yapıldığını işaret etmektedir.

Yenikapı Theodosius Limanı'nda Bulunan Hayvan İskeletleri

Yenikapı Kazıları sırasında arkeolojik malzemenin yanı sıra, alanın tümüne dağılmış olarak binlerce hayvan iskeleti bulunmuştur. Yüzyıllar boyunca limanın tabanında biriken parçalanmış kemikler, dişler ve boynuzlar bugün büyük bir arşiv oluşturmaktadır. At başta olmak üzere çok sayıda hayvan (eşek, sığır, koyun, keçi, domuz, köpek, kedi, geyik, yunus ve fil) iskeleti kalıntıları, bir deve iskeleti ve balık kılçıklarının incelenmesine İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Anatomi Anabilim Dalı Osteoarkeoloji Laboratuvarı'nda devam edilmektedir. Hayvan iskeletlerine ait kalıntılar incelendiğinde, dönemin hayvan popülasyonu, gözlenebilen hastalık ve anatomo-patolojik deformasyonları, yaş ve cinsiyet durumları, görünür morfolojik özellikleri ve hangi amaçlarla kullanıldıkları ortaya çıkarılmış olacaktır. Ayrıca dönemin hayvancılık ekonomisi hakkında önemli bilgilere ve veteriner hekimliği uygulamalarına ışık tutacak bulgulara ulaşılacaktır. Şimdiye kadar yapılan incelemeler neticesinde bazı bilgilere ulaşılabilmiştir. Örneğin kemiklerin yoğun bölümünün tek tırnaklılara ait olması, beslenen hayvan türleri hakkında fikir vermektedir. Yunuslara ait iki kafatası, bunların Afalina

türüne mensup olduğunu göstermiştir. Kemiklerin gelişim düzeyi incelendiğinde, erişkin bireylerin sayısının daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Cinsiyet tayinine dönük incelemeler, koyun kemiklerinin erkek bireylere ait olduğunu; atlarda da erkek cinsinin daha fazla oranda bulunduğunu göstermiştir. At kafataslarındaki yaygın sert damak bölgesi deformasyonları, "acıdamak" diye ifade edilen gem kullanımına bağlı olarak teşekkül etmiştir. Yine at kemiklerindeki deformasyonların, bunların limanda taşımacılık işinde yoğun olarak kullanılması ve ağır yük taşımalarından kaynaklandığı saptanmıştır. At kemiklerindeki bıçak ve satır izleri, bunların tüketim artığı olduğunu işaret etmektedir. Kısacası arkeozoolojik inceleme sonuçları, Bizans başkentinde atların sadece binicilik ve taşımacılıkta kullanılmadığını; besin maddesi olarak da tüketildiğini göstermiştir. Balık türleri arasında en fazla orkinos ve kılıçbalığı kalıntıları mevcut olup kemikler üzerlerinde yaygın satır ve bıçak izleri saptanmıştır. Bunun yanında küçük balık türlerine ait kalıntılar da mevcuttur. Bütün bu kalıntılardan elde edilen radyokarbon tarihleri, limandaki bu birikimin Erken Bizans döneminden, Geç Bizans dönemine (IV-XIII. yüzyıl) uzanan geniş bir zaman dilimini içerdiğini göstermektedir[20] (**Resim 23**).

23- Balık kalıntıları

Jeolojik Çalışmalar

Yenikapı Kazıları deniz düzleminin altında, dolayısıyla suya doymuş ve batak hâline gelmiş bir arkeolojik dolgu içinde sürdürülmüştür. Kazılarda açığa çıkan Neolitik Dönem yerleşmesi de Likos Deresi'nin bir yan kolunun oluşturduğu eski bir bataklık dolgusuyla iç içedir. Bu durum, kazı çalışmalarının, ülkemizde daha önce uygulanmamış olan "bataklık kazısına" dönüşmesini zorunlu kılmıştır. Tüm güçlüğüne karşın, diğer kazılara göre organik maddelerin ve özellikle ahşabın çok iyi korunması sağlandığından, bataklık kazıları ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim Yenikapı'da da bataklık sayesinde tekneler ve birçok organik malzeme korunmuş, ayrıca Neolitik tabaka içinde, dönemi için çok nadir olan birçok özgün ahşap eser ele geçmiştir.

Marmara Denizi'nin günümüzdeki normal denizel koşullara ulaşması, küresel deniz seviyesinin Çanakkale Boğazı'ndaki temel kaya eşiğini (-85) aşması ile yaklaşık 12.000 yıl önce gerçekleşmiştir.[21] Yenikapı kazı alanında deniz seviyesinden -6,7 m daha aşağıda bulunan koyu renkli killi tabaka, yaklaşık 11.000 yıl önce Likos Deresi'nin düzlüğünde oluşmaya başlamış bir bataklık ortamının varlığını ortaya koymaktadır. Likos'un ana kollarının hemen yanındaki paleotopoğrafik küçük bir çukur alanda biriken sularla 250-300 m çapında ve en derin yeri 8 m olan bir bataklık oluşmuştur. Bu bataklık alanın, Likos alüvyon düzlüğü üzerindeki dere kollarından birine ait bir vadinin önünün tıkanması sonucu meydana gelmiş küçük bir topoğrafik depresyona bağlı olarak geliştiği belirtilmektedir. Bataklık varlığını yaklaşık 7.400 yıl öncesine kadar sürdürmüştür.[22]

Theodosios Limanı Kazısı'nda ortaya çıkan çökel istif, jeolojik ortam değişimlerinin önemli kalıntılarını içermektedir. Bu istif yaklaşık 8.000 yıl içinde çökelmiş olup bu dönemde Marmara Denizi ve İstanbul metropolünde meydana gelmiş ortam değişmelerini ve kültürel tarihçenin kayıtlarını içermektedir. Marmara Denizi, hem birbirinden oşinografik ve hidrolojik olarak son derece farklı olan Karadeniz ve Akdeniz gibi iki büyük ve yarı kapalı havzayı boğazları sayesinde birbirine bağlaması, hem de son 5.000.000 yıldır kesintisiz olarak süren bir tektonik aktivitenin varlığı nedeniyle, bilimsel açıdan son derece çekici bir iç denizdir. Bilim adamları, Yenikapı kazı alanındaki tabakalaşmanın Marmara Denizi'nin Holosen Dönemi jeolojik tarihçesi ile ilgili bilgi birikiminin zenginleşmesi ve mevcut bazı boşlukların

20 Vedat Onar v.dğr., "Yenikapı Metro ve Marmaray Kazılarında Ortaya Çıkartılan Hayvan İskelet Kalıntılarının Ön İnceleme Sonuçları", *1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiri Kitabı (5-6 Mayıs)*, İstanbul 2010, s. 223-231.

21 M. N. Çağatay v.dğr., "Late Pleistocene-Holocene Evolution of the Northern Shelf of The Sea of Marmara", *Marine Geology*, 2009, sy. 265, s. 87-100.

22 Oya Algan, M. Namık Yalçın ve Mehmet Özdoğan, "Yenikapı Kazıları Jeoarkeolojik Çalışmaları, Son Buzul Dönemi'nden Günümüze Çevre Koşullarındaki Değişmeler ve Kültür Tarihine Yansımaları", *Hayalden Gerçeğe Bir İstanbul Öyküsü Marmaray*, Baskıda, s. 154-160.

doldurulması bakımından son derece önemli olduğunu belirtmektedirler.[23]

Theodosius Limanı Arkeobotanik Buluntuları

Marmaray ve Metro çalışmalarının 2005-2006 kazı sezonunda, çeşitli derinliklerde amfora içlerinden, batık içinden ve batık alan dışında sediment tabakalarından alınan yaklaşık 200 örnek Hacettepe Üniversitesi'nde incelenmiştir. Analizler sonucunda, botanik buluntuların çoğunun, çitlembik, kızılcık, fındık, kavun, iğde, incir, ceviz, zeytin, vişne/kiraz, erik, şeftali, üzüm, arpa, buğday, kişniş, fıstık çamının yanı sıra, kandamlası, kazayağı, yoğurtotu ve düğün çiçeği gibi yabani bitkilere, ayrıca meyve bitkilerine ait olduğu tespit edilmiştir. En bol olanı, meyve hâlinde duran incirdir. Bunu sırasıyla üzüm çekirdekleri, vişne/kiraz ve kavun tohumları izlemektedir. Çok az sayıda karbonlaşmış tahıl, arpa ve buğday taneleri mevcuttur. Ayrıca baharat bitkisi olan kişniş meyveleri ve fıstıkçamı tohumları yer almaktadır. Analiz örnekleri içinde tanısı yapılmayan meyve kabuklarının yanı sıra, çeşitli yabani bitkilerin ve meyvelerin tohumları da bulunmuştur. Üzüm tohumlarının hemen hemen örnek alınan tüm amforalardan çıkması dikkat çekicidir. Yenikapı botanik buluntularının çoğunu insanların evcilleştirerek ya da kültüre alarak yetiştirdiği, bunların Anadolu'da daha önce gün ışığına çıkartılmış olan bazı eski gemi batıklarında rastlanan bitki buluntuları ile benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir.[24]

Taşınabilir Kültür Varlıkları

Yenikapı Kazılarında ele geçen taşınabilir kültür varlıkları, Neolitik Çağ'dan bugüne kadar süregelen günlük hayatın ipuçlarını vermektedir. Neolitik Çağ ve Demir Çağı'na ait pişmiş toprak eserler; Klasik Dönem'e tarihlenen skyphos, oinokhoe ve aryballos gibi kap çeşitleri; siyah sırlı kaplarla amforalar, Roma ve Bizans dönemlerine ait sikkeler, (**Resim24- 25**) koku şişeleri ve kapları (**Resim 26**), Geç Roma ve Bizans'a ait cam bardak ve kadehlerle pişmiş toprak kaplar, kandiller, fener, matara, kemik ve fildişi oyun taşları, ahşap taraklar, kutular, kaşıklar, bronz ayna, anahtar ve deri sandalet tabanları, Osmanlı dönemine ait çini ve seramik parçaları, kazının en önemli

24- Altın sikke ön yüzü

24.1- Altın sikke arka yüzü

25- Akik taşlı altın yüzük

26- Koku Şişesi

buluntularıdır. Bazı eserler ise denizcilik teknolojisine dair ipuçları vermektedir.[25] Demir ve taş çapalar, kurşun ağ ve olta ağırlıkları, bronz ağ mekikleri, iğne, kilit, olta iğnesi, pişmiş toprak ağırlıklar, amfora tıkaçları, ahşaptan yapılmış bir kemanî matkap, bu teknolojilerin günümüzle bağlarını kurmuştur. Doğu dünyasının Roma kültürüyle yoğrularak yarattığı Bizans kültürünün dinsel yaşamını yansıtan küçük buluntular da, II. yüzyıldan IX. yüzyıla uzanan inanç kültürünün ipuçları olarak kayıtlara geçmiştir.[26] Üzerinde "Lollia Serenia 12 yıl yaşadı" yazan ve mezar taşı olarak kullanılmış olan II. yüzyıla ait mermer heykel, üzerinde tapınak girişi betimlenmiş rölyefli kap parçası ya da Nike betimli fildişi bir ikon kaplama parçası gibi eserler, 100 Ada'daki mezarlarda ele geçen kemik ve bronz haçlar, her iki yüzünde omuzları üzerinde haçlar bulunan figürlerle bezeli VII. yüzyıl ampullaları, Hristiyanlık dönemine ait buluntular arasında yer almaktadır.

Yenikapı Neolitik Dönem Kazıları

2004'te başlayan Yenikapı Kazılarından önce; İstanbul'un tarihöncesi dönemleriyle ilgili bilgiler, kazısı yapılmış olan, Küçükçekmece, Yarımburgaz Mağarası, Anadolu yakasında Fikirtepe, Pendik ve Tuzla yerleşmeleri ile

23 Oya Algan v.dğr., "Antik Theodosius Limanı Jeo-arkeolojisi", *1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiri Kitabı, (5-6 Mayıs 2008),* İstanbul 2010, s. 175-179.

24 Emel Oybak Dönmez, "İstanbul'un Marmaray ve Metro Kazılarında Yapılan Arkeobotanik Çalışmalar", *1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiri Kitabı (5-6 Mayıs),* İstanbul 2010 s. 233-243.

25 Sırrı Çömlekçi, "Yenikapı'da Teknoloji", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 236-241.

26 Arzu Toksoy, "Yenikapı'da İnanç", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 230-235.

27- Neolitik dönem mimari taş dizileri

Karadeniz kıyı şeridinde Ağaçlı ve Gümüşdere kumlukları, Domalı bölgesi; Avrupa yakasında Yeşilköy, Ayamama Deresi, Çekmece gölleri çevresi ve Selimpaşa; Anadolu yakasında Ümraniye ve Dudullu'da yapılan yüzey araştırmalarında ele geçen buluntular, İstanbul'un tarihi hakkında yeni bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.

Yenikapı 1. Bölge kazılarında, alanın doğu ve batı yönlerindeki açmalarda topoğrafyaya bağlı olarak değişen -5/-5,80 m arasındaki farklı derinliklerde, liman içinde bulunan malzeme gruplarından farklı özellikler gösteren çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Bu parçalar yüzey işlemleri ve form açısından farklılıklar göstermektedir. Birinci gruptakiler devetüyü veya kahve renkli el yapımı, kap formu dibe doğru daralan omurgalı gövdeli ve hafif içbükey; ikinci gruptakiler kiremit renkli el yapımı, omuza doğru genişleyen boyunlu, şişkin küresel gövdeli, birkaç parçada üçgenimsi kulplar şeklindedir. Alanın kuzeyinde ise daha üst kotta, -4.66 m'de yanık siyah renkli, geniş düz ağızlı, hafif oval gövdeli ve geniş düz dipli bir çömleğe ait parçalar bulunmuştur. Yapılan ilk incelemelerde bu parçaların Kalkolitik Çağ'a, Kuzey Marmara kıyılarının özgün Toptepe Kültürü'ne ait olabileceği düşünülmüştür. Farklı açmalarda dağınık olarak ele geçen kap parçalarının özgün yerinin bu açmalarla değil, kazılan alanın yakın çevresinde başka bir yer olabileceği, bu alana suyun sürüklemesiyle ya da başka etkenlerle geldiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Çünkü kazı alanının tümünde sayıca az bu çanak çömlek parçaları dışında küçük buluntu ve mimari tespit edilmemiştir.

1. Bölge'nin batısında -6,30 m kotunda sürdürülen kazılarda, liman tabanındaki taş dolgudan farklı plan veren taş sıraları, dağınık hâlde yanmış kerpiç parçaları ile el yapımı çanak çömleğin bulunduğu Neolitik tabakaya ulaşılmıştır. Bu tabakaya ait mimari ve diğer buluntular yakın çevresindeki bulunanlarla karşılaştırıldığında,[27] Yenikapı kazı alanının da içinde bulunduğu Marmara Bölgesi'nin, özellikle de İstanbul'un Neolitik Çağ kültürleri olarak bilinen Fikirtepe ve Yarımburgaz'la çok benzeştiği görülmüştür.[28]

Neolitik Mimari

Yenikapı 1. Bölge Kazılarında, kazı alanının güneybatı yönünde, günümüz deniz seviyesinin -6,30 m altında tespit edilen, liman tabanındaki taş dolgudan farklılık gösteren dağılmış durumdaki taş dizilerinden, burada kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan ve gruplar oluşturacak biçimde yan yana sıralanmış kulübelerden müteşekkil bir yerleşmenin mevcut olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak bunlardan günümüze yalnızca, dikdörtgen, kare ve yuvarlağa yakın plan veren, bitişik düzendeki bazı mekânlara ait dağılmış taş sıraları kalabilmiştir. Mimarinin büyük kısmı dörtgen, kalanı ise yuvarlak planlıdır. Yapılar bitişik nizamda inşa edilmiş olup dörtgen planlı yapıların bir kısmında ortak duvar kullanıldığını işaret eden izlere rastlanmıştır. Dörtgen plan veren bazı mekânların iç köşelerinde, içlerinde tahıl taneleri bulunduğu için küçük birer silo oldukları tahmin edilen yarım-yuvarlak planlı taş dizileri bulunmuştur. Öte yandan yerleşme alanı içerisinde tespit edilen iki çukurda buğday tanelerine rastlanmıştır. Dikdörtgen veya kare plan veren mekânlar genel olarak 5x5 m, 3x3 m veya daha küçük boyutludur. Taşıyıcı elemanları ahşaptır. Dikmeleri desteklemek üzere etrafına dizilen ve yuvarlak plan veren taşlardan, dikmelerin oturduğu noktalar ve yapı planları tespit edilmiştir. Yapıların dal-örgü tekniğinde örülmüş duvarlarından bazılarının dipleri, hem içten hem de dıştan taş dizileriyle sağlamlaştırılmıştır (**Resim 27**).

Yerleşme içinde ve yakın çevresinde bulunan çanak parçalarının sayıca yüksek bir kısmının Fikirtepe malzemesi ile yakın benzerlik göstermesi nedeniyle, Yenikapı'daki bu yerleşmenin Fikirtepe'nin bazı evreleri ile çağdaş olduğu öngörülmüştür.

Yerleşmenin güneyinde, yerleşme alanına 5-10 m arasında değişen mesafede bir su yatağı açığa çıkartılmıştır. Eğimi batıdan doğuya doğru artan yatak, yerleşmeyi doğu yönünde sınırlayan ve balçık ile

27 Gülbahar Baran, "Yenikapı'da Günlük Yaşam", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 216-220.

28 Zeynep Kızıltan, "Marmaray ve Metro Projeleri Kapsamında Yapılan Yenikapı Sirkeci ve Üsküdar Kazıları", *Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildirileri Kitabı (5-6 Mayıs 2008),* İstanbul 2010, s. 1-16.

28- Neolitik kültür katı içindeki dere yatağı

kaplanmış derin çukurluk alanın içinde son bulmaktadır. Yatak içinde gerçekleştirilen kazılar neticesinde, içerisinin siyah renkli kille dolu olduğu görülmüş, yatak boyunca farklı boyutlarda taşlar tespit edilmiştir. Kazılan kil içerisinde, büyük çoğunluğu Fikirtepe ve Yarımburgaz'da çıkanlarla paralellik gösteren çok sayıda çanak çömlek parçaları, kemik ve taş aletler bulunmuştur.

Kazı alanında çapları 1 m ile 1,70 m arasında değişen tahıl depolama alanları; -8,51 m seviyesinde bulunan öğütme taşı; 25-30 cm çapında ve yaklaşık 20 cm yüksekliğinde küçük bir tahıl ambarı bulunmuştur. Karbonlaşmış buğday tanelerinin yer aldığı silonun tabanı 3-4 cm kalınlığında samanlı toprakla sıkıştırılarak düzeltilmiştir.

Yerleşmenin doğusunda çanak şeklinde geniş çukur bir alan mevcuttur. Bu alanın üzerini kaplayan ve içerisinde arkeolojik malzeme bulunmayan, siyah renkli sakız kıvamında nemli balçık tabakasının altında yürütülen çalışmalar oldukça ilginç sonuçlar vermiştir. Balçık dolgu çukurun merkezine doğru kalınlaşarak derinleşmekte, doğu ve batı yönündeki açmalarda ise incelmektedir. Çanağın en derin yeri olan tam ortasında yaklaşık olarak kuzey-güney yönünde uzanan bir dere yatağı tespit edilmiş, yatak boyunca suyun taşıdığı kum, kil ve kumtaşı dolgusuyla karşılaşılmıştır. Bu dolgu üzerinde dal örgü mimaride direk yuvaları ve Neolitik Dönem insanına ait ayak izleri tespit edilmiştir. Farklı seviyelerde tespit edilen izler; yatağın muhtemelen çok sık olmayan aralıklarla gerçekleşen taşkınlar nedeniyle terk edildiği, suların çekilmesinden sonra kuruyan alana tekrar yerleşildiği izlenimini vermektedir (**Resim 28**).

Dere yatağının batı sınırına yakın bir noktada, kuzey-güney doğrultusunda ve yatağa paralel uzanan, muhtemelen bir set duvarına ait taş dizisi tespit edilmiştir. Taşlar yer yer dağılmıştır. Duvarın batısında, Marmaray kazı alanında tespit edilen yerleşme alanının kuzeydoğusunda, alana 20-25 m mesafede başka mimari izler de açığa çıkartılmıştır.

Çevresi taş sıralarıyla çevrili bu kısımda, içine sadece ahşap direklerin yerleştirildiği direk yuvaları tespit edilmiştir. Yuvalar genellikle ana toprak içine kazılmış dörtgen formludur ve çevresinde taş destekler mevcuttur. Bunun dışında duvarların diplerini destekleyen taşlara rastlanmamıştır. Mimari kalıntıların içinde ve çevresinde ağırlıklı olarak Yarımburgaz Kültürü'ne ait malzemeler bulunmuştur.

Bu bulgulardan hareketle, birbirlerine yakın konumda olmalarına karşın, iki farklı mimari tarzın varlığından söz edilebilir. Bunlardan Marmaray alanındaki, yan yana ve sırt sırta dayalı mekânlardan oluşmaktadır; duvarları taşlarla çevrili olan yapı kalıntılarının taşıyıcı sistemini oluşturan ahşap direkler ana toprak üzerine oturtulmuş ve çevreleri taş yığılarak desteklenmiştir. Bu mimari içinde ve çevresinde Fikirtepe Kültürü'ne ait malzemeler tespit edilmiştir. Bunların kuzeydoğusunda ise farklı bir yapı geleneğini yansıtan izlere rastlanmıştır. Yapıların planları yalnızca taşıyıcı ahşap direklerin toprağa açılmış direk yuvaları ile belirlenebilen bu mimari ile birlikte Yarımburgaz'dakilere benzer malzemeler tespit edilmiştir. Fikirtepe malzemelerinin ağırlıklı olarak bulunduğu mimari kalıntılarla, Yarımburgaz malzemelerinin ağırlıklı olarak bulunduğu mimari kalıntılar bu şekilde farklılık göstermektedir.

Kazı alanında kuzey-güney yönünde uzanan dere yatağı boyunca suyun taşıdığı kum, kil dolgusunun altında -8,40/-8,75 kotlarında birbirlerine paralel uzanan ağaçlar ile bunları dikine kesen ağaç dalları açığa çıkartılmıştır. Bu ağaç dallarının bir dal örgü mimariye ait ahşaplar olduğu tespit edilmiştir. Sistemli bir biçimde yerleştirildiği görülen dal ve daha kalın ağaçların bir kısmı kesilerek

29- Ağaç kökleri

30- Ayak izleri

işlenmiştir. Dere yatağı dolgusu üstünde veya hemen kenarında kurulan basit bir dal örgü mimari, büyük ihtimalle taşkın zamanında yıkılıp sürüklenmiş olmalıdır.

Yenikapı Neolitik yerleşmesindeki mimariye ait bulgular dağılmış taş temel izleri dışında, genel olarak dipleri taşlarla desteklenmiş, ahşap dikmelerin çamur ile sıkıştırılmış izlerinden oluşmaktadır. Kazı alanının kuzeyinde dere yatağının içinde -8,40/-8,75 m'de muhtemelen devrilmiş veya yıkılmış olarak Yenikapı Neolitik yerleşmesinde tespit edilen bu dal örgü mimari, Marmara ve Trakya bölgelerindeki mimariyle yakın benzerlik gösterdiği gibi, Kuzeybatı Anadolu ve Trakya dal örgü mimari geleneğinin Yenikapı yerleşmesinde de devam ettiğini göstermektedir.

Mimari kalıntıların doğusundaki çanağın ortasında yer alan dere yatağında toplam 198 adet ağaç tespit edilmiştir. Genellikle derenin doğu kenarında sıralanan ağaçların çoğunun gövdelerinin alt kısımları ve kökleri korunmuştur (**Resim 29**). Ağaçların üst kotları değişken olmakla beraber ortalama -8,50/-8,90 m kotlarındadır. Bazı ağaçlar büyük ve kalın iken, bazıları kesim izleri taşımaktadır. Kesim işleminde taş aletler kullanıldığı, ağacın çevresinin merkeze doğru kesilerek çürütüldüğü ve daha sonra kırıldığı anlaşılmaktadır. Kökler üzerinde yapılan tür analizleri sonucunda, ağaçların meşe ve akağaç olduğu belirlenmiştir.[29]

Dere yatağı üzerinde, ortalama -8,15 m kotunda bulunan ve güney-kuzey yönünde uzanan yaklaşık 8x20 m'lik alanda, Anadolu arkeolojisi için ilk ve çok önemli bir buluntu grubu tespit edilmiştir. Örneğin kil zemin üzerinde içleri dere kumuyla dolmuş Çanak Çömlekli Neolitik Çağ insanlarına ait ayak izleri bulunmuştur. Islak killi zemin üzerinde yürüyen insanlara ait ayak çukurluklarının üzeri hızlı şekilde kum ile dolmuş ve izler bozulmadan günümüze kadar gelmiştir. Siyah balçık tabakanın altında yaklaşık 15-20 cm'lik kum tabakasının kazılmasının ardından ayak izlerine ulaşılmıştır. Dal örgü mimarinin batısında, kuzey-güney aksında bir yürüyüş bandında rastlanan izlerin, çok düzenli görünümleri nedeniyle giyimli ayaklara ait olduğu kuşkusuzdur. Kullanılan ayakkabıların deri veya benzeri bir organik malzemeden yapılmış olma ihtimali yüksektir. Bununla birlikte az sayıda çıplak ayak izleri de tespit edilmiştir (**Resim 30**). Toplam 2.080 tane olduğu belgelenen ayak izlerinin en küçüğü burundan topuğa 15,9 cm, en büyük ise 28,9 cm uzunluğundadır.

Çanak-Çömlek

Marmaray Kazısı'nda Neolitik Dönem'e ait kazı envanterine dâhil olan eserler dışında, toplam 15.833 adet çanak çömlek parçası değerlendirilmiş ve malzemenin, Fikirtepe ve Yarımburgaz çanak çömleklerine çok benzediği görülmüştür. Yenikapı Kazılarında saptanan Fikirtepe Kültürü'ne ait çanak çömlek buluntularında genel olarak Arkaik ve Klasik evrelere ait buluntular izlenebilmekte, Klasik ve Gelişkin evreler arasındaki geçiş süreci çok net olarak ayırt edilememektedir. Bu nedenle

29 Dilek Doğu v.dğr., "Wood Identification of Wooden Marine Piles From the Ancient Byzantine Port of Eleutherius/Theodosius", *BioResources*, 2011, c. 6, sy. 2, s. 987-1018.

31- Arkaik Fikirtepe benzeri kaplar

32- Klasik Fikirtepe benzeri kaplar

Yenikapı Kazısı Fikirtepe çanak çömlek buluntu topluluğu, Arkaik ve Klasik Fikirtepe olmak üzere iki başlık altında tanımlanmaktadır.

Arkaik Fikirtepe Evresi ile yakın benzerlik gösteren çanak çömlek grubunun profilli parçalarının üzerinde yapılan ön değerlendirmeye göre, az kıvrımlı ve torba biçimli gövdeli, dar ağızlı kap biçimleri belirgindir. Çanak çömleğin tamamına yakını, koyu kahve ve griden kirli siyaha kadar değişen koyu donuk renkli, büyük çoğunluğunun yüzeyi açkılıdır (**Resim 31**).

33- Neolitik kültür katı, Yarımburgaz benzeri kap parçaları

Klasik Fikirtepe Evresi ile yakın benzerlik gösteren çanak çömlekler, Arkaik Evre'dekilere yakın benzerlik göstermesine karşın, kap tiplerinde daha kıvrımlı "S" formları hâkimdir. İp delikli tutamaklar ile yatay tutamaklar yaygındır. Yenikapı Kazılarında bezemesi yönünden Klasik Fikirtepe Evresi malzemesi ile benzeşen, 4 küçük ayağın üzerinde yükselen ve bir kenarında tutamağının izi olan, çizi tekniği ile yapılmış, bir yüzünde dama diğerinde geometrik bezemesi olan kült kabı ve yine bu tür kaplara ait ayak parçaları görülmektedir (**Resim 32**).

Yenikapı Neolitik yerleşim alanında sürdürülen kazılarda, Fikirtepe çanak çömlek gruplarının yanı sıra Yarımburgaz IV Evresi olarak tanımlanan gelişkin Fikirtepe çanak çömlek grubu malzemesine benzer özellikte malzemeler tespit edilmiştir. Özellikle kazı alanının doğusunda bulunmuş olan kremasyon mezarlarda tüm ve tüme yakın hediye kapların tamamı bu grup içerisinde yer almaktadır. Kap tipleri genel olarak küresel gövdeli, ip delik tutamaklı, boyunlu çömlekler, derin kâseler ve bezemeli kaplardan oluşmaktadır.

Genel olarak çanak çömlek buluntu topluluğunun farklı formlarda çanak, boyunlu ve boyunsuz çömlek, az sayıda kâse ve az sayıda tabak formlarının yer aldığı, oldukça iyi durumda, iyi fırınlanmış, düzeltili ya da genellikle donuk açkılı, astarsız parçalardan oluştuğu

34- Ahşap kürekler

söylenebilir. Uygulanan bezeme teknikleri arasında farklı baskı bezemenin farklı uygulamalarına ait örnekler vardır; bunların arasında yaygın olarak sivri veya keskin uçlu bir aletin tek ya da ardıl bastırılması ile yapılan bezeklerin yanı sıra, doğrultusal bir çizgi üzerinde yapılmış ve "tekstil türü" bezeme düzeni olarak da adlandırılan uygulamaları bulunmaktadır.

Mimari içerisinde ve çevresinde bulunan Fikirtepe ve Yarımburgaz malzemelerinin yüzey ve açkıları denizin etkisiyle aşınmıştır. Buna karşın mimarinin doğusundaki dere yatağı ile güneyindeki su yatağının içinden çıkan Fikirtepe ve Yarımburgaz çanak çömleklerinin killi ya da milli dolgular içerisinde kalmaları nedeniyle aşınmadıkları, iyi korundukları ve açkılı oldukları görülmektedir. Fikirtepe Kültürü'ne ait mezar hediyeleri dışında tüm kap bulunamamış olsa da, Fikirtepe ip delikli tutamaklı ve tutamaksız parça şeklinde de olsa derin kâseler, "S" formlu kaplar ve dört tarafı kulplu kap parçaları, kültürel gelişmeyi açık biçimde yansıtmaktadır (**Resim 33**).

Küçük Buluntular

Bu bölümdeki sayısal veriler, Marmaray alanı için tamamlanmış, Metro alanı için ise 2013 ortalarına kadar yapılan çalışmalar baz alınarak oluşturulmuştur. Organik malzemenin dayanıksızlığı nedeniyle, Neolitik Çağ'a tarihlenen kazılarda ahşap bulunma ihtimali oldukça zayıftır. Bu bağlamda MÖ 6500-5800'lere tarihlenen ahşap aletler, bugüne kadar Anadolu'da yapılmış olan tarihöncesi kazılarda tespit edilen, çeşitlilik açısından en zengin buluntu topluluğudur. Metro ve Marmaray kazılarında, kazı envanterinin %5,1'lik dilimini oluşturan 35 adet işlenmiş ahşap buluntu yer almaktadır. Yenikapı Kazısı ilk Neolitik Çağ buluntularının deniz suları altında, balçık dolgunun içinde, oksijensiz ortamda korunagelmesi, kuşkusuz Türkiye ve dünya arkeolojisi açısından oldukça önemlidir. Bulunan ahşapların bir kısmı aşağıda örneklendirdiğimiz gibi alet, bir kısmı ise ne

35- Yay **MRY'08-8032**

36- Mızrak **MRY'08-8045**

37- Fırlatma tokmağı **MRY'08-11303**

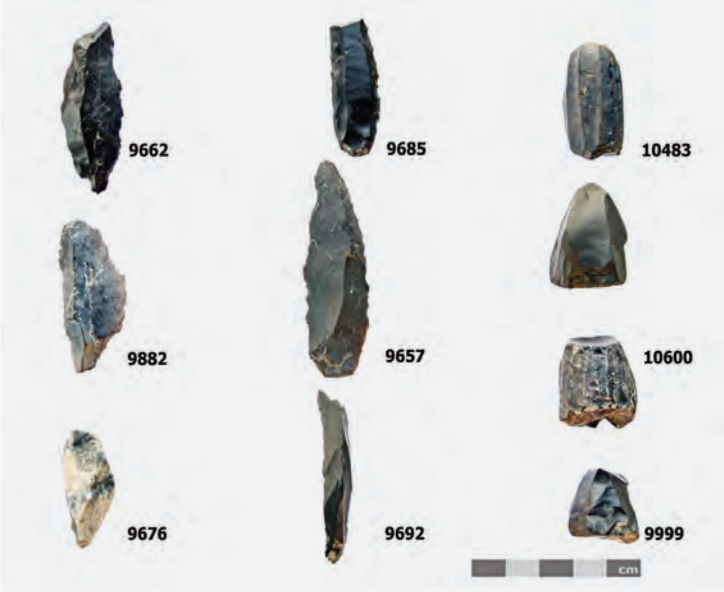
38- Ahşap figürin **YKM'10-12265**

39- Kemik kaşık

40- Boynuz sap

41- Taş aletler

olduğu tam anlamlandırılamayan işlenmiş ahşaplardan oluşmaktadır. İşlevleri konusunda henüz kesin bir yargıya varamadığımız ahşap aletlerin tümünün işçiliğinin iyi olduğundan şüphe yoktur.

Fikirtepe Kültürü'ne tarihlenen yerleşmenin güneyinde tespit edilmiş olan su yatağının hemen kenarında, -6,60 m kotunda 1,35 m ve 1,13 m uzunluklarında 2 adet ahşap kürek bulunmuştur. Gerek küreklerin kendisi, gerekse ince uzun tutamakları orantılı bir biçimde ve usta bir işçilikle tasarlanmıştır. Su yatağında 2 ahşap yay parçası, mızrak, küçük hayvanları avlamakta kullanılan 1 fırlatma tokmağı ve 1 tane de bumerang benzeri ahşap alet bulunmuştur. Ayrıca alanın muhtelif yerlerinde ahşaptan yapılmış 2 kap ve 1 figürin ele geçmiştir (**Resim 34, 35, 36, 37, 38**).

Metro kazı alanında 2010 yılında sürdürülen kazılarda, 0,8 cm kalınlığında ve 10,8 cm uzunluğunda bir figürin bulunmuştur. Figürinin yüzeyi aşınmış olup her iki kenarında kırık ve noksanlar bulunmaktadır. Uca doğru daralan, ince silindirik formu olan eserin başı kademeli olarak işlenmiştir. Alt kısmı yanlara doğru hafif genişleyen başta yüz, "X" şeklinde yiv bezemelidir. Uzun silindirik görünümlü boyun iki boğum hâlindedir. Dikdörtgen biçimli üst gövde, yanlara doğru hafif içbükeydir. Üst gövdenin yassı yüzeyi, başta olduğu gibi "X" şeklinde yiv bezemelidir. Silindirik kesitli uzun ince gövde, uca doğru sivri bitirilmiştir. Ucu kırıktır. Figürinin bulunduğu yerin çevresinde yoğun olarak Fikirtepe türü çanak çömleğe rastlanmış olması, figürinin Fikirtepe Kültürü'nün henüz tam olarak tanımlayamadığımız bir evresine ait olduğunu düşündürmektedir.

Arkeolojik kazılarda ahşap gibi organik maddelerden yapılan buluntulara nadir rastlanmakta olup bunlar da daha çok Avrupa ülkelerinde yoğun olarak sürdürülen bataklık kazılarından elde edilmektedir. Bununla birlikte, Yenikapı figürini gibi bir buluntuya şimdiye dek hiçbir yerde rastlanmamış olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul ve Doğu Marmara Bölgesi'nin en özgün tarihöncesi kültürü olan Fikirtepe Kültürü, çağdaşı diğer Neolitik kültürlere göre kil ve taş figürinlerin eksikliği ile tanınmaktaydı. İşte Yenikapı buluntusu, bu kültürde, bilinenin aksine, inanç sistemini yansıtan figürinlerin yer aldığını açık olarak göstermektedir.[30]

Yenikapı'da bulunan bumerang benzeri ahşap aletin neredeyse aynısı, Tepecik Çiftlik Kazısı'nda, 3. tabakanın son evresine tarihlenen kabartma bezemeli bir kap üzerinde bir av sahnesinde avcının elinde görülmektedir.[31]

Yay parçası olduğu düşünülen ahşaplardan bir tanesinin bir yüzü çok düzgün biçimde işlenmiş, diğer yüzü ise kabaca yontularak bırakılmıştır. Bu parça yayın uç kısmına ait, ipin bağlandığı yerdir. Bu kısım ince yuvarlak bir kesit verirken, yayın devamında düzleştiği orta kısımda dörtgen kesit vermektedir.

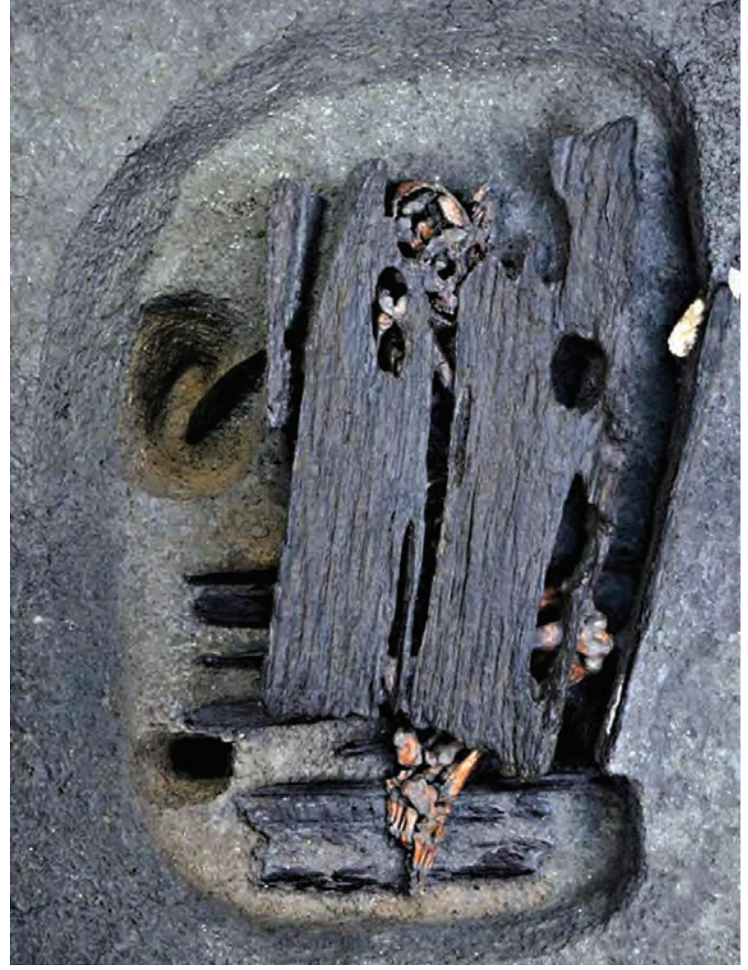
Kemik ve boynuz buluntuları Fikirtepe ile benzer özellikler gösteren[32] 130 adet kemik alet, kazı envanterinde %19 oranına sahiptir. Kemik buluntularda karakteristik olarak birkaç alet grubu ön plana çıkmaktadır. Bunlar daha çok saplar, deliciler, spatulalar, mablak olarak tanımlanan düzleticiler, figürinler ve az sayıdaki kaşıklardır. Kemik aletler genel olarak büyük memeli hayvanların uzun kemiklerinden, koyun ve keçinin alt bacak kemikleri ve tarak kemiklerinden tercih

30 Kızıltan, "Neolitik Döneme Ait Ahşap Bir Figürin", s. 305-308; Zeynep Kızıltan ve Mehmet Ali Polat, "Yenikapı Kurtarma Kazıları: Neolitik Dönem Çalışmaları", *Arkeoloji ve Sanat,* 2013, sy. 143, s. 1-40.

31 Erhan Bıçakçı v.dğr., "Tepecik-Çiftlik 2006 Yılı Çalışmaları", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-01 Haziran 2007)*, Kocaeli 2008, s. 249, figür 35/d.

32 Mehmet Özdoğan, "Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", ed. R. M. Boehmer ve H. Hauptmann, *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz 1983, s. 408.

42- Ahşap düzenekli mezar ile çömlek mezar

43- Ahşap kapaklı mezar

edilirken, boynuz aletlere geyik boynuzu damgasını vurmuştur (**Resim 39, 40**).

Taş aletler içerisinde çakmaktaşları sayıca baskındır. Kazı envanterinde çakmaktaşları %42,9, sürtme taş aletler %13,3 oranındadır. Çakmaktaşı alet gruplarında kesiciler, kazıyıcılar diğer alet gruplarına göre daha fazladır. Çeşitli boylarda dilgiler, kenarları baskı tekniği ile düzeltilmiş kazıyıcılar, deliciler ve prizmatik dilgi çekirdekleri dönemin karakteristik buluntuları arasında sayılmaktadır (**Resim 41**).

Yenikapı Neolitik Dönem Mezarları

Yerleşmenin güney yönünde yer alan su yatağının hemen kenarında, yaklaşık -6,51/-6,73 m kotunda, bir aileye ait olabileceği düşünülen bir basit toprak mezar bulunmuştur. 1 numaralı bu mezarda ikisi erişkin olmak üzere toplam 4 bireye ait hocker (büzülmüş) pozisyonunda iskelet mevcuttur. Erişkin iskeletlerinden alt kotta olanı, iyi bir işçilik göstermekte olup 1 m uzunluğunda, bir ucu sivri diğer ucu çatal biçiminde sonlanan bir ahşap alet üzerine yatırılmıştır. Daha üst kotta bulunan erişkin iskeletin alt çenesi dışında kafatasına ait hiçbir kemiğe rastlanmamıştır. Buna göre, üst kotta bulunan ölü, diğer üçünden kısa bir süre sonra gömülmüş olmalıdır. Çocuk iskeletinin birinin üzerindeki büyük bir çanağa ait parçaların dışında, mezara hediye olarak, Klasik Fikirtepe benzeri farklı boyutlarda 4 adet kap bırakılmıştır.

Kazı alanının doğusunda kuzey-güney yönündeki dere yatağının doğu kenarında -7,60 kotunda, üzeri iki parça ahşap kaplı, 2 numaralı mezar tespit edilmiştir. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan iskeletin altına yerleştirilen ızgara şeklindeki 2 yatay 5 dikey ahşap, ölünün taşındığı ve birlikte gömüldüğü bir düzeneğe ait olmalıdır. İskeletin ayakucunda bulunan ip delik tutamaklı çömleğin ikincil bir gömüt olduğu anlaşılmıştır.[33] Erişkin olmayan bir bireye ait kemikler çömleğin içerisine sonradan düzenli bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu kap ile mezar çevresinde bulunan çanakların tümü, Fikirtepe'dekilerin benzeridir (**Resim 42**).

Yenikapı Metro kazı alanının doğusunda -7,25 kotunda tespit edilen 1 numaralı mezarın üzeri de yine

33 Yasemin Yılmaz, "Marmara Bölgesi Neolitik Dönem Ölü Gömme Geleneklerinde İlkler: Yenikapı Kazı Bulguları", *Tüba-Ar 14*, İstanbul 2011, s. 283-302.

44- Hocker (cenin duruşu) pozisyonunda iskelet

45- Çömlek mezar

ahşapla kapatılmıştır. Güneybatı-kuzeydoğu yönünde, hoker pozisyonunda yatırılmış erişkin bir bireye ait iskeletin dört yanına dikilmiş dikmeler tespit edilmiştir. Kafatasının hemen yanında Fikirtepe Dönemi'ne ait pişmiş topraktan mamul bir çanak ve çanağın çevresinde çok sayıda küçük bitki tohumları toplanmıştır (**Resim 43**). Bu mezarın hemen güneybatısında -7,36 kotunda Metro alanında bulunan 2 numaralı bir mezar daha açılmıştır. Bunda da iskelet hoker pozisyonundadır. Kafatasının kuzeyinde Fikirtepe Kültürü'ne ait pişmiş toprak bir çanak

46- Kremasyon alanı

tespit edilmiştir (**Resim 44**). Türkiye'de yapılan ilk balçık kazısı olmasından ziyade, yerleşim alanının yaklaşık 100 m doğusunda, balçık dolgunun altında kalmış olan yaşam düzleminde daha önce Anadolu Neolitiği'nde bilinmeyen çömlek içi 7 adet kremasyon mezarın ortaya çıkarılmış olması, arkeolojik açıdan çok daha önemlidir (**Resim 45**).

Metro kazı alanının doğusunda, Marmaray kazı alanında bulunan 7 adet kremasyon kabının yaklaşık 50 m kuzeybatısında, dağılmış vaziyette çok sayıda çanak çömlek ve yanmış kerpiç parçaları ile yanmış insan kemikleri açığa çıkartılmıştır. Etrafa dağılmış olarak bulunan kremasyon tipi bu mezarın yaklaşık 15 m batısında, -7,10 m kotunda cesetlerin yakıldığı ve kemiklerin yerinde bırakıldığı 2 kremasyon çukuru bulunmuştur. Bunların büyüğü 95x84 cm, küçüğü ise 81x64 cm çapında olup dairesel formludur (**Resim 46**). Daha geniş çaplı olan 1 no.'lu kremasyon çukurunun tabanı ve kenarları ısıdan dolayı sertleşmiş ve renk değiştirmiştir. Bu çukura batı yönde bitişik olan 2 no.'lu kremasyon çukuru biraz daha dağılmış durumdadır. Bu alanda da 1 no.'lu mezardaki gibi yanmış ve beyazlaşmış kemikler görülmektedir. Kemiklerin arasında yumuşakça kabuğundan yapılmış 37'si küçük 1 tanesi ise diğerlerine göre daha büyük olan 38 adet boncuk ele geçirilmiştir (**Resim 47**).

Mimarinin olduğu alanlarda mekânların güney ucuna gömülen ve bir anlamda intramural gömü şeklini temsil eden çoklu gömüt ile extramural gömü şeklini temsil eden kremasyon tipi mezarlar oldukça dikkat çekicidir. Basit toprak mezarlar ile çömlek içi kremasyon mezarlar Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri ile ilgili

47- Mezar hediyesi olarak bulunan boncukları **YKM'10-12264**

48- Sikke (Anastasius [491-518] dönemi)

önemli veriler sunmaktadır. Mezarlara ölü armağanı olarak bırakılan kaplar ile alanın doğusunda bulunan ip delik tutamaklı kremasyon kapları, hem Fikirtepe, hem de Yarımburgaz IV tabakasında bulunan kapların benzerleridir. Bu nedenle bunların Klasik Fikirtepe-Yarımburgaz IV geçiş sürecini temsil ettiği söylenebilir. Ancak kremasyon kapları yanına ölü hediyesi olarak bırakılmış kaplar, Yarımburgaz IV tabakasında bulunan çanak çömlekle benzer, yani çağdaştır.

Yenikapı Neolitik Dönem yerleşmelerinde ölü gömme uygulaması üç farklı biçimi içermektedir. Bunlardan ilki bireylerin toprağa açılan çukurlara gömülmesidir. İkinci grup bir örnekle temsil edilmektedir; orta boy bir kabın içinde erişkin olmayan bir bireye ait ikincil gömüt niteliğinde kemikler bulunmuştur. Üçüncü uygulama ise üç farklı durumda bulunmuş olan kremasyonlardır. Gömütlerin ve kremasyonların tabakalanma içindeki yerini belirlemek için yeterli veri olmamakla birlikte, Gömüt 1, diğer gömütlerden farklı olarak taşların yoğun olduğu bir alanın hemen altında açığa çıkartılmıştır. İskeletlerin etrafında yoğun kumlu, deniz kabuklu bir dolgu bulunmaktadır ve diğer gömütlere oranla daha üst seviyededir. Diğer gömütlerin çevresinde ise killi, yoğun, sıkı ve içerisinde hayvan kemiği, çanak parçası gibi herhangi bir arkeolojik kalıntı olmayan bir dolgu yer almaktadır. Dolgu içinde kum ve deniz kabuğu yoktur. Bu durum Gömüt 1'in yerleşimin son dönemlerine ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Yenikapı'da 4 gömütte 5'i erişkin olmak üzere toplam 8 iskelet açığa çıkartılmıştır. Erişkinlerden üçünün kadın, birinin erkek olduğu belirlenebilmiştir.[34] Gömütlerin ayırt edici özelliği, ahşap kullanımıdır. Ahşabın arkeolojik dolgularda korunma olasılığı azdır. Yenikapı Çanak Çömlekli Neolitik dolgularda ahşabın bozulmadan çok iyi durumda kalması, yerleşimi kaplayan bataklık dolgusu ile alakalıdır.[35]

Beslenme ve Ekonomik Hayat

İstanbul çevresinde, Doğu Marmara kıyı şeridi boyunda yer alan Fikirtepe türü yerleşme yerleri, çiftçilik, balıkçılık ve avcılığa dayalı karma bir yaşamı olan basit köy topluluklarını yansıtmaktadır. Fikirtepe'de evcil hayvanlara ait kemiklerin yanı sıra tarımla ilgili araç-gerece pek az rastlanmıştır. Kalıntıların arasında bulunan çok sayıda midye, balık ve yabani hayvan kemiği, yerleşmenin beslenmesini esas olarak avcılık ve balıkçılıkla sağladığı; bunun yanında sınırlı bir çiftçiliğin olduğunu akla getirmektedir.[36]

Yenikapı Neolitik yerleşmesinin konumu da, Fikirtepe ve Pendik yerleşmeleri gibi kıyıya yakındır. Kazı ve arkeometri çalışmaları devam etmekle birlikte, bugün gelinen nokta itibariyle Yenikapı Neolitiğinin,

34 Yılmaz, "Marmara Bölgesi Neolitik Dönem Ölü Gömme Geleneklerinde İlkler", s. 301.

35 Mehmet Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemlerin İstanbul'u", *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı,* İstanbul 2010, s. 30-49.

36 Mehmet Özdoğan, "Tarihöncesi Çağlarda İstanbul", *İstanbul, World City,* İstanbul 1996, s. 88-101; Mehmet Özdoğan, "Tarihöncesi Dönemde İstanbul", *Semavi Eyice Armağanı*, İstanbul 1992, s. 39-54.

49- Rıhtım

50- Sirkeci kazı alanları (Orhan Durgut)

Fikirtepe Kültürü yerleşmeleri gibi basit balıkçı-avcı köy topluluklarından çok daha gelişkin olduğu söylenebilir. Yerleşme alanının içerisinde ve yerleşmenin doğusunda yer alan çanağın ortasında bulunan dere dolgusu içerisinde ele geçen saman, buğday, arpa, yulaf kalıntıları; sığır, koyun, keçi gibi evcil hayvanlar ile geyik, dağ keçisi ve balık kemikleri; kalıcı konut anlayışı; çakmaktaşı alet teknolojisi ve diğer bazı özel buluntuların varlığı, bölgenin Neolitik paket kavramını eksiksiz karşılamaktadır.

Fikirtepe Kültürü'ne ait Marmara kıyı şeridi üzerindeki diğer yerleşmelerden elde edilen bulgularında tarımla ilişkilendirilebilecek veri çok sınırlıdır. Her ne kadar Yenikapı yerleşmesinde yoğun tarım yapıldığı ve çok sayıda evcil hayvan yetiştirildiği bilinse de, gerek Fikirtepe ve Yarımburgaz'da, gerekse Pendik'te bitki kalıntılarının Yenikapı'daki gibi korunmadığı ve ayrıca kazı sırasında karbonize bitkileri elde etmeyi sağlayacak yöntemlerin uygulanmadığı göz önüne alınmalıdır. Ancak yine de, bu kültüre ait diğer yerleşimlerde olduğu gibi Yenikapı'da da avcılığın beslenmede önemli bir yer tutmaya devam ettiği saptanmıştır. Kazıda ele geçmiş ve incelemeleri tamamlanmış kemikler ışığında saptanan hayvan türleri genel olarak evcil memeliler (sığır, koyun, keçi, domuz, at, köpek); yabani memeliler (kızıl geyik, alageyik, tilki, kızıl tilki, kurt, karaca, yaban domuzu, çakal, porsuk, kunduz, tavşan, keme, yunusgiller); kuşlar (yaban kazı, karabatak) ve balıklar (sarıağız, istavritgiller, levrek, çipura, yayın) şeklinde sıralanabilir.

İncelenen kemikler içerisinde sığırlara ait olanların çokluğu, evcil sığırın beslenmedeki yerini işaret etmektedir. Sayıca fazla olan koyun ve keçiler ile sığırlar erken kesime alınmıştır. Aynı durum domuzlar için de geçerlidir. Sonuç olarak Yenikapı yerleşmesinde, bu dört hayvanın özellikle et üretimi için beslendiği söylenebilir. Avlanan memelilerin çoğu erişkin hayvanlar olup bunların başında alageyik gelmektedir. Balık kemiklerinin çokluğu ve içlerinde irilerinin bulunması balıkçılığın ekonomide önemli bir yer tuttuğunun göstergesidir.

Üzerinde kalın bir deniz dolgusu bulunan Yenikapı Neolitik Çağ yerleşmesinin, Marmara Denizi'nin zaman içerisinde geçirdiği değişikliklerle birlikte değerlendirilmesi gerekir. Genel olarak, son Buzul Çağı içinde bugünkünden 120 m kadar daha düşük olan deniz seviyesinin, MÖ 7000 yıllarında ancak -35 m'yi bulduğu kabul edilmektedir. Deniz seviyesinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarının taban seviyesine çıkması, yani Ege'nin tuzlu sularının Marmara ve Karadeniz'e karışması bu tarihten sonra başlamış ve yaklaşık MÖ 5000-5500 yıllarında tamamlanmıştır.

Yenikapı Neolitik Çağ yerleşmesi, muhtemelen Marmara'nın tatlı su gölü olduğu dönemde kıyıya çok uzak olmayan bugünkü yerinde kurulmuş, küresel deniz seviyelerinde gerçekleşen yükselme sonucunda sular altında kalmış olmalıdır. Nitekim yerleşmenin çevresinde aynı düzlemde düz büyük taşlar, orta boy yuvarlak taşlar, çakıl taşları ve kum bir arada görülmektedir. Mekânların kazı çalışmaları sırasında kumla karşılaşılmış ve kumun hemen altında, Miyosen kili üzerine oturan mekânlar tespit edilmiştir. Marmara'daki su seviyesi yükselmeye başladıktan sonra, sular yerleşmeyi kaplamış; ardından önce siyah renkli balçık, sonra da getirdiği kumlar ve taşlar alanı örtmüştür.

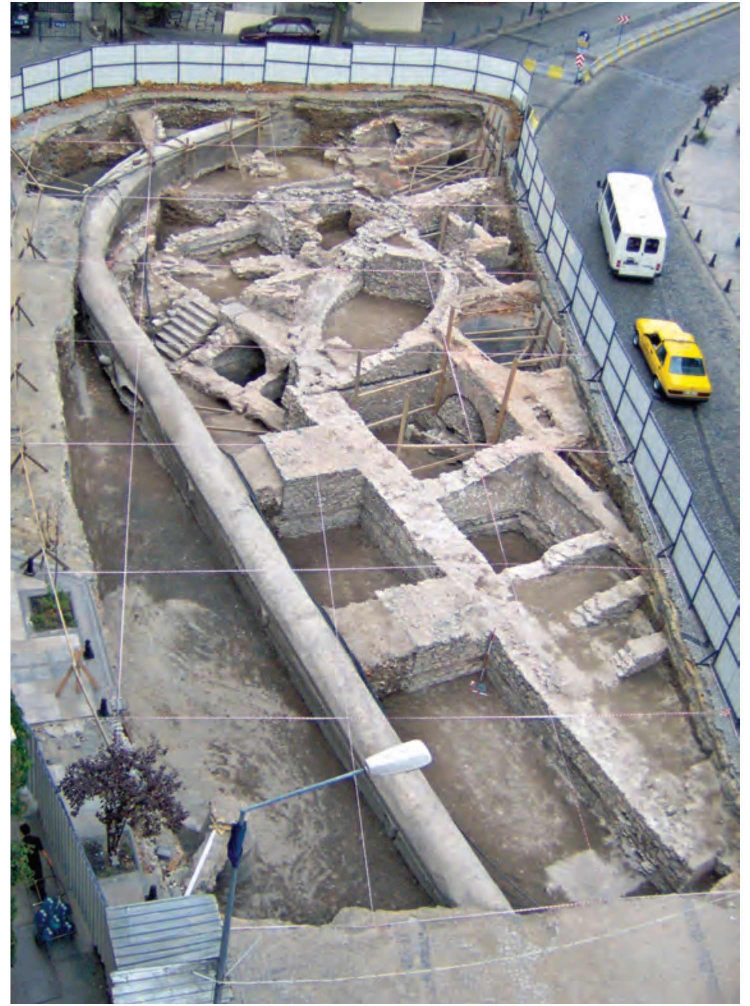
Yerleşmenin güneyindeki düzensiz taşların arasında ve üstünde çok sayıda açkısız Arkaik-Klasik Fikirtepe tutamak ve ip delikli tutamak kulplu çanak parçaları ile Yarımburgaz V-IV tabakasına tarihlenen baskı bezekli çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Çanakların tamamı aşınmış, astar ve açkıları dökülmüş durumdadır. Yükselen suların sebep olduğu deniz hareketinden sonra gelen taş ve kum içerisinde, karışık bir hâlde bulunan

51- Kuzey Giriş kazı alanı, Bizans mimarisi

52- Kuzey Giriş kazı alanı, Bizans Dönemi ahşap duvar destekleri

53- Güney Giriş kazı alanı, 19. - 20. yy kalıntıları

Fikirtepe ve Yarımburgaz malzemeleri, alan dışında daha güneyde, yerleşmenin devamı olduğunu akla getirmiştir. Muhtemelen güneyde hafif bir yükselti üzerinde bulunan yerleşim yeri, suların yükselmesiyle ve dalga hareketleriyle aşındırılıp süpürülmüş, taşınan çanaklar karışık hâlde kuzeye sürüklenmiştir.

Yenikapı Neolitik tabaka içinde sürdürülen kazılarda, bu dönem yaşantısını yansıtan mimari izler, çeşitli pişmiş toprak, çakmaktaşı, kemik, ahşap parçalar ve mezarlar ortaya çıkartılmıştır. Bunlar Yenikapı'nın tarihöncesi yerleşimiyle ilgili ilk verilerdir. Ancak kazıların ilerlemesi ile tarihöncesi döneme ait yeni belgelere ulaşılmıştır. Dönem insanına ait mezar tipleri, gömü gelenekleri, ahşap konut tipleri ve yüzlerce ayak izi, bugüne kadar Anadolu arkeolojisinde bilinen ilk örnekleri oluşturmaktadır. Taşların dizilişi ve diğer mimari izler, konutların dörtgen veya yuvarlak ve basit bir plana sahip olduğunu göstermektedir. Taşıyıcı sistemi, taşlarla desteklenen ahşap direkler oluşturmaktadır. Duvarlar kerpiç bloklar ile dal-örgü tekniğinde inşa edilmiştir. Buluntu topluluğunun önemli bir bölümünü oluşturan çanak çömlek grubu, İstanbul bölgesinin özgün Fikirtepe Kültürü'nün çeşitli evrelerini yansıtmaktadır. Bilindiği gibi Yenikapı'daki Neolitik yerleşim, Fikirtepe Kültürü'nün en eski evresinden (yaklaşık MÖ 6500 yılları), Toptepe Kültür Evresi'ne kadar olan (yaklaşık MÖ 4800 yılları) 1.600 yıllık süreci temsil etmektedir.[37] Yaklaşık olarak günümüz deniz seviyesinin 7-9 m altında kalmış olan yerleşim yerleri, Kalkolitik Çağ içinde Marmara Denizi'nin yükselmesiyle ilerleyen deniz tarafından kaplanmış, dalga hareketi nedeniyle yoğun olarak tahrip olmuş, dolayısıyla ancak yer yer korunabilmiştir. Bu durum karadaki diğer yerleşmelerde olduğu gibi Yenikapı Neolitik yerleşiminde de, kültür katlarının tabakalanmış diziler hâlinde günümüze ulaşmasını engellemiş, bu nedenle kazı çalışmalarının sonuçlarının değerlendirilmesi güçleşmiştir.

37 K. Bittel, "Bemerkungen über die prähistorische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıkoy (Istanbul)", *Istanbuler Mitteilungen,* 1969/1970, sy. 19-20, s. 1-19; M. Özdoğan ve O. Algan, "Antik Theodosius Yenikapı Limanı'nın Jeoarkeolojik Önemi", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 242-245.

54- Bizans dönemine ait mimari yapının kuzeydoğudan görünümü

Bulunan çanak çömlekler, kemik ve ahşap aletler ve statü eşyaları oldukça kalitelidir. Gerek malzemeler, gerekse farklı ölü gömme geleneklerine bakılırsa, Yenikapı'da Neolitik Çağ'da iki farklı evre yaşandığı söylenebilir.

YENİKAPI HAFİF RAYLI SİSTEM ALANI KAZILARI

Yenikapı kazı alanının kuzeybatısında bulunan limanı çevreleyen surun kuzeyinde Hafif Raylı Sistem alanı olarak adlandırılan Aksaray metrosundan gelip, Yenikapı istasyonuna bağlanacağı tünelin bulunduğu kısmının kuzeyinde sürdürülen kazılarda; doğu-batı yönünde uzandığı görülen 2,30 m üst kotunda horasan harç bağlayıcılı taş duvarlardan yapılmış dörtgen bir mekân 1 no.'lu yapı A mekânı olarak isimlendirilmiştir. Bu yapının taban kotu 1,10 m'dir. Yapının mevcut uzunluğu 5,50 m, genişliği ise 2,70 m'dir. Tabanına 30x30 cm ebadında dörtgen tuğlalar düzgün biçimde döşenmiştir. Mekânın içine, güneybatı köşesinden 4 basamaklı bir taş merdivenle inilmektedir.

Bu mekânın batısında ve buna bitişik dikdörtgen planlı, aynı tip bir mekân daha mevcut olup 1 no.'lu yapı B mekânı olarak isimlendirilmiştir. Bu yapının üst kotu 2,30, taban kotu yaklaşık 0,83/0,72'dir. Mevcut uzunluğu 6 m, genişliği 4,30 m olan yapının içine, güneydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki her biri 4'er basamaklı 2 merdivenle inilmektedir. Mekânın tabanı, A mekânı gibi 30x30 cm'lik dörtgen tuğlalarla düzgün bir biçimde döşenmiştir. A ve B mekânlarının güneyinde C mekânı olarak adlandırılan üçüncü mekânın mevcut uzunluğu 9, genişliği ise 5 m'dir. Taban kotu eğimli olmakla birlikte 0,90 kotlarındadır, tabanı kireç sıvalıdır. C mekânının içine güneydoğu köşeden 3 basamaklı merdivenle inilmektedir.

Duvarları kireçle sıvalı 1 no.'lu yapıya ait A, B, C mekânların duvarları oldukça geniş inşa edilmiştir. A ve B mekânları içerisinde su kanalları vardır. A mekânı içerisinde VI. yüzyılın sonlarına tarihlenen bir bronz sikkeyle, VI-VII. yüzyıllara ait tümlenebilecek amfora parçaları; B mekânı içerisinde de VI-VII. yüzyıllara ait çanak ve amfora parçaları bulunmuştur. Büyük ihtimalle üç mekândan oluşan 1 no.'lu yapı bir depo olup, VI-VII. yüzyıllara tarihlenmektedir.

1 no.'lu yapıyı kuzeydoğu-güneybatı yönünde kesen ve atık su kanalı olabileceği tahmin edilen 2x14 m ebadındaki geniş kanalın tabanında bulunan IX. yüzyıla ait bir altın sikke ile çanaklar, kanalı Orta Bizans dönemine tarihlemiştir.

1 no.'lu yapıya ait C mekânının güneyinde tespit edilen dikdörtgen planlı 2 no.'lu yapının üst kotu 1 m'dir. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan horasan harç bağlayıcılı taş duvarlardan oluşan yapının kuzey duvarı 1,30 m, güney duvarı ortalama 1 m, doğu ve batı duvarları ise ortalama 90 cm genişliğindedir. 13x8 m genişliğindeki yapının içinde; aralarında 2,90 m mesafe olan taşıyıcı iki adet sütun kaidesi bulunmaktadır. İnsitu durumda bulunan mermer sütün kaideleri 1,25x0,90 m ölçülerinde horasan harç bağlayıcılı taş ayaklar içerisine oturtulmuştur. Bu sütunlar muhtemelen ahşap çatıyı taşımaktaydı. Yapının tabanında çoğu çatlamış, dörtgen tuğla döşeme, tuğlaların arasında yer alan derzlerde de dikine yerleştirilmiş pişmiş toprakla süsleme görülmektedir. Taban tuğlalarının temizliği sırasında derz arasına girmiş vaziyette Anastasios (491-518) dönemine ait 1 adet altın sikke bulunmuştur. Sikkelerin uzun süre tedavülde dolaştığı göz önüne alındığında, yapının Anastasios döneminden sonra, muhtemelen VI. yüzyıl içinde inşa edildiği düşünülmektedir (**Resim 48**).

Kazı alanının güneyinde doğu-batı yönünde uzanan ve bir kısmının temel seviyesine kadar tahrip olduğu görülen kalıntı, ahşap kazıklar üzerine inşa edilmiştir. Mevcut uzunluğu 13, genişliği 3 m olan kalıntının orijinal üst yüzeyi düz ve horasan sıvalıdır. Her iki kısa kenarı, açma kesitleri içine girmiştir. Kalıntının limana paralel uzanması ve kazıklarının oldukça sistematik konumlandırılması, bunun taş bir rıhtıma ait olduğunu düşündürmektedir (**Resim 49**).

SİRKECİ İSTASYON ALANINDAKİ KAZILAR

İstanbul'un Marmaray Projesi'yle ilgili üçüncü arkeolojik kazı alanını, Sirkeci İstasyonu ve çevresi

oluşturmaktadır. Sirkeci, MÖ VII. yüzyıldan beri liman olarak kullanılmaktadır. Bugünkü limandan yaklaşık 250 m içeride olduğu sanılan antik limanın, son 2.500 yıllık süreçte yavaş yavaş dolduğu tahmin edilmektedir. Buradaki kazılar dört ayrı noktada gerçekleştirilmiştir. İlk ikisi, istasyon girişlerinde yapılmıştır. Bunlardan kuzey giriş Sirkeci Garı'nın güneyinde, güney giriş ise Cağaloğlu'nda Ankara Caddesi üzerindedir. Diğer iki kazı da havalandırma yapıları içinde olup bunlardan batı şaftı Hocapaşa Camii'nin yanında, doğu şaftı Sirkeci Garı'nın arkasındadır (**Resim 50**).

Kuzey Giriş (Sirkeci Gar İçi)

Kazı alanı, banliyö hattının en dış raylarıyla son peronun altına isabet etmektedir. Buradaki çalışmalar da Yenikapı'da olduğu gibi sondajlar şeklinde başlamış, ancak mimari kalıntıların belirlenmesi üzerine proje sınırları içinde genişletilmiştir. Kazılarda, üstte, kendi içinde evreleri olan Osmanlı dönemi, bir geçiş dolgusundan sonra da Bizans dönemi mimari tabakaları tespit edilmiştir. Osmanlı dönemi buluntularının 1453-1888 dönemine ait olduğu sanılmaktadır. 1881 tarihli kadastro paftasında, Fatih döneminde kurulan Elvanzade Mescidi Mahallesi'nin[38] garın yapım tarihine kadar mevcut olduğu görülmektedir. Mahalle, 1888-1890 arasındaki gar inşaatı sırasında yıktırılmıştır.

Bizans dönemine ait dolgunun içindeki çanak çömlek buluntularının analizi, bu bölgede seramik üretiminin yapıldığını ortaya koymaktadır. Zira çok miktarda üçayak, astarlı, ilk pişirimleri yapılıp sırlanmamış seramik parçaları, üçayaklara yapışmış astarlı ya da sırlı atölye artıkları, seramik cürufları, mermer havan ve havanelleri ile sondajların birinde tespit edilen bir fırın kalıntısı bu düşünceyi güçlendirmektedir. Sirkeci Garı içinde sürdürülen kazılarda, Osmanlı dönemi kalıntılarının altında Geç, Orta ve Erken Bizans dönemlerine ait ahşap hatıllı taş ve tuğla örgülü plan veren kalıntılar açığa çıkartılmıştır. Kazılar, kültür dolgusunun deniz seviyesinin -26 m altında son bulmasıyla bitirilmiştir (**Resim 51, 52**).

Güney Giriş (Cağaloğlu)

Ankara Caddesi üzerinde yer alan bu kazı alanının güney açmaları boyunca, yarım ay biçimli, çok kaba işçilik gösteren düzensiz taş ve harçla yapılmış birçok mekândan oluşan ve birden fazla evresi bulunan kalıntının XX. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında kazı alanının güneydoğu köşesinde, XX. yüzyıl duvarları tarafından kesilen, basamaklı bir inişle ulaşılan tuğla döşemeli bir taban parçası görülmüştür (**Resim 53**).

Kazılarda açığa çıkartılan mimari kalıntıların, 1904 tarihli kadastro paftasında depo ve konut alanı olarak gösterilen 278 adanın kuzey ucu olduğu saptanmıştır. Alanın doğusunda bulunan düzensiz taş duvarların ise, Bizans kalıntıları kullanılarak inşa edilmiş Osmanlı binalarına ait duvar parçaları olduğu anlaşılmıştır. Duvarların batısında tonozlu, tuğla örgülü iki adet geç devir Bizans yapısına rastlanmıştır. İçlerindeki sıva kalıntılarından, bu yapıların su deposu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Alanın tamamında sürdürülen kazılarda açığa çıkartılan Geç Osmanlı dönemi yapı kalıntıları altında, Orta Bizans dönemine ait oldukça sağlam altyapısı olan bir binanın temel kalıntıları ile alanın eğimli doğal taş oluşumu üzerinde yükselen destek duvarları açığa çıkartılmıştır. Alanın güneyinde, Bizans dönemine ait sokak dokuları, temiz ve atık su kanalları ve Erken Bizans dönemine ait mimari kalıntılar kazılarak belgelenmiştir (**Resim 54**).

55- Doğu Şaft kazı alanı, Bizans mimarisi

Doğu Şaft (Sirkeci Garı'nın Güneyi)

Bu alanda ele geçen malzemeler, MÖ VII. yüzyıldan günümüze kadar olan tarihsel süreci izleme imkânı vermektedir. Buluntu grubu içinde özellikle, dönemler için tipik olan ticari amforaya ait ağız ve dipler sayısal olarak önemli bir yer tutar. Bunlar MÖ V ve I. yüzyıllar arasında Tasos, Rodos, Sakız ve Kos adalarının yanı sıra Knidos, Sinop ve Karadeniz Ereğlisi ile Byzantion arasındaki ticari ilişkileri göstermeleri bakımından önemlidir (**Resim 55**).

Şaft kazısındaki güvenlik çalışmaları tamamlandıktan sonra yapılan arkeolojik kazılarda ise, Osmanlı dönemine ait iki mimari tabakanın temel kalıntıları ve onun da altında bir Bizans dönemi yapı

38 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 19.

56- Hocapaşa, Batı Şaft kazı alanı, Osmanlı mimarisi

57- Hocapaşa, Batı Şaft kazı alanı, Geç Roma - Erken Bizans kalıntıları

kalıntısı açığa çıkartılmıştır. V-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Bizans dönemi yapı kalıntısı, ilgili Bölge Koruma Kurulu kararları doğrultusunda proje alanında yeniden kurulmak üzere taşınmıştır.

Batı Şaft (Hocapaşa)

Eski Vergi Dairesi temelleri arasında sürdürülen kazılarda XVI. yüzyılın mavi-beyaz İznik çinilerinden XIX. yüzyılın günlük kullanım kaplarına kadar, geniş bir zaman dilimine ait muhtelif malzemeler bulunmuştur. Dolgu tabakasının altında ise, Osmanlı dönemine ait ikinci bir mimari tabakayla karşılaşılmıştır. Alanın doğusunda, yaklaşık kuzey-güney doğrultusunda, tabanı tuğla döşemeli, üzeri taş levhalarla kapatılmış kanalın oluşturduğu, bir sokağın iki yanında kanalla bağlantılı bir yapının temelleri açığa çıkartılmıştır. Yapı ve çevresinde ele geçen malzemeler, bu alandaki mimari kalıntıların, XVI-XVII. yüzyıllarda kullanıldığını göstermiştir.

Kazı alanının batısındaki Hocapaşa Camii'nin bânisinin kim olduğu tartışmalıdır. Ayvansarayî, Hoca Üveys Mescidi olarak da bilinen eserin bânisinin Üveys Paşa olduğunu belirtmektedir.[39] Ancak bâninin, her ikisi de XVI. yüzyıl sonunda yaşamış olan Üveys paşalardan hangisinin olduğu sorunu çözülememiştir. Bu sorun bir yana, kazılarda bulunan kanal sokağın batısında uzanan güçlü temel kalıntıları, bugünkü Hocapaşa Camii'nin XIX. yüzyılda yenilendiğinde eskisinin yerine inşa edildiğini akla getirmektedir. Ele geçen buluntuların XVI. yüzyıla tarihlenmesi ve caminin kurucusunun da aynı yüzyılda yaşaması nedeniyle, söz konusu duvarın ilk camiye ait olduğu kanaati oluşmuştur. Ayrıca sokağın doğusunda tespit edilen kalıntılarda izlenen yangın izleri ve onarım faaliyetlerinin XVI ve XVII. yüzyıllarda meydana gelen deprem ve yangınlara bağlı olduğu anlaşılmaktadır (**Resim 56, 57**).

XVI-XVII. yüzyıl kalıntıları altında devam eden kazılarda üç evreli dolgu tabakasına rastlanmıştır. Temel parçaları, kanallar, künk sıraları, kuyular ve taş ya da sıkıştırılmış toprak döşeme parçaları bulunmuştur. Bunlar da XIV-XV. yüzyıllara tarihlenmiştir. Bu dolgu tabakasından çıkan XV-XVI. yüzyıl seramik malzemesi içinde sırsız ya da tek sırlı parçalar, çok renkli kazıma sırlı parçalar, Milet işleri ve erken İznik yapımı mavi-beyaz örnekler ele geçmiştir. İkinci evreye ait olarak XV. yüzyıl Osmanlı malzemesini içeren düz mutfak kapları, çok renkli kazıma seramikler ve Milet işi parçalar bulunmuştur. Üçüncü evrede ise Osmanlı ve Bizans malzemesi karışık olarak görülmüştür. Bu tabakanın altında iki ayrı mimari tabaka şeklinde çok evreli Geç Bizans kültür katı açığa çıkarılmıştır. Bizans döneminin ikinci mimari tabakası içinde, Roma dönemine tarihlendirilen mermer bir kadın heykelinin başı bulunmuştur[40] (**Resim 58**).

Görüldüğü üzere, MÖ I. yüzyıldan günümüze kadar süren kesintisiz iskân nedeniyle, farklı dönemlere ait çok evreli mimari tabakalar bozulmuş ve günümüze parçalı olarak ulaşmıştır. Yoğun mimari faaliyet, kültür dolguları arasında karışıklılığa yol açmıştır.

İstanbul'un Başka Bir Limanı

Sirkeci'de dört ayrı alanda gerçekleştirilen kazılarda ele geçen buluntu ve mimari kalıntılar, Sirkeci Garı'nın bitişiğinde yer alan kuzey girişte ve doğu havalandırma şaftında kentin en eski limanlarından biri olan "Prosforion Limanı" ya da "Fosforion Limanı" içinde çalışıldığını göstermiştir. Çıkan bulgular üzerinde yürütülen çalışmalar tamamlandığında, Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul tarihi boyunca liman ve çevresindeki ticari ilişkiler ile bunun sosyal yaşama etkileri hakkında birçok bilgiye ulaşılacaktır (**Resim 59**).

39 Mehmet Doğru, *Eminönü Camileri*, İstanbul 1987, s. 88.

40 Çetin Girgin, "Sirkeci'de Sürdürülen Kazı Çalışmalarından Elde Edilen Sonuçlar", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 103-104.

58- Kadın başı, Roma dönemi

ÜSKÜDAR İSTASYON ALANI KAZILARI

Marmaray Projesi'nin bir diğer önemli istasyonu, tüp geçidin Asya yakasındaki ayağı olan Üsküdar'dır. Burada 2004 Ekim'inde başlatılan ve trafik yoğunluğu nedeniyle zor şartlarda sürdürülen kazılar 2008 sonbaharında tamamlanmıştır (**Resim 60**). Üsküdar Meydanı 1954, 1956 ve 1980 yıllarındaki düzenlemeler yüzünden birkaç defa değişmiş; elektrik, su ve doğalgaz gibi altyapı donanımları meydan ve çevresindeki kültür dolgularının tahrip olmasına yol açmıştır. Bu nedenle gravürlerde ve Pervititch'in kent planlarında görülen sokak dokusu günümüze ulaşmamıştır. Meydandaki arkeolojik kazı alanlarının kolay anlaşılması için, bölgedeki günümüz yapılarına göre isimlendirme yoluna gidilmiştir.

Üsküdar Meydanı'nın doldurulmasıyla ilgili en önemli kaynaklardan birisi, XIX. yüzyıl sonlarını anlatan Charles Texier'in *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* adlı kitabıdır. Burada Üsküdar için şunlar kayıtlıdır: "Kadıköy'den Karadeniz'in ağzına kadar İstanbul Boğazı'nın sularıyla yıkanan Asya kıyısı kısmı, hiçbir derin körfez oluşturmaksızın kuzeyden güneye doğru uzanır. Gemiler önceleri derin olan fakat daha sonra iskânlar sebebiyle doldurulan Üsküdar koyuna yanaşabilmektedir." Nitekim Pierre Gilles, Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan için Asya kıyısına yaptırmış olduğu cami hafriyatı ve molozlarının bu koya

59- Marmaray Sirkeci Kazısı Doğu Şaft'ta yer alan rıhtım duvarı

boşaltıldığını gördüğünü kaydetmiştir. Daha sonraki yıllarda Yeni Valide Camii'nin inşaatından çıkanlar da, 1710 yılında hâlâ koy görünümünü koruyan girintiye doldurulmuştur.[41]

Üsküdar'da meydanda ve başka çeşitli noktalarda yapılan kazılarda elde edilen veriler antik kaynaklarda sözü edilen bilgileri doğrular niteliktedir. Kazılarda Arkaik Dönem'den başlayarak Klasik, Helenistik ve Roma dönemlerine ait buluntular, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait mimari kalıntılar açığa çıkartılmıştır.

Üsküdar Meydanı Kurtarma Kazıları

Üsküdar Meydanı Kazıları, meydanın orta kısmında ve devamındaki Şemsi Paşa Camii'nin arkasına kadar uzanan 10.000 m^2'lik "T" şeklindeki alanda başlamıştır. Ortaya çıkartılan Geç Osmanlı dönemi yapılarına ait temel kalıntıların bir kısmının, Pervititch'in 1933'te yapmış olduğu sigorta haritalarında da yer aldığı görülmüştür. Kazı vaziyet planı ile Pervititch haritaları aynı ölçeğe getirilerek karşılaştırılmış ve bazı temel kalıntılarının takibi sağlanmıştır. Ancak bu paftalarda yer almayan ve Geç Osmanlı dönemine ait bazı yapı temelleri tespit edilmiştir. Genel hatlarıyla büyük bir cadde ve buna açılan dükkânlar ortaya çıkartılmıştır. Temel kalıntıları ortaya çıkartılan arastanın, Rum Mehmed Paşa Vakfiyesi olduğu kaynaklarda kayıtlıdır. Paşa, 1470'te öldüğü için, arastanın bu tarihten önce cami ve imaretine gelir getirmesi amacıyla inşa edildiği sanılmaktadır. Mehmed Raif 1896'da yayımlanan *Mir'ât-ı İstanbul*'da, üzeri beşik tonozla örtülü arastada 50 kadar dükkân bulunduğundan söz etmektedir.

41 Şeniz Atik, "Marmaray İstasyon Projesi Kapsamında Üsküdar Meydan Kazısı I-BS/56-65 Plan Kareleri", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 58.

60- Üsküdar Meydanı kazı alanları

Arastanın tamamı 1956'da yıkılmıştır. Aynı alanda, yine Pervititch haritalarında görülen bir tabakhaneye ait taş döşeme ve ahşap fıçılar ile ızgara planlı radye-jeneral temel kalıntısı gün ışığına çıkartılmıştır. Bu ızgara planlı taban altında çapları yaklaşık 10, 11 ve 12 cm arasında değişen ahşap kazıklar toprağa çakılı hâlde bulunmuştur. Kazıklar yatay düzlemde bulunan hatıllarla birbirlerine 14-18 cm uzunluğundaki demir çivilerle sabitlenmiştir.

Üsküdar Kazılarında, yalnızca yakın geçmişe ait yapıların döşeme ve temelleri ortaya çıkartılmıştır. Yüzyıllar içinde gerçekleşen dolgusunun altına ulaşabilmek için sondajlar yapılmış ve -7 m derine inilmiştir. Sonuçta Üsküdar tarihine ışık tutan çok sayıda arkeolojik malzemeye ulaşılmıştır.

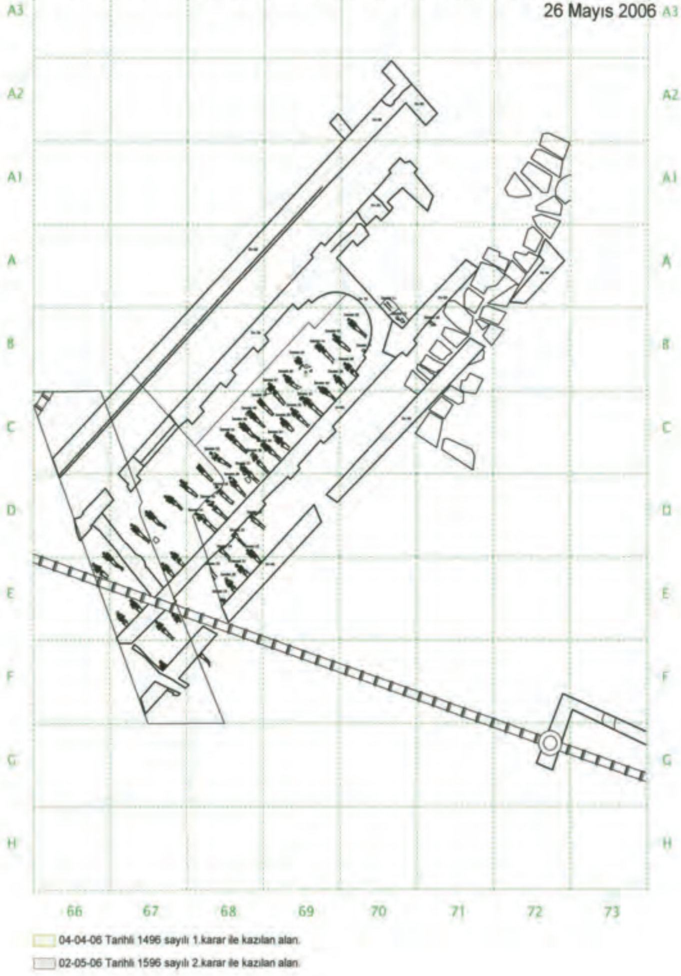
Apsidal Yapı Altındaki Mezarlar

Apsidal kalıntı altında tespit edilen ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü laboratuvarlarında incelemeye alınan iskeletler üzerinde, bu insan topluluğunun demografik yapısının saptanabilmesi amacıyla, gelişmiş kriterler kullanılarak yaş ve cinsiyet tespitine girişilmiştir. Üzerinde çalışılan 97 iskeletin yaş ve cinsiyet tahminlerinden sonra ortaya çıkan paleodemografik analiz sonucuna göre, iskeletlerden 3'ünün çocuk, 14'ünün kadın, 73'ünün erkek olduğu saptanmış; 7'sinin cinsiyeti belirlenememiştir. Ölüm yaşlarının ise 30-40 aralığında yer alan eski Anadolu toplumlarıyla benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Demografik yapısı belirlenmiş olan Üsküdar toplumuyla ilgili ayrıntılı bilimsel çalışmalar devam etmektedir[42] (**Resim 61**).

Aktarma Alanları Kazıları

Üsküdar'da yürütülen arkeolojik kazılar meydanla sınırlı kalmamış, Marmaray istasyon inşaatı sırasında ortaya çıkan atık ve temiz su kanalları ile enerji gibi altyapı tesislerinin aktarımının yapılacağı alanlara teşmil edilmiştir. Çalışmalar III. Ahmet Çeşmesi ile

42 H. Yılmaz v.dğr., "İstanbul/Üsküdar İskeletlerine İlişkin Paleoantropolojik Ön Rapor", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 64-67.

61- Apsidal Yapı Çizimi

62- İskele

Mihrimah Sultan Camii yakınlarında yoğunlaştırılmıştır. Toprağın sakladığı sürprizler, bu kez deplase kazılarında kendini göstermeye başlamış, yeni buluntular ele geçmiştir. Bulgular Üsküdar'ın özellikle Bizans dönemine ışık tutacak değerdedir. Bunlardan birisi, Mihrimah Sultan Camii-Küçük Hamam önü açmalarında ortaya çıkartılmış olan apsidal yapının kalıntılarıdır. Bizans mimarisinin özelliklerini gösteren yapı XII-XIII. yüzyıllara tarihlenmiştir. Gizli tuğla tekniği ile inşa edilen yapının plan şemasından, dinî içerikli olduğu anlaşılmıştır. İçinde ve temenos duvarıyla arasındaki alanda 90'dan fazla mezar açığa çıkartılmıştır. Mezarlardan bir kısmının apsidal yapının temel kalıntıları altında tespit edilmesi; bu alanın apsidal yapı inşa edilmeden önce mezarlık sahası olarak kullanıldığını göstermektedir. İskeletler üzerinde yapılan ilk araştırmalarda, kadın ve erkeklerin farklı pozisyonlarda gömüldüğü; erkeklerin ellerinin göbek üstünde birleştirilmiş, kadınların ellerinin ise göğüs üzerinde çapraz şekilde durduğu tespit edilmiştir. Mezarların sadece birisinde hediye çıkmış olması önemli bir ayrıntıdır.

Yolcu aktarmasının yapılacağı III. Ahmet Çeşmesi yakınındaki kazı alanında da önemli bulgulara ulaşılmıştır. Açığa çıkartılan monoblok taş sıraları, doldurulmuş olan koyun kıyısındaki bir rıhtımın varlığını işaret etmektedir. Yine aktarma alan sınırları içinde kalan kazılarda ele geçen şaşırtıcı şeylerden birisi de, ahşap bir rıhtım veya iskeledir. Ahşap kütüklerin sandık biçiminde birleştirilmesi ile oluşturulan sistem denize doğru eğimlidir. Sandık biçimli hücrelerin içleri, irili ufaklı taşlarla ve harçla doldurularak sertleştirilmiştir. Büyük ölçüde tahribata uğramış sistem, zemine çakılan çok sayıdaki ahşap kazıklarla sabitlenmiştir. Doğu-batı yönünde 13 m, kuzey-güney yönünde 7,30 m uzunluğunda olup genişliği 1,95 m'dir. Sandık duvar tekniğinde inşa edilen sistemin, Antik Dönem'e özgü liman sistemleriyle ilişkili rıhtım veya iskele kalıntısı olduğu saptanmıştır. Bu çeşit rıhtım sistemlerinin tüm Akdeniz dünyasında MÖ

63- P5-3 Ayağı Kazısı

I. yüzyıldan itibaren geç dönemlere kadar kullanıldığı bilinmektedir. Antik Dönem yazarı, Prokopios'a (d. 500-ö. 565) göre, bu yapı sistemi tarihî yarımada iskelelerinde de kullanılmıştır. Apsidal yapı yakınında bulunan bu sistemin, XI-XIII. yüzyıla dek kullanılmış olduğu düşünülmektedir.[43] Bu kalıntı, olumsuz koşullardan etkilenmemesi için üzeri özel yöntemlerle örtülerek koruma altına alınmıştır. Kazılarda, buna benzer başka iskele sistemleri de açığa çıkartılmıştır (**Resim 62**).

HALİÇ METRO GEÇİŞ KÖPRÜSÜ KAZILARI

Haliç Metro Geçiş Köprüsü Projesi, Taksim-Yenikapı Metro hattı içinde Beyoğlu ile Unkapanı yakalarında açılan tünelleri birbirine bağlamaktadır. 387 m uzunluğundaki köprü yapımı için 16'sı karada 4'ü denizde olmak üzere toplam 20 ayak yeri planlanmıştır. 9'u Beyoğlu, 7'si Unkapanı yaklaşım viyadüğünde yer alan kara ayaklarının arkeolojik kazılarına 2009 yılı Aralık ayında başlanmıştır.

Köprü ayakları, hâlen ayakta duran taşınmaz kültür varlıklarına yakın bölgelerden geçmektedir. Beyoğlu yakasında A5-7, P5-6, P5-5, P5-3 ve P5-1 ayakları XIII. yüzyıldan itibaren Galata'ya yerleşen Cenevizlilerden günümüze kalan sur kalıntısı boyunca açılmıştır. Ceneviz suru dışında, köprü güzergâhı üzerinde olup, ayak sınırları içinde yer almayan Beyoğlu yakasında Mimar Sinan'a ait Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii, Saliha Sultan Çeşmesi, Hatipzade Yahya Paşa Çeşmesi ve Yeşildirek Hamamı; Unkapanı yakasında ise tünel ağzı çıkışına yakın güzergâhta Süleymaniye Camii ve Hoca Hayrettin Üç Mihraplı Camii diğer taşınmaz eserlerdir.

Haliç'in iki yakasında sürdürülen kazılarda, eğimin fazla olmasından dolayı ayak yerlerinde, birbirinden çok farklı kotlarda çalışılmış ve arkeolojik dolgu bitinceye kadar kazılara devam edilmiştir.

Beyoğlu yakasında Tersane Caddesi ile deniz arasında açılan ayak yerlerinde, P4-1, P4-2, P4-3, P5-1, P5-3, P5-4 yüzeyden ortalama 6 m derine inilmiş ve bunlardan P4-1, P4-2 ve P4-3'de Cumhuriyet, Osmanlı ve Bizans dönemleri dolgularına rastlanmıştır. P5-1 ve P5-3 ayak yerlerinde ise bu dönemlerle birlikte Roma, Helenistik ve az sayıda Klasik Dönem kalıntıları ele geçmiştir. Tersane Caddesi ile deniz arasında açılan bu ayaklarda bulunan mimari kalıntılar kanal, kuyu, döşeme gibi geç dönem yapılarından ve işlevi anlaşılamayan Bizans dönemi duvar parçalarından ibarettir.

Beyoğlu yakasında denizden Şişhane tarafına doğru gidildikçe eğim arttığı için, bu güzergâh üzerinde kalan P5-5, P5-6 ve A5-7 ayak yerlerinde ana kayaya daha kısa sürede ulaşılmıştır. Eğimin en üst noktasındaki A5-7 ayak yerinde bulunan kalıntıların ana kaya üzerine inşa edildiği görülmektedir. Bu ayaklara paralel uzanan Ceneviz sur parçası da bu bölge boyunca aynı şekilde ana kaya üzerine oturtularak inşa edilmiştir.

Unkapanı yakasında sürdürülen kazılarda da, Beyoğlu yakasında olduğu gibi denize yakın P1-7, P1-6 ve P1-5 ayak yerlerinde, yaklaşık 6 m derine inilmiş, sonuçta Cumhuriyet, Osmanlı ve Bizans dönemleri kültür dolgusu tespit edilmiştir.

Denize uzak olan ve kara surları içinde kalan P1-4, P1-3 ve P1-2 ayak yerlerinde, diğer ayaklara göre arkeolojik anlamda daha izlenilebilir kalıntılara rastlanmıştır. Birbirine yaklaşık 20 m uzaklıkta açılan üçayak yerinde tespit edilen mimarilerin, kesitlerde devam etmesi ve duvar örgü tekniklerinin birbirine benzemesi, üç alanda da ağırlıklı olarak Orta ve Geç Bizans kalıntılarının varlığı, bu alandaki mimarinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu düşündürmekle birlikte, ayak yerlerindeki güncel yapı temelleri, eski yapı kalıntılarını bozduğundan bütüncül bir plan elde edilememiştir. Ayrıca A1-1 ayağında diğerlerinden farklı olarak, Bizans dönemine tarihlenen, apsisli bir yapının küçük bir bölümü ile 12 mezar açığa çıkartılmıştır.

Beyoğlu Viyadük Bölgesi Kazıları

Beyoğlu Viyadük bölgesinde denizden karaya doğru P4-1, P4-2, P4-3, P5-1, P5-3, P5-4, P5-5, P5-6 ve A5-7 olmak üzere toplam 9 adet ayak yerinde kazı yapılmıştır.

43 Şeniz Atik, "Marmaray İstasyon Projesi Kapsamında Üsküdar Meydan Kazısı", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, s. 58.

Bunlardan P4-1, P4-2, P4-3, P5-1 ve P5-3 ayak yerleri, deniz ile Tersane Caddesi arasında; P5-4, P5-5, P5-6 ve A5-7 ise Tersane Caddesi ile Şişhane arasındadır.

P4-1 Ayağı: Denize çok yakın bu ayak yerinin tamamen dolgu olması nedeniyle, arkeolojik kazısı kısa sürede tamamlanmıştır. Açma içinde tespit edilen ahşap kazıklar, Bölge Koruma Kurulu kararları doğrultusunda belgelenerek kaldırılmıştır. Söz konusu ayağa 2,5 m çapında 4 metal boru çakılmıştır. -9/-24 m aralığındaki boru içleri 1 m aralıklarla boşaltılmış; boşaltılan dolgu toprağı elenmiştir. Ele geçen buluntular bu ayak yerinin Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dolgusu olduğunu göstermiştir.

P4-2 Ayağı: Deniz ile Tersane Caddesi arasında bulunan bu ayak yerindeki kazılara, 2,20 m'de başlanmış ve alanın, -2,80 m'ye kadar yoğun organik artıklarla dolu olduğu görülmüştür. Bu organik dolgu içinde Geç Osmanlı dönemine tarihlenen ızgara şeklinde büyük boyutlu, yatay ve dikey ahşap kazıklardan oluşan bir düzenek tespit edilmiştir. Bu ahşap kalıntılar muhtemelen, zemini güçlendirmek için yapılmış bir sisteme veya bir iskeleye aittir. Kazı çalışmaları yaklaşık -3,50 m'de meydana gelen çökme sebebiyle sonlandırılmıştır. Söz konusu ayak yerinde devam eden inşaat çalışmaları sırasında -3,50/-24 m aralığından birer metre aralıklarla boşaltılan kültür dolgusu elenerek takip edilmiş ve içinde Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri buluntuları tespit edilmiştir.

P4-3 Ayağı: Deniz ile Tersane Caddesi arasındaki bu ayakta kazılara 3,30 m'de başlanmış, yüzeyden itibaren güncel dolgu ve altyapı hatları ile karşılaşılmıştır. Bu hatların kaldırılmasından sonra 2,23 m'de, Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri duvarları tespit edilmiştir. Duvarlar ilgili koruma kurulu kararları doğrultusunda belgelenip kaldırılmıştır. Ardından yaklaşık -3 m'ye kadar kazı çalışmalarına devam edilmiş; bu arada, göçme riski nedeniyle söz konusu ayağa 2,5 m çapında 4 adet koruyucu boru çakılmıştır. -3/-17 m aralığından elde edilen dolgu toprağı elenmiş; yüzeyden itibaren 1/0.50 m arasında Osmanlı dönemi, 0,50/0,00 m arasında az sayıda karışık Osmanlı ve Bizans dönemi, 0,00/-3 m arasında Orta ve Geç Bizans dönemleri, -3/-17 m aralığında ise yoğun olarak Erken Bizans ile az sayıda Roma dönemi buluntuları tespit edilmiştir. -20 m'de ana kayaya inilmiştir.

P5-1 Ayağı: Deniz ile Tersane Caddesi arasında Ceneviz surlarının hemen dibindeki bu ayakta kazı çalışmalarına 4 m seviyede başlanmıştır. Güncel dolgunun kaldırılmasından sonra 3,20 m'den itibaren Geç Osmanlı dönemine tarihlenen atık su kanalı, tuğla ve taş örgülü bir kuyu, 1,90 m seviyede kireç harçlı taş örgülü bir duvar tespit edilmiştir. Ancak Ceneviz surlarının hemen önünde yürütülen kazı çalışmaları, surun göçme riskinin olması nedeniyle daha fazla derinleşemeden sonlandırılmıştır. Ceneviz duvarı çelik makasla desteklendikten sonra başlayan çalışmalarda 0,00/-13 m aralığında elde edilen dolgu toprağı elenmiş; 4/0,00 m arasında Osmanlı ve Bizans, 0,00/-13 m arasında ise Bizans, Roma, Helenistik ve az sayıda da Klasik Dönem kalıntıları tespit edilmiştir. Ana kayaya ise 13 m'de ulaşılmıştır.

P5-3 Ayağı: Deniz ile Tersane Caddesi arasında Ceneviz surlarının hemen dibindeki bu ayak yerinde çalışmalara 5,61 m'de başlanmıştır. Öncelikle asfalt ve moloz tabakası kaldırıldıktan sonra 3,8 m seviyesinde, Cumhuriyet ve Geç Osmanlı dönemleri duvarları tespit edilmiştir. Surun çökmesine karşı önlem alındıktan sonra sürdürülen çalışmalarda 0,00/-5 m aralığında elde edilen kültür toprağı elenmiş ve 5,61/3,8 m aralığında Osmanlı, 3,8/0,00 m aralığında Bizans, 0,00/-5 m aralığında ise Bizans, Roma, Helenistik ve az sayıda Klasik Dönem kalıntıları elde edilmiştir. Ana kayaya -7 m'de ulaşılmıştır (**Resim 63**).

P5-4 Ayağı: Tersane Caddesi ile Şişhane arasındaki ayak yerinde kazılara 5,51 m'de başlanmıştır. 3,83 m'de, Osmanlı dönemine ait kireç harçlı, tuğla örgülü, tonozlu atık su kanalları açığa çıkarılmış, ancak bunların güncel hatların yapımı sırasında tahrip olduğu gözlenmiştir. 2,44 m'de kesme taştan inşa edilmiş, hayli tahrip olmuş kemerli bir mimari, 1,9 m'de ise horasan harçlı taş örgülü duvarlar bulunmuştur. Ancak zemin problemleri nedeniyle, kazılara keson kuyu yöntemiyle devam edilmiştir. Neticede 5,5/2,5 m aralığında Osmanlı dönemi ağırlıklı olmak üzere karışık durumda Türk ve Bizans dönemleri kalıntıları; 2,5/1,5 m aralığında yine Osmanlı dönemi ağırlıklı olmak üzere, Bizans ve Türk kalıntıları; 1,5/0,50 m aralığında ise Bizans yoğunlukta olmak üzere Türk, Bizans ve hayli aşınmış durumda az sayıda Roma ve Hellenistik dönemleri kalıntılarının mevcut olduğu görülmüştür. -1,2 m kotuna kadar herhangi bir arkeolojik değere rastlanmamıştır. -1,2/-2,8 m kot aralığında yoğun şekilde deniz kabuğu içeren kumlu ve çakıllı bir tabaka tespit edilmiş, -2,8 kotunda ise ana kayaya ulaşılmıştır.

P5-5 Ayağı: Tersane Caddesi ile Şişhane arsında yer alan P5-5 ayak yerinde kazılara 6,69 m'de başlanmıştır. Güncel altyapı hatları kaldırıldıktan sonra 5,50 m kotunda, kuyu temel kesitinde kalan, kireç harçlı, moloz taş örgülü Ceneviz surlarına paralel ve bunun gibi ana kayaya oturtulmuş bir duvar açığa çıkartılmıştır. Söz konusu duvar koruma altına alındıktan sonra keson kuyu

yöntemiyle çalışmalara devam edilmiş; -2,80 m'de ana kayaya ulaşılmıştır. Bulunan duvarın ayak yeri dışına da uzanması nedeniyle takibi yapılamamıştır. Çalışmalar sonucunda bu ayak yerinde de Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ait kültür dolguları tespit edilmiştir.

P5-6 Ayağı: Tersane Caddesi ile Şişhane arasındaki bu ayakta 10,41 m başlayan kazı çalışmaları 8,2 m'de ana kayaya ulaşılmasıyla sonlandırılmış; herhangi bir arkeolojik değere rastlanmamıştır.

A5-7 Ayağı: Tersane Caddesi ile Şişhane arasındaki bu ayak yerinde 15,11 m'de başlayan çalışmalar 12,55 m'de ana kayaya ulaşılmasıyla son bulmuştur. Denizden Şişhane'ye doğru gidildikçe eğim arttığı için bu güzergâh üzerinde kalan, P5-5, P5-6 ve A5-7 ayak yerlerinde bulunan kalıntıların ana kaya üzerine inşa edildiği görülmüştür. Ayaklara paralel uzanan Ceneviz sur parçası da ana kayaya oturtulmuştur. Bu alanda ana kaya üzerine oturtulmuş, horasan harçlı ve tuğla örgülü Geç Osmanlı dönemine tarihlenen tonozlu yapı ile bir bina avlusuna ait çakıl taşlı döşeme parçası, ilgili koruma kurulu kararları uyarınca, uzman raporları doğrultusunda kentsel tasarım projesinde değerlendirilmek üzere taşınmıştır. Tonozlu yapının proje içinde kalan bir kısmı da kesilerek kaldırılmıştır (**Resim 64**).

Unkapanı Viyadük Bölgesi Kazıları

Bu alandaki kazılar Ragıp Gümüşpala Caddesi ile deniz arasında kalan P1-5, P1-6 ve P1-7 ayak yerleri de ve aynı caddeyle Tünel çıkışı arasında kalan A1-1, P1-2, P1-3 ve P1-4 numaralı ayak yerlerinde yapılmıştır.

P1-7 Ayağı: Ragıp Gümüşpala Caddesi ile deniz arasında yer alan ayakta 2,03 m'de başlayan arkeolojik kazı çalışmaları -0,20 m tamamlanmıştır. 2,03/-0,20 m arasında Arnavut kaldırımı ile Eski Hal'e ait temel kalıntılarına rastlanmıştır. 0,00 m'de başlayan kültür dolgusu -40 m sonlandırılmış; dolgu içinde karışık durumda Cumhuriyet, Osmanlı, Bizans ve Geç Roma dönemlerine ait eserler bulunmuştur.

P1-6 Ayağı: Cadde ile deniz arasındaki bu ayak yerinde 2,9 m'de başlayan çalışmalar -2 m seviyesinde tamamlanmıştır. Bu alanda da, P1-7 ayak yerinde olduğu gibi, 2,9/-2 m arasında Arnavut kaldırımı ve hal binasına ait temel kalıntıları bulunmuştur. Daha alt kotlarda, iç içe girmiş Cumhuriyet ve Osmanlı dönemlerine ait duvarlar ile ahşap zemin destekleme sistemleriyle karşılaşılmıştır. -2/-32 m aralığında kazılan kültür toprağı içinde karışık olarak, Cumhuriyet, Osmanlı, Bizans ve Geç Roma dönemlerine ait kalıntılar toplanmıştır.

P1-5 Ayağı: Cadde ile deniz arasında yer alan bu ayak yerinde 4,07 m'de başlayan çalışmalar -0,80 m'de tamamlanmıştır. Diğer ayak yerlerinde olduğu gibi burada da, 4,07/-0,80 m arasında hal binasına ait temel kalıntıları takip edilmiş; bunun dışında herhangi bir mimari ile karşılaşılmamıştır. 4 m kotunda başlayıp, -13 m kotunda son bulan kültür dolgusu içinde, karışık olarak Cumhuriyet, Osmanlı ve Bizans dönemlerine ait eserler bulunmuştur.

P1-4 Ayağı: Tünel ile Ragıp Gümüşpala Caddesi arasındaki bu ayak yerinde kazı çalışmaları 4,10 m'de başlamış ve -7,40 m'de ana kayaya ulaşılmasıyla tamamlanmıştır. 3,72 m kotunda, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu, kesme taş, tuğla ve horasan harcı kullanılarak örülmüş, XII-XIII. yüzyıla tarihlenen duvara bitişik ve Osmanlı döneminde yapılmış bir mekân tespit edilmiştir. -2/-3,30 m arasında yoğun deniz kabuklu tabaka içinde Roma dönemi buluntuları toplanmıştır. Açığa çıkartılan taşınmaz kültür varlıkları uzman raporları doğrultusunda kapatılarak koruma altına alınmış; ayak yerleri proje kapsamında değiştirilmiştir.

P1-3 Ayağı: Tünel ile Ragıp Gümüşpala Caddesi arasındaki bu ayakta 6,05 m'de başlayan çalışmalar 2 m'de tamamlanmıştır. Üst tarafı yüzey kotunda olan ve XII-XIII. yüzyıla tarihlenen, yaklaşık 4x5 m boyutlarında nişli bir duvar tespit edilmiştir. Bu kalıntı nedeniyle buradaki ayak yeri iptal edilmiştir.

P1-2 Ayağı: Tünel ile aynı Cadde arasındaki bu ayak yerinde çalışmalar 7,50 m'de başlamış; 1,70 m'de ana kayaya ulaşılmasıyla sonlandırılmıştır. Cumhuriyet ve Geç Osmanlı dönemlerine tarihlenen kuyular, kanallar, taş ve beton duvarlar belgelenerek kaldırılmıştır. 3,85 m'den itibaren Bizans dönemi kalıntıları tespit edilmiştir.

A1-1 Ayağı: Tünelin hemen ağzında yer alan A1-1 ayağında çalışmalara 10,52 m kotunda başlanmış ve 5 m'de sonlandırılmıştır. Çok az sayıda Osmanlı ve Bizans dönemlerine ait buluntular dışında, toplu hâlde XIII. yüzyıla tarihlenen 57 adet sikke ele geçmiştir.

Cer Binası Kazıları

Tünel ağzında yapılacak Cer Binası Kazılarına 6,40 m kotunda başlanmış; 7,34 m üst kotunda, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu, taş ve tuğla örgülü apsisi olan bir yapının apsis kısmı kısmen kazılmıştır. Bu yapının dışında, bununla aynı döneme ait olduğu tahmin edilen 12 adet mezar tespit edilmiştir. Mezarların büyük bir kısmı Osmanlı dönemi kuyuları tarafından tahrip edilmiştir.

Sonuç olarak Unkapanı Yaklaşım Viyadüğü'ndeki yedi ayak yerinde arkeolojik kazı yapılmış; kazılar her iki kıyıda da, genellikle 5x5 veya 10x10 m'lik açmalar içinde yürütülmüştür. Özellikle deniz kıyısına yakın

ayak yerlerindeki kazılarda zeminin zayıf olması ve hemen sıvılaşması nedeniyle çökme riskleri oluşmuştur. Bu nedenle belli kota kadar açma içinde yürütülen kazı çalışmaları, daha sonra kazı alanına çakılan 2,5 m çapındaki metal borular içinde 1'er m kalınlığında dolgunun boşaltılması şeklinde yürütülmüştür. Boru dışına çıkartılan dolgu toprağı sulu eleklerden geçirilerek içindeki malzeme toplanmıştır. Haliç'in her iki yakasında sürdürülen çalışmalarda genellikle Cumhuriyet, Osmanlı ve Bizans dönemlerine ait buluntular ve tam plan vermeyen duvar parçaları tespit edilmiştir. Malzeme üzerindeki çalışmalara devam edilmektedir.

SONUÇ

İstanbul'un ulaşım sorununu çözmek amacıyla başlatılan Marmaray ve Metro Projeleri inşaatlarının paralelinde yürütülen kazı çalışmaları, şehir tarihinin en kapsamlı arkeolojik araştırmalarına dönüşmüş; sonuçta binlerce yıldır farklı kültürlere ev sahipliği yapan, Doğu ve Batı kültürlerini birleştiren İstanbul'un tarihöncesi devirleri hakkında özgün bilgilere ulaşılmıştır. 2004 yılından önce İstanbul'un yerleşim tarihiyle ilgili bilgiler, tarihî yarımadanın dışındaki kazılara dayandırılmaktaydı ve 2500 yıl öncesine kadar götürülebilmekte idi. Yenikapı Kazılarında ele geçen bulgular, tarihî yarımadanın yerleşim tarihini günümüzden 8500 yıl geriye taşımıştır. Yenikapı Neolitik Yerleşmesi'ne ait buluntuların, Fikirtepe Kültürü ve Yarımburgaz IV Evresi ile yakın benzerlik göstermesi, yarımadadaki yerleşmenin en az bunlar kadar eski olduğunu kanıtlamıştır. Gün yüzüne çıkarılar antik çağ yapıları ve limanlar, Marmara Denizi'nin son 10.000 yıl zarfında geçirdiği değişimlerin takip edilmesi açısından da önemli kanıtlar sunmuştur. Kazılarda bulunan Neolitik Dönem'den başlayarak Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait yaklaşık 35.000 eser belgelenerek bilimin hizmetine sunulmuştur. Bununla birlikte altyapı projelerinden bağımsız yürütülecek sistemli kazılar ve araştırmalar neticesinde daha özgün bulgulara ulaşılacağında ve tarihöncesi devirlerden günümüze kadar olan sürecin karanlık noktalarının aydınlatılacağında şüphe yoktur.

PENDİK HÖYÜK KAZILARI

ZEYNEP KIZILTAN

2012 yılının Aralık ayında Pendik Höyük'te, Marmaray Projesi "Gebze-Halkalı Banliyö Hatlarının İyileştirilmesi" kapsamında başlatılan kazılar, Pendik Höyük'ün güneyinde 200 m'lik alanda sürdürülmektedir. Pendik Höyük, ilçe merkezinin 1,5 km doğusunda, Kaynarca tren istasyonunun 500-600 m batısında, Marmara Denizi'ne doğru çıkıntı yapan Temenye Burnu'nun doğusundaki kıyı şeridi üzerinde, denize 50 m kadar içeride yer almaktadır.[1] Yerleşmenin yakınlarında iki tatlı su kaynağı, doğusunda ise zaman zaman kuruyan bir dere yatağı bulunmaktadır. Neolitik Dönem'de yerleşmenin denize olan uzaklığı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, yerleşme yerinin seçiminde, balığın beslenme kültüründeki yerine bağlı olarak, balıkçılık açısından zengin Marmara Denizi ile tatlı su kaynaklarının etkin rol oynadığı açıktır.

Höyük, Bağdat Demiryolu'nun inşaatı sırasında 1908'de Miliopulos adlı bir işçi tarafından Fikirtepe yerleşmesi ile birlikte keşfedilmiştir. İstanbul bölgesinin tarihöncesi dönemine ait bu ilk yerleşmeleri üzerinde 1952'den itibaren çeşitli kurumlar ve bilim adamları tarafından yapılan kazılar neticesinde üç kültür tabakası tespit edilmiştir. En üstte Klasik çağlara ait tabaka, onun altında erozyonla tahrip olmuş mimari tabaka ve mezarlar, en altta ise birkaç evreli Neolitik tabaka bulunmuştur.[2] 2012'de başlayan son kazılar, demiryolu hattının arkeolojik sit alanı içinde kalan 200 m'lik kesiminde, kuzey ve güney şevler ile 30 m genişliğindeki hat içinde sürdürülmüştür.

Kara Hattı (Kuzey Hat)

Tren yolunun 26+400, 26+575 km'leri arasında, 15-14,5 m'de başlayan kazılar, 12,62/11,7 m kotlarında ana toprağa ulaşılması ile son bulmuştur. Dar ve konik şev alanlarında sürdürülen kazılarda yaklaşık 3 m kalınlığındaki kültür dolgusu kazılmış, günümüze ait malzemeler içeren dolgu toprağı, hemen altında ise Neolitik Dönem'e ait dolgu tespit edilmiştir. Dolgu içinde Bizans dönemine ait pişmiş toprak künk dizileri ve sıkıştırılmış toprak tabanlar ile Neolitik ve Bizans dönemlerine ait mezarlar açığa çıkarılmıştır.

Kara hattında 3-42/A-B-C plan karelerinde birbirlerinden farklı mesafelerde 15'i Neolitik Dönem'e, 11'i Bizans dönemine ait toplam 26 mezar bulunmuştur. Ölüler olasılıkla yerleşim alanı çevresine birincil gömüt olarak defnedilmişlerdir. Ancak bazı mezarlara, ikinci defin yapılırken kemiklerin bir kısmı kenara itilerek ikinci gömüye yer açılmıştır. Bunlardan başka, Bizans döneminde çeşitli mimari faaliyetler yüzünden, XX. yüzyılın başında da demiryolu inşaatı sebebiyle tahrip olan mezarlar saptanmıştır. Örneğin 33/A açmasında yer alan ve iskeletin kafatası ile gövdesinin bir bölümünün korunduğu 12 no.'lu gömüt, muhtemelen demiryolu inşaatı sırasında tahrip edilmiştir. Yetişkin bir bireye ait olan iskeletin yanına mezar hediyesi olarak konulan bir kâse de büyük ölçüde korunmuştur **(Resim 1)**. Neolitik Kültür katı içinde Bizans dönemine tarihlenen ve her birine birden fazla ölünün defnedildiği mezarlar da bulunmuştur.

1- Yarısı korunmuş iskelet

Deniz Hattı (Güney Hat)

Güney şevdeki kazılarda Bizans dönemine ait su kanalları açığa çıkartılmıştır. 12,45 m kadar tarım toprağı ile karışık dolgu tespit edilmiştir. 12,3 m kotunda, ufak taşlar ile geç dönem künk kırıklarından oluşan ve yaklaşık 40 cm kalınlıkta bir zemin ortaya çıkarılmıştır.

Deniz hattı boyunca sürdürülen kazılarda Neolitik Dönem'e ait 26 mezar tespit edilmiştir. Yarı veya tam büzülmüş pozisyonda yatırılmış mezarlar arasında yön birliği bulunmamaktadır. Mezar hediyesi olarak kemik kaşıklar ele geçmiştir.

Kaldırılan mezarın altında 2,60x2,60 m ebadında bir alana yayılmış, olasılıkla bir kulübeye ait taban ve Neolitik Dönem'e ait mimari kalıntılara rastlanmıştır. Ayrıca 2,70x2,80 m ebatlarında oval planlı bir kulübeye ait kırmızı kil taban izlenmiştir. Bu kulübe tabanın bitişiğinde, ondan daha küçük ve oval planlı, içi sıvalı tabanı taş döşeli ikinci bir kulübe tabanı; atık çukuru içinde büzülmüş pozisyondaki iskeletin avuç içlerinde 7 adet çakmaktaşı bulunmuştur.

Kara hattında uzunluğu 20,8, genişliği 1,05 ve yüksekliği 0,87 m olan tuğla tonozlu su kanalı açığa çıkartılmıştır. Ayrıca 11,55 m kotunda, 110 cm genişliğe sahip ikinci bir atık su kanalı tespit edilmiştir. Mevcut uzunluğu 6 m olan kanalın iç kısmı kalın horasan harcı ile sıvalı, iki

1 Mehmet Özdoğan, "Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", ed. R. M. Boehmer ve H. Hauptmann, *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz 1983, s. 401-411.

2 Alpay Pasinli, "Pendik Kurtarma Kazısı", *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri-1993,* Ankara 1994, s. 151-152.

2- Bizans dönemi su kanalı

yanı taş örgülü, üstü ise plaka taşlarla kapalıdır. Bizans dönemine tarihlendirilen bu kanallar, Neolitik Kültür katı içine yapılmıştır. Atık su kanalının etrafında midye kabukları ve Neolitik Dönem'e ait boncuk, obsidyen ve çakmak taşı aletler ile çanak-çömlek parçaları ele geçmiştir **(Resim 2).**

Doğu Alandaki Çalışmalar

Arkeolojik sit alanı içinde kalan tren hattının doğu sınırında 43-44-45-46/C-D-E-F açmalarındaki kazı çalışmaları ortalama 10,7 m düzleminde başlamış ve yüzeye çok yakın seviyede mimari kalıntılara rastlanmıştır. Bizans dönemine tarihlenen kalıntılar üç farklı evreye aittir. 1. evrede dörtgene yakın plan veren yaklaşık 5,60x3 m ebatlarında, horasan harçlı, taş örgülü bir yapı tespit edilmiştir. 2. evreye ait 110 cm kalınlığındaki duvar 1. evre mekânını doğu-batı yönünde ortadan kesmiştir. Bu duvar ilk evreye göre daha kalın olmakla birlikte benzer yapı özelliklerine sahiptir. 3. evre ise iki farklı künk sisteminden oluşmaktadır. Pişmiş toprak künklerden ilki, 2. evre duvarını boylu boyunca tahrip etmiştir. 1. evre mekân duvarı içine yapılmış 1,20 m çapında iç yüzeyi horasan harçla sıvalı bir su haznesi yerleşme içindedir Yapı çevresinde Neolitik mezar ve buluntular mevcuttur. Bizans dönemine tarihlendirilen bu alanın kuzeydoğusunda kerpiçten, sıvalı, küçük dörtgenimsi gözlerden oluşan bir kalıntı açığa çıkartılmıştır. Hücre tipli yapının yangın geçirdiği, içinde bütün vaziyette bulunan yanmış kaplardan anlaşılmaktadır. Kapların çoğunluğu kalın cidarlı olup, günlük kullanıma uygun değildir. Özel bir amaç için yapılmış oldukları düşünülen çanaklar Fikirtepe ve Pendik malzemesi ile benzerlik göstermektedir. Alanda bunlardan başka çakmaktaşı dilgiler, yassı el baltaları; ayrıca dört ayaklı ve mantar başlı "masa"nın ayaklarının olduğu kısımda bir fetüs bulunmuştur.

Höyüğün kuzeydoğusunda oval yapılı tipik Fikirtepe benzeri bir kulübe bulunmuş, kulübe içinden yoğun miktarda Neolitik Dönem Fikirtepe malzemesi çıkmıştır.

Sonuç itibarıyla, Pendik Höyük'te 15 kotunda başlayan ve yaklaşık dört ay sürdürülen kazı çalışmalarında 10 m düzleminde ana toprağa ulaşılmış; günümüz dolgusunun altında yer yer 50-80 cm kalınlığında Neolitik Dönem'e ait kültür katı tespit edilmiştir. Neolitik yerleşme içine Bizans döneminde su ile ilişkili yapılar inşa edilmiş, ayrıca mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Neolitik yerleşim alanı içerisine dağınık olarak yapılmış dal örgü mimariye ait yuvarlak ve oval yapı tabanları ile bazı dikme izleri tespit edilmiştir. Bu tabakaya ait mimari kalıntılar, kırmızı renkli ana toprak içine açılmış, çukur tabanlı yapılardan oluşmaktadır. Kazı alanında, üzerinde çanak çömlek, kemik ve taş aletleri ile birlikte bulunan tabanların, yoğun miktarda midye kabuğu, hayvan kemikleri ve benzeri atıklarla dolduğu ve çevresinde veya yanında taşlar olan bol küllü ateş yerleri bulunduğu saptanmıştır.

Pendik yerleşmesinde, 11'i Bizans dönemine ait olmak üzere toplam 64 mezar tespit edilmiştir. Neolitik iskeletler yarı veya tam büzülmüş pozisyondadır. Her iki döneme ait mezarların bir kısmında ölü hediyesine rastlanmıştır.

Pendik yerleşmesinde ele geçen buluntu topluluğu, bölgenin Neolitik özelliklerini yansıtmakta olup, Fikirtepe Kültürü'nün evrelerini tanımlayacak niteliktedir. Fikirtepe'dekilerle benzer özellikler gösteren el yapımı olan çanak çömlekler, genellikle siyah, koyu kahve ve kırmızının çeşitli tonlarında nadir olarak da açık renklidir. Yüzeyleri düzenli ve iyi açkılıdır. Çanak çömlek biçimleri düz ya da dışbükey kenarlı kâse ve çömlekler, dar ağızlı, hafif "S" kıvrımlıdır. Üçgen, yuvarlak ve az sayıda tüp biçimli tutamaklar mevcuttur. Kil buluntular arasında bir adet kadın heykelciği dikkat çekicidir. Küçük buluntular içerisinde en büyük grubu oluşturan yontma taş aletlerin çoğunluğu obsidyenden yapılmıştır. Yerleşmede bulunan çeşitli kemik aletlerden en göze çarpanı kaşıklardır.

İSTANBUL TARİH ÖNCESİ ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KÜÇÜKÇEKMECE GÖL HAVZASI (BATHONEA) KAZILARININ İSTANBUL'A KATKILARI

ŞENGÜL AYDINGÜN* AHMET EMRE BİLGİLİ**

Kıtalar arası önemli bir geçiş noktası olan İstanbul'un tarihinin, yakın zamana kadar bir efsaneye dayandırılarak Yunanistan ana karasının Megara, Argos ve Korint yerleşmelerinden gelenler tarafından MÖ 667'de başlatılmış olduğu kabul edilirdi. Şimdilerde ise 800.000 yıldan beri yaşam izleri veren, Yarımburgaz Mağarası kazıları ile Fikirtepe ve Pendik yerleşimleri ve son yıllarda Marmaray kazılarının sonuçları MÖ 6500'lü yıllardan itibaren (Neolitik dönem) tarımla uğraşan ilk toplulukların da İstanbul'da yaşadıklarını ortaya koymuştur. Bu sonuçlar İstanbul'un dip tarihine ışık tutmaya başlamıştır. MÖ 5500-3200 yıllarına tarihlenen Kalkolitik çağlara ait sınırlı veriler, Yarımburgaz Mağarası'nda tespit edilmiştir. MÖ 3200-2000'li yıllara tarihlenen Erken Tunç Çağı'na ait izler ise İstanbul'un Avrupa kıyısındaki Silivri-Selimpaşa höyüğünde ve Büyükçekmece Gölü civarında yüzeyde ele geçen seramik, taş alet gibi örneklerle bilinmektedir.

Harita 1- İstanbul araştırma alanları haritası

Erken Tunç Çağı'nın ardından gelen Orta Tunç ve Son Tunç çağlarını kapsayan 100.000 yıla yakın bir zaman diliminde (MÖ 2000-1200/1180) hiçbir arkeolojik kanıt yoktur. Oysa bu çağlarda Anadolu ve çevresinde Hitit, Hurri, Arzava, Aka-Miken, Asur, Mısır gibi Akdeniz ve Ege'de büyük devletler ve imparatorluklar ortaya çıkmış, çıkar bölgelerini genişletmeye çalışmışlardır. İnsanlık tarihinin ilk kez en yoğun ticari faaliyetleri ile savaşlarının yaşandığı MÖ 2000'de İstanbul'da ya da yakın çevresinde herhangi bir yaşam izinin bulunmaması şaşırtıcıdır. Bunun yanında, Son Tunç Çağı'nın bittiği ve Erken Demir Çağı'nın başladığı MÖ 1200/1180-1850'lere ait kanıtlar da yoktur. Hâlbuki Trak/Frig halklarının Boğazlardan geçerek Anadolu'ya girdikleri yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Friglerin, Çanakkale Boğazı'ndan geçişi Troia kazılarıyla kanıtlanmış, İstanbul Boğazın'dan geçişi ise kanıtlanamamıştır.

Yukarıda açıklanan nedenlerle, İstanbul'un kronolojik açıdan karanlıkta kalmış Eski Çağ tarihine katkı sağlamak amacıyla, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Kocaeli Üniversitesi'nin ortak projeleri başlatılmıştır. 2007 yılında İstanbul Tarih Öncesi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Projesi'nin (İTA) ardından 2009 yılında Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) kazıları başlamıştır. Her iki proje, İstanbul kronolojisindeki boşlukları arkeolojik kanıtlarla doldurabilmek için birbirine paralel olarak devam etmektedir.

İSTANBUL'UN TARİH ÖNCESİ ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI SONUÇLARI

İstanbul'un dip tarihiyle ilgili yukarıda belirtilen sorunlardan yola çıkarak yapılan araştırmalara, Avrupa yakasında; Avcılar, Küçükçekmece, Silivri, Çatalca, Başakşehir, Beylikdüzü ilçelerinde, ilk kez tespit edilen ya da bilinen durumlara ek bilgi sağlayan yeni arkeolojik

* Kocaeli Üniversitesi. Resimler ve alt yazıları yazar tarafından hazırlanmıştır. Bu yazıdaki fotoğrafları çeken Haldun Aydıngün'e teşekkür ediyor, hava fotoğraflarını çeken merhum Murat Öztürk'ü şükranla anıyoruz (Ş.A.).
** Marmara Üniversitesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

1- Naviform biçimli aletler

veriler ele geçmiştir **(Harita 1)**. Bu verileri kronolojik olarak sıralayacak olursak:

1- En eski sonuçlar Küçükçekmece Göl Havzası'nın Avcılar kıyılarında Firuzköy mevkiinde ele geçmiştir. Marmara Denizi'nden ince bir kıyı kordonuyla ayrılan, suyu az tuzlu, göl havzasının, tarihin en erken dönemlerinden beri insanların yerleşme için aradıkları özelliklere sahip olduğu göz önüne alınarak, önce yüzey araştırmalarına, sonra da kazılarına başlanan Küçükçekmece Gölü Havzası'nda, çok erken dönemlerden itibaren yerleşimlerin olduğu, arkeolojik verilerle ortaya çıkmaya başlamıştır. Küçükçekmece Gölü Havzası'nda yapılan ilk arkeolojik çalışmalar, havzanın kuzeyinde yer alan Yarımburgaz Mağarası'nda gerçekleşmiştir.[1]

Yarımburgaz'ın, İstanbul'un, ülkemizin ve Avrupa'nın en eski yerleşim yeri olduğunu kazılar kanıtlamıştır.[2] Bu bilgiler ışığında, mağaranın 1,5 km güneyinde yer alan ve hâlen tarımsal alan olarak kullanılan Firuzköy Yarımadası üzerinde, yüzey araştırmaları başlatılmıştır. Bölgede tarih öncesi döneme ait satırlar, iki yüzeyli aletler, mikrolitler, tarımsal faaliyetlerin ilk aletleri olan çakmaktaşından "naviform" biçimli gelişkin kesiciler, uçlar, çekirdekler bulunmuştur.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B olarak tanımlanan (MÖ 7500-6000) dönemin önemli buluntuları, üretim tekniği açısından "naviform" biçimli olarak adlandırılmakta, Ön Asya'da çanak çömlek üretimine başlanılmadan önce, bu tür aletler sayesinde tarımsal ekonominin geliştiği kabul edilmektedir[3] (Resim 1). Buluntular, Ön Asya dışında Avrupa topraklarında ilk kez ele geçen naviform biçimli aletler olduğundan, Avrupa Neolitiği'nde, Çanak Çömlek Öncesi'nin bulunduğuna dair en erken kanıtlar olma özelliği taşımaktadır.[4]

2- Çanak Çömlekli Neolitik ve Kalkolitik döneme (MÖ 6500-3500 (3200)) ait veriler, yine göl kenarında Firuzköy'de tesadüfen açılan su kuyularından çıkan el yapımı koyu renkli seramikler sayesinde anlaşılmıştır.[5] İlk tarımsal faaliyetlerin ardından, insan hayatına, pişmiş topraktan çanak çömlek üretiminin de girdiğini gösteren bu seramik parçaları, Yarımburgaz kazılarından bilinen örneklere benzemektedirler.[6]

1 İlk kez Abdullah Bey tarafından jeolojik açıdan araştırılan mağara, 1869-1870 yıllarında iki makaleyle tanıtıldıktan sonra, 1900'lü yıllarda R. Bousquet, Harun Reşit Kocacan, R. Hovasse, G. D. Hubbard tarafından da jeolojik olarak incelenmiştir. Hovasse, bu mağaranın tarih öncesi yerleşime uygunluğuna dikkat çeken ilk kişidir. İlk arkeolojik incelemeler ise Şevket Aziz Kansu tarafından yapılır. Sonraları Kılıç Kökten ve Şevket Aziz Kansu, 1963-1964 yıllarında etraflı araştırmalara başlarlar.

2 İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Mehmet Özdoğan'ın bilimsel başkanlığında, ikinci dönem Yarımburgaz kazıları yapılmıştır. Kazılar sonucunda mağaranın en eski yerleşiminin Alt Paleolitik Çağ'da olduğu saptanmış ve Türkiye'nin Pleistosen Arkeolojisi'nin daha iyi anlaşılması amacıyla üçüncü dönem kazıları; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Güven Arsebük'ün yönetiminde, Mihriban Özbaşaran ile ABD Berkeley'deki California Üniversitesi, Antropoloji Bölümü öğretim üyelerinden F. Clark Howell'ın katılımlarıyla, her iki üniversitenin ortak projesi olarak 1988-1990 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

3 L. A. Quintero, P. J. Wilke, "Evolution and Economic Significance of Naviform Core-and-Blade Technology in the Southern Levant", *Paléorient,* 1995, c. 21, sy. 1, s. 19.

4 Şengül Aydıngün, "A New Prehistoric Settlement Near Küçükçekmece Lake in Istanbul; Avcılar-Firuzkoy", *Boletín de la Asociacion Espanola de Orientalistas,* 2007, c. 43, s. 11-23; Şengül Aydıngün, "Some Remarkable Prehistoric Finds at Istanbul Küçükçekmece", *XII Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA 2008),* London 2009, s. 154-157; Şengül Aydıngün, "Early Neolithic Discoveries at İstanbul", *Antiquity,* 2009, c. 83, sy. 320. http://ac.uk/projgall/aydingun/.

5 Aydıngün, "Some Remarkable Prehistoric Finds at Istanbul Küçükçekmece", s. 154-157.

6 Mehmet Özdoğan, "The Late Chalcolithic of Yarımburgaz Cave", *Studi di Paletnologia in Onore di Salvatore,* ed. M. Puglisi, A. Palmieri ve R. Peroni, Roma 1985, s. 177-189; Mehmet Özdoğan, "Yarımburgaz Mağarası", *TTK Bildiriler X,* 1990, c. 1, s. 373-388;

2- El yapımı Erken Demir Çağ seramikleri-Barbar seramikleri

3- Açık hava Frig kült alanı

3- İstanbul'un Erken Tunç Çağı'na (MÖ 3500/3200-2000) ait arkeolojik yerleşmelerinin çoğunun, yükselen deniz seviyeleri altında kaldığı sanılmaktadır.[7] Silivri ilçesinin kıyı yerleşimi olan ve İstanbul'un batısında son kalan höyük olan Selimpaşa höyüğünde, Erken Tunç Çağı'nın varlığı bilinmektedir.[8] Araştırma ekibinin 2008 ve 2009 yıllarında yaptığı çalışmalarda; höyükte Erken Tunç Çağı I ve II dönemlerine ait seramik parçaları, el baltası ve bikonik ağırşak parçası bulmuştur. Ayrıca höyük yüzeyinde yapılan jeofizik taramalarla höyüğün yukarı ve aşağı şehir olarak planlandığı anlaşılmaktadır.[9]

4- İTA projesi kapsamında yapılan araştırmalardan elde edilen en dikkat çekici veriler Erken Demir Çağına (MÖ 1200/1180-850) aittir. MÖ 1200/1180'lerde başlayıp kısa sürede Doğu Akdeniz'deki uygarlıkların çöküşüyle ilgili olayların sebebi olarak kabul edilen deniz ve kara kavimlerinin göçlerinin en önemli belirtileri, bu halklara atfedilen özel tipteki seramikleridir. Coarse ware/Barbar seramikler ile Buckel/Yumrucuklu seramikler Balkan kökenli kara halklarını belirlerken, Geç Hellas III C seramikleri, deniz halklarına atfedilir. Deniz halklarından tamamen farklı ve daha çok kara ile ilişkili Kuzey Balkan kökenli Trak/Frig halkına atfedilen Barbar seramiklere, İstanbul'un Trakya kesimindeki Silivri ve Çatalca, Avcılar, Küçükçekmece ilçelerindeki arazilerde ve yerleşimlerinde araştırmalar sırasında sıkça rastlanmıştır **(Resim 2)**. Yüzey araştırmalarında tespit edilen Barbar seramiklerin yanında, Trak/Frig kavimlerinin ana yurtları olan Balkanlar'daki örneklerine benzeyen kayalara oyulmuş kült alanları **(Resim 3)**, kült kuyuları, sıvı kanalları, tümülüsler, maden cürufları ve Çakıl köyünün güneyindeki dağlık alanda eski bir demir maden ocağına ait kalıntılardan oluşan arkeolojik veriler, Trak/Frig kavimlerinin İstanbul Boğazı üzerinden geçişini belirginleştirmiştir.[10]

5- Helenistik-Roma dönemine katkı sunacak yeni veriler olarak, Beylikdüzü ilçesinin kıyılarında Angurina limanına ait olabilecek kalıntılar[11] ile Başakşehir ilçesi sınırlarında TEM otoyolu arkasında yer alan IV-V. yüzyıllara tarihleyebildiğimiz üç gözlü taş köprünün de araştırmanın İstanbul kent tarihine katkıları arasında sayılması gerekir. Her iki yapı, İstanbul I. Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'na tescil ettirilerek İstanbul kentine kazandırılmıştır **(Resim 4)**.

KÜÇÜKÇEKMECE GÖL HAVZASI (BATHONEA) KAZILARI SONUÇLARI

Yüzey araştırmalarına paralel olarak, Küçükçekmece Göl Havzası'nın Avcılar Firuzköy mevkiinde 2009 yılında başlayan kazılarda, I., II. ve III. alanlar olarak adlandırılan bölgelerde çalışmalar başlamıştır **(Harita 2, Resim 5)**.

I. Alan, Avcılar Firuzköy Yarımadası'nın doğuya bakan kısmının orta kesimlerinde yer alır. Bu alanda Küçük Liman kalıntıları, antik yollar, meydan ya da antik pazar yeri ve antik havuz ile apsisli yapının kazıları devam etmektedir. I. Bölge kazı alanında en üst seviyelerde karşılaşılan yıkılıp dağılmış mimari parçalar; duvar altında kalmış, bireylere ait iskeletler; seramikler ve diğer buluntular, yaşanan felaketler (deprem, heyelan, yangın) sonrasında bölgenin terk edilip birkaç yüzyıl sonra yeniden yerleşildiğini göstermektedir. Bu olay birkaç kez tekrarlanmıştır. Son olarak XVIII. yüzyılda Osmanlı çiftlik yaşamının başladığı görülür. Çiftlik yapıları etraftaki antik kalıntılar kullanılarak inşa edilmiştir. I. Alanın en eski buluntu grubu apsisli yapının alt seviyelerinden gelmiştir. MÖ 2000'li yılların ilk yarısına tarihlenebilen Erken Hitit heykelcikleri ile seramik parçalarının bu bölgede ele geçmesi, İstanbul'un kronolojisindeki tarihsel boşluklarından bir evrenin kapanabileceğine dair bilgiler içermesi açısından oldukça önem kazanmıştır.

Mehmet Özdoğan, M., Y. Miyake ve Mihriban Özbaşaran-Dede, "An Interim Report on the Excavations at Yarımburgaz and Toptepe in Eastern Thrace", *Anatolica*, 1991, c. 17, s. 59-121.

7 Mehmet Özdoğan, "Submerged Sites and Drowned Topographies along the Anatolian Coasts: An Overview", *Submerged Prehistory*, ed. J. Benjamin v.dğr., Oxford 2011, s. 219-229; Mehmet Özdoğan, "The Black Sea, the Sea of Marmara and Bronze Age Archaeology: An Archaeological Predicament", *Environment and Archaeology of Black Sea,* Sofia 2007, s. 203-214.

8 Selimpaşa höyükte ilk kez D. French bilimsel incelemeler yapmıştır (David French, "Recent Archaeological Research in Turkey Surface Finds from Various Sites", *Anatolian Studies,* 1965, sy. 15, s. 34-39), ardından Özdoğan tarafından bilimsel incelemeler yapılmıştır (Mehmet Özdoğan, "Trakya'da Tarihöncesi Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Bazı Sorunlar", *GDAAD*, 1983, c. 10, sy. 11, s. 21-58).

9 İTA projesi kapsamında Aydıngün ve ekibi incelemelerde bulunmuştur. Volker Heyd, Şengül Aydıngün ve Emre Güldoğan, "Geophysical Applications for ITA 2008: The Example of the Selimpaşa Höyük", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 2010, s. 553-570; Şengül Aydıngün v.dğr., "2008 Yılı İstanbul Tarih Öncesi Çağlar Yüzey Araştırması", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı , 30. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu,* Ankara 2010, c. 3, s. 273-288; Şengül Aydıngün, Volker Heyd ve Emre Güldoğan, *İstanbul'un Batısında Kalan Son Höyük "Selimpaşa"* (Baskıda).

10 Şengül Aydıngün, Haldun Aydıngün, "Erken Demirçağ'da "İstanbul Boğazı" Üzerinden Trak/Frig Kavimlerinin Anadolu'ya Geçişine Ait İlk Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat,* 2013, sy. 142, s. 65-78.

11 Hakan Öniz, Hakan Kaya ve Şengül Aydıngün, "A Harbour Structure at Beylikduzu", *International Journal of Nautical Archaeology,* 2014, c. 43, sy. 1 (baskıda).

4- Başakşehir ilçesinde TEM Otoyolu kenarında yer alan Roma köprüsü

5- Küçükçekmece göl havzası, havadan görünüm (Murat Öztürk)

II. Alan, Firuzköy Yarımadası'nın doğu kıyısının en kuzeyindeki kazı alanıdır. 2013 yılı çalışmaları sonuna kadar kazı alanlarındaki çalışmalarda seviyelerin aşağı doğru inmesiyle mimari kalıntılar daha sağlıklı bir şekilde ortaya çıkmaya başlamış ve bazılarının tanımları yapılabilmiştir. Bu alanda, büyük bir açık sarnıç ve kale yapısı, tanımlı yapılardandır. İmparatorlara ve saray ya da manastıra üretim yaptıkları düşünülen atölyelere ait olduğu sanılan damgalı tuğlalarla inşa edilmiş yapılardan, özellikle sarnıç, büyüklüğü ve tonlarca su kapasitesiyle, burada yaşayanların her dönem su ihtiyacını karşılayabilecek niteliktedir. Roma İmparatoru Constantinus, tüm Akdeniz coğrafyasına yayılmış imparatorluğunu daha iyi yönetebilmek için başkentini, jeostratejik yönden Asya ile Avrupa'nın buluştuğu önemli bir coğrafyada konumlanmış ve bugünkü İstanbul'un tarihî yarımadasında MÖ VII. yüzyılda kurulmuş olan Byzantion şehir devletine taşımıştır. Constantinus, Roma'nın yeni başkentinde büyük bir imar faaliyetine girer. Geç Antik dönem kaynakları, Konstantinopolis'in en dış sınırlarının Küçükçekmece'den başladığını yazar. Küçükçekmece Gölü Havzası'nda yürütülen kazılar, yazılanları arkeolojik verilerle doğrulamaya başlamıştır.

III. Alan, Firuzköy Yarımadası'nın en güneyinde yer alır. Helenistik-Roma dönemlerinde kullanılmış büyük bir liman ve antik deniz feneri olduğu sanılan deniz içi mimari kalıntıları bulunmaktadır.

Her üç kazı alanında ele geçen küçük objeler, figürinler, sikkeler, seramikler, amforalar, Küçükçekmece'nin uzak bölge deniz ticaretinde binlerce yıldan beri bilinen önemli bir ticaret limanı olduğunu göstermektedir.

Özellikle MÖ V-MS VII. yüzyıllar arasında Akdeniz'in batısından doğusuna kadar pek çok antik merkezle (İspanya, İtalya, Sicilya, Fas, Mısır, Lübnan, Fenike, Suriye, Ege adaları) Karadeniz arasında yapılan yoğun bir deniz ticaretinin varlığını ortaya koymuştur. VII. yüzyıldan sonra azalan uluslararası ticaretin en önemli nedenleri arasında koyun önünün kapanması sayılabilir.

Alt Paleolitik Çağ'dan günümüze kadar son derece önemli buluntular veren Küçükçekmece Göl Havzası'nda kazılan yerleşimin Antik çağlardaki adı ya da adları kesinlik kazanmamıştır. Kazı alanının "Bathonea" olarak tanımlanması, Prof. Dr. Semavi Eyice'nin "Tarihte Küçükçekmece" adlı aynı yıl yayınladığı iki ayrı makalesinde, Yarımburgaz Mağarası'nın önünden akarak Küçükçekmece Gölü'ne boşalan ve antik kaynaklarda adı Bathinias (Derin Dere) olarak geçen nehirden dolayı, Helenistik dönemde Bathonea adında Byzantion'a bağlı bir *phyle*, bir mahalle ya da yerleşmenin bu bölgede olabileceğini belirtmesinden kaynaklanmıştır. Eyice, Silivri'de bulunan bir kitabede rastlanan ve Georges Seurre[12] tarafından da "Bathynias" şeklinde okunan yazı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü bahçesinde sergilenen bir lahdin üzerinde yazan "Bathonealı Rufus'un oğlu Damas, otuz üç yaşında öldü." yazısı ve çevreden gelen bazı adak ve mezar stellerinden yola çıkarak, bölgede Byzantion'a bağlı mahalleler arasında böyle bir yerleşim olabileceğini belirtmektedir.[13] *Alexiad* adlı ünlü tarih kitabıyla tanınan Bizanslı tarihçi Anna Comnena (1083-1153), Aziz Teodore Tiron adına yaptırılmış önemli bir kiliseden söz eder.[14] Janin, bu yerin Konstantinopolis yakınlarındaki "Derin Dere" anlamına gelen Bathys Ryax adlı merkezde olduğunu düşünür.[15] Hermitaj Müzesi'nde korunan mine işçilikli bir plaka üzerinde de Aziz Theodore adı ile birlikte Bathys Ryax ismi yazmaktadır.[16] Kazılarda büyük bir kilise ile martiryon (savaşçı azizler adına yaptırılan dinî yapı) olabilecek yapılar ile madenî süs eşyalarının üretimlerinin yapıldığı atölyelerin ortaya çıkarılması, bu bilgileri doğrular niteliktedir. Ünlü Arap gezgin İdrîsî'nin (ö. 1165)[17] hazırladığı 1154 tarihli *Tabula Rogeriana* adlı dünya haritasında da bölge "Batira" olarak adlandırılmıştır.

İlk beş kazı sezonunun sonunda, bölgenin adı ya da adlarına dair bir yazılı kanıt ele geçmemiştir. Multidisipliner olarak yürütülen arkeolojik, epigrafik, jeolojik, oşinografik, speleolojik, jeofizik çalışmalar, analizler ve kaynakça araştırmalarıyla gelecek verilerin değerlendirilmesi sonucunda, çalışılan bölgenin antik adlarının ve kültür tarihi içerisindeki yerinin belirlenmesi mümkün olabilecektir.

ALAN KAZILARI

Küçük Liman, Liman Yolu, Havuz, Meydan Kazısı

İki iskelesi 100 m aralıkla inşa edilmiş liman, yarımadanın güneyindeki diğer limana göre küçük boyutlarda olduğundan, Küçük Liman olarak adlandırılmıştır. Güneyde yer alan iskelenin 2009 yılında kazısına başlanmıştır. Yüzeyden 1 m kadar aşağıda, düzgün kesme taştan yapılmış kaplamalar ortaya çıkarılmıştır. Metal kenet izleri hâlâ görülebilen iskele, bu izler sayesinde Erken Roma dönemine tarihlenebilmektedir. Küçük Liman olarak adlandırılan alanın doğu ve batısında, göl kenarında yer alan duvarların, üst üste harçsız taş sıraları şeklinde, kıyıya paralel uzandığı görülmüştür (**Resim 6**). Duvarı oluşturan taş sıraların arasında zaman zaman devşirme malzemeler göze çarpar. MÖ I-II. yüzyıllara ait Korint sütun başlığı, sütun parçası, sütun tablaları ve düzgün bir şekilde açılmış delikli büyük taş bloklara da rastlamak mümkündür. Taş iskelenin arkasında, batı yönde ilerletilen kazı çalışmalarıyla; 3,8 m genişliğinde, kenarlarındaki bordur taşlarıyla şekillendirilmiş, ortasına daha küçük taşlarla stabilize dolgu yapılarak üzeri toprakla sıkıştırılmış, oldukça düzgün bir antik yol tespit edilmiştir (**Resim 7**). İskeleden yukarıya doğru düz devam eden yol, 100 m sonra dik açı yaparak keskince sola dönmektedir. Yol üzerinde ele geçen seramik parçalarıyla diğer küçük buluntular, yolun Erken Roma döneminden itibaren kullanıldığını ortaya koymaktadır. Küçük Liman yolu olarak adlandırdığımız yol, Helenistik ya da Erken Roma dönemine tarihleyebildiğimiz 5X7 m'lik bir havuzla birleşmektedir. Havuz, kireç taşı blokların düzgün kesimiyle oluşturulmuştur. Birkaç basamakla havuza iniş merdiveni yapılmıştır (**Resim 8**). Havuzun en üst sırasındaki taşlar, içte silmeli olarak işlenmiştir. Havuzun tabanı da yine çok düzgün kesimli kaplama taşlarıyla örülüdür. Gelecek

12 Georges Seure, "Antiquités Thraces de la Propontide: Collection Stamoulis", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 1912, c. 36, s. 588, nr. 14.

13 Semavi Eyice, "Tarihte Küçükçekmece", *GDAAD,* 1978, sy. 6-7, s. 59; Semavi Eyice, "Küçükçekmece", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* 1978, c. 62, sy. 341, s. 2-10.

14 Anna Comnena (Komnene), *The Alexiad*, VIII-3, ed. ve çev. Elizabeth A. Dawes, London 1928.

15 Raymond Janin, *Constantinople Byzantine, développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1950, s. 406.

16 Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, s. 44.

17 Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerif", *DİA*, XXI, 493-495.

6- Küçük Liman

7- Küçük Liman yolu

8- Antik havuz

yıllarda havuzun restorasyon projesine başlanacaktır. Havuzun önünden geçen taş ve mermer döşeli antik yol geniş bir meydana bağlanmaktadır. Kazılarak ortaya çıkarılan meydanın ölçüleri 40×40'tır **(Resim 9)**. Bu meydanın antik balık pazarı olarak kullanıldığını sanmaktayız. Balık satıcıları loncası başkanı gün ağarırken günlük balık miktarını bölge yöneticisi olan *eparkhos*a bildirdikten sonra, balıkçıların gece boyunca tuttukları balıkları küçük liman yolundan meydana getirdikleri, günlük olarak devlete ödemek zorunda oldukları vergiyi[18] buradaki havuza balık olarak bıraktıktan sonra da balıklarını pazarladıkları sanılmaktadır. 2008 yılı araştırmasında Küçük Liman kıyısında bulunan

18 Gilbert Dagron, "The Urban Economy, Sevent-Twelfth Centuries", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century,* ed. Angeliki E. Laiou, Washington, 2002, c. 2, s. 459.

9- Taş ve mermer döşeli meydan-pazar yeri

EPARKOU damgalı bir unguanterium (koku ya da merhem şişesi) parçası, burada bir yerel yöneticinin varlığını belirten ilk kanıttır. Antik Yunan ve Roma dönemlerinde balıkçılığın kent ekonomisindeki yeri çok önemlidir. Antik kaynaklara göre, Küçükçekmece'de bir yılda 15 ton balık tutulmaktaydı.[19] Roma ve Bizans dönemlerinde İstanbul ve yakın çevresinde loncalar aracılığıyla yürütülen her türlü ekonomik faaliyet rahatça denetlenebiliyordu. Lagün gölleri tuzlu, ılık ve besinle dolu olduklarından palamut ve ton gibi göçmen balıkların yanı sıra kefal, kılıç, yılan balığı gibi diğer balıkların da rahatça üremelerine olanak sağlarlardı. Küçükçekmece'nin kefal yumurtasından üretilen havyar kurutması Antik çağlar boyunca oldukça revaçtadır.[20]

10- Apsisli yapı kazısı

Apsisli Yapı Kazısı

Küçük Liman'ın yukarısındaki alanda, yüzeyde görülen bazı kalıntılar nedeniyle başlatılan kazılarla, apsisli bir yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır **(Resim 10)**. Apsisin temelini oluşturan kırlangıç kenetli büyük taş bloklar, burada daha önce Helenistik bir yapının bulunabileceğini gösterir. Apsisin kazılması sırasında kubbesinden dökülen taş parçalarıyla karşılaşılmıştır. Yapının orta nefindeki taban mermerleri hâlâ mevcuttur. Yapının, muhtemelen VI. yüzyıldaki büyük deprem sonrası oluşan bir heyelan sonucunda ani bir yıkımla temellerine kadar çöktüğü ve daha sonradan tekrar onarıldığı, ancak XI. yüzyılda tekrar aynı akıbete uğradıktan sonra mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapının temellerinin -1 m seviyesinde, düzgün plakalardan oluşan bir taş sırası dikkatimizi çekmiştir. Taş sıralarının, aralardan içeri doğru akmış

19 Pınar Bursa, *Antik Çağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık*, İstanbul 2010, s. 14-18.

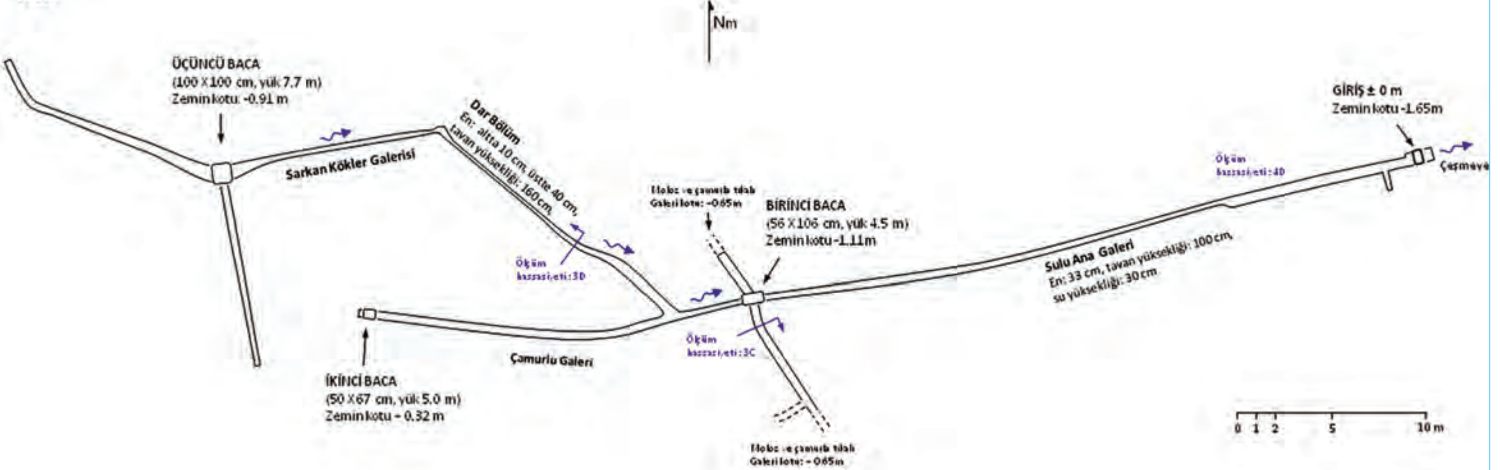
20 Karekin Deveciyan, *Türkiye'de Balık ve Balıkçılık,* çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2006, s. 218 vd.

ABSİSLİ YAPI KANALI

Bathonea,
Firüzköy, Avcılar
ISTANBUL

Uzunluk: 144.4 m,
Derinlik: 8.5 m (- 1.7m, +6.8m)

Türkiye'de TMB (Türkiye Mağaracılar Birliği) tarafından da kabul edilen İngiliz Mağara Araştırma Birliği (British Cave Research Association, BCRA) Mağaza Ölçüm Hassasiyet Standardı:

Orta Hat Hassaslık Derecelendirmesi	
Derece 1	Hiçbir ölçüme dayanmayan kroki veya taslaklar
Derece 2	Gerekli durumlarda birinci ve üçüncü dereceler arasında kalan bir kroki için kullanılabilir
Derece 3	Yatay ve düşey açılarda +/-2,5°, uzunluklarda ve istasyon noktasında +/-50 cm'den daha az ölçüm hatası
Derece 4	Beşinci derecenin şartlarını sağlayamayan, ancak üçüncü dereceden daha hassas ölçümler için kullanılabilir
Derece 5	Yatay ve düşey açılarda +/-1°, uzunluklarda ve istasyon noktasında +/-10 cm'den daha az ölçüm hatası
Derece 6	Yatay ve düşey açılarda +/-0,5°, uzunluklarda ve istasyon noktasında +/-2,5 cm'den daha az ölçüm hatası
Derece 7	Pusula ve klino yerine teodolit kullanılarak yapılan ölçümler

Ayrıntı Belirleme Sınıflandırması	
Sınıf A	Bütün ayrıntılar hafızaya dayalı
Sınıf B	Galeri ayrıntıları ölçüm yapılmaksızın mağara içinde kaydedilmiş
Sınıf C	Galeri ayrıntılarının ölçümleri sadece istasyonlarda yapılmış
Sınıf D	Bütün ayrıntıların ölçümleri istasyonların yanısıra, galerinin şeklinin, genişliğinin, yönünün değiştiği durumlarda, iki istasyon arasında da yapılmış

Ölçüm :
4 Ağustos 2012
(Hassasiyet: BCRA4D)
Metin Albukrek,
Elif Aytekin Uzel,
Bülent Demir

24 Eylül 2012
(Hassasiyet BCRA3D)
Metin Albukrek
Hakan Eğilmez
Gülşen Küçükali

Metin Albukrek
02 Aralık 2012

Çizim 1- Absisli yapı kanalı çizimi

toprak nedeniyle, altının boş olabileceği düşünülmüş ve bir plaka kaldırılarak, altta içi su dolu bir kanal tespit edilmiştir. Anadolu Speleoloji Grubu Derneği (ASPEG) ile iletişime geçilerek araştırılması istenen kanal, "Apsisli Yapı Kanalı" olarak tanımlanmıştır. Apsisli Yapı Kanalı'nda, kollarla beraber toplam 145 m galeriler ve yükseklikleri 4,5, 5 ve 7,7 m'lik üç adet baca belirlenmiş, tümü fotoğraflanıp hepsinin krokisi çizilmiştir **(Çizim 1)**. Tünel, ortalama %1'lik bir meyille yukarıya doğru ilerlemektedir **(Resim 11a)**. Galeri duvarlarında, kabaca yontulmuş 20-40 cm boyutlarında taşlar ve harç kullanılmıştır. "Sulu Ana Galeri"nin tavanı geniş taş plakalarıyla örtülüyken, yan tünellerin çoğunun tavanı tuğlayla örülmüş yarım tonoz şeklindedir **(Resim 11 b)**.

2013 yılı kazılarında apsisli yapı su kanalının bulunduğu seviyeden aşağıya inilmeye karar verilmiştir. 27/V no'lu açmanın aşağı seviyelerine doğru inildiğinde demirden üretilmiş bir kadın heykelciği ve batı yöndeki 15 K no.'lu açmadan da yaklaşık on gün aradan sonra aynı tipte ikinci bir heykelcik daha ele geçmiştir.

İlk heykelciğin bulunduğu yer, apsisli yapının apsis yarı dairesi içindeki 9.45 kotudur. Bu kot, bazilikanın apsisinin temelinin çok daha aşağısında olup, bazilika ile alakalı bir seviye değildir. İlk bakışta apsisin ayakta kalabilmiş kireçtaşı büyük blokları göze çarpmaktadır. Söz konusu bloklar, kırlangıç kenet yapısından dolayı Helenistik döneme ait bir exedraya ait gibi görünmektedir. Exedra olasılıkla bir su yapısı/çeşme/havuz (?) olarak kullanılmış olmalıdır. 2012 yılı kazı sezonunda tespit edilen ve ASPEG tarafından araştırılan su kanalının, bu exedraya temiz su sağladığı sanılmaktadır. Zaman içinde su tünelinin içinin toprak ve moloz ile kapanmasıyla yeniden açılan tünellerin exedradan uzaklaştığı sanılmaktadır. Helenistik dönemden sonra bir süre terk edildiği anlaşılan exedra, Geç Antik Çağ'da büyük bir bazilikanın apsis temeli olarak kullanılmıştır. 2010

11a- Geç Roma dönemi su kanalının en dar yeri

11b- Apsisli yapı kanalı tuğla örülü tavan

12- Erken Hitit dönemi heykelcikleri

13- Erken Hitit dönemi heykelcikleri

yılında apsis temeli içindeki apsis kubbesinin yıkıntısına ait molozlar temizlenmeye başlanmıştır. 2013 yılında kazı bilim heyetinden Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın'ın önerisiyle, bazilikanın inşa dönemini anlamak için 11.15 seviyede düzeltilen apsisin içte ve dışta temeline kadar inilmeye karar verilmiştir. Apsis içindeki seviye indirilirken, Helenistik dönem exedrasına ait taş blokların altında 10.05 seviyede bir başka dönem daha tespit edilmiştir. Bu seviye kum ve ostrea edulis kabuklarından oluşan seviyedir. Ostrea edulis döşeli seviye indirilirken, kum ve sarımsı balçık dokulu bir taban görülmüştür. Tabanın 9,45 cm aşağısında kum taşı bloklardan oluşan iki sıra düzenli yerleştirilmiş taş dizisiyle karşılaşılmış ve aynı seviyeden bir adet demir heykelcik ele geçmiştir **(Resim 12)**.

İkinci heykelcik ise kazıların yine I. bölgesinde 15 K açmasının "c" plan karesinde ele geçmiştir. Bu açma 2012 yılında tespit edilerek ASPEG tarafından içinde inceleme yapılan kanalın bacalarından birisinin bulunması amacıyla kazılmaya başlanılmıştır. Heykelcik, 15 K "c" plan karesi açmasının 15,98 m'de yüzeyden itibaren inilen 14,90 kotunda kuzey-güney yönünde uzanan tek sıralı taş duvar dizisinin altındaki kum ve deniz canlıları kabukları döşeli 13,87 m kotundaki başka tabanın altından gelen kumlu doku içinde ele geçmiştir **(Resim 13)**. Her iki heykelciğin de benzer karakterde yapı tabanlarında ele geçmesi bunların aynı döneme ait olduklarını göstermektedir. Açmalar arasındaki mesafe apsisli yapının güneybatı yönünde 45 m'dir. Kazılar ilerledikçe her iki açmadaki heykelciğin geldiği seviyedeki mimarinin ilişkisi daha net olarak tanımlanabilecektir. Tipolojik özellikleri göz önüne alınarak MÖ 2000'in ilk yarısına tarihlenebilen Erken Hitit tipindeki iki heykelciğin yanında aynı döneme tarihlenebilen seramik parçalarının da bilimsel bir kazıda ortaya çıkması, buluntuların birbirini doğrulaması açısından önemlidir **(Resim 14)**. Küçükçekmece Göl Havzası (Bathona) kazıları, İstanbul'un eksik kalan tarihsel boşluklarını tamamlayacak veriler sunması açısından değil, ilk kez Trakya'da Erken Hitit izlerini (MÖ XVII-XV. yüzyıllar) sunan bölge olması açısından da bilim dünyasında dikkat çekmektedir.

Antik Yol Kazısı

Antik yol, taş ve mermer döşelidir. Yolun bazı noktalarda çift yönlü araçların geçişine olanak verecek şekilde yaklaşık 8 m'ye kadar genişlediği görülmektedir. Kazı derinleştikçe yolda üç ayrı dönem tespit edilmiştir. Buluntu ve sikkelere göre, en üst seviyedeki yol, Erken Osmanlı (XV. yüzyıl başı) dönemine, 70 cm altında ortaya çıkan yol ya da mimari kalıntı IX-X. yüzyıllara, en alt

14- Erken Hitit seramiği

seviyedeki taş döşeme ise en erken VII-VIII. yüzyıllara tarihlenebilmiştir. En alt ile en üst seviye arasındaki mesafe 1,35m'dir. En alttaki yolun döşemesinde, taşların, tam ortada bir eğimle yerleştirildiği görülmektedir. Yağmur sularının akışı için bir eğim verildiği belirgindir. İnşası sırasında hemen arkadaki apsisli bazilikal yapının büyük apsis taşlarından birinin kullanılmış olması, yolun, bu yapının yıkımının ardından inşa edildiğine dair en önemli göstergedir.

II. ALAN KAZILARI

II. Alan olarak tanımlanan Firuzköy Yarımadası'nın kuzeyindeki kazı alanında, Büyük Sarnıç, Kale İçi Yapıları ve Sütunlu Yapı olarak adlandırılan kalıntılarda kazılar devam etmektedir. Kazılarda ortaya çıkan yapıların tuğlaları, I. Constantinus ve oğullarının (Constantinus II, Constantius, Constans) hâkimiyet dönemine ait damgalar taşımaktadır. II. Bölgenin İmparator I. Constantinus ile oğulları zamanından başlayarak, giderek genişleyen ve imparatorlara ait bir mekânı barındıran saray/manastır kompleksi, martiryon, büyük su sarnıcı gibi mimari kalıntılara sahip olduğu düşünülmektedir.

Büyük Sarnıç

Kalıntıların üzerlerini tamamen kapatan bitki örtüsünün kaldırılmasıyla büyük bir anıtsal yapının varlığı anlaşılmış ve bu alanda da kazı yapılmasına karar verilmiştir.[21] İlk kez 2011 sezonunda başlatılan kazılarda, damgalı tuğlalardan örülmüş, kemerli, açık bir sarnıç tespit edilmiştir. Sarnıcın içinde, duvar yüzeyinin 5 cm'lik kalın bir sıvayla kaplı olduğu, onun da üzerinin daha ince bir tabaka hâlinde sıvandığı görülmüş, düzenli aralıklarla pişmiş toprak künkler bulunmuştur. İçleri toprakla dolmuş bu künkler temizlendiğinde, çoğunun kör oldukları ve arka kısımlarının bilinçli olarak kapatıldığı anlaşılmıştır. Kapalı künklerin, büyük su kapasitesine sahip sarnıcın içindeki su basıncını azaltmak amacıyla yerleştirildiği sanılmaktadır. Yapının, doğu-batı ile kuzey-güney duvarlarının köşe yaparak değil de, oval dönerek birleştiği ve batı yönündeki duvarın, yukarıdan gelen basıncı engellemek amacıyla kemerli nişlerle devam ettiği görülmüştür; bu nişlerden dokuz tanesi açılabilmiştir. Sarnıcın uzunluğunu anlamak amacıyla doğu-batı eksenli uzun duvar takip edilmiştir. 2012 yılı itibarıyla 70,2 m'si kazılan uzun duvar, yüzeyden -3,5 m alçalarak devam eden (**Resim 15**). Sarnıcın tabanının, 10 cm kalınlığında, kırmızı renkli, sıkıştırılmış tuğla tozundan hazırlanmış bir harçla sıvandığı anlaşılmıştır. Uzun duvarın güneyinde, sarnıca su sağlayan kanallardan birisi tespit edilmiş ve ASPEG tarafından araştırılmaya başlanmıştır. Dış yüzeyi taştan, içi ise molozla doldurulmuş kanal, yatağını ve kenarlarını oluşturan ince taş plakalar ve su geçirmezliği sağlayan iç kaplamasıyla geniş ve alçak bir duvardan oluşmaktadır. İçinde iki baca keşfedilen tünelin, detaylı harita çalışmaları ise hâlâ devam etmektedir (**Şekil 10**). Tünelin birçok yerinde, zeminde traverten oluşumlara rastlanmıştır. Eylül ayında yapılan çalışmada, dışarıda hava sıcaklığı 26° C olmasına rağmen, içerideki su sıcaklığı 14° C ölçülmüştür. Kazı bilim heyeti üyelerinden Trakya Üniversitesi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Özkan Ertuğrul'un ilk yorumuna göre, kanalın ve çevresindeki anıtsal boyutlu su yapılarının varlığı, Antik Çağ'da bu konuda sıkıntı çeken Konstantinopolis'e su taşıyan yollardan birinin buradan geçmiş olabileceğini ya da limana girip çıkan gemilerin temiz su ihtiyacını karşılamak üzere planlanmış

21 Büyük Sarnıç olarak adlandırılan yapının kalıntılarına, ilk kez, Avcılar Belediyesi Başkanlığı'na bağlı KUDEP uzmanları Cafer Tayyar Emre (Sanat Tarihçisi) ve Ahmet Arslandoğmuş (Arkeolog) dikkat çekmiştir.

15- Büyük Sarnıç

olabileceğini düşündürmektedir. Gelecek yıllarda bu alanda sürdürülecek kazılarla, İstanbul tarihi için büyük önem taşıyan suyolları konusunda önemli sonuçlar ortaya çıkarılabilecektir. Ayrıca, bugüne dek varlığı bilinen, ancak yeri tespit edilememiş olan Aretas-Hebdomon hattı üzerindeki suyolunun da bu alanda aranması gerektiği söylenebilir. Sarnıçta ele geçen damgalı tuğlalar, İstanbul Üniversitesi'nden bilim heyeti üyesi Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar tarafından incelenmektedir. Sayar'ın değerlendirmelerinden, İmparator I. Constantinus döneminde (324-337) bu yapının inşasına başlandığı ve sonrasında imparatorun oğulları tarafından inşaatın devam ettirildiği; V-VI. yüzyıllarda da dönemin önemli din adamları ya da bölgesel yöneticileri tarafından, değişik tuğla imalathanelerince üretilen malzeme ile onarımlar yaptırıldığı sanılmaktadır.

Kale İçi Açmaları

Kale içi alan olarak adlandırdığımız alanda ortaya çıkmaya başlayan 13 M-14 M açmalarında beliren büyük yapı gruplarının niteliği henüz tespit edilememiştir. Bu yapı gruplarının birbiri ile ilişkili bir kompleks olduğunu düşünmekteyiz. Kale kalıntısı önündeki alanlarda tabanları opus sectile tarzında mozaik kaplı, köşegenli bir yapının niteliği çözülememiştir. Mimari planının özellikleri çok erken olmasına rağmen bu yapının IV-V. yüzyıllara ait bir martiryon (azizler anısına yapılmış dinî yapı) olabileceğini düşündürmektedir **(Resim 16)**.

16- Kale içi mozaikli yapı tabanı

17- II. Alan kazı açmalarından görüntüler

18- II. Alan kazı açmalarından görüntüler

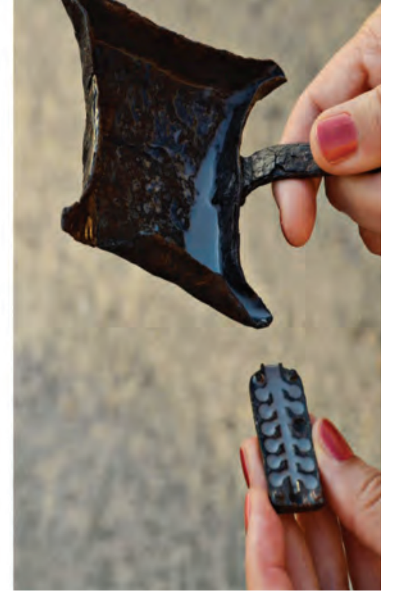
19- II. Alan kazı açmalarından görüntüler

Sütunlu Yapı

Kaçak kazıcıların açtığı bir delikten görülen sütun parçasının bulunduğu noktadan başlandığı için "sütunlu yapı" olarak adlandırılan kazı alanı; 15G-15F-23F, 23G, 24F ve 24G şeklinde numaralandırılan açmalarda çalışılmaktadır **(Resim 17-18-19)**. Alt tabakalara inildiğinde, XII. yüzyıl başından V. yüzyıla kadar tarihlenebilen mimari kalıntılar ve küçük buluntular ele geçirilmiştir. XII. yüzyıl seramikleriyle temsil edilen dönem, seviye inildikçe aralıksız devam ederek IX. yüzyıllara kadar, kaliteli ve lüks oldukları söylenebilecek renkli ve sırlı mutfak kaplarıyla süreklilik göstermektedir. Yeşil ve sarı sırlı çanak çömlek parçaları, kadehler dikkati çeker sayıdadır. Daha alt seviyelerde açmanın içinden VI-VII. yüzyıllara ait amfora parçaları, metal ergitme potası, maden mücevher/süs eşyası kalıpları **(Resim 20)**, unguentariumlar ve sikkeler gelmiştir. Sütunlu yapının biçimsel formu ve tuğlalardaki damgalar, henüz yapının işlevi hakkında kesin sonuçlar vermemektedir.

Sütunlu yapının doğusunda 2013 yılında açılan 16F-16G-27F-27G-28G açmalarında, atölye olabileceği sanılan mimari bölmeler ile 2013 yılının ilginç buluntuları ele geçmiştir. 7 adet altın sikkeden oluşan minik bir hazine **(Resim 21)** de bu açmanın latrina (tuvalet) olarak kullanılan bölümünün duvar kenarından çıkmıştır. İmparator Fokas (602-610) ve imparatorlar Yaşlı ve Genç Herakleioslara (610-640) ait altın sikkeler, aynı seviyede geçen buluntuların tarihlendirilmesine yardımcı olmuştur. Oldukça sağlam insitu durumda amforalar **(Resim 22)** ve 400'den fazla unguanterium yine bu açmalarda ele geçmiştir **(Resim 23)**. Unguanteriumların birkaçının içindeki kalıntılar üzerinde Tübitak Marmara

20- Bronzdan mücevher kalıpları

21- İmparator Fokas ile yaşlı ve genç Herakleioslara ait altın sikkeler.

22- Amforalar (gemi ticaretinde kullanılan içecek, yiyecek taşıma kapları, V-VII. yüzyıllar)

Araştırma Merkezi tarafından yapılan analizler sonucunda ilaç kalıntıları olduğu anlaşılmıştır, Unguanteriumlar dönemin sağlık anlayışını anlamamıza olanak sağlayacak gibi görünmektedir. Söz konusu açmalarda yaklaşık 640-650 yılları civarında büyük bir yangın yaşandığı gözlenmektedir. Yangın sırasında aceleyle yapının içinin terk edildiği, geride kalan çok fazla buluntudan anlaşılmaktadır. Bu tarihler, Tuna Nehri'ni geçerek Bizans topraklarına ait Trakya üzerinden gelen Avarların Konstantinopolis'e kadar akınlar yaptığı ve İmparator Herakleios'un Avarlarla savaştığı yıllardır.

II. Alan olarak adlandırdığımız kazı alanındaki tüm açmalardan gelen buluntu topluluğu IV-VII. yüzyıllar arasında bu alanda yoğun bir yaşam olduğunu göstermektedir. VII. yüzyılda yaşanan yangının, bölgenin terk edilmesine neden olduğu sanılmaktadır. Bir süre

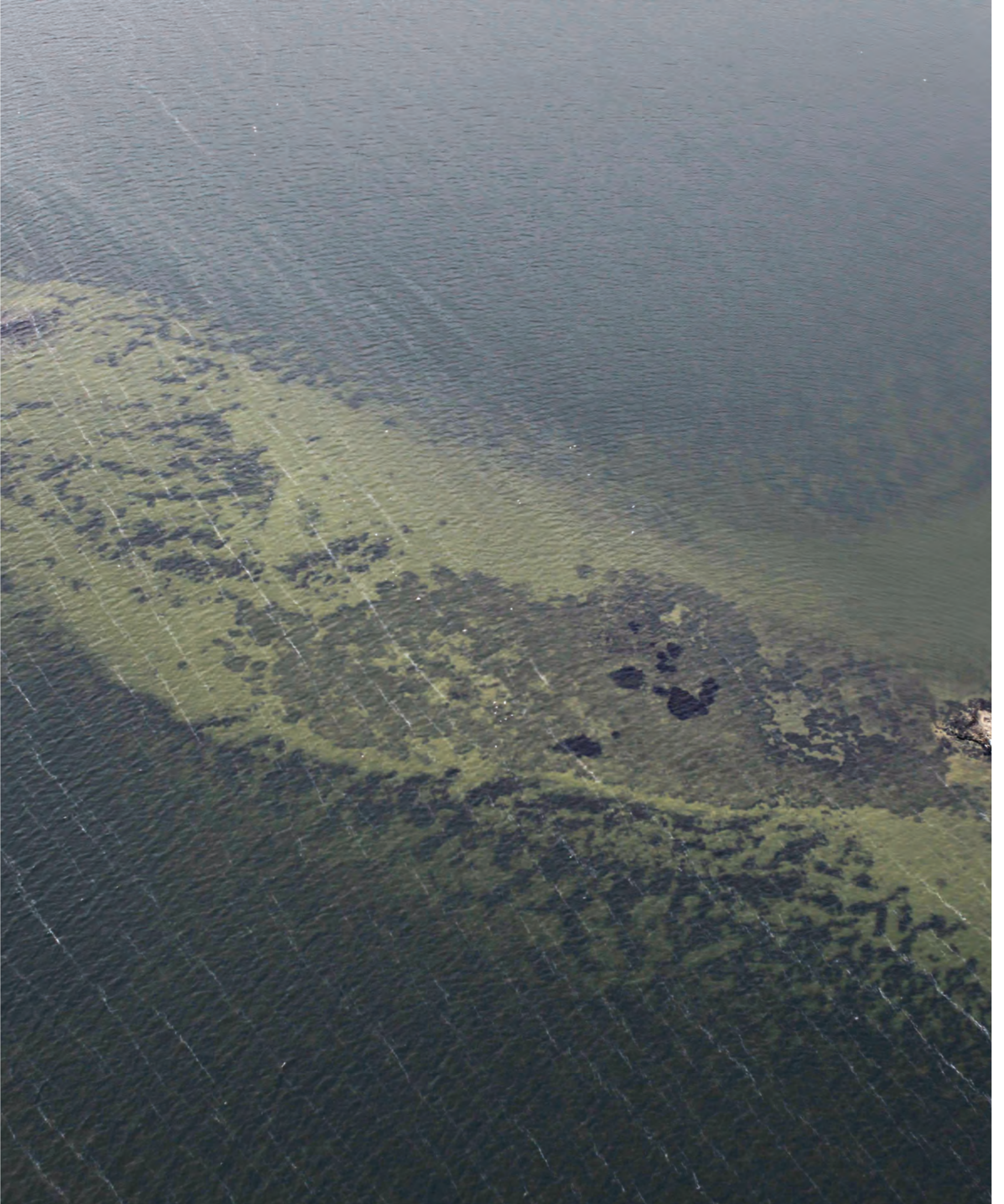
23- Unguentariumlar (ilaç, koku, şifalı su şişeleri)

24- Büyük Liman kalıntıları, hava fotoğrafı (Murat Öztürk)

25- Liman kıyısında Roma dönemi lahit parçası

26- Büyük Liman'ın ucunda deniz içinde kalmış antik fener kalıntısının havadan görünümü (Murat Öztürk)

terk edildikten sonra IX-XII. yüzyıllar arasında tekrar yerleşildiği anlaşılan bölgede, XII. yüzyıldan sonraya tarihlenebilen hemen hemen hiçbir buluntunun ele geçmemesi, bu tarihten sonra yarımadanın kuzeyinin yerleşim yeri olarak kullanılmadığını göstermektedir.

III. ALAN KAZILARI

Büyük Liman

Göl üzerinde kuzeyden güneye doğru uzanan Avcılar Firuzköy Yarımadası'nın ucundaki doğal olmayan çıkıntı, bir antik limanın kalıntılarına aittir. Büyük Liman olarak adlandırılan yarımadanın ucundaki alanda, düzgün kesme taş ve moloz taşlarla yapılmış, 1,5 m kalınlığında, limanın teras duvarlarına ait kalıntılar bulunmaktadır **(Resim 24)**. Üçgen bir plan veren Büyük Liman kalıntıları arasında; Roma dönemine ait lahit parçaları da dikkat çekmektedir **(Resim 25)**. Yarımadanın ucunun göl içine doğru uzandığı noktada sığlaşan su seviyesi, antik limanın inşaatına kolaylık sağlamış olmalıdır. Ayrıca, göl içindeki kayalık üzerine, fener inşa edildiğine dair bir kalıntı da tespit edilmiştir **(Resim 26)**. Küçükçekmece Gölü, ilk zamanlar Marmara Denizi'nin bir koyudur, zamanla koyun önünde ince bir kıyı kordonunun oluşmaya başlamasıyla, yavaş yavaş deniz ve koy birbirinden ayrılarak lagün gölüne dönüşmüştür.[22] Geç Antik Çağ yazarlarından Agathias'ın aktardığı bilgilerden,[23] VI. yüzyılda deniz ile gölü ayıran kumsalın açık olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Küçükçekmece koylarında, teknelerin rahatlıkla demirledikleri ve mal indirip bindirdikleri antik limanların olması normaldir.

KAZILARIN İSTANBUL AÇISINDAN ÖNEMİ

Arkeolojik kazıların bütünsel önemi; hem bilimsel hem de toplumsal açıdan çok boyutlu bir kazanım olmalarıdır. Şüphesiz ki sosyolojik açıdan önemli olan, kazılardan elde edilen verilerin günümüz sosyal hayatı ile bağını kurabilmektir. Dolayısı ile Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) kazıları sonuçlarını bütünsel olarak günümüzle de ilişkilendirebiliriz.

Bu bölgedeki kazı sonuçları birçok bilim dalını besleyen bir unsur olarak değerlendirilebilir. Sözgelimi bu kazıların sonuçları bilimsel bilgi hâline gelmeye başladıkça bunlar, İstanbul tarihindeki bilinmeyen alanı bilinir hâle getirmeye başlar. Bu durum önemli bir bilgi kazanımıdır. Bunun dışında kazı sonuçları diğer bilim dallarını da besler. Sanat tarihinden mimariye, iktisat biliminden sağlık bilimlerine kadar birçok alanı besleyen ve bu dalların tarihine ilişkin bilgilerin de tamamlanması söz konusudur. Dolayısı ile bütün bilim dallarını besler bir konumda olan arkeolojik kazılar, sadece arkeologları ilgilendiren bir çabadan ibaret değildir.

Turizm çeşitliliği olarak "kültür turizmi" hem bireye kazanım anlamında hem de iktisadi kazanım olarak en yararlı turizm çeşididir. Dolayısıyla bu turizm türünün zenginleştirilmesi gerekir. Bunun için İstanbul'un potansiyeli olağanüstüdür.

Bir bölgede arkeolojik kazının başlaması ile birlikte, kültür turizminin pratiğine paralel olarak başlanabilir. Zira geniş alanlarda kazılar çok uzun sürer. Bu durumda kazının bitmesini beklemek zaten mümkün ve doğru bir çözüm değildir. Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) kazılarının yapıldığı alan, İstanbul'un ikinci tarihî yarımadası olarak kabul edilmektedir. Burası turizm açısından yeni bir "bir günlük rota" anlamına gelmektedir. Çok yakınında bulunan Yarımburgaz Mağarası -ki Yarımburgaz'ın, İstanbul'un, Türkiye'nin ve Avrupa'nın en eski yerleşim yeri olduğunu kazılar kanıtlamıştır- ile birleştirildiği takdirde; mağara gezisi, kazı alanı gezisi, göle nazır öğle yemeği ve Küçükçekmece Gölü'nün de değerlendirilmesi hâlinde keyifli bir günlük rota çıkar. Tekne ile göl gezisi ve göldeki deniz fenerinin görülmesi, son derece dinlendirici ve bilgilendirici olacaktır.

Diğer taraftan burasının bir günlük bağımsız bir rota hâline gelmesi, kalabalıktan tıkanma noktasına gelen tarihî yarımadanın ziyaretçi yoğunluğunu da dağıtan bir fonksiyon üstlenir. Aynı zamanda bir turistin ortalama üç gün kaldığı İstanbul'da bunu dört güne çıkarmanın başlangıcı yapılmış olur. Kazı alanı ve Yarımburgaz'ın turizm anlamında devreye sokulması ile birlikte burayı gezi rotası anlamında zenginleştirecek yeni projeler devreye sokulabilir. Bütün bunların toplamı; bu bölgenin bir çekim alanına dönüştürülmesidir. Örneğin MÖ 2000'li yılların ilk yarısına tarihlenebilen Erken Hitit heykelcikleri ile seramik parçalarının burada ele geçmesi dünya kültür kamuoyunda büyük ses getireceğinden doğal olarak buranın cazibesini de arttıran bir faktör olur.

22 Cazibe Arıç, *Haliç-Küçükçekmece Gölü Bölgesinin Jeolojisi*, İstanbul 1955.

23 Geç Antik Çağ gezginlerinden, 552-558 yılları arasındaki olayları aktaran Myrinali Agathias, Küçükçekmece Gölü'nün, Iustinianos döneminde (527-565) İstanbul'un bir limanı/demir yeri olduğunu bildirir (Myrinali Agathias, *Historiae*, 5.3: *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, ed. Rudolf Keydell, De Gruyter 1967).

ESKİ ÇAĞ'DA İSTANBUL TOPOĞRAFYASI

OĞUZ TEKİN*

Sınırları, Topoğrafyası ve Stratejik Konumu

Günümüzde, bugünkü Yedikule'den başlayıp güney-kuzey doğrultusunda Haliç'e kadar uzanan alan, aynı zamanda Roma İmparatoru II. Theodosios (402-450) zamanında inşa edilmiş olan kara surunun içinde kalmaktadır. "Tarihî yarımada" (veya "suriçi") olarak adlandırılan bu alan, kabaca İstanbul'un Eski Çağ dönemini sınırlamaktadır. Bugün İstanbul'un ilçelerinden biri olan Kadıköy ise, Eski Çağ'da Khalkedon adını taşımakta olup ayrı bir koloni devletiydi. Gerek Byzantion gerekse Khalkedon, MÖ VII. yüzyıl ortalarında Orta Yunanistan'dan gelen Megaralılar tarafından kurulmuşlardı. Her iki kentin sınırları içinde onlara bağlı köyler (*komai*, hatta *katoikiai*) bulunmaktaydı. Bunlardan bazılarının isimlerini biliyoruz. Adı en çok duyulan köy yerleşimlerine örnek olarak Byzantion sınırları içindeki Rhegion'u (Küçükçekmece) ve Khalkedon sınırları içindeki Hrisopolis'i (Üsküdar) gösterebiliriz. Günümüzde İstanbul'un ilçelerinden biri olan Selymbria (Silivri) da, Khalkedon gibi, ayrı bir koloni kentiydi. Bu kent daha ziyade, Klasik ve Hellenistik çağlarda önemini korumuş ama Roma İmparatorluğu döneminde gücünü ve önemini kaybetmişti; olasılıkla, giderek büyüyen ve güçlenen Byzantion'un gölgesinde hatta onun egemenliği altında varlığını sürdürmeye çalışmıştı.

Byzantion, Avrupa ve Asya'yı ayıran Bosporos'un (İstanbul Boğazı) Avrupa yakasında, bugünkü Topkapı Sarayı ve Ayasofya'nın kapladığı alan üzerinde kurulmuş bir koloni kentiydi. Sarayburnu (Bosporios Akra) ve hinterlandı Arkaik, Klasik ve Hellenistik çağlar, Byzantion'un çekirdeğini oluşturuyordu. O dönemlerde kent, batıda ancak bugünkü Beyazıt semtine kadar uzanmaktaydı ki yapılan araştırmalar kentin mezarlığının (nekropol) buraya kadar yayıldığını göstermiştir. Byzantion, Roma İmparatorluğu döneminde büyümüş, Eminönü ve Fatih ilçelerinin bulunduğu alana ve daha fazlasına yayılmıştı. Byzantion'un, günümüz Theodosios Suru'na kadar yayılması IV. yüzyılda adının Byzantion'dan Constantinopolis'e çevrilerek Roma'nın yeni başkenti ilan edilmesinden sonra olmuştur. Bu nedenle, Roma İmparatorluk dönemi Byzantion kentinin Sirkeci ve Sultanahmet'ten başlayarak, batıya doğru, Çemberlitaş, Beyazıt, Laleli, Aksaray ve genelde Fatih ilçesinin doğuda kalan bazı semtlerini kapsadığını söyleyebiliriz. Nitekim Büyük Konstantinos tarafından inşa ettirilen (olasılıkla Yenikapı'dan başlayıp güney-kuzey yönünde Haliç'e kadar uzanan) sur da zaten bu alanı içine alıyordu. Bu durumda, "tarihî yarımada"nın nispeten doğu yarısı Byzantion'un iskân sahasını, batı yarısı ise Geç Roma İmparatorluğu dönemindeki, yani Konstantinopolis olarak varlığını sürdürmeye başladığı dönemdeki yayılımını göstermektedir.

Eski Çağ tarihçileri tarafından "Boğaz'ın kraliçesi" veya "Boğaz'ın incisi" olarak tanımlanan İstanbul'un (Byzantion), bu tanımı hak ettiğine ilişkin yeterli kanıt vardır. Ama hepsinden önemlisi konumudur; çünkü diğerleri ona bağlı olarak kente artı değer katmaktadır. Byzantion, Karadeniz (Pontos Eukseinos) ile Marmara Denizi'ni (Propontis) ayıran İstanbul Boğazı'nın (Bosporos), Trakya yakasında, Boğaz'ın Marmara Denizi'ne açılan güney ucunda yer almaktadır; bu mevkinin Boğaz'ın aynı zamanda en dar yeri olduğu Eski Çağ yazarlarınca da bilinmekteydi. Önceleri Boğaz'dan geçişler, yani Akdeniz-Ege-Karadeniz yolu önemliyken, giderek Boğaz'ın bir yakasından öte yakasına, yani Trakya-Anadolu arasındaki geçişler de sıklaşınca, Byzantion'un Boğaz trafiğini kontrol altında tutabilen avantajlı ve stratejik konumu daha da önem kazanmıştır.

* İstanbul Üniversitesi

1- Sultanahmet kazılarında çıkarılan Herme. Yazıt: "İyi tanrı için / iyi talih için / güzel mevsim için / yağmurlu rüzgârlar için / bereketli yaz için / sonbahar için / kış için". (II. yüzyıl sonu-III. yüzyıl başı) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Polybios'a göre, Byzantion'un yeri, deniz açısından bakıldığında, güvenlik ve zenginlik bakımından dünyada bildiğimiz bütün kentlerden daha elverişlidir; fakat toprak açısından bakıldığında gerek güvenlik, gerekse zenginlik bakımından en dezavantajlı yerdir. Deniz bakımından avantajı, Pontos Eukseinos'un (Karadeniz) ağzını tamamen bloke ettiğinden, Byzantionluların rızası olmadan hiç kimsenin Boğaz'dan geçememesiyle ilişkilidir. Diğer bir deyişle, Byzantionlular, Karadeniz'den (Pontos) ithal edilen ya da Karadeniz'e ihraç edilen, günlük yaşamda gereksinim duyulan birçok ürünün ve malın giriş-çıkışını kontrol altında tutuyorlardı. Byzantion, Boğaz üzerinde yer almasına borçlu olduğu stratejik konumu itibariyle, Karadeniz ile Ege dünyası arasındaki ticaretin kilit noktasıydı. Ancak bu stratejik mevki, dış saldırılara karşı yeterli değildi. Nitekim Polybios, kentin batıdan, yani Trakya'dan gelebilecek saldırılara açık olmasını dezavantaj olarak görmektedir.

Gerçekten de Byzantion, uzun yıllar Trakların ve Galatların saldırılarına maruz kalmıştır. Bu kavimler, Byzantion topraklarını yağmalamış, ürünleri alıp kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Byzantionlular bu saldırılardan korunmak için onlara haraç vermek zorunda kalmışlardır; yine de saldırılara engel olmak çok güçtür.

Byzantion'u stratejik açıdan önemli hâle getiren, sadece Boğaz üzerinde yer almasından kaynaklanan doğal konumu değildi. MÖ II. yüzyılda inşa edilmiş olan Roma yolu Via Egnatia da Geç Hellenistik dönemden itibaren Byzantion'u gerek ulaşım gerekse ticari açıdan daha da önemli hâle getirmiştir. Makedonya Eyaleti'nin *proconsul*ü (valisi) G. Egnatius'un idaresinde inşasına başlandığı için onun adıyla anılan bu yol, Adriyatik kıyısındaki Dyrrhacium'dan (bugün Durrës) başlayıp batı-doğu doğrultusunda Byzantion'a kadar ulaşıyordu. Yer yer farklılıklar olsa da ortalama 6 m genişliğindeki yolun uzunluğu 1,000 km'nin üzerindedir.

Byzantion'a en yakın kent, karşı kıyıdaki Khalkedon'du (Kadıköy). Eski Çağ yazarlarının verdiği bilgiye göre, MÖ VI. yüzyılın ortalarında bir tarihte ve Byzantion'dan daha önce kurulmuştu. MÖ V. yüzyılda yaşamış tarihçi Herodotos bu konuda şunları söylemektedir:

> ... Bu Megabazos, Hellespontoslulara her zaman hatırlayacakları bir söz bırakmıştır. Byzantion'da bulunduğu sırada, Khalkedonluların, kentlerini Byzantionlulardan 17 yıl önce kurmuş olduklarını öğrenince, Khalkedonluların o zamanlar kör olmaları gerektiğini söyledi; çünkü gözleri kör olmasaydı, ellerinin altında daha güzel bir yer varken pek de güzel olmayan bir yeri seçmezlerdi.

Aynı bilgi Amasyalı (Amaseia) coğrafyacı Strabon ile Romalı tarihçi Tacitus'un eserlerinde de (ykl. 56-ykl. 120) vardır. Khalkedon'un "körler ülkesi" olarak anılması Eski Çağ'da bilinen bir öyküydü. Herodotos, Strabon ve Tacitus'taki bu öyküler ile Eusebios'un verdiği tarihler, Byzantion'un Khalkedon'dan sonra kurulduğunu açıkça ifade etmektedir. Khalkedon tarihi, bazı farklılıklar taşısa da, genel hatları itibariyle Byzantion tarihine paralel gitmektedir. Byzantion ve Khalkedon'un Romalıların Anadolu'da Asya Eyaleti'ni kurmasından sonra ve imparatorluk döneminde, genelde özgür kent statüsünde kaldıklarını biliyoruz.

Boğaz'daki Akıntı

İstanbul Boğazı'ndaki akıntı, Byzantion'un konumunu daha da elverişli ve avantajlı bir duruma getirmekteydi. Polybios'a göre, Boğaz'daki akıntı, gemilerin Byzantion'a

daha kolay ulaşmalarını sağlamakta ve burası gemiler için bir liman vazifesi görmektedir; keza Byzantion'dan Karadeniz ya da Çanakkale Boğazı yönüne gitmek de, Khalkedon'a göre çok daha kolay olmaktadır. Polybios, güney rüzgârı ile Hellespontos'tan (Çanakkale Boğazı) gelen gemilerin ya da meltem rüzgârı ile Karadeniz'den Çanakkale Boğazı'nda (Hellespontos) seyreden gemilerin Byzantion'dan Sestos ve Abydos arasındaki boğazın başlangıcına kadar, Avrupa kıyısı boyunca düz ve kolay bir rota izleyebildiklerini ve Byzantion'a dönüş rotasının da bu olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Khalkedon'dan Asya kıyısı boyunca yapılacak yolculuk bunun tam tersidir; çünkü derin körfezin kıyısı izlenmek zorundadır ve Kyzikos'un (Erdek) bulunduğu burun oldukça uzak mesafededir. Hellespontos'tan Khalkedon'a gidişte de aynı zorluklar bulunduğunu vurgulayan Polybios, bütün bunların Byzantion'un deniz açısından niçin elverişli bir konumda olduğunu gösterdiğini söylemektedir. Boğaz'daki akıntının Byzantion için bir başka avantajı ise palamutların (*pelamydes*) yönünü Khalkedon'dan Byzantion'a çevirmesidir.

Günümüzde yapılan modern oşinografik, hidrografik ve jeomorfolojik araştırmalar İstanbul Boğazı'nda iki yönlü akıntı yapısı bulunduğunu göstermiştir; bu yapı Eski Çağ yazarlarının farkında oldukları bir yapı değildi. Bir akıntı, Karadeniz'den Marmara Denizi yönüne doğruyken, diğer akıntı Marmara Denizi'nden Karadeniz'e doğrudur. Ancak, her iki akıntı da farklı seviyede hareket etmektedir. Karadeniz'den Marmara yönüne olan kuzey-güney akıntısı yüzeyden hareket ederken, Marmara'dan Karadeniz yönüne olan güney-kuzey akıntısı ise alttan hareket etmektedir. Karadeniz'den Marmara'ya ve oradan da Ege ve Akdeniz'e giden yüzey akıntısının esas nedeni, Karadeniz ile Marmara Denizi arasındaki seviye farkıdır; Karadeniz'in su seviyesi Marmara Denizi'nden 30-40 cm daha yüksektir (barotropik etki). İki deniz arasındaki seviye farkında en önemli etken, Akdeniz'e tatlı su girişinin az olmasına karşın, Karadeniz'e yoğun bir tatlı su girişinin olmasıdır. Boğaz'daki gemi seyrini ve balık avını etkileyen akıntının, Antik Çağ toplumlarının da dikkatini çekmiş olması ve Antik Çağ yazarlarının eserleriyle günümüze kadar ulaşması, onun Byzantion için de ne denli önemli olduğunu işaret etmektedir.

Kentin Adı ve Kuruluşu

Byzantion adının kökenine ilişkin etimolojik ve filolojik öneriler XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yapılmıştır. Yaygın görüşün, Byzantion adının, kentin kurucusu (*oikistes-ktistes*) Byzas'tan türetildiğini; diğer bir deyişle Byzas'ın, *eponymos*, yani "kente adını veren" anlamına geldiğini; Byzas ve Byzantion adlarının Trak ve Illyria kökenli olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Byzas'ın efsanevi mi yoksa gerçek bir kişilik mi olduğuna karar vermek güçtür. Kuruluşundan Büyük Konstantinos dönemine kadar (yani Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluğu dönemleri) Byzantion olarak anılan kent, Büyük Konstantinos'tan Bizans Devleti'nin 1453'te Osmanlılar tarafından yıkılmasına kadar (yani Geç Roma İmparatorluğu'ndan Orta Çağ'ın sonuna kadar) Constantinopolis/Konstantinoupolis, Osmanlı döneminde Kostantiniyye ve yaklaşık 100 yıl İslambol; Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla beraber İstanbul olarak günümüze kadar yoğun bir iskâna sahne olmuştur. Ancak kentin adının İstanbul veya varyasyonları olarak anılması Bizans dönemine kadar gitmektedir. İstanbul adının, *stin polin* veya *eis ten polin* (şehre doğru) ifadesinden meydana geldiği düşünülmüştür.

Propontis (Marmara) bölgesindeki kolonilerin çoğunun Miletos ve Megara tarafından kurulduğunu biliyoruz. Byzantion da Orta Yunanistan'daki Dor kenti Megara'dan gelen kolonistlerce kurulmuştu. Fakat, olasılıkla, Megaralılara, başta Khalkedon ve Miletos olmak üzere, Argos, Korinthos ve Boiotia'dan gelen kolonistler de katılmışlardı. Megara ve kolonileri konusunda araştırma yapan Krister Hanell, ana kent Megara ile kolonisi Byzantion arasındaki bağları ortaya koymuştur.

MÖ V. yüzyıl tarihçisi Herodotos, (Pers komutanı Megabazos'un ağzından) Khalkedon'un Byzantion'dan 17 yıl önce kurulduğunu söylemektedir. III-IV. yüzyılda yaşamış olan Kaisareia (Filistin) Piskoposu Eusebios, Khalkedon'un kuruluş tarihini MÖ 685, Byzantion'un kuruluş tarihini de MÖ 659 olarak vermektedir. Fakat kuşkusuz bu tarihler kesin olmayabilir. Sonuç olarak, Byzantion'un MÖ VII. yüzyılın ortalarında bir tarihte, Khalkedon ve Selymbria'dan (Silivri) sonra kurulduğunu söyleyebiliriz.

I. yüzyılda yaşamış olan Romalı yazar Plinius, Byzantion'un yerinde daha önce Ligos adlı bir yerleşimin bulunduğunu söylemektedir. Plinius'un bu ifadesinden, Megaralıların Byzantion'u kurmalarından (daha doğru bir ifadeyle kolonize etmelerinden) önce burada köy (*kome*) büyüklüğünde bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Kuruluş Efsaneleri

Yukarıda da değindiğimiz gibi, antik kaynaklar, Byzantion'u kuran Megaralıların başında kurucu olarak Byzas'ın olduğunu yazarlar; kentin adı da Trak kökenli

2- Çemberlitaş kazılarında bulunan III. yüzyıla ait bir lahit parçası. İlk kabartma bir süvariyi, ikinci kabartma cenaze şölenini, üstü kavisli üçüncü kabartma ayakta ve cepheden gösterilmiş giyimli bir erkeği, son kabartma bir erkek ile bir çocuğu betimler (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

olduğu iddia edilen Byzas'tan gelmektedir. Byzantion'un Byzas tarafından kuruluşu efsane şeklinde anlatılmakta olup birkaç versiyonu vardır. Antik kaynaklarda ve efsanelerde Byzas'ın kim olduğu konusunda şu bilgiler bulunmaktadır: (a) Yerel bir nimfe (su perisi) olan Semestra'nın oğlu olup Trak kralıdır. (b) Io'nun kızı Keroessa ile Poseidon'un oğludur. (c) Megaralıların lideridir.

En iyi bilinen yaygın efsane ikincisidir. Efsaneye göre, Argos Kralı Inakhos'un kızı olan Io, aynı zamanda Argos kentindeki Hera Tapınağı'nın rahibesidir. Bir gün tanrı Zeus, Io'yu görüp âşık olur. Kocası Zeus'un bir başkasına ilgi duyduğunu öğrenen Hera, kıskançlığa kapılarak Io'yu Zeus'tan ayırmanın yollarını arar. Zeus, Io'yu Hera'nın gazabından korumak için onu inek biçimine sokar. Fakat Hera, ineğin kendisine verilmesini ister; onu alır ve bin gözlü dev Argos'u başına nöbetçi olarak diker. Zeus da haberci tanrı Hermes'i göndererek devi büyületip öldürtür. İnek yani Io, devden kurtulmuştur ama Hera ona bu kez bir at sineğini musallat eder. Sinek ısırdıkça inek kılığındaki Io'nun canı yanar; Trakya'dan İstanbul Boğazı'na gelir; Boğaz'ı geçerek Asya yakasında kıyıya çıkar. Boğaz'ın Asya yakasına geçtikten sonra Haliç'te vardığı yer, Haliç'in sonunda yer alan bugünkü Eyüp semtindedir. Io, Antik Çağ'da "Altın Boynuz" (Hrisokeras) olarak anılan Haliç'i geçtikten sonra bir kız çocuk dünyaya getirir; adını Keroessa koyar. Keroessa'nın deniz tanrısı Poseidon'dan Byzas adlı bir çocuğu olur. Byzia adlı bir nimfe (su perisi) tarafından büyütülen Byzas, delikanlı çağına gelince, Byzantion kentini kuracaktır. Bu öyküden dolayı (inek formundaki Io'nun Boğaz'dan geçmesinden) İstanbul Boğazı'nın "İnek Geçidi" anlamına gelen "Bosporos" adını aldığı Antik Çağ'da bilinen bir anekdottur. Byzas'ın ve kolonistlerin, Byzantion kentini kurma kararı verdikleri yer, yukarıdaki efsanelere göre Haliç kıyısındaki bugünkü Sivritepe mevki (Semystra Sunağı'nın bulunduğu yer) olarak görünse de, yine efsane, kuruluş adresi olarak Topkapı Sarayı'nın yer aldığı Sarayburnu'nu işaret etmişti. Dionysios'un anlattığına göre, kentin kurulma kararı sırasında kesilen ve pişirilmekte olan kurbanın bir parçasını alevler arasından kapan bir karga, gökyüzüne doğru yükselerek uzaklaşmış; ancak karganın gittiği yönü yüksekçe bir tepeden izleyen bir çobanın yönlendirmesiyle, karganın, kurban eti parçasını Bosporos Burnu'na götürdüğü saptanmıştı. Bunun, tanrısal bir işaret olduğunu düşünen koloni kurucuları, kenti Bosporos Burnu'nda (Sarayburnu) kurmuşlardı. Byzantion'un Roma İmparatorluk dönemi sikkelerinin ön yüzünde, Byzas'ın miğferli ve sakallı büstü ile adı (ΒΥΖΑΣ) yer alır.

Ana Kent ve Kolonisi: Megara ile Köken İlişkisi

Orta Yunanistan'da bir Dor kenti olan Megara MÖ VII. yüzyılda Propontis bölgesinde dört koloni kurmuştu. Bu koloniler; Khalkedon, Astakos, Selymbria ve Byzantion'dur. Söz konusu kolonilerin ana kent ile

3- Adliye Sarayı kazılarında bulunan bir heykel parçası (IV-V. yüzyıllar) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

özel isimler, takvim, din, festival, fyle sınıflaması ve kurumlar açısından benzerliği, onların Megara ile olan bağını işaret eder. Genellikle bir koloni kurulduğu zaman kolonide, ilk başlarda ana kentteki siyasal-sosyal yapı sürdürülürdü; farklılıklar zaman içinde oluşurdu. Megara'da kutsanan tanrı ve tanrıçalar Byzantion'da da kutsanıyordu.

Megara bir Dor kenti olduğundan Dor alfabesi egemendi; Byzantion yazıtlarında da Dor lehçesinin kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bunun en belirgin örnekleri, Halk Meclisi'nin kararlarında *demos* ve *boule* sözcüklerinin, *damos* ve *boula* şeklinde yazılmasıdır; mezar yazıtlarından tespit edilen şahıs isimlerinde de bunu görüyoruz. Aynı şekilde, Byzantion'da kutlanan bir festival olan "Bosporia" ile Byzantion takviminde özel bir ad olan *bosporeios*un Megara kökenli olması, bu ilişkiyi gösterir. Gerçekten de Megara'ya özgü bazı isimlerin Byzantion takviminde ay adları olarak karşımıza çıkması, Byzantion'un Megara ile olan bağına kanıt teşkil etmektedir. Byzantion ile karşı kıyıdaki Khalkedon'da kullanılan takvimde benzer ay adları arasında maksaneios, petageitnios, dionysios bulunmaktadır. Byzantion'da eksik olan ay adı, Khalkedon takviminden; Khalkedon'da eksik olan ay adı da Byzantion takviminden tamamlanabilmekte ve böylece on iki ayın adı saptanabilmektedir.

Byzantion, Orta Yunanistan'dan gelen Megaralılar tarafından kurulduğu (ya da kolonize edildiği) için, nüfusun temelini kuşkusuz Eski Yunanlar (Hellenler) oluşturuyordu ve bu nedenle konuşulan ve yazılan dil (alfabe) Eski Yunanca (Hellence), Megara bir Dor kenti olduğundan da Dor lehçesi hâkimdi; Byzantionlular da Dor lehçesini kullanıyorlardı.

Altın Boynuz ya da Haliç

Altın Boynuz, İstanbul ile Beyoğlu'nun bulunduğu platoları ayıran Haliç'e Eski Çağ'da verilmiş bir addır. Yukarıda sözünü ettiğimiz kentin en önemli doğal zenginliğini oluşturan palamut balıklarının en yoğun bulunduğu ve yakalandığı yer de Altın Boynuz (Hrisokeras/Chrysoceras) idi. Haliç'e boynuz dendiğini pek çok antik yazardan biliyoruz. Strabon, Haliç'i geyik boynuzuna benzetir. I. yüzyıl Latin yazarı Yaşlı Plinius ise Haliç'ten "Altın Boynuz" olarak söz ederek, niçin o şekilde adlandırıldığını da söyler:

> ... Marmara Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan Trakya Boğazı'nda (İstanbul Boğazı), Avrupa ve Asya'yı ayıran Boğaz'ın en dar yerinde, Asya yakasındaki Khalkedon yakınında, dipten yüzeye doğru suyun arasından parıldayan şahane beyazlıkta bir kaya vardır. Palamutlar bu kayayı birdenbire karşılarında görünce her zaman ürkerler. Sürü hâlinde dosdoğru karşı taraftaki Byzantion burnuna (Haliç'e) yönelirler. Buranın "Altın Boynuz" olarak anılmasının nedeni de budur. Sonunda tümü Byzantion'da yakalanır.

Plinius, Haliç'e (Keras) Altın Boynuz denmesinin, bu körfezde kaynayan balıklardan dolayı olduğunu söylemektedir. Keza, Strabon da akıntının palamutları sürü hâlinde Haliç'e girmeye zorladığını ve dar bir alanda elle bile yakalandığını söylemektedir. Eski Çağ'ın, içi meyve dolu bereket boynuzu (*cornucopia*), Byzantion'da içi palamut dolu bereket boynuzuna dönüşmüştü. Altın ile anlatılmak istenen, palamut balıklarından başka bir şey değildir.

Kentteki Yapılar ve Surlar

Byzantion antik kenti modern iskânın altında kaldığından sürekli ve metodolojik bir arkeolojik kazının yapılması mümkün olmamıştır. Ancak XIX. yüzyılın ortalarından

itibaren, bilgi edinmek, anlamak ve ortaya çıkarmak amaçlı bazı küçük çaplı kazılar yapılmış olsa da, daha sonra (XX. yüzyılın başlarından itibaren) modern inşaat ve yol çalışmaları nedeniyle zarar görecek alanlarda kurtarma kazısı nitelikli arkeolojik kazılar da yapılmıştır. Özellikle, Sultanahmet (Hipodrom, adliye binası, eski cezaevi kazıları), Çemberlitaş, Beyazıt, Saraçhane semtleriyle Yedikule'den Haliç'e uzanan surun belli kesimlerinde yürütülen kazılar ile Marmaray ve Metro projeleri kapsamında Sirkeci ve Yenikapı'da gerçekleştirilen kurtarma kazıları Byzantion'un tarihinin anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Yukarıda adlarını saydığımız kazı çalışmalarına kısaca değinecek olursak; tarihî yarımadadaki en eski kazılardan biri 1855 yılında C. T. Newton tarafından gerçekleştirilen Sultanahmet'teki Hipodrom'da yer alan Burmalı Sütun (Yılanlı Sütun) kazısıdır.

British Academy adına S. Casson ve D. Talbot Rice başkanlığında Sultanahmet'teki Hipodrom'da yürütülen kazılar ise 1927 yılında başladı ve iki yıl sürdü. Çoğu Bizans dönemine ilişkin olmasına rağmen, Roma İmparatorluk dönemine tarihlenen buluntuların da ele geçmesi nedeniyle önemlidir.

İstanbul'daki kazı çalışmalarının en önemlilerinden biri, 1946-1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nin Fen ve Edebiyat Fakültesi (Beyazıt) binalarının temel kazıları sırasında gerçekleştirilmiş olup bu kazılar sırasında antik Byzantion mezarlığına ait çok miktarda buluntuya rastlanılmıştı. Gerek bu kazılarda gerekse İstanbul'un diğer semtlerinde ele geçen mezar stelleri, Nezih Fıratlı tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca, erken dönemlere ait İstanbul'daki kazı çalışmalarının raporları 1930'lu yıllardan itibaren *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* ciltlerinde (ve kısmen *TTK Belleten*'in ilgili ciltlerinde) de yayımlanmıştır.

Yedikule'den Haliç'e, güney-kuzey yönünde uzanan ve II. Theodosios dönemine tarihlenen sur boyunca, belli yerlerde yapılan kazılarda da Roma İmparatorluk dönemi Byzantion ve Konstantinopolis'ine ilişkin buluntulara rastlanılmıştır.

1964-1969 yılları arasında R. M. Harrison başkanlığında Saraçhane'de Aziz Polyeuktos Kilisesi'nde yapılan arkeolojik kazılar, gerçekte bir Bizans eserine yönelik olsa da, belli miktarda Roma İmparatorluk dönemi eseri de ele geçmiştir.

Son yıllardaki en büyük kurtarma kazısı ise dünyanın sayılı ulaşım projelerinden biri olarak 2004 yılı başından itibaren Marmaray ve Metro kazıları kapsamında Sirkeci ve Yenikapı'da yürütülen kazılardır.

4- Saraçhane kazılarında bulunan boğa başlı büyük konsol (V-VI. yüzyıllar) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Kalıntı ve buluntuların çoğu Bizans dönemine ait olsa da, Roma İmparatorluk döneminin de temsil edildiği bulgular nedeniyle dikkate değerdir.

Byzantion, kuruluşundan itibaren sürekli yerleşim görmüş ve gelişmiştir. Kentin Bizans öncesi yapılarını ortaya çıkarmaya yönelik arkeolojik kazı çalışmaları yapmak oldukça güçtür, hatta bazen imkânsızdır. Bizans dönemi yapıları kısmen ayaktadır ve kazı çalışmaları için elverişli durumdadır. Eski Çağ (Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemi) yapıları ise toprak altındadır ve iskâna maruz kaldıklarından buralarda kazı yapmak hemen hemen imkânsızdır. Ancak, antik kaynaklardan (özellikle Orta Çağ kaynakları) Eski Çağ Byzantion'undaki yapılar hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

Byzantion'un ilk çekirdeğini oluşturan yer bugün Topkapı Sarayı ve Ayasofya'nın bulunduğu alandır. Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yer (Sarayburnu: Bosporios Akra), kentin akropolisidir. Akropolis ve civarında Athena Ekbasia, Poseidon, Zeus, Apollon, Artemis ve

Afrodit tapınakları yer alıyordu. Herodotos, Artemis Orthosia ve Dionysos tapınaklarından da söz etmektedir. Diğer tapınaklar arasında, Hekate, Rhea ve Tykhe'ye ait tapınakları sayabiliriz. Sarayburnu'nun ucunda Poseidon Tapınağı ile Ge Anesidora ve Kore'nin temenosu bulunuyordu. Eski Çağ yazarları Haliç boyunca çeşitli kutsal alanların ve sunakların yer aldığını da bildirirler.

Byzantionlu Dionysios ve Hesykhios, kentteki gymnasionlardan ve sarnıçlardan söz etmektedirler. Keza Byzantionlu Dionysios ve Cassius Dio, kentin limanlarından da bahsetmektedirler. Limanlar zincirlerle kapatılmıştı ve dalgakıran mevcuttu. Adı bilinenler Prosforion ve Neorion limanlarıdır. IV. yüzyılda ise biri Kadırga, öteki Yenikapı'da olmak üzere iki yeni liman inşa edilmiştir. Bu limanlardan Theodosios Limanı son yıllarda Yenikapı'da Marmaray ve Metro inşaatı kurtarma kazıları sırasında ortaya çıkarılmış olup son yüzyılın en büyük keşiflerinden biridir. Ksenofon ve Zosimos'un eserlerinde, dört sütunlu galeri ile çevrili bir agoradan da söz edilmektedir. Malalas bu agoranın içinde Güneş Tanrısı Helios'un heykelinin bulunduğunu söylemektedir. Yine Ksenofon, Thrakion olarak adlandırılan büyük bir meydan olduğunu da bildirmektedir. Thrakion'un kuzeyinde ise Hesykhios'un sözünü ettiği Strategion adı verilen, üst düzey devlet yöneticilerinin oturduğu bir alan vardı.

Roma İmparatorluk döneminde kent, Sarayburnu ile sınırlı kalmayıp daha da genişlemiştir. İmparator Hadrianus döneminde (117-138) bir su kemerinin inşasına başlandığını biliyoruz. Bu arada Hipodrom'un da inşasına başlanmış, ancak bu yapı, Konstantinos zamanında bitirilmiştir. Kentte Septimius Severus döneminde inşa edilmiş bir tiyatro da vardı. Kaynaklar, Severus'un, Zeuksippos Hamamı'nı inşa ettirdiğini de bildirmektedir. En önemli hamam yapısı ise Roma öncesi dönemde inşa edilmiş olan Strategion yakınındaki Akhilleus Hamamı idi. Fakat bu yapılardan günümüze hemen hiçbir şey kalmamıştır.

Byzantion olasılıkla en erken dönemlerden beri surla çevrilmişti; ancak bu surlardan da günümüze hiçbir iz ulaşmamıştır. En erken sur hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Büyük Konstantinos zamanında batıdaki kara suru olasılıkla Yenikapı'dan Haliç'e doğru uzanıyordu. Bugün kısmen ayakta olan surlar ise Yedikule'den Haliç'e uzanan ve II. Theodosios zamanında inşa edilmiş olan surlardır.

Pausanias, Cassius Dio, Byzantionlu Dioniysios, Kodinos ve Herodianus bu surlardan söz etmektedir. Miletoslu Hesykhios, surların Poseidon ve Apollon'un yardımıyla kentin kurucusu Byzas tarafından inşa edildiğini söylemektedir. Pausanias, Byzantion'u iyi tahkim edilmiş bir kent olarak tanımlamaktadır. Cassius Dio, Byzantionluların surlarının çok güçlü olduğunu, siperliklerin iri kare taş bloklardan inşa edilerek tunç levhalarla birbirine tutturulduğunu, üstü kapalı bir seyirdim yolunun bulunduğunu ve düzensiz aralıklarla yerleştirilmiş çok sayıda kulesi olduğunu anlatmaktadır. Dio, surların kara tarafındakilerin yüksek, deniz tarafındakilerin ise Boğaz'ın hemen dibinde kayaların üstüne inşa edilmiş olduklarından alçak olduğuna da dikkati çekmektedir. Yine Dio'nun eserinde bu surların üzerine konuşlandırılmış savunma silahlarından söz edilmektedir ki bu gerçekten çok ilginç ve önemli bir konudur. Yaklaşan düşmana bazı makinelerle iri taşlar ve mızraklar fırlatıyorlardı. Bizans İmparatoru Iustinianos'un (527-565) döneminde yaşamış olan Byzantionlu Dionysios, kenti çevreleyen sur duvarının uzunluğunun 35 stadion (yaklaşık 6,5 km) olduğunu, bunun 5 stadionluk kısmının (yaklaşık 1 km) kara tarafında bulunduğunu söylemektedir. Sur üzerinde 27 kule bulunmaktaydı. Dio, Trakya Geçidi'nden denize doğru uzanan yedi kulenin akustik düzeninin mükemmel olduğunu, bunlardan birinden bağrıldığında, sesin sırayla yedinci kuleye değin yankı yaparak gittiğini aktarmaktadır. Kodinos ise Byzantion'u çeviren sur duvarının güzergâhını vermektedir.

İmparator I. Konstantinos (306-337), Byzantion'u Roma'nın yeni başkenti olarak seçtikten sonra, burada imar faaliyetlerinde bulunmuş, kenti anıtlarla donatmıştır. Bugünkü Çemberlitaş'ta yaptırdığı ve kendi adını taşıyan forumda, üzerinde kendi heykeli olan porfirden bir anıt diktirmiştir. Daha Bizans döneminde tahrip olan anıt, çok sonraları etrafı demir çemberlerle sağlamlaştırılarak günümüze kadar yalnızca sütun hâlinde gelmiştir.

I. Konstantinos, bugünkü Sultanahmet Meydanı ile Marmara Denizi kıyısı arasında kalan alanda Büyük Saray'ın (Palatium Magnum) inşasını başlatmış; Hipodrom'un inşasını da tamamlatmıştır. Hipodrom'da yer alan anıtlar arasında, Hellenlerin (müttefiklerin) Perslere karşı kazandıkları Plataia zaferinden (MÖ 479/478) sonra şükran ifadesi olarak Delfoi'deki (Delfi) Apollon Tapınağı'na armağan ettikleri birbirine sarılmış üç yılan başı üzerinde duran kazan da vardır. Bu anıt kazan bugün, "Burmalı Sütun" olarak bilinmektedir. Yılanların, Plataia Savaşı'nda kahramanların yardımına bir ima olduğu düşünülmektedir. Eser üzerinde ayrıca, savaşta yararlılık gösteren ve ölen müttefiklerin isimleri yazılıdır. Eserin Delfoi'den Konstantinopolis'e Hipodrom'un inşasından

kısa süre sonra getirilmiş olduğu varsayılmaktadır. Eser, bir süre için çeşme işlevi de görmüştür.

KAYNAKLAR

Arslan, M., *İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler*, İstanbul 2010.

Engelmann, H. ve D. Knibbe, "Das Zollgesetz der Provinz Asia", *Epigraphica Anatolica,* 1989, sy. 14, s. 1-206.

Erzen, A., "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", *TTK Belleten,* 1954, c. 18, sy. 70, s. 131-158.

Eyice, S., "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları* VII: 1975, Ankara 1980, s. 89-162.

Eyice, S., "Tarih'te Haliç", *Haliç Sempozyumu Bildirileri,* İstanbul 1976, s. 263-307.

Eyice, S., "İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul", *İstanbul Armağanı*: *Fetih ve Fatih,* haz. M. Armağan, İstanbul 1995, c. 1, s. 11-35.

Fıratlı, N., "Byzantion Nekropolü ve Son Buluntuları", *V. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler,* Ankara 1960, s. 194-200.

Fıratlı, N., *Les stèles funéraires de byzance gréco-romaine (avec l'édition et l'index commenté des Epitaphes par Louis Robert),* Paris 1964.

Fıratlı, N., "İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri", *TTK Belleten,* 1965, c. 29, sy. 114, s. 263-323.

Fıratlı, N., "New Discoveries Concerning the First Settlement of Ancient Istanbul-Byzantion", *Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archaeology,* ed. Ekrem Akurgal, Ankara 1978, c. 1, s. 265-574.

Gabrielsen, V. ve J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges,* Aarhus 2007.

Gabrielsen, V., "Trade and Tribute: Byzantion and the Black Sea Straits", *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, ed. V. Gabrielsen ve J. Lund, Aarhus, 2007, s. 287-324.

Georgacas, D.J., "The Names of Constantinople", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1947, sy. 78, s. 347-367.

Hanell, K., *Megarische Studien*, Lund 1934.

Harrison, R.M., *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, II c., Princeton 1986-92.

Isaac, B., *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986.

Karagöz, Ş., "İstanbul'un Hellenistik ve Roma Dönemlerine Ait Mezar Stellerine İlişkin Yeni Buluntular. Antik Byzantion Nekropol Buluntularında Yeni Belgeler", *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler,* Ankara 1994, s. 2699-2706.

Kretschmer, P., "Βυζαντιων", *Eis nemen Spyr. Lamprou*, Atina 1933, s. 217 vd.

Kretschmer, P. "Literaturberichte: Griechische (für das Jahr 1935)", *Glotta,* 1939, c. 27, s. 1-40.

Kretschmer, P., "Die Hypachaer", *Glotta,* 1933, c. 21, s. 213-257.

Kuban, D., "Bizantion", *DBİst.A,* II, 258-259.

Kuban, D., *İstanbul. Bir Kent Tarihi*, İstanbul 1996.

MacDonald, W.L., "Byzantion", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites,* ed. R. Stillwell, New Jersey 1976, s. 177-179.

Malkin, I. ve N. Schmueli, "Niçin Khalkedon (Kadıköy) Bizans'tan Önce Kuruldu?", çev. N. Narlı, *Toplumsal Tarih,* 1994, sy. 10, s. 14-20.

Meriçboyu, Y. A., "Tarih Öncesi Çağlardan Osmanlı Devrine Kadar İstanbul'un Tarihsel Gelişimi ve Bizans'ın Temel Yapıları", *İstanbul İçin Şehrengiz*, İstanbul 1991, s. 9-55.

Merle, H., *Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Verhältnisse des Ostens*, Kiel 1916.

Mørkholm, O., *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri*, çev. O. Tekin, İstanbul 2000.

Müller, C. (ed.), *Fragmenta Historicum Graecorum*, Paris 1885.

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.

Newskaja, W.P., *Byzans in der klassischen und hellenistischen Epoche*, Koehler/Amelang, Leipzig 1955.

Oberhummer, E. - J. Miller - W. Kubitschek, "Byzantion", *Real-Enzyklopädie d. Classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart 1899, III, 1116-1158.

Özbayoğlu, E., "Eyüp", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI: Tebliğler*, İstanbul 2003, s. 106-111.

Robert, L., "Dédicaces et reliefs votifs: 5. Stele de Byzance", *Hellenica,* 1955, c. 10, s. 17-24.

Robert, L., "Dédicaces et reliefs votifs: 6. Dédicaces aux divinités égyptiennes", *Hellenica,* 1955, c. 10, s. 24-28.

Robert, L., "Dédicaces et reliefs votifs: 9. Reliefs votifs de Derkoz", *Hellenica,* 1955, c. 10, s. 38-46.

Rostovtzeff, M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, III c., Oxford 1941.

Russu, I., "Intorno al nome di Bisanzio", *Atti del V congresso internazioale di studi bizantini: Roma, 20-26 settembre 1936*, Roma 1939.

Schönert-Geiss, E., *Die Münzprägung von Byzantion*, *Teil I: Autonome Zeit*, Berlin 1970; *a.e., Teil II: Kaiserzeit*, Amsterdam 1972.

Svoronos, I.N., *Eph. Arch.,* 1889, c. 3, s. 75 vd.

Tekin, O., "Byzantion'un Palamutları ve Altın Boynuz", *TT,* 1995, c. 23, sy. 135, s. 43-46.

Tekin, O., "Başlangıçtan Bizans İmparatorluğu'nun Sonuna Kadar Byzantion / Constantinopolis'te Sikke Basımı", *Dünya Kenti İstanbul,* ed. A. Batur, İstanbul 1996, s. 60-67.

Tekin, O., "Eskiçağ'da İstanbul: Byzantion", *Dünya Kenti İstanbul,* ed. A. Batur, İstanbul 1996, s. 102-107.

Tekin, O., *Eskiçağ'da İstanbul*, İstanbul 1996.

Tekin, O., "Altın Boynuz ve İstanbul'un Palamutları", *İstanbul,* 2000, sy. 32, s. 92-94.

Tekin, O., *Tarih Boyunca İstanbulda Sikke Darbı ve Sikkeler*, İstanbul 2013.

Tomaschek, W., *Die alten Thraker: Eine ethnologische Untersuchung,* II c., Vien 1893-94 (yeni baskı 1980).

Voutiras, E., "Grabstele eines paidagogos aus Byzans", *Epigraphica Anatolica,* 1998, sy. 30, s. 145-147.

BİZANS İSTANBUL'U: TOPOĞRAFYA VE YERLEŞİM*

PAUL MAGDALINO**
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN

İstanbul şehri özellikle XX. yüzyılın sonlarında hızla gelişmiş ve yaklaşık 70 km uzunluğunda bir eksen üzerinde 13.000.000'dan fazla insanın yaşadığı bir metropol hâline gelmiştir. Bununla beraber bu şehrin temelleri İmparator Konstantinos'un Eski Çağ'ın Byzantion şehrini büyüterek Konstantinopolis megalapolisine dönüştürdüğü 330 yılına kadar gitmektedir. Bu genişlemeyle bir yandan İstanbul'un çevresindeki yerleşim yerleri müstakil şehir özelliğini kaybederken, diğer yandan kıyılar boyunca ve adalar üzerindeki ikamete uygun tarım arazileri, şehirli seçkinler için sayfiye ve yerleşim yerleri hâline gelmiştir. Böylece bu zamana kadar tarihî yarımadanın ucuyla sınırlı kalmış olan nüve hâlindeki şehir, günden güne daha da fazla sınırlarının dışına taşarak eski dünyadaki en büyük şehirlerden biri olmaya doğru gitmektedir.

KONSTANTİNOS'UN ŞEHRİ

Modeller

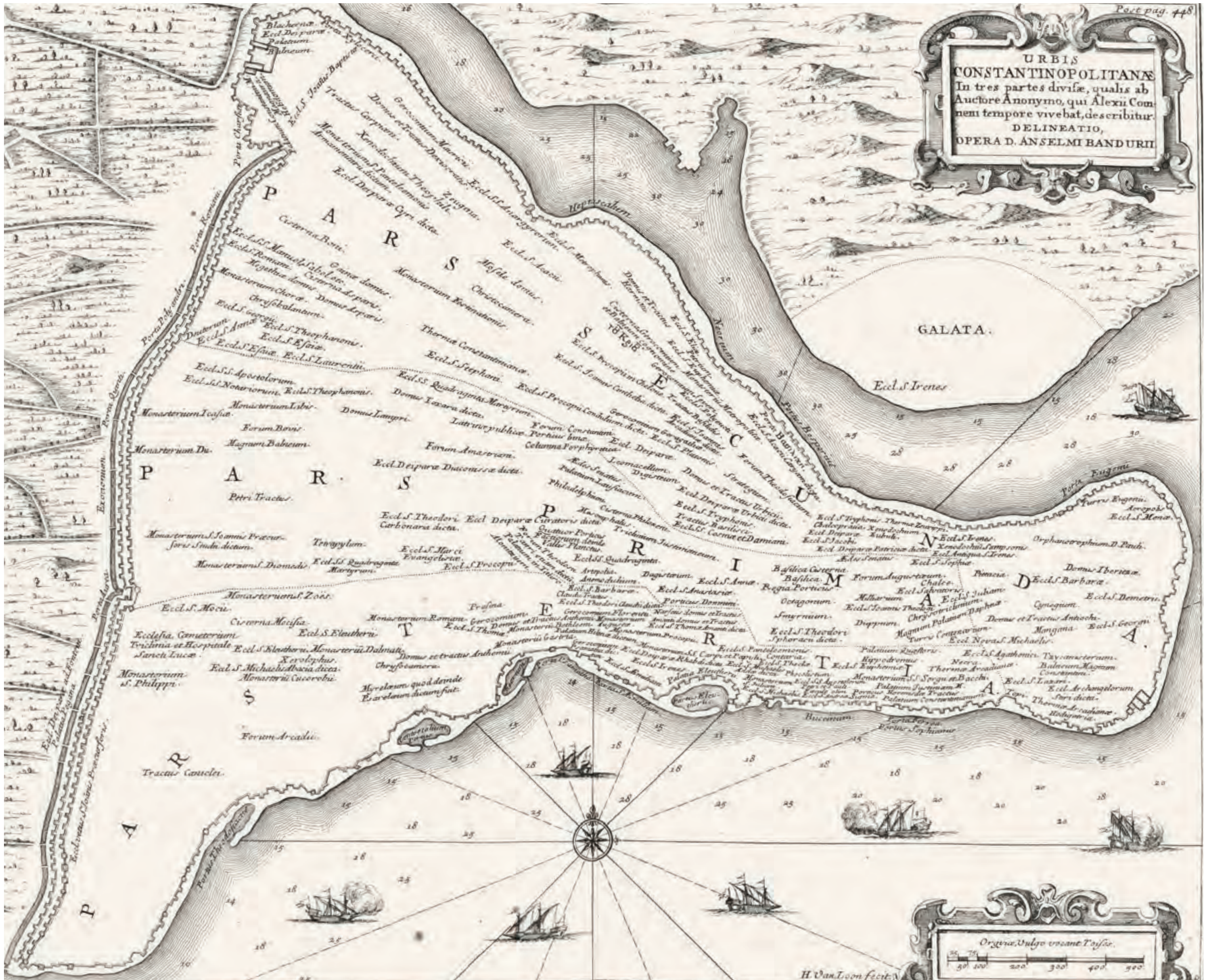
Konstantinos şehrinden günümüze hiçbir şey kalmamıştır ve şehrin kuruluşuna dair neredeyse bütün rivayet ve tasvirler bir yüzyıl sonrasına tarihlenmektedir. Bunlardan X. yüzyılın sonlarına ait olan *Patria*, en tafsilatlısı olmakla beraber, aynı zamanda en problemli olanıdır.[1] Bu nedenle Konstantinos'un inşa ettiği şehir hakkında tam ve doğru bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Konstantinos'un şehri Roma'yı örnek alarak kurduğunu var saymak akla yakın görünmektedir. Bu, hem şehri kurarken büyük kurmasından ve hem de kendine ait senatosuyla 381 yılından itibaren "Yeni Roma" adıyla süratli bir gelişme gösterip ikinci bir imparatorluk başşehrine dönüştürmesinden anlaşılmaktadır. Bir başka yönden bakılırsa Konstantinos, imparatorluğun *tetrarhi* (dört başlı yeni imparatorluk sistemi) düzeninin içinde doğup büyüdü ve iktidara geldi. Bu düzende hükûmet, yönetimin büyük bölümünü Roma'dan alıp Trier, Milan, Selânik (Thessalonica) ve İzmit'e (Nikomedia) devretmişti. Bu şehirlerin hepsi imparatorluk ikametgâhlarıydı ve Konstantinos bunların hepsinde oturduğundan herhangi birisi ona ilham kaynağı olmuş olabilir. Bunların içinde en kuvvetli ihtimal ise İzmit'tir. Çünkü hem dört başlı yönetimi kuran ve yöneten Diocletianus'un başkentiydi hem de Konstantinopolis'in inşası sırasında Konstantinos, burada ikamet etmekteydi. Yeni şehrin en kayda değer özelliklerinden biri Roma'nın kendisinin değil ama Doğu Akdeniz havzasındaki Roma şehirlerinin ayırt edici özelliği olan *embolos* adı verilen sıra sütunlar veya sundurmalarla kaplı caddeleridir.[2]

* Bizans Konstantinopolis'inin şehir gelişimi, topoğrafyası, mekânları ve abideleri üzerine mevcut literatür çok geniştir. Aşağıda başka türlü bahsi geçmeyen mekân ve mahallerle ilgili olarak bkz. R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964; F. A. Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike, Untersuchungen zur Ausstättung des Öffentliches Raums in den Spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos,* Mainz 1996; C. Mango, *Le Développement Urbain de Constantinople (IVe-VIIe Siécles)*, Paris 2004; S. Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople,* Cambridge 2004; J. Freely, A. S. Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul,* Cambridge 2004; P. Magdalino, *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople,* Aldershot 2007.

** Koç Üniversitesi

1 Th. Preger (ed.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1901-1907, c. 2, s. 135-150.

2 M. Mango, "The Porticoed Street at Constantinople", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden 2001, s. 29-51.

1- XI. yüzyılda Konstantinopolis (Coignard)

Yeni Şehrin Genişlemesi

Konstantinos kurduğu şehri, yarımadayı bir kıyıdan diğerine kesen ve eski Byzantion duvarlarının yaklaşık 2,5 km batısında yer alan bir surla çevreledi. Günümüzde Konstantinos'un surlarından geriye hiçbir iz kalmamıştır ve bu surların yazılı kaynaklarda belirtildiği hâliyle nereden geçtiği, özellikle kuzey kısımları çok tartışmalıdır.[3] Bununla beraber şimdi Fatih Camii ve Yenikapı'daki Metro-Marmaray tesisleri ile çizilen sahaların, bu yeni sur hattının içinde kaldığı ve bu durumda sur içinde kalan şehir alanının üç katına çıktığı anlaşılmaktadır. Bu mekân genişlemesinde iki ana planın gözetildiği söylenebilir. Bunlardan ilki Byzantion'un güney yarısında Roma dönemi mahallelerinin yer aldığı kısmın yeniden ele alınıp geliştirilmesi; diğeri de yarımadayı Trakya'daki hinterlanda bağlayan ulaşım hatlarında yeni noktalar ve rotaların oluşturulmasıydı.

Byzantion'un Gelişimi

Bu dönemde uygulanan planın şekli kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu planın ana omurgasını bugünkü

3 N. Asutay-Effenberger, A. Effenberger, "Eski İmaret Camii, Bonoszisterne und Konstantinsmauer", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* 2008, c. 58, s. 13-44; N. Asutay-Effenberger, A. Effenberger, "Zum Verlauf der Konstantinsmauer zwischen Marmarameer und Bonoszisterne und zu den Toren und Straßen", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* 2009, c. 59, s. 1-35.

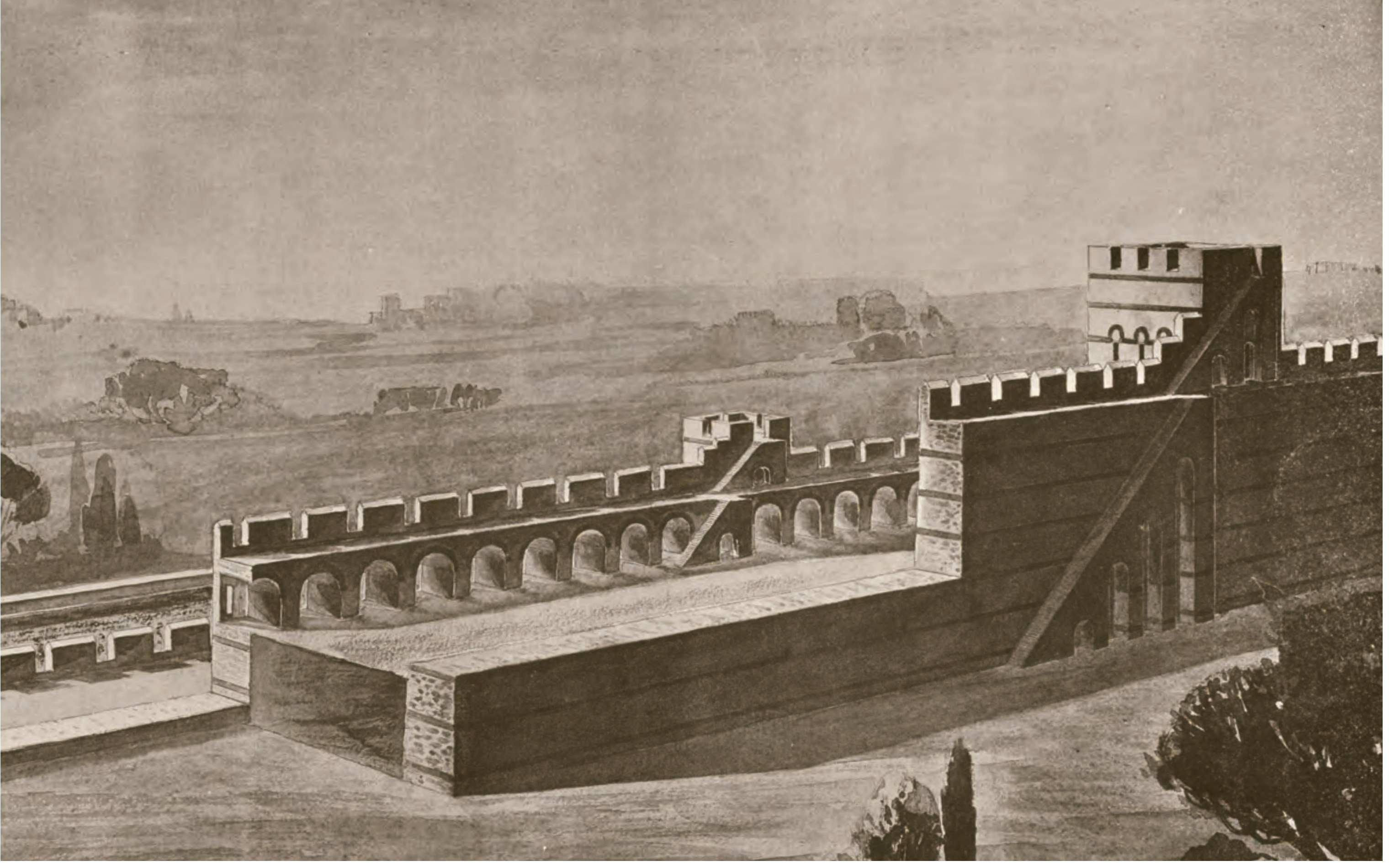

2- Bosporus ve yakın çevresinin topoğrafyası (Coignard)

Sultanahmet bölgesindeki muazzam meydan ve bir saray külliyesi oluşturuyordu ve bu alan, tarihî yarımada içerisinde yer alan yedi tepeden birinci ve ikinci tepelerin arasındaki düz alanı ve buradan güneydoğu yönünde Marmara Denizi'ne doğru eğimli olan sırtları kapsıyordu.[4]

Bu bina topuluğu önceki tetrarhi şehirlerinde gelişmiş planı model olarak alıyordu. Ancak hem burada hem de o başkentlerde örnek alınan model, yine Roma idi. İmparatorun ikametgâhı (ilk palatium) Palatinus Tepesi'ndeydi ve Circus Maximus adlı hipodroma bitişikti. Bu yapı imparatorun, tebaasının huzurunda oyunları seyrettiği locaya doğrudan erişmesine imkân tanıyordu. Alanı yakın zamanlardaki Atmeydanı ile belirlenmiş olan Konstantinopolis'teki Hipodrom ise Roma Meydanı'ndan biraz daha küçüktü, kalıntıları Sultanahmet Camii'nin altında gömülü olan Konstantinos'un sarayı ise zaman içerisinde Marmara Denizi'ne kadar uzandı ve Palatinus Tepesi'nden çok daha geniş bir alanı kapladı. Kuzeye doğru saray ve Hipodrom yapıları Helen ve Roma Byzantion'unun yukarı şehir merkeziyle birleşti. Burada Zeuksippos Hamamı ve dört tarafı revakla çevrili bir forum/agora bulunuyordu. Konstantinos, bunların ikisini

4 Saray için bkz. J. Baw rdill, "Visualizing the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople", *Byzas,* 2006, c. 5, s. 5-45; A. Berger, "The Byzantine Court as a Physical Space", *The Byzantine Court: Source of Power and Culture,* ed. A. Ödekan, N. Necipoğlu ve E. Akyürek, Istanbul 2013, s. 3-12. Atmeydanı için bkz. B. Pitarakis (ed.), *Hippodrome/Atmeydanı: A Stage for Istanbul's History*, II c., Istanbul 2010.

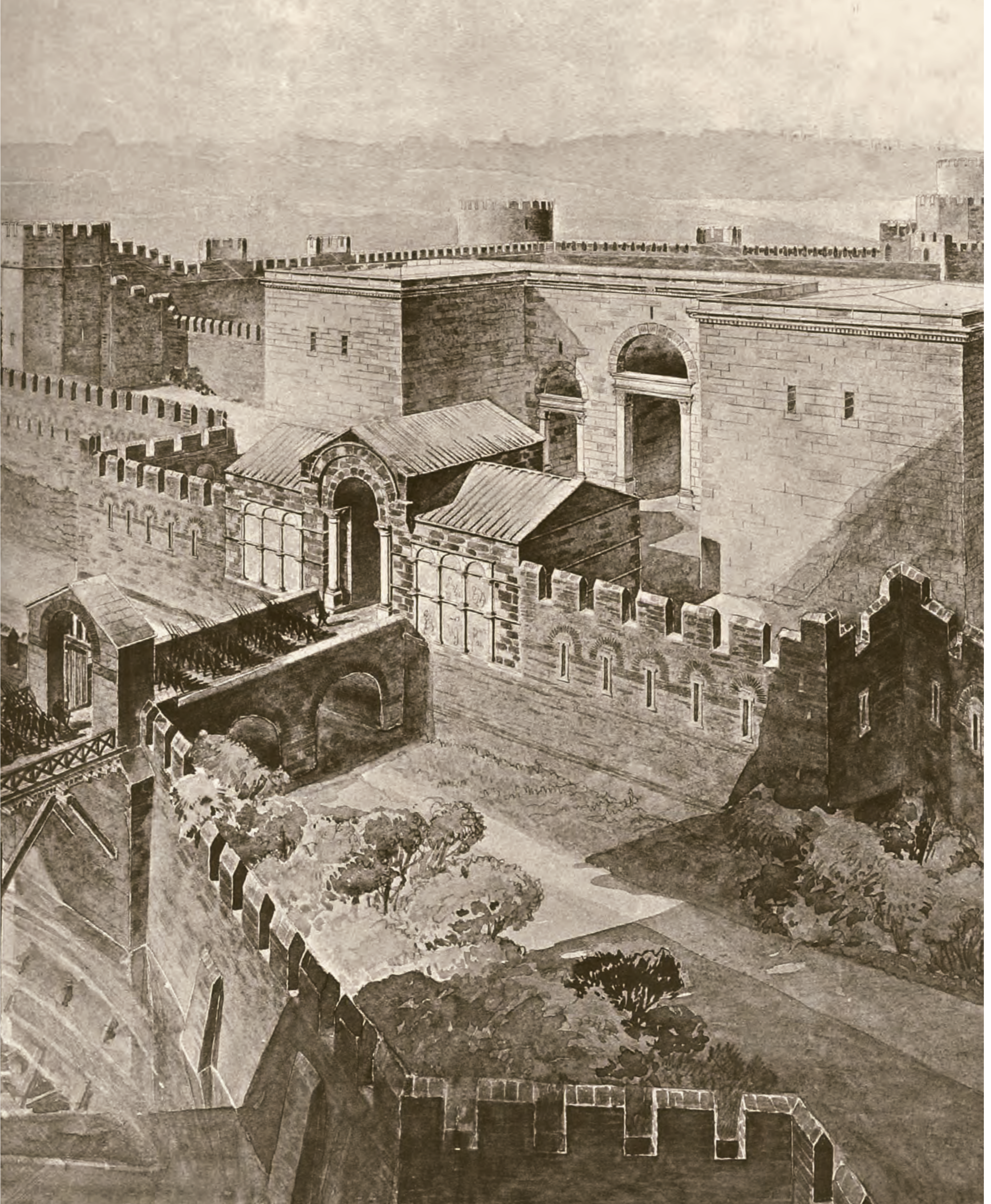

3- Konstantinopolis surları (Gurlitt)

de yeniledi ve iki yeni anıt ekledi: Augusteion denilen yeni bir revaklı meydan ve Milyon denilen üzeri kubbeli, dört ayaklı bir anıtsal kapı (*tetrapylon*). Milyon, bütün bu üç binaya giden yolların başıyla Hipodrom'un asıl giriş kapısının arasındaydı. Bu hâliyle Roma'daki Altın Miltaşı'na denk bir konumdaydı ve şehirden uzak yerlerin mesafeleri buradan itibaren ölçülürdü. Bu mesafeler şehir haritası üzerinde, Milyon'dan iki (*deuteron*), üç (*triton*) ve yedi (*hebdomon*) mil uzaklıkta bulunan yer isimleri üzerinde izlerini bırakmışlardır. Konstantinos, aşağı agoraya bazı zafer anıtları (*strategion*) ilave etmek dışında, Milyon etrafında kümelenmiş abide eserler topluluğunun kuzeyinde, eski Byzantion'dan kalma tarihî çevre üzerinde önemli değişiklikler yapmamış görünür. Tapınakların, tiyatroların ve bir stadyumun bulunduğu eski yukarı şehre (*akropolis*) de dokunmamış, ancak tapınakların bulunduğu alanın güneyine Aya İrini Kilisesi'ni yaptırmıştır.

Yeni Bir Şehir Alanının Gelişmesi

Konstantinos'un inşa programının geri kalanı batıya doğru, şimdi yeni şehrin ana caddesi (Mese) hâline gelmiş olan alay yolu boyunca gelişti. Mese'nin Milyon ile eski kara surları arasında kalan bölümü, her iki yandan sıra sütunlarla kaplanmıştı. Konstantinos, muhtemelen bir zafer takı olarak muhafaza ettiği eski kapının dışına sütunlu ve dairevi bir forum yaptırdı. Bunun kuzey tarafında bir senato binası ve ortasında, üstüne güneşi ve/veya Konstantinos'un kendisini temsil eden devasa bir çıplak heykelin yerleştirildiği somaki uzun bir sütun vardı. Heykel, 1106'da bir fırtınayla yıkıldı ve yerine bir haç yerleştirildi. Somaki sütun, Çemberlitaş olarak günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir. Ana cadde, Konstantinos Forumu'nun batısında kara surlarındaki bir kapıya kadar devam ediyordu. Bu kapı zamanla Altınkapı diye bilinen törensel bir kapı hâline geldi ve forumla arasındaki güzergâh, her biri etkileyici heykel sanatı örnekleri ve mimari abidelerle belirlenmiş bir dizi boğum noktasıyla bölündü. Bu gelişmelerin hiçbiri açıktan açığa Konstantinos'a mal edilmez. Bunun tek istisnası ve belli bir kesinlikle onun hanesine yazılabilecek tek gelişme Capitolium'un inşasıdır. Capitolium, Mese'nin kuzeybatıdan bir başka caddeyle birleştiği noktada bir meclis binası ve heykellerden oluşan büyük bir abidevi komplekstir. Buranın biraz doğusunda Tetrapylon (Dörtkapı) adıyla bilinen, bronz bir abidenin, Milyon'a

4- Yedikule surları (Gurlitt)

olan mimari benzerliği ve Konstantinos Forumu'nun bu ikisi arasında bir orta noktada olması sebebiyle, Konstantinos döneminden kalma olduğu ileri sürülebilir. Cyril Mango, bu Bronzkapı'nın diğer Roma şehirlerine analoji kurarak *Cardo* ve *Decumanus* caddelerinin kesiştiği merkezî kavşak noktası olması gerektiği hususunda ortaya şaşırtıcı ve etkileyici bir düşünce atmıştır.[5] Bu Tetrapylon'dan kuzeye uzanıp Haliç'e doğru giden ve sıra sütunlarından dolayı Domninos veya Maurianos Embelosu ya da Uzun Embelos adı verilen bir ana cadde bulunmaktaydı. Buna mukabil güneye, Marmara Denizi'ne doğru giden bir cadde hiçbir yerde tespit edilememiştir. Ayrıca böyle bir ana caddenin ve kavşağın şehir kimliğinin odak noktası olarak, Konstantinos Forumu'nun merkezîliğini de bozacağı açıktır. Bronz Tetrapylon'un bir dört yol ağzını mı yoksa T kavşağını mı oluşturduğu hususundaki belirsizlik Konstantinopolis'in Mese'den başlayarak, ilk cadde/sokak planı hakkındaki bilgisizliğimizin derinliğini gösterir.[6] Yarımadanın burnunda kadim Byzantion'dan günümüze kalan yapıların doğrultusunda Akropolis yükseltisinin etkisi açıkça anlaşılmaktadır ve bugün de Hipodrom'un kuzeydoğu güneybatı hizasında, Büyük Saray, Ayasofya, Aya İrini, Topkapı Sarayı ve Bazilika Sarnıcı (Yerebatan Sarnıcı) binalarıyla da bu aşikârdır. Ayrıca V. yüzyıldan kalma *Notitia*'da anlatıldığına göre[7] ve Uzun Embolos'tan da anlaşılacağı üzere Mese'nin kuzeyinden Konstantinos Forumu'nun batısına uzanan yolların veya sokakların, ana caddeye dikey olması gerekmektedir. Ne var ki Mese'nin güneyinin mevkisi ve vaziyetiyle ilgili hiçbir belge mevcut değildir, keza her ne kadar varlığından kuşku duyulmasa da ana caddeye muvazi giden yolların mevcudiyeti için de durum bu merkezdedir. Akropolis alanının birbiriyle ızgara biçiminde kesişen "eğimli" caddeler sistemi ile Konstantinos'un yeni şehrinin çaprazvari caddelerinin "muntazam" kuzey-güney hizası arasındaki bitişme noktası meselesi de aynı derecede sorunludur. Geçiş yeri, eski Byzantion şehir suru hattında mı yoksa daha doğuda Milyon'da mı idi? Milyon ile Strategion'u, şehrin aşağı agorasını birbirine bağlayan bir ana caddenin olduğunu biliyoruz. Acaba bu, Mese'nin başlangıç noktasına dik açı mı oluşturuyordu, yoksa Akropolis'in caddeleriyle aynı hizada olan Bazilika, yukarı agora doğrultusunu mu takip ediyordu? Genel olarak Konstantinopolis'in cadde/sokak planı sadece şehrin gelişiminin farklı aşamaları yahut merhaleleri sebebiyle değil, aynı zamanda çıkıntı/yükselti ve sahil şeridi karmaşıklığı sebebiyle de basit bir yapı arz ediyor olamazdı. En az üç farklı yöne uzanan kıyılara ve yarımadanın sırtını oluşturan ama tam düz bir çizgi oluşturmayan tepeleri birbirine bağlayan en kısa ve yatay yoldan oluşan çatal, ana caddeye bağlı olma zorunluluğu yüzünden tek ve basit bir cadde düzenine sahip olamazdı. Bu omurga, yarımadanın sırtını oluşturan tepe doruklarının düzensiz hattı arasında en doğru ve düz istikameti oluşturuyordu. IV. yüzyılın başlarında tarihî yarımadanın sahil hattının günümüzde olduğundan çok daha fazla girintili çıkıntılı ve mevcut kıyı şeridinin bilhassa Likos Deresi ağzında (Yenikapı mıntıkası) denizden toprak kazanımının bir sonucu olduğuna dikkati çekmeliyiz.[8] Sahil hattı ile merkezî omurganın, birbiri üzerine binen önemi, X. yüzyıl sonunda *Patria* yazarı için aşikârdı. O, Konstantinos'un sokak/cadde sistemini saraydan çıkıp kara surlarına kadar uzanan dört uzun sütunlu yol şeklinde tasvir eder; bunlardan ikisi kıyı boyunca birbirine zıt doğrultularda ilerlerken, diğer ikisi Mese ile aynı hizadadır.[9] Bu taslak veya tasarı, bütünüyle yazarın hayal gücüne aittir, fakat yine de görünür gerçeklikte bir temeli olmalıdır ve Konstantinos'un hesaba katmak zorunda olduğu topoğrafya açısından yeterince anlamlıdır.

Yerleşim ve Din

Konstantinos, yeni şehrine göçü teşvik etti, fakat kaynaklar yeni iskânların nereye yapıldığına dair herhangi bir ipucu sunmazlar; hatta *Patria*'ya göre, Roma'daki konaklarının tıpatıp aynısını inşa ettirmiş olan on iki Roma senatörünün özel durumlarında bile bu böyledir.[10] Bununla beraber dinî binaların mevkisi hakkında daha fazla malumata sahibiz. Yegâne çağdaş görgü tanığı, Konstantinos'un Hristiyan siyasi müşaviri Eusebius, onun Konstantinopolis'e birçok kilise kazandırdığını söyler[11] ama bunlardan sadece üçü kuşkuya yer vermeyecek şekilde Konstantinos'a atfedilebilir. Yeni

5 Mango, *Le Développement*, s. 30-31.

6 Bir yeniden inşa yolundaki en eksiksiz teşebbüs A. Berger'e aittir: "Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel", *Istanbuler Mitteilungen,* 1997, sy. 47, s. 349-414; A. Berger, "Streets and Public Spaces in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers,* 2000, c. 54, s. 161-172.

7 J. Matthews, *The Notitia Urbis Constantinopolitanae*, *Two Romes* içinde, ed. L. Grig ve G. Kelly, Oxford 2012, s. 81-115 ve alta bakınız.

8 C. Mango, "The Shoreline of Constantinople in the Fourth Century", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden 2001, s. 17-28. Mango'nun yazılı kaynaklara dayanan bu varsayımı Yenikapı kazılarıyla teyit edilmiştir.

9 Preger (ed.), *Scriptores*, c. 2, s. 148-149.

10 Preger (ed.), *Scriptores*, s. 146-148.

11 Eusebius, *Life of Constantine*, çev. A. Cameron ve S. Hall, Oxford 1999, s. 140 (III.48).

5- Theodosios Forumu'ndan günümüze ulaşan parçalar (Beyazıt)

kara surunun hemen dışında bulunan mahallî bir "martir" (din şehidi) hatırasına, Aziz Mokios Kilisesi, Haliç'e yakın suriçinde yer alan bir başka mahallî martir anısına, Aziz Akakios Kilisesi ve Konstantinopolis'in ilk katedrali Aya İrini Kilisesi ki günümüze çok daha sonra, yeniden inşa edilmiş hâliyle ulaşmıştır. Bu kilisenin kutsal huzura/barışa adanması, benzer şekilde Tanrı'nın ayinlerde sahip olduğu duyurulan başka soyut niteliklerine adanmış, diğer iki kilisenin de aynı zaman dilimi içinde düşünülmüş olduğunu akla getirir: Bunlar, Ayasofya (Kutsal Bigelik, Hagia Sophia) ve Sirkeci havalisinde Haliç'e yakın bir yerde bulunduğu anlaşılan, hakkında çok daha az bilgi bulunan Kutsal Kudret'tir (Hagia Dinamis). Konstantinos, yeri Fatih Camii ile belli olan Kutsal Havariler Külliyesi'nin açılış merasimini yapmıştır. Fakat bizzat Eusebius, bunun ilk başta bir kilise değil de daha çok bir mozole olarak kullanılmak için inşa edildiğini doğrulamaktadır.[12] Öte yandan Eusebius ve diğer Hristiyan kaynaklar, Konstantinos'un akropoliste daha önceki kavimlere ait eski tapınakları kapatmadığını ve hatta Capitolium'da ve Bazilika avlusunun merdivenlerinin yanı başında yenilerini yaptırmış olabileceğini büyük ölçüde görmezden gelmektedirler.[13]

KONSTANTİNOS'TAN SONRA: ŞEHRİN ALTYAPISININ GELİŞİMİ

Muhtemeldir ki 11 Mayıs 330'da resmî açılış merasimi yapıldığı dönemde Konstantinopolis, hâlâ inşa hâlinde idi ve Konstantinos'un şehir için tasarı hâlindeki düşüncelerinin ölüm tarihi olan 337'de tam olarak gerçekleşmiş olması pek de mümkün görünmemektedir. Sonraki elli yıl zarfında imar alanının gelişmesi, onun çizdiği taslağa yeni yerleşim alanlarının eklenmesi ve içindeki boşlukların doldurulması süreci olarak

12 Eusebius, *Life of Constantine*, s. 176-177 (58-60).

13 Mango, *Le Développement*, s. 30, 33-35; Zosimus, *New History*, çev. R. T. Ridley, Canberra 1982, s. 38 (II.33).

görülebilir. Halefleri hükümranlık dönemlerinde; yeni hamamların, bir veya iki yeni kilisenin inşa edildiğini, içtimai tabakalaşmanın her seviyesinde yeni iskân alanlarının açıldığını gördü. İmparatorluk sarayı ile Hebdomon'un (Bakırköy) önemli kenar mahallesi muhtemelen bu dönemde kuruldu. Ne var ki yazılı kaynaklarda kaydedilmiş en kayda değer eklentiler, şehrin altyapısına yapılmış ilavelerdir.

II. Konstantinos (337-361) ve Valens (364-378) Haliç'teki ticari limana hububat ambarları ilave ettirdi. Iulianos (361-363) Marmara Denizi'nde bugünkü Kumkapı mevkiinde büyük bir liman inşasına başladı. Valens, şehrin su ihtiyacını Belgrat Ormanlarından karşılamak için muhtemelen Konstantinos zamanında başlayan ve Hadrianus dönemine kadar giden, ilk uzun mesafe su kemeri sistemini inşa ettirdi. Osmanlı döneminde Bozdoğan Kemeri diye anılacak olan şehir içindeki su kemeri köprüsü de dâhil sisteminin büyük bölümü günümüze intikal etmiştir.[14]

Theodosios'un Şehri

Şehir altyapısının bu şekilde genişlemesi açıkça kent nüfusunun artışına işaret etmektedir. Ama bu büyümenin ne dereceya kadar öngörüldüğü ve ne kadar tecrübe edildiği bilinememekte ancak tahmin edilebilmektedir. Asıl demografik genişlemenin henüz gelmekte olduğu sonradan belli oldu. Theodosios Hanedanı'nın üç kuşağı boyunca (379-450) imparatorlar, şehre tam anlamıyla yerleştiler ve onu Doğu Roma'nın tek ve sabit başkenti hâline getirdiler. Bu dönemde devlet memurları, askerler ve keşişler dâhil her türlü kısmet arayıcı için Konstantinopolis daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar bir çekim merkezi hâline geldi. Bunun sonucunda gelişen hususi yerleşim alanlarına, kamu kesiminin ve imparatorluk sülalesinin öncülüğünde gelişen iskân alanları eşlik etti ve neticede bu, Konstantinos'un şehrini Theodosiosların yeniden inşası anlamına geldi.[15] Bu yeniden inşa süreci, Byzantion akropolisi üzerindeki putpereset tapınakların yeni dinin mabetleri hâline getirilmesi veya yıkılıp kaldırılmasını, Strategion ve Hipodrom'un tezyinatını, Mese üzerinde iki büyük imparatorluk forumunun inşasını ve su ihtiyacının karşılanması, savunma ve liman kapasitesinin artırılmasıyla ilgili altyapı unsurlarına muazzam eklentileri içine alır. I. Theodosios'un (379-395) Hipodrom'a diktirdiği obelisk hâlâ durmaktadır. Ayrıca onun ve oğlu Arkadios'un (395-408) forumlarının yerlerini, Beyazıt Meydanı'nın güneybatı köşesindeki ve Cerrahpaşa Caddesi'nin yanındaki zafer anıtlarının parça parça kalıntıları işaret etmektedir. Bununla beraber, altyapı projeleri çok daha etkileyici kalıntılar bırakmıştır: Yenikapı kazılarında ortaya çıkmış olan Theodosios Limanı'nın duvarları ve rıhtımı, Trakya kırsalındaki ikinci kemerli suyolu sistemine ait yapılar, Edirnekapı ve Sultan Selim Camii yakınlarındaki büyük, açık hava su sarnıçları ve hepsinden önemlisi II. Theodosios (408-450) zamanında inşa edilmiş olan yeni çifte kara surları, suriçi şehir alanını ikiye katlamıştır.[16]

Theodosios döneminde aynı zamanda asilzadeler zümresinin saraylarının, kiliselerin (Ayasofya'nın yeniden inşası dâhil) ve hamam külliyelerinin ilavesi de yapıldı; ikisi Hipodrom'un kuzeyinde ve diğerleri Bodrum Camii'nin yakınında olmak üzere Theodosios saraylarının kalıntıları, yapılan kazılarda ortaya çıktı. Aynı zamanda Konstantinos surlarının dışında, yarı kırsal alanlarda manastırlar da görülmeye başlandı.

II. Theodosios'un *Notitia*'sında Konstantinopolis'in Topoğrafyası

II. Theodosios'un sarayındaki bir devlet görevlisi, Konstantinopolis'in teferruatlı bir tasvirini, *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'yi kaleme aldı.[17] Bu, şehrin kuruluşundan bir asır sonra Konstantinopol'ün şehircilik cihetinde gelişim durumunu gösteren, bir başka eşi olmayan bir harita oluşturulması için bilgi sıralayan bir kaynaktı ve belki de tasavvur hâlinde olan bir yüzüncü yıl kutlaması için sipariş edilmiş bir eserdi. *Notitia*, şehri tam da Roma'yı taklit eder şekilde on dört bölgeye ayırmaktadır. Bu taklit daha sonra çıkarılmış Konstantinopolis'in tıpkı Roma gibi, yedi tepeli (Heptalofos) olduğu benzetmesi gibi tamamen zorlamaydı. Aslında bu "yedi tepe" fikri kıyamete dair tasvirlerde yer alan bir motifin Konstantinopolis'e taşınmasıyla ilgiliydi ve *Notitia*'daki on dört bölgenin kuruluşu gibi sur dâhilindeki şehrin, gerçek topoğrafyasıyla ilişkisi hemen hemen yoktu.[18] Bu bölgelerden sadece on iki tanesi Konstantinos surlarının içinde yer alıyordu. Haliç'in

14 J. Crow, J. Bardill, R. Bayliss, *The Water Supply of Constantinople,* London 2008.

15 B. Croke, "Reinventing Constantinople: Theodosius I's Imprint on the Imperial City", *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284-450 CE,* ed. S. McGill, C. Sogno ve E. Watts, Cambridge 2010, s. 241-264.

16 N. Asutay-Effenberger, Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul, Berlin 2007.

17 Bkz. Matthews, *Notitia*.

18 W. Brandes, "Sieben Hügel: Die Imaginäre Topographie Konstantinopels zwischen Apokalyptischem Denken und Moderner Wissenschaft", *Rechtsgeschichte*, 2003, c. 2, s. 58-71.

6- Theodosios Forumu kalıntıları (Beyazıt)

7- Çemberlitaş

karşısındaki daha sonra Galata ve Pera diye adlandırılan Sykai bölgesi, on üçüncü bölgeydi. On dördüncü bölgenin mantıken Konstantinos surları ile hükümran İmparator II. Theodosios tarafından yeni inşa ettirilmiş sur arasında kalan mekân olması gerekirken, metinde verilen tasvir bu bölgeye uymamaktadır. Hatta eserin sunumunda imparator, şehrin ikinci kurucusu olarak anılmasına rağmen garip bir eksiklik olarak bu duvarı inşa ettirdiğine dair en küçük bir ifade de yoktur. Bu durumda Konstantinos ve Theodosios surları arasındaki mekânın *Notitia*'da tasvir edilmediği ve on dördüncü bölgenin yerinin tespit edilmeksizin kaldığı sonucuna varmak gerekir; bununla beraber bölgenin hayli uzak, dış mahallesinde akla yakın bir namzet ileri sürülmüştür. [19]

Notitia, şehrin on dört bölgesini tek tek ele alır. Biraz topoğrafyayı, sonra binaları ve şehir yöneticisi *praefectus* tarafından her mahalleye verilmiş güvenlik birimlerini ele alır. Her bölge için öncelikle başka bölgelerde yer almayan, bu bölgeye özgü binalar, adlarıyla verilir. Her bir bölgenin mamur muhiti önce emsalsiz ve meşhur binalar -abideler, saraylar, kiliseler, pazarlar, hamamlar vb.- sıralanarak ve ardından umumi birimlerin -meskenler, küçük hamamlar, gıda tevzi merkezleri, tahıl ambarları ve sundurma veya revaklar- sayıları verilerek tasvirine geçilir. Belgenin sonunda bütün bina ve görevlilerin nihai sayısı verilir.Suriçindeki on iki bölge kıyı, Konstantin surları ve bir ölçüde Mese güzergâhından zorunlu olarak kaynaklanan aşikâr sınırların haricinde düzenli veya tutarlı bir plan sergilemez. Kuzey ve doğudaki bölgelerin (I.'den VII.'ye kadar olan bölgeler) planları, mevcut cadde planıyla sınırlanmıştır. Güney ve batıya doğru cadde planı da belirsizleştiği için VIII. ve XII. bölgelerin sınırları tartışmalıdır. Bu bölgeler hakkındaki modern çalışmalar birbirinden çok farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Hepsinde bulunan ortak görüş; Konstantinos Suru'na yaslanan X., XI. ve XII. bölgelerin diğer dokuz bölgenin kapladığı alanlardan daha geniş olduğudur. Bu eşitsizliğin nedenleri açık değildir. Mese'nin orta kısmının kuzeyiyle güneyi arasındaki uyumsuzluk da açıklanmaya muhtaçtır. Kuzeyde V., VI., VII. ve X. bölgeler arasındaki sınırlar, Mese'ye dik uzanırken, güneyde VIII. ve IX. bölgeler arasındaki sınır, Mese'ye paralel uzanmaktadır. Bu anormalliğin sebebi olarak Mese'nin kuzeyi ve güneyi arasındaki imar esnasında oluşan farklılığı göstermek mümkün olabilir. Önce kuzeydeki bölgeler Haliç kıyısından itibaren imar edilmiş ve ardından güneydeki

19 C. Mango, "Le Mystère de la XIVe Région de Constantinople", *Travaux et Mémoires*, 2002, c. 14, s. 449-455.

bölgeler önce Mese boyunca sonra daha güneyde -herhâlde önce VIII. sonra IX. bölgeler hâlinde- inşa edildiler. Bu varsayımı şu üç husus desteklemektedir: Öncelikle Marmara Denizi'ndeki limanlar Konstantinos'un şehir planına sonradan yapılmış bir ilaveydi. İkinci olarak IX. bölgedeki kiliselerden biri Kainopolis (yeni şehir) adıyla anılıyordu. Üçüncü olarak; Mese'nin kuzeyindeki bölgelerin önce gelişimi her iki taraftaki nispi iskân yoğunluğuna bakılarak teyit edilirdi. VI ve VII. bölgelerde toplam olarak, 484+711=1.195 tipik veya normal "mesken" (*domus*) vardır; hâlbuki VIII ve IX. bölgelerdeki toplam mesken sayısı 108+116=224'ten ibarettir. Eğer mukayese on iki bölgenin tümüne teşmil edilirse, ortaya çıkan zıtlık da daha az çarpıcı değildir. Haliç kıyısındaki beş bölge (IV, V, VI, VII, X) ile ilave olarak, suriçindeki XI. bölge üzerindeki toplam mesken adedi 375+184+484+711+636+503=2.895' tir. Buna karşılık Boğaz ve Marmara Denizi kıyısındakiler ve ilave olarak içerideki VIII. bölgedeki meskenler toplandığında bu miktar; 98+108+94+116+363+108=887'yi bulmaktadır. Uzmanlar *Notitia*'nın mesken (*domus*) tabiri ile kastettiği şey hakkında bir fikir birliğine varabilmiş değiller ama içinde tek bir ailenin barındığı dairelerden fazlasının kastedildiği üzerinde bir tartışma yoktur. Bizans döneminde Konstantinopolis şehrinde beş katı bulan binaların mesken olarak kullanıldığı bilinmektedir.[20]

Fırınların ve *gradus* adı verilen ekmek dağıtım yerlerinin adedi genellikle her bir bölgedeki meskenlerin sayısı ile tutarlıdır. Ancak mahalle hamamlarının (ılıca) sayısında aynı tutarlılık söz konusu değildir. Bunlar VII. bölge gibi yoğun yerleşimin olduğu bir bölgede her 63 ev için 1 hamam oranındayken, VIII. bölgede 1'e 18 oranındadırlar. Anıtsal hamam külliyesinin bulunduğu IX. bölgede bu oran 1'e 8 olur.[21] Bu, dolaylı olarak "yeni şehir" sakinlerinin toplumsal bakımdan daha üstün bir konumda olduklarını göstermektedir. Mahalleler arasındaki toplumsal farklılık, hüküm süren hanedanın prenseslerinin konutlarının belirli muhitlerde yoğunlaşmasıyla da fark edilir: I. ve III. bölgelerde Büyük Saray'ın yakınları ile X. ve XI. bölgelerdeki Kutsal Havariler Kilisesi etrafındaki tepelik bölgede yoğunlaşmışlardır.[22] Bunun dışında

8- Bütün mesafelerin başlangıç noktası kabul edilen Milion Taşı

şehir mekânındaki farklılaşma esas itibarıyla kamu binalarının yayılımında da belirgindir. Strategion bir tarafa bırakılacak olursa, halk meydanları ve anıtlar IV. bölgede yer alan Milyon civarındaki yüksek yoğunlaşmadan başlayarak, Mese güzergâhını takip eder. Hipodrom dışındaki eğlence yerlerinin hepsi şehrin en doğusunda eski akropolisin yamaçlarında toplanmışlardır ve muhtemelen Konstantinos döneminden önceki bir zamandan kalmadırlar. Tahıl ambarları ve toptan satış yerleri Haliç üzerindeki liman ve iskeleler civarında toplanmıştı. Çıkarılan listede toplam dört adet gıda pazarına (*macella*) yer verilir. Bunların iki tanesi Haliç yakınındaki liman ve ticari alanda bulunurken diğer ikisi de VIII. bölgede büyük imparatorluk forumlarının arasında Mese'nin güneyinde yer alır. Bunların yerleri şehrin en yoğun nüfuslu bölgesinin kuzeydoğu ve güneybatı köşeleri arasında gayet makul bir şekilde

20 P. Gautier, "La curieuse ascendance de Jean Tzetzès", *REB*, 1970, c. 28, s. 210-211.

21 Bizans döneminde KP hamamları için genelde bakınız M. M. Mango, "Thermae, Balnea/Loutra/Hamams: The Baths of Constantinople", *Istanbul and Water,* ed. Nina Ergin ve Paul Magdalino, Louvain 2014 (baskıda).

22 P. Magdalino, "Aristocratic *oikoi* in the Tenth and Aleventh Regions of Constantinople", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Necipoğlu, Leiden 2001, s. 53-69 [tekrar basım, Magdalino, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*].

9- Ayasofya (Walsh)

konumlandırılmışlardır.[23] Buna mukabil, Konstantinos surları içindeki on iki kilise ve altı abidevi hamam külliyesi, anlaşılabilir bir makul gerekçeye bağlı olmaksızın on iki bölge arasında dağılmıştır. Bununla beraber, şurası akıldan çıkarılmamalıdır ki aşırı su tüketen hamamların, su kaynağına kolay erişebilecek bir yere inşa edilmeleri gerekirdi. Ayrıca şehrin en önemli kiliselerinden birinin, Aziz Mokios Kilisesi'nin, sırf Konstantinos surlarının dışında yer aldığı için bu listede yer verilmediğine de dikkat çekmeliyiz. Aynı şekilde Konstantinos ve Theodosios surları arasındaki alanda giderek artan kilise, manastır, büyük sarnıç gibi binalar ve bugünkü Fener, Balat ve Samatya yörelerine denk gelen Haliç ve Marmara Denizi kıyılarındaki kentsel gelişimden bahsedilmez

V ve VI. YÜZYILLAR

İki sur arasındaki bölgenin ve Theodosios surlarının değerlendirilmesinin eksik olması dışında *Notitia*, Konstantinopol'ün kentsel gelişiminin meydana geldiği topoğrafyanın sınırlarını çizmekte kullanılabilir. Bununla beraber, bir başka yüzyılda devam etmiş olan bu genişlemeyi tam kapsamı ile göstermez. Konstantinopolis'in ve hatta bir bütün olarak Doğu Roma dünyasının nüfusunun Iustinianos döneminden, 541-542'deki veba salgınına kadar artmaya devam ettiğini var saymak için elimizde birçok sebep mevcuttur.[24]
I. Iustinianos, şehre göçmen akımını denetim altına almak için bundan sadece iki yıl önce yasal düzenleme yapar.[25]

VI. yüzyıl tarihçisi Agathias, 557 yılındaki depremden söz ederken insanların içeride dışarıdan daha fazla güvende olduklarını çünkü "şehrin her köşesinin aşırı derecede yapılaştığını, öyle ki kapayıcı tıkayıcı hiçbir engelin bulunmadığı geniş açık alanların fevkalade az göze çarptığını" yazabiliyordu. Yeni inşa-imar projeleri, VII. yüzyıl başlarına kadar kaydedilir. II. Theodosios'un iki başaralı halefi, Markianos (450-457) ve I. Leon (457-474), her biri ortada kendi heykelini taşıyan bir sütunla birlikte, kendi adlarına birer forum inşa ettirdi: Marcianus'un sütunu Kız Taşı olarak hâlâ durmaktadır. I. Leo'nun sütunu XV. yüzyıla kadar ayaktaydı ve kalıntıları Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda yapılan bir kazı sırasında gün ışığına çıkmıştı. *Notitia*'da bahsi geçmeyen fakat daha sonraki kaynaklardan bilinen Bronz Öküz (Bovis/Bous) ve Amastrianon forumları V. yüzyıl sonu veya VI. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Haliç kenarında, bugünkü Unkapanı bölgesinde gelişmiş olan önemli bir

23 M. M. Mango, "The Commercial Map of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers,* 2000, c. 54, s. 189-207.

24 Veba ile ilgili olarak bkz. L. K. Little (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750,* Cambridge 2007, bilhassa Morony, Stathakopoulos ve Sarris'e ait denemeler.

25 *Novellus* 80. Iustinianus döneminde Konstantinopolis ile ilgili olarak bkz. B. Croke, "Justinian's Constantinople", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian,* ed. M. Maas, Cambridge 2005, s. 60-86.

10- Konstantinopolis (Urbium)

pazar yeri, Leomakellion için de aynı şey söylenebilir. I. Iustinianos (527-565), II. Iustinos (565-578) ve Fokas (602-610) gibi imparatorlar zafer takları planladı, fakat bunlardan tasarı hâlinde kalmayıp gerçekleştirilmiş olan proje kendi heykelini taşıyan devasa bir abideyle sadece Iustinianos'un tasarısıydı ve Osmanlı fethinden sonrasına kadar Ayasofya'nın dışında Augousteion avlusunda duruyordu.[26] İmparatorlar, şehrin içine ve dışına saraylar inşa ettirmeye ve daha az yaygın olarak, abidevi hamam külliyelerinin inşa ve imarının masraflarını karşılamaya devam etti.

Hristiyan Megalopolis (Büyükşehir)

Belgelendirilmesi mümkün olmayan özel konut imarı dışında, şehrin imarına en çok katkıda bulunan unsur; kilise, manastır ve başka dinî yapıların inşasıdır. *Notitia*'nın saydığı w kilisenin (Buna sınır dışında XIII ve XIV. bölgeler de dâhildir) şehir topoğrafyasına pek egemen olduğu söylenemezdi. Fakat 450'den itibaren başlayan 150 yıl boyunca, kent dokusunda Hristiyanların kutsal yapı ve mekânları gayet baskın bir etki oluşturmaya başladı.

Bu sürede, özellikle I. Iustinos (518-527), I. Iustinianos (527-565) ve II. Iustinos (565-578) gibi imparatorların devirlerinde, hem yeni binaların hem de eski binaların, genişletilmiş şekilde yeniden inşalarına devam edildi. O dönemden bugüne kalmış Ayasofya, Saraçhane'de Aziz Polieuktos'un arkeologlarca kazılmış temel kısımları, Aziz Ioannes Studios (İmrahor Camii), Aziz Sergios ve Bakkhos (Küçük Ayasofya Camii), bu kilise binalarının çoğalmasının sadece ufak bir temsilini göstermektedir. Kaybolmuş onlarca hatta yüzlerce kilise arasında, Aziz Havariler ve Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'e adanmış birçok kilise ve başka ibadet yerleri gibi önemi Ayasofya'dan hemen sonra gelen kiliseler vardı. Hz. Meryem, *Theotokos* yani *Tanrı-doğuran* unvanıyla bu dönemde şehrin manevi koruyucusu olarak kabul edildi.[27] Hz. Meryem için inşa edilmiş ve onun elbiselerinden parçalar taşıyan iki tapınaktan biri Blakhernai'de (Theodosios surunun hemen dışında Haliç kıyısında) biri de Ayasofya'nın karşısında Khalkoprateia (Bakırcılar) Mahallesi'nde bulunuyordu. VI. yüzyılın başında bu iki mabet arasında her cuma düzenlenmeye başlayan alaylar, altı yüzyıl bile sonra kuvvetli bir şekilde devam ediyorlardı. Şehrin en kalabalık muhitlerinin tümünün içinden geçen bu yürüyüş, şehrin dinî birliğinin ve beraberliğinin en güçlü ifadesiydi.

Yeni kiliseler kentin görünümü üzerinde sadece kendi yapılarının mimari varlığıyla değil, aynı zamanda ek binalarıyla etkili oldular. Avlular, revaklar ve yan

26 Konstantinopolis'teki anıt sütunlar ve bunların içinde yer aldıkları forumlar için bkz. C. Mango, *Studies on Constantinople,* Aldershot 1993, s. III, IV, X, XI; Mango, *Le Développement*, s. 46, 78.

27 M. Vassilaki (ed.), *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Atina, Milano 2000; B. V. Pentcheva, *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*, University Park 2006.

salonlar ve odalarda birçok hizmet ve iş görülüyordu. VI. yüzyıl gibi erken bir dönemden itibaren kiliselere bitişik noter bürolarına rastlanmaktadır. Daha sonraları, şayet önceki yüzyıllarda belgelenmedilerse dahi, kiliselere bitişik okullar ve hamamlar görülmektedir. Nasıl ki sayılarının çoğalması dinî içtimai toplantı merkezleri olarak kiliselerin önemini artırmışsa, manastırların kurulması da yeni yerleşim nüveleri oluşturdu.[28] Bunlar esas itibarıyla Theodosios surlarının dışında veya iki kara surunun arasındaki kuşak üzerinde yer alıyordu. Fakat aynı zamanda eski şehir merkezinde de görülmeye başlamışlardı: Iustinianos'un imparatorluk sarayının bitişiğinde, imparator olmazdan evvel ikamet ettiği Hormisdas Sarayı'nda kurduğu manastır topluluğu, maruf bir örnektir. Nihayet Konstantinopolis'in gelişiminde her ne kadar daha sonra masrafları devlet tarafından karşılansa ve sahiplenilse de, köken itibarıyla dinden esinlenmiş olan hayır kurumlarının sayısının artması da etkili olmuşur: Hastaneler, yaşlılar yurdu, yetimhaneler, cüzzam hastaneleri, fakirleri doyurma, yıkama ve defnetmeye tahsis edilmiş dinî birlikler[29] bu gibi merkezlere örnek gösterilebilir.

İMPARATORLUK, NÜFUS VE ŞEHRİN BUHRANI

Konstantinopolis'in nüfusu ve imarlı alanı Iustinianos döneminde azami dereceye ulaşmış ve bu noktadan itibaren şehir, "karanlık çağ"ın olumsuz şartlarında ancak gerileyebilirdi. 542'deki ilk tahrip edici salgını takiben, hıyarcıklı veba müteakip iki yüzyıl içerisinde düzensiz aralıklarla tekrarlayacak ve nüfusu baskı altında tutarak, 747'deki son ortaya çıkışında büyük can kayıplarına yol açacaktır.[30] İmparatorluğun VII ve VIII. yüzyıllarda Perslerle, Avarlarla ve Araplarla yaptığı savaşlar imparatorluk topraklarının büyük ölçekli istila, yıkım ve fethine yol açmıştır. Buna üç defa aralıksız saldırıya maruz kalmış olan Konstantinopolis'in kendisi de dâhildir. Feci biçimde daralıp küçülen imparatorluk başşehrinin, büyüklük ve ihtişamının muhafaza edilmesi için kaynaklara ihtiyaç duyuluyordu ve elde kalmış olan bu kaynakların büyük bölümünü de bu savaşlardan galip çıkmak için kullanılıyordu. 626'da Avarlar tarafından kesilen uzun mesafe suyolu kemeri, 766-767'ye kadar tamir edilmedi; aradaki 140 yıl boyunca bunun dışında kaydedilmiş yegâne imar inşa faaliyeti imparatorluk sarayına II. Iustinianos (685-695) tarafından salon ve terasların ilavesi, kara surlarında 741'deki depremin ardından ortaya çıkmış olan hasarların onarılmasıydı.[31] İmar ve inşa faaliyetindeki bu durgunluk, hiç kuşkusuz nüfustaki azalma ve meskûn mahallerin gerilemesi ile at başı gidiyordu. Ancak bunun topoğrafik bakımdan ifade ettiği anlam yine de tam olarak açık değildir. İşletmelerin Marmara kıyısındaki limanların etrafına toplanmaları bunun bir sonucu olabilir. Bu değişime ilk olarak I. Iustinianos devrinde toptan mal ticaretinin Haliç boyundan Iulianos Limanı'na gelmesinde, ikinci olarak II. Iustinos'un, Iulianos Limanı'nı yeniden yaptırıp karısı Sofia'nın adıyla yeniden açmasıyla görmekteyiz.[32]

Orta Çağ Canlanması

Konstantinopolis'i tekrar oturulabilir hâle getirme planı ve buna bağlı canlanma, İmparator V. Konstantinos'a (741-775) kadar geri götürülebilir. 747'deki veba salgınından sonra şehre Ege adalarından ve Orta Yunanistan'dan aileler nakledildi ve ardından su kemerini yeniden kullanıma sokan inşaat gerçekleştirildi.[33] Bundan sonra Konstantinopolis'in 1204'te IV. Haçlı Seferi ile ele geçirilip yağmalanmasına kadar elimizde yeni inşaatların ve tekrar inşaların sürekli bir kaydı mevcuttur.[34] Elimizde nüfusla ilgili kesin deliller olmamakla beraber, şehir nüfusunun VIII. asırdan XII. asra kadar düzenli olarak arttığına ve 1204'te yağmalanmış olan şehrin Orta Çağ standartlarına göre muazzam büyüklükte, belki de XVI. yüzyıl ölçüleri çerçevesinde kabul edildiği kadar büyük bir şehir olduğuna inanmak için fikir verici nitelikte birçok emare ve işaret, keza ikinci dereceden ikna edici gerekçeler mevcuttur. Şehir hangi ölçüde XVI. yüzyıl şehrine

28 P. Hatlie, *The Monks and Monasteries of Constantinople, ca. 350-850,* Cambridge 2007.

29 Bu kurumlarla ilgili olarak bkz. D. J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare,* New Brunswick 1968; T. S. Miller, *The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire,* Washington 2003; T. S. Miller, "The Sampson Hospital of Constantinople", *Byzantinische Forschungen,* 1990, c. 15, s. 101-135; T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire,* Baltimore, London 1985; P. Magdalino, "Church, Bath and *Diakonia* in Medieval Constantinople", *Church and People in Byzantium,* ed. R. Morris, Birmingham 1990, s. 165-188.

30 *The Chronicle of Theophanes Confessor*, çev. C. Mango ve R. Scott, Oxford 1997, s. 585-586.

31 *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s. 513, 572-573, 608-609.

32 Ortaçağda KP'teki limanlar hakkında, bakınız P. Magdalino, "The Maritime Neighborhoods of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers,* 2000, c. 54, s. 209-226 [repr. in Magdalino, *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, nr. III].

33 P. Magdalino, "Constantine V and the Middle Ages of Constantinople", Magdalino, *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, nr. IV.

34 Genel bir değerlendirme için bkz. Magdalino, *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, s. I, 57-102.

11- Pammakaristos Kilisesi, 1568'de Fethiye adıyla camiye çevrilmiştir

benziyordu? Bunun cevabı için mamur muhitte mimari görünüm, toplumsal işlevler ve topoğrafya bakımından bir ayrım yapmamız gerekiyor.

Mimari Görünüm

Eski mimariden günümüze önemli sayıda bina ulaşmış bulunuyor, fakat bunların çoğu yangın, deprem, ihmal ve malzemelerin yeniden kullanılmasından kaynaklanan tahribata yenik düşmüştür. Büyük abidevi Roma hamam külliyeleri, ihtiyaçtan fazlaydı ve Strategion ile Bazilika avlusu (Yerebatan Sarnıcı'nın üzeri) gibi bazı kamu binaları çürüyüp bozulmuştur. Hem dinî sahada hem mesken alanında yeni evreler gelişti; yekpare, kubbeli kiliseler uzun bazilikalara tercih edilmiş ve soyluların konakları bir dizi sütunlu avlular içerisinde yatay olarak dağılmak yerine, dikine yığılarak yapılmaya başlanmıştır.[35] Hipodrom'un kuzeyinde ve Mirelaion (Bodrum Camii) yanında yapılan kazılarda, V. yüzyılda inşa edilmiş konutların büyük törensel salonlarının IX ve X. yüzyıllarda sarnıçlara dönüştürüldüğü anlaşılmıştır.[36]

35 Blakhernai'de 12. yüzyıl ve daha sonraki saray tarzı binalara yansımış olan bir gelişme için bkz. R. Macrides, "The Citadel of Byzantine Constantinople", *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*, ed. S. Redford ve N. Ergin, Leuven 2013, s. 277-304.

36 Hipodrom civarındaki malikaneler hakkında, bakınız R. Naumann, "Vorbericht über die Ausgrabungen zwischen Mese und Antiochus-Palast 1964 in Istanbul", *Istanbuler Mitteilungen,* 1965, sy. 15, s. 137-138; S. Ćurčić, "Secular and Sacred in Byzantine Architecture", *Anaohmata Eoptika: Studies in Honor of Thomas F. Mathews,* ed. J. D. Alchermes, H.C. Evans ve T. K. Thomas, Mainz 2009, s. 114. Mirelaion hakkında, bkz. C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul,* Princeton 1981; P. Niewöhner, "Der Frühbyzantinische Rundbau beim Myrelaion in Konstantinopel. Kapitelle, Mosaiken und Ziegelstempel", *Istanbuler Mitteilungen,* 2010, sy. 60, s. 411-459.

12- Khora (Kariye) Kilisesi, 1511'de camiye çevrilmiştir

Bununla beraber, bu bulgulara dayanarak genellemeler yapmak hatalı olacaktır, çünkü başka bina gruplarının geç antik dönemdeki yapılarını korudukları anlaşılmaktadır. Bazı anıtsal yüzlerde yeniden kullanılmış, antik dönem malzemelerden dolayı en azından imparatorluk sülalelerinde antik ve anıtsal bir görünüm oluşturma çabası olduğu düşünülmektedir.[37]

Toplumsal İşlevler

Mamur muhitin büyük bölümü şehrin hizmet kesiminin ticari faaliyetlerine ve mesken ihtiyacının karşılanmasına hizmet ediyordu ve bu kesim de şehir sakinlerinin ekseriyetini oluşturuyordu. Burada, belki ipek endüstrisinde ve perakende satış sektöründe kaydedilen genişleme bir tarafa bırakılacak olursa, VI. yüzyıl ile XII. yüzyıl arasında esaslı bir fark ayırt etmek güçtür.[38] Göçmen nüfusun ırki terkibi kesinlikle zaman içerisinde değişim gösterdi ve bir geç XI. yüzyıl kaynağı "ırka dayalı semt veya muhitlerin teşekkül ettiği" izlenimi uyandırmakla[39] birlikte, Haliç boyundaki (günümüzde Sirkeci'den Tahtakale'ye) İtalyan ticaret yerleşimleri ve kuzey tarafında Yahudilere ait olanlar dışında, bunların

37 C. Mango, "The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate", *Dumbarton Oaks Papers,* 2000, c. 54, s. 181-186; C. Mango, "Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople", *Byzantine East: Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann,* Princeton 1995, s. 645-649.

38 Bizans ipek endüstrisi ve ticareti ile ilgili olarak D. Jacoby'nin eserine bakınız, özetlenmiş haliyle D. Jacoby, "Silk Production", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies,* ed. E. Jeffreys, J. F. Haldon ve R. Cormack, Oxford 2008, s. 421-428.

39 K. Ciggaar, "Une Description de Constantinople dans le Tarragonensis 55", *REB,* 1995, c. 53, s. 119. Yazar her biri farklı semtlerde ikamet eden kavimler olarak Ermeniler, Süryaniler, Lombardlar, Anglo-Saksonlar, Sırplar, Amalfitanlar, Franklar, Yahudiler ve Türkleri saymaktadır.

yerleri tam bir kesinlikle tespit edilememektedir.[40] Bunun dışında şehrin doğal ortamının toplumsal boyutunda meydana gelen belli başlı değişimler, imparatorluk saraylarına ilaveler, seçkinlere ait konakların teşekkülü ve -hepsinden önemlisi- yeni manastırların tesisi suretiyle yeni seçkin birimlerin ortaya çıkmasıydı.[41]

Topoğrafya

Şehir dokusunda VI. yüzyılla XII. yüzyıl arasında yeni seçkin birimleriyle kendini gösteren değişiklikler ancak o yerin önceki tarihinin bilindiği durumlarda fark edilmektedir. Birçok durumda yeni toplumsal birimin önceden ikamet edilen bir yeri mi ele aldığını yoksa eskiden var olan bir kurumu yeniden mi canlandırdığını ve eğer öyleyse, bu yenilemenin ne boyutta olduğunu bilememekteyiz. Bilinen misaller, büyük bir ihtimal aralığı içine yayılmaktadır. VII ile XII. yüzyıllar arasında büyük imparatorluk sarayına yapılan ilaveler hiç kuşkusuz deniz yönünde alan genişlemesini içeriyordu. Komnenos Hanedanı'nın kayırıp kollayarak, Haliç'ten surların içerisindeki tepenin zirvesine kadar uzanan büyük, genişleyen bir külliyeye dönüştürdüğü şehrin kuzey ucundaki Blakhernai Sarayı için de aynı hikâye söz konusuydu. Yeni manastır tesisleri içinde geniş bir seçenek çeşitliliği barındırıyordu.

Varolan bir manastırın yeniden canlandırılması (Studios, Khora, Aziz Mamas): Büyük ölçüde V. yüzyıl dokusunu muhafaza eden Studios'tan (İmrahor Camii) ve muhtelif yeniden inşa aşamaları sergileyen Khora'dan (Kariye Müzesi) ayakta kalan kilise binaları, uygulanan yeni mimari modellerin derecesinin hatırı sayılır ölçüde değişiklik gösterebileceğine işaret etmektedir.

Sivil mimariye ait mevcut bir birimin dünyevi hüviyetinden sıyrılıp dinî bir yapıya büründürülmesi (Manuel, Moseles, Mirelaion, Hrist Evergetes, Mangana manastırları): Bu genellikle yazılı delillerden hareketle bilinir, fakat aynı zamanda bir mevki veya mekânın arkeolojisinde (Mirelaion-Bodrum Camii) de kısmen görülebilir. Çok yönlü yeniden kullanımla ilgili bir örnek, seyrek rastlanan ya da istisnai bir durum olmamış olabilir: Zeugma (günümüzde Unkapanı) üzerinde bir tepede yeralan büyük, eski bir soylu konağı; tahtını kaybetmiş bir imparatorun nezaret altında tutulduğu bir yer olarak kullanıldı ve İmparator Theofilos'tan (829-842) otuz beş yıl önce, bir rahibeler manastırı hastaneye dönüştürüldü.

Bir manastır topluluğunun eski bir umumi kiliseye eklenmesi: Orta Bizans döneminden örnekler Aziz Mokios, Aziz Agathonikos, Aziz Kosmas ve Aziz Damian'ı (Kosmidion) ihtiva eder. Daha önce bulunmayan bir yere bir manastırın inşa edilmesi: Bu seçeneği eski yapılara ait yazılı rivayet ve maddi kalıntıların bulunmadığı durumlarda "mutat" izah tarzı olarak kabul etmeliyiz. Sadece metinlerden bilinen üç büyük tesisin Aziz Basileus Manastırı (X. yüzyıl), Hristos Filanthropos Manastırı (XII. yüzyıl) ve Theotokos Kekharitomene Rahibeler Manastırı-geçmiş örnekleri yok gibi görünür. Hâlâ ayakta duran dört yapının her biri için aynı derecede herhangi bir delil ya da ipucundan yoksunuz: Konstantinos Lips Manastırı (Fenarî İsa Camii), Eski İmaret Camii (Bizans dönemindeki tahsisi bilinmemektedir), Pammakaristos (Fethiye Camii), Pantokrator (Zeyrek Camii). Ne var ki bunlar gibi en önemli imar inşa alanlarının tamamının şehir gelişiminin ilk aşamasında gelişmeden kalmış olması, doğal olarak pek akla yakın görünmemektedir ve "mutat" izah tarzı arkeoloji ile ispat edilmediği sürece ister istemez kuşkulanmaya açık kalacaktır.

Orta Çağ'daki gelişiminin bütün boyutları itibarıyla Konstantinopolis'te topoğrafya ve yerleşimin iç yüzünün en iyi şekilde anlaşılmasına 1203 yazında meydana gelen bir yangına dair çağdaş bir tasvir büyük katkıda bulunur. Yangın, IV. Haçlı Seferi'nin askerî birlikleri şehrin dışında kamp kurmuşken Latinler, Grekler ve Müslümanlar arasında çıkan bir kavga sonucunda patlak vermişti. Bu 464'ten beri kaydedilmiş yangınların en kötüsüydü ve tıpkı o yılın büyük yangını gibi bu da Haliç'ten Marmara Denizi'ne, doğuda Ayasofya'dan batıda Filadelfion'a (Laleli) kadar bütün alanı tamamen tahrip etmişti. Dolayısıyla Konstantinopolis'in mimari, hayat tarzı ve toplumsal işlevler bakımından, geçmiş yedi buçuk asır içerisinde geçirmiş olduğu değişimler ne olursa olsun, şehrin çekirdeği hâlâ aynı yerdeydi ve burası yine aynı şekilde ahşap ve sair yanıcı malzemelerin yüksek nispette kullanıldığı yapıların aynı ölçüde yoğun sıralanışı ile tanınıyordu.[42]

40 D. Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople à l'Époque Byzantine", *Byzantion*, 1967, c. 37, s. 167-227; Magdalino, *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, nr. I, 86-100; nr. III, 219-226; D. Jacoby, "The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261", ed. C. Sode ve S. Takács, *Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck,* Aldershot 2001, s. 153-170; A. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü,* İstanbul 2009.

41 Temel seçkin birim soylulara ait *oikos* (hane ve hane halkı) idi. Toplum ve mekânla ilgili bir model olarak oikos ve onun manastıra muadilliği üzerine bkz. P. Magdalino, "The Byzantine Aristocratic *Oikos*", *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, s. 92-111.

42 Niketas Choniates, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates,* çev. H. Magoulias, Detroit 1984, s. 303-304; T. Madden, "The Fires of the Fourth Crusades in Constan-

1204 TRAVMASI VE LATİN İŞGALİ

1203 yangını ve IV. Haçlı Seferi'nin diğer tahrip edici hadiseleri, diğer iki büyük yangın ve haçlı ordusu tarafından şehrin sistematik yağmalanışı, Konstantinopolis'in şehir morfolojisinde bir dönüm noktası oluşturdu. Yıkım, kendi başına geri döndürülemez değildi, fakat bu tarihten itibaren şehri elli yedi yıl boyunca denetim altında tutmuş olan Latin yönetiminin, imar ve inşa faaliyetinin masraflarını karşılayacak durumda olmayışı yaraların zamanında sarılıp iyileşmesini güçleştirdi. Konstantinopolis'in hâkimiyeti; kaynaklardan yoksun olan bir Latin imparator ile öncelikleri Venedik Devleti'nin mali çıkarları ve yurttaşlarının ticari menfaatleri olan mahallî bir Venedik idaresi arasında bölündü. Bunların her ikisi de şehir dokusunun zenginliklerini yağmaladı: Latin imparatorlar para bulmak için bronz heykelleri ve kurşun damları eritti; Venedikliler şehri harap etmek için oyma taşları yerlerinden söktü.[43] Konstantinopolis'in önceden var olan kurumlarını muhafaza etmek için, kısmen imparatorluk idaresini ve patrikliğe bağlı kiliseler bir tarafa bırakılacak olursa, işgal güçlerinin her ikisinin de ne isteği ne imkânı vardı. Bizans Konstantinopolis'inin, imparatorluğun geleneksel yardım ve yatırımlarından yoksun kalmış ve taşra emlaklarından gelen mali kaynakları kesilmiş olan bütün kurumları zayıflayıp çöktü ve insanlar Epiros,*** Pontos ve Batı Anadolu'da sürgündeki Bizans yönetimleri nezdinde yeni fırsatlar bulmak üzere yerlerinden yurtlarından göç ettiler. Bu dönemde Konstantinopolis sınırları içerisinde tek bir bölgeye göç olduğu ve yeni inşaat yapıldığı anlaşılmaktadır, o da Venedik'in şehrin ortak yönetim alanı içinde batıya doğru genişlettiği Haliç yakınlarındaki Venedik ticaret bölgesidir.[44]

tinople, 1203-1204: A Damage Assessment", *BZ,* 1991-2, c. 84-85, s. 72-93; Magdalino, *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, nr. I, 104.

43 En yakın tarihli kaynak için bkz. H. Maguire, R. S. Nelson (ed.), *San Marco, Byzantium and the Myths of Venice,* Washington 2010.

*** [Arnavutluk'un güneyi ile Yunanistan'ın kuzeybatısı arasında Pindos dağ sırası ile ayrılan dağlık bölge.]

44 D. Jacoby, "The Urban Evolution of Latin Constantinople (1204-1261)", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden 2001, s. 277-297.

PALAİOLOGOSLAR DÖNEMİNDE KONSTANTİNOPOLİS

1261'de Batı Anadolu'daki Bizans Devleti'nin hükümdarı VIII. Mikhael Palaiologos önderliğinde Konstantinopolis'in Rumlar tarafından geri alınması, şehrin tarihi içinde bir başka dönüm noktasıydı. Çünkü Mikhael (1261-1282) ve oğlu II. Andronikos (1282-1328) 1204'ten önceki şehrin hem içindeki hem dışındaki mevcut durumu tekrar kurmak için ellerinden geleni yaptılar.[45] Ancak onlar, imparatorluğunun XII. yüzyılda karşı karşıya kaldığından daha da güçlü ve kararlı düşmanlar tarafından tehdit edilen, iyice küçülmüş bir toprak temelinden yola çıkmak zorundaydılar. 1290'a gelindiğinde onarımdan geçirilmiş imparatorluğun XII. yüzyıldaki sınırlarına dönemeyeceği anlaşılmıştı ve yirmi yıl sonra 1261 sınırlarının muhafazası için verilen savaş kesinkes kaybedilmişti. Hem imparatorlar hem geniş imparatorluk ailesi olarak Palaiologoslar, Konstantinopolis'in eski güzel günlerine geri döndürülmesinde muhtemelen daha fazla başarılı oldu. Ayakta kalan Bizans manastır kiliselerinin kayda değer bir bölümü geç XIII. yüzyıl ve erken XIV. yüzyıl boyunca tamir, imar ve hatta genişleme işaretleri gösterir ve yapı iskeleti hâlâ görülebilir durumda olan tek bir Bizans saray binası, Tekfur Sarayı, aşikâr ki bu döneme ait bir inşaattır. Buna mukabil şehir topoğrafyasında bazı önemli değişiklikler oldu. Savunma ihtiyaçları son noktaya vardığı için Iulianos-Sofia Limanı geliştirilerek, Kontoskalion adıyla bilinen askerî bir deniz üssüne dönüştürüldü. Pera-Galata dış mahallesi ticaret kolonisi olarak, imparatorluğun başta gelen Batılı müttefiki sıfatıyla Cenova şehrine verildi ve bu bölge gelişerek imparatorluk başşehri Konstantinopolis'e kültürel, ticari ve askerî bir tehdit oluşturan müstakil, müstahkem bir şehre dönüştü. Yahudiler, Pera-Galata'dan çıkarılarak teknelere ancak güneydoğu sınırından yanaşma imkânı bırakmış olan eski Theodosios Limanı civarındaki Vlanga'ya yerleştirildiler. Ayrıca sarayların

45 A.-M. Talbot, "The Restoration of Constantinople under Michael VIII", *Dumbarton Oaks Papers,* 1993, c. 47, s. 243-261; A.-M. Talbot, "Building Activity in Constantinople under Andronikos II: The Role of Women Patrons in the Construction and Restoration of Monasteries", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden 2001, s. 328-343. Ayrıca bkz. V. Kidonopoulos, "The Urban Physiognomy of Constantinople from the Latin Conquest through the Palaiologan Era", *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture,* ed. S. T. Brooks, New Haven, London 2006, s. 98-117; P. Magdalino, "Theodore Metochites: The Chora and Constantinople", *The Kariye Camii Reconsidered,* ed. H. Klein, R.G. Ousterhout ve B. Pitarakis, Istanbul 2011, s. 169-187.

ve manastırların imarı, Latin istilası sırasında meydana gelen hadiseler ve hepsinden önemlisi büyük 1203 yangını sebebiyle ağır hasar görmüş genel şehir dokusunun imar ve ıslahına benzer bir yatırımın yapıldığının delili değildir. Hipodrom, araba yarışları için onarılmadı; bir XIV. yüzyıl vesikası "Eski Forum" yani Konstantinos Forumu yakınındaki bir üzüm bağından söz eder ve bir diğeri Theodosios Forumu'nun kuzeybatı bölgesinde çok düşük yoğunlukta bir iskânı ortaya koyar.[46] Buna mukabil XIV ve XV. yüzyıl kaynakları sürekli olarak kıyılardaki, bilhassa Haliç kenarındaki ve kara surlarının kapıları içindeki mesken ve ticarethaneleri zikreder. Ziyaretçilerin dikkatini çeken kiliseler ve manastırlar da kıyıya yakın yerlere veya suriçindeki şehir alanının köşelerine meyletmiş idi.[47] 1453'te Osmanlı fethi gerçekleştiğinde Konstantinopolis, ortadaki seyrekleşmiş meskûn mahalli saran, birbiriyle az çok bağlantılı köylerin oluşturduğu bir üçgen görünümü arz ediyordu.[48] Bunun kısmi nedenleri arasında kara ölümün (veba) yol açtığı telefat ve Osmanlıların uyguladığı baskılar vardır. Fakat aynı zamanda 1203 yangınının tahrip ettiği bölgeleri tekrar imar etmede uzun süren bir başarısızlığa da mal edilebilir. Bu üçgenin içinin ekilebilir araziyle çevrilmiş olması belki de kuşatmalar sırasında şehrin besin ihtiyacını karşılamak için verilmiş bilinçli bir karardı.

46 J. Koder, M. Hinterberger ve O. Kresten (ed.), *Das Register des Patriarcats von Konstantinopel*, Vienna 2001, c. 3, s. 68-69; J. Thomas, ve A. C. Hero (ed.), *Byzantine Monastic Foundation Documents,* Washington 2000, c. 4, s. 1563.

47 1453'ten önceki yüzyılda Konstantinopolis seyyahlarının izlenimleri için bkz. M. Angold, "The Decline of Byzantium Seen through the eyes of Western Travellers", *Travel in the Byzantine World,* ed. R. Macrides, Aldershot 2002, s. 213-232.

48 N. Necipoğlu, "The Social Topography of Late Byzantine Constantinople: Evidence from the Patriarchal Register", *JTS,* 2011, c. 36, s. 133-143.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA KENTSEL MEKÂNIN DEĞİŞİM SÜRECİ

NİLGÜN KİPER*

İstanbul iki deniz arasında ve iki kıta üzerindeki konumuyla, iki uzun ömürlü imparatorluğa başkentlik yapmış, Orta Çağ'ın başlangıcından modern zamanlara kadar -bazı dönemlerde önemli düşüşler yaşamış olmakla birlikte- Akdeniz dünyasının en kalabalık ve kozmopolit kenti olarak dünyanın ticari ve kültür odaklarından biri olmuştur.

"Hiçbir kitabın bir kenti bütün biçimlenişiyle anlatma olanağı yoktur."[1], özellikle de söz konusu olan İstanbul gibi bir kentse. Kentsel mekân, çok boyutlu ilişkiler örüntüsünün zaman içinde biçim aldığı dinamik bir oluşumdur. Bu biçim alışın her anında bir dün, bugün ve yarın vardır. Yani geçmişin birikimi ve geleceğe dair beklentilerle "bugün"ünü var edenlerin eylediklerinin birikimiyle oluşan bir mekândır söz konusu olan. Dolayısıyla kentsel mekân, kentin farklı dönemlerine ait deneyimlerin birbirine eklemlendiği katmanlaşan, giriftleşen bir yapıdır.

Kentin fiziki mekânını ekonomik, siyasi ve toplumsal oluşumlar belirler, ancak her tarihsel oluşumun etkisi fiziki mekâna hemen yansımayabilir. Bir diğer ifadeyle fiziksel değişimin ritmi daha düşüktür veya kentin fiziksel yapısı diğer dönüşümlere karşı daha dirençlidir. Bir ekonomik, siyasi etkinin mekândaki izinin uzun süre kaldığı, bir sonraki izlerle kaynaştığı, zaman zaman çatıştığı ve başka oluşumlara zemin hazırladığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla kent morfolojisine dair bir çalışmada bir dönemin mirasının, sonraki zamanlarda nasıl değerlendirildiği ve mekânı nasıl etkilediği önemli hâle gelmektedir. Süreklilik taşıyan unsurlar veya dönüşümün boyutuna dair saptamalar mekânın kavrayışını kolaylaştıracaktır.[2]

İstanbul gibi bir kentin fiziki dokusunda uzun tarihsel dönemleri içerecek sondajlar yapıldığında önümüze çıkacak çok katmanlılık üzerine düşünmek gerekir. "Yerleri tanımlayan [farklı katmanlar], birbiri peşi sıra gelme biçiminde değil birbirinin içine geçmiş katmanlar biçimindedir." Zamanın belirli bir kesitinde kentsel ortamda "hepsi aynı çağa ait olmayan ve aslında çökmüş, yok olmuş bütünlere hâlâ bağımlı kalmaya devam eden parçaların oluşturduğu" bir bütün söz konusudur. Bu parçalar "ince ayarlı" dengeler sayesinde bütünleşirler.[3] "Denge"nin söz konusu olduğu yerdeyse sürekli bir gerilim, çatışma ve uzlaşma var demektir. Katmanlaşmada bir dönemsel yüzey, başka bir dönemin üzerine çarşaf gibi serilmez. Önceki döneme ait parçaların her birine yeni dönemde farklı değerler ve anlamlar yüklenecektir. Kimi kez kentin bir parçasına yeni bir anlam yüklenerek bu parça odağa alınırken bazı parçalar unufak edilerek yeni yapıların harcı içine konulmuştur. Ama her durumda bu mekânın içindedir. Burada kastedilen bu mekân örüntüsü içindeki ilişkilerin içine sirayet eden bir efsane, bir atasözü, geçmişten gelen bir gelenek, davranış biçimi gibi geçmişe ait her şeydir. De Certeau'nun da dediği gibi "Günlük dildeki en önemsiz en küçük tümce bile aynı biçimde yürür."[4]

Bu çalışmada temel amaç kentin fiziksel yapılanma sürecini ekonomik ve toplumsal süreçlerle ve kentsel mekân üzerinde cereyan eden iktidar ilişkileriyle açıklamaya çalışmaktır. Kentsel mekânın fiziksel

* Karadeniz Teknik Üniversitesi. Resimler ve altyazıları yazar tarafından hazırlanmıştır.

1 James E. Vance, *The Continuing City: Urban Morphology in Western Civilization,* Baltimore ve London 1990, s. 4.

2 Vance, *The Continuing City,* s. 4-23.

3 Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-I*, çev. Lale Arslan Özcan, Ankara 2008, s. 324.

4 de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-I,* s. 325.

dokusunu betimlemekten öte, fiziksel dokuyu oluşturan temel bileşenler arasındaki ilişkiyle birlikte mekânın üretim sürecini irdelemek hedeflenmiştir. Kente ait izlerin takibi, bu izlerin bugüne kalıp kalmamasından öte, izlerin aktarım biçimini belirleyen ilişkileri çözümlemektir. Çünkü onları yaşar kılan nihayetinde o mekânda cereyan eden ilişkiler ve ihtiyaçlardır.

İstanbul, Roma gibi katmanlaşan kentleri, özellikle uzun dönemleri ele alan çalışmalarda, bütünüyle çözümlemek imkânsızdır. Yapılan çözümlemeler son noktada bir kurgu olacak, açıklamalar varsayımlar üzerinde ilerleyecektir. Osmanlı İstanbul'unun morfolojik gelişimini bütünüyle ele almanın belirli zorlukları vardır. Her şeyden önce çok bileşenli bir yapının çözümlenmesi için farklı veri katmanlarının oluşturulması ve tarihsel süreç içindeki değişimleri tespit edebilmek için verilerin her döneme ilişkin karşılıklarını aynı/benzer kategorik çerçevede temin etmek gerekir ki bu henüz mümkün görünmüyor. Bu katmanlaşmada ana damarları tespit etmek ve onun etrafında olup bitenlerle bütüne dair ipuçları yakalamaksa daha verimli bir yöntemdir. O nedenle öncelikle İstanbul'un konumu ve kentin varoluşunu sağlayan coğrafi alanlarla ilişkileri ve kentin dönemler itibarıyla makro-formundaki değişim tespit edilmiş, böylelikle kentin bütünlüklü yapısı genel hatlarıyla ortaya konmuştur. Bir sonraki bölümdeyse İstanbul'u yukarıda yapılan açıklamalar çerçevesinde irdeleyebilmek için, kentin beş yüz yıllık mekânsal gelişim sürecini bütün yönleriyle okuyabileceğimiz iki ana eksen incelemeye alınmıştır. Bu eksenlerden ilki Kapalıçarşı-Haliç-Galata ekseni olarak adlandırılan kentin iaşesi, üretim, dağıtım, pazar ilişkilerinin cereyan ettiği ticaret bölgesidir. İkinci eksen ise kentin Topkapı Sarayı'ndan, Beyazıt Meydanı ve Edirnekapı'ya uzanan Divanyolu eksenidir. Bu eksende özellikle iktidar ilişkilerinin belirleyici olduğu, yönetici gücün kendini görünür kıldığı, bunun etrafında yoğunlaşan kültür, eğitim ve ticari faaliyetlerle şekillenen gündelik yaşamın da kendi izlerini oluşturduğu bir alandır.

Uzun süreyi ele alan çalışmalarda tarihsel dönemlerin de belirlenmesi gerekmektedir. Bir başkent olması dolayısıyla Osmanlı'nın genel siyasi dönemlerinden bağımsız olması beklenmese de demografik yapı, kentin ekonomik alanı, imar ve iskân faaliyetleri, iktidar ilişkileri, afet ve salgın hastalıklar vb. kentsel risklerin yoğunluğu kentin dönemlerini tanımlamada belirleyici olmuştur. İstanbul kentsel alanına ilişkin dönüşüm evreleri beş ayrı dönemde irdelenmiştir. Birinci evre Osmanlı İstanbul'unun kuruluş evresi (1453-1520); ikinci evre kentsel örüntünün kapsamlı projelerle tamamlanması (1520-1617); üçüncü evre kentsel dokunun aşırı yoğunlaşarak giriftleşmesi ve yıpranması (1618-1718); dördüncü evre kentsel gelişmede yeni arayışlar evresi (1718-1820'ler); son evreyse XIX. yüzyıl ekonomik ve idari yapıdaki radikal değişimlerle biçimlenen kentsel mekânın dönüşüm evresi olarak ele alınmıştır. Aşağıdaki bölümlerde İstanbul'un gelişimi birbirini takip eden dönemler çerçevesinde değil, mekân odaklı olarak ele alınmıştır. Ancak bu ele alışta, dönemlerin yukarıda belirtilen genel karakteristiği belirleyici olmuştur.

İSTANBUL'U VAR EDEN SINIRLAR

Osmanlı dönemi İstanbul'unun yeniden inşası, mekânsal anlamda üç farklı ölçekte gerçekleşmiştir. Üst ölçekte İstanbul'un başta Karadeniz ve Ege olmak üzere uzun mesafe kara ve deniz bağlantılarının kurulması ve güvenliğinin sağlanması; ikinci aşamada İstanbul'a taze meyve ve sebze ihtiyacını karşılayacağı günübirlik mesafe içinde kalan kırsal alanın organizasyonu ve yeniden nüfuslandırılması; en alt ölçekteyse kentin imar ve iskânı belirleyici olmuştur.

Fetih sonrası özellikle ilk on yıllık evrede bölgesel ve kırsal ölçekteki çalışmalara yoğunluk verildiği söylenebilir. Mehmet Genç'in de belirttiği gibi dönemin teknolojik koşulları içinde sadece kara ulaşımıyla sınırlı bir hinterland, İstanbul nüfusunu ancak 40.000-50.000 kişiye ulaştırabilirdi. Deniz bağlantıları kentin beslenme hinterlandını genişletmede büyük bir avantajdır ki Bizans'ın fethe kadar son yüz yıl içinde Osmanlı coğrafyası ortasında bir ada gibi hayatını devam ettirebilmiş olması deniz bağlantıları sayesindedir.[5] Osmanlı yönetimi Orhan Bey'den itibaren uzun mesafe ticaretini kontrol etme konusunda stratejiler geliştiriyordu. İstanbul'un devreye girmesiyle birlikte Karadeniz ve Akdeniz arasındaki bağlantının da kurulması gerekiyordu.[6] II. Mehmed kendini "iki karanın ve iki denizin sultanı" olarak ilan ederken Akdeniz coğrafyasında Osmanlı'nın konumundaki değişmeye işaret eder. XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı, Karadeniz ve Ege'yi kontrolü altına almaya başlar. 1350-1450 yılları arasında Karadeniz ticaretindeki düşüş ve Osmanlı'nın Karadeniz'i kontrol altına almasıyla, Cenevizliler Karadeniz'i terk ederken

5 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* 5. bs., İstanbul 2007, s. 325.

6 İlhan Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri,* İstanbul 2011, s. 144-161.

Venedik, Osmanlı'nın gücünü fark ederek Doğu Akdeniz'de tutunmanın yeni stratejilerini geliştirmişlerdir.[7] İstanbul, ekonomik ve siyasi dengelerinin yeniden oluştuğu Akdeniz coğrafyasının ana güç odaklarından biri olmaya hazırlanırken Rumeli ve Anadolu'da genişleyen bir ülkenin ulaşım ve yerleşim ağını da kendine bağlayacak biçimde yeniden düzenliyordu.

İstanbul art alanının organizasyonu kentin iaşesi açısından başka bir öneme sahipti. Modern öncesi dönemin ulaşım ve üretim koşulları gereği, bir kentin besin kaynakları içinde süt ürünleri, taze meyve ve sebze gibi dayanıksız tüketim mallarının tüketiciye bir veya birkaç gün içinde ulaştırılması gerekiyordu. Ulaşım maliyetleri nedeniyle de bahçe ve bostanların kentin hemen çeperinde veya günübirlik erişim mesafesi (ortalama 8-10 saat) içinde olan köylerde, çiftliklerden temini zorunlu hâle geliyordu. 1458-1473 tarihleri arasında Balkan, Mora seferlerinden Rum ve Sırplar; Akkoyunlularla yapılan savaşlar sonrasında Tokat ve Sivas bölgesinden Akçakoyunlu Türkmen boyları sürgün edilerek İstanbul'un Avrupa yakasının kırsal alanında 180 ortakçı köy kurulmuştur.[8] Böylelikle İstanbul'un dayanıksız gıda ürünleri üretim sahası organize edilmiş oluyordu.

Sıra dışı bir coğrafya üzerindeki konumu gereği XVI. yüzyıl sonrasında İstanbul kentsel alan sınırlarını tespit etmek zordur. Tarihî kaynaklarda belirtilen "İstanbul"un nereyi kapsadığı her zaman açık değildir. Bazen sadece suriçi kastedilirken, bazen bu sınır Galata ve Üsküdar'ı da kapsamaktadır. Kentsel yaşam çevresi, günübirlik ilişkiler dikkate alındığında ise kentsel sınır Boğaziçi boyunca Tarabya ve Yeniliman'a kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla İstanbul tarihini ele alan çalışmalarda kentin nerede başlayıp nerede bittiği konusunda fikir birliğinin olmadığını en başta söylemek gerekiyor. Deniz ulaşımının olanaklarıyla belirlenen bu yerleşim eğilimi Boğaziçi'nde (daha sonra Marmara kıyılarına uzanan) kır-kent geçişkenliğinin yüksek olduğu bir makroformun oluşumuna neden olacaktır. Elbette kayık ve peremelere bağlı bir erişimle, Boğaziçi yerleşmeleriyle ana kent arasındaki mesafeler içinde yoğun günübirlik ilişkiler söz konusu değildir. Ancak bu yerleşmeleri yüzyıllar içinde kasaba statüsüne getiren İstanbul'dur. Öte yandan XVII. yüzyıldan itibaren Boğaziçi olmadan bir İstanbul yaşamı betimlenemez. Boğaziçi'nde kıyı boyunca konumlanmış köyler, başta hanedan mensupları olmak üzere devlet erkânından ve üst gelir grubuna mensup kişilerin yalılarıyla buluşmuş, kentlilerin sayfiye ve mesire yerleri olan bu yerleşimler zamanla birer kasabaya dönüşmüşlerdir. Boğaziçi yerleşmeleri aynı zamanda İstanbul'da sıklıkla yaşanan veba ve kolera gibi salgın hastalıklardan sığınılan veya yangın sonrasında uzun süre ikamet edilen yerlerdi. Beşiktaş XVI., Ortaköy ve Kuruçeşme XVII., Bebek ve karşısındaki Kandilli XVIII. yüzyıllarda kentsel bir görünüm kazanmışlardı.[9] Bebek'in yerleşim süreci karakteristik bir örnektir. III. Ahmed 1725'te Hümayunabad (Bebek) Kasrı'nı yaptırdıktan sonra çevresine hamam, cami ve çarşı da inşa edilmiştir. Kıyıdaki mirî arazi imara açılarak bir kısmı devlet erkânının ikametine ayrılmış, bir kısmı ise halka satılmıştır. Buranın eski sakinleri olan basmacı esnafıysa buradan taşınmak zorunda bırakılmıştır. Benzer bir gelişme karşı kıyıda, Kandilli'de de yaşanmış, IV. Murad ve III. Ahmed tarafından ilgi gören Kandilli Bahçesi'nde köşk ve kasırlar yapılmıştır. 1748'de ise bu bahçe parsellenerek yerleşime açılmıştır. Sonrasında ise devlet görevlileri ve saray erkânının ilgisini çekmiş, zamanla yalıların arkasında cami, kilise ve çeşme inşa edilerek daha içerdeki köye bağlayan yol üzerinde Kandilli büyümeye başlamıştır.[10] Burada dikkat çekmek gereken nokta 1858 *Arazi Kanunnâmesi*'yle kent çeperindeki mirî arazilerin satışa çıkarılmasıyla başladığı bilinen sürecin, İstanbul'da XVIII. yüzyılda gerçekleşmiş olmasıdır.

Savunma amaçlı varlıklarıyla Rumelihisarı ve Anadoluhisarı, XVII. yüzyılda hane sayısı 1000'i aşan kasaba görünümündeydiler. XVIII. yüzyılın sonuna kadar Beşiktaş'tan Rumelihisarı'na kadar olan kıyı boyunca -İstanbul'a karayolu bağlantısının da olması nedeniyle- kentsel görüntüye sahip kesintisiz bir yerleşim ortaya çıkmıştır. Karşıdaki Anadolu sahilinin ise doğal karakteri daha fazla korunmuştur. Boğaz'ın en dar noktası olan Rumelihisarı ve Anadoluhisarından sonra yerleşmeler

7 Faruk Tabak, *Solan Akdeniz: 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım,* çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2010, s. 54-70; Halil İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul,* ed. Afife Batur, İstanbul 1996, s. 83.

8 Stefanos Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslarüstü Bir Miras,* ed. Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur, İstanbul 1999, s. 204; İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", s. 32.

9 Boğaziçi yerleşimleri XVII. yüzyıldaki durumları Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi, XVIII. yüzyıldaki durumları ise İnciciyan ve Hovhannesyan'ın tespitlerine dayanarak değerlendirilmiştir, bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: 1. Kitap,* ed. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul 2006; Sarkis S. Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi,* çev. Elmon Hançer. 3. bs. İstanbul 2012; G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri,* haz. Orhan Duru, İstanbul 2000.

10 Sercan Ö. Yıldırım, *Kentin Anlam Haritaları: Gravürlerde İstanbul,* İstanbul 2008, s. 286-288.

seyrekleşip "mamur kasaba" statüsünde Yeniköy (XVI. yüzyılda) ve Beykoz (XVII. yüzyılda) öne çıkmaktadır. Boğaziçi yerleşmelerinin İstanbul'la bütünleşmesiyse 1850'lerde başlayan düzenli vapur seferleriyle gerçekleşmiştir.

İstanbul kentsel alan sınırının gelişimi yukarıda belirlenen beş tarihsel evre içinde ele alınacaktır. XV. yüzyılı kapsayan kuruluş evresinde kentin eski Bizans sınırları içinde kaldığı görülür. Bu sınırın tek aşıldığı yer Haliç kıyısında Eyüp Mahallesi'nin kurulmasıyla olmuştur. İstanbul'un 1453 sonrasındaki inşa sürecine ilişkin iki önemli soru vardır: İlki, İstanbul'un fetih sonrası imar edilme ve büyüme süreci, Anadolu Beylikler dönemi "çok odaklı kentsel büyüme modeli" ile açıklanabilir mi? Diğer soru ise Osmanlı dönemi başkentinin, Bizans dönemi Konstantinopolis'ine ait izlerin üzerine inşa edilip edilmediğidir.

Bursa ve Edirne'de olduğu gibi, çok odaklı kentsel büyüme modelinde ilk adım Bizans döneminden devralınan surun ana kapısının dışında kentin yeni merkezini oluşturmak üzere cami, çarşı, pazarın yer aldığı ticari bir odağın inşa edilmesi ve bu odaktan dışa doğru bir büyümenin beklenmesidir. İkinci adım ise yerleşime açılacağı öngörülen sahada, merkezinde külliye veya camilerin olduğu çok sayıda odağın birbirine mesafe alacak şekilde inşa edilerek, bu odakların etrafında mahallelerin gelişimini beklemektir. Merkezden mahalle odaklarına, her bir mahalle odağından da birbirine ve merkeze doğru gerçekleşecek büyümeyle zamanla kentsel örüntü bütünleşir.[11]

Osmanlılar İstanbul'da o güne kadar yerleştiklerinden farklı bir kentle karşılaşmışlardı. Kentin 1453'teki durumu Iustinianos dönemi Konstantinopolis'inin işlevini kaybetmiş, yıpranmış hâliydi. Bizanslılar son yüzyılı, 700 yıl öncesi ihtişamlı şehrin viranesi içinde, âdeta kırsallaşan bir çevrede yaşamışlardı. Magdalino, son evredeki köhnemenin 1203'teki Latin işgali ve büyük yangınla başladığını belirtir. Kentsel alan XIV. yüzyıl boyunca suriçinde birkaç bölgede öbeklenmişti. Bunlardan biri Blakhernai Sarayı ve çevresinde toplanan büyük manastırlardan oluşan kuzeybatı bölge; ikincisi Ayasofya ve çevresinde birkaç manastırdan oluşan öbek. Ticaret bölgesi ise bunların arasında kalan ve Haliç boyunca uzanan bölgedir.[12] Bir zamanlar yaklaşık 400.000 veya 500.000 kişinin barınmış olduğu suriçinde, XV. yüzyılın başında 70.000 civarında insanın yaşadığı tahmin edilmektedir.[13] Ancak kent, ne kadar köhnemiş olursa olsun, Doğu Roma İmparatorluğu'nun bin yıllık başkentinin izlerini barındırmaktadır. Osmanlı karşı karşıya olduğu böyle bir yapıyla kendi yerleşme pratiklerini bağdaşlaştırmaya çalışacaktı. Hâlihazırda surlar o kadar geniş bir alanı sınırlamıştır ki uzun süre sur dışına çıkmaya gerek kalmayacaktır. Dolayısıyla karşı karşıya olunan durumu, "Bizans *kastron*'u çevresinde bir Osmanlı kenti kurma" girişimine benzemeyen, "bin yıllık bir başkentin yeniden inşası" olarak görmek gerekir. Bu inşa süreci bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Osmanlı döneminde güvenlik açısından surlara ihtiyaç duyulmadıysa da, surların ayakta kalmasına önem verilmiştir. Fetihten sonraki onarımın dışında, surlar en sistemli onarımı İstanbul'a büyük hasar veren 1509 depreminden sonra görmüştür. XVII. yüzyılda Kaymakam Bayram Paşa, XVIII. yüzyılda Damad İbrahim Paşa tarafından geniş çaplı onarımlar yaptırılmıştır.[14] XIX. yüzyılda özellikle Haliç'te yeni kapılar açılmıştır. İstanbul adının tarih boyunca güçlü surlarıyla bütünleşmiş olması, Osmanlı'nın da surları kendi gücünün sembolik göstergesi olarak görmesine neden olmuştur. Bir diğer nedense surların kentin sınırlarını belirliyor olmasıdır. XVII ve XVIII. yüzyıl İstanbul anlatımlarında sur kapılarının -önlerindeki iskelelerle birlikte- İstanbul'un koordinat noktaları olduğu görülür. Kent, sur dışına taştığında dahi surların bir kontrol görevini üstlendiği metinlerin satır aralarından anlaşılmaktadır. Suriçinde tutmak, kontrolde tutmak anlamına da geliyor olmalıydı. 1612'de Osmanlı yönetiminin Pera'da yerleşen elçiliklere yaptığı uyarı buna bir örnektir. XVII. yüzyılın başında Galata surlarının dışında Pera'da gelişen elçilikler bölgesinin Osmanlı kontrolünden uzak bir nokta olduğuna ve bunun istismar edilmesine dair önemli bir gösterge 1612'de veziriazamın elçilikleri İstanbul'un içine taşımakla tehdit etmiş olmasıdır. [15]

XV. yüzyılda mevcut sur sınırları içinde gelişen kentte, surun dışına sadece Eyüp Mahallesi'yle çıkılmış, Galata bölgesinde ise bu çıkış Tophane'nin inşasıyla gerçekleştirilmiştir. XV. yüzyıl sonunda kentin nüfusunun

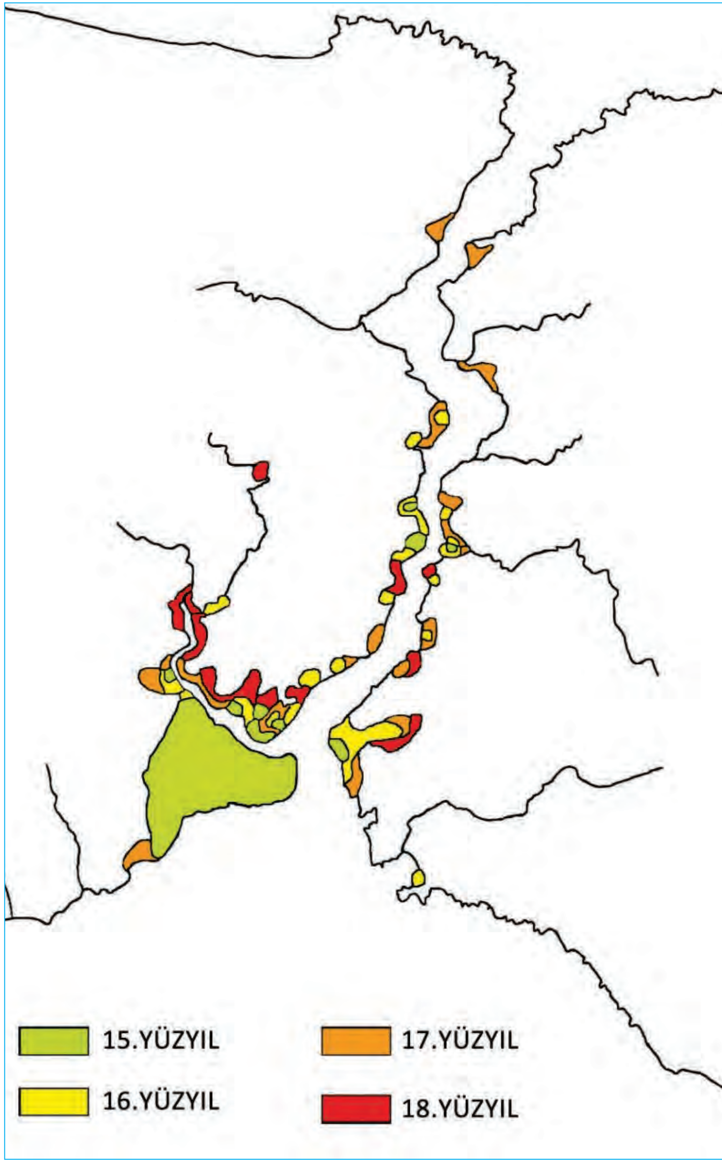
11 Gönül Tankut, *Selçuklu Kenti,* Ankara 2007, s. 40-43; Tanyeli, Uğur, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (XI.- XV. Yüzyıllar),* İstanbul 1987, s. 193.

12 Paul Magdalino, *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, çev. Barış Cezar, İstanbul 2012, s. 141-143.

13 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul,* s. 33.

14 Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* çev. Ülker Sayın, İstanbul 2002, s. 294-318.

15 Eric R. Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler,* çev. Taciser U. Belge, İstanbul 2012, s. 37-39.

1- İstanbul'un yerleşik alan sınırının gelişimi (XV-XVIII. yüzyıllar) (Kaynak: Doğan Kuban, "From Byzantium to Istanbul: The Growth of a City", *İstanbul l '96 Selections*, Spring 1996, 37. Harita yazar tarafından gözden geçirilerek yeniden çizilmiştir.)

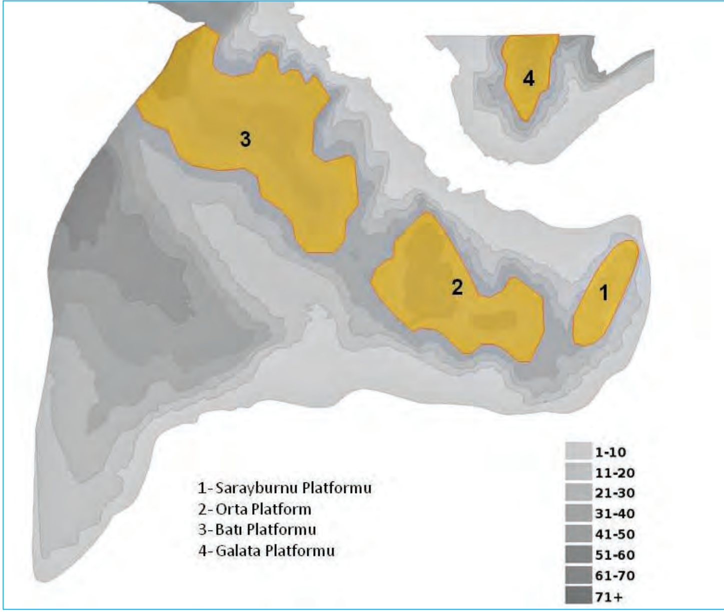
100.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. XVI. yüzyılda Haliç'e Tersane-i Âmire'nin inşası ve Tophane'nin yeniden inşası ile kıyıda yapılan mescit ve camilerle Galata'nın etrafı kuşatılmıştır. Beşiktaş bir kasaba hâline gelmiş, Üsküdar doğuya doğru gelişmeye başlamıştır. Suriçi ise yoğunlaşmaya başlamış, külliyelerle hizmet yapılanmasını büyük ölçüde tamamlanmıştır. Yarımadanın iç bölgelerinde külliyelerin inşası ve bazı kiliselerin camiye dönüştürülmesiyle Hristiyan cemaat Haliç kıyılarına kaymıştır. XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul nüfusunun 250.000, XVII. yüzyıl içinde 400.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[16] Dolayısıyla XVII. yüzyıla gelindiğinde kentin nüfus yoğunluğunun önemli oranda arttığı anlaşılmaktadır ki kentte büyük yangınların sayısının artması, salgın hastalıklarının görülmesi bu yoğunluğun sonucudur. Haliç'in iki yakası dolmaya, Kâğıthane çevresindeyse yalılar inşa edilmeye başlanmıştır (**Şekil 1**).

Kentin gelişimde yeni arayışlar evresi olarak değerlendirilen XVIII. yüzyılda İstanbul'da yerleşik doku içindeki yapılaşma sürecinde de yeni bir eğilim belirmekteydi. Kentin sınırları içinde kıyının doldurulmasıyla ve surlar yıkılarak kazanılan arazi ile eski saray mülklerinin halka satılmasıyla yeni konut alanları sağlanıyordu. 1764'te Yenikapı önündeki Langa Limanı (eski Theodosios Limanı) doldurulmuş, üretilen arsalar Ermenilere satılarak Yenikapı adıyla bir mahalle kurulmuştur. Kumkapı yakınlarında şehzadelerin ikametine ayrılmış olan eski bir saray yıkılarak, arsası Ermeni ve Rumlara satılmış ve zamanla burada bir çarşı oluşmuştur. Yine 1801'de Galata Sarayı'na ait bazı yerler "yüksek fiyatla" satılarak bahçeli konut alanına dönüşmüştür.[17] III. Selim'in emriyle gerçekleşen bu girişimlerle arazi fiyatlarının aşırı yükselmesinden yararlanarak kentteki yeni inşa faaliyetleri için gelir sağlamanın hedeflendiği düşünülebilir. XVII. yüzyılda Galata surlarının iç kısmının tamamen dolduğunu Evliya Çelebi'den, sahilde surun dışında yapı yoğunluğunun arttığını ve XVIII. yüzyıl başından itibaren yeni alan kazanmak için denizin yer yer doldurulduğunu İnciciyan'dan öğrenmekteyiz. Bu dönemde yıpranmış surların üzerine veya kalıntıları temizlenerek yerlerine yapı izni verilmiştir. Surların daha kapsamlı bir operasyonla yıkımı ise 1864'te VI. Daire Belediyesi'nin uygulamasıyla olmuş, yeni elde edilen arsalar satışa çıkarılmıştır.[18] Bu eğilimi kentin sınırlarına sığamayıp kısa vadeli bir çözüm olarak aynı sınırlar içinde yer arayışı olarak görmek gerekiyor. Yukarıda sözü edilen Bebek ve Kandilli'nin yerleşim süreci de hatırlanırsa, XVIII. yüzyılda görülen yeni yerleşim eğilimleri kentin taşıma kapasitesini daha da zorlayacak arsa üretmeye dair çözümlerdir. Aslında kentin sınırını aşmak isteyip de ulaşım olanaklarının yerleşim menzilini daha fazla aşmaya elverişli olmamasından kaynaklanan bir daralma söz konusudur. İlginç olansa padişahların saraya ait mülkleri elden çıkarmakta tereddüt yaşamamış olmalarıdır. XIX. yüzyılda ise kent makro-formu yeni

16 Yunus Koç, "Fetih Öncesinden Cumhuriyet Dönemine İstanbul'un Nüfusu", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 2010, sy. 16, s. 171-199.

17 Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi,* s. 7-8.

18 Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera,* 3. bs., İstanbul 2011, s. 92-93, 107.

2- İstanbul'un topoğrafik platformları

ulaşım teknolojileri ve yasal düzenlemelerle radikal bir dönüşüm yaşayacaktır.

İSTANBUL TOPOĞRAFYASINA YERLEŞEN İKİ ANA EKSEN

İstanbul topoğrafyasının kilit unsuru Haliç ve Haliç'e hâkim tepelerdir. Suriçinde Atmeydanı-Ayasofya ve Topkapı Sarayı'nı taşıyan kuzeydoğu-güneybatı ekseniyle Beyazıt Külliyesi'nden Fatih Külliyesi'ne ve Edirnekapı'ya uzanan güneydoğu-kuzeybatı ekseni üzerinde üç platform belirgindir. İzafi olduğu açık şekilde bilinen "Yedi Tepeli İstanbul"un altı tepesi, bu platformlar üzerinde gösterilmektedir. Bunlardan ilkini "Sarayburnu Platformu", ikincisini (Eski Saray ve bedestenin yerleştiği) "Orta Platform", üçüncüsünü ise (Edirnekapı-Fatih Külliyesi eksenini taşıyan) "Batı Platformu" olarak adlandırabiliriz (**Şekil 2**). Kauffer ve Lechevalier'in 1786

3- Franz Kauffer'in *İstanbul Haritası* (1786)

4- Antoine-Ignace Melling tarafından çizilen XIX. yüzyıl başına ait İstanbul gravürü

tarihli *İstanbul Haritası*'nda Haliç'i saran platformların özellikle belirtilmiş olması dikkat çekicidir **(Şekil 3)**.

Sarayburnu platformu aynı anda Marmara, Boğaz ve Haliç'e hâkim olması nedeniyle stratejik konumdadır ve Antik Bizans'ın *akropol*ünün yer almış olduğu bu bölge, kentin kalabalığına en uzak yerdir. Orta platform, Haliç ile Kadırga Limanı arasındaki en erişilebilir aksı taşıması nedeniyle etkin bir konuma sahiptir. Sözü edilen bu kuzey-güney aksının, Edirnekapı'dan Ayasofya'ya doğru uzanan eksenle kesişmesi orta platformun stratejik konumunu daha da güçlendirir. Yüksek erişilebilirlik, çağlar boyunca -limanlar yer değiştirse dahi- ticaret alanının ısrarla burada yer seçmesine neden oluşturur. Batı platformunun en önemli özelliği ise kente batıdan (Edirnekapı'dan) giriş yapanları karşılayan konumudur. Avantajlı bir diğer yönüyse kente su girişinin buradan olmasıdır. Bizans'tan kalan iki büyük sarnıç burada yer alır. Magdalino'ya göre Bizans'ın son yüzyıllarında kırsal bir görünüm alan kentte, başta saray ve manastırlar olmak üzere, nüfusun kuzeybatıda yoğunlaşmasına "tatlı suya yakınlık" önemli bir neden oluşturur.[19] Suriçi topoğrafik platformlarının bütünüyle seyredilebildiği yer, Haliç'in öbür tarafındaki bir başka platform olan Galata'dır. Çok sayıda İstanbul gravürünün kanıtladığı gibi Galata'nın "seyreden" konumunun, XV ve XVI. yüzyıl boyunca, yarımadanın silüetinin şekillenmesindeki rolü yadsınamaz.

Ticaret Ekseni

Haliç, İstanbul'u denizyolu ticaretine entegre eden doğal bir limandır. Bu doğal liman kentsel makro-formu belirleyen ana kanallardan biridir. Rumeli'den gelen karayolu ticaretinin kent bağlantısı ise (bütünüyle bir ticari aks niteliği taşımamakla birlikte) Divanyolu ekseni üzerinden ilerleyerek Kapalıçarşı'ya bağlanır. Kentin dış bağlantılarını kuran ve kente, doğu ve batı yönünden

19 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 115.

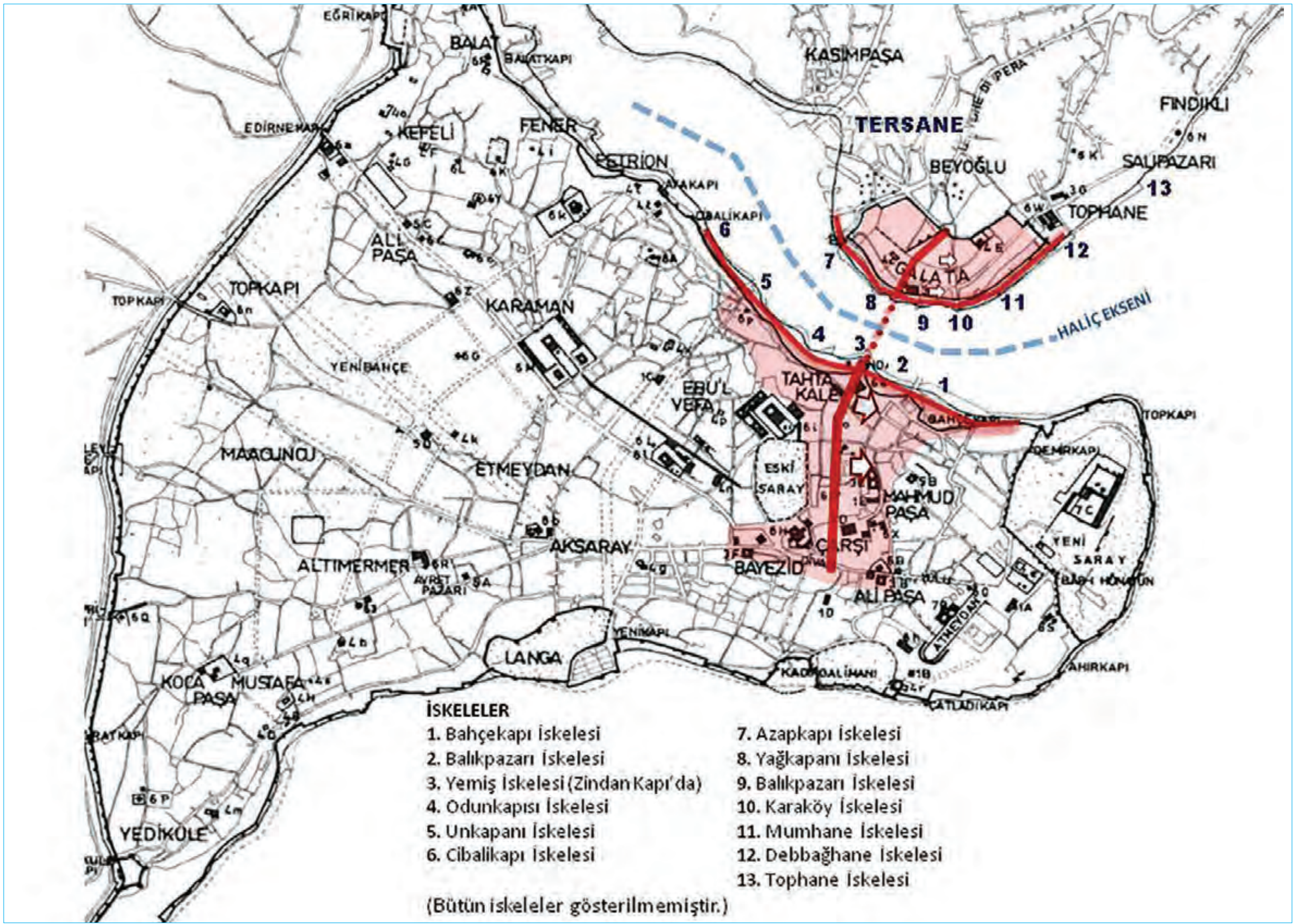
sokulan deniz ve kara eksenleri kuzey-güney yönündeki bir başka eksenle birleşir. Kapalıçarşı-Haliç-Galata Kulesi'ni birleştiren bu eksen, Osmanlı dönemi boyunca ticaret ve üretim faaliyetlerinin yoğunlaştığı ana omurgayı oluşturmuştur. Kentsel alandaki ana akışın kentsel doku içinde oluşturduğu ayak izleri elbette tek bir cadde üzerinden gitmediği gibi bu ayak izlerinin yoğunluğu zamana ve bu zamanın gereği içinde oluşan ilişkilere bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bir caddeden ötekine sıçrayan yoğunluklar, çoğalan, saçaklanan güzergâhlar olduğu gibi giderek tenhalaşan, önemini kaybeden sokaklar da olmaktadır. Ancak burada belirtilmek istenen ana akış yönlerinin ve dokunun genel örüntü biçiminin değişmemiş olmasıdır. Ticaret bölgesini tanımlamak üzere çizilen bu üç ana eksen çevresinde oluşan ticaret ağı, suriçi ile Galata bölgesinin bütünlüklü bir yapı olduğunu göstermektedir.

İstanbul ticaret bölgesi veya bu bölgenin bir bölümü üzerine araştırmalarını yoğunlaştıranlar, ticari aksların Bizans'tan Osmanlı'ya devamlılık gösterdiği konusunda birleşirler.[20] İncelemelerini İstanbul'un Orta Çağı'na yoğunlaştırmış olan Magdalino'ya göre; "Kapalıçarşı bölgesinin Haliç boyunca Sirkeci, Eminönü, Tahtakale semtlerinin ticari önemi Erken Bizans dönemine kadar uzanırken" Galata'nın Avrupa kimliğiyle varlığı ve sonraki dönemlerde yükselişi de "Bizans'ın 1261'de Cenevizlilere Pera'yı vermelerine dek uzanır."[21] Cenevizlilerin Galata'sı özellikle XIV. yüzyıldaki yerleşim süreciyle ortaya çıkmıştır. Fetih öncesinde kentin ticari faaliyeti Haliç'in iki yakasında yerleşmiş iki Latin kolonisi tarafından sürdürülürken, kuzey-güney eksenindeki bütünleşmenin Osmanlı döneminde,[22] özellikle XVI. yüzyılda gerçekleştiği söylenebilir. Mortan ve Küçükerman da

20 Kenan Mortan ve Önder Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, İstanbul 2010, s. 149.

21 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 14.

22 İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", s. 34.

5- Osmanlı İstanbul'unun XVII. yüzyıl sonuna kadar etkinliğini sürdüren ticaret ekseni.*
* Ticaret ekseni XVII. yüzyılın ikinci yarısında batıya doğru kaymaya başlar.
(Kaynak: Müller-Wiener'in XV. yüzyıl İstanbul'unu betimlediği haritası kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır)

"Kapalıçarşı Bedesteni, sonrasında yaptırılan Mahmut Paşa Hanı ve Galata Bedesteni'nden oluşan bir ekonomik alanı, bir bütünün parçaları olarak görmek"[23] gerektiğini belirtirler. Kentin fiziksel dokusunda gözlemlenen, işlevsel ve mülkiyet ilişkilerindeki devamlılığın payı unutulmamalıdır.

Kuzey-güney ekseni Kapalıçarşı-Haliç-Galata Kulesi arasında kesintisiz bir güzergâhı takip eder. Hatta bu aksın güney yönünde Marmara kıyısındaki Kadırga (*Iulianos*) Limanı'na kadar uzandığına dair ipuçları vardır.[24] Divanyolu'ndan başlayarak Uzunçarşı (*Makros Embolos*[25] veya *Marianos Embolos*[26]) boyunca ilerleyip Zindankapı'dan çıkarak, Zindankapı İskelesi'ne (Yemiş İskelesi) çıkılır. Buradan karşı kıyıdaki Yağkapanı İskelesi (*Porta Comego*) arasındaki mesafe Haliç üzerindeki en kısa mesafedir. Söz konusu hat -Haliç köprülerinin inşa edildiği 1836 ve 1854 yıllarına kadar- iki kıyı arasında sürekli kürek çeken kayıkçıların ilk tercih ettikleri hat olmalı.[27] Yağkapanıkapısı'ndan Galata'ya girildikten sonra Perşembepazarı Caddesi'nden Galata Kulesi'ne ulaşılır. Kapalıçarşı-Haliç-Galata ekseni hem karada hem de denizde en kısa mesafelerin toplamıdır (**Şekil 5**). Ticaret alanındaki trafiğin bütünüyle insan gücüne bağlı olarak seyrettiği dönemlerde, böyle bir güzergâhın (yaya erişiminin %5 eğim gibi kabul edilebilir limitleri içinde) belirlenmiş olması doğaldır.

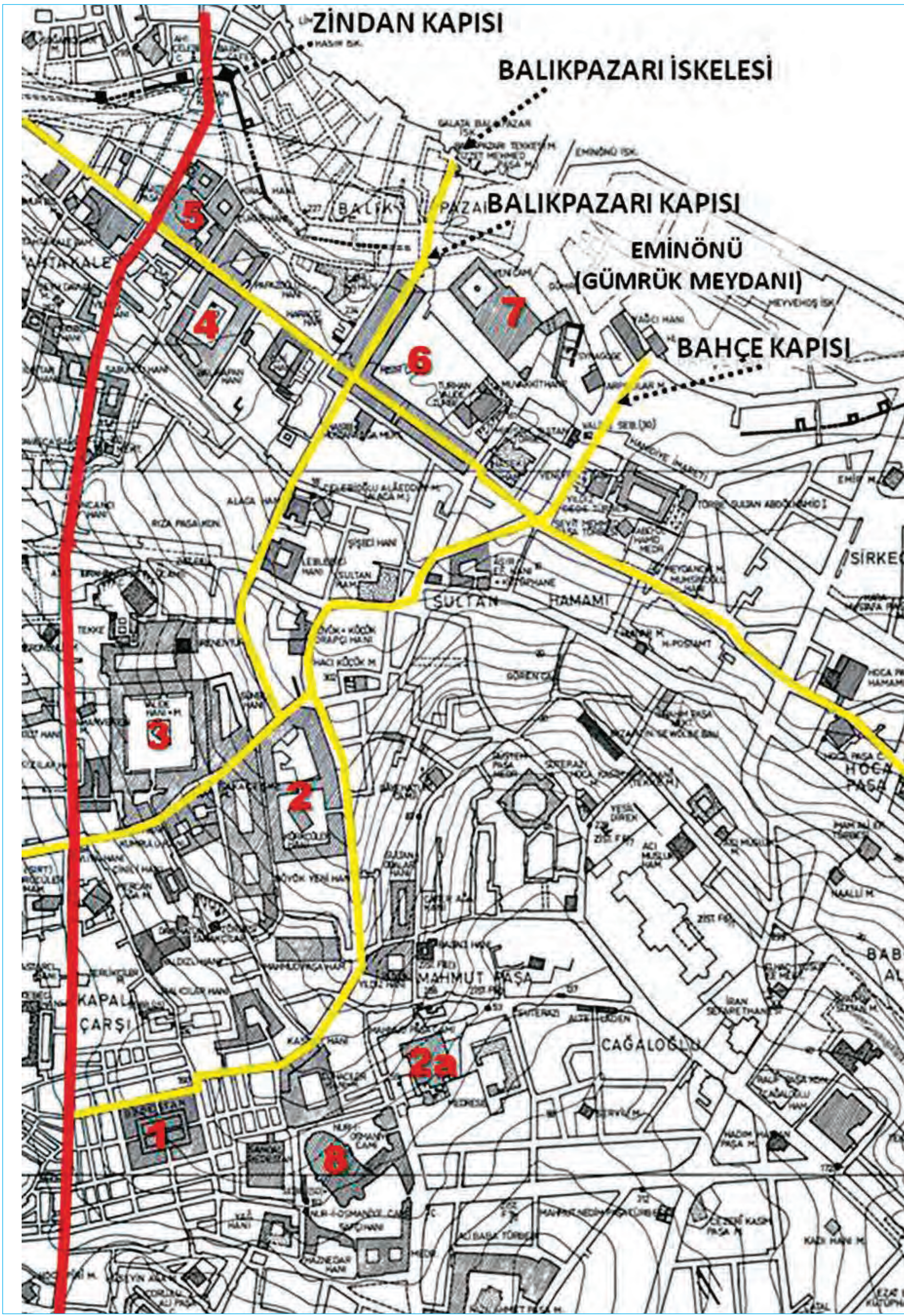
23 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret*, s. 153.

24 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 8.

25 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, s. 25.

26 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 8.

27 Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, 2. bs. İstanbul 2003, s. 172.

6- Kapalıçarşı, Uzunçarşı ve Mahmut Paşa Hanı çevresi
(Kaynak: Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, 342. Ticaret bölgesindeki ana akslar yazar tarafından belirtilmiştir)

Suriçi ticaret bölgesinin XVI. yüzyıl sonundaki sınırını güneyde Beyazıt Külliyesi ve Divanyolu, doğuda Cağaloğlu Yokuşu ve Bâbıâli Yokuşu'ndan Eminönü'ne ulaşan hat belirler.[28] Batıda ise Beyazıt Meydanı'ndan başlayarak Eski Saray'ın doğu duvarını izleyip Süleymaniye Külliyesi'ne ait çarşıyı da içine alarak Odunkapı'ya inilir. Ancak bu bölümde yoğun akış kuzey-güney ekseninin en önemli parçası olan Uzunçarşı üzerindedir. Suriçi ticaret bölgesinin beş ana odak çevresinde yapılandığı söylenebilir. Haliç kıyısından Divanyolu eksenine doğru sıralanan söz konusu odaklar: Tahtakale ve Zindankapı çevresi; Mısır Çarşısı; Mahmut Paşa Hanı ve Valide Sultan Hanı; çekirdeğini bedestenlerin oluşturduğu Kapalıçarşı ve Sahaflar Çarşısı'dır.[29]

Hangi mekânsal ölçekte ele alınırsa alınsın, İstanbul ticaretinin varlığı "deniz-kara buluşması"[30] ile açıklanırken, Haliç bu buluşmanın fiilen gerçekleştiği alan

28 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 164.

29 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 187.

30 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 166.

7- Mısır Çarşısı'nın iki antik aksın üzerinde konumlanması (Kaynak: Seyyid Hasan haritasından (1813) bir kesit. Akslar yazar tarafından belirtilmiştir)

olmuştur. Deniz ve karanın bağlantı noktalarının iki temel ögesi iskele ve ardındaki kale kapısıdır ki bu iki kentsel ögenin birlikteliğinin en büyük göstergesi genellikle aynı isimle anılıyor olmalarıdır. İskelede başlayan adımlar kale kapısını geçtikten sonra kent içlerine, mahalle odaklarına doğru kararlı bir yönelişi olan sokağı takip eder.

Haliç'in güneyinde Bahçekapı'dan Unkapanı Kapısı'na kadar olan düzlük alan ticari yoğunluğun olduğu bir bölgedir. Unkapanı ve Balkapanı (karşı kıyıda Yağkapanı), Eminönü'nde deniz ticaretinden sorumlu gümrük emini (ve yanı sıra pençik emini) bu bölgededir. Konstantinopolis'in son evresinde suriçinde yerleşik ender bölgelerden biri de Haliç boyunca uzanan bu ticaret bölgesidir.[31] Fetih sonrasında çok sayıda ev ve dükkânın Ayasofya Vakfı'na bağlanmış olması[32] ve padişahın kendi esirlerini Haliç kıyısına yerleştirmesi bölgenin yapı stoku açısından üstünlüğüne işaret eder.[33] Buranın ayakta kalmasında -tarihsel bir çelişki olarak- Latin tüccarların, özellikle de Venediklilerin önemli bir rolü vardır.

Venediklilere 1082'de gümrük ayrıcalığı tanınmış ve Bahçekapı yakınlarında mülk tahsis edilmiştir.[34] Sınırlarını 1204-1261 Latin işgalinde Haliç'in güney sahili boyunca genişletmişlerdi. İşgal sonlandırıldığında tamamen sur dışına atılsalar da, 1277'de *Locus Venetorum* olarak adlandırdıkları alan kendilerine tahsis edilmiştir.[35] Koloninin *Makros Embolos* çevresinde yer seçmesi çok sayıda iskelenin yanı sıra ihtiyaç duydukları ihtisas kollarını bir arada bulabilmeleri nedeniyle olmalıdır.[36] *Locus Venetorum* 10.000'e yaklaşan nüfusuyla Konstantinopolis'te Venedik Cumhuriyeti'nin küçük bir minyatürü gibidir.[37] Bu yerleşimin sınırları içinde kalan Balkapanı Hanı Bizans'tan Osmanlı'ya izi sürülebilen ender ticaret yapılarından biridir. Bodrum katındaki duvar kalıntıları ve bazı mimari elemanlar Bizans yapısı olduğuna dair önemli kanıtlar sunmaktadır. "1220 yılında Venediklilerin [...] inşa ettikleri *fondaco*nun da Balkapanı Hanı ile ilgisinin olası olduğu" Ağır tarafından belirtilmektedir.[38]

Fetihten sonra 18 Nisan 1454'te yapılan anlaşmaya göre Venediklilere yine Haliç'in güneyinde, kendilerine ait olmayan bir saray ve kilise verilmiştir. Venediklilerin 1463'ten sonra Osmanlı-Venedik siyaseti nedeniyle İstanbul'daki varlıkları sönükleşmiştir.[39] 1492'de dönemin balyosu sınır dışı edilip Cumhuriyet'in mallarına el konulmasıyla Venedik yerleşimi ortadan kalkmıştır.[40] Ama Venedik balyosunun Haliç'in güneyini tamamen ne zaman terk ettiği konusu hâlen tartışmalıdır.[41] Kışlık ikametgâhın yeri tartışmalı olsa da, balyosun XVI. yüzyılın ilk yarısında Galata surlarının kuzeyindeki *Vigne di Pera* (Karşıyaka Bağları) adı verilen bölgede yazlık bir konut yaptırdığı bilinmektedir. Serin, vebaya karşı daha güvenli ve belki de Osmanlı denetiminin aşılabildiği, "kaçak esir ve benzerlerini ülke dışına kaçırma" gibi siyasi işlerin daha kolay yürütülebileceği bir alan olması yeni konumun

31 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul,* s. 142.

32 Aygül Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü,* İstanbul 2009, s. 198.

33 Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu", s. 196.

34 Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler,* s. 33; Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 13.

35 Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 13. Aygül Ağır Venedik arşiv kaynaklarına dayanarak duvarlarla çevrili yerleşimin 1453 yılı öncesi tahmini sınırlarını belirlemiştir, bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 92.

36 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul,* s. 136.

37 Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler,* s. 33-34.

38 Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 224.

39 Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler,* s. 34.

40 Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu", s. 205.

41 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler,* s. 37; Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 95-97.

tercih nedenleridir. Kıbrıs'ın fethinden (1571) sonra ise yazlık konut tek adres hâline gelmiştir.[42] Venediklilerin Osmanlı Devleti ve dolayısıyla İstanbul'la bağlantıları tüm siyasi çalkantılara rağmen 1630'lara kadar sürmüştür.[43]

Haliç'in güneyine yeni yerleşenlerin çoğunluğunu Yahudî cemaatinin oluşturduğu 1513 tarihli bir belgeye dayanılarak belirtilmektedir.[44] Bölgedeki yer isimlerinden XVII. yüzyıla kadar burada ne derece yerleşik hâle geldikleri anlaşılmaktadır. Yoğunlaştıkları alanlar Edirneli Yahudîler Mahallesi ve Yahudî Kapısı çevresindeki mahalleler; Tahtakale, Mısır Çarşısı, Eminönü, Mahmutpaşa arasında kalan bölgedir.[45] Ticari becerilerinden dolayı özellikle buraya iskân edilmiş olmalılar, nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında daha çok simsarlık yapan Yahudî tüccarlar, Venediklilerin rakibi durumuna gelmişlerdi.[46]

İskelelerin çevresinde yoğunlaşan ticaret bölgesi yangın ve depremden çok etkilense de değerini yitirmemiş; dükkân, han ve evlerin kiraları büyük oranda Ayasofya Külliyesi Vakıf gelirini oluşturmuştur.[47] Ticari alanın rantının vakıflar kanalıyla kentsel hizmetlere aktarımı Bizans ve Venedik'in de izlediği bir yoldu.[48] Ticaret bölgesinde deprem ve yangının yıkıcılığı karşısında Balkapanı Hanı gibi zamana direnebilen yapılar ender olsa da, ticaretin yoğun ve ısrarlı ayak izleri kentsel dokudaki gücünü binlerce yıllık sokaklarda göstermektedir. Berger'e göre Tahtakale Caddesi'nin izleri V. yüzyıla kadar gitmektedir. Kutucular ve Hasırcılar Caddesi de benzer tarihselliğe sahiptir.[49] Yeni yapılar inşa edilirken sokak dokusuna müdahale etmek yerine, antik izler üzerinde sürüp giden yaya akışlarından yararlanma yoluna gidildiği anlaşılıyor (**Şekil 6**). XV. yüzyılın son çeyreğinde Kapalıçarşı'dan sonraki ikinci büyük çarşı olarak inşa edilen Mahmut Paşa Külliyesi yapılarının plan şeması ve yer seçimlerinde sokak dokusunun belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Mısır Çarşısı'nın iki kolunun iki antik aksın üzerine oturmuş olması[50] da geçmişin ticari izine adaptasyonun en güzel örneklerinden biridir (**Şekil 7**).

Suriçi ticaret bölgesinin oluşumunda ikinci önemli odak, bedesten ve çevresinde oluşan çarşıdır. Magdalino, 1203 Latin işgaline kadar Konstantinopolis'in Orta Çağ'daki görece gelişimi içinde Kadırga Limanı ve Haliç arasında ticaretin yaygınlaştığına ve inşaat faaliyetleriyle birlikte kentsel kullanımların yoğunlaşmış olabileceğine ilişkin önemli bir tespit yapmaktadır. X. yüzyıl kaynakları perakende ticaretin merkezi Mese'nin doğu ucuna doğru olduğunu işaret etmektedir. Örnek olarak "Gümüşçüler Konstantinos Forumu ile Milion arasındaki bölgede" konumlanmışlardı ve burada yüksek kaliteli mallar satılıyordu.[51] Bu tespitler, Bizans merkeziyle XV. yüzyılda şekillenmeye başlayan ve XVI. yüzyılda büyük ölçüde oluşumunu tamamlayan Osmanlı ticaret bölgesi arasında hem konum hem de işlevsel dağılım bakımından benzerlikler olduğunu göstermektedir.
X. yüzyıl gümüşçülerinin kendileri için uygun gördüğü alan, Osmanlı dönemi kuyumcularının yoğunlaştığı Cevahir Bedesteni'nin bulunduğu alana yakın bir noktadır. Burada dikkate değer olan söz konusu benzerlikten öte, 1203'ün ardından gelen terk edilmişlikten 250 yıl sonra farklı bir kültürel ve siyasi yapının aynı noktada karar kılmasıdır. Kapalıçarşı'nın çekirdeğini oluşturacak bedesten, kentin ana eksenleri olan Divanyolu ile kuzey-güney ekseninin; bir anlamda kentin prestij aksı ile ticaret aksının ara kesitinde, kentin yeniden inşasında hareket noktalarından biri olarak kurulmuştur. Bu karar II. Mehmed'in İstanbul'a dair beklentisinin ipuçlarını verir. Bir taraftan kentin nüfuslandırılmasına yönelik yoğun bir uğraş verilirken, diğer taraftan da ticaret alanının organizasyonu sürdürülmektedir. Genç yeni başkentin kuruluşunu iktisat tarihi açısından değerlendirirken, İstanbul ekonomisini canlandıracak faktörün kentin imar faaliyetleri olduğuna dikkat çeker. İnşaat faaliyetleri her şeyden önce önemli bir istihdama neden olacak ve sektörün hareketlenmesiyle yan sektörler de gelişecektir. Bu süreçte iş gücüne paralel olarak artan nüfusun tüketim talepleri kentin belli başlı sektörlerine canlılık katacaktır.[52] Ancak bir bedesten etrafında oluşturulan ticari merkez, sözü edilen hareketlenmenin ötesinde bir beklentinin ürünü olmalıdır. XIV. yüzyıl boyunca Rumeli ve

42 Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler,* s. 37.

43 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, çev. Ayşe Berktay v.dğr., İstanbul 2004, c. 2, s. 650.

44 Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu", s. 205.

45 Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566),* çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2010, s. 57-59.

46 Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 203.

47 İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", s. 31.

48 "Venedik yerleşiminde bulunan mülklerin önemli bir kısmı, Grado Patrikliği'nin ya da Venedik'teki büyük manastırların malıydı ve kiraya veriliyordu." Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 203.

49 Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 199.

50 Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 225.

51 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul,* s. 38, 142.

52 Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* s. 319-20.

Anadolu çevresinde örgütlenmeye başlanan Bursa merkezli bir ticaret ağı vardır. Bu ağın düğüm noktası İstanbul'a aktarılarak ve deniz bağlantısıyla ticaret hacmi daha da güçlendirilerek hedefteki uzun mesafe ticaret ağı tamamlanmış olacaktır.

Haliç kıyıları her şeyden önce mal ve insan taşımacılığında bir transfer noktasıdır. Yüksek erişilebilirliğin getirdiği bir insan yoğunluğunun yanı sıra (özellikle kentin iaşesi için) gelen malların boşaltıldığı, tasnif edildiği, depolandığı ve dağıtımının yapıldığı bir alandır. Bu bölgede toptancı hanları, kapanlar, gümrükler yoğunlaşmıştır. Haliç kıyılarından Kapalıçarşı'ya doğru çıkıldıkça yükte hafif, pahada ağır malların ticareti başlar. İç içe geçmiş dört halkanın çekirdeği en değerli malların bulunduğu yerdir. Kapalıçarşı bir ticaret alanı olmaktan öte, bir üretim alanıdır. Burada pahalı, emek yoğun, ince zanaat ürünlerinin üretimi de yapılır. Bedesten, çarşının bankası görevini üstlenen iç çekirdektir. İkinci halkada "havada altın tozlarının uçuştuğu", mücevher imalatının yapıldığı üretim birimleri vardır. Üçüncü halkada ince işçilikli maden, ahşap, deri ürünleri imalatı gerçekleşir. Üretimin tasarım-imalat ilişkisi sarayın ehl-i hiref cemaatiyle Kapalıçarşı esnafı arasında kurulmuştur. Başkentten taşraya doğru yayılan İstanbul modasını büyük ölçüde bu çevre belirlemiştir.[53] XV. yüzyılın sonuna kadar mevcuda eklenen yeni çarşı dükkânlarıyla birlikte kentin ticaret bölgesi oluşturulmuştur. XVI. yüzyılda, yöneticiler eliyle inşa edilen ticari yapılar arasında Rüstem Paşa'nın Haliç'in her iki yakasında inşa ettirdiği han, bedesten ve çarşı dikkati çeker. Bu yapıların yer seçimi ve mimari programı Rüstem Paşa'nın ticari girişimciliğini yansıtmaktadır. Cami, çarşı ve iki handan oluşan Rüstem Paşa Külliyesi'nde cami, Uzunçarşı'nın Hasırcılar Caddesi'yle buluştuğu noktada inşa edilmiştir. Venediklilere ait Aziz Akindinos Kilisesi'nin olduğu tahmin edilen bu yerde, Fatih dönemi ilk yapılarından Hacı Halil Mescidi bulunmaktaydı. Osmanlı mimarisindeki ender örneklerden biri olan yapıda cami üst kata çıkarılırken, zemin katı çarşı olarak kullanılmıştır.[54] Aynı ticari aksın Galata uzantısı olan Perşembepazarı Caddesi üzerinde Galata Bedesteni ve kervansaray inşa edilmiştir. 1550'li yıllara ait bu yapılar, yönetici elitlerin -çok da kabul görmemesine rağmen- ticari yaşama dâhil olmaya başladıkları bir döneme aittir. XVII. yüzyılda "müteşebbis sadrazamlar"a yönetimin farklı kademelerinden kişilerin

8- (1951)*
* Bu haritada Galata'nın 1453'e kadar gelişimi ve var olan yapıları gösterilmektedir. Yağkapanıkapısı'ndan girildikten sonra Perşembepazarı Caddesi üzerinde "pazar alanı" ve "meydan" belirtilmiştir

de eklenmesiyle ekonomik, siyasi ve toplumsal ilişkilerin birbirinin içine geçtiği komplike bir ağın oluşumu söz konusudur.[55] Öte yandan aynı yüzyıl kentsel dokunun giriftleştiği ve yıpranmaya başladığı bir dönemdir.

XVII. yüzyılda Mahmut Paşa Hanı ile Haliç arasında Büyük Valide Hanı (1640), Yeni Cami Vakfı'na ait olan Mısır Çarşısı gibi kapsamlı ticaret yapıları inşa edilir. Fazıl Ahmed Paşa'nın yaptırdığı han da düşünülürse kentte bu dönemde ticari yapıya olan yatırımlar dikkat çekmeye başlar. Bu artış İstanbul nüfusunun artışına paralel bir durum olarak değerlendirilebilir. Ancak han, çarşı inşa faaliyeti sadece başkentte değil, Anadolu'nun diğer kentlerinde de

53 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 181-197.

54 Müller-Wienner, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, s. 454-455; Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi,* s. 145, 225.

55 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", s. 671-675.

görülmektedir. Faroqhi aynı dönemde Kahire'de de ticari binalarda önemli bir artış olduğuna dikkat çeker.[56] Diğer taraftan XVII. yüzyılda yaşanan genel ekonomik krizin yanı sıra, Felemenk Birliği'nin kurulması, imalatın kırsal alana kayması ve Venedikli tüccarların buradaki imalat ve ticareti desteklemesine paralel olarak yeni bir ekonomik organizasyon gerçekleşmekteydi. Amsterdam odaklı, Orta Avrupa-Balkanlar üzerinden gerçekleşen kara yolu ticaretinin İstanbul'a ve İran'a uzanması,[57] İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerinin ticari yaşamını etkilemiş olmalı. Bu sürecin kentsel etkileri henüz irdelenmemiştir.

Haliç'in karşı kıyısına geçtiğimizde tarihte öne çıkan iskele Yağkapanı İskelesi'dir. 1676'ya kadar Galata Gümrüğü'nün Yağkapanıkapısı'nda bulunması[58] bu noktanın önemini vurgulamaktadır. Aksın Galata güzergâhı her şeyden önce ilk Galata yerleşiminin ortasından geçmektedir. Mamboury'in 1951'de çizmiş olduğu haritaya göre **(Şekil 8)** olasılıkla Cenevizlilerin Orta Çağ kentlerine özgü meydanı bu aks üzerindeydi.[59] XV. yüzyıl sonlarında güney-kuzey yönünde San Michelle Kilisesi,[60] *Palazzo Communale* (Galata Voyvodasının Konağı[61]) ve San Pietro Kilisesi Perşembepazarı Caddesi üzerindeki önemli yapılardı ve Galata Mahkemesi, Kalyoncu Kulluğu yakın çevrede yer almaktaydı. Sözü edilen güzergâhın batısında yer alan Dominiklerin, XIII. yüzyılda inşa ettikleri San Paolo Kilisesi'nin (Arap Camii) de Bizans dönemine ait bir kilisenin yerine kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir[62] ki bu da Galata bölgesinin ilk nüvesinin bu çevre olabileceğini göstermektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rüstem Paşa, San Michelle Kilisesi'nin yerine vakfı için bir han ve batısına Perşembepazarı Caddesi üzerinde Galata Bedesteni'ni inşa ettirmiştir. XV. yüzyılda Galata'nın zeytinyağı ve şarap gibi Ege mallarının başlıca antreposu olduğunu belirten İnalcık, "Ceneviz döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, iş hayatının Orta Hisar denilen Perşembepazarı Caddesi'nde yoğunlaşmış" olduğuna dikkat çeker[63] **(Şekil 9)**.

Galata iskelelerinde daha çok Akdeniz ticaret gemileri demirliyordu. Bu nedenle tersaneye yakın iskeleler çevresinde gemi lojistiği sağlayan kürek, yelken bezi, mum, peksimet imalatı ve satışı yoğunlaşmıştı. Gemi bakım ve onarımı yapan atölyeler de burada yer alıyordu.[64] Kapalıçarşı-Haliç-Galata ekseninde ana ticaret aksı zamanla Haliç'in girişine doğru kaymıştır. *Kapalıçarşı-Uzunçarşı-Zindankapı İskelesi-Yağkapanı İskelesi-Perşembepazarı-Galata Kulesi* arasındaki doğrusal hat yerine, XVII. yüzyıldan sonra *Kapalıçarşı-Mahmut Paşa Hanı-Mısır Çarşısı (Balıkpazarıkapısı)/ Eminönü-Karaköy-Galata Kulesi-Pera* güzergâhı öne çıkmıştır **(Şekil 5)**.

56 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları,* çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2011, s. 133-134; Faroqhi, "Krizler ve Değişim", s. 705; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* çev. Gül Ç. Güven ve Özgür Türesav, İstanbul 2003, s. 27.

57 Toprak, *Solan Akdeniz 1550-1870,* s. 94-97.

58 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi,* çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988, s. 218.

59 Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera,* s. 90-91.

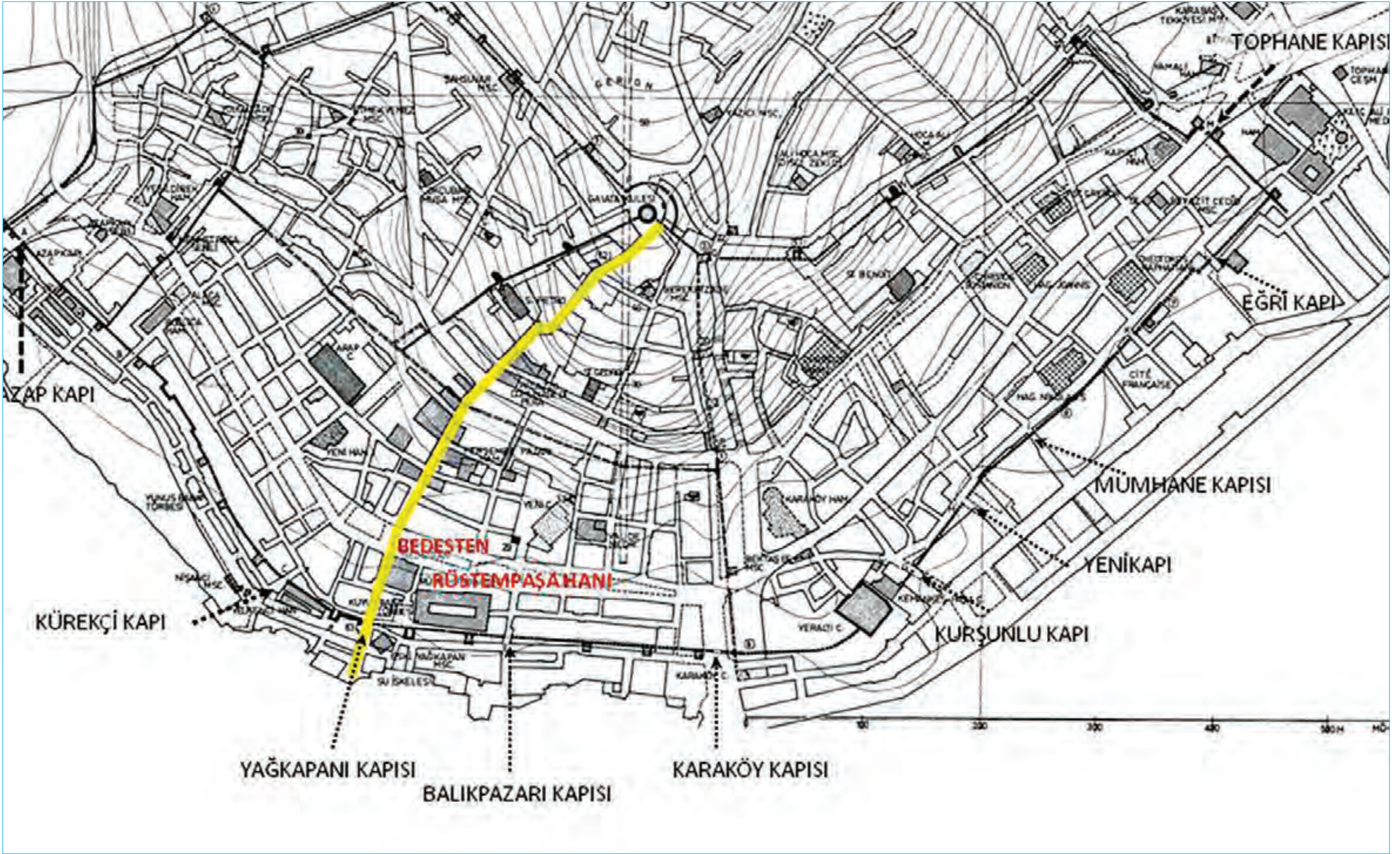
60 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 352'deki Gravürde de San Michelle Kilisesi belirtilen kapının kamusal öneme sahip olduğu görülmektedir.

61 Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi,* s. 42.

62 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 79.

63 İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", s. 35.

64 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara 1990, s. 6-7; ayrıca bkz. harita 11 ve 12.

9- Galata bölgesi tarihî akslar ve yapılar
(Kaynak: Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, 321. Ticaret bölgesindeki ana akslar yazar tarafından belirtilmiştir)

Yüzyıllar içinde ekonomik ve siyasi konjonktür değişse de, kentte ticari merkezin konumu değişmeyebilir. Çünkü bu konum, evrensel olan ticaret aklının belirlediği ayak izlerine bağlı kalır. Bizans döneminde bu eksen üzerinde kent içinde kentler oluşmuştur. Kısmen bu yapılanmanın izleri devam etse de, eksen Osmanlı döneminde aşama aşama bütünleştirilmiştir. Ancak bu bütünleşme içinde eksenin en güney ve en kuzey ucu; Osmanlı-Frenk, Müslüman-gayrimüslim gibi farklı kutupları temsil etmiş olsa da, ticaret alanı bu "kutuplar"ın birbiriyle iletişime geçmesine neden olan bir ortam oluşturmuş, tersinden söylersek ticari ortam birbirinin karşısındaymış gibi duran unsurları bir araya getirmiştir. Bu bir araya gelişlerde, iletişim ortamında siyah-beyaz renklerinin sayısız karışımları ortaya çıkmıştır. Farklı etnik, dinî inanışa sahip, farklı meslek gruplarının ve örgütlerin bir araya geldiği, farklı düzeylerde onay gören "ortaklıkların" görüldüğü bu komplike ağı yabancı tüccarların çözmesi ve İstanbul ekonomisi içinde bir güç oluşturması çok mümkün görünmüyordu.[65] Ancak ticaret bölgesinin bu bütünleşmiş yapısı XIX. yüzyılın var olan dengeleri altüst etmesiyle hem mekânın fiziki görünümünde hem de toplumsal hayatta yeni kutuplar yaratacaktır.

Divan Ekseni: İktidar ve Gündelik Hayat

"Divanyolu" XVIII. yüzyıl kaynaklarında saraydan Edirnekapı'ya uzanan, genişliğiyle dikkate değer bir yol olarak tariflenmiştir. Cerasi, "Divan ekseni" olarak adlandırdığı bu güzergâhın doğrusal ve bütünlüklü bir hat olmayıp zaman zaman doksan derecelik açılarla birleşebilen çok sayıda eksenin birbirine bağlanmasıyla meydana geldiğini belirtmektedir. Eksen Bâb-ı Hümayun'dan başlayıp Ayasofya, Beyazıt ve Fatih külliyelerini birbirine bağlayan ve Edirnekapı'da son bulan, suriçinin yukarıda belirtilen üç platformunu birleştiren, İstanbul'un en prestijli güzergâhıdır. **(Şekil 10)** Öyle ki eksen Şehzadebaşı ve Fatih külliyeleri

65 Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul,* ed. Mehmet Beşikçi, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2000, s. 160-183.

10- "Divan ekseni" ve çevresi*
* Maurice Cerasi'nin Divan eksenine ilişkin verileri değerlendirilerek ve Müller-Wiener'in XV. yüzyıl İstanbul'unu betimlediği haritası kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır

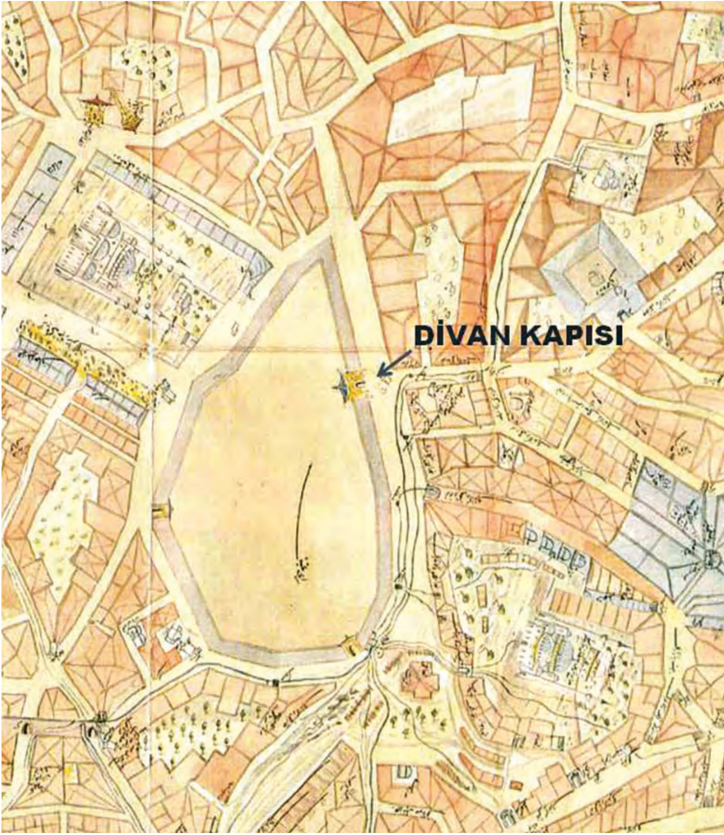
çevresinde çoklu güzergâhlara da dönüşür. "Divan ekseni kalabalıkların aktığı bir mecra gibidir."[66]

Divan ekseninin Konstantinopolis'in Mese'siyle üst üste çakışan bir aks olup olmadığı yaklaşık iki yüzyıllık bir arayıştır. Eksenin Bizans ve Osmanlı'da yaklaşık güzergâhlarda ortaya çıkışının temel sebepleri, kentsel dokunun oluşumunda topoğrafyanın etkin rolü ve Edirnekapı'nın önemini korumasıdır. XV. yüzyıl gravürleri[67] incelendiğinde eksen üzerinde tespit edilebilen Bizans anıtları sırasıyla Ayasofya, Iustinianos, Konstantinos ve Theodosios sütunları, Valens Kemeri, Havariyyun Kilisesi ve Edirnekapı'da Aya Yorgi Kilisesi'dir. Theodosios Forumu'ndan Havariyyun Kilisesi'ne ve Edirnekapı'ya kadar olan aksın XII. yüzyıldan itibaren tenhalaşmış olduğu biliniyor. Öte yandan Bizans'ın Mese'si üzerinde yer alan kentin ana meydanları ve anıtsal yapılarının bulunduğu tepeler, Osmanlı anıtsal yapıları için de uygun zemin oluşturmuştur. Cerasi, Mese ile Divanyolu karşılaştırmasında keskin farklar veya benzerlikler bulmanın olanaksız olduğunun altını çizerek Osmanlı'nın yerdeki izi değil, anıtsal yapıların oluşturduğu silüeti takip ederek ekseni belirginleştirdiğini belirtir. Bu nedenle doğrusal, kesintisiz bir tören yolu yerine ortaya çok parçalı; "imparatorluk mevzilerini birbirine bağlayan güzergâhların"[68] bütünlendiği bir eksenden söz edilebilir. Eksenin adlandırılmasında temel

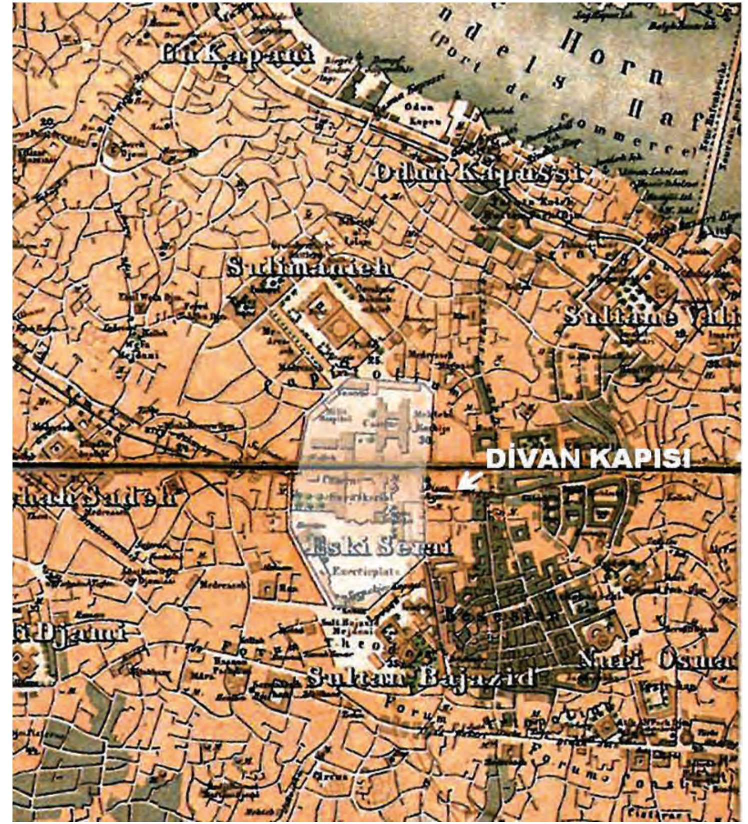
66 Maurice Cerasi, *Divanyolu,* çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006.

67 Buondelmonti'nin 1420'lerde basılmış gravürü, Hartman Schedel'in 1453'ten önceki durumu betimleyen (basımı 1493) gravürü ve Venedikli Vavassore'nin 1480'li yıllarda çizdiği tahmin edilen gravür (basımı 1520), bkz. Yıldırım, *Kentin Anlam Haritaları,* s. 22, 50, 60.

68 Cerasi, *Divanyolu,* s. 23, 45.

11- Seyyid Hasan haritasında (1813) Eski Saray ve çevresi*
* Valide Sultan Hanı'na yönelen ana ticaret aksına açılan kapı diğerlerine göre daha büyük ve ihtişamlı tasvir edilmiştir

12- Stolpe'nin "İstanbul Şehir Planı"nda (1855-1863) Eski Saray ve çevresi*
* Sarayın doğuya, ticaret aksına açılan kapısı "Divan Kapısı" olarak adlandırılmıştır

unsur Osmanlı saray erkânı ve bürokrat sınıfın kimi kez halkla buluştuğu, kimi kez birbiriyle rekabete girdiği, iktidarın somut ve soyut sembollerinin sergilendiği kamusal bir alan olmasıdır. Ancak Divanyolu'nun ortaya çıkışında iktidarın ritüelleri kadar, kent sakinlerine ait gündelik hayatın yoğunluğu da belirleyici olmuştur. Tarihsel süreç içinde selatin camilerin yanı sıra, medreseler, yeniçeri kışlası, kütüphaneler, türbeler, devlet erkânına ait konaklar ve bunların çevresinde gelişen çarşı, pazar ve eğlence mekânlarının konumlanmasıyla eksenin karakteri belirlenmiştir.

Bugünkü İstanbul Üniversitesi kampüs alanı üzerinde kurulmuş olan ilk saray, ele aldığımız eksenin önemli yerleşim odaklarından birini oluşturmaktadır. Topkapı Sarayı'nın inşasından sonraki adıyla Eski Saray'ın (*Saray-ı Atîk*) konumunun belirlenmesinde; yeterli büyüklükte bir arazi olmasının yanı sıra,[69] hem Haliç'e hem de Marmara'ya hâkim olması ve o günün en dinamik kentsel ortamına yakınlığı dikkate alınmış olabilir. Bu karar sürecinde şöyle bir akıl yürütme de olası görünüyor: Bursa ve Ankara gibi kentlerde Bizans kalesinin ana kapısı önünde yeni çarşı inşa edilir. Bu kez aynı düzen tersi bir süreçle, yani var olan ticaret alanının yanına bir kale inşa etmekle gerçekleşmiş gibidir. Eski Saray duvarlarının bir kale olarak algılandığını, Haliç yönündeki semtin *Tahte'l-kal'a* (Tahtakale: Kale Altı) olarak adlandırılmasından anlıyoruz. Bu "kale"nin ticaret alanıyla bağlantısının en önemli göstergesiyse -bilinenin aksine- Eski Saray'ın orijinal ana kapısının Beyazıt Meydanı'na açılan kapı[70] değil, doğuya, yani Haliç'e inen ana ticaret aksına açılan kapı olmasıdır. 1813'te Seyyid Hasan'ın çizdiği *II. Bayezid Suyolu Haritası*'nda Eski Saray'ın büyük ve ihtişamlı olarak çizilmiş olan doğu kapısı (**Şekil 11**), 1855-1863 yılları arasında Stolpe tarafından çizilen *İstanbul Şehir Planı*'nda "Divan Kapısı" olarak adlandırılmıştır (**Şekil 12**).

II. Mehmed (ve çevresindekiler) ilk on yıllık evrede hem İstanbul topoğrafyasını inceleyerek bir kent silüeti ve omurgasını tasavvur etmiş; hem de Ege, Karadeniz ve Balkan'lardaki askerî ve siyasî başarılarından sonra Osmanlı Devleti'nin istikrarlı bir imparatorluğa geçiş süreci yaşadığına kanaat getirerek İstanbul'un nasıl bir devlete başkent olacağını görebilir hâle gelmiş olmalı.

69 Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul,* İstanbul 2002, s. 50.

70 Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul,* 2. bs., İstanbul 2010, s. 83; Aptullah Kuran, "A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne and Istanbul", *Architecture in Turkey from the Seljuks to the Republic*, ed. Çiğdem Kafesçioğlu v.dğr., İstanbul 2012, s. 526.

Bu süre içinde kentte iskânla ilgili yaşanan problemlerin kısmen aşılmış olması da başkentin yeniden inşasında önemli bir aşamadır. Çünkü II. Mehmed, kenti inşa etme sürecinde gerekli iş gücü, malzeme temini ve üretim organizasyonu açısından yarım yüzyıl sonra Kanunî'nin sahip olacağı imkânlara henüz sahip değildir. Her şeye rağmen 1463'ten itibaren kentteki imar faaliyetlerinin boyutu değişir ve iki önemli karar alınır: kentin eski akropolü üzerine yeni bir sarayın kurulması ve büyük bir sultan külliyesinin inşa edilmesi. Bu projeler sadece boyut ve programlarıyla değil, konumlarıyla da kentin bundan sonraki mekân kurgusunu belirleyecek niteliğe sahiptir. Topkapı Sarayı'na ilişkin kararda -ilkinin aksine- padişahın kentsel alanda kendini erişilmesi zor bir noktaya çekmesi gibi bir düşünce varken, külliye inşasında ise halkın imparatorluğun imkânına erişebilir kılınması hedeflenir.

II. Mehmed adına yaptırılacak külliye için Bizans'ın büyük Havariyyun Kilisesi arazisi seçilmiştir. Fetih sonrasında Ortodoks Patrikliği'ne verilen kilise, tenha ve bakımsız olduğu gerekçesiyle 1456'da patrik tarafından terk edilmiş, kilise ve etrafındaki yapılar 1462 yılında yıkılmıştır. Arazi suriçinin Haliç'e hâkim en yüksek tepesi üzerindedir. Edirnekapı'dan kente girişi ilk karşılayacak noktada olması da yapılan seçimde önemli bir etkendir. Çok odaklı kentsel büyüme modelinde odakların önemlerine göre birbirine mesafe aldıkları özellikle selatin külliyelerin kente hâkim tepelerde veya belirli güzergâhlar üzerinde yer seçtiği bilinmektedir. Söz konusu model bize Fatih Sultan Mehmed'in külliyesini neden "Ayasofya'nın karşısına kurma[dığını]"[71] açıklar. Yer seçiminde külliyenin büyüklüğü ve barındıracağı işlevlerle çevresine yaratacağı etki de dikkate alınmış olmalıdır.

II. Mehmed, külliyesini inşa ettirirken Osmanlı mimarisinde önemli bir aşama kaydedilmesi yönündeki beklentisinin yanı sıra, başkente bürokrat ve ilim adamlarının yetiştirileceği bir eğitim kurumu kazandırmayı da hedefliyordu. Külliyenin programı içinde sekiz *sahn* (yüksek) sekiz de *tetimme* (hazırlık) medresesi olmak üzere toplam on altı medrese, mektep ve kütüphane bulunmaktadır. Medreseler sadece sayı ve hacimleriyle değil, akademik yapılanmasıyla da Osmanlı eğitim tarihinde bir ilki oluşturmaktadır. "Fatih Medreseleri vakfiyesinde ilk defa medreselere tayin edilecek müderrislerin, hem dinî (naklî) hem de mantık, felsefe, matematik ve astronomi gibi ilimleri kapsayan "aklî" ilimleri bilenlerden seçilmesi şartı getirilmiştir." İhsanoğlu'na göre bu girişimde Semerkant'tan gelen ünlü matematik ve astronomi bilgini Ali Kuşçu'nun tesiri olabilir. Ayrıca *Fatih Teşkilat Kanunnâmesi*'nde müderrislerle ilgili getirilen düzenlemelerde Fatih Sahn medreselerinin müderrisleri ülkede en yüksek dereceye sahip olacakları hükme bağlanmıştır.[72] Bu girişimler başkentin bir bilim merkezi olması yönündeki ilk adımlardı.

Yaklaşık 11 hektarlık alan üzerine kurulan, 1463-1471 yılları arasında inşaatı süren külliyede ayrıca (383 kişinin istihdam edileceği) tabhane, imaret, kervansaray ve darüşşifadan oluşan hizmet birimleri bulunmaktaydı.[73] Çevrede vakfa gelir getirecek Sultan Pazarı adıyla bir çarşı, Saraçhane, Karaman ve Çukur Hamamı,[74] ayrıca ulema için evler yaptırılmıştı.[75] Külliye yerleşim planıyla da Osmanlı mimarisinde bir ilki temsil etmektedir. Izgara şema üzerine simetrik bir düzende yerleştirilen yapıların merkezinde cami konumlanmıştır. Büyük bir avlunun çevresinde bağımsız avluları olan birimler yerleştirilmiş, simetrik ve hiyerarşik kurguyla ortaya konulan bu düzenlemeyle, merkezî devlet otoritesi kentsel mekâna radikal bir biçimde yansıtılmıştır. Büyük avlu, boyutları ve geometrisi itibarıyla o güne kadar Anadolu Selçuklu ve Osmanlı kentsel dokusu içinde görülmemiş nitelikte bir "meydan" çözümüdür. Külliyenin büyük avlusunun Divan ekseni üzerine yerleşmiş olmasıyla kentsel akışa entegre olan bir külliye ortaya çıkmıştır. Tasarımının esin kaynağı bilinmemekle birlikte, İtalyan mimar Filarete'nin İstanbul'a geldiği ve bu konuda fikir vermiş olabileceğine ilişkin tahminler vardır.[76]

II. Mehmed'in İtalyan sanatına ilgisi dolayısıyla, Rönesans sanatının etkileri olasıdır, ancak Semerkant ve İsfahan başta olmak üzere Asya'dan gelen geometrik düzen anlayışının olası etkileri de unutulmamalıdır.

II. Bayezid, kentin imarına yönelik faaliyetlerde babasının tersine çok temkinli, muhafazakâr ama pragmatik bir yol izlemiştir. Bu tavrı Beyazıt Külliyesi'nde gözlemleyebiliriz. Külliyenin Eski Saray'ın güneyinde, Theodosios Forumu üzerinde, Uzunçarşı ile Divan ekseninin kesiştiği merkezî bir noktada konumlanmasıyla uygun büyüklükte arazi bulma ve işleme külfeti

71 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 151.

72 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim", *Osmanlı Uygarlığı I*, ed. Halil İnalcık ve Günsel Renda, 2. bs., Ankara 2004, s. 349.

73 İnalcık "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 33.

74 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, s. 406-407.

75 İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 32.

76 Stefanos Yerasimos, *İstanbul, İmparatorluklar Başkenti*, çev. Ela Güntekin ve Ayşegül Sönmezay, 2. bs., İstanbul 2010, s. 213.

13- Seyyid Hasan haritasında (1813) Divan ekseninin Fatih ve Beyazıt külliyeleri arasında kalan kesitinde yer alan önemli yapı ve kullanımlar

aşılmıştır. Ancak alanın boyutları kompleksin II. Mehmed'in başlattığı simetrik düzende kurgulanmasına olanak vermemiş, yapılar Bursa külliyelerinde olduğu gibi, dağınık düzende yerleştirilmiştir. Bu yerleşimde sarayın güney kapısıyla cami arasında bir meydan oluşturulmuştur. Nitekim Evliya Çelebi burayı "Beyazıt Meydanı" olarak zikretmiştir. Theodosios Sütunu ise II. Bayezid'in ölümünden sonra 1517'de bir kasırgada yıkılmış ve yerine sütunun malzemeleri kullanılarak külliyeye bağlı bir hamam inşa edilmiştir.[77]

XV. yüzyılda Divan ekseninin ana nüveleri oluşturulmuştu. Eksenin tamamlanmasıysa Osmanlı İstanbul'unun kentsel gelişiminin ikinci evresini oluşturan kentsel örüntünün kapsamlı projelerle tamamlandığı (1520-1617) dönemde gerçekleşmiştir. Kanunî'nin saltanat yıllarının damgasını vurduğu bu dönemde gelenekselleşen saray ritüelleriyle de mekânın sembolik katmanları oluşmuştur. Bu dönemde sadece sultan ve aile mensupları tarafından altı büyük külliye inşa ettirilmiştir. Elbette bu boyutta inşaat faaliyetlerinin ortaya çıkması için ekonomik ve üretim koşullarının da oluşması gerekiyordu. Her şeyden önce XV. yüzyılda yaşanan iskân sorunu aşılmış ve kentin nüfusu bir başkentin ihtiyaç duyacağı nitelikte ihtisas alanlarının oluşumuna olanak sağlayacak büyüklüğe erişmişti. Bu durum kentsel taleplerin çeşitlenmesinde ve büyümesinde de bir dinamizm yaratmaktaydı. XV. yüzyıl boyunca büyük inşaat faaliyetleri için başkente getirtilen ustaların haleflerine ek olarak Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferleri sonrasında bu ülkelerden mesleklerinde kendini kanıtlamış tüccar, mimar, taş ustası, nakkaş, çini ustası, dülger, silah ve tekstil üretiminde uzman kişilerin getirilmiş olması İstanbul için önemli bir gelişmeydi. Nitekim oğlu tarafından Sultan Selim adına -Fener semtinde Haliç'e bakan bir tepe üzerinde- yaptırılan külliyenin inşasında (1520-1522) Mısır ve İranlı yapı usta ve işçileri çalışmıştı, mimarıysa yine Tebrizli olan ve ilk mimarbaşı unvanı verilen Alaeddin Ali'dir.[78]

Mimar Sinan'ın ilk kapsamlı eseri olan Şehzade Külliyesi, Divan eksenini bütünleyen bir kompleks olmuştur. Aslında Kanunî bu külliyeyi kendi adına yaptırmayı düşünmüştü. Daha XVI. yüzyılın ilk yarısında sultan külliyeleri için yeterli büyüklükte alan bulmak güçleşmişti. İlk etapta Yeniçeri Ocağı'nın bir kısmı Bayrampaşa (Likos) Deresi vadisine taşınarak ihtiyaç duyulan alanın bir kısmı temin edilmişti. İnşaat sürerken Şehzade Mehmed'in ölümü (1543) karar değişikliğine neden olmuş, külliye onun adına ithaf edilmiştir. Ancak külliye başta planlandığı gibi orta ekseninde caminin yer alacağı simetrik düzende tamamlanamamıştır. Birkaç yıl sonra Sultan Süleyman, kendi adına daha görkemli bir külliye yaptırmaya karar verdi.

Süleymaniye Külliyesi sadece strüktürü, mekân kurgusu ve bezemesiyle değil; kentsel dokuyla, topoğrafyayla ve İstanbul silüetiyle bütünleşmesi yolunda getirilen çözümlerle de Osmanlı mimarisinde aşama kaydedilen bir eserdir. Arazi için yapılan seçimi dönemin tarihçisi Celalzade Mustafa şöyle aktarmıştır: "Eski Saray'ın arazisini seçti, çünkü burası hem havadar hem de denizi gören yüksekçe bir yerdi. Böyle hayırlı bir külliyenin kentin en iyi yerinde bulunması, Kudüs'teki cami kadar hoş olması ve yürek ferahlığı vermesi gerektiğine karar verilmişti."[79] Divanyolu ekseninden içerde, buna karşılık Galata'dan seyredilecek İstanbul panoramasında öne çıkan bir yapı olacaktı. Eski Saray arazisinin kuzey bölümü ifraz edilerek yer temin edilmişti, ancak arazinin kuzeybatısındaki iki vakfın arazisine de ihtiyaç duyulmuş ve padişahın belirleyeceği ilke doğrultusunda istibdal (vakıf arazinin mülk arazi ile mübadele edilmesi) işleminin yapılması gereği ortaya çıkmıştı. Çözümün uzaması ve Sultan Süleyman'ın süre konusundaki hassasiyeti, yerleşim planının yeniden gözden geçirilmesine sebep olmuş, başta katı bir simetri içinde kuzey-güney bakışımlı olan şemadan vazgeçilerek avlulu üç modül, caminin batısına yerleştirilmiştir. Burada bir padişahın tabiyetindeki kişiyi mülk konusunda ikna etmede zorlanabildiği; ayrıca vakfedilen bir eserin

77 Yerasimos, *İstanbul,* s. 244-248; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 264, 385-386; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 97-98.

78 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 476; Yerasimos, *İstanbul,* s. 250-252.

79 Yerasimos, *İstanbul,* s. 254-255.

herkesin gönül rızasıyla gerçekleştirilmesi gerektiğine olan inancın ve padişah da olsa vakıf mevzuatına uyma zorunluluğunun yapılanmada belirleyici olabildiği görülmektedir.[80] Diğer örnekler de dikkate alınırsa XVI. yüzyılın başından itibaren İstanbul'da hem boş alan bulmanın güçleştiği hem de arazi üzerindeki mülkiyet sorunlarının çok kolay çözülemediği, dolayısıyla yerleşimin biçimlenmesinde mülkiyetin önemli bir belirleyici olduğu ortaya çıkar. Osmanlı artık Bizans'ın kalıntıları bulunan alanlarda değil, iki kuşak öncesi Osmanlıların belirlediği arazi kullanım kararlarında değişiklik yaparak arazi temin etme yoluna gitmekteydi.

İncelenen eksen üzerinde saray kadınlarına ait eserlerin sınırlı olması dikkat çekicidir. Kanunî'nin eşi adına yaptırdığı çifte hamam (1556) Ayasofya Camii ve Atmeydanı arasında Divan ekseninin saraya yönelen en itibarlı bölümü üzerindeki konumuyla Hürrem Sultan'ın saraydaki gücünü sergileyecek nitelikteydi.[81] Diğer tarafta böyle bir konumda hayır için seçilen işlevin hamam olması kadınların kullanımına açık tek kamusal kullanım olmasıyla açıklanabilir. Eksenin dışında olmakla birlikte kaydedilmeye değer olan Haseki Hürrem Külliyesi (1539) Aksaray-Yedikule aksı üzerinde Avratpazarı yakınında yer seçmiştir.[82] Hanedan kadınlarının İstanbul'da külliye inşa etme geleneğini başlatmış olan Hürrem Sultan'ın[83] yapılaşmış bir çevrede temin edebildiği dar saha içinde çok işlevli vakfıyla nevi şahsına münhasır bir etki bırakmak istediği açıktır. Cami küçük tutulurken darüşşifa, imaret ve medrese hacimleriyle öne çıkmıştır.[84] Mihrimah Sultan, annesinden yaklaşık yirmi yıl sonra (1556-1560), Edirnekapı civarında eski bir kilisenin arazisi üzerine inşa ettirdiği külliyesiyle Divan ekseninin sonunda hanedan kadınlarına ait bir hayır eseri bırakmış olacaktır.[85] Nerdeyse yarım yüzyıllık aradan sonra Sultanahmet Külliyesi'nin inşasıyla (1607-1617) büyük sultan külliyeleri devri kapanmış, bir anlamda İstanbul silüeti de tamamlanmış oluyordu.

Osmanlı tarihi boyunca kentin sosyal ve kültürel hizmetlerinin karşılanmasında hanedan mensuplarının yanı sıra yönetici elitlerin de sorumluluk üstlendikleri görülür. Ancak dönemin koşullarına göre bu hizmetin boyutu, içeriği ve mekânsal tercihleri; ekonomik koşullar, kentsel ihtiyaçlar, arazi koşullarına bağlı olarak değişim gösterir. Dönemin teamüllerine göre vakıflarına harcama yaparken siyasi sermayenin arttırılması yönündeki niyet de göz ardı edilemez. II. Mehmed'in vezirleri Mahmud Paşa, Has Murad Paşa, Davud Paşa, Rum Mehmed Paşa fethin ganimetlerinden aktararak kentin farklı semtlerine odak oluşturacak, büyüklükleriyle değil ancak barındırdıkları işlevler açısından sultanlarınkine yakın külliyeler inşa ettiler. II. Bayezid'in sadrazamı Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'ta Konstantinos Forumu'nda 1497'de inşa ettirdiği külliyesinde cami, medrese, imaret, tekke ve çeşme yer alır. Paşanın ölümünden sonra, caminin karşısındaki sarayının yerinde, külliyenin vakfına dâhil olan, yabancı elçilerin ikamet edeceği Elçi Hanı inşa edilir.[86] XVI. yüzyılın ikinci yarısında paşalar, camili ve çok işlevli külliye inşa ettirmekten giderek vazgeçti. Son geniş kapsamlı paşa külliyesi Cerrah Mehmed Paşa'ya aittir (1593). Aynı yüzyılın son çeyreğinde yönetici elitler arasında yeni bir teamül kabul görmeye başladı. İlk örneği Sokullu Mehmed Paşa tarafından 1569'da Eyüpsultan'da inşa ettirilen medrese ve türbe kompleksi Lale Devri sonuna kadar süren bir geleneğe dönüştü. Paşaların vakfettiği bu kompleksin temel unsuru medrese ve türbe olup bunlara genellikle sebil kimi zaman tekke, mektep, kütüphane gibi işlevler ekleniyordu. Medrese odaklı "küçük külliye" olarak adlandırılabilecek bu türdeki vakıf eserlerin, özellikle Fatih Külliyesi-Çemberlitaş aksının karakterini belirleyecek düzeyde yoğunlaşmasının Divanyolu'ndaki güç temsillerinin kentsel mekânda kalıcı hâle getirilmesiyle ilgili bir yanı vardır. Bu oluşumun devlet yönetiminde vezirlerin söz sahibi olduğu döneme rastlaması elbette tesadüf değildir. XVII. yüzyılda Anadolu'dan çok sayıda genç insanın öğrenim görmek üzere (veya gerekçesiyle) İstanbul'a gelmesi medreseye olan talebi artırıyordu. Diğer yandan bu bölgede çok sayıda cami zaten vardı. Gazanfer Ağa, Koca Sinan Paşa, Kızlarağası külliyeleri XVI. yüzyıl sonları; Kuyucu Murat Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Kara Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa külliyeleri XVII. yüzyıl medrese odaklı küçük külliye örnekleri arasındadır. Son örnekse Lale Devri'nde Şehzade Camii yanında inşa edilen Damat İbrahim Paşa Külliyesi'dir (1720). XVIII. yüzyıl ve sonrasında vakıf eser bırakmak isteyenler giderek çeşme, sebil, kütüphane gibi tek yapı

80 Stefanos Yerasimos, *Süleymaniye*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul 2002, s. 48-59; Yerasimos, *İstanbul*, s. 260-262.

81 Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun,* çev. Ayşe Berktay, İstanbul 1996, s. 269; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 329.

82 Avratpazarı bugün kesin sınırları bilinmeyen Bizans'ın Arcadios Forumu yakınındaydı.

83 Pierce, *Harem-i Hümayun,* s. 264-270.

84 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 419.

85 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 441.

86 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası,* s. 344, 371-373.

14- Seyyid Hasan haritasında (1813) Fatih Külliyesi ve çevresi*
* XIX. yüzyıl başında caminin güneyinde avlu içinde *salaşlar* ve avlunun batı duvarına bitişik yapılar olduğu görülmektedir

inşa ettirmekle yetinmişlerdir. Bağış kapsamının camili külliyelerden, çeşme ve sebile kadar küçülmesi; kentin yoğun bölgelerinde, özellikle Divan ekseni çevresinde, uygun arsa bulmanın zorlaşması, bunun ötesinde devlet ricalinin ekonomik güçlerine paralel olarak bütçelerinden hayır işlerine ayıracakları miktarın giderek düşmüş olmasıyla ilgilidir.[87]

Divan ekseni, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonuna kadar (her birinin rotası kısmen farklı olsa da) resmî törenlerin güzergâhı oldu. Sefer zamanı yapılan askerî geçitler, şehzadelerin kılıç kuşanma törenlerinde saraydan Eyüp'e veya Eyüp'ten saraya hareket eden Kılıç Kuşanma alayları, yine saraydan hareketle Cuma namazı için sultanın seçtiği selatin camiine yönelen Cuma alayları belli başlı tören geçitleriydi. II. Mehmed dönemi cuma alayları ilk kaydedilenlerdir.[88] Özellikle Topkapı Sarayı'ndan Fatih Camii'ne gerçekleştirilen alayın Divan ekseni üzerindeki belirleyiciliği güçlü olmalı.

Favro, Roma üzerine yaptığı araştırmasında, zafer alayının "kozmolojik ve siyasi gereklilik olarak" bir imparatorluk başkentinin ayrılmaz parçası olduğunu ve kalabalıkların akışıyla belirlenen zafer güzergâhının kentin ana rotasını oluşturduğunu belirtir. Zafer şölenlerinin atmosferi kentin en ihtişamlı yapılarını bu rotanın etrafına çeker. Bu ihtişamlı yapıların sahipleri gücünü kalabalıklara karşı her daim görünür kılmak isteyen zafer kazanmış kumandanlar ve diğer elitlerdir.[89] Roma'da yüzyıllar içinde eklektik biçimde gerçekleşen bu yapılanma öyle bir düzeye ulaşmıştır ki kente ilk kez gelen bir ziyaretçi hiçbir ön bilgisi olmadan zafer alayının geçtiği güzergâhı kolaylıkla keşfedebilir. İstanbul içinse Cerasi şu tespiti yapar: "İktidar ve ihtişamı temsil eden içerikler, maiyet ve alayların içeriğinden ibaretti, ama geç dönemde Roma'da olduğu gibi bütünsel bir mimari imgeye dönüştürülerek yüceltilmiyordu."[90] Olayın ihtişamının kalıcı etkileri için belki de hafızaya güveniliyor, böylelikle mekânın soyut katmanları oluşuyordu. Öte yandan farklı işlev, yoğunluk ve toplumsal karaktere sahip parçalardan oluşan bir güzergâhın tören alaylarıyla bütünlenmesi beklenemezdi. Tarihî kayıtlara göre 1509, 1719, 1754'teki büyük depremlerde hasar gören yapıların yığıldığı alanlara bakıldığında Divan ekseni belirgin biçimde öne çıkmaktadır.[91] Öte yandan yangın sıklığı ve yayılma alanının, kentin nüfus ve yapı yoğunluğuyla birlikte artış göstermiştir. Yangınlardan Divan ekseni üzerinde en çok etkilenen bölge Fatih Külliyesi çevresi, yani Zeyrek, Saraçhane, Atpazarı; Şehzadebaşı ve Yeniçeri Kışlası çevresi; Beyazıt Külliyesi ve Kapalıçarşı çevresiydi.[92] XVII ve XVIII. yüzyıllarda sürekli bir yıkım ve onarım zorunluluğu içinde olan bir ortam; bütünlüklü, ihtişamlı mimari projelerin tasavvurunu dahi kısıtlamış olmalı.

Ancak her şeye rağmen Divan ekseni üzerindeki güç temsilleri mimari yapıları kendine çekmiş, yapıların getirdiği toplumsal çevreyse yeni temsil katmanları yaratmıştır. Yukarıda değinildiği gibi Divanyolu'nun Fatih Külliyesi ile Çemberlitaş arasında kalan bölümünün vezirlerin vakfettiği yapılarla biçimlenmesi bu oluşum sürecinin sonucudur. XVII ve XVIII. yüzyıl boyunca birbirine parça parça eklemlenen dar alanlardaki incelikli mimari çözümlerle bir sokak silüeti ortaya çıkarılmıştır.[93] Ancak bu aksın karakterini belirleyen şey,

87 Medrese odaklı küçük külliyeler için kaynaklar Yerasimos, *İstanbul,* s. 329-344, 389; Cerasi, *Divanyolu*, s. 66-72, 161-172; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 199-201.

88 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceramonial and Power: The Topkapı Palace in the Fiftheenth and Sixteenth Centuries,* Cambridge 1991, s. 251, aktaran Cerasi, *Divanyolu,* s. 63.

89 Diane Favro, "Roma, Zafer Yolu-Zafer Alaylarının Kente Etkisi", *Şehirler ve Sokaklar,* ed. Zeynep Çalık, Diane Favro ve Richard Ingersoll, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 2007, s. 153-172.

90 Cerasi, *Divanyolu,* s. 62.

91 Nicolas Ambraseys ve Caroline Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800,* çev. Umur Koçak, Ankara 2006, s. 31, 103, 124.

92 Bu konuda geniş kapsamlı bir döküm için bkz. Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 354-445.

93 Maurice Cerasi, "Tarihselcilik ve Osmanlı Mimarisinde Yaratıcı Yenilikçilik",

mekânda gücün temsiline dair motivasyonun dünyevi sınırları aşmasıdır. Divanyolu'nun, bir anda her şeyini kaybedebileceğini bilen vezirlerin isimlerini kalıcı kılmak üzere yaptırdıkları türbelerin toplandığı bir aksa dönüşmüş olması güç dengeleri arasındaki çatışmanın sonucu gibidir. Bu durum, dünyevi kalabalıklardan dua alma arzusu olarak da yorumlanabilir. Neticede dünyevi ve uhrevi olanın sarmalandığı, her noktasında bir döneme, bir olaya, bir isme gönderme yapan işaretlerin yan yana geldiği ve hatta giriftleştiği bir mekân oluşumu söz konusudur.

Seyyid Hasan'ın 1813 tarihli haritası[94] dikkatle incelendiğinde yönetici sınıf dışında Divan eksenini biçimlendiren aktör ve faaliyetler görülebilir (**Şekil 13**). Divan ekseninin bazı parçaları, kentin ana merkezine dâhil etmeyeceğimiz, ancak ihtisaslaşmış üretim ve ticaret alanlarını bünyesinde barındıran alt merkezler niteliğindedir. Eksen üzerinde, 1460'larda başlayan süreç içinde, ticaret ve üretimi belirleyen dört faktör oluşmuştur: kara gümrüğü, at piyasası, medrese çevresi ve yeniçeri ocağı.

Kentsel dokunun giriftleştiği XVII. yüzyıl sonuna kadar Divan ekseni ve çevresi de farklı büyüklük, içerik ve konforda inşa edilen medreselerle öğrencilerin ve ulemanın yoğunlaştığı bir alan olmuştur. Müderrisler, özellikle Fatih Külliyesi ile Sultan Selim Külliyesi çevresinde yerleşmişlerdi.[95] XVI. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'a yaşanan göçlerde gelenlerin büyük oranda bekâr erkekler olduğu, bunlar arasında öğrencilerin önemli bir paya sahip olduğu tahmin ediliyor. Tek kişilik medrese odalarında iki, üç kişinin kalmaya başladığı, yeni gelen öğrencilerin medresede boş yer bulabilmek için bir süre hanlarda barınmak zorunda oldukları biliniyor.[96] Bu durum, Seyyid Hasan haritasında tespit edilen Şehzadebaşı çevresindeki çok sayıda hanın varlığını açıklamaktadır. Öğrenci nüfusunun giderek artan yoğunluğu Beyazıt Camii çevresindeki ticaret alanında kitap ve kırtasiye ağırlıklı bir ihtisaslaşmanın temel nedenidir. 1810'lu yıllarda Kapalıçarşı'nın bir parçasını oluşturan Sahaflar Çarşısı'na, Beyazıt Külliyesi'nden Şehzade Külliyesi'ne kadar uzanan ticaret aksı üzerinde *mürekkepçi, kalemtıraşçı, divitçi, kâğıt dükkânları* gibi ticaret birimleri dikkat çekicidir. *İspençiyar dükkânları* (eczane, attar) ise Süleymaniye, Fatih ve Haseki darüşşifalarının her birine kolay erişilebilecek bir konumda gibidir.[97]

Rumeli'den gelen ve Edirnekapı'dan kente giren ticari malların denetimi dolayısıyla Karagümrük'te küçük bir alt merkez oluşumu görülür. Fatih Külliyesi bünyesinde bulunan kervansaray ve çevresinde çarşı ve hanların toplanması Orta Avrupa'dan gelen karayolu ticaret aksının burada sonlanması nedeniyledir. XVII. yüzyılda Amsterdam odaklı Orta Avrupa-Balkanlar hattında karayolu ticaretinin canlanmasının Osmanlı coğrafyasında da önemli etkileri olmuştur.[98] Gelişmelerin Edirnekapı, Karagümrük ve Atpazarı çevresinde, üretim ve pazar ortamına bir canlılık getirmiş olduğu tahmini ötesinde tespitler henüz yapılmamıştır. Bölgeyi çekici kılan bir diğer unsur, Fatih Külliyesi'nin doğusunda fetihten sonra kurulan Atpazarı'dır. Sonraki yüzyıllarda başkentte talep miktarı ve çeşitliliği düşünülürse Atpazarı'nın canlı bir ticari ortam olduğu tahmin edilebilir. Kentte yük taşımacılığı ve üretim alanında çalıştırılan atların sayısının da az olmadığı düşünülmelidir.[99] Atın çevresinde bakımından kuşanmasına kadar ileri düzeyde ihtisaslaşmış bir sektör gelişmiştir.[100] Atpazarı'nın karşısına Fatih Külliyesi'ne gelir getirmek üzere bir saraçhanenin kurulmasında sektörün gelişme potansiyeli dikkate alınmış olmalı. Saraçhane'de 110 dükkânda 146 zanaatkârın çalıştığı, bunların bir kısmının da yeniçeri olduğu belirtilmektedir.[101]

Seyyid Hasan haritasında dükkân, han, çarşı, kahvehane gibi işlevlerin yoğunluğu, dağılımı, biçimi irdelendiğinde; ticari işlevlerin Edirnekapı'dan Zincirlikuyu'ya kadar sürekliliğini kaybetmediği ve bu aksın gümrük çevresiyle de bütünleştiği görülmekte. Zincirlikuyu çevresinde medreselerin yoğunlaştığı Müller-Wiener tarafından tespit edilmiştir. Fatih Külliyesi'nin Saraçhane, Atpazarı, Büyük Karaman çevresinde oluşan bir alt merkezin ortasında kaldığı,

Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslarüstü Bir Miras, ed. Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur, İstanbul 1999, s. 34-42; Cerasi, *Divanyolu*, s. 106-128; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 199.

94 M. Kâzım Çeçen, *II. Bayezid Suyolu Haritaları,* İstanbul 1997, Ek Harita.

95 Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul,* s. 368.

96 Mübahat S. Kütükoğlu, "Medresede Yaşam", *Soframız Nur, Hanemiz Mamur,* ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, İstanbul 2006, s. 239-246.

97 Çeçen, *II. Bayezid Suyolu Haritası,* s. 42.

98 Tabak, *Solan Akdeniz,* s. 87-97, 207-215.

99 Nitekim 1763 senesinde İstanbul'da kaydedilmiş olan 349 değirmende 1.500 değirmen taşı yaklaşık 6.000 at tarafından çevrilmekteydi, bkz. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları,* İstanbul 2002, s. 85-128.

100 Saraçhane'de üretilen ürünlerde ihtisaslaşmanın boyutu için bkz. Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 208.

101 Mortan ve Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, s. 185.

yerleşim dokusunun giderek yoğunlaştığı ve giriftleştiği ve bu bölgenin işleyişinde yönetim tarafından getirilen kuralların etkili olmadığı anlaşılmakta. Külliyenin batı hattının, dükkânlarla kapatıldığı hatta Büyük Avlu içinde *salaşlar* denilen bir dizi küçük barakanın sıralandığı tespit edilmiştir (**Şekil 14**). *Salaşlar* içinde kulluk ve kahvehanelerin olması, bu yapılanmada yeniçerilerin de rolünün olduğu ihtimalini güçlendiriyor. XVII. yüzyılda Süleymaniye Külliyesi de dâhil, medrese avlularında öğrenci sayılarındaki artıştan kaynaklanan "eğreti yapı" inşasının giderek yaygınlık kazandığı biliniyor.[102] 1633, 1660, 1693, 1718 büyük kent yangınları başta olmak üzere yangın ve depremlerin süreçteki rolü de unutulmamalı. II. Mehmed'in İstanbul inşasının en başında radikal biçimde getirdiği geometrik düzenin, toplumsal-ekonomik-siyasi yaşamın sınırlarının birbirinin içine girdiği dönemlerden itibaren, gündelik hayatın küçük küçük müdahalelerine yenik düştüğü görülmektedir.

Sonuç itibarıyla Atpazarı ve Saraçhane çevresinde oluşan alt merkezin özellikle XVII. yüzyılda Divan ekseninin bir parçası olmaktan çıkıp giderek Edirnekapı, Karagümrük, Atpazarı, Unkapanı'nı birbirine bağlayan bir eksenin parçası olduğunu ve bu eksende tüccar, esnaf ve yeniçerilerin ekonomik bir ağ oluşturduklarını söylemek mümkündür.

Şehzadebaşı'nda toplanmış olan kahvelerse üzerinde durulması gereken başka bir konudur. Kahve ve *duhan* (tütün) dükkânlarının bir bölümü Yeniçeri Ocağı'nın altmışbir kapısı ve Osman Baba Türbesi'nin devamında, ocağın Divanyolu'na bakan cephesinde yer almaktadır. İstanbul'da kahvehane XVII. yüzyılda yaygınlaşmaya başladı, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru ise kahvehanelerin büyük bölümü yeniçerilerin elindeydi. Yeniçeriler XVIII. yüzyılda maaşlarındaki düşüş ve ocağın disiplinindeki esnekliklerle birlikte, resmî görevlerinin dışında başka aktivitelere yönelmişlerdi. "Yeniçerilerin esnaflaşması" sürecinde tercih ettikleri işlerin başında kahve işletmek geliyordu. Bu uğraş onları toplumla buluşturduğu gibi kahvehaneyi üs edinerek diğer ekonomik sektörlerle bağlantı kuruyorlardı. Özellikle Haliç'te bulunan kahvehaneler, ticari bağlantıların yapıldığı yerler hâline geldi. Ticaret gemisi sahibi bir tüccar olan Yeniçeri Hacı Hafız'ın Unkapanı'ndaki kahvehanesi buna bir örnektir. Bazı kahvehanelerse Bektaşîlik kültürünün yaşatıldığı yerlerdi. Kahvehaneler kentin alternatif bir kamusal alanı hâline gelirken, yönetim ve bazı aydın kesim özellikle yeniçeri kahvehanelerini "devlet sohbetleri"nin yapıldığı ve isyanların organize edildiği yerler olarak tehlikeli görmüştür. 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla birlikte yeniçeri kahvehaneleri de yıkıldı.[103] Ocağın ortadan kaldırılmasıyla Divanyolu'ndaki toplumsal ağların ve dengelerin sarsılmış olduğu muhakkak. Ancak İstanbul'da yeniçerilerin yaygınlaştırdığı ve zenginleştirdiği kahvehane kültürü Şehzadebaşı'nın kahvehaneleri ve eğlence ortamlarında yaşatılmıştır.

II. Mehmed'in kurduğu Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldıran II. Mahmud'un, türbesi için Divanyolu'nu seçmesi şaşırtıcı değildir. Vezir türbelerinin yoğunlaştığı eksen üzerinde, diğerlerinin aksine görkemli ve yalın, neoklasik üslupta inşa edilen bu türbe, padişahın mutlak gücünü yeniden hatırlatır biçimde eksen üzerindeki son türbe olmuş ve bundan sonra devletin ileri gelen yönetici ve aydınları bu türbenin arkasına defnedilmişlerdir.[104] II. Mehmed'in ilk sarayını iki denize hâkim bir tepede kurması gibi, II. Mahmud'un da aynı nedenle bu noktayı seçtiği Moltke tarafından belirtilir.[105] Osmanlı Hanedanı'nın sarayla başlattığı Divanyolu üzerindeki inşa faaliyetini türbeyle tamamlamış olması bir tesadüf müdür bilinmez, ancak padişah suriçini, vezirleri de Divanyolu'nu bu tarihten sonra terk edeceklerdir.

SONA DOĞRU YENİ BAŞLANGIÇLAR

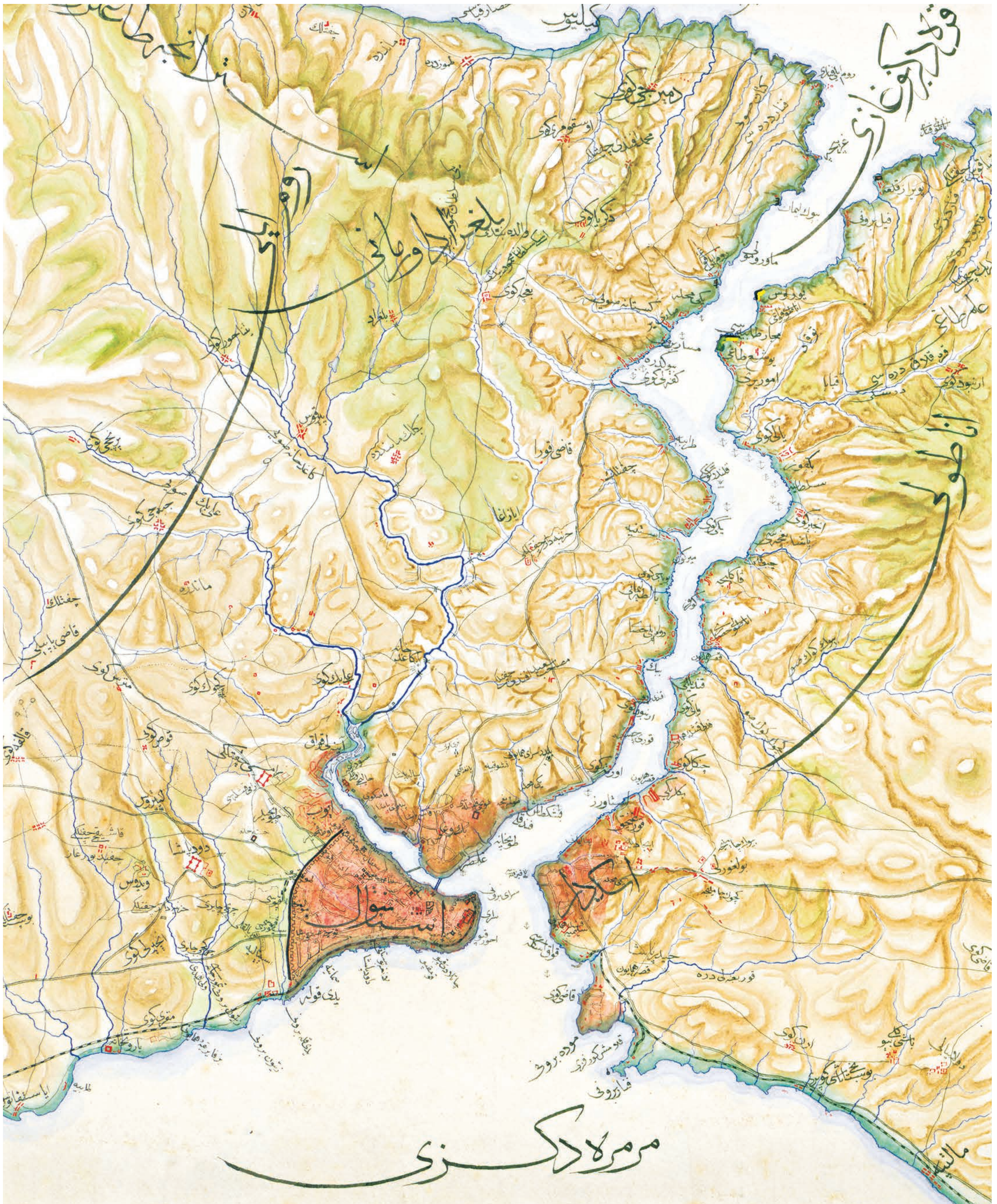
İstanbul'un çehresi, özellikle 1840 sonrasında alışık olmadığı bir hızda değişim geçirmeye başladı. Kentin fiziki mekânında görünür hâle gelen bu değişimlerin kaynağıysa daha gerilerdeydi. XVIII. yüzyılda başlayan yenilenme arayışı Osmanlı'nın kapitalist dünyanın ekonomik sistemine entegre olma süreci ve yönetimin merkezîleşmesi çerçevesinde idari kurumların modernizasyonuyla şekilleniyordu. Kent yönetiminde anlayışla birlikte aktörlerin de değişimi sonucu 1855'te "Şehremaneti" ile belediye yönetiminin kurulması, sosyal devlet anlayışının gerektirdiği başta eğitim ve sağlık alanlarında olmak üzere inşa edilen yeni kurumlar, hukuk sistemindeki değişim, yeni ekonomik ve toplumsal koşulların belirlediği ihtiyaçların yeni teknolojilerin getirdiği çözümlerle karşılanması değişimi belirleyen yapılanmalardı. "İktidarın topoğrafyası değişiyordu" ve bu değişim, modernlik ile gelenek arasında bir ikilik yaratıyordu. Kentin bazı bölgeleri yeniliklere ayak

102 Kütükoğlu, "Medresede Yaşam" s. 242.

103 Ali Çaksu, "18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahveleri", *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme ve İktidar*, ed. Ahmet Yaşar, İstanbul 2009, s. 85-98.

104 Yerasimos, *İstanbul*, s. 359.

105 Cerasi, *Divanyolu*, s. 126.

15- II. Abdülhamid devrinde Boğaz'ın Rumeli ve Anadolu yakasındaki dere ve demiryolları (İÜ, Nadir Eserler Kütüphanesi, Haritalar Bölümü)

uydurup bundan önemli rantlar sağlarken, suriçi başta olmak üzere eski önemini yitiriyor, bazı mahalleler köhnemeye terk ediliyordu.[106]

Kentin hem makro-formunun, hem de kent dokusunun değişiminde şehir içi ulaşıma ilişkin gerçekleştirilen projelerin önemli rolü vardı. 1802'de İstanbul deniz trafiğindeki kayık sayısı yaklaşık 4.000 iken bu sayı 1844'te 19.000'e yükselmişti.[107] Bu yüksek artış, deniz taşımacılığında artık yeni bir çözüme duyulan ihtiyacın boyutunu göstermektedir. 1851'de Osmanlı bürokratlarının girişimleriyle kurulan Şirket-i Hayriye'nin altı vapuruyla şehir içi toplu taşıma hizmeti verilmeye başlanmıştı. Boğaziçi'ne yapılan seferler Yeniköy'e kadar uzanırken vapur sayısı da 1869'da 20'ye yükselmişti. Hazine-i Hassa İdaresi'ne ait vapurlarsa Sirkeci'den Pendik, Adalar ve Yeşilköy'e olmak üzere Marmara'da sefer yapıyordu. Bu şirketleri başka girişimler izledi. Vapur sayılarının giderek artması kayıkçı esnafının şirketlere karşı direnç göstermesine neden olmuşsa da 1920'li yıllarda 3.000 kayık hâlâ sefer hâlindeydi. Kıyı boyu yerleşimi teşvik eden deniz yolu taşımacılığının yanı sıra, karada toplu taşımacılığa ilişkin ilk girişim İngiliz şirketlerden gelmişti. 1969'da Dersaadet Tramvay Şirketi kurularak yolcular atlı tramvaylarla Ortaköy'den Haliç kıyısına, Eminönü'nden kara surlarına kadar ulaştırılması hedeflenmişti, ancak şirketlerin tramvay taşımacılığından beklenen kârı elde edememeleri nedeniyle, hükûmetin talep ettiği kentin uzak mesafelerini birbirine bağlayan bir sistem oluşturulamamıştır. Benzer çaba ve sonuç XX. yüzyılın başında elektrikli tramvayda da yaşanmıştır.[108]

İstanbul'u imparatorluk coğrafyasına bağlayacak demiryolu projeleri 1870'li yıllarda gerçekleşti. Demiryolunun kentsel alandaki diğer etkileriyse, Avrupa hattının başlangıcı olan Sirkeci Garı ile Anadolu hattının başlangıcı olan Haydarpaşa Garı ve demiryolu tesislerinin, önlerinde yapılan rıhtımlarla birlikte geniş bir alana müdahale edilmiş olmasıdır. Özellikle Sirkeci'deki düzenlemelerle yarımadanın kıyı şeridi yüzyıllar sonra değiştirilirken köşkler dahi ortadan kaldırılıyordu. Tramvay taşımacılığıyla sağlanamayan kitlesel ulaşım, demiryolu banliyö hattıyla sağlanmış olacaktı. 1873'te işletmeye açılan Sirkeci-Edirne hattı Eminönü ile Kumkapı, Yedikule, Bakırköy, Yeşilköy ve Küçükçekmece'ye bağlanıyordu. Asya yakasında ise 1890'lı yıllarda Haydarpaşa Garı'ndan, Göztepe, Erenköy, Bostancı, Maltepe, Kartal ve sonrasına banliyö seferleri yapılmaya başlanmıştı. Ulaşım sistemindeki bu oluşum, Martin Wagner'in belirttiği gibi İstanbul'u lineer denizyolu ve demiryolu hatları boyunca yaşayan bir kente dönüştürmüştü[109] (**Şekil 15**).

Kent makro-formunun dönüşümünü belirleyen bir diğer önemli faktörse kentin nüfusunun artmasıyla yeni konut ihtiyacının doğmasıydı. Ortaya çıkan konut talepleri farklılaşıyordu. Gelir düzeyi yüksek gruplar yeni ulaşım kanalları boyunca standardı yüksek konut çevrelerinin oluşmasına neden oldu. Diğer yanda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın kaybettiği toprakları terk etmek zorunda kalan göçmen nüfus başta olmak üzere Anadolu'dan iş için gelen yoksul kesimlerin barınma ihtiyacı çözüm bekleyen başka bir sorundu. XIX. yüzyılın son çeyreğinde göçmenler için yeni mahalleler kurulmuştu.[110] Yukarıda da belirtildiği gibi XVIII. yüzyılda Boğaz çevresinde mirî veya saraya ait arazilerin satılarak imara açılmaya başlanmıştı. 1858 *Arazi Kanunnâmesi* ise mirî arazinin mülk topraklar hâline geçişinin kolaylaşmasıyla kentin çeperlere doğru yayılmasını hızlandıracaktı. Konut arzı sadece yeni alanların yerleşime açılmasıyla değil, özellikle yangın alanları yeniden düzenlenip buralara kâgir, çok katlı yapılar inşa edilmesiyle de gerçekleştiriliyordu.

XIX. yüzyılın kentsel müdahalelerine en fazla maruz kalan yer Haliç'ti. Gerçi bölge tersane, kalafatçılar, kiremithane gibi üretim alanları ve depoları barındırmış ve XVII. yüzyılda Ayvansaray İskelesi'nde küçük bir cam fabrikası da kurulmuştu. XVIII. yüzyılda İplikhane ve Humbaracılar Kışlası, Lengerhane gibi tesisler inşa edilmişti. Feshane XIX. yüzyıl sonlarında Haliç'te kurulacak fabrikaların ilkidir. Elektrikli tramvay için üretim yapacak santral de buraya kurulmuştu. Cibali'de Tütün Fabrikası dönemin ekonomik işleyişinin bir yansıması olarak Haliç'in güney kıyısında yer işgal ediyordu. Haliç'teki işleyişi değiştiren önemli bir değişiklikse köprülerdi. İlk köprü 1836'da Azapkapı ile Unkapanı arasına kurulmuştu. Galata Köprüsü ise 1845'te inşa edildi. Bu iki köprü, yüzyıl boyunca yenilendi veya onarımlar gördü.[111] Özellikle 1863'te araba geçişine uygun

106 Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", s. 226.

107 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım*, ed. Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 100.

108 İlhan Tekeli, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları,* İstanbul 2010, s. 23-30.

109 Tekeli, *Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları,* s. 30-32.

110 İlhan Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü,* İstanbul 2013, s. 87.

111 Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, s. 178-185.

hâle getirildikten sonra[112] Galata Köprüsü, yukarıda tariflenen Kapalıçarşı-Haliç-Galata arasındaki ana ticaret eksenini denizi devreden çıkararak Eminönü-Karaköy yönüne kaymasını kolaylaştırmıştır.

Kentteki sembolik anlamlar içeren dönüşümün en çarpıcı olanı ise idari merkezde yaşanıyordu. Saray, Sarayburnu'nu terk ederek bu dönüşüme öncülük etmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk, Beşiktaş Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarından yönetilecekti. Nezaretlerin kurulmasıyla birlikte devlet erkânının Divanyolu'ndan Bâbıâli'ye taşınması üzerine yeni yönetim yapıları ortaya çıktı. Ancak bürokratlar da artık suriçindeki konaklarını terk edip Boğaz'a, Şişli, Harbiye gibi yeni semtlere taşındılar. Eminönü, Beyazıt arasında kalan merkez işlevleri yerlerini korudu, Kapalıçarşı, Tahtakale her zaman kalabalıktı, ancak ticari merkezin kalbi Galata'ya doğru kaymıştı. Özellikle Sirkeci ve Eminönü, Galata'daki Bankalar Caddesi'nin yörüngesi hâline gelmişlerdi. Bankalar, sigorta şirketleri, borsalar, oteller, mağazalar ve vitrinli dükkânlar, kulüpler, tiyatro ve sanat galerileri Galata'da toplanıyordu.[113] VI. Daire Belediye "modern" merkezin aydınlık geniş yollarını oluşturmak üzere kaynakları zorluyordu.[114] İstanbul, merkezî kapitalist ekonomik sisteme entegre olma sürecinde yabancı sermayeyle uzlaşmacı bir tavır içinde yarı-sömürgeleşen bir yapının tüm görünümlerini yansıtıyordu.[115] En önemli sonuç ise Kapalıçarşı-Haliç-Galata ticaret ekseninin yüzyıllar içindeki bütünleşmenin ortadan kalkarak İstanbul merkezinde kutuplaşmanın ortaya çıkmış olmasıydı.

XIX. yüzyılda idari, ekonomik, teknolojik ve toplumsal gelişmelere paralel olarak getirilen yeni yasal düzenlemeler de kentsel gelişmeye yön vermiştir. XVI. yüzyıldan itibaren başta yangına karşı önlem oluşturmak amacıyla yapılaşmanın kontrol edilmesine dair fermanlar çıkarıldığı bilinmektedir. Ancak çıkarılan kanunnameler, genellikle zaman aşımına uğrayarak etkin olamamıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde devlet, örf hükümleriyle sağlayamadığı kontrolü, Avrupa'nın hukuk sistemini işleterek sağlamaya çalışmıştır.[116] XIX. yüzyıl Osmanlı yöneticisinin odaklandığı "nizam" en yukarıdan başlayarak sistemin bütün parçalarında kendini göstermelidir.[117] Bu anlayışı kentsel mekânda gerçekleştirmek üzere -henüz Tanzimat ilan edilmeden- 17 Mayıs 1839'da yapı denetimine ilişkin düzenleme yürürlüğe konmuştu.[118] Mustafa Reşid Paşa, kent mekânının "geometrik esasları temel alan fennî" kurallar doğrultusunda, düzenlenmesini istiyordu.[119] Yeni oluşturulan yapı nizamnameleriyle birlikte, kentsel mekânının şekillenmesinde kent sakinlerinin inisiyatifi, bireyler arasındaki uzlaşma ortamı ortadan kalkıyordu. Bu doğrultuda ortaya çıkan mekân da soyut bir gücün ağırlığının hissedildiği bir mekân olacaktır. Geleneksel doku içinde oluşan dar, dolambaçlı sokaklar ve çıkmazlar, yeni düzenlenen alanlarda görülmeyecek, böylelikle mahalle içlerinde mahremiyet derecesi yüksek mekânlar oluşamayacak, ortak kullanıma ait mekânın "kamusallık derecesi" yerleşimin her noktasında benzer kılınacaktı.

1848, 1863 ve 1882'de çıkarılan *Ebniye* nizamnamelerinde yangına karşı tedbir alma kaygısının ağır bastığı görülür. Burada İstanbul'da yüzyıllardır yaşanan yangınların etkisi büyüktür.[120] Yangın çözülmesi gereken bir sorundu, öte yandan idareciler yangını kentsel dokunun düzenlenmesi için bir fırsat olarak da görmüşlerdir. 1864 yılındaki Hocapaşa yangını (*Harîk-i Kebir*) sonrasında Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun kurulmasına yönelik hazırlanan mazbatada yangını önlemek için iki temel tedbir vurgulanmaktadır: yolların mümkün olduğunca genişletilip düzeltilmesi ve yapıların genelinin kârgire dönüştürülmesi. Bu tedbirlerin sağlığın korunması (*hıfz-ı sıhha*) için gerekli olduğu gibi "bir taraftan diğer ucu görünür yollar" sayesinde kentin emniyetinin de mümkün hâle geleceği düşünülüyordu.[121] Böylelikle araba ve tramvayın daha rahat işleyebileceği genişlikte ve süreklilikte yollar da oluşacaktı.

1864'te Hocapaşa yangınıyla Yeni Cami'den Kapalıçarşı, Beyazıt Meydanı ve oradan Marmara kıyısına kadar uzanan bölge tarih boyunca geçirdiği sayısız tahribatın bir yenisini yaşamıştır. Tahribata uğrayan alanın kentin merkezi olması çözümün titizlikle ele alınmasına neden olmuş; yolların, özellikle Divanyolu'nun genişletilmesi, yapı adalarının düzenlenmesi ve önemli

112 İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri,* ed. Paul Dumont ve François Georgeon, 2. bs. İstanbul 1999, s. 26.

113 Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", s. 225-230.

114 Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera,* s. 102-112.

115 Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", s. 225.

116 Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont ve François Georgeon, İstanbul 1999, s. 17.

117 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı,* çev. Meltem Arun, İstanbul 1999, s. 185-186.

118 Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", s. 1.

119 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul,* Berkeley 1986, s. 50.

120 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* İstanbul 1995, c. 2, s. 1077-1097.

121 Metnin aslı için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 2, s. 939-944.

anıtların çevresinin açılmasına özen gösterilmiştir. Çelik'e göre; 1865-1869 yılları arasında Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun idaresinde yapılan bu uygulamaların zaman içinde, yangın alanının sorunlarının giderilmesi hedefini aşıp kentin tarihî bölgesine "Avrupa kenti görünümü kazandırma" çabası öne çıkmıştır. 1870 Pera yangınından sonra da, geniş akslar ve meydanlarla bölgeyi yeniden biçimlendirecek bir plan hazırlanmıştır. Ancak özel mülkiyetteki zayiatın fazla olması, bölge halkının yoğun itirazına neden olmuş, bu durumda da plan iptal edilmiş, ana aksların genişletilmesi ve yapı adalarının düzeltilmesiyle yetinilmiştir.[122]

Tekeli'nin de belirttiği gibi XIX. yüzyıl boyunca "kentsel alanda radikal imar operasyonları görülmez". Dönemin Osmanlı kentlerindeki planlama faaliyetlerinin bütün bir kenti kapsayacak nitelikte değil -yangın alanlarının yeniden düzenlenmesi gibi- mevzi planlarla, parça parça gerçekleştirilmiştir. Osmanlı yönetimi kentsel alandaki planlama faaliyetlerinde çağdaşı olan ülkelerde görüldüğü gibi neden radikal yollara başvurmamıştır? Elbette "finansman meselesi" bu sorunun akla gelen ilk ve geçerli cevabı olacaktır, ancak bu cevap tek başına yeterli değildir. Osmanlı yönetim geleneğinde, yöneten ile yönetilen arasındaki uzlaşı arayışı konunun irdelenmesinde dikkate alınmalıdır. Cevdet Paşa, eserinde bir reformun hedefine ulaşmasının "kamuoyu tarafından kabul görmesine bağlı olduğunu" ve "yönetimde kamuoyunun gerektiği kadar dikkate alınması gerektiğini" belirtmiştir.[123] Burada dikkat çekilmek istenen nokta, Osmanlı yönetiminin icraatında kamuoyunun tepkilerine duyarlı olduğu ve gerektiğinde yönetilen kesimle uzlaşı yoluna gittiği ve aynı geleneğin kentsel alanın yeniden düzenlenmesinde de görüldüğüdür. Devletin bir taraftan kentsel mekâna düzen getirme ve kontrol etme çabası içindeyken, diğer yandan bu kontrol altına alışı "sızıltı çıkarmadan" yapmaya çalışması da Cevdet Paşa'nın eserinde ortaya koyduğu genel anlayışın sonucudur.

İstanbul'da kentsel mekânın oluşumunda yangının etkisi ve mücadele sürecinin irdelenmesi, kentsel mekânın dönüşümünde gerçekte neyin yıkıcı olduğu üzerine yeniden düşünmeye sevk ediyor. Deprem ve yangın gibi afetler bir kenti fiilen tümden yok etse de, gerçekte tahribata uğrayan alanın üzerine kent yeniden inşa edildiğinde bir öncekinden çok farklı bir mekân örüntüsü ortaya çıkmıyorsa, bu afetleri, dönüştüren değil, aksine çelişkili biçimde, var olan yapının yeniden kurulmasına vesile olan ve onu sağlamlaştıran olaylar olarak değerlendirmek gerekir. Gerçekte İstanbul'da kentsel dokuyu dönüştüren unsur XIX. yüzyılla gelen yeni anlayışın getirdiği düzenlemelerdi. Yangın, bu düzenlemelerin sadece bir aracıydı. Düzen arayışının daha derininde yatan ise imparatorluklar çağının kapandığı bir dünyada, İstanbul'un 1.500 yıllık imparatorluk başkenti olma görevinin son yıllarını yaşıyor olmasıydı.

122 Çelik, *The Remaking of Istanbul,* s. 55-65.

123 Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat,* s. 198-204.

İSTANBUL'UN CUMHURİYET DÖNEMİ MEKÂNSAL GELİŞİMİ

CEMALETTİN ŞAHİN*

İstanbul'u diğer şehirlerden farklı kılan birçok özellik bulunabilir. Ancak bunlardan hiçbiri iki kıta üzerinde kurulu bir şehir olma vasfı ile mukayese edilemez. Bu bakımdan İstanbul'un dünyada başka bir örneği yoktur. Bu ayrıcalık coğrafyanın İstanbul'a hediyesidir. Tarihî İstanbul silüetinin ortaya çıkmasına imkân veren topoğrafik özellikler gibi coğrafyanın sunduğu çeşitli imkânlar diğerleriyle birleşince muhteşem İstanbul ortaya çıkmıştır.

Kuruluşundan günümüze üç büyük imparatorluğa başkentlik yapmış olan İstanbul, uzun müddet şehri çevreleyen surlar içerisindeki alandan ibaret olmuştur. Burası suriçi, tarihî yarımada ve esas İstanbul olarak bilinir. Bu alanda şehrin yüzölçümü Kuban'a göre 1.440, Darkot ve Tuncel'e göre ise 1.700 hektardır.[1]

İstanbul'un mekânsal gelişimi bir anlamda şehrin sanayileşmesi ve aldığı göçlerin İstanbul'da mekâna yansımasıdır. Zira İstanbul'da görülen hızlı mekânsal gelişim, 1950 sonrasında yaşanan sanayileşme ve İstanbul'a olan büyük miktardaki göçlere sıkı sıkıya bağlıdır.

Mekânsal gelişime etki eden faktörlerin denetiminde zaman içinde hızlı bir büyüme sürecine giren İstanbul'un kapladığı alan genişleyerek bugünkü sınırlarına ulaştı. İlk kuruluş yeri Avrupa kıtası olan şehir zaman içinde Asya kıtasına doğru sahasını genişletti. Bugünkü İstanbul bu iki kıtayı birleştiren bir şehirdir. İstanbul Boğazı'na yapılan köprüler bu birleşmeyi somutlaştıran unsurlar olmuştur.

Uzun bir tarihî geçmişe sahip olan İstanbul'un, mekânsal gelişiminde en önemli safha XX. yüzyılda yaşandı. Her ne kadar XX. yüzyıl başlarında surdışında Eyüp, Galata ve Üsküdar gibi tarihî yerleşim alanları olsa da şehrin geniş alanlara yayılması ve hızla büyümesi 1950 sonrasına rastlar. Bu tarihten itibaren İstanbul'a olan göçler ve buna bağlı nüfus artışı şehrin mekânsal gelişiminin temel unsurlarından birini teşkil etmiştir.

Şehrin mekânsal büyüklüğü hakkında farklı değerler verilmektedir. Bizans döneminde 37 km^2 büyüklüğünde olan şehir, 1923'te 139, 1950'de 334, 1970'te 910, 1994'te 1.991 ve 2000 yılında 2.819 km^2'ye ulaşmıştır.[2] Ancak bir başka çalışmada 2007 yılında şehrin alanı 1.017 km^2 olarak verilmiştir.[3] Kuban'a göre İstanbul Belediyesi'ne bağlı alanın genişliği 1945'te 7.000, 1960'ta 28.000 hektar olup bugünkü İstanbul 200.000 hektardan fazla bir alan kaplar.[4] Döker'e göre ise kent alanı 1975'te 33.777, 1990'da 60.512, 2000'de 71.332 ve 2010 yılında ise 89.977 hektar büyüklüğe ulaşmıştır.[5] 1980 İstanbul Nazım İmar Planı verilerine göre şehir 66.230 hektar büyüklüğündedir. Bu alan 1995 yılında 95.520 hektara çıkmıştır. 2000'li yılların başında 1/100.000 ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı'nda İstanbul şehri yerleşik alanı 100.325 hektardır.[6] Şehrin alansal büyüklüğü hakkında çeşitli kaynaklarda farklı değerler verilse de

* Marmara Üniversitesi. Resimler ve altyazıları yazar tarafından hazırlanmıştır.

1 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul,* İstanbul 2000, s. 392; Besim Darkot ve Metin Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası,* İstanbul 1981, s. 120.

2 Mehmet Karakuyu, "İstanbul'un Mekânsal Gelişiminin Analizi", 12.02.2013. http://dis.fatih.edu.tr/store/docs/karakuyu_istmekgelangkkxxSyS.pdf.

3 Arif Keçeli v.dğr., "Büyükçekmece ve Küçükçekmece Gölleri Arasındaki Sahanın Arazi Kullanım Değişimlerinin Şehir Planlaması Açısından Değerlendirilmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi,* 2008, s. 17, s. 143.

4 Kuban, *İstanbul*, s. 392.

5 Mehmet Fatih Döker, "İstanbul Kentsel Büyüme Sürecinin Belirlenmesi ve Modellenmesi", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012, s. 228, 229.

6 Bu veriler Mayıs 2013'te İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Planlama Müdürlüğü'nden alınmıştır.

İstanbul'un 1950 sonrasında hızlı bir büyüme yaşadığı anlaşılmaktadır. Şehir bu tarihten sonra birçok alanda olduğu gibi mekânsal olarak da hızlı bir büyüme sürecine girmiştir.

İstanbul'un mekânsal gelişiminde şehrin kurulu bulunduğu saha ve yakın çevrenin coğrafi özelliklerinin etkisi muhakkaktır. Mekânın fiziki özellikleri şehrin kuruluşu ve fiziksel gelişiminde yönlendirici bir rol oynamıştır. İstanbul kuzeyinde Haliç, doğusunda Boğaz ve güneyinde Marmara Denizi bulunan ve doğu-batı yönünde uzanan bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Bu nedenle şehir uzun müddet bu yarımadanın şekline uygun bir mekânsal gelişim göstermiştir. Diğer taraftan yerleşmeye uygun alanlar, ulaşım güzergâhları, sanayileşme, toplu konut uygulamaları, idari yapı değişimleri ve nüfus artışı mekânsal gelişimde rol alan temel belirleyiciler olmuştur.

XX. yüzyıl başlarında payitahtı olduğu Osmanlı Devleti'nin sona erişinin ardından İstanbul idari fonksiyonunu yeni kurulan devletin başkenti Ankara'ya devretmiş; ancak tarihî, kültürel, ekonomik, sosyal ve daha birçok bakımdan ülkenin en önemli şehri olma vasfını korumuştur.

Kuruluşundan bugüne mekânsal anlamda büyük bir gelişme gösteren İstanbul, bu anlamda esas ve büyük gelişim ve dönüşümü 1950 sonrasında yaşamıştır. Bu tarihlerde Türkiye'nin yaşamış olduğu siyasi ve sosyal hadiseler İstanbul'un şehirsel gelişiminde önemli bir etki yapmıştır. Türkiye'nin dışa açıldığı ve liberal ekonomik yapıya geçtiği bu yıllar, İstanbul'un ülkenin en önemli sanayi ve ticaret merkezi olma vasfını daha da artırmış ve şehir büyük miktarda göç almaya başlamıştır. 1950'de başlayan göç dalgasıyla İstanbul hızlı bir nüfuslanma süreci yaşamış ve artan nüfus İstanbul'un mekânsal büyümesinin ana sebebi olmuştur.

Ülkenin en önemli sanayi merkezi oluşu ve 1950 sonrası sanayi tesislerinin sayıca artışı ve tesislerin şehir içi ve yakın çevresindeki dağılışı mekânsal gelişime yön veren önemli bir unsur olmuştur. Sanayinin mekânsal gelişim üzerindeki etkisi sadece sanayi tesisiyle sınırlı kalmamıştır. Sanayide çalışanların konut ihtiyacı çoğu kez sanayi tesisleri yakın çevresinde gecekonduların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece sanayi yeni yerleşim alanlarının ortaya çıkmasına sebebiyet vererek mekânsal büyümenin önemli unsurlarından birini teşkil etmiştir. Zeytinburnu'nda olduğu gibi İstanbul'un ilk gecekondu sahaları bu şekilde sanayi tesisleri etrafında oluşmuştur. Haliç, Gaziosmanpaşa, Eyüp, Alibeyköy ve Kâğıthane bunlara diğer örneklerdir. Haliç ve Boğaziçi'nde evvelce yerleşmiş az sayıdaki sanayi kuruluşlarına yenilerinin eklenmesi; Kâğıthane vadisinde, Levent'te, Ayazağa'da, İstinye'de, Paşabahçe'de, Beykoz ve Büyükdere'de yeni sanayi alanlarının açılması ve mevcut sanayi kuruluşlarının genişlemesine olanak sağlanması, bu kesimlerde iskânın hızla yayılmasına yol açmıştır.[7] Çubuklu, Paşabahçe ve Beykoz'a yerleşen sanayi buraya işçi akınını çekmiş ve gecekondulaşma 1950'den sonra bu semtlerde belirgin bir karakter almıştır. Bu ve diğer sanayi alanları yakınında hazine, vakıf ve belediyeye ait arazilerde gecekondu yerleşmeleri fiilî durum olarak ortaya çıkmıştır. Zeytinburnu, Taşlıtarla, Kuştepe, Gültepe ve Çeliktepe buna birer örnektir. Bu semtler 1950 sonrasında İstanbul'a göç edenlerin teşkil ettikleri gecekondu yerleşim alanlarıdır. Göçlere bağlı olarak sayıları hızla artan gecekonduların 1973 yılında 120 bine ulaştığı kaydedilmiştir.[8]

İstanbul'un mekânsal gelişimine yön veren önemli unsurlardan biri de ulaşım güzergâhlarıdır. Ulaşımın etkisi XIX. yüzyılın başlarından itibaren demiryolları vasıtasıyla olmuştur. Ancak 1950'lerden sonra durum değişmiş, İstanbul-Ankara ve İstanbul-Edirne arasında ulaşıma açılan yeni karayolları İstanbul'un doğu-batı yönlü gelişiminde esas etkiyi yapan unsur olmuş ve İstanbul bu güzergâhlar boyunca çizgisel bir gelişim göstermiştir. Karayolu ulaşımının İstanbul'un mekânsal gelişiminde yönlendirici ve belirleyici olan etkisi Boğaziçi (1973) ve Fatih Sultan Mehmet (1988) köprülerinin ulaşıma açılmasıyla en üst seviyesine çıkmıştır. Köprülerin devamındaki karayolları İstanbul'un doğu-batı yönlü gelişimini sağlarken aynı zamanda şehrin kuzeye doğru genişlemesinin de temel belirleyicisi olmuştur. Özellikle Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve bağlantı yollarının şehrin kuzeye doğru yayılmasında etkisi büyüktür. Benzer bir gelişme 29 Mayıs 2013'de temelleri atılan Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve bağlantı yollarının ulaşıma açılmasından sonra da yaşanacaktır. Ulaşımın her türlü beşerî faaliyet ve aktivite üzerindeki cazibesi sayesinde ulaşım güzergâhları ve yakın çevresi kısa sürede sanayi tesisleri ve yerleşim alanı ile dolmuş, şehir büyümüştür.

1920'li Yıllarda İstanbul

XX. yüzyılın başlarında İstanbul bugüne göre oldukça küçük bir alan kaplar. Cumhuriyet'in ilanından kısa bir

7 Somer Ural v.dğr., "Boğaziçi ve Çevresinde Yerleşme ve Kentleşme Olayları ve Sorunları", *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyum Kitabı,* İstanbul 1975, s. 209.

8 K. Arıbaş, "İskân Sorunu", *Cumhuriyet'in Ellinci Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri*, İstanbul 1973, s. 83, 84.

1- Suriçi, Eyüp, Galata, Üsküdar ve Kadıköy, 1917.

süre önce 1917'de İstanbul, büyük oranda tarihî yarım adayı çevreleyen surlar içerisindedir.[9] Burası tarihî yarımada ve suriçi olarak bilinir. Bu tarihte Eyüp ve Galata ile Anadolu yakasındaki Üsküdar ve Kadıköy surdışındaki yerleşim alanıdır **(Resim 1 ve 2)**.

Söz konusu tarihte suriçi hemen tamamıyla yerleşim sahasıdır. Ancak sahası çok geniş olmamakla birlikte birkaç yerde yerleşme yoktu. Bugün üzerinden Vatan Caddesi'nin geçtiği Bayrampaşa (Yenibahçe) Vadisi'nin surlara yakın kesimleri ve vadinin denize açıldığı Yenikapı civarı yerleşmenin olmadığı birkaç

9 *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet*, Pub. by G.S., G.S. nr. 3055, Ordnance Survey, London 1917.

alandan biridir. Vadinin surlara yakın olan kesimi geçmişte burada yapılan bağ bahçe tarımı nedeniyle Bayrampaşa Bostanı veya Yenibahçe olarak bilinirdi. Günümüzde bu alanda Vatan Caddesi bulunmaktadır. Yenikapı'daki gayrimeskûn alanda ise meşhur Langa Bostanları vardı. Ayrıca Topkapı civarı ve Silivrikapı-Yedikule arasında surlara yakın kesimler yerleşmenin olmadığı diğer sahalardır. Ancak bunların alanı fazla geniş değildi. Belirtilen bu sahalar dışında tarihî yarımada hemen tamamıyla yerleşmeyle doludur.[10]

1920'li yıllarda şehrin batı sınırı olarak tarihî surlar

10 *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet*, Pub. by G.S., G.S. nr. 3055, Ordnance Survey, London 1917.

alınabilir. Bu tarihte surdışındaki en önemli yerleşim alanı Eyüp'tür. Seyrek bir yerleşim dokusuyla da olsa Eyüp, Ayvansaray ve Defterdar üzerinden suriçi İstanbul'u ile irtibatlıdır. Şehrin tarihinde, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir yere sahip olan Eyüp surdışındaki önemli bir yerleşim alanıdır. Ancak bu tarihte Eyüp seyrek bir yerleşim dokusunda olup yerleşim alanı oldukça küçüktür. Yerleşim sahası Eyüp Camii ve Feshane yakın çevresiyle sınırlıdır. Feshane batısında bugünkü Nişanca Mahallesi ile Rami Kışlası, doğusundaki Rami Yeni ve Rami Cuma mahallelerinin olduğu yerler meskûn alanları teşkil eder.

Galata olarak isimlendirilen kesiminde şehir, Haliç kıyısı boyunca Sütlüce, Hasköy, Kasımpaşa ve Beyoğlu ile Taksim, Kurtuluş, Feriköy, Şişli, Beşiktaş ve Ortaköy çevrelerinden oluşur. Hasköy ile Kasımpaşa gerisindeki Okmeydanı sırtları henüz yoğun bir yerleşim alanı değildi. Okmeydanı'ndaki dikkati çeken tek yerleşim ünitesi Darülaceze binasıdır.

Galata kesiminde şehir kuzeyde o yıllarda henüz inşa edilmemiş olan bugünkü Şişli Camii'nin bulunduğu yere kadar uzanıyordu. Daha kuzeyde henüz şehirle birleşik olmayan Mecidiye köyü bulunuyordu. Beşiktaş ve Ortaköy'de yerleşim alanı fazla geniş değildi. Beşiktaş kuzeyde ancak Ihlamur Kasrı ve Yıldız Sarayı'na kadar çıkıyordu. Bu tarihte Balmumcu; Beşiktaş ve Ortaköy'den uzakta bir çiftlikti. Bunun da kuzeyinde, günümüzde Zircirlikuyu Mezarlığı'nın olduğu yerde, Zincirlikapu Çiftliği bulunuyordu.

1920'li yıllarda şehrin batısında tarihî surların uzağındaki iki önemli yerleşim alanı Bakırköy ve Yeşilköy'dü. Her ikisi de kıyı ile demiryolu arasında yayılış gösteren küçük yerleşmelerdi. Bu tarihlerde Bakırköy'ün yerleşim alanı, bugünkü Zeytinlik ve Cevizlik mahallesinin olduğu alandan ibaretti.

1920'lerde İstanbul'un batısında, surların dışında birçok çiftlik ve köy vardı. Bunlar günümüzde şehrin önemli semtleri hâline gelmiştir. Osmaniye, Esenler, Güngören, Bağcılar (Çiftburgaz), Kalfaköy (Mahmutbey), Kocasinan ve Yenibosna köyleriyle İncirli, Haznedar, Siyavuşpaşa ve Metris çiftlikleri bunlardan bazılarıdır.

Arnavutköy, Büyük Bebek, Rumelihisarı, Boyacıköy, Yeniköy, Büyükdere ve Sarıyer 1920'li yıllarda Boğaz kıyısınca sıralanmış küçük yerleşmelerdi. Bu yıllarda şehir, Boğaz kıyısında ancak Ortaköy'e kadar çıktığından, adı geçen semtler şehirsel bütünlük içinde değildi.

İstanbul'un Anadolu yakasındaki esas yerleşim alanı Üsküdar'dır. 1920'lerde Üsküdar'da, kuzeyde Kuzguncuk'tan başlayan fakat Paşalimanı mevkiinde bir hayli seyrekleşen yerleşim alanı, güneyde Selimiye Kışlası'na kadar devam ediyordu. Üsküdar'da şehrin doğuda Bağlarbaşı ve Nuhkuyusu Caddesi'ne kadar uzanıyordu. Bu hattın doğusundaki Altunizade, Validebağı ve Koşuyolu bu yıllarda yoğun yerleşim alanı olmadığı gibi, Üsküdar'dan ayrı, henüz şehir ile bütünleşmiş olmaktan uzak semtlerdi. Daha doğudaki Kısıklı, Bulgurlu ve Yeniköy (Muhacirköy)[11] şehrin dışındaki yerleşmelerdi. Üsküdar'ın güneydoğusundaki Karacaahmet Mezarlığı da şehrin dışındaydı. Bu yıllarda henüz Üsküdar ile Kadıköy birleşmiş değildi. Bunlar Karacaahmet Mezarlığı, Selimiye Kışlası, Haydarpaşa Numune Hastanesi ve Haydarpaşa İstasyonu gibi farklı kullanım alanlarıyla birbirinden ayrılmaktaydı.

Anadolu yakasının ikinci önemli yerleşim sahası Kadıköy çevresidir. 1920'li yıllarda Kadıköy'ün esas yerleşim alanı kuzeyde Haydarpaşa Garı'ndan doğuda Hasanpaşa Gazhanesi ve Kurbağalı Dere'ye ulaşmakta ve bu dereyi takiben güneyde Yoğurtçu Çayırı'ndan Kalamış Koyu'na inmektedir.[12] Buna göre Kurbağalı Dere Kadıköy'ün doğu sınırını teşkil etmektedir. Bu sınırlar içinde Kadıköy günümüzdeki Rasimpaşa, Hasanpaşa, Osmanağa ve Caferağa mahallelerinden müteşekkildi. Ayrıca kuzeyde İbrahimağa ve Acıbadem mahalleleri yeni teşekkül etmeye başlamış olup bu semtlerde oldukça seyrek bir yerleşim söz konusudur.

Kurbağalı Dere doğusunda yerleşim mevcut olmakla birlikte oldukça seyrek bir görünüm arz eder. Bu kesimde yerleşme daha ziyade demiryolu hattını izler. Kızıltoprak, Feneryolu, Göztepe, Erenköy, Suadiye ve Bostancı İstasyonu çevresi yerleşmenin nispeten yoğunluk kazandığı yerlerdir. Demiryolu kuzeyinde Merdivenköy, Sahrayıcedit ve Erenköy[13] bu kesimdeki diğer yerleşmelerdir.

1920'li yıllarda Feneryolu İstasyonu'ndan güneye doğru uzanan bir demiryolu hattı Fenerbahçe'ye kadar devam etmekte ve hattın sonunda Fenerbahçe İstasyonu bulunmaktaydı.[14] Bu hat 1934 tarihli şehir planında mevcuttur.[15] Ancak 1955 tarihli planda hattın yerinde Fenerbahçe Hatboyu adıyla bir sokağın olduğu

11 Bugünkü Ümraniye.

12 *Plan d'Ensemble de la Ville de Constantinople,* Copyright by Société Anonyme Ottomane d'Études et d'Entreprises Urbaines, Stamboul 1922.

13 Bugünkü İçerenköy.

14 *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet*, Pub. by G.S., G.S. nr. 3055, Ordnance Survey, London 1917.

15 *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul 1934, Eki: Kadıköy kazası Kızıltoprak nahiyesi haritası, s. 30.

anlaşılmaktadır.[16] Bu hat kabaca günümüzdeki Dr. Faruk Ayanoğlu Caddesi'ni takip etmekteydi.

Boğaz kıyısı boyunca Selimiye'den Kuzguncuk'a kadar yekpare bir yerleşim yeri durumundaki Üsküdar'ın kuzeyinde Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy, Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca, Çubuklu, Paşabahçe ve Beykoz 1920'lerde Boğaz'ın Anadolu kıyısı boyunca birbiri ardına sıralanmış küçük yerleşmelerdi. Bu semtler henüz şehir ile birleşik durumda değildi.

İstanbul'un Anadolu yakasında bugün her biri şehrin önemli semtlerinden olan birçok yer 1920'li yıllarda çiftlik ve köy durumundaydı. Kavacık, Hekimbaşı, Hasippaşa, Şerif Ali çiftlikleri ile Dudullu, Çekmeköy, Küçükbakkalköy, Büyükbakkalköy ve Başıbüyük köyleri bunlara örnektir.

1930'larda İstanbul

Mekânsal büyüklük olarak 1930'lu yıllardaki İstanbul, yukarıda yayılış sahası verilen, 1920'li yılların İstanbul'undan çok farklı değildir. Zira İstanbul 1918-1922 yılları arasında işgali yaşamış ve ardından yüzyıllardır sahip olduğu idari fonksiyonu yani başkentlik vasfını yitirmiştir. Kuban'a göre devletin bütün kaynakları 1945'ten önce Ankara ve Anadolu'ya akmış ve savaş ekonomisi İstanbul'un imarı için gerekli hiçbir yatırıma izin vermemiştir. İstanbul'da 1930'lara kadar yapılanlar sadece sokakların iyileştirilmesi, küçük parkların yapımı ve tramvay hattının uzatılmasından ibaret kalmıştır.[17]

1934'te İstanbul'da belediye sınırları dâhilinde 10 kaza vardı.[18] Bunlar; Eminönü, Fatih, Bakırköy, Beyoğlu, Beşiktaş, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar kazalarıdır. Ancak bunlardan sadece Eminönü, Fatih, Beşiktaş ve Adalar kazasının tamamı belediye sınırları içindedir. Diğerlerinin ise (Bakırköy, Beyoğlu, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar ve Kadıköy) belediye sınırları dışında kalan yerleşmeleri vardır. Bu idari durum aslında bu tarihlerde İstanbul'un mekânsal boyutları hakkında genel bir fikir vermektedir. Ancak belediye sınırları içerisinde olsa da Bakırköy, Sarıyer ve Beykoz şehir ile bütünleşmiş değildir. Ayrıca coğrafi sebepler nedeniyle Adalar kazası için zaten bu söz konusu değildir.

1930'lu yıllarda şehrin büyük bölümü henüz suriçindedir. Diğer bir ifade ile şehir büyük oranda tarihî yarımadadan ibarettir. Eyüp, Galata, Üsküdar ve Kadıköy surdışındaki eski yerleşim alanlarıdır.

İstanbul Belediyesi'nin 1934 yılında hazırlamış olduğu *Şehir Rehberi* ekindeki haritalar İstanbul şehrinin bu yıllardaki yayılış alanını tespit imkânı vermektedir. Eyüp hariç tutulmak kaydıyla, 1934'te şehrin batı sınırı olarak tarihî surlar (II. Theodosios surları) alınabilir. Ancak şehrin dışa açıldığı sur kapıları çevresinde, seyrek de olsa, bir yerleşim mevcuttur. Belgratkapı önlerindeki Kazlıçeşme 1930'lu yıllarda bu şekildedir. Ayvansaray, Edirnekapı, Topkapı, Silivrikapı çıkışlarında da durum böyledir. Surdışı, şehrin dışı olarak görüldüğünden, sur kapılarının açıldığı kesimlerde mezarlıklar teşkil edilmiştir. Edirnekapı çıkışında Edirnekapı Mezarlığı, Topkapı'da Topkapı Mezarlığı ve Mevlanakapı ile Silivrikapı çıkışında ise Merkezefendi-Kozlu Mezarlığı bunlara örnektir. Eyüp, İstanbul için önemli semtlerden biridir. Şehrin Türkler tarafından 1453'te fethinden sonra önem kazanmış ve gelişmiştir. Dinî bir ziyaret mekânı ve aynı zamanda sayfiye yeri olarak öne çıkan Eyüp'te yerleşmenin esas yayılış alanı Eyüp Camii ile batıdaki Rami Kışlası arasında kalan sahadır. Bu kesimde Rami Kışlası'nın doğusu, Bulgaristan'dan göç eden (1877-1878) Türklerin yerleştirildiği, Rami Cuma Mahallesi yoğun yerleşim alanıdır. Yine Eyüp Camii'nden güneye doğru surlara kadar olan saha yerleşim alanıdır. Bu tarihte İslambey Caddesi'nin kuzeyinde henüz yoğun bir yerleşim yoktur **(Resim 3)**.

1934'te Eyüp'te 12 mahalle vardır. Bunlar; Apdulvedut, Cezeri Kasım, Eyüp Sultan, Gümüşsuyu, İslambey, Fethi Çelebi, Düğmeciler, Nişancı Mustafapaşa, Üç Şehitler, Rami Cuma, Topçular ve Rami Yenimahalle'dir.[19] Bu mahalle adlarından bazıları günümüzde değişmiştir. Bunlardan Apdulvedut,[20] Cezeri Kasım,[21] Üç Şehitler[22] ve Fethi Çelebi[23] isimleri günümüzde sokak adı olarak mevcuttur.

1930'larda şehri batıdan sınırlayan surlar dışındaki önemli yerleşim alanlarından biri de Bakırköy'dür. 1934'te belediye sınırları dâhilinde bir kaza olsa da Bakırköy, İstanbul şehri bütününden ayrı bir yerleşim yeridir. Bu tarihlerde Bakırköy bugünkü Zeytinlik, Cevizlik, Yeni ve Sakızağacı mahallelerinin bulunduğu alandan

16 Hayrettin Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, İstanbul 1955, Eki: Kadıköy Kazası II. haritası.

17 Kuban, *İstanbul*, s. 383, 384.

18 *İstanbul Şehri Rehberi,* 1934, s. 197.

19 *İstanbul Şehri Rehberi,* 1934, ***Eki:*** Fatih kazası Eyüp nahiyesi haritası, s. 9.

20 Defterdar Mahallesi'nde Yavedut Caddesi ve Yavedut Sultan Camii vardır (*İstanbul Şehir Rehberi,* İBB. İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 180).

21 Nişanca Mahallesi'nde Cezri Kasım Akarca Çeşmesi Sokağı ve Cezri Kasım Camii vardır (*İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 180).

22 İslambey Mahallesi'nde sokak adıdır (*İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 149).

23 Defterdar Mahallesi'nde cadde adıdır (*İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 180).

2- İstanbul, 1922.

Rouge

Plan d'Ensemble de la Ville de CONSTANTINOPLE.

ORTAKEUY
CHICHLI
YLDIZ SERAÏ
BOSPHORE
SKUTARI
HAIDAR - PACHA
CADIKEUY
MODA
MER DE MARMARA

1 : 17 500

… mises en vente
…CTURE DE LA VILLE.
…s reservés.
…munis du scéau officiel
…DE LA VILLE sont faux
…ès et les délinquants
…devant la justice.

messarliks, cimétières, parcs, prairies — chemins de fer — stations — lignes à vapeur — debarcadères — tramways — ascenseur souterrain.

LISTE DES QUARTIERS.

I STAMBOUL.

		cadre du Plan			cadre du Plan
A	ADJI-TCHECHME	L 10	K	KEHAL-BAGHI	M 9
	AIVAN SERAI	L 12		KESMÉ-KAYA	L 10
	AK SERAI	K 6		KETCHEDJILER	L 9
	ALTI-MERMER	M 6		KODJA MOUSTAFA PACHA	K 5
	ARPA-EMINI	L 8-M 8		KOUM KAPOU	J 5-K 5
				KOUROU KAVAK	M 13
B	BABA HAIDAR	L 13-M 13		KUTCHUK MOUSTAFA PACHA	J 9-K 9
	BALATA	K 11			
	BAYEZID	J 6	M	MAADOUNDJI	L 7-M 7
	BAYEZID-DJEDID	M 8		MAHMOUD PACHA	H 7
	BAYAZIDI-DJEDID	L 5		MELEK HATOUN	M 5-N 5
				MIMAR SINAN	L 8
C	CHEHIR-EMINI	M 8			
	CHEHSADÉ BACHI	J 7-K 7	N	NARLI KAPOU	M 4
				NICHANDJA	J 6
D	DAVOUD-PACHA	L 6		NICHANDJA	K 9-L 9
	DEFTERDAR	L 12			
	DJERRAH-PACHA	K 6	O	OUN KAPOU	J 9
	DJOUBALI	J 9			
	DULBENDJI	J 15	R	RAMIZ TCHIFTLIK	N 14
E	EMIN-EUNOU	H 8	S	SAMATIA	M 5
	ESKI ALI-PACHA	K 9-L 9		SANDJAKTAR ETT YEMEZ	L 5-M 5
	ESKI YENI	M 14		SARI GUSEL	L 8
	EYOUB	L 12-M 13		SARMACHIK	M 9
				SEKBAN BACHI	J 8
F	FATIH SULTAN MEHMED	K 8		SILIVRI-KAPOU	M 6-N 6
	FÉNER	K 10		SOFILAR	K 7
	FETHI TCHÉLEBI	M 11		SOULOU-KOULÉ	L 9-M 9
				SULEIMANIE	J 8
G	GRAND BAZAR	H 5-7		SULTAN SELIM	K 10
	GUÉDIK PACHA	K 6			
H	HADJI KADIN	M 8	T	TCHARCHANBA	K 9
	HADJI PIRI	K 4		TCHOBAN TCHAVOUCH	J 6
	HAKIM OĞLOU ALI PACHA	M 6		TÉFOUR SERAI	L 11
	HALITCLAR EFF. MEÏDANI	K 7-L 7		TOPCHILAR	M 12-N 12
	HIRKAL-CHERIF	K 9-L 9		TOP KAPOU	M 9
	HOBIAR	L 6		TOP KAPOU SERAI	G 7
	HORHOR	K 7	V	VEFA	J 8
				VEZNEDJILER	J 7
K	KAARIÉ	L 10			
	KADIRGA	K 6	Y	YÉDI-KOULÉ	N 3
	KAPTAN SINAN PACHA	L 8		YENI-KAPOU	J 6-K 6
	KARA BACH	M 7-N 7		YÉNI-MAHALÉ	K 5
	KARA GUMRUK	L 9		YENI-MAHALÉ	M 14
	KASSIM TCHAVOUCH	M 14		YUKSEK-KALDIRIN	L 7

II PERA-GALATA

A	ABDUSSELAM	K 14	K	KARA BACH	G 10
	AGHA HAMAM	G 11		KASSIM PACHA	H 12-J 12
	ALADJA MESDJID	H 9		KAZANDJI	G 11
	ARAB DJAMI	H 9		KEMANECH KARA	G 9-H 9
	ASMALI MESDJID	H 10		KETCHEDJI PIRI	J 12-K 12
	AZAP KAPOU	H 9		KILIDJALI PACHA	D 13
				KIREMITDJI AHMED	H 12
B	BEDREDDIN	K 10			
	BEREKET ZADÉ	G 10-H 10	M	MAHMOUD AYA	K 14-L 14
	BOMONTI	G 15		MEDJIDIE	C 14
				MOLLA TCHELEBI	F 11
C	CHAKOUK	H 10		MOURADIE	E 13
	CHEHSIVAR	H 9		MOUSTAFA PACHA	G 9-H 8
	CHICHLI	F 14/15-G 14/15			
			O	OK MEÏDAN	J 13
D	DJIANGHIR	G 10			
	DOLMA BAGTCHE	E 12-F 12	P	PANGALTI	G 13
				PIRI PACHA	K 13
E	EMEKDJI BACHI	E 13			
	EMEK YEMEZ	H 9	S	SINAN PACHA	E 12
	EUMER AYNI	F 11		SORMA GUIR	G 11
				SULTAN BAYEZID	G 9
F	FATME HATOUM	F 11			
	FERIKEUY	G 14	T	TATAVLA	H 13
	FOUNDOUKLI	F 11-G 11		TAXIM	F 12-G 12
				TCHIK SALIN	H 13
H	HADJI MAHMOUD	G 14		TOPHANÉ	G 10
	HARBIE	G 13			
			Y	YLDIZ SERAÏ	D 14
J	INLAMOUR	E 14		YENI DJAMI	H 8
				YENI MAHALÉ	E 13

III SKUTARI.

A	ALTOUNI-ZADÉ	A 9	M	MUHURDAR	C 2
	ARAB-ZADE-BAGHI	C 11		MUTEVELLI TCHECHMESSI	D 7
B	BAGLAR BACHI	B 9	N	NOUH-KOUYOU	C 7/8
C	CHEMSI PACHA	D 8	O	OSMAN-AGHA	B 3-C 3/4
D	DJAFER-AGHA	B 2	P	PACHA-KAPOU	D 7
	DJEVIZLIK	C 2		PACHA LIMANI	C 10-D 10
G	GAZHANÉ	A 4	S	SAKIZ AGHADJI	C 2
H	HASSAN PACHA	B 4		SELAMSIZ	C 8-B 8
J	JECHIL-TOULOUMBA	B 11		SULTAN-DÉRÉ	C 9
	JHSANIÉ	D 7		SULTAN-TEPESSI	C 10
K	KALFA TCHECHMESSI	A 7-B 7	T	TALIMHANÉ	C 6
	KARLIK-BAIRY	D 7		TALIM MAIDANI	B 6
	KARADJA-AHMED	C 7		TCHAUCH-DÉRÉ-BOSTANLARI	C 9
	KARA-YANI	B 3		TOPHANELI OGLOU	A 9
M	MEIDAN	B 4	V	VALIDE BAGHI	A 7/8
	MIR-AHOR	D 9/10	Y	YENI-MAHALLE	B 8-C 8

LIGNES DE TRAMWAY.

enseigne

10 Tunnel - Taxim - Chichli
11 Tunnel - Taxim - Tatavla
12 Harbie - Taxim - Pont Neuf - Sirkedji - Aya Sofia - Bajazid - Fatih
14 Tunnel - Taxim - Matchka
15 Taxim - Pont Neuf - Sirkedji
20 Kara-Keuy - Dolma Bagtche - Bechiktach
22 Emin Eunu - Dolma Bagtche - Ortakeuy - Arnaoud Keuy - Bébek
23 Acserai - Bayazid - Aya Sofia - Sirkedji - Pont Neuf - Dolma Bagtche - Bechiktach - Ortakeuy.
31 Emin Eunu - Sirkedji - Aya Sofia - Bayazid - Fatih.
32 Emin Eunu - Sirkedji - Aya Sofia - Bayazid - Acserai - Topkapou
33 Emin Eunu - Sirkedji - Aya Sofia - Bayazid - Acserai - Psamatia - Yedicoulé

MAP DIVISION
PRINCETON UNIVERSITY LIBRARY

3- Eyüp, 1934.

ibaretti. Yerleşmenin büyük bölümü demiryolu ile deniz arasındaki alanda bulunuyordu (**Resim 4**). Ancak demiryolu kuzeyinde birbirinden kopuk vaziyette ve seyrek dokulu iki yerleşim sahası mevcuttu. Bunlardan biri günümüzde Bakırköy'ün merkezi durumunda olan Bakırköy tren istasyonu çevresidir. Bu kesimde Bağlarbaşı-İncirli yolu ile Terakki Sokağı'nın demiryoluna yakın kesimlerinde yerleşme mevcuttu. Parkönü Sokağı ile Veliefendi Hipodromu arasında çok geniş bir alanda mısır tarlası vardı.[24] Demiryolu kuzeyindeki ikinci yerleşim sahası ise Osmaniye Mahallesi'nin olduğu alandır. Burada bir de çimento fabrikası vardı[25] (**Resim 4**).

O tarihteki adıyla Veliefendi koşu mahalli Bakırköy yerleşim alanı dışında bulunuyordu. Ayrıca farklı bir kullanım alanı olarak, Bakırköy tren istasyonu yakınında, Şükran Çiftliği adıyla bir de çiftlik mevcuttu (**Resim 4**). Günümüzde burada Şükran Çiftliği adıyla bir sokak mevcuttur.[26]

Bakırköy'ün batısındaki Yeşilköy 1930'lu yıllarda, demiryolu güneyinde, batıda Çekmece Caddesi ile doğuda Firuz Abdi (Havacı Muzaffer Erdönmez) Sokağı arasında küçük bir yerleşim alanıydı.

Tarihî yarımada dışında şehrin geliştiği başlıca sahalardan biri de Haliç çevresidir. Haliç'in kuzeyinde yerleşme kıyı boyunca uzanıyordu. Haliç kıyısındaki en önemli yerleşim alanı Kasımpaşa'dır. Bu yıllarda Kasımpaşa semti; Küçük Piyale, Camii Kebir, Kadı Mehmetefendi, Kaptan ve Hacı Hüsam çevresinden oluşuyordu. Yerleşmenin kuzey sınırı Kaptanpaşa ve Hacı Hüsam (İstiklal) mahallelerinde sona eriyordu. Bu semtlerin kuzeyinde henüz yerleşim yoktu (**Resim 5**). Haliç'in kuzey kıyısındaki bir diğer yerleşim alanı da Kasımpaşa batısındaki Hasköy, Halıcıoğlu ve Sütlüce'dir. Bu kesimde yerleşim sahası Kasımpaşa'dan Sütlüce'ye kadar kıyı boyunca uzanıyordu. Kıyı gerisinde Okmeydanı'na doğru devam eden sırtlar henüz yerleşim alanı değildi.

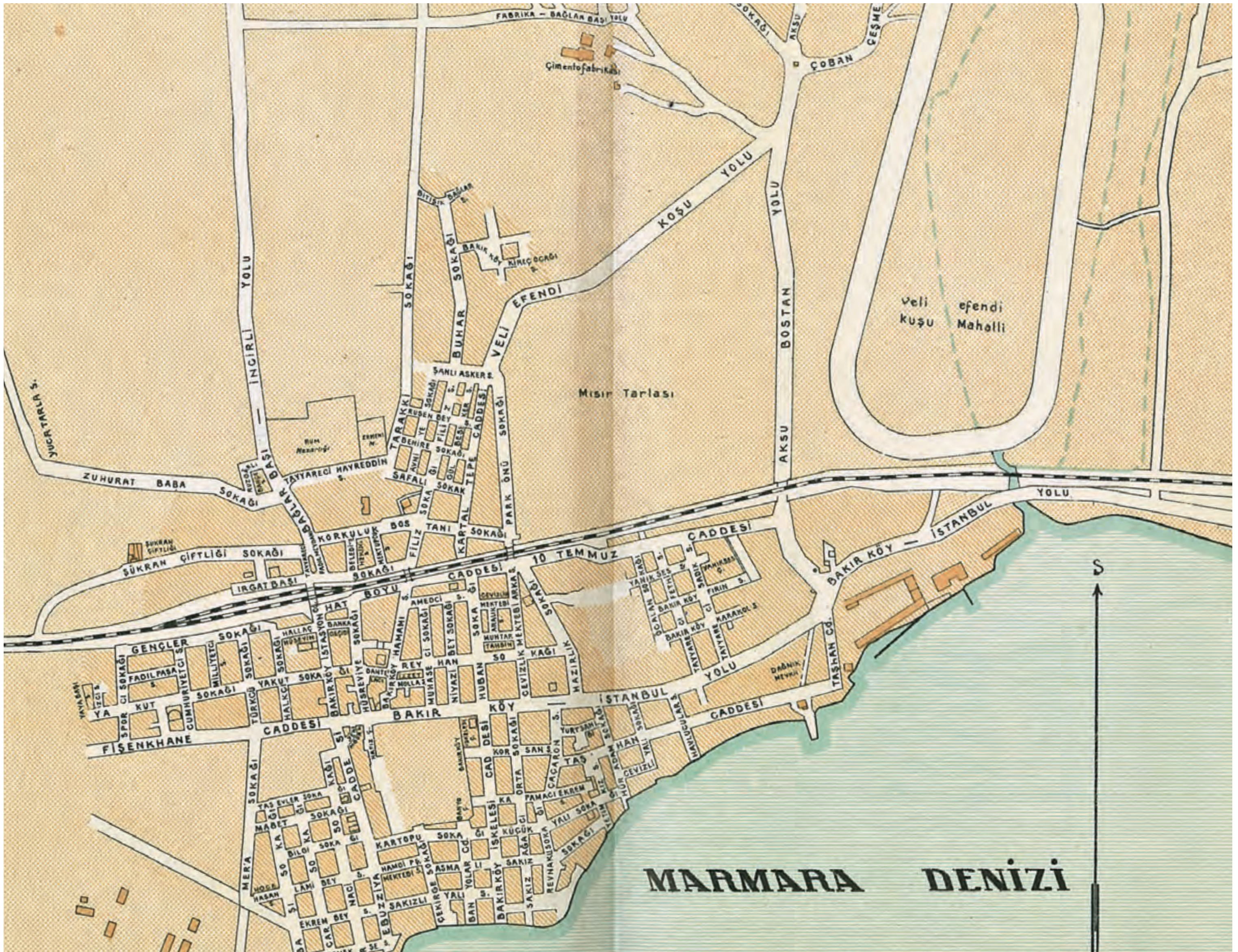
1934'te şehrin kuzey sınırı günümüzde Şişli Merkez Camii'nin olduğu yere kadar çıkıyordu. Burası şehrin kuzey sınırını teşkil ediyordu. Bu yıllarda küçük bir köy olan Mecidiye köyünün çevresi boş arazilerden oluşuyordu (**Resim 6**).

1930'lu yıllarda Boğaz'ın Avrupa yakası kıyılarında

24 Günümüzde bu mevkide Mısır Tarlası Sokağı adıyla bir sokak bulunur (*İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 321).

25 Çimento fabrikası, Fabrika-Bağlarbaşı yolu üzerindeydi. Bugün bu yolun adı Kurt Çimento Bağlarbaşı Sokak olarak hâlen mevcuttur (*İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 321).

26 *İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 321.

4- Bakırköy, 1934.

şehir ancak Ortaköy'e kadar uzanıyordu. Diğer bir ifadeyle Ortaköy şehrin Boğaz kıyısında ulaştığı en son noktaydı. Batı ve güneybatıdan Yıldız Parkı ile sınırlandırılan Ortaköy, Çırağan ve Palanga caddeleri ve ayrıca Balmumcu-Ortaköy yolu vasıtasıyla şehrin diğer semtleriyle irtibatlıydı.

Ortaköy'den sonra, kuzeye doğru, Boğaz kıyısında çok sayıda yerleşme vardı. Ancak bunlar kıyıda âdeta sıkışıp kalmış küçük yerleşmelerdi. Arnavutköy, Bebek, Yeniköy, İstinye, Tarabya ve Büyükdere bu durumdaydı. Bunlardan Tarabya, İstinye ve Büyükdere'nin gerideki sırtlar ile yol bağlantısı vardı. Ancak bu yollar boyunca yerleşim yoktu. Bunlar arasında en büyük yerleşme ve aynı zamanda kaza merkezi olan Sarıyer'in 1935 yılı nüfusu 10.776 kişiydi. Sarıyer'de Merkez, Yeniköy ve Maden mahalleleri teşekkül etmişti. Ancak bu üç mahalle birbirinden ayrı durumundaydı. Adı geçen Boğaziçi semtleri 1930'lu yıllarda şehirsel bütünlük dâhilinde değildi. Ancak şehrin etki sahasında ve şehirle bağlantısı olan semtlerdi.

1930'lu yıllarda İstanbul şehri, Anadolu yakasında Üsküdar ve Kadıköy çevrelerinden oluşuyordu. Üsküdar kuzeyinde Kuzguncuk'tan başlayan yerleşim alanı güneye doğru sahasını genişleterek Kadıköy'e ulaşmakta ve buradan doğuda Bostancı'ya kadar uzanmaktaydı. Ancak Kurbağalı Dere ile Bostancı arasında seyrek bir yerleşim dokusu hâkimdi.

Anadolu yakasının en önemli yerleşim alanı olan Üsküdar, doğuda Nuhkuyusu Caddesi ile İcadiye-Bağlarbaşı yoluna kadar kesintisiz bir yerleşim sahasıydı **(Resim 7)**. Ancak adı geçen yolun doğu kesimleri henüz yerleşmenin fazlaca gelişmediği alanlardı.

Üsküdar'ın doğusunda ve şehirden uzakta bir yerleşme olarak Kısıklı bu tarihlerde mevcuttu. Ancak

5- Mecidiyeköy, 1934.

yakın çevresindeki; Bağlarbaşı, Büyük Çamlıca, Küçük Çamlıca, Bulgurlu ve Libadiye gibi gevşek dokulu bir yerleşime sahipti.

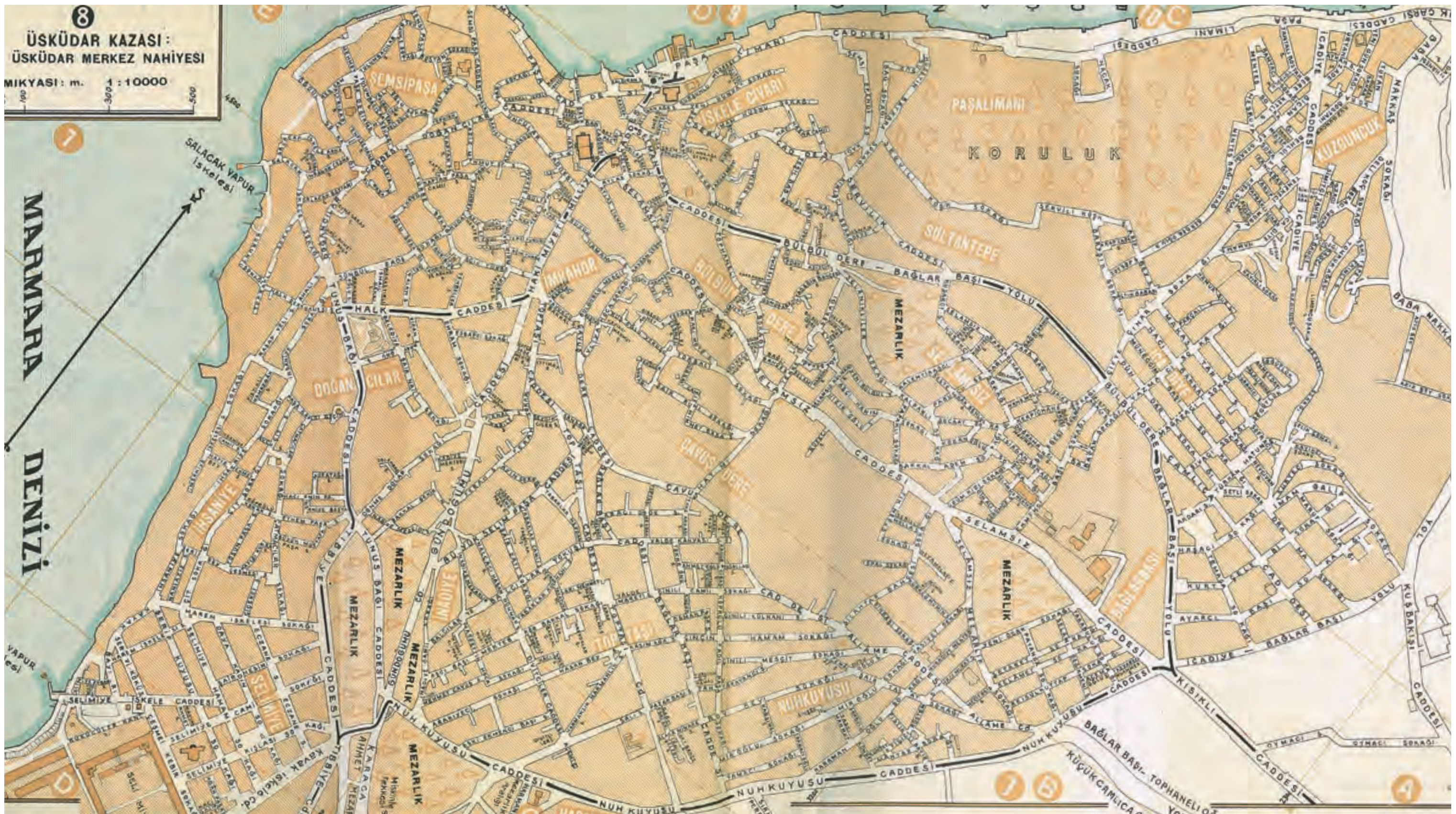
1930'lu yıllarda Üsküdar'da yerleşim alanı güneyde Karacaahmet Mezarlığı ve Selimiye Kışlası'na kadar uzanıyordu. Daha güneyde Kadıköy'ün İbrahimağa Mahallesi yok denecek kadar seyrek dokulu bir yerleşim alanıydı. Hemen doğusundaki Acıbadem Mahallesi de benzer bir durumdaydı **(Resim 7)**.

Anadolu yakasındaki önemli bir diğer yerleşim alanı da Kadıköy'dü. 1930'larda Kadıköy büyük oranda Haydarpaşa-Bağdat demiryolu hattının güneyinde kalan sahadan oluşuyordu. Kadıköy'ün esas yerleşim alanı kuzeyde Haydarpaşa Garı'na, doğuda ise Kurbağalı Dere'ye kadar uzanıyordu. Ancak yerleşim alanı Acıbadem, Kaptanpaşa ve Gazhane mahallelerinde demiryolu kuzeyine geçmişti. Fakat bu kesimde, özellikle Acıbadem mevkiinde, yerleşme oldukça seyrek bir dokudaydı. Güney ve batıdan deniz ile sınırlı olan Kadıköy belirtilen sınırlar dâhilinde kesintisiz bir yerleşim alanıydı **(Resim 8)**.

Kadıköy'de yerleşme sahası Kurbağalı Dere doğusunda demiryolu hattı boyunca Bostancı'ya kadar devam ediyordu **(Resim 9)**. Hattın kuzeyinde Merdivenköy ve Sahrayıcedit yerleşmenin kuzeye doğru sahasını genişlettiği yerlerdi. Bu kesimde yerleşme demiryolunun kuzey ve güneyinde, ama daha ziyade güneyinde gelişme göstermişti. Ancak bu kesimde yerleşmenin esas gelişim alanı demiryolu ile ona paralel Bağdat Caddesi arasında kalan sahaydı.

1930'lu yıllarda şehir Boğaz'ın Anadolu kıyısında Kuzguncuk'ta sona eriyordu. Daha kuzeyde kıyı boyunca sıralanmış Boğaziçi yerleşmeleri vardı. Bunlar çoğunlukla akarsu vadilerinin Boğaz'a açıldığı kesimde kurulmuş küçük yerleşmelerdi. Bunlar arasında en büyüğü olan Beykoz, 1930'lu yıllarda Merkez ve Yalıköy adıyla iki mahalleden oluşuyordu. 1935'te Beykoz 10.335 nüfuslu bir yerleşmeydi. Çubuklu, Kanlıca, Anadoluhisarı ve Kandilli bu yıllarda kıyıdaki diğer küçük yerleşmelerdi. Adı geçen yerleşmeler kıyı boyunca uzanmakta ve gerideki sırt ve yamaçlara doğru henüz önemli bir gelişme söz konusu değildi. Bunlardan Anadoluhisarı, biri Göksu Çayı kuzeyinde, diğeri güneyinde iki mahalleden ibaretti. Kuzeydeki Anadoluhisarı, güneydeki Yenimahalle adını taşıyordu.

Boğaz'ın Anadolu kıyısındaki Çengelköy'de yerleşim alanı, kuzeydekilere göre, biraz daha genişti. Kıyı ile gerideki sırtlar arasında ulaşımı sağlayan anayol durumundaki Bekârdere Sokağı'nın kuzey ve güney kesimleri yerleşmenin olmadığı boş arazilerdi ve

6- Üsküdar, 1934.

buralar Çengelköy Bostanları olarak geçiyordu. Bugün tamamıyla yerleşim alanı olan bu bostanlar halk arasında "Çengelköy bademi" olarak meşhur olan salatalıkların yetiştiği alanlardı. Bu tarihlerde Çengelköy ile Beylerbeyi henüz birleşmemiş, birbirinden kopuk yerleşmeler durumundaydı. Beylerbeyi ve Küplüce mahalleleri birleşik hâlde olmasına karşın Burhaniye Mahallesi bunlardan ayrık bir hâldeydi.

1955'te İstanbul

İstanbul 1935'te 741.148 nüfuslu bir şehirdi.[27] Ancak 1950'den itibaren artan göçlerin de etkisiyle, belediye sınırları dâhilindeki nüfus miktarı ilk defa bir milyonu aştı ve 1955'te 1.268.771 kişiye ulaştı.[28] Böylesi bir nüfuslanma şehre katılan yeni yerleşim alanları anlamına gelmektedir. Nitekim 1934 ve 1955 yılı yerleşim alanları karşılaştırıldığında özellikle Eyüp, Şişli ve Zeytinburnu çevrelerinde yeni yerleşim alanları ortaya çıkmış, şehir bu bölgelerde sahasını genişletmiştir. Eyüp'te Taşlıtarla, Alibeyköy ve Sağmalcılar, Şişli'de Kâğıthane, Beşiktaş'ta Levent, Kadıköy tarafında ise Koşuyolu semti 1950'li yıllarda şehre katılan yeni alanlar olmuştur.

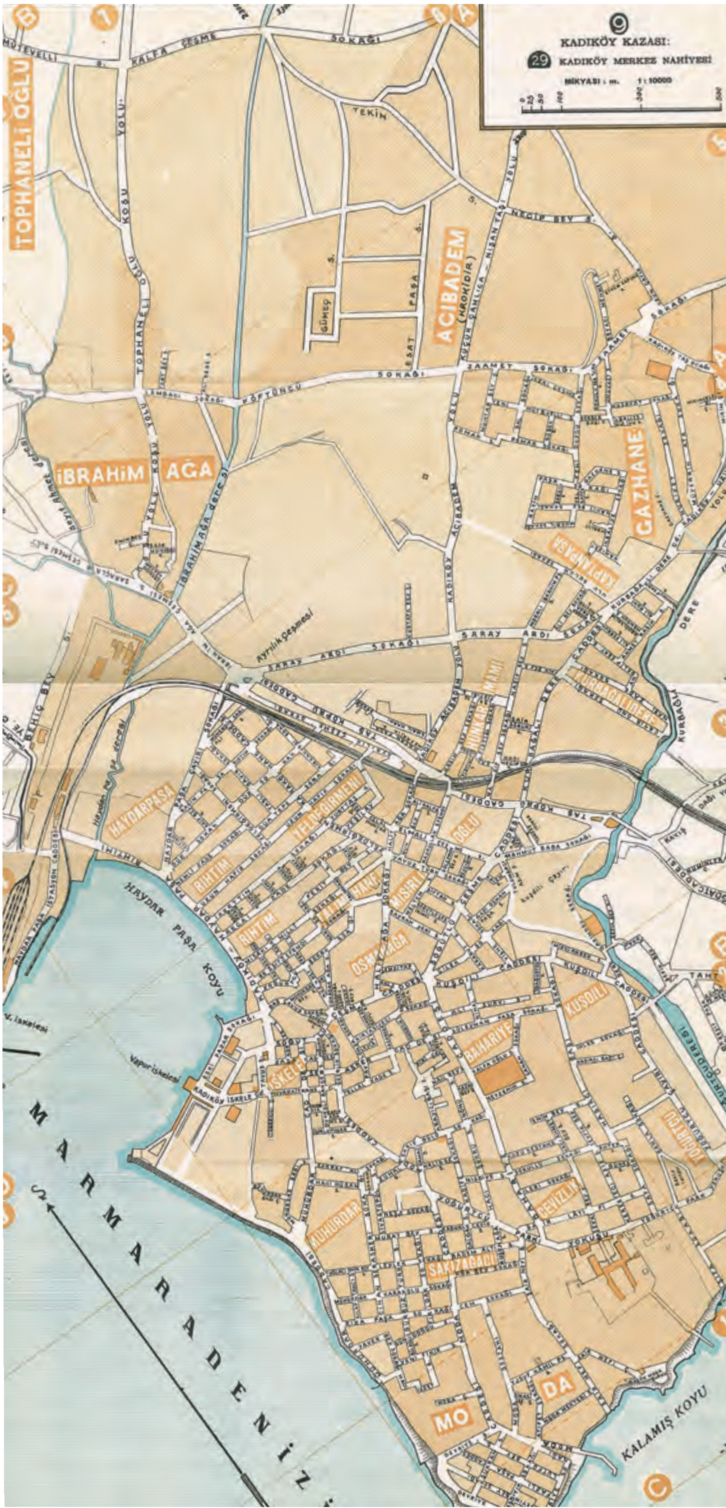
Şehrin yeni gelişim alanlarından biri olan Kâğıthane, 1950'de Beyoğlu ilçesinde 1.431 kişinin yaşadığı bir köydü. 1960'ta 22.818 nüfuslu bir köy hâline geldi ve bu tarihte Şişli sınırları dâhilinde bulunuyordu. Aradan geçen on yılda Kâğıthane nüfus bakımından 16 kat büyümüştü. Bu yıllarda nüfus artışı ve mekânsal gelişmenin sadece Kâğıthane ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira idari yapıda değişikliğe gidilmiş ve 1954 yılında Şişli ilçesi kurulmuştur. Nüfus artışı ve idari yapıdaki bu değişim şehrin bu semtlerinde mekânsal gelişimin yaşandığının bir ifadesiydi.

Fatih kazasında bir nahiye merkezi olan Eyüp, 1935 verilerine göre 22.398 kişinin yaşadığı yerdi. Eyüp 1950'de 33.527, 1955'te ise 52.132 nüfuslu bir yerleşim yeriydi. Bu süreçte Eyüp 1936'da kaza merkezi oldu. 1950'lerin başlarında Balkan muhacirlerinin Eyüp'e iskân edilmesi nüfus artışı ve mekânsal gelişimin önde gelen nedenlerinden biri oldu. Bulgaristan'dan zorunlu göçe tabi tutulan Türklerin iskanı için Taşlıtarla'da 2.014 konut yapılmıştır.[29] Yerleşim alanı olmayan Taşlıtarla

27 *1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, İGM, İstanbul 1961, s. 35.

28 *1970 Genel Nüfus Sayımı İdarî Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık)*, DİE, Ankara 1973, s. XXXIX.

29 Ali Tanoğlu, "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Mecm.* Cilt: 14, sayı: 1-4, İstanbul 1952, s. 147.

7- Kadıköy, 1934.

böylece iskâna açılmış ve yerleşme bu istikamette sahasını genişletmiştir. Nitekim bu tarihten önceki planlarda yer almayan Taşlıtarla'da, 1955'de Taşlıtarla Göçmen Evleri mevcuttur **(Resim 10)**.[30] Bu iskân sahası günümüzde Gaziosmanpaşa'nın Karlıtepe ve Sarıgöl mahalleleri sınırlarında kalmaktadır. Bugün bu saha, özellikle Gazi

30 Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi,* Eki: Eyüp kazası haritası.

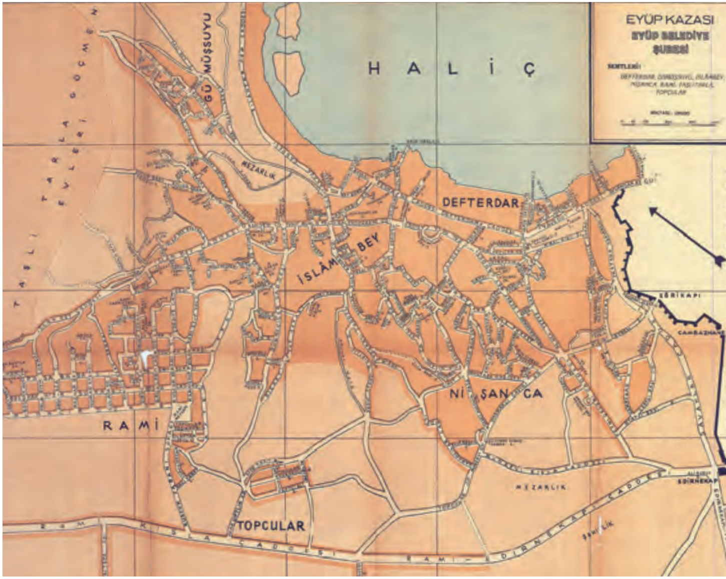
8- Kızıltoprak, Göztepe, Merdivenköy, Erenköy ve Caddebostan 1934.

Muhtarpaşa (Ordu) Caddesi'nin güneyinde, çevresine göre farklı sokak sistemi ile bu iskânın izlerini taşır. Ayrıca Karlıtepe Mahallesi'ndeki Göçmenler Sokağı da bu iskâna işaret eder.[31]

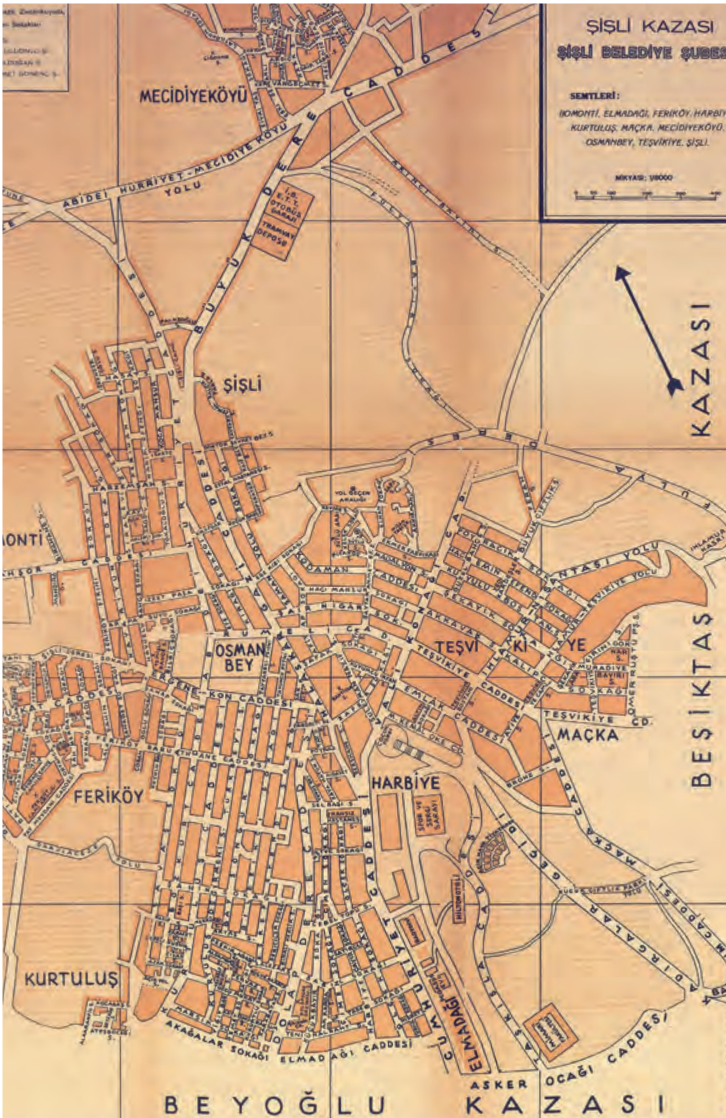
Eyüp sadece yurt dışından gelen göçmenlerin iskân edildiği bir alan olmamış, aynı zamanda ülkenin değişik yerlerinden İstanbul'a göç edenlerin de tercih ettiği bir yer olmuştur. Göç edenlerin yerleştiği başlıca semtler Taşlıtarla ve Alibeyköy çevreleridir. Artan nüfus ve bunların yerleştiği alanlarda ortaya çıkan yeni semtler idari durumda değişimi gerektirmiş ve 1950'li yılların sonlarında Eyüp ilçesinde, merkezi Taşlıtarla olan, Göktepe adıyla yeni bir bucak kurulmuştur. 1960 yılı verilerine göre Göktepe bucak merkezinin, yani Taşlıtarla'nın, nüfusu 54.544 kişidir.[32] Yakın çevrede kurulan sanayi tesisleri de bu nüfuslanmada önemli rol oynamıştır. 1950'lilerden itibaren artan nüfus ve gecekondulaşma ile ortaya çıkan Taşlıtarla 1963'te kurulan Gaziosmanpaşa ilçesinin çekirdeğini teşkil etmiştir. Eyüp ilçesinde bu yıllarda gelişen semtlerden bir diğeri de Alibeyköy olmuştur. Alibeyköy'ün 1950'de 2.156 kişi olan nüfusu, 1955'te 12.819'a çıkmıştır.

31 *İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 149.

32 *1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe Bucak ve Köyler İtibarıyle Nüfus,* DİE, Ankara 1963, s. 292.

9- Eyüp, 1955.

10- Şişli ve Mecidiyeköy, 1955.

1935 yılında Beyoğlu kazasında bir nahiye merkezi olan Şişli bu tarihte 40.832 nüfuslu bir yerdir. 1955'te ise 120.811 nüfuslu bir ilçe merkezidir. Bu tarihte Şişli'nin merkezî yerleşim alanı Şişli, Osmanbey, Maçka, Teşvikiye, Harbiye, Elmadağ, Feriköy, Bomonti ve Mecidiyeköy semtlerinden oluşuyordu. İdari yapıdaki temel değişimin nedenlerinden biri olan nüfus artışının mekândaki etkisi yeni yerleşim alanının ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Bu dönemde Bomonti semtinde kısmi bir gelişim olurken, şehir Büyükdere Caddesi üzerinden Mecidiyeköy'e doğru alanını genişletmiştir. Büyükdere Caddesi üzerinde, İETT Otobüs Garajı ve Tramvay deposu[33] gibi değişik kullanım alanları ortaya çıkmış, Mecidiyeköy, Şişli ile irtibatlanmış ve Şişli'nin bir mahallesi olmuştur **(Resim 11)**. Ayrıca Zincirlikuyu da Mecidiyeköy'e bağlanmış ve sokak sistemi teşekkül etmiştir.[34]

Bu tarihlerde (1955) şehir planında yer alan yeni yerleşim alanlarından biri de Levent Mahallesi'dir. Levent, 1940'ların sonlarında toplu konutların inşasıyla başlayan yapılaşma sonucunda kurulmuş yeni bir yerleşim alanıdır. Levent, I. Abdülhamid tarafından Kaptanıderya Hasan Paşa'ya verilen çiftlik arazisi üzerine kurulmuştur.[35] 1955 şehir planında Levent, batıda Büyükdere ile doğuda Nispetiye Caddesi arasında kalan sahadan oluşuyordu[36] **(Resim 12)**.

Anadolu yakasının önemli bir yerleşim alanı olan Üsküdar, 1955 yılında güneyde Selimiye'den kuzeyde Çengelköy'e kadar uzanıyordu. Ancak Beylerbeyi ve Çengelköy'de seyrek dokulu bir yerleşim hâkimdi ve Üsküdar ile irtibat kıyı boyunca idi. Henüz kıyı gerisindeki sırtlar üzerinden bir irtibat yoktu. Nuhkuyusu Caddesi ve devamındaki İcadiye Bağlarbaşı yolu Üsküdar'da yerleşim alanının doğu sınırını teşkil ediyordu **(Resim 13)**. Bu hattın dışında kalan Karacaahmet Mezarlığı'nın çevresi henüz tamamıyla yerleşim alanı değildi. Bu tarihte Üsküdar'da yerleşim alanı; Selimiye, İhsaniye, Doğancılar, Toptaşı, Çavuşdere, Selamsız, Sultantepe, Bağlarbaşı, Kuzguncuk, Abdullahağa, Burhaniye, Küplüce, Beylerbeyi ve Çengelköy semtlerinden oluşuyordu.

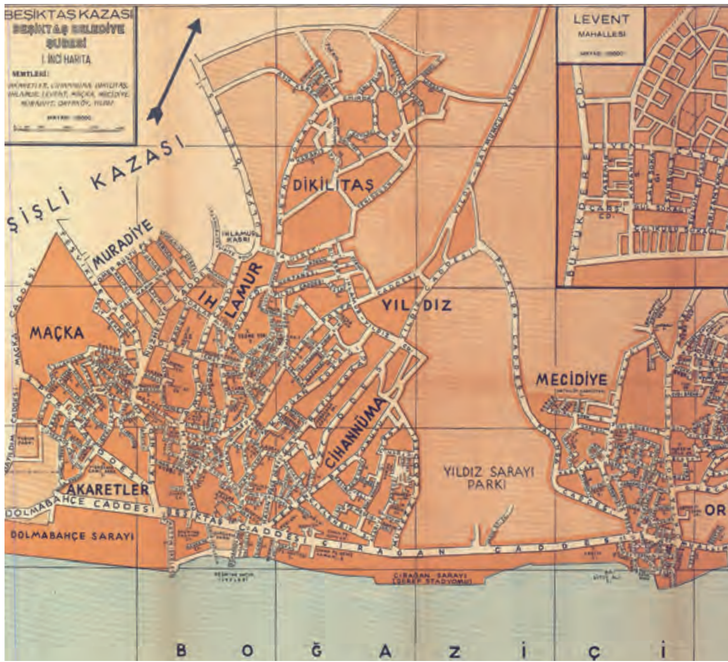
Anadolu yakasındaki Kadıköy'ün esas yerleşim alanı kıyı ile Kurbağalı Dere arasında kalan sahadır **(Resim 14)**. Bu kesimde Kadıköy yerleşim alanı; Bahariye, Haydarpaşa, Moda, Mühürdar, Şifa, Yoğurtçu, Gazhane, Acıbadem ve Koşuyolu semtlerinden müteşekkildi. 1934

33 Bugün Cevahir Alışveriş Merkezi'nin olduğu alan.

34 Zincirlikuyu'daki sokak adları şunlardır: Merkez Bankası Evleri, Kore Şehitleri, Binbaşı Mithat Uluönlü, Yüzbaşı Kaya Aldoğan ve Üsteğmen Mehmet Gönenç Sokakları (Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, Eki: Şişli kazası haritası.)

35 Kuban, *İstanbul*, s. 388.

36 Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, Eki: Beşiktaş kazası I. harita.

11- Beşiktaş, 1955.

12- Üsküdar, 1955.

tarihli *İstanbul Şehri Rehberi*'nde olmayan Koşuyolu, 1955'te yayınlanmış *Haritalı Şehir Rehberi*'nde yeni bir semt olarak yerini almıştı[37] **(Resim 14)**. Koşuyolu 1950'li yıllarda Türkiye Emlak Kredi Bankası tarafından yapılan toplu konutlar ile kurulmuştu. Böylece Kadıköy'ün yerleşim alanı 1955 yılında kuzeyde Koşuyolu Mahallesi'ne kadar uzanmıştı.

1934 yılından farklı olarak 1955 tarihli *Haritalı Şehir Rehberi*'nde mevcut olan bir diğer kullanım alanı da Kurbağalı Dere doğusundaki Fener stadıdır. Buna göre belirtilen dönemde Kadıköy doğuya doğru da bir miktar alanını genişletmiştir. Ayrıca belirtilen bu tarihler arasında Kurbağalı Dere ile Bostancı arasında kalan sahada yerleşme hem sıklaşmış hem de demiryolu hattı kuzeyinde sahasını bir miktar genişletmişti. 1955'li yıllarda Kızıltoprak, Fenerbahçe, Göztepe, Çiftehavuzlar, Caddebostan, Erenköy, Suadiye, Bostancı, Yenisahra, Merdivenköy ve İçerenköy seyrek bir yerleşim dokusunun hâkim olduğu semtlerdi **(Resim 15)**.

1970'lerin İstanbul'u

İstanbul'un mekânsal gelişiminde 1950 sonrasında artan göçler ve sanayileşme nedeniyle hızlı bir gelişim yaşanmış ve 1970'li yıllarda İstanbul, batıda Küçükçekmece'ye kadar sahasını genişletmişti.[38] Şehir doğuda kesintisiz bir şekilde Küçükyalı'ya kadar uzanıyordu. Boğaziçi yerleşmeleri hariç, kuzeyde Levent Mahallesi'ni de içine alacak şekilde sahasını genişletmişti. Bu sınırlar daha önce izahını yaptığımız 1955 yılı sınırlarıyla karşılaştırıldığında, İstanbul'un alan bakımından önemli bir büyüklüğe ulaştığı görülür. Bu gelişmede 1950 sonrasındaki iç göçlerin etkisi büyüktür. 1950'de 983.041 olan şehir nüfusu, 1970'te 2.132.407'ye çıkmıştır. Artan nüfus şehrin idari taksimatına da yansımış, 1934'te 10 olan belediye sınırları dâhilindeki kaza sayısı 1970'te 14'e çıkmıştır.[39] Ayrıca 1950'de İstanbul il nüfusunun %47'si İstanbul dışında doğanlardan oluşurken, bu oran 1970'de %63'e çıkmıştı. Diğer bir ifadeyle, 1970 verilerine göre İstanbul'da nüfusun büyük bölümü (%63) başka bir ilde doğmuş ve İstanbul'a göç etmiş insanlardan oluşuyordu. Bu veriler, aradan geçen yirmi yılda İstanbul'un aldığı göçün boyutlarını göstermektedir.

37 Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, Eki: Kadıköy kazası I. harita.

38 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, İstanbul Belediyesi, İstanbul 1971, s. 12, 29, 38.

39 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

13- Kadıköy, 1955.

14- Kızıltoprak, Göztepe, Merdivenköy, Erenköy ve Bostancı 1955.

İstanbul'un 1970'li yıllardaki mekânsal durumuna ışık tutması bakımından ilçe ve mahalle sayısının önemli yeri vardır. 1970'te İstanbul'da belediye sınırları dâhilinde 14 ilçe vardır. Bunlar; Eminönü, Fatih, Eyüp, Gaziosmanpaşa, Bakırköy, Zeytinburnu, Beyoğlu, Şişli, Beşiktaş, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar'dır. Bu tarihte şehirde, toplam mahalle sayısı 326'dır.[40]

1970'lerin başlarında İstanbul'un yayılış alanı ana hatlarıyla şöyledir. İstanbul batıda Küçükçekmece'den doğuda Küçükyalı'ya kadar uzanan bir alanı kaplar.[41] Şehir, Küçükçekmece'den itibaren Florya ve Yeşilköy'ü sınırlarına aldıktan sonra Bakırköy, Zeytinburnu, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa, Alibeyköy, Kâğıthane üzerinden Levent kuzeyine ulaşıyordu. Bu noktada bugünkü Sanayi, Yeşilce ve Konaklar mahalleleri şehrin bu kesimdeki kuzey sınırıdır. Diğer taraftan yerleşim sahası Boğaz kıyısı boyunca parçalı ve dar bir şerit hâlinde Sarıyer'e doğru uzanıyordu. Boğaz'ın Anadolu kıyısında, Beykoz ile Üsküdar arasında da benzer şekilde kıyıda dar bir alanda yerleşim söz konusudur. Bu kesimde şehir ancak Çengelköy'den itibaren güneye doğru yoğunluk kazanır.

Anadolu tarafında Üsküdar kuzeyinde Çengelköy'den itibaren yoğunluk kazanan yerleşim alanı, doğuda Ümraniye'de Yamanevler Mahallesi Küçüksu Caddesi'ne kadar devam ediyordu. Bu yıllarda (1970) Bulgurlu ve Acıbadem çevrelerinde seyrek bir yerleşim söz konusudur. Acıbadem'den doğuya doğru ana hatlarıyla Ankara asfaltı (E-5) güneyinde Küçükyalı'ya kadar olan saha yerleşim alanıdır. Ankara asfaltı kuzeyinde sadece İçerenköy yerleşim alanına dâhildir.

İstanbul şehrinin 1970'li yıllarda Avrupa yakasındaki yayılış alanı, Topkapı'dan batıya doğru devam eden Londra Asfaltı (E-5) ile deniz arasında kalan saha olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi şehir, belirtilen saha dâhilinde Küçükçekmece'ye kadar uzanıyordu. Bu alanda yerleşmenin kuzey sınırı kabaca E-5 karayoluydu. Ancak bu yolun kuzeyinde Bahçelievler, Tozkoparan ve Maltepe mahallesi mevcuttu. Bunlardan Tozkoparan ve Maltepe sanayi tesislerinin varlığı ile dikkati çeken semtlerdi. Bu semtlerin kuzeyinde Yenibosna, Kocasinan, Bağcılar, Güngören ve Esenler bulunuyordu. Ancak bu semtler henüz şehirle tam bir bütünlük içerisinde değildi. 1970'de idari bakımdan köy olan bu yerleşmeler, şehrin yakın çevresinde ve şehirle sıkı ilişkileri olan yerleşmelerdi. Buna göre 1970'lerin başlarında İstanbul,

40 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I. İstanbul şehriyle fiziksel bir bütünlük içinde olmayan Adalar ilçesindeki 11 mahalle hariç tutulursa, şehirsel bütünlüğe dâhil olan mahalle sayısı 315'tir.

41 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. 29, 35.

tarihî surlardan itibaren batıya doğru Küçükçekmece'ye kadar uzanırken, şehrin esas gelişim alanı kıyı ile E-5 karayolu arasındaki sahadan ibaretti.

1970'li yıllarda şehrin mekânsal olarak daha ziyade Marmara, Haliç ve Boğaz kıyıları boyunca geliştiği, iç kesimlere doğru fazlaca bir gelişmenin olmadığı anlaşılır. Şehrin iç kesimlere doğru en fazla sokulduğu yer Haliç'tir. Günümüzde Gaziosmanpaşa'nın mahallesi olan Bağlarbaşı, Yıldıztabya ve Esentepe şehrin Haliç boyunca iç kesimlere doğru sokulduğu en son noktalardır. Marmara kıyısı boyunca Eminönü'nden Bakırköy'ün Zümrütyuva mahallesine (bugünkü Basınköy mahallesi) kadar devam eden yerleşim alanı, iç kısımda en fazla Bahçelievler, Tozkoparan ve Maltepe mahallelerine kadar yayılış gösterir. Anadolu yakasında ise Üsküdar doğusunda Kısıklı, Kadıköy'de İçerenköy iç kesimlerdeki yerleşim alanlarıdır. Bu semtlerden sonra iç kesimlere doğru gidildikçe köy ve çiftliklerin bulunduğu kırsal alan başlar.

İstanbul'un eski semtlerinden biri olan Eyüp'te 1930'lu yıllarda yerleşim alanı fazla gelişmiş değildi. Eyüp'te yerleşmenin mekânsal büyümesi 1950'lerden sonra hızlanmıştır. 1970'lere gelindiğinde Eyüp'ün kuzey ve batısında yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. Eyüp'ün kuzeybatısında Taşlıtarla Göçmen Evleri sahası olarak belirtilen alan ve çevresi bütünüyle yerleşmelerle dolmuştur. 1950'lerin başlarında boş olan bu alanın hızla dolmasında Balkan göçmenlerin iskânı ve sonraki yıllarda ülke içinden gelen göçler etkili olmuştur. Eyüp sınırlarında olan Taşlıtarla ve çevresinde yerleşmenin hızlı gelişimi 1963'te Gaziosmanpaşa ilçesinin kurulmasında etkili olmuştur. Gaziosmanpaşa 1970'li yıllarda şehrin bu kesimindeki sınırını teşkil ediyordu.

Eyüp çevresindeki mekânsal gelişim yalnız bununla sınırlı değildi. Eyüp'ün batısında Rami Kışlası çevresi yerleşmeler ile dolmuştur. Kışlanın doğusu eskiden beri yerleşim alanı iken, 1970'te yerleşme Kışla'nın batısına geçmiş ve burada Sağmalcılar (bugünkü Bayrampaşa) semti teşekkül etmişti. 1955'de nüfusu 4.932 kişiden ibaret olan Sağmalcılar, 1970'de 124.085 nüfuslu bir yerleşme haline gelmişti. Hızla nüfusu artan ve fiziksel olarak büyüyen Sağmalcılar kısa sürede gelişmiş, İstanbul'un yeni semtlerinden biri hâline gelmiş ve 1970'lerde şehrin bu kesimdeki sınırı olmuştur. Semtin gelişiminde bölgenin sanayi alanı seçilmesi, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin iskânı esas rolü oynamıştır. 1970'lerde çeşitli alanlarda (pamuk, ayakkabı, lastik ve motor fabrikaları) çok sayıda sanayi tesisinin olduğu Sağmalcılar günümüzde de önemli bir sanayi alanıdır.

Şehir 1970'te Haliç kuzeyinde çok geniş bir sahaya yayılmıştır. 1955'te Haliç kıyısında Kasımpaşa, Hasköy, Halıcıoğlu ve Sütlüce'de kıyı boyunca uzanan yerleşim alanı sahasını kuzeye doğru genişletmiş, 1970'lerin başlarına gelindiğinde Okmeydanı sırtları ve günümüzde Kasımpaşa ile Çağlayan arasında uzanan Piyalepaşa Bulvarı çevresi hemen tamamıyla yerleşmeler ile dolmuştur. Bu yıllarda şehrin alansal gelişimi Haliç kuzeyinde Kasımpaşa, Okmeydanı sırtlarından kuzeyde Çağlayan'a kadar ulaşmıştır. Diğer bir ifadeyle Haliç köprüsü, Okmeydanı, Çağlayan ve Mecidiyeköy'den geçen birinci çevre yolu güneyinde kalan saha yerleşmeler ile dolmuştur. Bu sahanın hızlı bir şekilde yerleşime açılmasında Haliç'in kuzey kıyıları ve Bomonti semtindeki sanayi tesislerinin büyük etkisi olmuştur. Çevreyolunun Haliç Köprüsü-Mecidiyeköy hattının güneyinde bu gelişmeler yaşanırken bu yolun kuzeyinde de yerleşim alanı hızlı bir genişleme göstermiştir. 1955'te Haliç kıyısında Sütlüce'ye kadar çıkan yerleşim alanı, Haliç kıyılarını takiben kuzeye doğru sahasını genişleterek Kâğıthane'ye ulaşmış ve buradan doğuya doğru Çağlayan, Gültepe ve Levent'e kadar uzanmıştır. Böylece 1970'lerin başlarında çevreyolunun Haliç Köprüsü-Mecidiyeköy hattının kuzeyi de yerleşme ile dolmuştu.

1970'li yılların başında batıda Haliç ile doğuda İstanbul Boğazı arasında kalan saha yerleşim alanıdır. Bu kesimde Haliç kıyılarından Kâğıthane'ye ve buradan Levent'te İETT Garajı'na kadar olan saha hemen tamamıyla yerleşim alanıdır. İETT Garajı doğusunda Levent Mahallesi, Şişli-Büyükdere Caddesi boyunca kuzeye doğru olan mekânsal gelişimin kuzey sınırını teşkil ediyordu. Levent'ten sonra, Şişli-Büyükdere Caddesi'nin Maslak'ta Büyükdere ve İstinye yönüne ayrıldığı mevkideki Sabun Fabrikası'na kadar olan saha hemen tamamıyla boştu. Bu yıllarda (1970) Büyükdere Caddesi doğusunda Levent ve Etiler'de yerleşim alanı genişlemiş ve yerleşim Boğaz kıyısındaki Bebek ile irtibatlı duruma geçmişti.[42]

Anadolu yakasında Beykoz, yerleşmenin kuzey sınırını teşkil eder. 1970'te Beykoz'da yerleşim alanı kuzeyde Orta Çeşme'den başlayarak Yalıköy ve Merkez mahalleleri üzerinden güneye doğru devam edip Gümüşsuyu, İncirliköy, Çiğdem, Paşabahçe'ye doğru sahasını genişletmiştir. Beykoz ve Paşabahçe'deki sanayi tesisleri bu çevrede yerleşmenin gelişiminde etkili olmuştur. Paşabahçe'de genişleyen yerleşim alanı güneyde Çubuklu, Kanlıca, Anadoluhisarı, Kandilli ve Vaniköy kesiminde kıyı boyunca dar bir alanda uzanır.

42 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. 8, 12.

Ancak Kanlıca ve Anadoluhisarı sırtlarında, Kavacık'ta olduğu gibi, yer yer iç kesimlere doğru yerleşmenin sahasını genişlettiği görülür.

Anadolu yakasının önemli yerleşim alanı Üsküdar'da 1970'li yıllarda şehir güneyde Selimiye semtinden başlayarak Boğaz kıyılarını takiben Kandilli'ye kadar kesintisiz uzanmaktadır. Ancak Boğaz kıyılarının topoğrafik özelliği gereği, Çengelköy ile Kandilli arasında, Vaniköy semtinde, oldukça dar bir şerit hâlindedir.

Üsküdar'da kıyıdan iç kesimlere, Nuhkuyusu Caddesi ve İcadiye-Bağlarbaşı yoluna kadar devam eden yoğun yerleşim alanı bu hattın doğusunda yoğunluğunu kaybeder. Bu hattın doğusunda, güneyde Karacahmet Mezarlığı'ndan başlayarak kuzeye doğru devam eden ve Altunizade, Bağlarbaşı, Burhaniye ve Nakkaştepe üzerinden Beylerbeyi'ne ulaşan hat ve doğusundaki Kısıklı, Bulgurlu ve Ümraniye'yi içine alan saha 1970'lerin başlarında oldukça seyrek dokulu bir yerleşim alanıdır.

1970'lerin başlarında Kadıköy'de yerleşim alanı; Rasimpaşa, Acıbadem, Hasanpaşa, Caferağa, Osmanağa, Fenerbahçe, Göztepe, Fikirtepe, Yenisahra, Kozyatağı, İçerenköy, Caddebostan, Suadiye, Bostancı ve Küçükyalı semtlerinden oluşuyordu. Bu yıllarda yerleşim alanı Kadıköy'den kuzeye doğru Küçük Çamlıca Tepesi eteklerine kadar uzanıyordu. Bu kesimde yerleşim alanı Rasimpaşa Mahallesi'nden Acıbadem Mahallesi'ne doğru uzanan Acıbadem Caddesi etrafında gelişmişti. Bu tarihte Kadıköy'deki yerleşim alanlarından biri de Koşuyolu'dur. Karacaahmet Mezarlığı doğusunda ve Ankara asfaltının kuzeyinde gelişmeye başlamış olan Koşuyolu'nun ilk nüvesini 1950'li yıllarda yapılan toplu konutlar teşkil etmiştir. Koşuyolu, 1970'te Koşuyolu Caddesi etrafında gelişmiş bir semt durumundaydı.

Daha önce açıklandığı gibi 1930'lu ve 1955'li yıllarda Kadıköy-Bostancı arasında şehrin başlıca yayılış alanı kıyı ile demiryolu arasındaki alan olmuştur. Aradan geçen zaman içinde yerleşme demiryolu kuzeyine geçmiş ve Ankara asfaltına kadar sahasını genişletmiştir. 1970'li yıllara gelindiğinde Ankara asfaltı (E-5) ile deniz arasında kalan saha hemen tamamıyla yerleşmeler ile dolmuştur. Belirtilen bu alan içerisinde yerleşmenin olmadığı iki boş alan mevcuttur: Bunlardan biri Göztepe kavşağı ile Uzunçayır arasındaki, bugünkü Dumlupınar Mahallesi, diğeri ise Acıbadem Mahallesi'nde İbrahimağa semti bu yıllarda Kadıköy'deki gayrimeskûn yerlerdir.

Şehir 1970'te Kadıköy'den itibaren doğuya doğru Küçükyalı'ya kadar kesintisiz devam eder. Daha doğudaki Maltepe 1970'lerin başlarında henüz şehir ile fiziksel bir bütünlük içinde değildir. Maltepe 1971'de idari bakımdan Kartal ilçesine bağlıdır ve Kartal bu tarihte belediye sınırları dışındadır.[43]

1970'li yıllar Boğaziçi'nde yerleşmelerin kıyı gerisindeki sırtlara doğru tırmandığı ve sahasını genişlettiği bir dönemdir. Büyükdere'de bu gelişmenin önemli bir sebebi burada kurulan Tekel Kibrit Fabrikası ve Yapı Kredi Bankası'na ait Tuğla Kiremit Fabrikası gibi tesisler olmuştur. İstinye koyunda da yerleşim alanı bir miktar büyümüş, 1934'te birbirinden ayrık yerleşim alanları olan İstinye ile Yeniköy, mekânsal gelişime bağlı olarak, 1970'li yıllarda birleşmiştir. İstinye vadisinde Kibrit, Kablo, İETT Mensucat fabrikaları gibi sanayi tesisleri sahaya girmiş ve bunlar koy çevresinde yerleşmeyi teşvik etmiştir.

Boğaz'ın batısında olduğu gibi doğusunda da 1970'lere gelindiğinde Boğaz sırtlarındaki yerleşmelerin sahasını genişlettiği ve Boğaziçi'ne doğru sarktığı ve kıyıdaki yerleşmeler ile birleştiği görülür. Bu yıllarda Boğaz sırtlarında yerleşmenin en fazla geliştiği yerler Beylerbeyi, Çengelköy, Anadoluhisarı ve Kanlıca sırtlarıdır. Beylerbeyi gerisindeki sırt ve yamaçta Küplüce ve Kirazlıtepe, Çengelköy, Güzeltepe ve Bahçelievler, Anadoluhisarı ile Kanlıca gerisindeki sırtlarda ise Kavacık, Boğaz sırtlarında yerleşmenin geliştiği alanlar olmuştur.

1990'lı Yıllarda İstanbul

İstanbul'un mekânsal olarak hızlı bir gelişim gösterdiği dönemlerden biri de 1985-1995 yılları arasıdır. Bu gelişimin temel nedenlerinden biri İstanbul'da yaşanan hızlı nüfuslanma sürecidir. Nitekim belediye sınırları içinde İstanbul'un nüfusu 1985'te 5.475.982, 1990'da 6.620.241 ve 1997'de ise 8.390.201'e ulaşmıştır.[44] Bu artışta İstanbul'un aldığı göçlerin önemli bir payı vardır. İstanbul ilinin aldığı göç miktarı 1985-1990 döneminde 995.717 kişidir. Bu değer 1975-2000 yılları arasındaki en yüksek göç miktarıdır.[45] Göçle gelen nüfus çoğunlukla şehrin etrafındaki yeni gelişim alanlarına yerleşmiş ve böylece şehre yeni alanlar katılmıştır.

Göçlerin önemli bir paya sahip olduğu nüfus artışı konut ihtiyacını beraberinde getirmiş ve şehrin değişik semtlerinde yeni yerleşim alanları ortaya çıkmış, şehir hızlı bir büyüme yaşamıştır.

43 *İstanbul Şehir Rehberi 1971,* s. I.

44 *Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1985, 34 İstanbul,* DİE, Ankara 1988, İstanbul Fas. s. 4. *Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1990, 34 İstanbul*, DİE, Ankara 1993, İstanbul Fas. s. 34; *1997 Genel Nüfus Tespiti İdari Bölünüş,* DİE, Ankara 1998, İstanbul Fas. s. 3.

45 *Genel Nüfus Sayımı 2000 Göç İstatistikleri,* TÜİK, Ankara 2005, s. 11, 22-25, 27.

1980 sonrası yaşanan göçler ve nüfus artışı, İkitelli, Tuzla, Dudullu gibi organize sanayi bölgelerinin kurulması, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve ikinci çevreyolunun ulaşıma açılması İstanbul'un Anadolu ve Avrupa yakasında yeni yerleşim alanlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ayrıca 1990'ların ortalarından itibaren hızlanan toplu konut uygulamaları da şehrin mekânsal gelişime yeni bir boyut kazandırmıştır.

Bu yıllarda İstanbul'un yaşadığı nüfuslanma ve mekânsal gelişim süreci idari yapıya da yansımış ve 1987-1993 yılları arasında 14 yeni ilçe kurulmuştur. Bugün için İstanbul'da var olan 39 ilçenin %35'i bu dönemde teşkil edilmiştir. Bunlardan Büyükçekmece, Küçükçekmece, Kâğıthane, Pendik ve Ümraniye 1987'de, Bayrampaşa 1990'da, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Güngören, Maltepe, Sultanbeyli ve Tuzla 1992'de ve Esenler ise 1993'te ilçe oldu. Yeni kurulan bu ilçeler şehrin mekânsal gelişim alanlarını göstermesi bakımından önemlidir.

İstanbul şehri 1989 yılında batıda Avcılar'da Cihangir Mahallesi'nden, doğuda Tuzla-Şifa Mahallesi'ne kadar kesintisiz bir şekilde devam eder.[46] Buna göre şehir doğuda il sınırına ulaşmıştır.

İstanbul 1970'lerin başlarında batıda ancak Küçükçekmece'ye kadar ulaşırken, 1990'ların başlarında şehir Küçükçekmece Gölü batısına kadar sahasını genişletmiştir.

1971 yılı verilerine göre E-5 karayolunun Edirnekapı-Küçükçekmece arasında kalan kesiminde, yolun kuzeyinde sadece Bahçelievler, Tozkoparan ve Maltepe semtleri mevcuttur. Ancak bu yıllardan sonra şehir E-5 karayolu kuzeyinde sahasını büyük ölçüde genişletmiştir. Nitekim 1990 yılına gelindiğinde E-5 karayolunun kuzeyinde Sefaköy, Yenibosna, Kocasinan, Güngören, Haznedar, Bağcılar ve Esenler şehre katılan alanlar olmuştur. Bu gelişim alanlarına ek olarak şehir, Küçükçekmece Gölü'nün doğu ve batısında yeni yayılış alanları bulunmuş ve yeni yerleşim alanları şehre eklenmiştir. Gölün batısında Avcılar'ın Firuzköy, Mustafakemalpaşa, Cihangir, Merkez, Üniversite, Denizköşkler ve Gümüşpala'dan oluşan kesimleriyle, gölün doğusunda İstasyon ve Halkalı Merkez mahalleleri çevreleri şehirle bütünleşmiştir. 1990 yıllında şehre dâhil olan bu alanların birçoğu yakın zamana kadar kırsal yerleşim alanıdır. 1960 yılında Esenler 3.482, Güngören 3.070, Sefaköy 3.479, Kocasinan ise 4.103 nüfuslu köylerdir. Ancak İstanbul'un batıya doğru olan mekânsal gelişimi adı geçen bu yerleri şehre dâhil etmiş ve birçoğunun idari durumu değişmiştir. Nitekim 1987'de Küçükçekmece, 1992'de Avcılar, Bağcılar ve Güngören ile 1993'te Esenler ilçe olmuştur.

1990'larda Anadolu yakasında yeni yerleşim alanlarının şehre dâhil olduğu yıllardır. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün Anadolu yakası çıkışında yerleşmenin genişlediği bir alan olarak dikkati çeken Kavacık bunlardan biridir. Kavacık, özellikle 1985'te Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün ulaşıma açılmasından sonra hızlı bir mekânsal gelişime sahne olmuştur.

Boğaz sırtlarını takiben Ümraniye'den Çengelköy ve Kandilli'ye inen Bosna Bulvarı (Natoyolu) çevresinde Üsküdar'ın Yavuztürk, Ferah, Bahçelievler ve Küçüksu mahallesi, 1985-1990 döneminde yoğun bir yerleşime sahne oldu. Bu sahada Boğaz sırtlarındaki yerleşmeler yer yer Boğaz'ın yamaçlarına doğru tırmanan kıyı yerleşmeleriyle birleşmiştir.

1990'larda Anadolu yakasında şehrin hızla geliştiği alanlardan biri de Ümraniye çevresidir. Ümraniye'de Kâzımkarabekir, İnkılap ve Hekimbaşı ve Bahçelievler çevresi yerleşmenin sahasını genişlettiği semtlerdir. Ümraniye'de 1970'te Yamanevler'e kadar uzanan şehir, 1990'larda Çakmak, Yukarıdudullu, Sarıgazi ve Sultanbeyli'yi kapsayacak şekilde doğuya alansal bir büyüme yaşamıştır. 1983'te Dudullu Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması bu bölgede yerleşmenin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Şehrin bu yöndeki gelişimi idari yapıya yansımış, 1987'de Ümraniye ve 1992'de ise Sultanbeyli ilçe olmuştur.

Anadolu yakasındaki önemli gelişim alanlarından biri de Ataşehir, Kayışdağı ve Ferhatpaşa çevrelerinde olmuştur. 1980'lerin başlarından itibaren görülen yapılaşma 1990'larda bu kesimleri şehrin bir parçası hâline getirmiştir.

İstanbul şehri 1970'te doğuda kesintisiz olarak Küçükyalı'ya kadar devam ediyordu. Küçükyalı doğusundaki Maltepe, Kartal, Pendik ve Tuzla bu tarihlerde şehrin dışında ve kıyı boyunca sıralanmış yerleşmelerdi. Bunlardan Tuzla, İstanbul'un sayfiye alanlarından biriydi. 1970'te Tuzla 9.905, Pendik 27.479, Kartal 35.381 ve Maltepe 32.196 nüfuslu yerleşmelerdi ve Kartal ilçesine bağlıydı. Birbirinden kopuk hâlde kıyı boyunca sıralanan bu yerleşmeler 1980'li yıllarda şehre dâhil olmuş alanlardı. Bunlardan Pendik 1987'de, Maltepe ve Tuzla ise 1992'de ilçe olmuştur. Maltepe-Kartal-Pendik-Tuzla arasında kalan sahada yerleşme ilk zamanlar kıyı ile Ankara asfaltı arasında kalan sahada gelişmiştir. Yerleşmenin Ankara asfaltı kuzeyindeki esas gelişimi 1970

46 *İstanbul Şehir Rehberi,* İstanbul 1989, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Güzel İstanbul Hizmet Vakfı, s. 74, 75.

sonrasına rastlar. Ankara asfaltı, bu kesimde yerleşmenin doğu-batı yönlü çizgisel bir gelişim göstermesinin de ana sebebi olmuştur.

1990'lı yıllardaki önemli mekânsal gelişim alanlarından biri de Tuzla'dır. Bu gelişimin izleri idari yapıya da yansımış ve Tuzla 1992 yılında ilçe merkezi olmuştur. Tuzla'da organize sanayi bölgelerinin kurulması mekânsal gelişimi hızlandırmıştır. Aydınlı, Orhanlı ve Tepeören'de kurulan organize sanayi bölgeleri, Tuzla'da mekânsal gelişimin önemli belirleyicilerinden biri olmuştur.[47] Bu sanayi bölgelerinde çalışanların konut ihtiyacı bölgede yerleşmenin fiziksel gelişimini doğrudan etkilemiştir. Bu bölge, İstanbul'da mevcut 8 organize sanayi bölgesinden 5'inin bünyesinde barındırır.[48] Organize sanayi bölgelerinin 1989'da ulaşıma açılan TEM Otoyolu (E-80) çevresinde toplanmış olması Tuzla'da yerleşmenin kuzeye doğru genişlemesinin ana nedeni olmuştur. Böylece kıyı ile Orhanlı, Aydınlı ve Tepeören çevreleri 1990'dan sonra hızlı bir yerleşime sahne olmuş ve yerleşme kuzeye doğru sahasını genişletmiştir. Tuzla, tersaneleri ve organize sanayi bölgeleri ve diğer sanayi tesisleriyle İstanbul'un önemli sanayi alanlarından biri olmuş, sanayi tesisleri ve bu tesislerde çalışanların konut ihtiyacı yerleşmenin hızla büyümesini sağlamıştır. Bu mekânsal büyüme kıyıdan iç kesimlere doğru yerleşmenin sahasını genişletmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

1990'lı yıllar İstanbul'un mekânsal gelişiminde şehrin kuzeye doğru büyümesinin belirginleştiği bir dönemdir. İstanbul uzun bir süre E-5 (D 100) karayolu boyunca doğu-batı yönünde çizgisel bir gelişim göstermiş, ancak 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün ulaşıma açılmasıyla şehrin gelişim yönü bir miktar kuzeye doğru kaymıştır. Şehrin kuzeye doğru olan esas gelişimi Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve devamındaki yolların ulaşıma açılmasını takip eden yıllarda olmuştur. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü 29 Mayıs 1988'de ulaşıma açılmış, devamındaki ikinci çevreyolu ve bağlantı yollarının faaliyete geçmesi müteakip yıllarda gerçekleşmiştir. Bu suretle şehir Boğaziçi Köprüsü ve bağlantı yollarının etkisinden çıkmış ve şehrin mekânsal gelişiminde yeni bir evre başlamıştır. İkinci çevreyoluna yakın kesimler ve özellikle bu yolun şehir içi ulaşımına bağlantılı olduğu yerler ve yakın çevresinde yeni yerleşim alanları teşekkül etmiştir. Böylece Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve çevreyolu İstanbul'un kuzeye doğru olan mekânsal gelişimini hızlandırmış, iç kesimlerde yeni yerleşim alanları ortaya çıkmış ve şehir kuzeye doğru sahasını önemli ölçüde genişletmiştir.

1990'larda Anadolu yakasında, Ümraniye'nin doğusu, özellikle Tepeüstü ve Yukarıdudullu çevreleri, Sultanbeyli, Samandıra, Sarıgazi, Kartal, Pendik ve Tuzla'nın kuzey kesimlerinde yoğun bir yerleşim söz konusu olmuştur. Belirtilen bu alanlarda yeni semtler teşekkül etmiş, bunlar ilerleyen yıllarda İstanbul'a eklemlenmiştir. Mekânsal gelişimdeki bu değişim de etkisiyle Anadolu yakasında 1992 yılında Maltepe, Sultanbeyli ve Tuzla ilçeleri kurulmuştur.

İstanbul'un Avrupa tarafında 1990'lı yıllar Kâğıthane, Gaziosmanpaşa ve Bayrampaşa'nın kuzey kesimleri, Esenler, Bağcılar, Başakşehir, Küçükçekmece, Beylikdüzü, Avcılar ve Esenyurt'ta yeni yerleşim alanları ortaya çıkarken, eski yerleşmeler de kuzeye doğru sahasını genişletmiştir. 1992'de Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler ve Güngören ilçelerinin kurulması yaşanan fiziksel gelişmenin idari yapıdaki yansımaları olmuştur.

2000'li Yıllarda İstanbul

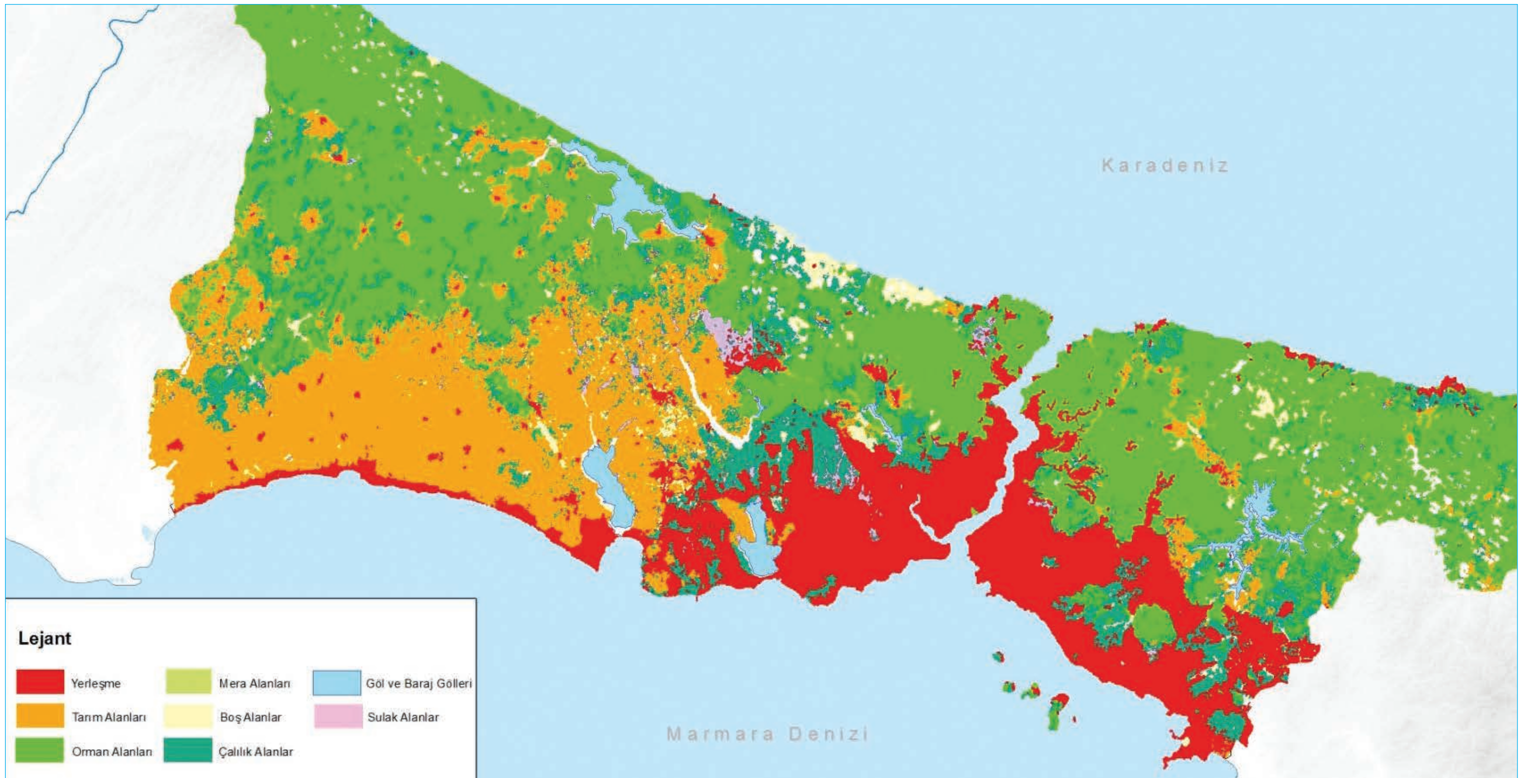
1990'ların sonlarında İstanbul şehri, batıda Büyükçekmece'den, doğuda Tuzla'ya, kuzeyde ise Sarıyer ve Beykoz'a kadar uzanan bir alanda kesintisiz bir yayılış gösterir.[49] Avrupa yakasında batıda Büyükçekmece'den başlayarak; Esenyurt, Bahçeşehir, Halkalı, İkitelli, Bağcılar, Esenler, Habibler, Cebeci, Sultançiftliği, Gaziosmanpaşa, Alibeyköy, Kâğıthane, Ayazağa, Maslak ve Büyükdere üzerinden kuzeyde Sarıyer'e ulaşır. Boğaz'ın karşı kıyısında Beykoz'da, Ortaçeşme'den itibaren güneye doğru Boğaz kıyılarını takiben uzanan yerleşim alanı, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü doğusunda Kavacık'ta iç kesimlere doğru bir miktar genişler.

Kavacık güneyinde Göztepe, Yenimahalle, Hekimbaşı ve Kazımkarabekir çevreleri, Boğaz ile doğudaki ikinci çevre yolu arasındaki yerleşim alanlarıdır. Bu kesimde Beylerbeyi ve Çengelköy sırtlarındaki Bosna Bulvarı (Natoyolu) ve kuzeye doğru devamındaki Zübeydehanım Caddesi ile Kandilli sırtlarındaki Rasathane Caddesi'nin her iki tarafı, özellikle 1980'lerden sonra yoğun bir yerleşime sahne olmuş ve hızla yerleşmeler ile dolmuştur. Yerleşim alanı Boğaz'a bakan yamaçlardan aşağıya doğru sarkarak, yamaçlara doğru tırmanan kıyı yerleşmeleriyle birleşmiştir. Böylece topoğrafyanın etkisiyle Boğaz kıyısı

47 İstanbul Tuzla Deri OSB (İDOS), İstanbul Tuzla OSB, Tuzla Boya Vernik-Birlik OSB (BOSB), Tuzla Mermerciler OSB ve Tuzla Kimya Sanayicileri OSB (KOSB).

48 Mesut Doğan "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 27, İstanbul 2013, s. 525.

49 Döker, "İstanbul Kentsel Büyüme Sürecinin Belirlenmesi", s. 45; *İstanbul Şehir Rehberi,* 1998, s. 512, 513.

15- İstanbul İli arazi kullanımı 2010 (Döker, 2012, s. 136)

boyunca sıkışıp kalmış ve dar bir şerit hâlinde uzanmakta olan yerleşim sahası alanını genişletmiştir. Kandilli, Vaniköy, Çengelköy ve Beylerbeyi gerisindeki sırtlar bu şekilde bir gelişim seyrinin yaşandığı sahalardır.

Kavacık'tan güneye doğru uzanan yerleşim sahası Ümraniye doğusunda Tepeüstü'ne kadar devam eder. Tepeüstü'den itibaren doğuya doğru genişleyen yerleşim alanı Yukarıdudullu, Sarıgazi ve Samandıra üzerinden Sultanbeyli'ye kadar çok geniş bir alanda yayılır. Sultanbeyli güneydoğusunda Kurtköy ve Şeyhli üzerinden doğuda Tuzla'da il sınırlarına kadar uzanır.

İstanbul'un 1990'lı yıllarda Anadolu yakasındaki önemli gelişim alanlarından biri Sultanbeyli, Sarıgazi ve Samandıra çevreleridir. Bunlardan Sultanbeyli 1985'te 3.741 nüfuslu bir köydür. Ancak bu tarihten sonra Sultanbeyli aldığı göçler sonucunda nüfusu beş yılda 22 kat artarak 1990'da 82.298'e çıkmıştır. Bu sayı 2000'de 175.570'e ulaşmıştır. Kısa bir sürede bu miktardaki nüfus artışının arkasında Sultanbeyli'nin almış olduğu göçler vardır. Sultanbeyli'ye göç edenlerin konut ihtiyacı yerleşmenin hızla büyümesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Ancak bu büyüme plansız ve gelişigüzel olmuştur. Bu gelişmeler idari yapıdaki değişikliği beraberinde getirmiş ve Sultanbeyli 1992'de Kartal'dan ayrılarak ilçe olmuştur. Sultanbeyli'nin fiziksel olarak İstanbul ile birleşmesi 1990'ların sonlarında gerçekleşmiştir. Sultanbeyli'nin mekânsal gelişimi ve şehrin diğer kısımlarıyla birleşmesinde içerisinden geçen otoyol önemli bir rol oynamıştır. Otoyolun Sultanbeyli kesimi 1989'da ulaşıma açılmıştır.

Bu bölgedeki önemli gelişim alanlarında biri de Sarıgazi ve Samandıra çevresidir. Bu iki yerleşim birimi idari olarak birleştirilerek 2008 yılında Sancaktepe adıyla yeni bir ilçe kurulmuştur. Ancak mekânsal gelişim ve nüfuslanma süreci 1985'lerde başlamış ve 1990'lı yıllarda artarak devam etmiştir. Sarıgazi'nin 1985'te 8.701 olan nüfusu, 2000 yılında 48.466'ya ulaşmıştır. Samandıra ise 1985'te sadece 5.817 nüfuslu küçük bir yerleşme olan Samandıra ise 2000 yılında 61.852 nüfuslu bir yerleşme olmuştur. Sarıgazi ve Samandıra 2000'lerin başlarında şehirsel bütünlük içine dâhil olmuştur.

İstanbul, günümüzde (2010) Marmara Denizi kıyıları boyunca batıda ve doğuda il sınırlarına ulaşmıştır (**Resim 16**). Batıda, Büyükçekmece batısına kadar kıyı gerisinde iç kesimlerde doğru yer yer genişleyip daralan yerleşim alanı, bu noktadan itibaren kıyı gerisinde dar bir şerit halinde Kumburgaz, Selimpaşa ve Silivri üzerinden il sınırına kadar uzanır. İstanbul doğuda il sınırının bittiği Gebze'ye kadar devam eder. Doğudaki bu sınırına İstanbul 1990'lı yıllarda ulaşmıştır. Güneyde Marmara Denizi'yle sınırlı bulunan İstanbul kuzeyde, İstanbul Boğazı' kıyılarını takiben Sarıyer ve Beykoz kuzeylerine kadar çıkar. Ana hatlarıyla belirtilen bu sınırlar içinde İstanbul mekânsal olarak önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır.

Döker, şehrin büyüklüğünü 2010 yılında 89.977 hektar olarak vermektedir.[50]

İstanbul'un son yıllardaki (2000-2010) gelişim sahaları incelendiğinde, Avrupa yakasında Büyükçekmece batısında Güzelce ve Tepecik çevresi, Beylikdüzü'nde Yakuplu ve Gürpınar ile Esenyurt ve Küçükçekmece ilçelerinin kuzey kesimleri, Başakşehir'in bilhassa Kayabaşı tarafları, Hadımköy ve Habibler çevresi son yıllardaki yoğun yerleşim alanlarıdır. Bu sahadaki yapılaşma ve şehirsel gelişim adı geçen yerleşim alanlarını kapsayan idari yapı değişimini de beraberinde getirmiştir. İstanbul'un son yıllarda hızla gelişen bu semtlerinde 2008 yılında Başakşehir, Beylikdüzü ve Esenyurt ilçeleri kurulmuştur. Beylikdüzü ve Başakşehir 1995'li yıllarda başlayan toplu konut uygulamalarıyla İstanbul'un mekânsal gelişiminde etkin rol oynamıştır.

Kentin Anadolu yakasında 2000-2010 döneminde şehre katılan başlıca yerleşim alanları; Çekmeköy, Taşdelen, Alemdağ ve Yenidoğan çevreleridir. Şile otoyolu (Ümraniye-Şile yolu) sağladığı ulaşım kolaylığı nedeniyle bu sahadaki gelişmenin ana ekseni olmuştur. Otoyolun kuzey ve güneyinde Çekmeköy'de Merkez, Mimarsinan ve Hamidiye mahallelerinde ve ayrıca Taşdelen ve Alemdağ'da yapılan çok sayıdaki site ve villa tipi konutlar bu alanda yerleşmenin gelişiminde etkili olmuştur. Bu gelişmede Taşdelen ve Alemdağ çevresindeki sanayi tesislerinin de etkisi büyüktür. Ayrıca 17 Ağustos 1999 Marmara depreminden sonra, İstanbul'un depremsellik bakımından zeminin daha sağlam ve deprem üreten faylardan uzak kuzey kesimlerine olan talebin de bu sahadaki yapılaşma üzerinde etkisi olmuştur.

Şehrin bu bölgedeki gelişimi orman alanları ve İstanbul'un içme suyu ihtiyacının yaklaşık yarısını karşılayan Ömerli Barajı su havzası için ciddi bir tehdittir. Yörede nüfus her geçen gün hızla artmaktadır. Çekmeköy'de 1980'de sadece 1.938 kişi olan nüfus miktarı, 1990'da 13.523, 2000'de 37.502 kişiye çıkmıştır. Çekmeköy, 2008 yılında Çekmeköy, Taşdelen, Alemdağ ve Ömerli beldelerinin birleştirilmesiyle ilçe olmuştur. Bu yerleşmelerden oluşan Çekmeköy'ün 2010 yılı nüfus miktarı 163.525'dir. 1990'lardan itibaren göçlerin etkisiyle hızla artan nüfus 2000'li yıllarda da etkisini göstermiş ve Çekmeköy günümüzde önemli miktarda nüfusun barındığı bir saha olmuştur. Nüfus artışı yerleşmenin mekânsal anlamda büyümesine neden olmuş ve böylece Çekmeköy son yıllarda şehre eklemlenmiştir. Çekmeköy'e komşu olan Sancaktepe ise 2008 yılında ilçe olmuştur. Ancak aynı zamanda ilçe olsalar da Sancaktepe'nin şehirsel gelişimi ve fiziksel olarak şehirle birleşmesi Çekmeköy'den daha öncedir. Bu alandaki bir diğer ilçe 1992'de kurulan Sultanbeyli'dir. Adı geçen bu ilçeler 1990'lardan itibaren hızlı bir nüfus artışı ve beraberinde mekânsal bir büyümenin yaşandığı yerlerdir. Buralar yakın dönemde İstanbul'da şehirleşmenin yoğun olduğu ve şehre yeni yerlerin katıldığı alanlar olmuştur.

İstanbul şehrinin 2010 yılı mekânsal sınırları incelendiğinde Anadolu yakasında, TEM Otoyolu (E-80) boyunca yerleşim alanı doğuda İstanbul il sınırına kadar ulaşmıştır. Anadolu yakasında, güneyde Marmara Denizi'yle kuzeyde TEM otoyolu arasında kalan saha, Kayışdağı ve Aydos gibi yüksek topoğrafik alanlar, Maltepe'deki askerî kışlalar (General Kenan Evren ve Nurettin Baransel), Tuzla Piyade Okulu ve diğer askeri alanlar, Sabiha Gökçen Havalimanı doğusundaki arazi ve Tepeören çevresi hariç hemen tamamıyla yerleşim alanıdır **(Resim 16)**. İstanbul'un Anadolu yakası için, şehrin bundan sonraki gelişim sahası, doğuda il sınırları dışında ve kuzey yönünde mevcuttur. Ancak orman alanları ve Ömerli Baraj Gölü yerleşmenin kuzeye doğru olan gelişimini sınırlandırmaktadır.

50 Döker, "İstanbul Kentsel Büyüme Sürecinin Belirlenmesi," s. 228, 229.

BİZANS DÖNEMİNDE İSTANBUL TOPOĞRAFYASINA ETKİ EDEN YANGINLAR VE SELLER

BİRSEL KÜÇÜKSİPAHİOĞLU*

11 Mayıs 330 tarihinde İmparator Büyük Konstantinos (324-337) tarafından Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak resmî açılışı yapılan İstanbul, tarihî kayıtlara "*şehirler kraliçesi*" olarak geçti. Başkent vasfını 1453 yılına kadar Bizans İmparatorluğu için devam ettiren şehir, uzun tarihî seyri içinde pek çok afetle karşılaştı. Bunların başında yangınlar gelmekteydi. İsyan, işgal, yıldırım düşmesi, dikkatsizlik ve kasıtlı olarak çıkarılan yangınlar sonucu şehir büyük zararlar gördü, can ve mal kaybı yaşadı. Başkentte itfaiye mahiyetindeki yangınla mücadele birimi, valiye (*eparkhos*) bağlı olarak görev yapmakta ve başkentin 12 bölgesinde hazır hâlde bekleyen teşkilatı ile hemen yangınlara müdahale etmekteydi. Kendine özgü yangın söndürme aletleri olan bu birim, gerekli suyu su kemerinden sağlarken, bir tehlike veya diğer sebeplerle kemerden istifadenin mümkün olmadığı durumlarda açık veya kapalı sarnıçlardan su temin etmeye çalışırdı. Fakat çoğu zaman bunun ve alınan diğer önlemlerin de yetersiz kaldığı ve yangının çok geniş bir alanı tahrip ettiği görülmekteydi. Bizans toplumunda diğer afetlerde olduğu gibi yangın felaketinin de işlenen günahlar yüzünden başa geldiği düşünülmekte ve bu yüzden Tanrı'nın insanları cezalandırdığına inanılmaktaydı.[1]

Mevcut kaynakların ışığında başkent İstanbul'da ilk tespit edilebilen yangın İmparator I. Theodosios döneminde (379-395) 388 yılı yaz aylarında görüldü. İskenderiyeli Arius'un görüşlerini kabul eden Arianistler yüzünden çıkan yangında Ayasofya civarında yer aldığı söylenen İstanbul Patriği Nektarios'un evinin bulunduğu bölge tamamen yanmış, çok sayıda ev ve kamu binası hasar görmüştü.[2]

12 Temmuz 400 tarihinde çıkan yangın Arianist düşünceye sahip Gotların ibadet etmek için İmparator Arkadios'tan (395-408) yer istemeleri ve İstanbul halkının ayaklanması sonucu meydana geldi ve imparatorun Gotlara saldırmasıyla sonuçlandı. Aslında Gotlar, uzun süredir imparatorlukla sorunlar yaşamakta ve imparatordan taleplerde bulunmaktaydılar. Bu son istekleri tepkileri de beraberinde getirdi. Söylendiğine göre halk, İstanbul Patriği Ioannes Hrisostomos'un kışkırtması ile Gotların kendi inançlarına göre bir kilise kuracaklarından şüphelenmişti. Bu yüzden halk şehrin kapılarını kapatarak, Gotlara saldırdı ve onlara karşı bir kıyım başlattı. Gotların çoğu kılıçtan geçirilirken, bir kısmı da Gotların kilisesi olarak bilinen binaya sığındı. Halk tarafından bu bina ateşe verilince Gotların neredeyse tamamı hayatını kaybetti. Rivayete göre bu sayı 7.000 civarındaydı. Kilisedeki yangın kısa sürede etrafa yayılarak özellikle Büyük Saray çevresine zarar verdi.[3]

* İstanbul Üniversitesi

1 B. C., "Fire", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, New York, Oxford 1991, c. 2, s. 786; M. Hamdi Sayar, "İstanbul'da Geç Antik Devir Yangınları", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s. 21-22, 24; Birsel Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler,* ed. Said Öztürk, İstanbul 2009, s. 30.

2 Hermias Sozomenos, *The Ecclesiastical History: History of the Church*, s. 378-379, 384-385; ayrıca bkz. A. M. Schneider, "Brände in Konstantinopel", *BZ*, 1941, c. 41, s. 382.

3 Sozomenos, *The Ecclesiastical History,* s. 401 vd.; Zosimus, *New History,* çev. Ronald T. Ridley, Canberra 1982, s. 105 vd.; ayrıca bkz. Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 382.

1- Her yangında zarar gören Ayasofya'dan bir kesit

İmparator Arkadios zamanında bir başka yangın 404 yılı Haziran ayında yaşandı. İstanbul Patriği Ioannes Hrisostomos yüzünden çıkan yangında halk, Ayasofya Kilisesi ile Senato'nun olduğu bölgeyi yaktı. Buna sebep, İmparator Arkadios tarafından patriğin sürgüne gönderilmesiydi. Çok sevdikleri patriğin böyle bir muamele ile karşılaşmasına tahammül edemeyen halkın sebep olduğu yangında başta Ayasofya olmak üzere pek çok bina yanmış, değerli olduğu söylenen heykeller yok olmuş ve yangın sonucu şehir, büyük hasara uğramıştı. 25 Ekim 406 tarihli yangın, Hipodrom'un girişi ile buraya çıkan yolların yanmasına neden olurken; 15 Nisan 428 yangını Arianistlerin toplantı yaptıkları evleri ve çevreyi tahrip etti.[4]

İmparator II. Theodosios döneminde (408-450) 432 veya 433 yılı Ağustos ayında bugünkü Eminönü-Sirkeci bölgesine tekabül ettiği söylenen, Neorion bölgesinden başlayıp süratle etrafa yayılan ve iki gün iki gece sürdüğü belirtilen yangın, şehrin özellikle kuzey bölgesinde bulunan liman ve tahıl ambarları olmak üzere kamu kurumlarına zarar verdi. Hatta Akhilleus olarak adlandırılan hamamın da bu yangından etkilendiği ifade edildi. Kaynak kayıtlarına göre imparator, bu hamamı tamir ettirmiş ve 10 yıl sonra 11 Ocak 443'te törenle yeniden hizmete açmıştı. Başkent İstanbul'da 448 yılında çıkan yangın Troadenes Sütunları ile XII. bölgede bulunan sütunlara ve Altınkapı'ya zarar verirken,[5] İmparator Leon zamanında (457-474) 465 yılı Eylül başlarında çıkan ve dört gün dört gece sürdüğü belirtilen yangın, şehirde büyük tahribata sebep oldu. Neorion'dan başlayıp Aziz Thomas Kilisesi'ne kadar hızla yayılan ve Marmara Denizi'ne kadar ulaşarak Kadırga Limanı, Beyazıt ve Kumkapı'ya kadar sıçrayan yangın esnasında İmparator Leon'un çok korktuğu, elinde İncil'le Anastasia Kilisesi'nin çatısına çıktığı ve gözyaşları içinde dua ettiği bildirilmekteydi. Kaynakların daha önce böylesi görülmedi, dediği yangında şehrin sekiz bölgesi etkilenmiş ayrıca Konstantinos Forumu, Ioannes Kilisesi, Theodosios Forumu ve bu civarda bulunan iki kilise daha zarar görmüştü. İmparator Leon'un yangın yüzünden saraydan ayrılarak Aziz Mamas'a gittiği ve burada 6 ay kalarak dinlendiği söylenmekteydi.[6]

475 yılında başkente büyük zararı dokunan bir yangın daha görüldü. Büyük Saray'ın girişi olan Khalke Kapısı'nın bulunduğu yerden Konstantinos Forumu'na kadar geniş bir alanı harap eden yangında Lausus Sarayı ile sarayın içinde yer alan ve İmparator Iulianus'un yaptırdığı zengin kütüphane yok oldu, civardaki evler de zarar gördü. İmparator Anastasios zamanında (491-518) 498 yılında halkın siyasi organizasyonlarından biri olan Yeşiller yüzünden çıkan yangın; Khalke Kapısı'nın olduğu yerden başlayıp aralarında Hipodrom'unda bulunduğu Konstantinos Forumu'na kadar büyük bir alanı etkiledi. 6 Kasım 512 yangını ise

4 Sozomenos, *The Ecclesiastical History*, s. 413; *Chronicon Paschale: 284-628*, çev. Michael Whitby ve Mary Whitby, Liverpool 1989, s. 59-60; Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 383.

5 *Chronicon Paschale*, s. 71, 73; ayrıca bkz. Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 383.

6 *Chronicon Paschale*, s. 87, 91; *Chronicon Paschale*, 284-628, trc. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool 1989.

2- Yangınlarda büyük zarar gören Hipodrom (Jouannin)

Khalke ile Konstantinos Forumu'na kadar olan bölgenin yanarak kül olmasına neden oldu.[7]

Başkentin yaşadığı en tehlikeli yangın İmparator Iustinianos (527-565) zamanında görüldü. Ocak 532'de İstanbul'da çıkan ve tüm tarihin en önemli isyan hareketlerinden biri olarak kabul edilen Nika İsyanı sırasında ateşe verilen şehirde, büyük yangınlar meydana geldi. Ayasofya Kilisesi'nin güney taraflarından başlayarak kiliseye sıçrayan, buradan hızla etrafa yayılan yangında Probus'un evinin olduğu bölge, Senato binası, Zeuksippos Hamamı, Augusteion Meydanı, Aya İrini Kilisesi mevkii, Milyon, Hipodrom, deri dükkânlarının olduğu yer ve Konstantinos Forumu yandı. Büyük Konstantinos'tan itibaren her gelen imparatorun katkısı ile gelişip büyümekte olan İstanbul, bu isyanla âdeta yok oldu. Altı gün süren ve binlerce kişinin ölümü ile neticelenen isyan bastırıldı ama arkasında kıymetli sanat eserleri ve güzel binalardan hiçbir şey kalmayan bir şehir bıraktı.

İmparator Iustinianos'un bu isyan sonrası yaptığı ilk iş; başkentin yeniden inşası için çalışmaları başlatması oldu. Milyon ve civarı, Hipodrom, Zeuksippos Hamamı, Senato, Aya İrini ve Büyük Saray onarıma alındı. Hatta Hipodrom'da çalışmalar olduğu için oyunların birkaç yıl ertelendiği gözlendi. Augusteion Meydanı yeniden düzenlenerek zemini mermerlerle kaplanırken etrafı da sütunlarla çevrildi. İsyan sırasında tamamen yanan Ayasofya, imparatorun tüm imkânların kullanılması ve hiçbir masraftan çekinilmemesi emri üzerine dönemin meşhur iki mimarı Trallesli Anthemios ve Isidoros tarafından beş yıllık bir çalışma sonucu (532-537) yeniden yapıldı.[8]

548 yılı Temmuz ayında Mavi ve Yeşillerin kavgası yüzünden çıkan yangın Şehzadebaşı civarında bronz Tetrapylon'un da bulunduğu geniş bir alanın kül olmasıyla sonuçlandı. Pek çok insanın ölümüne neden olan yangında Hebdomon'daki yazlık sarayda İmparator Iustinianos'un tacı kaybolmuş ancak sekiz ay sonra bulunabilmişti. 13 Mayıs 559'da Neorion bölgesini; 560 yılının Aralık ayında ise Iulianus Limanı'nı etkileyen yangınlar görüldü.[9]

561 yılı Ekim ayında imparatorluk sarayının bulunduğu bölgede çıkan yangında tüm evler, işyerleri, öksüzler yurdu yanarken bugünkü Aksaray'daki Bovis Forumu ile Beyazıt'taki Theodosios Forumu zarar gördü. 562 yılının muhtemelen Nisan ayında Mavi ve Yeşiller yüzünden çıkan yangın ise Neorion liman bölgesi ve Mese Caddesi'ni etkiledi, Tetrapylon'a kadar her şey yanarak kül oldu. 563 yılı Aralık ayında çıkan yangında Sampson, Rufus bölgesinin önündeki binalar ve Aya İrini yakınlarındaki iki kilise tahrip oldu.[10]

583 yılı Nisan ayında İmparator Maurikios (582-602) zamanında Konstantinos Forumu'nda çıkan ve rüzgârın etkisiyle hızla yayılan yangın şehre zarar verirken, 603 yılında İmparator Fokas döneminde (602-610) çıkan

7 *Chronicon Paschale*, s. 99 vd.; Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, İng. trc. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986. s. 221 vd., krş. Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 384; Sayar, "İstanbul'da Geç Antik Devir Yangınları", s. 23; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda...", s. 33-34; Birsel Küçüksipahioğlu, "Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Doğal Afetler ve Eminönü", *İstanbul'un Kitabı Fatih II, Eminönü-I*, ed. Fatih Güldal, İstanbul 2013, s. 125.

8 *Chronicon Paschale*, s. 114 vd.; Prokopios, *History of the Wars,* çev. H. B. Dewing, London 1971, c. 1, s. 24; Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 384-385; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 51, 65, 112, 230, 248. Birsel Küçüksipahioğlu, "Bizans İmparatoru Iustinianos Döneminde (527-565) İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 11-17 Aralık 2010, Bildiriler*, İstanbul 2011, s. 157 vd.

9 Sayar, "İstanbul'da Geç Antik Devir Yangınları", s. 23-24; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda...", s.35; Küçüksipahioğlu,, "Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Doğal Afetler...", s. 126.

10 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor A.D. 284-813*, trc. Cyril Mango-Roger Scoth, Newyork 1997. Theophanes, *age.,* s. 347, 353; Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 385.

3- Aya İrini

yangın, Mese Caddesi'nden Lausus Sarayı'na kadar uzanan alanda etkiliydi ve Prefektus'un evi ile Konstantinos Forumu ve Hipodrom bölgesi tahrip oldu. 626 yılı yangını ise Blakhernai'de bulunan Aziz Nikolas Kilise'sine zarar verdi. 790 yılında bilinmeyen bir sebep yüzünden çıkan yangında Milyon'a kadar bölge zarar görürken, 886/887, 912, 931, 1040 ve 1069 yıllarında çıkan yangınlarda şehrin büyük zarara uğradığı tespit edildi.[11]

I. Haçlı Seferi esnasında Haçlı liderlerinden Godefroi de Bouillouin'in imparatorluğa yönelik düşmanca tavrı sebebiyle çıkan yangın özellikle Pera ve Blakhernai bölgesini etkiledi. Bilindiği gibi Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, Batılı liderlerden âdetlerine uygun olarak kendisine sadakat yemini etmelerini istemişti. Ancak Godefroi bu yemini etmek istemeyince imparator tarafından hayvanların ve askerlerin yiyeceğinin kesilmesi gibi uygulamalarla yemin etmeye zorlandı. Godefroi, imparatorun bu davranışına çok kızarak intikamını Pera bölgesindeki evleri yağmalayıp çevreyi ateşe vererek aldı. Hatta buradan ayrılarak Blakhernai bölgesine geçti ve Blakhernai Sarayı'nın olduğu yerdeki sur kapısını yaktı. Bu yüzden çıkan yangının çevreye zarar verdiği tahmin edilmektedir.[12]

IV. Haçlı Seferi sırasında Latinler yüzünden kasıtlı olarak çıkarılan yangınların başkente verdiği hasar çok büyük oldu. 17 Temmuz 1203'te Haçlılar, çıkardıkları yangınla Blakhernai'den (Ayvansaray) Evergetes Manastırı (Balat)'na kadar bütün bina ve evlerin kül olmasına yol açtı. Bununla yetinmeyen Haçlılar, 19 Ağustos 1203'te öncekinden daha büyük bir yangının çıkmasına neden oldu. Şehrin kuzeyinde Müslüman tacirlere ait Mitaton adı verilen binanın olduğu yerden başladığı ifade edilen yangın süratle her tarafı kapladı. Milyon'dan başlayıp Şehzadebaşı'na kadar uzanan cadde ile Konstantinos Forumu'nun olduğu bölge ve Hipodrom yanarken, Sophia Limanı'ndan Langa (Eleutherion)'ya kadar ateşin her tarafa sıçradığı görüldü. Ayasofya'nın da etkilendiği

11 Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s.36, aynı yazar, "*Bizans İmparatorluğu Döneminde Doğal Afetler",* s. 126.

12 Anna Komnena, *Alexiad,* çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 314 vd.; krş. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* çev. Fikret Işıltan, Ankara 1989, c. 1, s. 115-116; Birsel Küçüksipahioğlu, "Haçlı Seferlerinin Başından 1204'e Kadar Batılıların Bizans'ı Zapt Etme Plânları", *TD,* 2005, sy. 42, s. 50-51.

yangın, rüzgârın da etkisiyle hızla ilerleyerek her güzelliği yok etti. Bizans tarih yazarı ve aynı zamanda görgü tanığı Niketas bu yangınla ilgili ızdırap içerisinde;

> ... Dünyada görülmedik acayip bir manzaraydı bu. Bizim şehrimizde önceleri de çok sayıda yangın olmuştu. Ama bunun yanında onlar kıvılcım gibi kaldı... Alevler ateş nehri gibi değişik taraflara yayılıp sonra tekrar birleşiyordu. Portikolar devrildi, pazar yerinin binaları birbiri üstüne çöktü ve büyük sütunlar çıra gibi yanarak yok oldu.

ifadelerini kullanmaktaydı. Bir başka şahit Villehardouin de yangının iki gün iki gece sürdüğünü belirterek "Zarar o kadar büyüktü ki bunun hesabı bile yapılamazdı." demekteydi. Bu arada şehir halkı büyük tehlike içinde olup yakınlarının yanına bile ancak denizden kayıkla gelebilmekteydi. Halk, eşyalarını kurtarmak için uğraşsa da onların yanmasına mani olamıyordu.[13]

İstanbul'un 1261'de Haçlıların elinden alınarak Bizans İmparatorluğu'na geçmesi sırasında halk, Haliç civarında bulunan Haçlıların ikamet ettiği mahalleyi yakmış; 1305 yılında ise Cenevizlilerin evleri yine halk tarafından ateşe verilmişti. 1315 yılında Ceneviz Mahallesi'nin yeniden yandığı bilinirken, 1434 yılında kaza sonucu çıkan yangının Blakhernai Kilisesi'nden başladığı ve bölgenin tahrip olmasına neden olduğu ifade edilmekteydi.[14]

İstanbul, görüldüğü üzere başkent olduğu tarihten Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildiği 1453 yılına kadar pek çok yangın yaşamış ve bu yangınlar esnasında çok ciddi zarara uğramıştı. Hatta Nika İsyanı'nda olduğu gibi neredeyse yok olmakla karşı karşıya kalmıştı. Bu isyan sonrası İmparator Iustinianos'un şehrin imarı için yaptığı çalışmalar hariç, yangın yüzünden yanan yerlerin onarımı veya yeniden inşası için devletin neler yaptığına dair başka konular anlatılırken arada verilenler dışında kaynaklarda doğrudan bilgilere rastlanılmamakta ancak imparatorluğun tamir veya imar için çaba sarf ettiği tahmin edilmektedir.

İstanbul'u etkileyen bir başka doğal afet de şiddetli yağmurlar ve bunun sonucu meydana gelen seller oldu. Ancak bu konu ile ilgili mevcut kaynaklara yansıyan bilgilerin çok fazla olmaması dikkat çekicidir.

404 yılı Eylül ayında İstanbul'a ceviz büyüklüğünde dolu yağdığı kaydedilirken; 407 yılının muhtemelen Nisan ayında gök gürültüsü ile birlikte çok yoğun yağışın görüldüğü ve hemen sonrasında deprem yaşandığı belirtilir.[15] 467-468 yılında ise şiddetli yağmur sonucu sellerin meydana geldiği ve başkentin ilk ciddi tehlike ile bu şekilde yüz yüze kaldığı ifade edilir. Bizans tarih yazarı Priskos'un kaydettiğine göre, üç-dört gün süre ile kesintisiz yağan yağmur sonucu oluşan sel başkenti tahrip etmiş, aynı şekilde Bithynia bölgesi de zarar görmüştü. Bu yüzden bütün köyler sular altında kalırken, aşırı yağıştan toprak kaymalarının olduğu tespit edilmişti.[16]

II. Haçlı Seferi esnasında Alman ordularının Çatalca'da yaşadığı sel felaketi en çarpıcı olaylardan biriydi. Bilindiği gibi II. Haçlı Seferi'ne Fransa Kralı VII. Louis ile Alman Kralı Konrad idaresindeki ordular katılmış ve bunlar farklı zamanlarda yola çıkmışlardı. Konrad idaresinde ilk yola çıkan Alman Haçlı Ordusu, Bizans imparatorluk topraklarında ilerlerken çevreyi tahrip etmekte ve halka çok kötü davranmaktaydı. Sofya'dan sonra başlayan olumsuz hareketleri Filibe ve Edirne'de artarak devam etmişti. 7 Eylül 1147'de Çatalca (Khoirobakhos) Ovası'na gelen Almanlar, buranın yeşilliği ve suyunun bol olması nedeniyle elverişli bulduklarından ordugâh kurmaya karar verdi. Ancak 7-8 Eylül gecesi hiç beklemedikleri bir felaket onları yakaladı. Niketas'ın tabiriyle "gökyüzünün barajları delinmişçesine yağan" çok şiddetli yağmur, ovanın içinden geçen Karasu (Melas) Nehri'nin taşmasına neden olduğundan Alman ordugâhını sel bastı. Bu yüzden insanlar, hayvanlar ve eşyalar sele kapılarak denize sürüklendi. Fazla sayıda can ve mal kaybına uğrayan Almanlar olayın hemen sonrasında buradan ayrılarak yollarına devam etti fakat yaşadıkları korku ve verdikleri kayıp morallerinin bozulmasına yol açtı. Niketas, Kral Konrad'ın da çok üzgün olduğunu, kibirli tavrından uzaklaştığını ifade etmekte; imparatorun tabiatın Bizanslılara hizmet ettiğini, mevsimlerin bile Bizans'a yardımcı olmak için rollerini değiştirdiklerini şaşkınlıkla sorguladığını söylemekteydi. İnsanlar bu felaketin Almanların başına yaptıkları kötülükler yüzünden geldiğine inanmakta ve onların Tanrı tarafından cezalandırıldığını düşünmekteydi.[17]

13 Niketas Khoniates, *Historia: Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206): İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması* çev. Işın Demirkent, İstanbul 2004, s. 114-115, 122 vd.; G. Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, çev. A. Berktay, İstanbul 2001, s. 76, 83 vd.; krş. D. E. Queller, T. F. Madden, *The Fourth Crusade*, Philadelphia 2000, s. 119 vd., 145-147.

14 Ayşe Hür, "Yangınlar: Bizans Dönemi", *DBİst. A,* VII, 426-427; Fahameddin Başar, "1251-1453 Yılları Arasında İstanbul'u Etkilemiş Olan Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler,* ed. Said Öztürk, İstanbul 2009, s. 95-96.

15 Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda...", s. 21.

16 Priskos, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 1995, s. 73; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda...", s. 21.

17 Khoniates, *Historia*, s. 42-43; Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*

1283 yılı Mayıs ayında kan gibi yağmur yağdığı bilinmekle birlikte, bunun şehirde nasıl bir etki yarattığı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat 1297 yılı Ağustos ayında kesintisiz, bir gün süren çok şiddetli yağmurun Galata ve Beyoğlu civarında etkili olduğu ancak şehrin diğer bölgelerini de tahrip ettiği, oluşan seller yüzünden ağaçların kökünden söküldüğü, evlerin sürüklendiği, su baskınları yaşandığı ve şehrin bir göle dönüştüğü kaydedilmektedir. Yağmur ve sel yüzünden deniz, kimi zaman siyah kimi zaman ise kırmızı görünmüştür.[18]

Fatih Sultan Mehmed başkent İstanbul'u kuşattığı zaman şehirde çok ilginç olaylar yaşanmıştı. Bunlardan biri de muhtemelen 22 Mayıs 1453 tarihinde yağan çok şiddetli yağmurdu. Söylendiğine göre halk, Meryem Ana'nın tasvirini ellerine alıp dua ederek şehirde dolaşırken dolu ile karışık çok şiddetli bir yağmur yağmaya başladı. Bizans tarih yazarı Kritobulos'un dediğine göre, şiddetli yağmurdan halk adım atamayıp yerinde duramamaktaydı. Çocuklar, aileleri sahip çıkmasa sele kapılıp gideceklerdi. Bu hâl Kritovulos için felaketin tüm ülkeyi kaplayacağının ve her şeyi sürüp çıkaracağının işaretiydi. Bu yağmurun ardından şehri büyük bir sis tabakası kapladı.[19]

Görüldüğü üzere kaynaklara yansıyan çok fazla bilgi bulunmasa da başkent İstanbul'un zaman içinde şiddetli yağmur ve sellerle karşılaştığı, bu yüzden şehrin tahrip olduğu, insanların korkulu anlar yaşadığı, can ve mal kayıplarının görüldüğü ve tüm bu felaketlerden sanat eserlerinin de etkilendiği anlaşılmaktadır. Bütün afetlerde olduğu gibi şiddetli yağmur ve selde de halkın algısı; işledikleri günahlar nedeniyle Tanrı'nın kendilerini cezalandırdığı yönündedir.

1118-1176, çev. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 58 vd.; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, Ankara 2003, s. 34.

18 Başar, "1251-1453 Yılları Arasında İstanbul'u Etkilemiş Olan Doğal Afetler", s. 96.

19 Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, çev. Karolidi, haz. Muzaffer Gökman, İstanbul 2005, s. 86-87.

ŞEHİR TOPOĞRAFYASINA ETKİSİ BAKIMINDAN OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL YANGINLARI

KENAN YILDIZ*

Afetler söz konusu olduğunda akla ilk gelen olaylar yangınlar ile önüne geçilmesi mümkün olmayan ve birer *kıyâmet-i suğrâ* olarak tanımlanan depremlerdir. Söz konusu bu tanımlama, İstanbul'da meydana gelmiş olan yangınlar için de geçerli sayılabilir. Nitekim yangınların bir tehdit unsuru olarak, XX. yüzyılın ortalarına kadar halk ve devletin bilinçaltını meşgul etmiş olması buna delil olarak sunulabilir. Osmanlı coğrafyasına yönelen birçok Batılı gezginin eserlerinde yer alan İstanbul'la ilgili bölümlerde yangınlara özel bir başlık açmış olmaları, söz konusu bilinçaltı hakkında bir ipucu sayılabilir. Literatüre bakıldığında halk tarafından yangınların tekerrür etmesi mukadder ve kaçınılmaz bir durum gibi algılandığı düşünülebilir. Nitekim, James Dallaway'ın "Yangınlar o kadar sıktır ki, onsuz iki ay geçmez."[1] şeklindeki ifadesi de bunu teyit etmektedir. Diğer yandan, "İstanbul'un yangını, Anadolu'nun salgını"[2] şeklinde şöhret bulmuş olan deyimse, bu felaketin zihinlerdeki yerini halk diliyle anlatmaktadır.

Hâkim inşaat malzemesinin ahşap olduğu İstanbul'da kârgire doğru köklü bir değişimi öngören ilk ferman her ne kadar XVII. yüzyılda çıkarılmış olsa da,[3] müspet bir sonuç alınması XIX. yüzyıla kadar pek mümkün olmamıştır. Bu gecikmenin ardında, coğrafik olarak bu kuşakta yaşanan şiddetli depremler, taş nakliyatı ve işçiliğinin pahalılığı, ahşap yapıların ısınmasının kolay ve yeni modifikasyonlara elverişli olması ile halkın afetler sonrasında yok olan meskenlerini bir an önce yapmak zorunda olmaları gibi sebepler sıralanabilir. Şüphesiz ki, meydana gelmiş olan her yangınla birlikte şehrin topoğrafik yapısında da değişmeler olmuştur.

Bu çalışmanın belirlenmiş bir sınırının olmasından dolayı İstanbul yangınlarının birçoğu hakkında tarih ve yer bilgisi verilmekle iktifa olunmuş, daha fazla ayrıntıya yer verilememiştir. Buna karşılık özellikle büyük yangınlara, etkiledikleri bölgeler ve yol açtıkları sonuçlar gibi farklı noktalardan vurgu yapılmak suretiyle daha kapsamlı bir şekilde değinilmiştir.

Osmanlı iskân politikası dolayısıyla fetihle birlikte İstanbul'da önemli ölçüde bir şenlenme ve imar dönemi yaşanmış, buna paralel olarak yerleşme alanı gittikçe büzüşerek suriçi ve yarımadayı aşmak suretiyle özellikle Galata ve Eyüp gibi merkezlerde nüfus toplanması olmuş ve zamanla yangınların önemli sebeplerinden biri olan sık yapılaşma ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, özellikle poyraz rüzgârının sık görüldüğü İstanbul'da, Haliç boyunda başlayan bir yangının güneybatıya doğru şehri etki altına alması kaçınılmaz olmuş ve sözü edilen bölge, Bizans dönemi de dâhil olmak üzere genellikle büyük yangınların başlangıç noktası olmuştur.

Bizans dönemi İstanbul'unda onlarca yangın meydana gelmiştir. Bunların önemli bir kısmı mezhep çatışmaları, yöneticilerden duyulan rahatsızlık ve halk tarafından yapılan taleplerin karşılık bulmaması gibi sebeplerle başvurulan kundaklamaya bağlı yangınlardır. Söz konusu dönemde çıkan yangınlar, şehrin kimi zaman baştan başa, kimi zaman da bölgesel olarak yeniden inşasını gerekli kılacak nispette etkili olmuştur.[4]

* TDV İslâm Araştırmaları Merkezi

1 James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, London 1797, s. 73.

2 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul 1995, c. 2, s. 1077.

3 Bk. İstanbul Şer'iyye Sicilleri (İŞS), nr. 22, vr. 22b/169; Ahmed Refik Altınay, *On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),* İstanbul 1988, s. 21 (Zilkade 1107/Haziran 1696).

4 Bizans Dönemi yangınları hakkında genel bilgi için bk. Birsel Küçüksipahioğlu,

1- 1935'teki Galata yangınını tasvir eden resim (İBB İtfaiye Müzesi)

Osmanlı İstanbul'unda hemen her yüzyılda onlarca yangın meydana geldiği gibi, bunlardan birkaçı şehri baştan başa harabeye çeviren ve *ihrâk-ı azîm, harîk-i kebîr, harîk-i ekber* şeklinde adlandırılan büyük yangınlardır. Nitekim tüm kapı eşiklerinin altınla dolmasını engelleyen unsurun yangınlar olduğunu ifade eden deyim, İstanbul'un yangınla imtihanını özetler mahiyettedir. Selânikî'nin 1563-1600 yılları arasındaki otuz yedi yıllık bir süre içerisinde kaydetmiş olduğu yangın sayısının on yedi olması ise, yukarıdaki veciz ifadeyi örneklemektedir.[5]

Osmanlı İstanbul'unun gördüğü ilk yangın XV. yüzyılda meydana gelmiştir. Fatih Camii civarında çıkan ve tarihi tam olarak bilinmeyen yangında Sultanpazarı'ndaki 123 dükkân, 16 oda ve buraya yakın bir bölgedeki bazı dükkânlar yanmıştır.[6] 1489'da Atmeydanı'nda barut ve mühimmat deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'ne yıldırım düşmüştür. Barutun ateş alması ve meydana gelen büyük bir patlamayla kilise ve çevresi harabeye dönmüş, birçok insan ölmüştür.[7]

1501'de Galata'da bir barut deposuna yıldırım düşmesi sebebiyle meydana gelen patlama ve çıkan yangında çevre bölgeler büyük ölçüde harabeye dönmüştür.[8] Sadrazam Mesih Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan bu yangın sonrasında sadrazam ve yeniçeri ağalarının yangınlara nezaret etmesi gelenekselleşmiştir.[9] 1515'te Kapalıçarşı civarında çıkan yangında birçok dükkân ve mahalle yok olmuştur. Tavukpazarı'nda Atik Ali Paşa Vakfı'na ait dükkânları tamamen kül eden yangın, Gedikpaşa Hamamı'na sıçramadan söndürülmüştür. Yavuz Sultan Selim bu yangınla ilgili olarak, Tacizade Cafer Çelebi'nin "nefes-i âteşînidir" diyerek, Çaldıran Zaferi sonrasında Tacizade için verdiği idam kararına duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.[10]

Fetih sonrasında bilinen ilk büyük yangın olan 1539 Zindankapı (Baba Cafer Zindanı) yangını, surdışında bulunan zindan civarındaki zift ve katran dükkânlarının birinden başlamış ve yedi yüz civarında mahkûm yanarak ölmüştür.[11]

"IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Öztürk, İstanbul, ts., s. 30-36; ayrıca, aynı eser içinde yer alan şu iki makale: Ebru Altan, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", s. 54; Muharrem Kesik, "İstanbul'da Doğal Afetler (1100-1250)", s. 74-78.

5 Minna Rozen ve Benjamin Arbel, "Great Fire in the Metropolis: The Case of the Istanbul Conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro", *Mamluk and Ottoman Societies: Studies in Honor of Michael Winter*, ed. David Wasserstein ve Ami Ayalon, New York 2005, s. 134.

6 TSMA, nr. E.11477'den nakleden Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, c. 1, s. 328.

7 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Târihi,* London 1970, s. 239-40; A. M. Schneider, "Brande in Konstantinopel", *BZ*, 1941, c. 41, s. 389.

8 Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 262-263.

9 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c. 1, s. 410.

10 Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. Mehmed Ata, İstanbul 1330, c. 4, s. 149.

11 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", s. 330; ayrıca S. Schweigger, seyahatnamesinde bir zindan yangınına değinmekte ve yetmiş kişinin öldüğünü ifade etmektedir. Schweigger'in bahsettiği yangın muhtemelen bahsi

2- Ayvansaray'da 1880'da meydana gelen yangının nereleri etkilediğini gösteren bir harita (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Kanunî'nin Edirne'de bulunduğu 5 Şubat 1540'ta gece vakti çıkan yangında Eski Saray tamamen yanmıştır.[12] Bu zamana kadar her kimin evi ya da dükkânında yangın çıkmışsa, dikkatsizliğinin cezası olarak idamı gerekmekteyken, sarayın sakini olan padişah için böylesi bir durum söz konusu edilemeyeceğinden bu gelenek son bulmuştur.[13]

1554'te Baba Cafer Zindanı yanındaki bir bakkal dükkânından başlayan yangın Tahtakale ve Odunkapısı'nı etkilemiş ve birçok mahkûm yanarak ölmüştür.[14]

28 Eylül 1569 yangını, XVI. yüzyılda meydana gelenler arasında en büyüğü olarak bilinmektedir.[15] Beş aydır yağmurun yağmadığı ve evlerin kupkuru hâlde olduğu bir zamanda şehrin en kalabalık semti olan Yahudi mahallesindeki bir fırından çıkmış olduğu düşünülen yangından bölgedeki hiçbir ev kurtulamamış[16] hatta evlerden kârgir olanlar dahi aynı akıbete uğramıştır.[17] Yeniçeri Ağası Cafer Ağa'nın, hastalığı sebebiyle yangın yerinde bulunamamış olmasını fırsat bilen yeniçerilerin söndürmeden çok yağmaya başvurmaları, felaketin büyümesine yol açmış[18] ve Cafer Ağa bu olay sonrası görevinden alınmıştır.[19]

Kaynaklarda bir gün bir gece[20] veya bir hafta[21] sürdüğü şeklinde farklı bilgilere rastlanılan yangınla ilgili olarak Venedik Elçisi Barbaro 15 Ekim 1569 tarihli raporunda, on sekiz gün geçmiş olmasına rağmen yangının tamamen söndürülemediğine dikkat çekmektedir.[22] Hammer, Avrupalı bazı elçi raporlarına atıfla 36.000 evin bu yangında kül olduğunu söylemektedir.[23] Sonrasında çıkarılan bir fermanla halka, evlerinde birer merdiven ve çatılarında büyük bir fıçıda su tutulması emri verilmiştir.[24]

geçen Zindankapı yangını olmalıdır. Bk. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, haz. Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 103.

12 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", s. 331.

13 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", aynı yer.

14 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", aynı yer.

15 Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden 1995, s. 8-11, 13-28, 62, 117, 140'tan nakleden M. Rozen & B. Arbel, a.g.m., s. 151. Venedik elçisi Barbaro, söz konusu yangının kasten çıkarıldığı şeklinde İstanbul'da bir söylenti dolaştığını bildirmektedir.

16 Rozen ve Arbel, "Great Fire in the Metropolis", s. 155, 157.

17 Selânikî Mustafa Efendi, *Tâih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, 2. bs., Ankara 1999, c. 1, s. 76.

18 Selânikî, *Târih,* c. 1, s. 76-77; Hammer, *Târih*, c. 6, s. 210.

19 Danişmend, *Kronoloji*, c. 2, s. 387.

20 Selânikî, *Târih*, c. 1, s. 76.

21 Peçuylu İbrahim, *Târih*, İstanbul 1980, c. 1, s. 485; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ebrâr,* Bulak 1832, s. 449.

22 Rozen ve Arbel, "Great Fire in the Metropolis", s. 158.

23 Hammer, *Târih*, c. 6, s. 210.

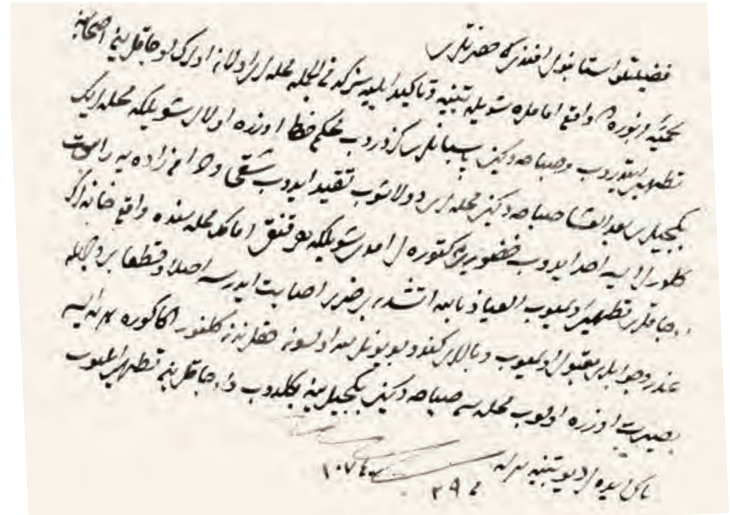
24 Ahmet Refik Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591),* İstanbul 1988, s. 60-61.

Mayıs 1574'te Matbah-ı Âmire'de kebap pişirilmesi sırasında bacadaki kurumun tutuşmasıyla büyüyen yangın Topkapı Sarayı'nın yanmasına neden olmuştur. Sarayın hademe odaları, kileri ve helvahanesiyle birlikte birçok nadide mutfak eşyası yanmış, Harem ise zarar görmemiştir. Mimar Sinan saray için yeni planlar hazırlamış ve mutfak (matbah) kısmını öncekine nazaran bir miktar genişletmiştir.[25]

8 Nisan 1589'da Kapalıçarşı civarında çıkmış olan yangın, Yahudi mahallesiyle Bitpazarı'nı tamamen yok ederek Gedikpaşa Hamamı'na kadar ulaşmıştır. Yeniçeriler, bu yangını fırsata dönüştürerek yağma yapmışlardır. Aynı yıl çıkan diğer yangınlarda Tahtakale, Karaman Pazarı ve Saraçhane etkilenmiştir.[26] Bundan birkaç ay sonra Haziran 1589'da Tahtakale'de çıkmış olan yangını söndüren yeniçeriler, padişah tarafından kendilerine bahşiş verilmemiş olması gerekçesiyle başları olan Hızır Ağa'yı kovalayarak taşlamışlardır. Bunun üzerine Hızır Ağa Rumeli Beylerbeyiliği'ne atanırken, yerine Mîr-i alem Mahmud Ağa getirilmiştir.[27] 1590'da Karaman Pazarı ve Saraçhane'de çıkan iki ayrı yangında dahli olduğu gerekçesiyle Mahmud Ağa da bu görevden alınmıştır.[28]

17 Temmuz 1591 tarihinde çıkan Tophane yangınını söndürmek üzere toplanan yeniçeriler, yangının kendiliğinden sönmesi üzerine geri dönerlerken Diyarbakır Beylerbeyi olan Deli İbrahim Paşa'nın, Erzurum Beylerbeyi'yken halka yaptığı kötü muamele ve bir yeniçeriyi haksız yere öldürmüş olması gerekçesiyle konağını ateşe verip yağmalamışlardır.29 Nisan 1592'de Ayasofya civarındaki Üsküplü Mescidi yakınında bir evden başlayan yangın çevredeki diğer evlere sıçrayarak zararlara yol açmış olmasına karşılık, yeniçerilerin gayrete gelip "bu def'a Müslimânlığa küllî yoldaşlık idüp mu'âvenet üzre" olmaları sonucu söndürülmüştür.[30] 28 Ağustos 1594'te Kurban Bayramı gecesinde Tavukpazarı yakınlarındaki Yenihan'da çıkmış olan bir yangın, İstanbul Ağası Mehmed Ağa ile acemi oğlanlarının çabaları sonucunda fazla büyümeden söndürülmüştür.[31]

Galata'da 28 Nisan 1596'da Ramazan Bayramı gecesi Mehmed Paşa Camii önündeki gemi malzemesi satılan

3- Yangına karşı ocakların temizletilmesi ve bekçilerin sabaha dek uyanık olması hususunda mahalle imamlarının uyarılması ile ilgili buyuruldu (İŞS, nr. 12, 148b-4.)

dükkânların birinden çıkan bir yangın, burada bulunan dükkânların tamamını yok etmiştir. Yeniçeriler gelmeden önce yangının kendiliğinden sönmüş olmasına sevinen halk canlarını kurtarmış olmaları kadar yeniçerilerin muhtemel yağmalarından kurtulmuş olmaktan dolayı da kendilerini mutlu saymıştır. Selânikî bu durumu şöyle nakleder: "Yeniçeri gaddârları ve sâ'ir evbâş gāretinden Müslimânlar halâs oldılar. Fe-emmâ âteş muntafî olup, her kişi mekânına avdet ider oldukda ... Hemen ehl ü iyâli can ile kurtulduğın ganîmet bildiler."[32] Fakat yeniçeriler buradan dönerlerken Tahtakale yakınlarında oturan Subaşı Rıdvan Çavuş'un evini yağmalamışlardır.[33] Bunun üzerinden bir ay geçmeden Mumhane'de başlayan ve yanındaki tüfekçilere sıçrayan yangın, barutun alev almasıyla yayılmış olsa da kısa sürede söndürülmüştür. Gündüz vakti olması dolayısıyla yeniçeriler yağmaya tevessül edememişler[34] fakat 1598 yılı içinde Fatih'te çıkan iki yangında, yaptıkları yağmalarla halka büyük zararlar vermişlerdir.[35] Aynı yılın Nisan ayında Ayasofya civarında bir ev yanmış, fakat etrafa sıçramadan söndürülmüştür.[36] 18 Şubat 1599'da Saraçhane'deki bir mescitle çevresini küle çeviren yangın, yeniçeri ağası ve veziriazamın gelmesi üzerine kısa sürede söndürülmüştür.[37]

Eminönü Yahudi mahallesinde 22 Mayıs 1606'da meydana gelen yangın önemli zararlara yol açmıştır.[38]

25 Selânikî, *Târih*, c. 1, s. 90.

26 Selânikî, *Târih*, c. 1, s. 213.

27 Selânikî, *Tarih*, c.1 , s. 213-214.

28 Selânikî, *Tarih*, c. 1, s. 221.

29 Selânikî, *Tarih*, c. 1, s. 246-247.

30 Selânikî, *Tarih*, c. 1, s. 269.

31 Selânikî, *Tarih*, c. 1, s. 385.

32 Selânikî, *Tarih*, c. 2, s. 601.

33 Selânikî, *Tarih*, c. 2, s. 601.

34 Selânikî, *Tarih*, c. 2, s. 604.

35 Selânikî, *Tarih*, c. 2, s. 722, 739-740.

36 Selânikî, *Târih*, c. 2, s. 743.

37 Selânikî, *Târih*, c. 2, s. 795-796.

38 Mustafa Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. 1, s. 325.

4- 1720'de yeni bir tulumba yaparak yangınlarda farklı bir uygulamanın başlatıcısı olan Gerçek Davut Ağa'nın kabri (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Hollanda elçisi Ernst Brinck, 1613-1614 yılları arasında toplam yedi yangının çıktığını bildirmekte ve 30 Mayıs 1613 tarihli yangının etkisi bakımından önemine işaret etmektedir.[39]

Cibali'de, özellikle 1633 yılında çıkmış olan yangın rüzgâr dolayısıyla büyük zararlara yol açtığı gibi, devletin önemli bazı kararlar almasına neden olmuştur. Çok çaba harcandıysa da, şiddetli esen poyraz nedeniyle "tazarru' u du'âdan gayri bir nesne ile müdâfa'aya imkân kalma"mış ve yangın üç gün devam ederek, ancak rüzgârın ters yöne dönmesiyle kendiliğinden sönmüştür.[40] Kâtib Çelebi'nin aktardığına göre şehrin beşte biri bu yangında yok olmuştur.[41] Sonrasında kahvehaneler, fitneye ve bir yangına sebep olabileceği gerekçesiyle IV. Murad tarafından kapatılmış, bazıları ise yıktırılmıştır. Bu yıkılan kahvehanelerin yerine, bekâr odaları ve muhtelif dükkânlar yapılmıştır. Ayrıca, bu yangının tütünden kaynaklandığı şeklinde bir bilginin kendisine aktarılması üzerine padişah, tütün içilmesini yasaklamıştır.[42]

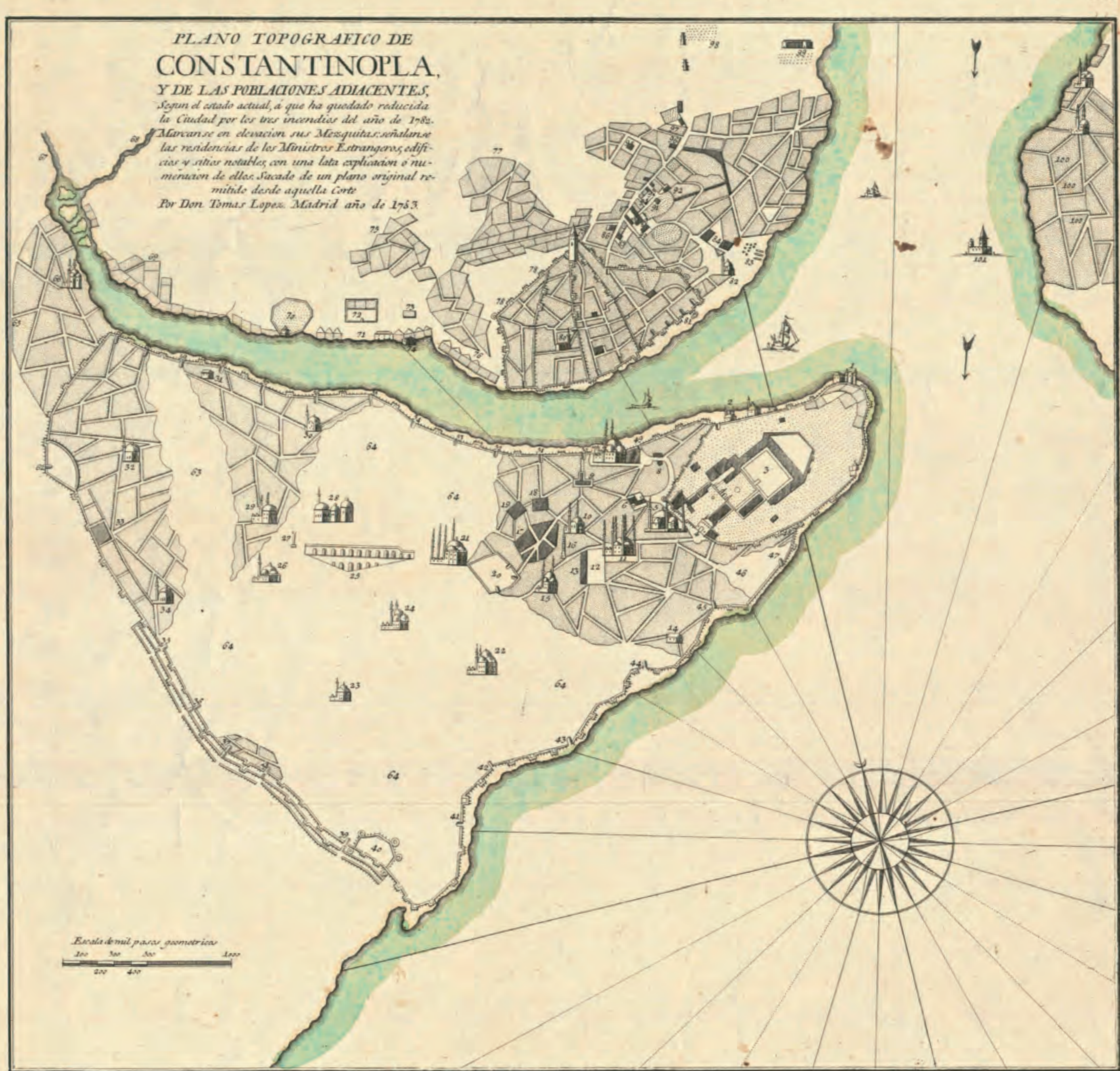
Balatkapı'da 31 Ağustos 1640'ta gece vakti mumhanelerin birinden başlayan yangın sahildeki

39 B. J. Slot, "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1975-76, sy. 4-5, s. 47-48.

40 Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 754-755; Hrand D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *TD*, 1973, sy. 27, s. 62.

41 Kâtib Çelebi, *Fezleke,* İstanbul 1287, c. 1, s. 154.

42 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c.1, s. 154-155; Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 755-757; Solakzâde Mehmed Çelebi, *Solakzâde Târihi*, İstanbul 1297, s. 752-753; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 62.

5- 1782 yangın haritası (T. Lopez, Madrit 1783, A. Kubilay Yetkin arşivi)

6- 1858'deki İstanbul yangını ve söndürme çalışmaları *(l'Illustration)*

evlere ulaşmış, şiddetli rüzgâr sebebiyle suriçine sirayet etmiş ve buradaki bazı evler yanmıştır. Çarşamba'da bulunan Fethiye Camii'ni de küle çeviren bu yangın Fenerkapı, Yavuz Selim, Çukurbostan ve Fatih'e kadar uzandıktan sonra öğle vaktinde sönmüştür.[43] Aynı tarihte Galata İskelesi'nden başlayan yangından etkilenen bir geminin barutuna ateş değmesiyle meydana gelen patlama neticesinde Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın yüzü yanmış ve bu durum paşanın devlet işlerinden üç ay boyunca uzak kalmasına sebebiyet vermiştir.[44]

26 Haziran 1645'te Beyazıt'ta Darphane yakınındaki bir başçı dükkânından başlayarak yayılmış olan yangının en önemli özelliği, tarihî değeri olan birçok esere zarar vermiş olmasıdır. Gece başlayıp ertesi gün akşamına kadar devam eden yangın, poyrazın etkisiyle Beyazıt Camii medreselerinden itibaren Langa'ya uzanmış, sahil tarafından Kumkapı'yı etkileyerek Kadırga Limanı ve Yenikapı'ya kadar ulaşmıştır. Yanan yerler arasında Beyazıt Haremi kapıları, Yahni Kapan Sarayı, Sultan Beyazıt Hamamı ile Kumkapı'da bazı Rum ve Ermeni kiliseleri bulunmaktadır.[45] Bu sırada henüz dokuz yaşında olan Eremya Çelebi, afet bölgesini inceleyen Sultan İbrahim'in harap olmuş kiliselerin tamiri için bizzat emir verdiğini nakletmektedir.[46]

20 Kasım 1652'de Ali Paşa İmareti civarındaki Esirhanı'ndan çıkan yangın, sert esen rüzgârın etkisiyle Çarşıkapı'da Tavukpazarı ve Kapalıçarşı etrafına yayılmış, Gürcü Paşa Sarayı, Valide Hamamı, Elçi Hanı, Mahmut Paşa Çarşısı ve Mercan Camii çevresi yanmıştır. Yangın, Eski Saray ve Beyazıt Camii'ne kadar ulaşmış olup Valide Hamamı'yla Şahkulu Medresesi arasındaki yerler ve Sedefçiler Çarşısı'nın tamamı harap olmuştur. Yangının

43 Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 947.

44 Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 946; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 63.

45 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1064; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 63-65.

46 Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 64-65.

diğer bir koluysa, Gedikpaşa ve Kadırga Limanı'na kadar uzanmıştır.[47] Aynı yıl içinde 26 Nisan'da Yenikapı Surp Sargis Kilisesi'nde çıkan bir yangın etrafa yayılmadan söndürülmüş, fakat kiliseden geriye sadece dört duvar kalmıştır.[48]18 Mayıs 1653'te Odunkapısı'nda başhaneden çıkarak yayılmış olan yangın Haliç kıyısı boyunca etkili olmuş, Yemiş İskelesi, Zindankapı, Hasır İskelesi bölgesindeki ev ve dükkânlarla kârgir arpa ambarları yanmıştır. Ahi Çelebi Camii ve Mahkemesi olarak da bilinen Kanlı Fırın Camii bu yangında zarar görmüştür.[49]

Karaköykapısı'nda Nisan 1660'ta çıkan yangın Galata'nın yaklaşık dörtte üçüne büyük zararlar vermiştir.[50] Eremya Çelebi bu yangında Rumlara ait dört ve Frenklere ait yedi kilisenin yandığını bildirmektedir.[51] Yangın sonrasında söz konusu kiliselerle ilgili gerçekleştirilen tasarruflar sicil kayıtlarından tespit edilebilmektedir. Buna göre kiliselerin bir kısmı kamulaştırılarak devlet tarafından değerlendirilmiştir.[52] Bu yangından üç ay sonra 24 Temmuz 1660 tarihinde Odunkapısı'ndan başlamış olup kırk dokuz saat süren ve şehrin üçte ikisini küle çeviren büyük bir yangın meydana gelmiştir. Eminönü'nde yer alan Yeni Cami bu yangın sonrasında yeniden yapılmaya başlanmış ve buna paralel olarak bölgede nüfus ve mimari yönlerinden önemli bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir.[53]

24 Temmuz 1665 tarihli Topkapı Sarayı yangını, Harem'in günümüzdeki yapısına dönüşmesine sebep olması bakımından önemlidir. Bir cariyenin kundaklaması sonucu çıkan yangın büyük zararlara yol açmış ve Harem'in yanı sıra Adl Köşkü, divan toplantılarının yapıldığı Kubbealtı binası, Dış Hazine, defterhanelerin üstü, Dârüssaâde Kapısı, Karaağalar odaları, Valide Sultan kısmı ve mutfaklar tamamen yanmıştır. Bu yangın sırasında Harem halkı Çayır Köşkü'ne ve oradan da Eski Saray'a naklolunmuşlardır.[54]

Kundaklama sonucu çıkan bir başka yangına ise, sahibinden değnek yiyerek buhrana girmiş olan bir cariye sebep olmuştur. Cariye, intikam duygusuyla 4 Şubat 1673'te sahibinin evini ateşe vermiş ve büyüyerek yan binalara sıçrayan yangında Valide Hanı'na kadar seksen dükkân küle dönmüştür.[55] Nisan 1677'de Tersane Bahçesi'ndeki köşklerin harem tarafında çıkan yangın, padişaha ait olan camlı ve kafesli köşklere sıçramadan söndürülmüştür.[56] Nisan 1679'da Fener Kapısı civarında, Mart 1680'de Mahmut Paşa Çarşısı'nda çıkan yangınlardan birçok bina zarar görmüştür.[57] Ekim 1681'de Galata'da çıkan yangında yine birçok ev ve dükkân küle dönmüştür.[58] 1682'de Uzunçarşı'da İbrahim Paşa Camii yakınında yangın çıktığını gösteren bir belgeye göre, harîkzedelere yardımda kullanılmak üzere Kaymakam Paşa'ya Hazine-i Âmire'den 32.000 akçe aktarılmıştır.[59]1683 yılı başlarında Tavşantaşı'nda bir evden başlayarak birçok meskeni etkileyen ve sert esen rüzgârla birlikte etki alanını genişleten bir yangında Beyazıt Camii'nin bir minaresi tutuşmuştur.[60] 1683 yılı Mart ayında Galata'da Kurşunlu mahzen tutuşmuş ve içeride bulunan kalafat malzemesi on beş gün boyunca yanmıştır.[61] Nisan 1683'te Odunkapısı'ndan başlayan bir yangın ise, Ayazmakapısı'na, oradan surları aşarak Süleymaniye'ye kadar uzanmış ve 1.000'den fazla ev yanmıştır.[62]

8 Ağustos 1687'de Eski Saray'ın kapısına yakın bir evden başlayan yangında 500'den fazla ev ve 1.000'den fazla dükkân yanmıştır. Bundan kısa bir süre sonra 11 Eylül 1687'de yine Eski Saray'da çıkan bir yangında sarayın birçok bölgesi harap olmuştur. Bu yangının dikkat çeken bir sonucu olarak Sultan II. Ahmed'in annesi Muazzez

47 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1427; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c. 2, s. 382.

48 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukciyan, 2. bs., İstanbul 1988, s. 84.

49 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1470; Ergin, *Mecelle*, c. 3, s. 1188.

50 Silâhdar Fındıklılı Mehmed, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695): Tahlil ve Metin*, haz. Nazire Karaçay Türkal, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012, s. 207; P. Ğ. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. ve notlar Hrand D. Andreasyan, 2. bs., İstanbul 1976, s. 84-85, Andreasyan'ın 147 no'lu notu; Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, haz. Osman Köker, İstanbul 2002, s. 102-103.

51 Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, s. 223-226; İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 84-85.

52 Zikri geçen kayıtlar için bk. İŞS, 9, 86b/2 (17 Z[ilhicce] 1071/13 Ağustos 1661), 96b/3 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661), 96b/4 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661), 97a/1-2 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661), 140b/1 (25 M[uharrem] 1072/20 Eylül 1661), 140b/3 (21 M 1072/16 Eylül 1661), 247b/1 (28 Cemaziyelevvel 1072/19 Ocak 1662), 253b/2 (10 Cemaziyelâhir 1072/31 Ocak 1662); ayrıca bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012, s. 174-176.

53 Bu yangın, müstakil bir başlık olarak ele alınmıştır.

54 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 408; *Târih-i Nihâdî (152b-233a) (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, haz. Hande Nalan Özkasap, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2004, s. 61.

55 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar: 1672-1673*, haz. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara 1973, c. 2, s. 14.

56 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 685.

57 Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, İstanbul 1282, c. 1, s. 353, 359.

58 Râşid, *Târih*, c. 1, s. 377.

59 BOA, İE.ML. 42/4035 (5 Z 1093/5 Aralık 1682).

60 Râşid, *Târih*, c. 1, s. 389-90.

61 Râşid, *Târih*, c. 1, s. 391.

62 Râşid, *Târih*, c. 1, s. 391.

7- 1865 Hocapaşa yangını ve yayılma alanı (*l'Illustration*)

Sultan yaşadığı korkudan dolayı ertesi gün vefat etmiştir.[63]

1688'de Şehremini Çarşısı yakınlarında inşa edilmiş olan İstanbul Baruthanesi, Eylül 1698'de bir kıvılcımın değmesi sonucu infilak etmiş, çevrede bulunan 400'den fazla ev yanmış, Aksaray, Fatih ve Silivrikapı semtlerindeki yüksek binalar bu patlamadan dolayı zarar görmüştür.[64] Baruthanenin şehir içinde bulunmasının taşıdığı riskin bu şekilde tecrübe edilmiş olması sonucu yeni baruthane Bakırköy taraflarında İskender Çelebi Bahçesi'ne yapılmıştır.[65] Fakat 24 Ağustos 1707 tarihine gelindiğinde burası da bir kıvılcımın değmesi sonucu öncekiyle aynı akıbete uğramıştır.[66]

8 Mart 1688 gecesinde Balıkpazarı Kapısı'nda bir meyhaneden başlayan yangın, Hasır İskelesi'ne kadar olan yerleri ve Eminönü Mısır Çarşısı'ndaki dükkânları etkilemiştir. Rüstem Paşa Camii çevresindeki dükkân ve mahzenler, Balkapanı, Uzunçarşı, Mercan Çarşısı, Mahmutpaşa, Alacahamam, Valide Hanı ve İbrahim Paşa Camii'nin çevresi bu yangından zarar görmüştür. Yeniçerilerin, yangını söndürmek için bir şey yapmamış olmaları sebebiyle yaklaşık 1.500 ev ve 5.000 dükkân yok olmuştur. Söndürme işi için yeniçerileri teşvik eden çabalar olduysa da fayda etmemiştir. Bu durum, yeniçeriler ve idarecilerin ifadesiyle *Silahdar Tarihi*'nde şöyle nakledilmektedir:

> ... *'kul tâ'ifesi hıyânet edip sancak-ı şerîf çıkarıp kulu kırmak hoş mudur, ko yansın! şehirli keferesi' deyip el çekdiler vüzerâ ve ocak ağaları 'din gayretidir, yoldaşlar!' diye gördüler müfîd olmamağla ...*[67]

Mayıs 1690'da Eyüp Çarşısı'ndaki bir dükkândan başlayan yangın, etraftaki diğer dükkânlara sıçramış ve

63 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 1070.

64 Râşid, *Târih*, c. 2, s. 441.

65 Râşid, *Târih*, c. 2, s. 442.

66 Râşid, *Târih*, c. 3, s. 232.

67 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 1145.

Eyüp Camii'ne zarar vermiştir. Caminin hünkâr mahfili, bir minaresi ve kubbesi yanmıştır. Zarar gören yerler tamir edilerek caminin üç ay sonra tekrar ibadete açılması sağlanmıştır.[68] 3 Ocak 1691 gecesi Mısır Çarşısı'ndaki bir dükkândan başlamış olan yangınsa, bir kaza sonucu büyük zararlara yol açmıştır. Bekçiler ve yardıma gelen birkaç kişi tarafından ateşin üzerine yanlışlıkla dökülen neft yağı, yangını daha da güçlendirmiştir. Ertesi gün akşam vaktine kadar sürmüş olup kendi kendine sönmüş olan yangından dolayı Çarşı içindeki dükkânlarda bulunan 1.000 kese para ile birlikte birçok değerli mal yanmıştır. Silahdar, yangının verdiği zararı şöyle nakleder: "Ve birkaç güne değin içine girilmeyüp der-mahzen bin kîse kadar nukûddan gayrı Hind ve Acem ve Yemen ve Frenk ve Rûm ve Mısır metâ'ından altı bin kîselik eşyâ-yı nefîse ihrâk olduğın, ashâb-ı dekâkîn haber virdiler. Ve demür kapulı birkaç mahzen kurtulup, hâricde olan dekâkîn ve mahzene isâbet itmeyüp ancak boşaldup kaçırdılar."[69]

7 Haziran 1693'te Cibali Kapısı'nda Karanlık Mescit Mahallesi'ndeki bir dükkândan başlayan yangın, rüzgârın etkisiyle genişlemiş, Salih Paşa Camii, Zeyrek ve Atpazarı'na kadar uzanarak bu bölgelerdeki üç mahallede bazı sinagog ve kiliseler, 11 mescit, 838 ev, 98 dükkân, 3 medrese ve 1 mektebin yanmasına yol açmıştır.[70]

5 Eylül 1693'te Odunkapısı'ndan başlamış olan bir yangında ilk olarak Yahudi evleri, gümrük mahzen ve dükkânları yok olmuştur. Rüzgâr sebebiyle Cibali Kapısı yakınlarında surları aşan yangın, Cerrahpaşa Camii civarına kadar olan bölgeleri iki kol hâlinde yakmıştır.[71] Bundan çok kısa bir süre sonra 17 Eylül 1693'te Ayazmakapısı dışında tekrar bir yangın çıkmıştır. Çevrede bulunan dükkânlar ve kereste depolarının tutuşması üzerine yangın Odunkapısı'ndan surları aşmış ve buradan Süleymaniye'ye kadar ilerlemiştir.[72]

Ocak 1695'te Kapalıçarşı civarında az sayıda ev ve dükkânı etkileyen bir yangın meydana gelmiştir.[73]

8a-b-c-d-e 1826-1874 dönemine ait yangın söndürmede kullanılan mahalle tulumbaları (İBB İtfaiye Müzesi)

9- 1826-1874 dönemine ait bez sarnıç (İBB İtfaiye Müzesi)

10a-b XIX. yüzyıla ait çardaklı tulumbalar (İBB İtfaiye Müzesi)

68 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 1145; Râşid, *Târih*, c. 2, s. 119.

69 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 1338-1139.

70 Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 1486. Yanmış olan üç sinagog ve bir Ermeni kilisesinin tamir izinleri için bk. Ahmet Refik, *On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 10.

71 Râşid, *Târih*, c. 2, s. 234-235, 482; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 51.

72 *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 51; Râşid, *Târih*, c. 2, s. 235; Schneider, "Brande in Konstantinopel", s. 394.

73 Râşid, *Târih*, c. 2, s. 287.

11- 1908 yangını sonrası şehrin görünümü

7 Mayıs 1696'da Galata'da çıkan bir yangında St. Benoit Kilisesi yanmıştır.[74] Ayrıca, bu yangında Fransızlara ait Capuchin ve Cizvit kiliseleri zarar görmüş ve Fransız elçisinin padişaha sunduğu bir arz üzerine söz konusu kiliseler için tamir izni verilmiştir.[75] Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii de bu yangında kül olan diğer yerler arasındadır.[76]

Galata'da meydana gelen bu son yangın dolayısıyla Haziran 1696'da çıkarılan bir ferman oldukça önemli özellikler taşımaktadır. Devletin yangınlardan dolayı sıkıntılara girdiği ve bunun ancak yapı malzemesinin değiştirilmesiyle önüne geçilmesinin mümkün olabileceği şeklinde beliren bir kanaati içermektedir. Söz konusu ferman, gerek Galata'da yanan yerler ve gerekse İstanbul'da bundan sonra yapılacak binaların artık Halep, Şam ve özellikle Anadolu'nun muhtelif yerlerinde kullanılmakta olan "taş ve kireç ve çamur ile binâ olunması"nı emretmektedir.[77]

A. M. Schneider, XVIII. yüzyıla dair ilk kayıt olarak 23 Haziran 1700'de gece çıkan bir yangında 100'den fazla evin yok olduğunu söylese de yangının başlangıç noktası hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.[78]

4 Aralık 1701'de Kapalıçarşı'da çıkan yangın Mısır Çarşısı'nın çevresini sarmış, daha sonra Sipah Çarşısı, Kebeciler Hanı, Bitpazarı ve Mercan Çarşısı bölgesindeki dükkânlar küle dönmüştür.[79] Yangın sonrasında Kaymakam Çerkes Osman Paşa, "Buna ne çâre idelim ki; bu şehrin âb-ı rûyı olan bu çarşu bazar ihrâkdan emîn ola?" diyerek şehir ileri gelenlerinin görüşlerine başvurmuştur. Ortak kanaat olarak bundan sonra Kapalıçarşı'da yeniden inşa edilecek dükkânların kârgir yapılmasının gerektiği sonucuna varılmış ve Sultan II. Mustafa'ya sunulan bir arz sonucunda, o zamana kadar ahşap olan çarşının kârgir olarak yapılması yönünde bir ferman çıkarılmıştır.[80]

Alacahamam civarında 1703'te çıkmış olan yangının

74 Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, s. 225.

75 Belgeler için bk. İŞS, 23, 10(2)b/1 (Cemaziyelâhir 1108/Ocak 1697), 27b-28a (18 Receb 1108/10 Şubat 1697) ve 60a-b (Şaban 1108/Mart 1697).

76 Tamir hüccetleri için bk. İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697) ve 63a/1 (10 Şaban 1108/4 Mart 1697).

77 İŞS, 22, 22b/169; Ahmet Refik, *On İkinci Asırda*, s. 21.

78 Schneider, "Brande in Konstantinopel", s. 395.

79 Râşid, *Târih*, c. 2, s. 523.

80 Silâhdar Fındıklılı Mehmed, Nusretnâme: Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721), haz. Mehmet Topal, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001, s. 512. Buna rağmen Çarşı, 27 Nisan 1750 tarihinde tekrar yanmıştır. Bk. Halil İnalcık, "İstanbul'un İncisi Bedestan", İktisat ve Din, haz. Mustafa Özel, 2. bs., İstanbul 1997, s. 125.

söndürülmesi, veziriazamın ve tahta yeni çıkmış olan III. Ahmed'in yangın mahalline gelmiş olmalarına rağmen uzunca bir vakit almıştır. Bu yangında Haseki ve Sultan hamamları çevresindeki ev ve dükkânlar yanmış olup, yalnızca kârgir yapılı olan Ketenciler Çarşısı'ndaki dükkânlar herhangi bir zarara uğramamıştır.[81]

15 Ocak 1706'da Galata'da Kalafatçılar'da başlayan yangın Tersane'deki kereste deposuna sıçramıştır. Padişah tarafından yangından sorumlu tutulan Kaptanıderya Abdurrahman Paşa ibret olması için idam edilmiştir.[82] 12 Haziran 1707'de Vezneciler Çarşısı'nda çıkan yangında buradaki dükkânlar ve birkaç ev yanmıştır.[83] 31 Temmuz 1708'de Eyüp İskelesi'nde bulunan başhaneden çıkan yangın caddenin iki yanındaki yalı ve evleri küle çevirmiştir.[84] 8 Kasım 1708'de Hocapaşa'da Hobyar Camii yakınında bir evden başlayan yangının bir kolu çevredeki şerbetçi dükkânlarıyla Mahmut Paşa Hamamı karşısındaki çeşmeyi yakmış ve ikinci bir kol ise Ciğalazade Sarayı'nın arkasından itibaren buradaki cami, Rüstem Paşa Medresesi, Daye Hatun Camii ve İpekçi bodrumu ile evleri küle çevirmiştir.[85]

Fakir ve kimsesiz Havva isimli bir kadına, evinin yeniden inşası için Hazine-i Âmire'den yapılan 17.000 akçelik yardımla ilgili belgeden, her ne kadar çapı ile ilgili bir bilgi olmasa da, 1710'da Beşiktaş'ta bir yangın çıktığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yardım, ser-mimarân-ı hassa tarafından bizzat gerçekleştirilmiştir.[86]

23 Ocak 1715'te fırtınalı bir günde Galata Azapkapı'da meydana gelen bir yangın kısa sürede sönmüştür.[87] 9 Temmuz 1715'te Beyazıt Camii çevresinde başlayan bir yangın Kumkapı'ya kadar uzanmıştır.[88] Mart 1716'da Fatih Karaman Çarşısı'nda ve yine aynı yılın Kasım ayında Saraçhane'de yangınlar çıkmıştır.[89]

17 Temmuz 1718'de Cibali'de başlayan bir yangın poyraz sebebiyle genişlemiştir. Muhtelif kollara ayrılarak Unkapanı, Zeyrek, Vefa, Süleymaniye, Şehzade Camii'nin bir kısmı ve çevresi, Yeniçeri Odaları, Çukurçeşme, Laleli Çeşme, Aksaray, Altı Mermer, Atpazarı, Fatih, Kocamustafa Paşa, Kumkapı gibi geniş bir sahayı etkisi altına almış ve yirmi yedi saat sürmüştür.[90] 51.000 ev, 2283 dükkân, 171 cami, 152 saray, 80 değirmen, 98 fırın ve 1.601 mektep bu yangında yok olmuştur.[91] İnciciyan'ın bildirdiğine göre ölü sayısı 15.000'i bulmuştur.[92] Yangın sonrasında muhtemel karaborsacılığa (*ihtikâr*) karşı ciddi tedbirler alındığı ve İzmit'ten getirilen kerestelerin yüksek fiyatla satılmasını engellemek için emirler çıkarıldığı[93] gibi, ahşap usta sayısının yetersizliği sebebiyle Midilli, Maydos ve Kayseri taraflarındaki neccarların İstanbul'a gönderilmesi sağlanmaya çalışılmıştır.[94] Harap olup yeniden yapılamamış olan cami ve mescitlerin inşa işleri ise, çıkarılan bir fermanla devlet adamlarına havale edilmiştir.[95]

22 Temmuz 1719 gecesi Gedikpaşa'da çıkan yangın evlerin birbirine yakınlığı sebebiyle genişlemiş, bundan bir yıl önce Kumkapı'da yanmış ve henüz yapılmış olan İbrahim Paşa Camii diğer muhtelif yerlerle birlikte bu yangında tekrar yanmıştır.[96] Yangın sonrasında çıkarılan bir fermanla binalara bazı nizamlar getirilmiştir.[97]

1720'de Gerçek Davud Ağa tarafından yapılan tulumba ile yangınlara müdahalede farklı bir uygulamaya geçilmiştir. Bu tarihte kurulan Tulumbacı Ocağı, yangınlardan sorumlu bir teşkilat olarak öne çıkmıştır.[98] Tulumbanın sağladığı fayda *Râşid Târihi*'nde "tulumbacılar ihdâs ve tertîb olunduğu günden beri vukû' bulan harîkler bi-inâyetillâhi te'âlâ çendân mütemâdî olmayıp suhûlet üzre zamân-ı yesîrde müntafî olduğu" şeklinde belirtilmektedir.[99] Buna karşılık, daha ileri dönemlerde tulumbanın yetersiz kaldığı da bilinmektedir. Bu durumu O. Nuri Ergin, "Tulumbanın ihdâsından sonra yangınlar eksilmedikten mâadâ en büyük yangınlar bilâkis daha sonraları vâki olduğundan tulumbanın fâidesi de mahdud kalmıştır."[100] şeklinde tespit etmektedir.

81 Râşid, *Târih*, c. 3, s. 84-85.

82 Râşid, *Târih*, c. 3, s. 183-184.

83 Râşid, *Târih*, c. 3, s. 222.

84 Râşid, *Târih*, c. 3, s. 248.

85 Râşid, *Târih*, c. 3, s. 253.

86 BOA, MAD. 2483, s. 248 (3 Zilkade 1121/4 Ocak 1710).

87 Râşid, *Târih*, c. 4, s. 33.

88 Râşid, *Târih*, c. 4, s. 95.

89 Râşid, *Târih*, c. 4, s. 188.

90 Râşid, *Târih*, c. 5, s. 18-20.

91 Schneider, "Brande in Konstantinopel", s. 395.

92 İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 68.

93 *124 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1128-1130)*, haz. Ömer Bıyık, yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2001, s. 333-334, 336, hüküm: 98/339, 99/342.

94 *124 Numaralı Mühimme*, s. 342-43, hüküm: 101/349; 102/350; 102/351.

95 Râşid, *Târih*, c. 5, s. 160-161.

96 Râşid, *Târih,* c. 5, s. 164.

97 Ahmet Refik, *On İkinci Asırda,* s. 66-67.

98 Râşid, *Târih,* c. 5, s. 441-442. Konu hakkında bilgi için bk. Kenan Yıldız, "Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı", *Kitaplara Vakfedilmiş Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan,* haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, c. 1, s. 557-586.

99 Râşid, *Târih*, c. 5, s. 442.

100 Ergin, *Mecelle*, c. 2, s. 1098.

12- Sultanahmet ve çevresinin XX. yüzyıl başlarında bir yangın sonrası görünümü

Nitekim tulumba sonrası dönemde İstanbul'un muhtelif bölgelerinde çıkan yangınlar şehre büyük zararlar vermeye devam etmiştir.[101] Örneğin, 27 Temmuz 1729'da Balat'ta çıkan yangın şehrin sekizde birini yok etmiştir.[102] 1730'da Fındıklı ve Şengül Hamamı civarında,[103] 1731'de Galata'da çıkan yangınlar büyük zararlara yol açmıştır.[104] 1732 Nisan'ında iki gün arayla Koska ve Molla Gürani'de çıkan yangınlar yine birçok binayı harabeye çevirmiştir.[105] Aynı yıl içinde Eyüp,[106] Kasımpaşa, Beyazıt ve Ayakapı'da,[107] 1733'te Fatih'te Zülali menzilinde,[108] 1735'te Unkapanı, Tophane ve Şehzadebaşı'nda yangınlar çıkmıştır.[109]

1740'ta Bâbıâli'de bir yangın çıkmış, her ne kadar bina tamamen kül olmadıysa da, yangından bir hafta sonra, henüz hararetini kaybetmemiş olan enkazın üzerine bırakılan otların tutuşmasıyla kalan bina tamamen yok olmuştur.[110] Bu yangından sonra 1740-1742 yıllarında Üsküdar, Beyazıt, Ayasofya, Kulebostanı, Sultanahmet, Kasımpaşa, Kadırga Limanı ve Şehzadebaşı'nda muhtelif zamanlarda yangınlar

101 Râşid, *Târih,* c. 5, s. 209, 306-307, 309, 429, 441-442; Çelebizâde Âsım, *Târih,* İstanbul 1282, s. 11, 68, 77, 120, 178, 224, 243, 254, 255, 267, 272, 370, 374, 409, 416, 491, 295.

102 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", s. 353-355.

103 *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin),* haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 42, 47.

104 İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul,* s. 84.

105 *Subhî Tarihi,* s. 153.

106 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", s. 355.

107 *Subhî Tarihi,* s. 164, 171, 179.

108 *Subhî Tarihi,* s. 212.

109 *Subhî Tarihi,* s. 249, 256.

110 *Subhî Tarihi*, s. 612-614.

meydana gelmiştir.[111] 1744'te Fatih'te Kanlı Fırın'da, 1745'te Tersane'nin mühimmat deposunda, Fener'de bulunan Kiremit Mahallesi'nde yangınlar çıkmıştır.[112] Söz konusu mühimmat deposu daha sağlam bir şekilde yeniden inşa edilmiştir.[113] 1746 yılında ise Hocapaşa'da Hobyar Mahallesi, Galata, Balatkapısı ve 1747'de Samatya'da yangınlar çıkmıştır.[114] 4 Şubat 1750'de Küçükpazar'da çıkan yangın rüzgârın etkisiyle büyümüştür. Yanan birçok yapı arasında Ağakapısı da bulunmaktadır.[115] Aynı yıl içerisinde şeyhülislamın Bahçekapısı'ndaki konağıyla Bitpazarı yanmış veÜsküdar Ayazma Sarayı'nda çıkan yangında çevredeki birçok ev ve dükkân yanmıştır.[116] Bitpazarı'ndaki yangın, yeniçerilerin ihmali ve yağmayla meşgul olmaları dolayısıyla çok büyük zararlara yol açmıştır.[117] 1751'de Fatih Büyük Karaman'da çıkan yangın rüzgârın da etkisiyle büyümüş,[118] 7.000 ev ve 3.000 dükkân küle dönmüştür.[119]

1752'de Gedikpaşa,[120] Koska, Beyazıt, Kandilli ve Langa'da,[121] 1753'ten 1755 yılına kadar Galata, Kandilli, Yenikapı, Cibali, Şehzadebaşı, Aksaray, Üsküdar, Uzunçarşı, Sultanhamam, Ayvansaray ve Kadırga Limanı'nda yangınlar meydana gelmiştir.[122]

Ekim 1755'te Hocapaşa'da çıkan yangın rüzgârın etkisiyle otuz altı saat sürmüş ve şehrin önemli bir kısmını harabeye çevirmiştir.[123] 1754'te Kuzguncuk'ta çıkmış olan yangından sonra buradaki imar işlerinde çalışan neccarların, bundan bir yıl sonra Hocapaşa'da meydana gelen yangın dolayısıyla şehirden çıkmaları bir emirle yasaklanmıştır.[124] 1756 yılında önce Samatya'da ardından Cibali'de yangınlar çıkmıştır. Bunlardan ikincisi rüzgârın etkisiyle genişlemiş ve Yenikapı'ya kadar uzanmıştır.[125] Bu yangından sonra harîkzede İstanbul halkının ekmek ihtiyacı Üsküdar'ın sahil tarafındaki fırınlardan sağlanmıştır.[126]

1758, 1762, 1763 yıllarında Sultanahmet çevresi, Odunkapısı, Beyazıt, Fatih ve Üsküdar'da yangınlar çıkmıştır.[127] 1782'de İstanbul'da üç ayrı yangın meydana gelmiş ve bunlardan her biri şehre büyük zararlar vermiştir.[128] Fakat sonuncusu olan 23 Ağustos 1782 tarihli yangın çok daha etkili olmuştur. (Resim 5) Cibali'de başlamış olan bu yangın İstanbul'un gördüğü en büyük felaketlerden birisidir.[129] Daha sonra 1784-1807 yılları arasında da İstanbul, Galata, Hasköy ve Üsküdar bölgelerinin muhtelif noktalarında büyük küçük birçok yangın meydana gelmiştir.[130]

1808'de Alemdar Vakası sırasında kasten çıkarılan yangınlar olmuştur.[131] 2 Ağustos 1826'da Hocapaşa'da başlayan yangın büyük bir felakete yol açmıştır.[132] 31 Ağustos 1833'teyse, Cibali'de başlayan bir yangın rüzgârın etkisiyle büyümüş, birçok kollara ayrılarak genişlemiş ve şehrin yarısı harabeye dönmüştür.[133] 1839'da Bâbıâli binası üçüncü kez tamamen yanmış ve kârgir olarak başlanan inşaat 1843 yılında tamamlanmıştır.[134]

O. Nuri Ergin, 1854-1919 yılları arasında meydana gelmiş olan 229 ayrı yangını bir tablo hâlinde vermektedir.[135] İstanbul yangınlarına dair hazırlanmış iki mezuniyet tezinde de 1831-1923 yılları arasında yüzlerce yangının vuku bulduğu görülmektedir.[136]

---

111 *Subhî Tarihi*, s. 655, 656-657, 661-662, 712-713, 714, 727, 729-730, 755.

112 İzzî Süleyman Efendi, *Târih-i İzzî*, İstanbul 1784, s. 7a, 24a, 39b-40a.

113 İzzî, *Târih*, s. 63a.

114 İzzî, *Târih*, s. 40a, 70a, 142b.

115 İzzî, *Târih*, s. 216a.

116 İzzî, *Târih*, s. 218b, 226a, 230a.

117 İzzî, *Târih*, s. 230b.

118 İzzî, *Târih*, s. 251b.

119 Schneider, "Brande in Konstantinopel", s. 397.

120 İzzî, *Târih*, s. 273a.

121 Ergin, *Mecelle*, c. 3, s. 1210-1211.

122 Ahmed Vâsıf Efendi, *Vâsıf Tarihi*, Bulak 1219, c. 1, s. 23, 27, 29, 32, 39, 44, 55, 56.

123 Vâsıf, *Tarih*, c. 1, s. 66.

124 Kenan Yıldız, "Üsküdar Şer'iye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1724-1756)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007: Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, c. 2, s. 205.

125 Vâsıf, *Tarih*, c. 1, s. 75, 81.

126 Yıldız, "Üsküdar Şer'iye Sicilleri Işığında Yangınlar", s. 206.

127 Vâsıf, *Tarih*, c. 1, s. 147, 209, 211, 226, 227.

128 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, c.2, s. 173-174; Derviş Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları*, haz. Hüsamettin Aksu, İstanbul 1994, s. 21-24.

129 Derviş Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları*, s. 25 vd.

130 Ayrıntılı bilgi için bk. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", 365-367; Mehmet Ali Beyhan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yangınları", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul İstanbul Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Öztürk, İstanbul, ts., s. 216-240.

131 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, c. 9, s. 26; Kemalettin Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-ekonomik Etkileri (1808-1911)*, doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000, s. 13-16.

132 Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, c. 1, s. 122-123.

133 Lütfî, *Tarih*, c. 4, s. 780.

134 Lütfî, *Tarih*, c. 5, s. 94; c. 7, s. 1141-1142; Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları*, s. 29-30, 37-41.

135 Ergin, *Mecelle*, c. 3, s. 1228-1338.

136 Havane Dırağ, *1831-1900 Yılları Arasındaki İstanbul Yangınları*, mezuniyet tezi,

1856 yılında çıkan Aksaray yangını bazı cadde ve sokak düzenlemelerine sebep teşkil etmiştir.[137] 1865 Hocapaşa yangınıysa, "İstanbul için felaketten ziyade saadeti" getirmiş ve *Islahat-ı Tarîk Komisyonu*'nun kurulmasına vesile olmuştur. Nitekim bu komisyonun yaptığı çalışmalarla hazırlanan planlara uygun olarak Bâbıâli, Divanyolu, Gedikpaşa bölgeleri nizami bir şekilde yeniden imar edilmiştir.[138]

1865 Galata ve Hocapaşa yangınları[139] ve 1870 Beyoğlu yangınında[140] devlet tarafından halka birtakım yardımlar yapılmıştır.

Her ne kadar kullanılan malzeme yönünden mimaride bir dönüşüm gerçekleştiyse de, XX. yüzyılda da yangınlar eksilmemiştir. Bunlardan 1908 Çırçır, 1910 Darıca, 1911 Bâbıâli, 1911 Uzunçarşı, 1912 İshakpaşa, 1918 Yavuz Selim yangınları büyük zararlara yol açan afetler olarak zikredilebilir.[141]

Cumhuriyet dönemi boyunca da İstanbul'un birçok değişik semtinde onlarca yangın meydana gelmiştir. 1923-1965 yılları arasındaki yangınlar Tarık Özavcı tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.[142] 1923 Karagümrük, 1924 Arnavutköy, 1925 Heybeliada, 1926 Üsküdar İcadiye, 1926 Maltepe, 1927 Üsküdar Valideiatik, 1929 Tatavla, 1931 Teşvikiye Çiftebakkallar, 1941 Fenerkapı yangınları birbirini takip etmiştir.[143] Ayrıca, 1931 yılında Beşiktaş'ta da bir yangın çıkmıştır.[144] 1943'te çıkan yangında Kapalıçarşı ve çevresi önemli oranda zarara uğramıştır.[145] 1949 Sütlüce Nuri Paşa Fabrikası'nda çıkan yangında ise, meydana gelen bir patlama sonucu itfaiyecilerden altı kişi ölmüş ve bazıları yaralanmıştır.[146] 1950'de Sahaflar Çarşısı'nda bir yangın çıkmış ve birçok dükkân yanmıştır.[147] 1954'te elektrik kontağından çıkan bir yangında Kapalıçarşı'nın içinde ve dışında toplam 1.394 dükkân yanmıştır.[148] 1957 Şehzade Camii avlusundaki Mobilyacılar Çarşısı yanmış ve cami de bu yangından etkilenmiştir.[149] 1957'de yine Kapalıçarşı'da bir yangın çıkmıştır.[150] 1959'da Sirkeci'de meydana gelen bir patlama sonrasında yangın çıkmış ve ölenler olmuştur.[151]

Bu tarihten itibaren günümüze kadar konut ve işyerlerinde meydana gelmiş onlarca yangın olmakla birlikte, bunlar genel olarak münferit vakalar olarak kalmıştır. Buna karşılık, bu dönemde orman yangınlarının öne çıktığı ve büyük zararlara yol açtığı görülmektedir. Yaz aylarında Adalar'da çıkan yangınlar buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca, belli maksatlarla Sayıştay arşivinde ve tarihî yapılarda çıkarılmış olan yangınlardan da söz edilebilir.

İstanbul Üniversitesi, 1977; Şefika Sürücü, *İstanbul Yangınları (1900-1923)*, mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, 1978.

137 Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984, c. 9, s. 181.

138 Ergin, *Mecelle*, c. 3, s. 1222.

139 Lutfî, *Târih*, İstanbul 1988, c. 10, s. 135, 145.

140 Lutfî, *Târihi*, c. 12, s. 55; Ergin, *Mecelle*, c. 3, s. 1225.

141 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar", s. 376-380; Beyhan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yangınları", s. 268-277.

142 Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları: 1923-1965*, İstanbul 1965.

143 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 15-37.

144 Muhittin Soğukoğlu, "Cumhuriyet Döneminde İstanbul Yangınları", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Said Öztürk, İstanbul, ts., s. 586.

145 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 38-40.

146 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 53-55.

147 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 109-110.

148 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. s. 117-119.

149 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 141.

150 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 148.

151 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 154-172.

1660 BÜYÜK İSTANBUL YANGINI

KENAN YILDIZ

Kaynaklarda *harîk-i kebîr, harîk-i ekber, harîk-i gâlib, ihrâk-ı azîm* şeklinde adlandırılan 24 Temmuz 1660 tarihli yangın, bu zamana kadar İstanbul'un görmüş olduğu yangınlar arasında en büyüğü olarak anılır.[1] İkindi vaktinde tütün içen birinin dikkatsizliği sonucu[2] Odunkapısı ve Ayazmakapısı'nın ortalarında bulunan Ahî Çelebi Camii'nin yakınındaki bir sandıkçı dükkânından başlayan yangın, Unkapanı'nda suriçindeki keresteci dükkânlarına, oradan Ağakapısı, Süleymaniye, Eski Saray, Beyazıt ve Fatih'e, bir koldan Yeniçeri Odaları, Molla Gürani ve Davutpaşa'ya, bir koldan Tahtakale, Yahudi mahalleleri, Kapalıçarşı çevresi, Mahmutpaşa ve Hocapaşa'ya ve bir koldan Atmeydanı, Kadırga Limanı, Kumkapı, Nişancı ve Samatya'ya kadar uzanmıştır.[3] Başladığı anda müdahale edilmiş olmasına rağmen, şiddetli poyrazın etkisiyle yangın hızlı bir şekilde büyüyerek[4] şehrin üçte ikisini küle çevirmiştir. Çok miktarda ev harap olmuş,[5] 2.700 ila 4.000 civarında insan ölmüş, 120 saray ve konak, 40

1 Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, haz. Osman Köker, İstanbul 2002, s. 89.

2 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, İstanbul 1340, s. 67-68.

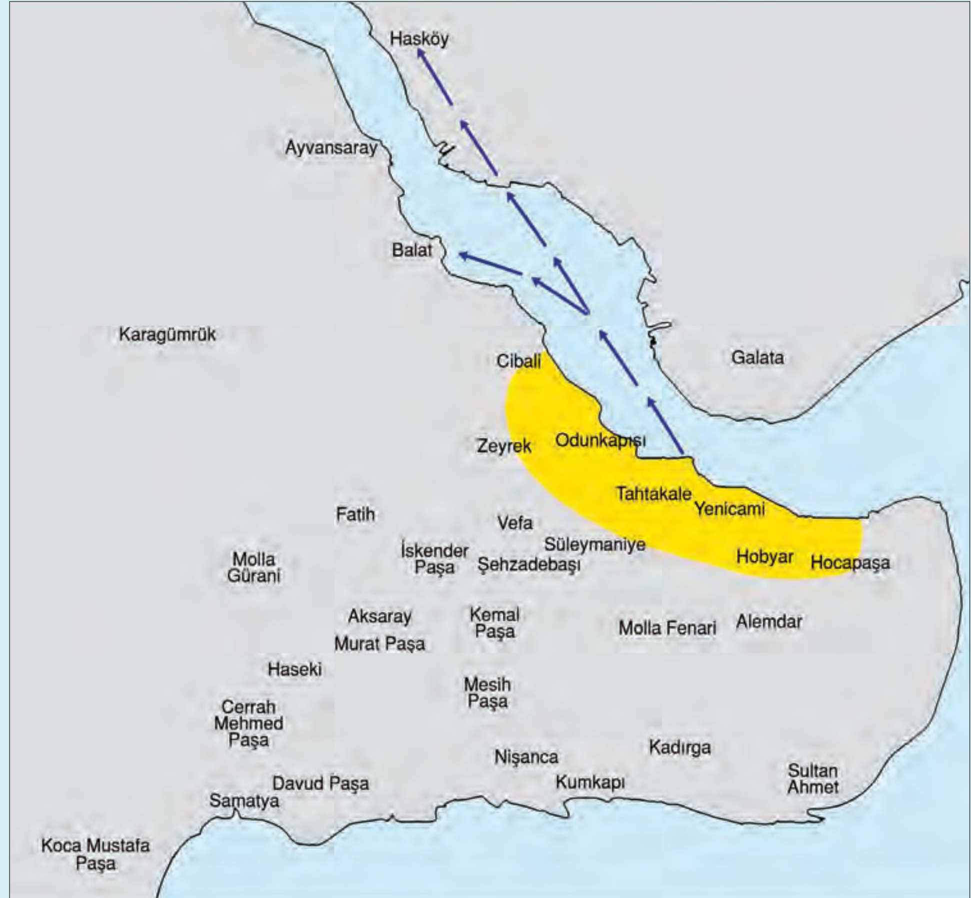
3 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, "Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695): Tahlil ve Metin", haz. Nazire Karaçay Türkal, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012, s. 208-209; Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 102-103, 105.

4 Silâhdar, "Zeyl-i Fezleke", s. 209.

5 Yanmış evlerin sayısı kaynaklarda 280.000 olarak geçse de, bunun çok abartılı olduğunda şüphe yoktur (bkz. Silâhdar, "Zeyl-i Fezleke", s. 209).

1- 1660 yangını (Harita: Oğuz Kallek)

2- 1660 yangını sonrasında Yahudilerin göç ve yerleşim alanları (Harita: Oğuz Kallek)

hamam, 360 cami ve mescit, yüzden fazla mahzen, birçok medrese, tekke ve kilise yanmıştır.[6] Olayın şahitlerinden Eremya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre:

Ermenilerden, Musevilerden ve Rumlardan hayatını kaybedenlerin sayısı az olmuştur. Türklerinki ise yaklaşık üç bine yükselmiştir. 18 çarşıdan 13'ü yanıp, ancak 5'i kalmıştır. 45 büyük fırın, beygirle çalışan 200 değirmen, 90 erkek ve kadın hamamı, birçok saray, ev ve köşk, mektep, medrese; 1000 mescit ve 70 cami, birçok Mevlevi tekkesi, sayısız türbe, sebilhane, çeşme, Ermenilerin ve Rumların dokuz Kilisesi, Bizans zamanından kalma birçok ayazma, 36 Musevi sinagogu, vezirlerle şehzadelerin konakları ve köşkleri harap olmuştur.[7]

Yangının etkisiyle ilgili Mehmed Halife'nin ifadeleri dikkat çekicidir: "Eskisaray kurbunda Kebecihanı demekle ma'rûf bir han var idi bundan evvel ne kadar yangın olduysa ana âteş zarar etmemişdir, bu def'a emr-i Hakk'la âteş isâbet edip anda bulunan esbâbı ve emvâli ve âdemi cümlesini helâk etmişdir."[8] Söz konusu Kebecihanı'nın yanmasıyla ilgili Kâtibzade'nin şiirindeki beyitler şöyledir:

Kebeciler hanı dersin bir metîn binâ iken
Yandı kibrit taşı gibi içi dışı dökülü
Hem içinde bunca bâzirgânları büryân edip
Haykırıp feryâd ederdi her biri eyvâylı[9]

Yangının kurak bir ay olan temmuzda meydana gelmesi, şiddetli poyraz ve keresteci dükkânlarının tutuşması gibi faktörler yangının çok etkili olmasının ardında yatan sebeplerin başında gelmektedir.[10] Nitekim, Kâtibzade "Tuttu Ayazma kapusu taşrasından ibtidâ/Hem muvâfık kıldı mevlâ ana bir keskin yeli" demek suretiyle rüzgârın tesirini vurgulamakta[11] ve Süleymaniye Camii'nin minarelerinin tutuşmasını "Yandı Sultân Süleymân'ın dört minâresi tamâm/Yanaridi sanasın orduda sultân meş'ali" şeklinde aktarmaktadır.[12] Ayrıca, zarar gören evlerden fırlayan hararetli çivilerin çevredeki binalara isabet etmesi yangının yayılmasında önemli bir başka sebebi teşkil etmiştir.[13] Sıcak yaz ayının ve ateşin verdiği darlıktan kurtulmaya çalışan insanlar âdeta mahşeri andıran bir izdiham oluşturmuşlardır.[14]

3- Yeni Cami (Gouffier)

Mehmed Halife, yangının sebebinin hileyle alışveriş yapılması ve günahın artmasına karşılık ilahi bir ceza olduğunu söylemektedir. Bu yangından sonra veba gibi çeşitli hastalıkların olduğu ve kıtlığın baş gösterdiğini de dile getiren Halife ayrıca yangından kurtulabilen fakat dört beş gün boyunca aç ve susuz kalan halkın Üsküdar, Eyüp ve Tophane'den büyük zorluklarla *def'-i ramak mikdârı*, yani ancak hayatta kalmaya yetecek kadar ekmek bulabildiğini nakletmektedir.[15] Eremya Çelebi, insanların bir kısmının denizdeki kayıklarda barındıklarına, büyük bir kısmınınsa iskelede, dalgaların dövdüğü sahildeki kumların üzerinde yığıldıklarına ve yanan binalardan üzerlerine kıvılcımların geldiğine dikkat çekmektedir.[16] Yangından zarar gören İstanbullulardan bir kısmı Bursa, İzmit ve diğer kıyı köylerine göç etmiş, hatta Kırım ve Mısır'a gidenler olmuştur.[17]

Langa Bostanı ve Vefa Meydanı'nı kurtarılan eşyalar için bir yığınak yeri olarak kullananlar olduğu gibi,[18] cami ve mahzen gibi görece korunaklı yerlere de aynı amaçla başvuranlar olmuş, ayrıca Beyazıt, Fatih,

6 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 69.
7 Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 106.
8 Mehmed Halîfe, *T ârih-i Gılmânî*, s. 68
9 Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmûa-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin ve Vâhid Çabuk, İstanbul 1985, s. 423.
10 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 68
11 Ayvansarâyî, *Mecmûa*, s. 421.
12 Ayvansarâyî, *Mecmûa*, s. 423.
13 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 68
14 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 67-68.
15 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 66-67, 69.
16 Hrand D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *TD*, 1973, sy. 27, s. 72.
17 Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 106.
18 Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 102.

Süleymaniye camileri ile Eski Saray gibi taş yapılı binalara sığınmaya çalışmışlardır. Fakat, yangının tesiri çok kuvvetli olduğundan bunlardan eşyalarıyla birlikte yananlar olmuştur.[19]

Bostancıbaşı İbrahim Ağa, yangından kaçan birçok insanın padişaha danışmaksızın süratli bir şekilde
Hasbahçe'ye girmesine izin vermiş olmasından dolayı vezirlik payesiyle ödüllendirilmesine karşılık, İstanbul Kadısı Ruhullah Efendi'nin azledilerek yerine Edirne Kadısı Dahkî Mustafa Efendi'nin getirilmesi yangının yol açtığı önemli sonuçlardandır.[20] Yangın haberini, kanuna aykırı olarak Kaimmakam Vezir Süleyman Paşa'dan önce padişaha bildirmesi sebebiyle Vezir Debbağ Mehmed Paşa idam edilmiştir.[21] Bu idama gerekçe olarak Mehmed Paşa'nın yangın söndürmede ihmali olduğu düşüncesi de gösterilmektedir.[22]
Bu sıralarda Edirne'de bulunan Sultan IV. Mehmed, yangından bahsedilmesini yasaklamış ve buna aykırı hareket edenlerin de idamına hükmetmiştir.[23]
Eminönü Yeni Valide Camii ve Külliyesi'nin yıllarca yarım kalmış olan inşaatına, yangından hemen sonra Valide Hadice Turhan Sultan'ın kararı ve bölgedeki vakıflarla yapılan istibdal/takaslar sonucunda tekrar başlanmıştır. Bölgede çoğunlukla Müslüman vakıflarının kiracıları olan Yahudiler, caminin cemaat ihtiyacı sebebiyle "Hocapaşa'dan Zeyrek altına dek baʿde'l-harîk Yahûd tâifesi sâkin olmamak"[24] şeklindeki bir emirle yangından hemen sonra buradan çıkarılmış ve yerlerine müslümanların iskânı sağlanmıştır. Külliyenin inşasıyla birlikte İstanbul'un silueti daha estetik bir boyut kazanmış ve Eminönü bölgesinin dinî yönden nüfus yapısı da cami-cemaat ilişkisi sebebiyle değişikliğe uğramıştır.[25]

19 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 67-68; Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 104.

20 Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, s. 68; Silâhdar, "Zeyl-i Fezleke", s. 209.

21 Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyiʿnâme: Osmanlı Târihi 1648-1682 Tahlil ve Metin Tenkidi*, haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008, s. 143; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 72-73.

22 "Târîh-i Nihâdî (152b-233a) (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", haz. Hande Nalan Özkasap, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2004, s. 48.

23 Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 73.

24 *İstanbul Şerʿiyye Sicili, 9,* 58b/2 (12 Zilkade 1071/9 Temmuz 1661).

25 Konunun etraflı bir incelemesi için bkz. Kenan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012, s. 163-235; Ayrıca bkz. Kenan Yıldız, "Doğruluğu Tartışmalı Bir Tartışma: 1660 Yangını İstanbul'un İslâmlaşmasına Etki Etti mi?", *I. Uluslararası Osmanlı Sempozyumu, Bildiriler*, ed. Feridun Emecen, E. Safa Gürkan, İBB, İstanbul 2014, s. 197-242

İSTANBUL'UN TOPOĞRAFYASINA ETKİ EDEN SELLER: 1453'TEN 2000'E

FATMA ŞENSOY*

İstanbul'un topoğrafik yapısını değiştiren etmenlerden biri de sellerdir. Seller, geçmişte olduğu gibi günümüzde de tüm dünyada etkili olan doğal afetlerdendir. Yaşam üzerindeki olumsuz etkileri ile her an afete dönüşebilen seller, klimatolojik/meteorolojik doğal bir tehlikedir. Selin afete dönüşmesinde iklim özellikleri, yağış miktarı, bitki örtüsü, kuraklık, beşerî etkinlikler ve topoğrafik yapı etkilidir. Tarihin çeşitli dönemlerinde İstanbul, şehir dokusuna tesir eden sellere sahne olmuştur. Bu olayla ilgili olarak Osmanlı arşiv belgelerinde "seylâb", "tuğyan" ve "feyezan" kelimeleri bazen de su baskını tabiri kullanılmıştır. Bu yazıda, fetihten günümüze şehir topoğrafyasına etki eden önemli seller ana hatlarıyla ele alınacaktır.

24 Ağustos 1553'te Ramazan'ın 14. gecesi yağan şiddetli yağmur, özellikle Kâğıthane'ye büyük hasar vermiş, köyler, bostanlar harap olmuştur. Harman zamanı olduğundan zarar büyüktür. Selin şiddeti ile ağaçlar denize sürüklenmiş, Galata önleri direkler, ağaçlar, ot arabalarıyla dolmuştur.[1]

19 Eylül 1563'te gece gündüz yağan yağmurla 74 kere yıldırım düşmüş, seller Haliç kıyılarını, Galata sırtlarını, Boğaz'a yakın yerleri, Halkalı, Silivri, Küçükçekmece ve Büyükçekmece'yi âdeta savaş alanına çevirmiştir. Kâğıthane Deresi taşmış, Haliç'te sular yükselmiş kıyıya yakın birçok kasır ve ev yıkılmış hatta Eyüp Sultan Türbesi'nin içi sel sularıyla dolmuştur. Halkalı Deresi'nin taşması ile oluşan sel, o bölgede ava çıkmış Kanunî Sultan Süleyman ve beraberindekilerin sığındıkları İskender Çelebi Sarayı'nı temelinden yıkacak şiddete ulaşmıştır. Sultanı, beraberindeki ağalardan biri sırtına alıp üst kata çıkararak kurtarmıştır. İstanbul'un genelinde büyük tahribat yapan sel, su kemerlerini de yıkmıştır. Mağlova, Uzun Kemer ve Ayvad (Kurt) Kemeri yıkılmış, Kovukkemer ve Güzelce Kemer ise temellerine değin oyulmuştur.[2]

1618'de üç gün süren yağışın oluşturduğu sellerden pek çok ev yıkılmış, Aksaray Koğacı Mahallesi'ndeki mescitler bir ay süreyle su içinde kalmış, ardından benzeri görülmemiş veba salgını ile nice insan yok olmuştur.

1751 sonbaharında on saat süren yağmurlarla çarşıları su basmış, binalar yıkılmıştır.[3] 1767 Kasım'ında Kartal tarafına yağan şiddetli yağmur ve dolu, yeni yapılmış caminin çatısını ve duvarlarını yıkmış, köprüler, suyolları harap olmuştur. Hacı Beşir Ağa'nın ve Gümrük Emini İshak Ağa'nın çeşmeleri bozulmuş, yolcular ve çevre halkı sıkıntıya düşmüştür.[4] 1786 Ağustos'unda Üsküdar'da yağan şiddetli yağmur sonrasında oluşan sel, pazarcıların tüm ürünlerini denize sürüklemiştir.[5] Ekim 1789'da ise iki gün süren şiddetli yağmur İstanbul, Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Boğaziçi ve Üsküdar'da sele dönüşmüş; çarşılarda hendekler açılmış, evler, hamamlar yıkılmış hatta Mahmutpaşa Mahkemesi, Kasımpaşa Mahkemesi'ni sel almıştır. 60'tan fazla insan selde boğulmuştur. Deniz yüzeyi köprüler, eşyalar, asırlık ağaçlar, yiyecek maddeleri ile kaplanmıştır.[6] 1790 Mart başındaki yağışlar ise tufan boyutlarındadır.[7]

* Araştırmacı - Yazar

1 Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler,* İstanbul 1963, s. 60.

2 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* haz. Celâl Kolay, İstanbul 2000, s. 46.

3 Said Öztürk, "İstanbul ve Çevresinde Toplum Hayatını Etkileyen Tabii Afetler ve Ekonomik Kayıpları", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul,* İstanbul 2009, s. 393.

4 BOA, C.BLD, 101/5016, 9 Ca 1181.

5 *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört yılı (1785-1789),* haz. Feridun Emecan, İstanbul 2003, s. 162.

6 *Taylesanizâde Tarihi*, s. 422.

7 Ahmet Cevdet Paşa, *Târih*, İstanbul 1973, c. 5, s. 37.

1- 12 Temmuz 1490'da Ayasofya ile Iustinianos heykeli arasına yıldırım düşmesi (Schedel)

1811 yazında gece başlayan yağmurun oluşturduğu sel, Kâğıthane'de birçok köprü ve binanın yıkılmasına, can kaybına ve hayvanların telef olmasına neden olmuştur. Beşiktaş, sel suları altında kalmış, insanlar denize sürüklenmiş, hamamda çalışanlar sel suyunun hamama dolması ile boğulmuşlardır. Selin şiddetinden köprü denize sürüklenmiş, civardaki değirmen, dükkân ve bostancı kışlası yıkılmıştır.[8] Seller 1866 yılında Eyüp halkına yine zorluklar yaşatmıştır. Kullanılamaz hâle gelen köprüler tamir edilip dereler temizlenmiş, biriken moloz dubalarla nakledilmiştir.[9] 1884 yılında üç defa taşan Kâğıthane Deresi, tarım ve hayvancılık alanlarına büyük zarar vermiştir. 1887 Kasım'ında iki gün süren yağmur, caddeleri sel yatağına çevirmiştir. Şehremaneti, sel suyunu kanallar içine almak için çalışmalar yapmıştır. 1888 Mayıs'ında oluşan sel, Baltalimanı ve Bebek semtlerinde büyük tahribata neden olmuştur. Aralık 1888'de birkaç gün süren şiddetli yağmurlar Kâğıthane Deresi'ni taşırmış, yollar ulaşıma kapanmış, evleri sular basmıştır. Seller, Çırpıcı Çayırı'nı kaplamış, Basmahane Fabrikası yanındaki kâgir köprünün üstünü aşmıştır.[10] 1889 yılı kış mevsiminde oluşan seller yine Kâğıthane Deresi'ni taşırmış, selin getirdiği kumlar dereyi neredeyse tıkamıştır.

1891 Ağustos'undaki sel ve taşkınlar, İstanbul'un pek çok semtine zarar vermiştir. Kâğıthane çevresine taşmış, Alibeyköy Köprüsü yıkılmıştır. Aksaray, Halıcılar, Cibali'de evlerin duvar ve çatıları çökmüş, Bayrampaşa'dan gelen sel, Sulukule'ye zarar vermiş, bostanlar, Fener, Balat ve Eyüp'te evler, dükkânlar sular altında kalmıştır. Bakırköy'de tren köprüsü ve demiryolunun bazı bölümleri zarar görmüştür. Ayamama Deresi, demiryolu hattına kadar gelmiş, seferler durmuş, telgraf telleri bozulmuştur. Dolapdere, Ihlamur Deresi, Haydarpaşa Deresi taşmış; Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar, Çengelköy, Kuzguncuk gibi Boğaziçi'nin her iki yakasında büyük tahribat ve can kayıpları olmuştur. Selden zarar görenlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için padişah fermanı verilmiş, zararın maddi boyutları ve yardımın meblağı 56.110 kuruş olarak belirlenmiştir.[11] Sel, su sistemine, bentler ve kemerlere büyük zararlar vermiş; altyapı tesisleri, yollar, kaldırımlar bozulmuştur.[12] 1892 Ocak ayındaki sel, Kırkçeşme, Halkalı ve Taksim suyollarına büyük zarar vermiştir.[13]

8 Cevdet, *Târih,* İstanbul 1974, c. 9, s. 281.

9 BOA, A.MKT.MHM, 366/57, 23 C 1283.

10 Öztürk, "İstanbul ve Çevresinde Toplum Hayatını Etkileyen Tabii Afetler", s. 396.

11 BOA, DH.MKT, 1914/86.

12 BOA, İ.DH, 1245/97577, 19/S/1309.

13 BOA, DH.MKT, 1292/115.

2- İstanbul'da fırtınalı bir hava (Maxwell)

Sel felaketinde koyunlar telef olduğundan İstanbul ve Çatalca'daki Osmanlı askerlerinin et ihtiyacı sığır etinden karşılanmıştır.[14]

1911 Eylül sonunda gece yağan yağmur, Su Kumpanyası'nın yaptırdığı Göksu Bendi'ni yıkmıştır. Dere taşınca iki köprü ile yakınlardaki kereste depolarını dağıtmış, 45 kişi selden kurtarılmıştır.[15]

1921 yılı Ağustos'unda uzun süreli bir kuraklık sonrasında oluşan seller pek çok semte hasar vermiştir. Aksaray ve Eminönü'nde ulaşım aksamıştır. Kâğıthane Deresi yine taşarak çevreye zarar vermiştir.[16] 1924 Haziran'ındaki şiddetli yağmurlarla, sokaklar derelere dönüşmüş, evlerin alt katlarını sular basmış, bostanlar, bahçeler harap olmuş, hayvanlar telef olmuştur. Kurbağalıdere taşmış, Kızıltoprak, Kuşdili ve Yoğurtçu çayırlarını kaplamıştır. Kasımpaşa'da 500'den fazla ev sular altında kalmıştır. Topkapı, Aksaray, Eyüp, Beşiktaş, Samatya ve Beyoğlu'nda evleri sular basmıştır. Veliefendi Çayırı 3 m derinliğinde bir göle dönmüştür. Köy yolları bozulmuş, ekili alanların %80'i hasar görmüştür.[17] 1924 yılı 6 Ağustos'unda üç gün süren yağmur, büyük maddi hasarlara yol açmış; sellerin getirdiği taş, kum ve çöpler sokakları doldurmuş, evler temellerinden sürüklenmiştir. Eyüp ve Kasımpaşa selden en çok etkilenen semtlerdir. Sel suları, İslam Bey, Bülbül Deresi ve Gümüşsuyu'nun mecralarını değiştirmiş, can ve mal kaybına yol açmıştır. Bakırköy'de trenler, Yeşilköy'de hangardaki uçaklar hasara uğramıştır. Fatih, Topkapı ve Saraçhane'den gelen sular, Yenibahçe Deresi'nin suları ile birleşince Aksaray bir göle dönmüştür. İstanbul Valiliği'ne sunulan polis merkezlerinin raporlarında zararın bilançosu 500.000 liradan fazladır. Karagümrük, Büyükdere, Aksaray, Şehremini, Unkapanı, Beyazıt, Kasımpaşa, Beyoğlu Pangaltı, Arnavutköy, Samatya, Hasköy ve Eyüp'te yıkılan evlerin toplamı 400'e ulaşmıştır. Demiryolu ve tramvay hatları bozulmuş, ulaşım aksamıştır. Ekili alanlar, harmanlardaki hububat, bostanların da harap olması gıda fiyatlarının yükselişine neden olmuştur. Ziraat Bankası'ndan selzedelere yardım yapılması kararlaştırılmıştır.[18] Evleri yıkılanların emlak vergilerini ödemeleri ertelenmiştir.[19] 1924 Ekim'inde yine yağmur sonrası oluşan selde Üsküdar, Eyüp ve Kasımpaşa semtlerinde maddi hasar oluşmuştur.

14 BOA, MV, 124/4, 1 M 1327.

15 BOA, DH.İD, 41/22.

16 BOA, DH.İ.UM.EK, 123/24, 14 R 1340.

17 *Vatan,* 22, 23, 24 Haziran 1924.

18 Yaşar Tolga Cora, "1924 İstanbul Seli Bu Sabah Yağmur Var İstanbul'da", *Toplumsal Tarih,* 2006, sy. 146, s. 70-73.

19 Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.18.1.1 Yer No. 10.39.6, 789/125-18, Tarih: 10/8/1924.

3- 1950'li yıllarda Karaköy-Tophane arasındaki yollar su altında (İBB, Kültür A.Ş.)

Beyoğlu'nda yıkılan evlerin enkazından 16 kişi kurtarılmıştır.[20]

27 Ekim 1927'de oluşan sel; Eminönü, Beşiktaş ve Aksaray'da etkili olmuş, otomobiller suya gömülmüş, tramvay seferleri durmuştur. Beykoz ve Anadoluhisarı'nda evleri sular basmış, Beyoğlu'nda Emin Camii'nin duvarları yıkılmıştır. 18 Aralık 1927'de sel Ayamama ve Çırpıcı derelerini taşırmış. Bahçe Deresi, Aksaray, Langa ve Yenikapı arasını bataklık hâline getirmiştir. Ayazma Deresi'nin mecrası patlamış, Akıntıburnu'ndaki rıhtımı doldurmuştur. Ortaköy Deresi, Kadıköy'de Kuşdili ve Kurbağalıdere, Göksu, Küçüksu dereleri taşmıştır. Günlerdir devam eden yağmurlar 27 Aralık'ta, Edirnekapı'da bir evin çökmesine neden olmuş, bunun üzerine çürük evler belirlenerek sahipleri uyarılmıştır. 1929 Eylül'ünde Yenibahçe Deresi taşmış, Aksaray'da evlerin alt katları sular altında kalmıştır. Kasımda oluşan sel, Kâğıthane ve Kemerburgaz'da etkili olmuş, bu selde 2 çocuk boğulmuştur.

5 Ekim 1930'da sel, Kâğıthane, Göksu, Ortaköy, Kasımpaşa, Yenibahçe, Alibeyköy derelerini taşırmış; Aksaray, Eyüp ve Yenibahçe'de evleri sular basmıştır. Kurbağalıdere kısmen çamurla kaplanmıştır. 12 Temmuz 1935'te 20 dakika yağan şiddetli yağmur sele dönüştüğünde taşıntılar lağımların ağızlarını tıkayarak Tophane ve Eminönü'nü göle çevirmiştir. 1936 yılı Temmuz ve Eylül arasındaki yaz yağmurları şehrin Aksaray, Kasımpaşa, Eminönü ve Beşiktaş gibi çukurda kalan semtlerini su altında bırakmış, ulaşım ve haberleşme aksamıştır. Kâğıthane Deresi taşıp ekili alanları mahvetmiştir. 1938'de 3 Mayıs ve 14-15 Eylül'deki yağışlarla sele dönüşen yollarda ulaşım aksamıştır. Kurbağalıdere ve Ortaköy Deresi taşmış, evleri su basmıştır. [21]

1942 yılı Ekim başındaki yağışlar, meydanları göle çevirmiş, tramvay ve araçlar işleyememiş. Karagümrük, Malta, Eyüp, Kasımpaşa, Nişantaşı ve Beşiktaş'ta su baskınları olmuştur. 19-20 Ekim'deki yağışta Beykoz Deri Fabrikası'nı, Sirkeci'deki gümrük ambarlarını, Silahtarağa Elektrik Santrali'ni su basmış, bazı semtlere elektrik verilememiştir. Kâğıthane Deresi yine bu yağışlarda taşmış, dere kenarındaki yollar suyun altında kalmıştır. 1944 yazı 13 Temmuz ve 25 Ağustos'taki yağışlar sebebiyle can ve mal kaybına yol açmıştır. Fener'de bir kadın selden boğulmuştur. 25 Ağustos'ta Kasımpaşa, Aksaray, Dolmabahçe, Kabataş, Ortaköy, Beşiktaş, Sirkeci'de sel, işyerlerine ve evlere hasar vermiştir. 1945 Ağustos'unda kurak bir yaz yaşanırken yağan yağmur sele neden olmuş; Üsküdar, Kasımpaşa, Aksaray, Kumkapı, Şehremini'nde sokak ve caddeler sular altında kalmıştır. 1948'in 27 Haziran'ında, Silivri ve Çatalca'daki sel, tarım arazilerini ve mahsulü harap etmiştir.

1951 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarındaki yağışlar, can ve mal kayıplarına yol açmıştır. Haziran'da 2 kişi selden ölmüş, Temmuz'da 10 ölüm, 9 yaralanma, 223 ev hasarı ve 2.000 evde su baskını olmuş, binalar çatlamış, kaldırımlar sökülmüştür. Arnavutköy ile Bebek arası kalın bir çamurla kaplanmış. Ayasofya Müzesi'nde oluşan tahribatla birlikte Ağustos'taki selin zararı milyon liraya yaklaşmıştır. 18 Ağustos 1955'te seller; Karagümrük, Samatya, Sarıgüzel, Langa Küçükmustafapaşa, Şehremini, Eyüp, Kumkapı, Balat ve Kasımpaşa semtlerinde etkili olmuştur. Aynı yılın Kasım ortasında ise caddeler çamurla kaplanmış; Yenikapı, Kumkapı, Eyüp, Balat, Kasımpaşa, Karaköy, Kadıköy, Bebek, Kâğıthane, Taşlıtarla, Bakırköy semtlerinde su baskınları olmuş. Fatih'te yağmur sonucu çöken apartmanda 14 kişi ölmüş, 3 kişi yaralanmıştır. 1957 yılı 22 Ağustos'unda son 10 yılın en şiddetli yaz yağmuru ile m^{2}ye 25 kg yağış düşmüş, 150'den fazla ev sular altında kalmış, meydanlar göle dönüşmüştür. 18 Mart 1958'de şiddetli yağmurlar, Elmalı ve Bahçeköy'deki bentleri taşırmış, suyu boşaltılamayan 1.500 ev halkı tahliye

20 *Vakit,* 12 Ekim 1924.

21 Talha Gönüllü, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul'unda Doğal Felaketlere Can Kaybı, Ekonomik ve Çevre Kayıpları Yönüyle Bakış", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul 2009, s. 459-460.

4- 1950'li yıllarda Aksaray'da Pertevniyal Valide Sultan Camii önü ve su içinde kalan belediye otobüsü (İBB, Kültür A.Ş.)

edilmiştir. 1959 yılı Mayıs, Temmuz, Kasım ve Aralık aylarındaki yağışların verdiği zarar, bazı semtlerdeki su baskınlarının yanı sıra Kadıköy'deki telefon santralini etkilemiş, iletişim ve yurt içi hava ulaşımı aksamıştır. Beşiktaş Yıldız yolu, Vatan Caddesi ve Zeytinburnu göl hâline gelmiştir.[22]

1961 yılının ilk günündeki yağış, özellikle Zeytinburnu'nun çukur bölgelerindeki evleri sular altında bırakmıştır. 1965 Kasım ve Aralık aylarındaki yağışlarla caddeler, sokaklar, meydanlar sular altında kalmış; 30'dan fazla evi su basmıştır. 20 Ağustos 1968'de Fener, Balat, Cibali, Eminönü, Kumkapı, Kasımpaşa, Sirkeci, Demirkapı semtlerini ve Vatan Caddesi'ni sular kaplamıştır.

1974 yılı Mayıs'ında 2 gün süren yağışlar, Kâğıthane Deresi'ni taşırmış 1.000'den fazla ev sular altında kalmış, 3 kişi ölmüş, dere kenarındaki bir fabrikada milyonlarca lira zarar oluşmuştur.[23] Kâğıthane Deresi ve Alibeyköy Deresi 4373 sayılı kanuna göre taşkın sınırı içinde kalan sahalar olarak kabul edilmiş, *Sulara ve Su Baskınlarına Karşı Korunma Kanunu* kapsamına alınmıştır.[24]

1981 yılının 10 Ocak ile 19 ve 26 Ağustos'taki yağışları, su baskınlarına ve trafik kazalarına neden olmuştur. 1987 yaz yağmurlarında sele kapılan 2 kişi boğularak ölmüştür. Feriköy Deresi'nde ve Gaziosmanpaşa'daki İSKİ kolektörlerinin patlaması ile caddeler 1,5 m su altında kalmıştır. Telefon santralleri ve elektrik dağıtımı bozulmuş, İtfaiye, DSİ, Köy Hizmetleri ve Askeriye yardıma koşmuştur. 1988 yılının Kasım ve Aralık

22 Gönüllü, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul'unda Doğal Felaketlere Can Kaybı", s. 462-464.

23 *Türkiye,* 13 Mayıs 1974.

24 Cumhuriyet Arşivi, sayı: 104547, Dosya: 99-2561346, Fon kodu: 30.18.1.2. Yer No: 338614, Tarih: 4/8/1975.

5- Sular altında bir İstanbul caddesi. Arka planda Şişli-Beyazıt dolmuşu (İBB, Kültür A.Ş.)

aylarındaki yağışlar yine Alibeyköy'ü etkilemiştir. 1989 yılı Ekim ve Kasım yağışlarında trafik kazaları oluştuğu gibi yollarda çökmeler olmuş, pek çok semtte su baskınları yaşanmıştır.[25]

1990 Ağustos başındaki yağışlar sel baskınlarına ve maddi kayıplara neden olmuştur. 30 Haziran 1992'de 55 bölgede su baskınları olmuş. 1994'te 12 Ağustos sabahı başlayan yağış, yaklaşık 300 ev ve işyerini sular altında bırakmıştır. 1995 Temmuz yağışlarında ise 1.284 ev ve işyerini su basmış; Halkalı'da bir kadın boğulmuştur. Ayamama, Küçüksu, Turşucu ve Kurbağalıdere taşmış, selin çekildiği yerleri dolduran çamur büyük hasar vermiştir. 1996 Eylül sabahı oluşan sel, yolları göl hâline getirmiş, çok sayıda trafik kazası oluşmuş hatta fırtına yüzünden Boğaz bir süre trafiğe kapatılmıştır. Ocak, Haziran, Temmuz, Eylül ve Kasım 1997'de oluşan su baskınları, İstanbul'un altyapı yetersizliğinin kanıtı olmuştur. Dereler taşmış, seller can ve mal kayıplarına yol açmıştır. 1998 yılı Nisan sonu yağışları Silivri ve çevresinde etkili olmuş, İstanbul'da ulaşım aksamıştır. Eylül sonundaki yağışta yine evler, okullar, işyerleri hatta Halkalı Tren Garı sular altında kalmıştır. 1999 Ekim'inin son günündeki yağışla D 100, TEM ve bağlantı yollarında 100 trafik kazası meydana gelmiştir.[26]

İmparatorluklar başkenti olan ve Byzantion, Konstantinopolis, Kostantiniye, Âsitane olarak isimlendirilmiş İstanbul'da tarihsel süreç içinde pek çok sel yaşanmıştır. Ayamama Deresi, yüzyıllar öncesinde de taşmış, can ve mal kayıplarına neden olmuştur. Alibeyköy'de geçmiş yüzyıllarda yine su baskınları yaşanmıştır. Osmanlı'da risk taşıyan bölgeler, günümüzde de aynı riskleri taşımaktadır. Derelerin taşkın ve sel riski taşıması kaçınılmaz olaylardandır. Sellerin taşıdığı kumlar, molozlar dere yataklarını doldurmuş, temizlemenin maliyeti büyük olmuştur. Taşan dereler, altyapı sistemlerini yıkmış, can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürmüş, taşıntılarla limanları doldurmuştur. Günümüzde küresel iklim değişikliklerine bağlı olarak ani yağışlar nedeniyle seller oluşmaktadır.

İstanbul'da topoğrafyanın değişmesi ile vadiler kentleşmiş, yerleşime açılmış, hava ve su koridorları kapanıp sel riskleri artmıştır. Seller ve çamur akıntıları yine İstanbul'un topoğrafyasını değiştirmektedir. Sel sonrasında yapılan dere ıslah çalışmaları ile dereler, kanallar içinde yollar altına alınmış, vadi tabanlarının sunduğu ulaşım kolaylığı ile buralar trafiğe açılmıştır. Su toplama havzalarının beslediği yüzey suyu akış rotalarındaki yapılaşma, yüzey sularının doğal eğimlerine engel olmakta, sel felaketine zemin hazırlamaktadır. Afetleri önlemek için yapılmış yasal düzenlemeler, kimi zaman zarar tazminlerine yönelik olduğu gibi fiziki çevrenin yeniden inşasına da yönelik olmaktadır.

25 Gönüllü, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul'unda Doğal Felaketlere Can Kaybı", s. 466-468.

26 *Milliyet*, http://www.milliyet.com.tr/Milliyet.aspx?Keyword=%C4%B0stanbul'da-sel&aType=ArsivAramaSonuc&PAGE=3.

BİR ŞEHİR MANZARASI:

İSTANBUL'UN TARİHİNDE DEPREMLER

ELIZABETH ANGELL*

Depremler İstanbul hayatının bir gerçeğidir ve şehrin uzun tarihi boyunca da böyle olmuştur. Şehrin sismik bakımdan dünyanın en faal bölgelerinden birindeki mevkii onu ta iskânın başından beri depremlere karşı kırılgan hâle getirmiştir. Depremler özü itibarıyla şehirlere mahsus felaketlerdir: Depremlerin yıkıcı gücü sismik faaliyetin ve insanların inşa ettikleri mamur muhitin kırılganlığının ortaya çıkardığı doğal tehlikenin neticesidir. Yazılı tarihi yirmi yüzyıldan daha uzun bir geçmişe uzandığı için şehrin manzarasının ve sakinlerinin hayatının şekillenmesinde depremlerin rolünün incelenmesi bakımından İstanbul fevkalade zengin tarihî kayıtlar sunar. Byzantium'dan, Konstantinopolis'e ve İstanbul'a şehir geliştikçe, maddi ve içtimai yapıları tekrar tekrar depremlerle şekillendi, geride bu sürecin hem fiziki hem tarihî izleri kaldı. Bugün İstanbul'un 15.000.000'luk nüfusuyla küresel bir mega şehir yolunda ilerlemesi bu sismik faaliyetin arz ettiği tehlikeyi daha büyütmüştür.

İstanbul Doğu Anadolu'daki Bingöl vilayetinden Ege Denizi'ne uzanan ve Avrasya ve Anadolu plakaları arasında bir dönüşüm sınırı oluşturan büyük Kuzey Anadolu fay hattının bir parçası olan Marmara fay sisteminin yakınına yerleşiktir. Tıpkı ona büyük benzerlik gösteren Kaliforniya'daki San Andreas fayı gibi Kuzey Anadolu fayı da, iki tarafın zıt istikametlerde yanal hareketinin ürettiği yatay atımlı bir faydır. Arap ve Avrasya plakaları arasında sıkışan Anadolu levhası saat istikametinin ters yönünde yavaş yavaş ilerler. Kuzey Anadolu fay hattı, Marmara Denizi çanağında saçaklanarak karmaşık bir fay sistemi teşkil eder. Bu sistem son 2.000 yıl içinde tahminen 7.0 veya üzeri büyüklüğünde en az otuz dört deprem üretmiştir. Bu, ortalama her altmış yılda ciddi büyüklükte bir deprem anlamına gelir. Bu depremlerden bazıları Marmara Denizi'nde tsunamiler tetiklemiştir; gerçi bunların çoğu küçüktür, fakat birkaç tanesi bazı yerlerde 6-10 m yüksekliğinde dalgalara neden olacak büyüklüktedir. Her yıl Marmara fay sisteminde yüzlerce küçük deprem meydana gelmektedir ve bu küçük depremlerden bir veya ikisinin hissedilir büyüklüklerde oluşu İstanbul sakinleri için görülmedik bir şey değildir; bu, bölgenin sismik faaliyetinin düzenli bir hatırlatıcısıdır. Hasar yapıcı depremler gerçi daha seyrektir, fakat yine de halk hafızasında ve tarihî kayıtlarda iz bırakacak kadar sık vuku bulur.

XX. yüzyıl boyunca Kuzey Anadolu fayı 1939'da Erzincan'dan başlayıp 1999'da İzmit'e uzanan büyük depremlerin bir doğu-batı silsilesini gördü; bu, bazı sismologlar tarafından fay hattı boyunca ilerleyen ve tıpkı yıkılan bir dizi domino taşı gibi bir depremin ardından bir başkasını tetikleyen stres birikiminin bir işareti olarak yorumlanır.[1] Bu model bir sonraki büyük depremin muhtemelen İzmit'in batısında, İstanbul'a yakın bir yerde olacağını akla getirir. Deprem tehlikesini önceden haber vermenin kesin [*exact*] bir bilimsel yöntemi olduğu söylenemez, çünkü depremlerin zamanını vuku bulmalarından önce kestirmek mümkün değildir. Fakat yakınlarda yapılan sismolojik araştırmalar gelecek otuz yıl içinde İstanbul'u vuracak 7.0 veya üzeri büyüklüğünde bir depremin olma ihtimalinin %60-70 mertebelerinde olduğunu öngörmektedir. Bu tür tahminler sadece fay faaliyetinin mevcut modellerine değil, fakat paleosismolojik deliller ve tarihî kayıtlar ile tespit edildiği hâliyle depremlerin geçmişte görülme sıklığına da dayanır. Tarihî kayıtlardan yola çıkarak

* Colombia Üniversitesi

1 Aykut Barka ve Ali Er, *Depremini Bekleyen Şehir: İstanbul,* İstanbul 2006.

deprem etkinliğini değerlendirmek zor bir iştir; tarihleme sistemleri değişkenlik gösterir ve depremlere ait bazı yazılı anlatımlar abartılmış veya bütünüyle asılsız olabilir.[2] Sismik aletler kullanmaksızın depremlerin tam yerini ve büyüklüğünü tespit etmek imkânsızdır: Bu sebepten ötürü birçok deprem kataloğu büyüklük tahminlerinden ziyade sismik yoğunluğu (hissedilen sarsıntı veya binalardaki hasarlar gibi gözlemlenen etkilerin bir ölçüsü) kullanır. İstanbul tarihinde kayıtlara geçmiş olan daha az yıkıcı depremlerin birçoğu bu bakımdan şehre yakın daha küçük depremler veya iskânın daha az yoğun olduğu mahallerin uzağında vuku bulmuş büyük depremler olabilir.

Bizans Konstantinopolis'inde Depremler

Grek ve Roma Bizans'ının tarihî kayıtlarında depremlerden aralıklı olarak söz edilir. Bunlara Roma İmparatorluğu'nun eski doğu başkenti ve Konstantinopolis'in kuruluşu esnasında, MS 121, 180 ve 268'de Konstantinos'un geçici başkenti olan İzmit'teki (Nikomedia) önemli depremler de dâhildir. Bununla beraber Konstantinopolis'in 330'da yeni başkent olarak takdis edilmesinden sonra kayıtlar daha tafsilatlı hâle gelmiştir. Bizans Konstantinopolis'i sık sık depremlere maruz kalmış ve tuğla, kaya ve kireç harcının temel yapı malzemeleri olarak kullanımı sarsıntının etkilerine karşı şehri kırılgan hâle getirmiştir. Bizans'ın depremlere karşı gösterdiği tepki yahut tavırlar karmaşıktır: Yer kabuğunun altındaki fırtınaların yol açtığını ileri süren Aristoteles'in teorisi de dâhil depremlerin sebeplerine dair klasik tabiatçı izahlar oldukça yaygındı, fakat buna rağmen depremler yine de gazabı ilahinin işaretleri olarak yorumlanıyordu. Bir XIII. yüzyıl Bizans kroniği yazarının yazdığı gibi, "Her ne kadar ilim adamları depremlere yeraltındaki boşluklarda bulunan havanın hareketinin yol açtığına inanıyorlarsa da aslında depremler takdir-i ilahinin insanlara Tanrı korkusunu öğretmek için gönderdiği musibetlerdendir."[3] Bizans kilisesi Konstantinopolis'i vurmuş olan her büyük depremi ayin takvimine dâhil ederek, her yıl dönümünde tören alayları ve ayinler düzenlemiş ve böylece hatırasını kendince yâd etmiştir. Büyük depremlerin ardından Konstantinopolis sakinleri genellikle tövbe istiğfara gelip ibadete yönelmiş ve bazı hâllerde depremleri siyasi ve askerî hadiselerin sonuçları olarak yorumlamışlardır. Birçok büyük depremi takip eden yıkım, veba ve kıtlık ile birlikte bu toplumsal ve siyasal sonuçlar şehir nüfusuna ve yerleşim kalıplarındaki diğer değişimlere etki etmiş olabilir.

İlk deprem, Konstantinopolis'i kuruluşunun ardından otuz yıldan kısa bir zaman sonra vurmuştur. 358'deki bu deprem Nikomedia'nın büyük bölümünü yıkmış, aynı zamanda Konstantinopolis'te de hatırı sayılır bir hasara yol açmıştır. Nisan 407'de Marmara Denizi'ndeki bir deprem Bakırköy'de çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. 412 ve Eylül 437'deki depremler şehir surlarında hasara ve süre giden artçı sarsıntılar sebebiyle birçok sakinin şehri terk etmesine yol açmıştır. Kasım 447'deki çok daha güçlü bir deprem Nikomedia'yı dümdüz etmiş ve Konstantinopolis'teki birçok bina ve yapıda ciddi hasarlar tevlit etmiştir. Depremin ardından İmparator II. Theodosios, tören alayında ruhban sınıfı ve senato mensuplarıyla birlikte, nedametle tövbe istiğfar edip kefaret alameti olsun diye yalınayak başı çıplak yürümüştür. Bu deprem daha ancak otuz dört yıl evvel inşa edilmiş olan Theodosios surlarının büyük bir bölümünü yıkmış, burçlarından elli yedisini yana yatırmıştır. Konstantinopolis'in savunmasında beliren çatlaklar Attila komutasındaki Hun ordularının yaklaşması sebebiyle bilhassa tehdit ediciydi, bu sebepten ötürü hükûmet şehir sakinlerini üç aydan kısa bir sürede şehir surlarını yeniden inşa üzere seferber etti. Bir başka ölümcül deprem Eylül 477'de Konstantinopolis'i ve Doğu Marmara'yı da Eylül 478'de etkiledi. Sonuncusu Nikomedia'da ciddi hasara ve Konstantinopolis'te birçok insanın ölümüne sebebiyet verdi, aynı zamanda Konstantinos surlarının belli bir bölümünü yıktı.

VI. yüzyılın ortalarında Konstantinopolis, Ağustos 542, Ağustos 554 ve Aralık 557'de birbirini kısa aralıklarla takip eden üç büyük deprem yaşadı. Çağdaş bir kronik yazarı ve görgü tanığı Agathias sonuncusunu şu şekilde tasvir eder: "Gece yarısına doğru, bütün millet sükûnet içerisinde yataklarında uykudayken felaket apansız yakaladı ve her yapı o lahzada temellerinden sarsıldı... felakette halktan çok sayıda ölen oldu."[4] Ölen ve yaralanan

2 Bu makale öncelikle N. N. Ambraseys ve C. F. Finkel, "Long-term Seismicity of Istanbul and of the Marmara Sea Region", *Terra,* 1991, c. 3, s. 527-539'da verilmiş olan tarihlere dayanır; N. Ambraseys ve C. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800*, Istanbul 1995; Mevlüde Bakır, "Impact and Consequences of Earthquakes in Byzantine Constantinople and its Vicinity, A.D. 342-1454", yüksek lisans tezi, Boğaziçi University, 2002; Murat Utkucu, Zakir Kanbur, Ömer Alptekin ve Fatih Sünbül, "Seismic Behaviour of the North Anatolian Fault Beneath the Sea of Marmara (NW Turkey): Implications for Earthquake Recurrence Times and Future Seismic Hazard", *Natural Hazards,* 2009, c. 50, s. 45-71.

3 Bakır, "Impact and Consequences of Earthquakes", s. 108.

4 Bakır, "Impact and Consequences of Earthquakes", 39-41. Kimi zaman yorumlar depremleri siyasi veya askerî hadiselerle irtibatlandırır. Halk depremin ardından nedamet içerisinde tövbe ve istiğfarla ibadet ve taata yönelir.

1- Osmanlı tarihine "küçük kıyamet" olarak geçen 1509 İstanbul depremini tasvir eden bir gravür

çok sayıda şehir sakinine ilave olarak bu depremler evleri, kiliseleri, hamamları yıkmış, bir kez daha şehir surlarında hasara yol açmıştır. Sarsıntı Ayasofya'nın kubbesinde çatlaklar meydana getirmiş ve 558'de (muhtemelen bir artçı sallantı veya daha sonraki bir deprem sebebiyle) kubbe çökmüştür. İmparator Iustinianos, mimar Genç Isidoros'a kilisenin yeniden inşasını teftiş ve murakabe etmesini buyurmuş, Isidoros da kubbeyi daha hafif malzemeler kullanarak ve onu şimdiki yüksekliğine çıkararak farklı bir formda yeniden inşa etmiştir. Yakın zamanlarda yapılan arkeolojik çalışmalar Yenikapı (Theodosios) Limanı kazıları esnasında keşfedilmiş olan bir enkaz tabakasına 557 depreminin ardından çıkan bir tsunaminin yol açmış olabileceğini akla getirmiştir.[5]

Ekim 740'ta Doğu Marmara Denizi'ndeki bir deprem Aya İrini Kilisesi de dâhil Konstantinopolis'teki birçok binayı yıkmış ve sayısı bilinmeyen bir zayiata yol açmıştır. İmparator III. Leon şehir surlarını yeniden inşa etmek için özel bir vergi koymak zorunda kalmıştır. Ocak 869'daki müteakip bir deprem birçok kiliseye hasar vermiş ve Ayasofya'nın kubbesinin yarısının çökmesine neden olmuş ve İmparator II. Basileios kubbenin onarılmasını buyurmuştur. İki yüz yıl sonra, 25 Ekim 989'da Trakya'yı büyük bir deprem vurmuş ve Yunanistan'ın hemen tamamında hissedilecek kadar büyük bir sarsıntıya yol açmıştır. Bu deprem Konstantinopolis'teki birçok ev ve binaya hasar vermiştir ve aynı zamanda Haliç'in girişindeki Eutropius Kulesi'ni yıkmış olan bir tsunamiyi tetiklemiş olabilir. 989'daki depremde Ayasofya'daki bir kubbe kemeri de çöktü ve daha sonra Ermeni mimar Tiridates'in nezaretinde tadil edildi.

Konstantinopolis'i 1010 veya 1011, 1063, 1231'de

5 Guénaelle Bony, Nick Marriner, Christophe Morhange, David Kaniewski ve Doğan Perinçek. "A High-energy Deposit in the Byzantine Harbour of Yenikapı, Istanbul (Turkey)", *Quaternary International,* 2012, c. 266, s. 117-130.

2- 1894 İstanbul depremindeki hasarı tespit etmek üzere oluşturulan üç ciltlik deprem albümü (İBB, Atatürk Kitaplığı)

(IV. Haçlı Seferi'nin ardından gerçekleşen Latin istilası esnasında) ve 1296'da binalarda hasar ve zayiata yol açacak derecede kuvvetli depremler etkiledi. 18 Ekim 1343'te eşzamanlı iki deprem şehri vurdu ve kıyıdan 2 km'ye varan uzaklıkta dalgalar üreten bir tsunamiye yol açtı. Konstantinopolis'in büyük binaları ve surları ağır hasar gördü, Ayasofya'nın ana kubbesinde çatlaklar oluştu. Mart 1354'te şehir surlarının muhtelif yerlerde çökmesine yol açmış olan bir başka depremle yıkım daha da ağırlaştı. Her ne kadar Aralık 1419'da Bursa'da meydana gelen güçlü bir deprem rivayete göre Konstantinopolis'i de etkilemişse de, şehrin Bizans döneminde gördüğü son büyük yıkıcı deprem bu oldu. Ve Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarında Osmanlı orduları şehri kuşatma hazırlıklarını yürütürken Imbroslu Kritobulos "tuhaf ve görülmedik depremler"in vuku bulduğunu, şehir halkının bunları Osmanlı fethinin yaklaşmasının "tanrısal alametleri" olarak yorumladıklarını kaydeder.[6]

Osmanlı İstanbul'unda Depremler

Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlılar tarafından fethini müteakiben Sultan II. Mehmed harap olmuş şehri yeniden onarmaya ve nüfusunu eski seviyelerine getirmeye dönük hummalı bir faaliyete öncülük etti. Bu suretle şehrin Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni başkenti olması hedefleniyordu. 1500'de bazı surların ve binaların yıkılmasına yol açmış olan küçük bir deprem bir tarafa bırakılacak olursa, şehrin Osmanlı hâkimiyeti altındaki ilk elli yılı depremler bakımından sıkıntısız geçti. Fakat 10 Eylül 1509'da, Osmanlı döneminin ilk büyük felaketi ve yazılı tarih içindeki en büyüklerinden biri yeni başkentin büyük bölümünü harabeye çevirdi. 1509 depremi o derece yıkıcıydı ki halk arasında *kıyamet-i suğrâ* (veya günümüz Türkçesiyle "küçük kıyamet") sıfatıyla anılmıştır. Tabir Kur'an'ın, korkunç bir depremle hesap gününün gelişinin haber verildiği doksan dokuzuncu suresi olan *Zilzâl* ("Zelzele") suresine atıfta bulunarak, depremleri kıyametle irtibatlandıran bir İslam eskatoloji geleneğini hatırlatır. Kendilerinden önceki Bizanslılar gibi Osmanlılar da depremleri, hem tabiatçı (Aristoteles'inki dâhil) nazariyelere atıfla, hem de dünyevi günahlara gazabı ilahinin işaretleri veya gelecek hesap gününün ihtarları olarak, dinî açıdan izah ediyorlardı. 1509 depremine dair, XVII. yüzyılda Solakzade Mehmed Çelebi tarafından yazılmış daha sonraki bir açıklama, Sultan II. Bayezid'in vezirlerine ve ordu komutanlarına bu depremin zayıflık ve kusurlarına bir ceza olarak takdir edildiğini söylediğini ileri sürer.[7]

1509 depremi şehirde binlerce evi yerle bir etti -rivayete göre İstanbul veya Pera'da depremin ilişmediği tek bir ev bile kalmamıştı- ve 4.000 ila 5.000 kişi öldü ve belki de bu sayının iki katı yaralı oldu. Eğer o dönemdeki şehir nüfusu tahminleri doğruysa bu her kırk kişiden birinin hayatını kaybettiği anlamına gelir. Yapı hasarları fevkalade yaygındı: Şehir surları Eğrikapı'dan Yedikule'ye kadar ağır hasar görmüş ve Konstantinos surlarının son büyük kalıntısı olan İsakapısı da dâhil kulelerin 41 tanesi yıkılmıştı. Ciddi hasarların meydana geldiği cami sayısı 109'u bulmuştu. Ayasofya'ya fetihten sonra Ayasofya Camii'ne dönüştürüldüğünde eklenmiş olan iki minare devrilmiş ve içeride Bizans mozaiklerini örten sıva tuz buz olmuştu. Fatih ve Beyazıt camilerinin her ikisi de ağır hasar görmüş, ana kubbeleri çatlayıp açılmış, müştemilatlarının bazı bölümleri tamamen yıkılmıştı. Topkapı Sarayı da depremden zarar görmüş ve deniz surlarında gedikler açılmıştı. Şehzadebaşı'na yakın Valens Su Kemeri depremden etkilenmişti. Depremin etkileri tarihî yarımada ile sınırlı değildi: Anadoluhisarı, Rumelihisarı ve Anadolukavağı'ndaki Yoros Kalesi dâhil Boğaz boyunca birçok bina gibi Galata Kulesi ve Galata surlarında da ciddi hasarlar vardı. Şehri onarmak için Sultan II. Bayezid, sayısı 66.000'i bulan işçiyi seferber etmiş ve yeniden imar işinin doğurduğu mali külfeti karşılamak üzere 1510'da ekstra vergiler salmıştı.

1509 felaketinden sonra fasılalarla artçı sarsıntılar ve daha küçük depremler bir müddet devam etti, fakat Ayasofya ve Fatih camileri, Topkapı Sarayı ve Haliç kıyısındaki şehir surlarının bazı bölümlerinin hasar

6 Bakır, "Impact and Consequences of Earthquakes", 181.

7 Amit Bein, "The Istanbul Earthquake of 1894 and Science in the Late Ottoman Empire", *MES*, 2008, c. 44, s. 909-924.

3- 10 Temmuz 1894 depreminde küçük hanın bir cephesinin görünümü (İBB, Atatürk Kitaplığı)

gördüğü 10 Mayıs 1556'daki bir depreme kadar hiçbirinin ciddi etkisi olmadı. Bu depremdeki ölü sayısı belli değildir, tahribat Marmara Denizi'nin doğu kıyısı boyunca daha ağır olmuş olabilir. Şehirde bundan sonra 1577, 1597, 1625, 1633, 1642, 1644, 1669 ve 1688 veya 1689'da depremler hissedilmiş fakat bunların hepsi ya ciddi etki doğuramayacak kadar küçük ya da uzaktaydı. Mamafih 1648 Mayıs veya Haziran'ındaki bir deprem bazı çatıların ve şehirdeki bazı duvarların çökmesine yol açmış, 1659'daki bir başka deprem ise Süleymaniye Camii'ne hasar vermiştir. Temmuz 1690'daki bir başkası ise Fatih Camii'nin kubbelerinde çatlaklar meydana getirmiş ve Topkapı yakınındaki kara surlarının bir bölümünü harap etmiştir. Takip eden on yılda şehir sakinleri arasında korku ve paniğe neden olmuş muhtelif sismik sarsıntı vakaları kaydedilmiş fakat önemli bir hasar meydana gelmemiştir. 1712'deki daha şiddetli bir deprem birçok ev ve camide hasarlar oluşturmuş ve Kâtib Çelebi artçı sarsıntı korkusu sebebiyle imparatorluk divanının günlerce dışarıda toplandığını kaydetmiştir.

1719'da İstanbul'u iki deprem vurdu: Mart'ta olan ilki, muhtemelen ikincisinin öncü sarsıntısıydı ve iki camiyi tahrip etti, az sayıda insanın ölümüne yol açtı. Ardından 25 Mayıs'ta, Doğu Marmara'da çok daha kuvvetli bir deprem meydana geldi, İzmit, Düzce, Yalova ve Karamürsel'de ağır hasar oluşturdu ve bütün bölgede binlerce insan hayatını kaybetti. O dönemden kalma bir Osmanlıca metinde kaydedilenlere göre: İstanbul'da "... Hasar görmeyen ev veya yıkılmayan baca kalmadı. Mendilciler çarşısında bir kemer çöktü ve on adam altında kaldı. Kale duvarları ve kuleler yer yer yıkıldı. Sultan Mehmet, Beyazıt ve Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan camilerinin kubbelerinde çatlaklar oluştu. Birçok minare çöktü. Galata nezarethanesinin yanındaki şehir suru yıkıldı ve altındaki kebapçı dükkânında dört adamdan üçü kayboldu biri kurtuldu..."[8] Deprem 40 camiyi ve 27 kuleyi enkaza çevirdi, yıkım Üsküdar ve Adalara kadar uzandı. Şehir surları da hasar gördü ve tamirat 1724'e kadar tamamlanmadı.

Takip eden birkaç on yıl içerisinde sık sık vuku bulan yer sarsıntıları kaydedilmiştir, ama bunların hiçbiri yıkıcı değildir. Bunun tek istisnası camiler, hanlar ve hamamlar da dâhil, şehir surlarında ve başka birçok duvar yapılarında ciddi hasara yol açmış olan 2 Eylül 1754 depremidir. Edirnekapı'dan Yedikule'ye kara surlarının kulelerinde ciddi çatlak ve gedikler oluşmuş, Yedikule'nin yedi kulesinden en az iki tanesi kısmen çökmüştür. Ayasofya, Küçük Ayasofya, Beyazıt ve Fatih dâhil birkaç cami hasar görmüş, yedi minare yıkılmıştır. Deprem, Galata Kulesi ve Topkapı Sarayı'ndaki binalardan bazılarında da hasara yol açmıştır. 50 ila 800 arasında değişen can kaybı sayısı hakkındaki rivayetler muhteliftir. Artçı sarsıntılar haftalarca devam etmiş, birçok şehir sakini, Sultan I. Mahmud da dâhil şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Tamir ve tadilat neredeyse hemen başlamış, bu süreçte birkaç bin işçi çalıştırılmıştır. Topkapı Sarayı'nın depremden hasar görmesi sebebiyle yeniden inşa edilmesi gereken bölümlerini tasarlamak üzere İtalyan mimar Espinelluza ile anlaşılmıştır. Saray erkânı İstanbul'a Ekim başlarında dönmüş ve selefinin ölümü üzerine aralık ayında tahta çıkmış olan III. Osman 1755'te şehrin devam eden yeniden inşa faaliyetine nezaret etmiştir.

1766'da Marmara fay sisteminde iki büyük deprem meydana geldi: İlki 22 Mayıs'ta Doğu Marmara Denizi'ni vurdu ve Boğaziçi'nden Mudanya Körfezi'ne uzanan bir tsunamiye yol açtı. İkinci deprem 5 Ağustos'ta daha batıda meydana geldi ve ilkinin etkilerini hem yaygınlaştırdı hem derinleştirdi. İlk deprem Kurban Bayramı'nın (*îd-i adhâ*) üçüncü gününde, sabah namazının hemen ardından vuku buldu. Eğer biraz daha evvel, camiler doluyken meydana gelseydi can kaybı daha da yüksek olabilirdi. Ölü sayısı 4.000-5.000 civarındaydı ve çok daha fazla yaralı vardı. Deprem, söylentiye göre bütün şehirde yaygın bir korku ve düzensizliğe yol açmış, Sultan I. Abdülhamid kargaşa veya ayaklanma korkusu sebebiyle sokaklarda devriye gezilmesini ferman buyurmuştu. Deprem hem Osmanlı vekayinamelerinde hem de Avrupalı sefir ve tüccarların yazışmalarında geniş yer bulmuştur ve sonuncuların çoğu

8 Ambraseys ve Finkel, "Long-term Seismicity of Istanbul", s. 106.

4- 10 Temmuz 1894 depreminde Büyükçarşı'da yıkılan bir bölüm (İBB, Atatürk Kitaplığı)

onu Avrupa'daki büyük depremle, 10 yıl evvel şehri yerle bir etmiş olan 1755 Lizbon felaketiyle karşılaştırmıştır.[9]

Mayıs 1766 depremi, Üsküdar ve Boğaziçi'ndeki köyler de dâhil şehrin meskûn mahallerinde yaygın hasara yol açmıştır. Her ne kadar eski şehir kadar ciddi olmasa bile, Galata ve Pera da depremden etkilendi. Kara surları kısmen tahrip oldu, Yedikule ve birkaç şehir kapısı ciddi hasar gördü. Kapalıçarşı da dâhil olmak üzere bazı hanlar ve çarşılar kısmen veya tamamen çöktü ve birçok can kaybı yaşandı. Fatih Camii'ndeki yıkım büyüktü: Ana kubbe, imaret, şifa yurdu, medrese; hepsi çöktü, sonuncusunda birçok talebe hayatını kaybetti. Sultanahmet Camii'nin minarelerinden biri yıkıldı, Mihrimah Sultan, Beyazıt, Eyüp, Çorlulu Ali Paşa, İbrahim Paşa, Firuzağa, Kocamustafapaşa ve Haseki Sultan da dâhil başka bazı camiler de hasar meydana geldi. Kiliseler, su bentleri ve kemerleri, imparatorluk darphanesi, bazı askerî tesisler sarsıntıdan hasar gördü veya yıkıldı. Topkapı Sarayı'ndaki hasar, sultanın bir müddet dışarıda kalmasına neden olacak ciddiyetteydi. Ağustostaki ikinci deprem Batı Marmara'yı Çanakkale Boğazı'na kadar salladı ve İstanbul'da muhtemelen ilk depremle zayıflamış olan binaları yıkarak daha fazla hasara sebebiyet verdi ve yaklaşık 30 kişi hayatını kaybetti. Depremin ardından birçok şehir sakini günlerce dışarıda kaldı. Zarar görmüş birçok kamu binası yıkılıp yeniden yapıldığı için imar ve tadilat süreci uzun sürdü.

Bir sonraki yıl çok sayıda ilave deprem, muhtemelen artçı sarsıntı oldu. Bunlardan biri, Ramazan ayının ilk gecesi vuran 30 Ocak 1767 depremiydi: "Tam müezzinler ramazan hilalinin göründüğünü ilan ederken bir deprem oldu… ve minaredekilerin korkudan ödleri patladı."[10] Bir sonraki yüzyılda 1776, 1790, 1806 ve 1837'de

9 Deniz Mazlum, *1766 İstanbul Depremi: Belgeler Işığında Yapı Onarımları*, İstanbul 2011.

10 Ambraseys ve Finkel, "Long-term Seismicity of Istanbul", s. 150.

5- 10 Temmuz 1894 depreminde Büyükçarşı'daki Kuyumcular Caddesi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

birkaç deprem İstanbul'u salladı, maddi zarara yol açtı fakat can kaybı olmadı. Bu dönem zarfında İstanbul'un nüfusu artmaya devam etti ve 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla birlikte uygulamaya sokulan büyük modernleşme ve şehir planlama projeleri şehrin mamur alanlarını dönüştürmeye başladı. Geleneksel ahşap mimariden taş, tuğla ve kireçli harçtan mürekkep kârgir yapıya geçiş önemli bir değişiklikti. Fakat duvar malzemelerinin daha yüksek maliyeti sebebiyle bu dönüşüm eksik kaldı, mamafih bir başka felaket türünün şehrin muhtelif semtlerini defalarca harabeye çevirmiş olan yangınların tehlikesini azaltmaya dönük kararlı bir politikanın sonucu olarak bu değişim kısa zamanda meyvelerini verdi. Ne var ki kârgir binalar ahşap ve kireç sıvalı yapılara nazaran daha az yanıcı olsa da deprem sarsıntılarına karşı daha kırılgandı. Osmanlı döneminin son büyük depremi bu sebepten ötürü şehri teknolojik bakımdan daha gelişkin, ama o ölçüde de daha kırılgan yakaladı.

10 Temmuz 1894'te öğle ile ikindi arası Marmara fay sisteminde büyüklüğü 7.3 olarak tahmin edilen büyük bir deprem meydana geldi ve yarıçapı 400 km'yi aşan bir alanda sarsıntısı hissedildi. O günün ilerleyen saatlerinde ve takip eden haftalarda artçı sarsıntıları devam etti ve hasarı artırdı. Resmî ölü sayısı yüzlerle ifade edilmekle beraber, çağdaş gayriresmî raporlar ve tarihsel çözümleme bu sayının binlerle ifade edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir. Şehrin bütününde depremden etkilenmiş camiler, kiliseler, sinagoglar, kamu binaları, hastaneler, okullar, çarşılar ve evler ile İstanbul yaygın hasar gördü.[11]

6- 10 Temmuz 1894 depreminde Matbaa-i Osmaniye ve bahçesindeki binalar (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Devlet kayıtlarına göre 10.000 civarında binanın depremden ciddi şekilde etkilendiği tahmin edilmektedir. En ciddi yıkım ve tahribat Marmara kıyılarında ve tarihî yarımadada ve bilhassa Fatih, Edirnekapı, Topkapı ve Haliç kenarındaki semtlerde toplanmıştı. Büyükada'daki Aziz Gregorios Kilisesi ve Heybeliada'daki Rum Ortodoks Papaz Mektebi ile Deniz Harp Okulu da dâhil, hasar görmüş veya bütünüyle yıkılmış taş binalarıyla, Adalar da ciddi bir şekilde etkilendi. Kapalıçarşı'nın bazı bölümleri çöktü, eski şehirdeki birçok cami hasar gördü; Fatih, Nurosmaniye, Mihrimah, Sokullu Mehmet Paşa, Atik Ali Paşa, Davut Paşa ve Küçük Ayasofya hasar gören camiler arasındaydı. Ayasofya'daki hasar ufak tefek olmakla beraber, Aya İrini'nin kubbesinde çatlaklar oluştu. Kumkapı'daki Ermeni katedrali ve St. Benoit Kilisesi ciddi şekilde etkilendi. Maliye, Harbiye, Hariciye nezaretleri gibi Haydarpaşa'daki demiryolu istasyonu da hasar gördü. Depremin etkileri Galata ve Pera'da ve Boğaz boyunca daha az şiddetliydi, fakat bu bölgelerde de bazı binalar çöktü. Şehir telgraf hatlarının çok azı hariç tamamı yıkıldı, birçok su kanalı patladı ve harabeye dönmüş şehirdeki hastalık tehlikesini artıran bulaşmayı tetikledi.

Deprem esnasında ve depremin hemen ardından insanlar şehir dışına kaçtı, birçokları Haliç üzerindeki köprülerde toplandı. Depremin ve ardından meydana gelen artçı sarsıntıların yol açtığı korku, şehir sakinlerinin birçoğunun parklarda, meydanlarda, mezarlıklarda ve başka açık alanlarda geçici sığınaklar oluşturmasına ve buralarda bir müddet kalmasına yol açtı. Müslüman ve Hristiyanlar depremi benzer şekilde dinî açıdan yorumladılar ve depreme toplu nedamet ve istiğfar gösterileri ve ibadetlerle karşılık verdiler. O dönemde

11 Fatma Ürekli, *İstanbul'da 1894 Depremi,* İstanbul 1999.

7- 10 Temmuz 1894 depreminde Beyazıt'ta tramvay yolu civarındaki bakırcı dükkanları (İBB, Atatürk Kitaplığı)

on yaşında olan yazar Halide Edip Adıvar, depremin dinî muhteva içerisinde kıyamet çağrışımları sebebiyle hissettiği korkuyu hatırlar ve ailesinin depremden sonra daha dindar hâle geldiğini kaydeder.[12] Mamafih, felakete dair dinî yorumlar yaygın olmasına karşın deprem aynı zamanda yeni yeni gün ışığına çıkan ilmî sismik aktivite açıklamalarına ilgiyi de uyandırdı. Yeni ortaya çıkan sismoloji disiplininin keşifleri ve tartışmaları XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilim ve fikir hayatına nüfuz etmeye başlamıştı ve 1894 depreminin ardından birçok gazete ve dergi ilmî açıdan depremlerin sebeplerini tartışan makaleler yayınladı.

1894 depremi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sismolojik araştırmanın gelişmesi için büyük bir tetikleyici güç işlevini gördü. Sultan II. Abdülhamid Yunan Ulusal Gözlemevi yöneticisi Demetrios Eginitis'i İstanbul'a davet etti ve depremlerin sebeplerine dair rapor hazırlamakla görevlendirdi. Eginitis, raporunu Ağustos'ta tamamladı. Keza Avrupa'daki Osmanlı sefirlerine bulundukları ülkelerde sismolojik araştırmanın mevcut durumu ve kullanılan aletler hakkında raporlar yazmaları talimatı verildi ve İstanbul'da bir heyet bu bilgilerden faydalanarak mahallî bir sismoloji biriminin kurulması için görevlendirildi.[13] Bundan kısa bir süre sonra hükûmet Maçka'da İstanbul'un ilk sismolojik gözlemevinin kurulması için gerekli mali kaynağı onayladı ve ünlü İtalyan sismolog Giovanni Agamenonne ile anlaşarak kurumun başına getirdi. Agamenonne'nin halefi Salih Zeki Bey ve onun eğittiği araştırmacılar grubu Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde sismoloji disiplininin kurucu uzmanları oldular. Deprem araştırmaları merkezi daha sonra Cumhuriyet'in kuruluşunu müteakiben Kandilli'ye taşındı ve kurum şimdi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü adıyla faaliyetini sürdürmektedir.

Cumhuriyet İstanbul'unda Depremler

XX. yüzyılda Marmara bölgesinde orta büyüklükte çok sayıda deprem oldu. 1912'de Tekirdağ yakınındaki Ganos [Şarköy açıkları]'ta 7.3 büyüklüğünde bir deprem meydana geldi ve küçük bir tsunami üretti. İstanbul'un Beyoğlu, Topkapı, Unkapanı, Kasımpaşa ve Ortaköy semtlerindeki binalarda küçük çapta hasarlar oluştu. 1943'te Hendek'te 7.0 büyüklüğünde, 1953'te Yenice-Gönen'de 6.8 büyüklüğünde ve 1964'te Manyas'ta 6.8 büyüklüğünde depremler meydana geldi ve bunların hepsi İstanbul'da hissedildi ancak ya küçük çaplı hasarlar oluştu veya hasarsız atlatıldı. 1967'de Mudurnu'da 7.2 büyüklüğünde bir deprem meydana geldi ve İstanbul'da az da olsa bir hasara yol açtı ve Vezirhan çöktüğünde Çemberlitaş'ta yıkım, genç bir kadının ölümüyle sonuçlandı. 24 Nisan 1988'de, İstanbul'dan yaklaşık 7 km uzaklıkta Marmara Denizi'nde 5.1 büyüklüğünde bir deprem küçük ölçekte hasarla neticelendi (Camlar kırıldı ve duvarlarda çatlaklar oluştu) fakat şehir sakinleri arasında hatırı sayılır bir korku ve paniğe sebep oldu. Bu endişe mazur görüldü, çünkü İstanbul'un önceki on yıllar içinde geçirdiği dönüşüm sebebiyle sismik aktivitenin Marmara fay sisteminde arz ettiği tehlike hayli artmıştı.

İstanbul'un 1950'de 1.000.000 olan nüfusu XX. yüzyılın sonunda hızlı şehirleşme ve iş göçü şehre yeni kalabalık kitleler sürüklediği için en az 10.000.000'u buldu. Bunların çoğu artan mesken ihtiyacını karşılamak üzere şehrin meskûn mahallerinin dışında kümelenmiş plansız ve ekseriya ruhsatsız gecekondu semtlerinde yaşıyorlardı. Bu dönem zarfında çok katlı betonarme apartmanlar ahşap ya da tuğladan yapılma evlerin yerini aldığı için şehrin merkezindeki kent dokusu da esaslı değişim geçirdi. 1944'te depreme dayanıklı konut tasarımına dönük yasal standartlar getirildi, 1953, 1968, 1975 ve 1998'de bu standartlarda değişikler yapılarak iyileşmeler sağlandı, fakat inşaat tüzük ve yönetmeliklerindeki bu kuralların icra ve infazı hatırı sayılır derecede değişkenlik gösterir. Bir diğer ifadeyle bu kuralların yeterince uyulmaması sonucu yapılan birçok yeni bina, hatta resmî müsaadeye sahip olanlar bile, yetersiz yapısal takviye ile tasarlandı ya da

12 Halide Edip Adivar, *House with Wisteria: Memoirs of Halide Edib,* Charlottesville 2002, s. 131.

13 Bein, "The Istanbul Earthquake of 1894", s. 920.

standartların altındaki malzemeler kullanılarak inşa edildi. Neticede orta sınıf semtlerin birçoğu depremlere karşı gecekondu mahalleleri kadar kırılgan hâle geldi, hatta bu mahallerin daha yüksek ve çok katlı apartman binalardan müteşekkil bazı durumlarda bu kırılganlık muhtemelen daha da fazlaydı.

Mamur muhitin mahiyetindeki bu dönüşümün sonuçları 17 Ağustos 1999'da beklenmedik bir anda ve dehşet verici bir şekilde açığa çıktı. Kuzey Anadolu fay hattının dört parçası Marmara Denizi'nin doğu kıyısı boyunca kırıldı ve 7.4 büyüklüğünde bir depreme yol açtı. Depremin merkezi, İstanbul'dan yaklaşık 80 km uzakta Gölcük'teydi, fakat ekseriya depremden en ağır hasarın vuku bulduğu şehir ve vilayete izafeten İzmit ya da Kocaeli depremi diye söz edilir. 1999 depremi 20.000'den fazla insanın hayatını kaybetmesine, yüz binlercesinin yaralanmasına veya evsiz, meskensiz kalmasına yol açtı ve Türkiye'nin sanayi ve ticaret merkezinin kalbi için de milyarlarca dolar değerinde yıkıma neden oldu. İstanbul'da neredeyse 1.000 kişi hayatını kaybetti ve şehrin muhtelif semtleri -bilhassa Avcılar ve Marmara kıyısındaki diğer kenar mahalleler ve ilave olarak Adalar- hatırı sayılır derecede hasar gördü.

Depremin içtimai ve siyasi artçı sarsıntılarının tesir sahası, bilhassa Düzce kentini vuran bir başka ölümcül depremden sonra daha da genişledi. 1999 depreminde bir taraftan yetkili kuruluşların felakete yavaş ve etkisiz karşılık göstermesi, diğer taraftan güvenlikten yoksun binaların inşa edilmesine göz yumulması halkın geniş tepkilerine sebep olmuştur. Öte yandan deprem aynı zamanda sivil toplumun beklenmeyen seferberliğini de ateşledi ve böylece gönüllüler ve hükûmet dışı örgütler halka yakın kurtarma çabaları ve yardım işlerinin örgütlenmesinde başı çektiler. İzmit depreminin en kalıcı etkilerinden biri İstanbul'u vuracak bir deprem beklentisi hakkında doğurduğu yaygın tasa ve endişeydi. Takip eden yıllar boyunca afet yönetiminden sorumlu devlet kurumları ve mahalli idareler deprem tehlikesi göz önünde bulundurularak yeniden yapılandırıldı ve genişletildi. İstanbul Büyükşehir Belediyesi deprem tehlikesinin değerlendirilmesi, riskin azaltılması için yol haritası öngören bir Deprem Mastır Planı ve bugün de devam eden felaket hazırlık projeleri geliştirdi. Tarihî abideler, kamu binaları ve köprüler ve viyadükler gibi altyapı unsurları son on yıl içerisinde yeniden elden geçirildi ve birçok şehir sakini kendi binalarını güçlendirecek önlemler aldı. Bununla beraber İstanbul'un mamur muhitlerinin önemli bir bölümü gelecek depremlere kırılganlığını korumaktadır.

İstanbul'un Geleceğinde Depremler

"İstanbul'da Deprem Korkusu" başlıklı bir denemesinde romancı Orhan Pamuk, çaresiz teslimiyetten ihtiyatlı hazırlığa, geniş değişkenlik gösteren tepkiler yelpazesini tasvir ederek 1999 depreminin şehir sakinleri arasında doğurduğu korkuları resmetmeye çalışır. Pamuk'un yazdığı gibi "Sağlam olmayan bir toprak üzerinde sağlam olmayan binalarda yaşayan İstanbullu milyonlar, korkuyu defetmenin kendilerine mahsus yolunu bulmak zorunda olduklarını anlamaya başladılar."[14] Deprem tehlikesi hakkında artan endişe şehirde yerleşim kalıplarını etkiledi, fay hattına yakın alanlarda emlak fiyatları veya sağlam olmayan zeminlere inşa edilmiş bina değerleri düştü ve Boğaziçi'nde veya sağlam kayalık zeminlerde yeni yerleşim alanları teşekkül etti. Deprem farkındalığı ölümcül bir depremin birkaç yüz insanı öldürerek Doğu Anadolu'da Van şehrini vurduğu Ekim 2011'de bir kez daha arttı. Çökmüş binaların ve sağ kalanlardan çadır kentlerde yaşayan evsizlerin oluşturduğu benzer görüntüler İstanbul dâhil Türkiye'nin başka şehirlerinin kırılganlığının güçlü bir hatırlatıcısı oldu. Van depremine karşılık olarak Türk parlamentosu, Mayıs 2012'de geniş kapsamlı ve derin tartışmalı, felaket riskini azaltmaya dair bir kanun çıkardı. Ancak bu kanun, felaket riskli bölgeler olarak nitelendirdiği alanlarda büyük kentsel dönüşüm projelerini hayata geçirmek üzere devlete geniş yetki vermesi, buna mukabil yıkılacak binaların sahiplerine ve sakinlerine sınırlı tazminat dışında etkili hiçbir kanuni çıkış yolu sunmaması sebebiyle kimi çevrelerde tenkit edilmektedir. Felaket riskinin azaltılmasına dair kanun 2013'ün başlarında hayata geçirilmeye başlandı ve görünen o ki deprem tehlikesi hayaleti gelecek on yıllar zarfında şehrin manzarasının değişmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Bir sonraki depremin İstanbul'u ne zaman vuracağını veya vurduğunda hangi sonuçları doğuracağını kimse bilmiyor. Fakat şurası muhakkak; depremler İstanbul'un geçmişini olduğu gibi geleceğini de şekillendirmeye devam edecek.

14 Orhan Pamuk, "Earthquake Angst in Istanbul", *Other Colors: Essays and a Story*, çev. Maureen Freely, Nex York 2007.

BATI KAYNAKLI HARİTALARDAKİ İSTANBUL

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY*

Kültürel geçmişimizle, yaşadığımız kentin gelişimi ve değişimi ile ilgili olarak bizlere görsel bilgiler sunan malzemeler arasında yer alan haritalar sanatsal niteliklerinin yanında belgesel bir değer de taşırlar.

Haritalar, aynı zamanda çizildikleri ve yayınlandıkları yüzyılın coğrafi değerlerini ve estetik beğenilerini, bağlı bulundukları ekolün özelliklerini, haritacıların ve coğrafyacıların -yaşadıkları dönemin olanakları dâhilindeki- gözlem ve değerlendirme gücünü de yansıtırlar.

Ayrıca haritalar; sahip olduğumuz şeyin (ülke, kent, arsa) doğasını ve sınırlarını anlatır, dünyayı anlaşılabilir bir yapı hâline sokarak tarihin yapısını da oluşturur. Ayrıca bizim durduğumuz yerden göremediğimiz bir dünyayı anlatır, geçmiş ve geleceği bugüne getirir.[1] İstanbul kentinin geçmişinin izlerini haritalar üzerinde sürmek istersek, XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar inmemiz gerekecektir. Çünkü bilinen en eski İstanbul haritası Cristoforo Buondelmonti'nin (ö. 1431) 1420 yılına tarihlenen perspektif çizimli mekânsal planıdır.[2]

"Harita" olarak adlandırılan çizimler arasında özellikle erken tarihli örneklerde tam anlamıyla harita olmayan tasarımlar da vardır. Perspektif plan, yüzeysel perspektif, plan ya da Batı literatüründe "bird's eye view" olarak adlandırılan kuşbakışı harita-panoramalar yayınlandıkları yüzyılın olanakları dâhilinde değerlendirilmesi gereken örnekler olup genellikle harita kategorisinde ele alınırlar.[3]

Hümanist dünya görüşüne sahip bir din adamı ve gezgin olan Floransalı Buondelmonti 1412 yılında görevli olarak gittiği Rodos Adası'nda kaldığı sekiz yıl boyunca Ege adalarını ve Yunanistan kıyılarını gezer. Konstantinopolis'e ise en az iki kere geldiği bilinmektedir. Notlarını ve çizimlerini dönemin kardinali Giardano Orsini'ye ithaf ettiği *Liber Insularum Archipelagi* (*Ege Adaları Kitabı*) adını taşıyan yazma atlasta toplar. Orijinali günümüze ulaşmayan kitabın farklı kopyaları Avrupa'daki bazı kütüphanelerde bulunmaktadır.[4]

Bir perspektif plan şeklindeki haritanın, bizzat Buondelmonti tarafından yerinde gözlem yapılarak çizilmiş olduğu bilinmektedir. İstanbul'un ilk haritasının gözleme dayanması ve ilk elden verilen bilgiler dâhilinde olması önemli ve vurgulanması gereken bir noktadır. Çünkü İstanbul'u harita diliyle anlatan pek çok plan ve kuşbakışı görünümün, kenti hiç ziyaret etmemiş kişilerce çizildiği bilinmektedir.

Bizans dönemi İstanbul'unu yani Konstantinopolis'i genel hatlarıyla yansıtan bu harita sonraki yüzyıllarda farklı versiyonlarıyla farklı tekniklerde basılacaktır. Bunlardan en tanınmışı Ragusalı rahip Anselmo Banduri'nin 1711 yılında yayınladığı kitabında[5] yer alanıdır **(Resim 1)**.

* Sanat Tarihçisi. Görseller ve alt yazılar yazar tarafından hazırlanmıştır.

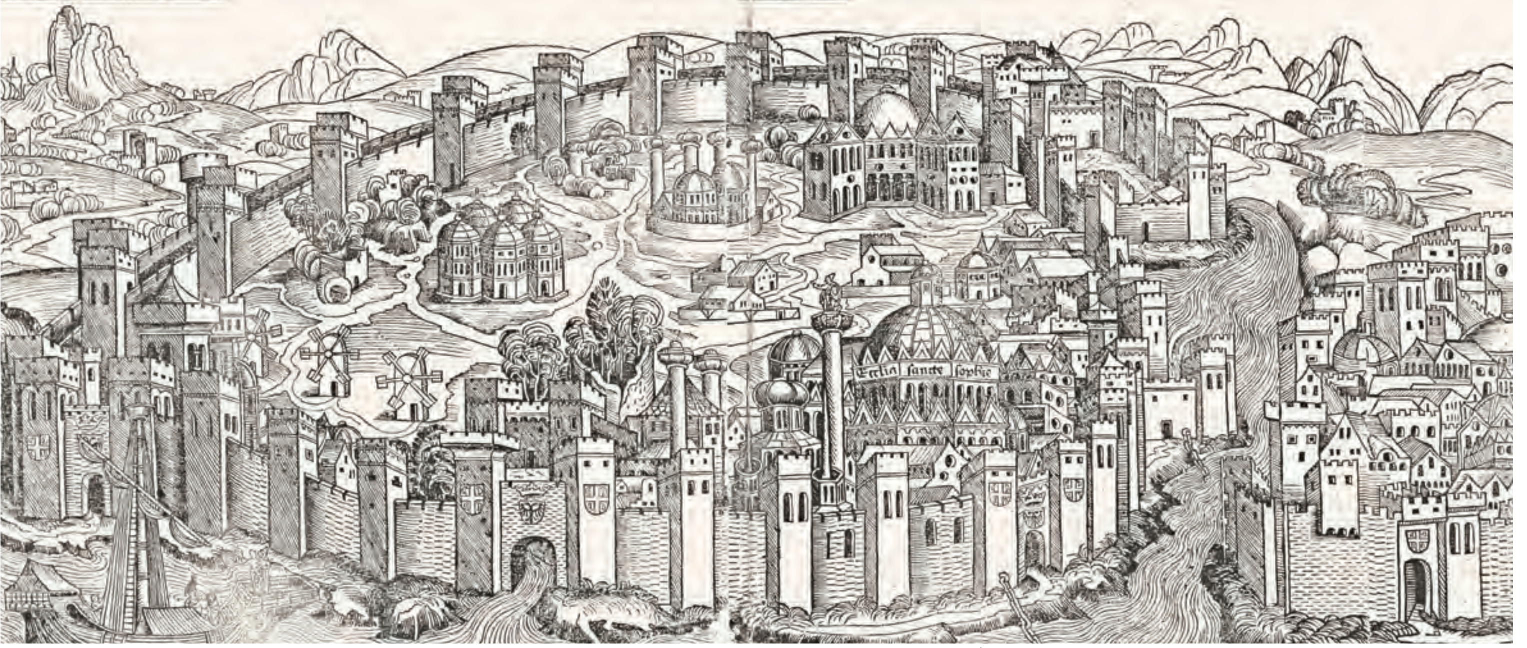
1 Doğan Kuban, "Osmanlı İstanbul Haritasını Neden Yapmadı?", *Cumhuriyet Bilim ve Teknik Dergisi*, 2010, sy. 2.

2 Bk. Kemal Beydilli, "XV. Yüzyıl Bir İtalyan Hümanistinin Gözüyle İstanbul ve Ege Adaları: Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi [Kitâb-ı Cezâ'ir-i Bahr-ı Sefîd]*. Univesitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf Ms. G 13. Faksilime. Yayınlayanlar Irmgard Siebert, Max Plassmann, Wiesbaden 2005", *Erken Kasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat-Karşılaşma ve Etkileşim,* ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 64-90.

3 Ayşe Yetişkin Kubilay, "Haritalardaki İstanbul ya da İstanbul Haritaları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, Kültür Başkenti özel sayısı, s. 317-332.

4 Bizans dönemi İstanbul'unu gösteren bu planın en tanınmış orijinalleri Paris'te Bibliotheque National'de ve Londra'da British Museum Kütüphanesi'nde olup birbirinden farklı otuz kadar kopyası olduğu bilinmektedir. Ayrıca kopyalar toplanarak ilk olarak 1824 yılında Leipzig'de G.R. Ludovicus de Sinner tarafından, ikinci baskısı ise 1897 yılında Paris'te Hellenist Emile Legrand tarafından basılmıştır, bkz. Stefanos Yerasimos, *Les Voyageurs dans L'Empire Ottoman (XIV-XVI siécles)*, Ankara 1991, s. 104.

5 Anselmo Banduri, *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitane*, Paris 1711.

2- Hartman Schedel, İstanbul'un basılı ilk haritası, 1493, tahtabaskı

1- C. Buondelmonti, bilinen en eski İstanbul haritası, çizim 1420, basım tarihi A. Banduri 1711

Etrafı surlarla çevrili olan kent, üçgen formunda betimlenmiştir. Bundan sonraki haritalarda da belirgin olarak karşımıza çıkacağı üzere; surlar içinde kalan asıl kent (Konstantinopolis), Pera-Galata ve Üsküdar olarak üç bölümde ele alınmış, asıl önem, suriçine ve Pera'ya verilmiştir. "Scutari" yani Üsküdar sadece iki yapıyla temsil edilirken, Galata surları dışında görülen iki adet sütunun Dolmabahçe-Beşiktaş tarafına işaret ettiği tahmin edilmektedir.Yapıtında, "çok talihsiz bir kent" sözleriyle tanımladığı Bizans başkentinin

> Surlarını, limanlarını, Hipodrom'u, belli başlı sütunlarını, saraylarını, kiliselerini, sarnıçlarını kısaca anlatır... Ayasofya'dan ise sadece kendisinin ayakta kaldığını, kiliseye ait diğer yapıların yıkılmış olduğunu belirtir. Sarnıçların bir kısmının kuruyup kullanılamaz hâle geldiğini yazar. Konstantinopolis'in olduğundan küçük bir nüfusa sahip olduğunu gözlemler...[6]

Etrafı surlarla çevrili kentin, limanların ve anıtsal yapıların yer aldığı alanlar dışında kalan bölümlerinde, yerleşimin ve yapılaşmanın az ve seyrek olduğu görülür. Zaten XV. yüzyılda kenti ziyaret etmiş diğer gezginlerin gözlemlerinde de buna işaret edilir ve "surlar tarafında bütünlüğü sağlanan dağınık köylere dönüşmüş bir kent", "... uçsuz bucaksız ama tenha bir yer... sahil semtlerinden ne kadar hayat fışkırıyorsa diğer semtler de o kadar ölgün" olarak tanımlanır.[7]

Tüm bu anlatılanlar 1204-1261 yılları arasındaki Latin istilası sonrasındaki döneme aittir. Zenginliği ve ihtişamı öteden beri Batı'nın dikkatini çeken Konstantinopolis, tarihindeki en büyük yağmayı IV. Haçlı Seferi sırasında gerçekleşen bu istila sırasında görmüş, dinî yapılar da dâhil olmak üzere evler soyulup yağmalanmış, birçok değerli eser ve hazine kaçırılmış,

6 Nevra Necipoğlu, "Cristoforo Bueondelmonti", *DBİst. A*,II, 333-334

7 1403 yılında kenti gören İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo'nun gözlemleri. Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, çev. İ. Arda, İstanbul 1999, s. 41-44.

Sexta etas mundi CCLVII

3- Hartman Schedel, Güngörmez Kilisesi'ne yıldırım düşmesi, 1493, tahtabaskı

kent yakılıp yıkılmış, bütün zenginliğini bir daha yerine gelmeyecek şekilde yitirmiştir. Nitekim Buondelmonti'nin planında Ayasofya ile yakınındaki Hipodrom'un ve imparatorluk sarayının bazı bölümlerinin yıkık olduğu görülebilir.

Kenti çevreleyen surların, Haliç ve Marmara yönüne bakan bölümlerinde bazı kapı ve liman adları yazar. Suriçini ikiye bölen dere, günümüzde artık izi bile kalmayan, Likos yani Bayrampaşa Deresi'dir ki genellikle haritalarda gösterilmiştir.

Plan izleyiciye; kentin genel düzeni, meydanları, belli başlı anıtları, yol sistemi, surları, limanları gibi konularda genel ve sınırlı da olsa bir bilgi vermektedir.

O dönemde bir Ceneviz yerleşimi olan Galata bölgesinin, surlar içinde kalabalık bir yerleşim olduğu görülmektedir. Konstantinopolis'in "karşı"sı Pera'dır. Pera'nın kelime anlamı "karşı taraf"tır, Antik Çağ'daki adı ise Sykae'dir. "Sykae", incir ağacı anlamındadır. Galata sırtları yani günümüzün Beyoğlu'su gelen Batılı gezginlerce de Pera bağları olarak adlandırılmıştır.

4- Sebastian Münster, kuşbakışı İstanbul, 1544, tahtabaskı

Buondelmonti'nin planı baskı değil de el çizimi olduğu için Alman yayıncı Hartman Schedel'in 1493 yılında tahtabaskı tekniğinde bastığı *Dünya Tarihi* içinde yer alan kuşbakışı görünüm aynı zamanda İstanbul'un gravür tekniğinde basılmış ilk haritasıdır **(Resim 2)**.

Baskı tarihinin 1493 olmasına karşılık Bizans dönemi İstanbul'unun son dönemleri temsilî olarak resmedilmiştir. Dolayısıyla her iki inkunabel harita Latin işgali sonrası ile fethin hemen öncesindeki zaman dilimine rastlayan görüntüyü sembolik olarak vermektedir.

Kenti çevreleyen surların bazı burçlarında yer alan çift başlı kartal armaları görünümün gerçekçi yönüne işaret eder. Ayrıca Bizans dönemi İstanbul'unu yansıttığı görüşünün de dayanağıdır. Söz konusu armaların

5- A. di Vavassore, kuşbakışı İstanbul, 1520

bazılarının, 1870'li yıllarda sergilenmek üzere Arkeoloji Müzesi'ne taşınana kadar, surlar üzerinde görüldüğü tanıklarca anlatılır. Fetihten çok sonraki tarihlerde yapıldıkları hâlde başta Boundelmonti "haritası" olmak üzere sair benzeri haritalarda Bizans dönemi alamet ve işaretlerinin özellikle muhafaza edilmekte olması, şehrin Hristiyan kimliğinin unutturulmaması gibi bir hedefe hizmet etmekteydi.[8]

Suriçinde önemli dinî yapılar sembolik olarak resmedilmiştir. Ayasofya ile hemen önündeki meydanda yer aldığı bilinen ve kente gelen gezginlerce de anlatılan, Bizans İmparatoru Iustinianos'un heykelinin bulunduğu anıt-sütun, günümüzün Samatya bölgesine yakın yerde değirmenler ilk bakışta dikkati çeken gerçeğe yakın ayrıntılardır. Buondelmonti haritasında da görüldüğü gibi, Haliç'in ayırdığı karşı yakadaki Galata'nın kalabalık olmasına karşılık asıl kent tenhadır.

Toplama bilgilerle çizilmiş bir örnek olmasına karşılık, aynı dönemlerde kenti ziyarete gelen gezginlerin anlatımlarıyla örtüşen işaretler vardır.

Aynı atlasta İstanbul ile ilgili birkaç görünüm daha vardır. Bunlardan biri; Sultanahmet'te baruthane olarak kullanılmış Güngörmez Kilisesi'nin infilak etmesine neden olan yıldırım düşmesini konu almaktadır. Bu aynı zamanda İstanbul haritaları içinde "temalı haritalar" diye adlandırılabilecek olan bir alt sınıflamanın erken tarihli bir örneğini de oluşturur **(Resim 3)**.

XVI. Yüzyıl İstanbul Haritaları

XVI. yüzyıldan itibaren çizilen haritalarda betimlenen artık Osmanlı-Türk dönemi İstanbul'udur. Bizans dönemi İstanbul'una ait görünümlerde, ilk dikkati çeken kenti çevreleyen surlar iken fetih sonrası haritalarında daha çok Türk dönemi yapıları öne çıkmaya başlar.

XVI. yüzyılın üç önemli haritacısından biri olarak kabul edilen, yaşadığı çağın ve sonrasının en fazla etki bırakan coğrafyacılarından biri olan Sebastian Münster'in (d. 1489-ö. 1552) 1544 yılında Basel'de yayınlanan *Cosmographia*[9] adlı atlasında yer alan İstanbul haritası tasarımıyla dikkati çeker **(Resim 4)**.

Aslında, Giovanni Andrea di Vavassore'ye (ykl. d. 1510-ö. 1572) atfedilen 1520 tarihli İstanbul haritası, bu tasarımın çıkış noktası olarak kabul edilir **(Resim 5)**.

8 Beydilli, "XV. Yüzyıl Bir İtalyan Hümanistinin Gözüyle İstanbul", s. 73.

9 Cosmographia, haritacılık tarihinin en önemli atlaslarından biridir ve o kadar ilgi çeker ki Almanca olarak yayınlandığı 1544 yılından son yayınlandığı 1628 yılına kadar, arada genişletilmiş baskıları da olmak üzere, yaklaşık olarak kırk altı baskı yapar, altı dile çevrilir.

6- G. Braun & F. Hogenberg, kuşbakışı İstanbul, 1572, bakırbaskı

Buna göre kent, Üsküdar kıyılarından göründüğü şekliyle resmedilmiş, kuzey yönü yukarıya değil doğuya gelecek şekilde yönlendirilmiştir.

Bir şablon niteliğindeki bu harita tasarımı; aslında ne tam bir harita, ne tam bir plan ne de tam bir manzaradır. Genel olarak tüm bu tanımları kapsayan kuşbakışı harita/panorama olarak adlandırılmaktadır. Ön planda tam ortada ise at üstünde giden padişah figürü ve etrafında ellerinde ok ve yay tutan peyk ve solaklar yer alır.Üsküdar kıyılarından bakılarak resmedilen kuşbakışı panorama şeklindeki haritaların en karakteristik ve en ihtişamlı olanı ise Alman yayıncı ve editör George Braun (d. 1541-ö. 1622) ile hakkâk Franz Hogenberg (d. 1535-ö. 1590) ikilisinin geliştirdiği *Byzantium Constantinopolis* başlıklı haritadır **(Resim 6)**.

Bu harita, 1572-1618 yılları arasında Köln'de bakırbaskı tekniğinde basılmış *Civitates Orbis Terrarum* adlı devasa albümde yer almıştır. Yayınlandığı dönemde bilinen dünyanın 500'den fazla kentinin plan ve görüntülerini içeren, farklı tasarımla hazırlanmış, altı ciltlik bir tür "kentler atlası"dır ve bu anlamda alanında bir ilktir.

At üzerindeki padişah figürü ile altta madalyonlar içinde o döneme kadar tahta geçmiş padişah portreleri yer almaktadır. Bu portrelerin kaynağının Vatikan'daki asılları olduğu konusunda görüşler vardır.[10] Ayrıca, Wolfgang Müller-Wiener, Vavassore'nin haritasının, 1479'da İstanbul'a gelerek II. Mehmed'in yağlı boya portresini yapan ünlü İtalyan ressamı Gentile Bellini'nin bir çizimine dayanabileceğini ileri sürmüştür. Sağda ve solda madalyonlar içinde yer alan sultan portreleri aynı zamanda haritanın hangi tarihli baskısı olduğuna işaret eder. 1572 baskısında; Osman Bey'den başlayarak Sultan II. Selim'e kadar 11 sultan portresine yer verilirken, 1576 baskısında bunlara Sultan III. Murad eklenir.

Asıl resmedilen suriçi İstanbul'udur ve Galata/Pera bölgesi ile birlikte anıtlarıyla yol sistemiyle ayrıntılı

10 F. Muhtar Katırcıoğlu, *Yeryüzü Suretleri*, İstanbul 2000, s. 86.

olarak işlenmişken, Üsküdar ve Kadıköy çevresinin, sadece o yerleri işaret etmek için yapılmış yükseltilerle tanımlandığı görülür. Haritanın başlığına karşılık betimlenen artık Osmanlı dönemi İstanbul'udur, Konstantiniyye'dir ve fetihten sonraki İstanbul'un bilinen en eski haritalarından biridir.

Fetihten sonra Sultan II. Mehmed, imar çalışmalarına önem vermiş, devlet yönetiminde olan paşaların ve ileri gelenlerin kentte yeni yapılar yaptırmalarını emretmiştir. Türk vakıf sisteminin şenlendirme politikasınca başlanan bu imar faaliyeti, aynı zamanda yeni semtlerin/mahallelerin oluşmasını da hızlandırmıştır. 1463-1470 yılları arasında inşa edilen Fatih Külliyesi ise "Türk dönemi kentinin ilk anıtsal ifadesidir. ... döneminde, [tasarımıyla] dünya tarihinde eşi olmayan bir girişimidir."[11]

Haritada evler ve yollar dışında diğer yapılar; Sarayburnu'ndaki etrafı surlarla çevrilmiş Yeni Saray, camiye çevrilerek minare eklenmiş olan Ayasofya, Hipodrom (Atmeydanı) ve çevresi, solda yukarıda kıyı boyunda Kadırga Limanı ve Yedikule, ortada Beyazıt Meydanı'ndaki geniş bir bahçe içinde Eski Saray ve hemen yukarısında anıtsal Fatih Külliyesi'dir. Galata bölgesinin dışında kadırgaların durduğu yer Tersane ve gerisinde Okmeydanı sırtlarıdır. Haritadan ana yollar ve bağlantıları ayrıntılı olarak izlenebilmektedir. Söz konusu bu harita tasarımıyla Osmanlı'nın imparatorluk dönemine uygun düşen bir ihtişamdadır. Bu şema XVI. yüzyıl boyunca kullanılmış, değişen sadece haritacıların adları ile boyutları olmuştur **(Resim 7, 8)**.

XVII. Yüzyıl İstanbul Haritaları

XVII. yüzyıla gelindiğinde harita tasarımlarında değişiklikler yavaş yavaş kendini göstermeye başlar; yerleşim yerlerine ve çevrelerine işaret eden ayrıntılar devreye girer.

1680 tarihli Guillaume Joseph Grelot'un (d. 1630-ö. 1705) İstanbul haritası kuşbakışı harita panorama geleneğini sürdürerek daha da ileriye taşıyan bir örnektir. *La Ville et le Port de Constantinople* haritası **(Resim 9)** yukarıda bahsedilen Vavassore tasarımı İstanbul haritasının genel yaklaşım özelliklerini taşımakla beraber çizerinin yorumuyla daha farklı bir görünüme dönüşür ve XVII. yüzyılda yayınlanmış en önemli İstanbul görünümlerinden biri olur. Yayınlandıkları yüzyıllarda diğer haritacıları da etkileyen tasarımlar farklı boyut ve şekillerde tekrar tekrar kullanılması karakteristik bir

11 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi. Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul,* İstanbul 1996, s. 202.

131

DESCRITTIONE DI COSTANTINOPOLI.

Costantinopoli Imperial città, poſta nella Tracia, alla bocca del mar Maggiore, tutto che Iſola non ſia, per eſſer nondimeno da tre lati bagnata dal mare, viene ragioneuolmente inſerita in queſto Libro dopò le tante Iſole dell'Arcipelago c'ho deſcritte. Ella fu da principio piccolo caſtello, chiamato (come vuol Plinio) Ligos, & poi Bizantio da Bizante figliuol di Ceroeſſe & di Nettuno; ouero da Bize, capitano dell'armata de' Megareſi, che guidauano vna colonia; i quali per commiſſion dell'oracolo, ò l'edificarono, ò del tutto lo reſtaurarono. Dicono che coſtui fu huomo giuſtiſſimo, & fu ſignor di tutta la riuiera della Tracia. Quello veramente che ſi legge in Trogo, ò Giuſtino, che Bizantio foſſe edificato da Pauſania Spartano, ſtimo che s'habbia da intendere, che foſſe, ò rinouato, ò ampliato, & non ch'egli ne foſſe il primo fondatore. Scriuono alcuni, che i primi (foſſero chi ſi voleſſero) i quali edificarono Bizantio, andati all' Oracolo d'Apollo Pithio à domandar

7- Porcacchi, *Isolaria* kitabından İstanbul, 1572, bakırbaskı

8- G. Rosaccio, *Isolaria* kitabından İstanbul, 1598, bakırbaskı

9- J. Grelot'un İstanbul panoraması, bakırbaskı

özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1680 yılında yayınlanan Grelot'un İstanbul haritası da bu kategoriye giren örneklerdendir ve genel tasarım açısından birbirinin tekrarı olacaktır.

Grelot, çalışmalarıyla çağdaşlarından farklılık sergileyen bir gezgindir. Bir buçuk yılı İstanbul'da olmak üzere altı yılını Osmanlı coğrafyasında geçiren Grelot, gözlemlerini aktardığı seyahatnamesinin girişine "Bu kentte bulunan en önemli mekânlar üstüne yazar tarafından yerinde çizilen planlar ve resimlerle zenginleştirilmiş." diye not düşmüştür. Grelot'un ayrıca Ayasofya'nın ilk planlarını ve çizimlerini yapan kişi olduğu da belirtilmelidir. Haritasından kentin artık kalabalıklaşmış, yapı sayısının fazlalaşmış, camileri ve minareleriyle bir Türk Müslüman kenti çehresine bürünmüş olduğu görülür. Coğrafi konumlar ve arazi özellikleri daha nettir. Asya kıyılarında Üsküdar'dan Fener Bahçesi burnuna kadar olan kıyı şeridindeki yerleşimler, burundaki Sultan I. Süleyman tarafından yaptırılmış olan kasır, Kadıköy ve günümüzdeki Harem mevkiine rastlayan Kavak Sarayı'nın yer aldığı arazi, yükseltileri ve vadileriyle topoğrafiye uygun olarak gösterilmiştir. Ancak Boğaz, bu tarz haritalarda henüz yoktur.

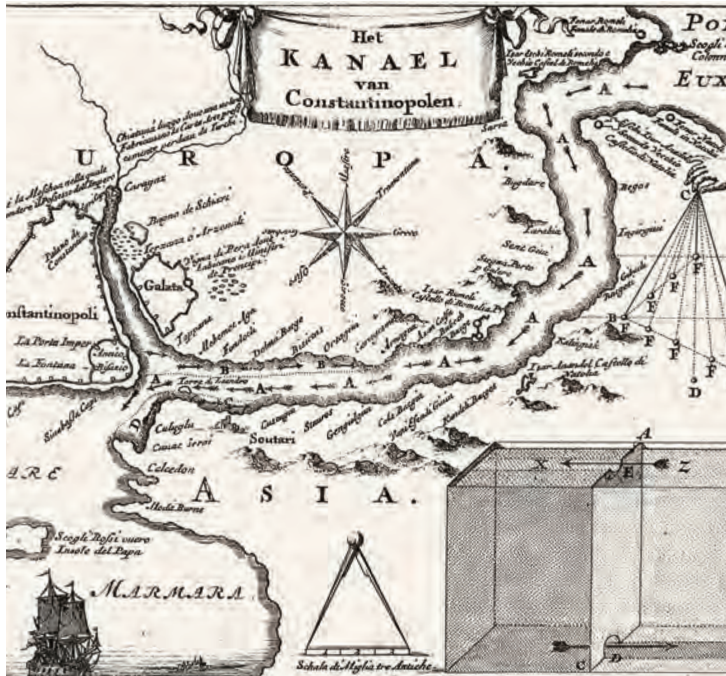
XVIII. Yüzyıl İstanbul Haritaları ve Dönüşüm

Buraya kadar verilen örneklerde de görüleceği üzere; İstanbul haritalarında resmedilen asıl konu suriçindeki asıl İstanbul olmuş, Galata-Pera bölgesi ayrı olarak küçük bir kent şeklinde işlenmiş, Asya kıyıları ise Üsküdar-Fener Bahçesi kıyıları ile temsil edilmiş, genel olarak Boğaz'a yer verilmemiştir. XV ve XVI. yüzyıl haritalarında "Şehirde ne var ne yoksa gösterelim" anlayışı yavaş yavaş bir kenara bırakılarak, betimlenen yerler arasına artık İstanbul Boğazı da girmeye başlar, hatta özellikle XVII. yüzyıl sonlarından itibaren ağırlıklı olarak konunun ana temasını oluşturur.

Buna karşılık suriçi haritalarında kent artık mümkün olduğunca sade çizilirken harita yüzeyinde dekoratif amaçla yerleştirilmiş birtakım ögeler kullanılmaya başlanır. Örneğin, Alain Manneson Mallet'in

10- A. M. Mallet, İstanbul planı ve Türk evi, 1683, bakırbaskı

11- O. Dapper, Boğaz haritası ve mikyas aletleri, 1688, bakırbaskı

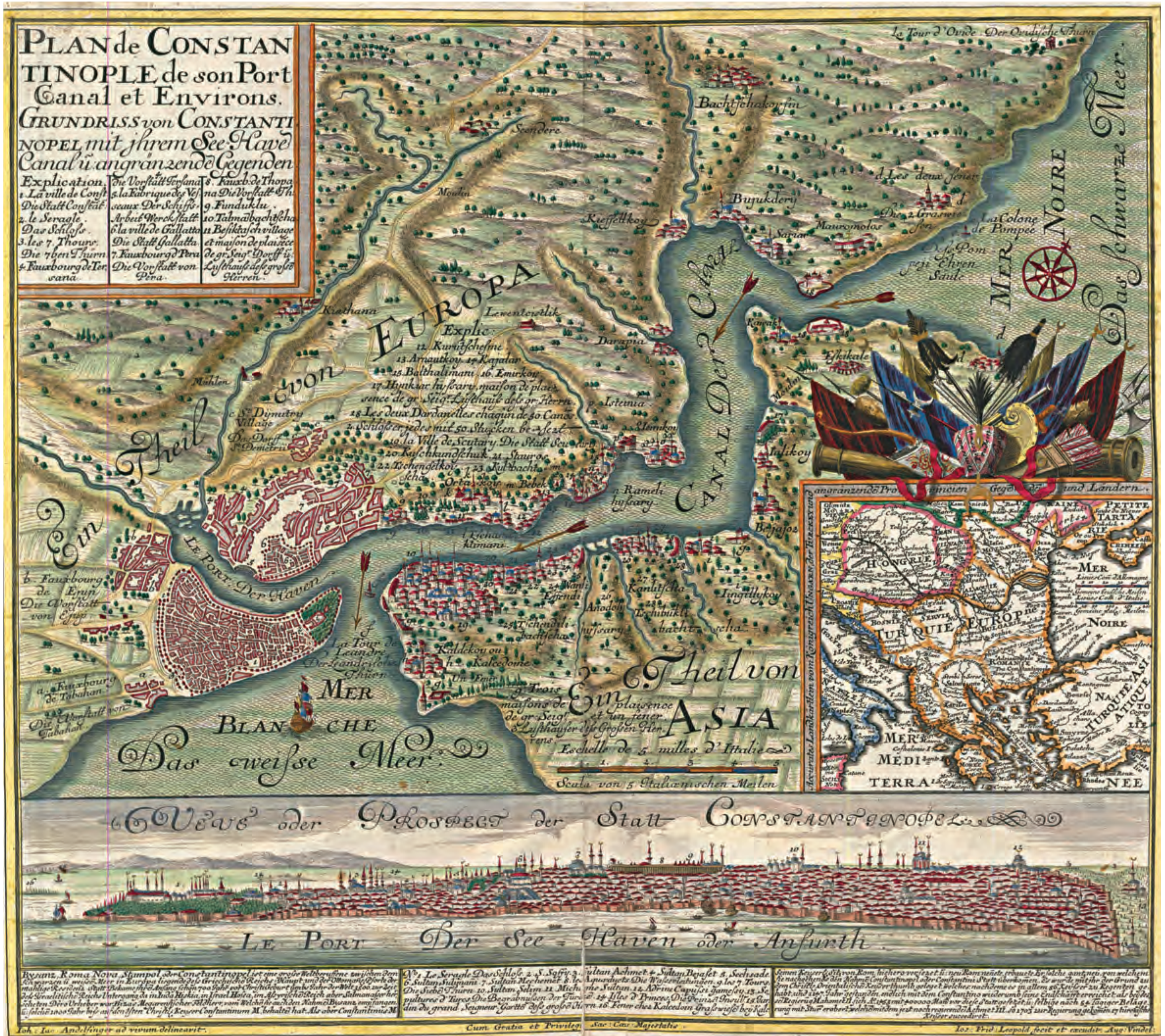
12- Coronelli, Boğaz haritası, 1688, bakırbaskı

(d. 1603-ö. 1706) 1683 tarihli küçük boyutlu İstanbul haritasında, üst bölüme, harita ile ilgili olmayan bir Türk evi (sokaktan ve bahçeden görünümü) çizilirken **(Resim 10)**, Hollandalı Olfert Dapper'in (d. 1636-ö. 1689) 1688 tarihli Boğaz haritasında -ki Boğaz'daki akıntının yönünü gösteren bir haritadır- alt bölümde yine haritanın konusu ile ilgili olmayan mikyas aletleri yer almıştır **(Resim 11)**.

Boğaz'ı konu alan haritalarda İstanbul Boğazı'nın adlandırılması bildiğimiz ve kullandığımız şeklinden farklı olarak, "Bosforo Tracio", "Bosphore de Thrace", "Canale di Constantinopoli" şeklindedir. Kıyıdaki yerleşimlerin isimleri aynı düzenle yazılır, bu tip benzerlikler, haritacıların ve coğrafyacıların birbirlerinden beslendiklerinin bir ifadesidir.

Vincenzo Maria Coronelli'nin (d. 1650-ö. 1718) "Bosforo Tracio" adını taşıyan haritasını en dekoratif Boğaz haritası olarak nitelemek yanlış olmaz. 1688'de Venedik'te yayınlanan Akdeniz sahillerinin ve adalarının resmedildiği *Atlante Veneto* adlı atlasın içinde yer almıştır. Dört köşesinde, o dönemde bilinen dört kıtayı simgeleyen, yarı insan yarı hayalî alegorik figürler yerleştirmiş, kalan bölümler ise dönemin sanat üslubuna uygun olarak bitkisel barok süslemelerle doldurulmuştur. Yaşadığı çağın ve Avrupa haritacılığının en önemli kartograflarından olan Coronelli, aynı zamanda Venedik Cumhuriyeti'nin resmî haritacısı ve dünyanın ilk coğrafya derneği "Accademia Cosmografica degli Argonauti"nin de kurucusudur **(Resim 12)**.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle çağın önemli yayınevleri ve haritacıları tarafından basılmış bazı İstanbul haritaları, alt bölümlerindeki panoramalarıyla

13- Andelfinger&Seutter, Haliç panoramalı İstanbul haritası, Augsburg 1735, bakırbaskı

dikkati çeker. Pera sırtlarından eski yarımadayı gören Haliç panoramalarının kullanıldığı bu haritalarda, suriçinin yanı sıra Boğaz ve çevresi de yer almıştır.

Tanımlama olarak harita mı, plan mı, panorama mı ya da manzara mı, diye tam bir terimsel nitelemesi yapılamayan diğer kuşbakışı İstanbul görünümlerine karşılık bu haritalarda en azından harita ile panorama karışıklığı birbirinden ayrılmıştır. Ancak bu kez oldukça süslü dekoratif ögeler devreye girer. Genel olarak estetik ögelerin öne çıkarıldığı görülür. O nedenle bu örneklere birer sanat eseri gözüyle bakılmasının yerinde olduğu tekrar edilmelidir **(Resim 13, 13a)**.

Haritalara eşlik eden panoramalar yanında dikkati çeken bir diğer özellik süslü kartuşlardır. Dekoratif ve sanatsal yönü ağır basan bu tarz haritaların tasarımlarında kullanılan kartuşlar yani künye yerleri dönemin sanat akımı barok üsluba uygun düşecek tarzdadırlar. Hayalî figürlerin bitkisel motiflerle bütünleştiği, zaman zaman da sembolik ögelerin kullanıldığı bu örnekler başlı başına birer sanat eseridirler.

Hakkâk Johann Jacob Andelfinger'in hazırlayıp Georg Matthäus Seutter'in yayınladığı İstanbul ve Boğaz haritası, sayılan tüm bu özellikleri temsil eden tipik ve

13a- Lotter, Haliç panoramalı İstanbul haritası, 1767, bakırbaskı

güzel bir örnektir (**Resim 13**). Suriçinin küçük, Boğaz'ın ise geniş çizildiği haritanın altında muhteşem bir Haliç ve İstanbul panoraması yer alırken kartuşunun dekoratif yönü dikkat çeker. Çizimdeki kartuş anlamlıdır ve Osmanlı ordusunun 1716 Petervaradin Savaşı'ndaki yenilgisine gönderme yapan sembolik ögelere yer verilmiştir. Harita üzerinde sağda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki durumunu gösteren küçük bir Balkan Yarımadası haritası vardır. Üzerinde yer alan kartuşun ortasına yerleştirilen tuğlu padişah kavuğunun etrafı, mavi ve kırmızı renkli sancaklarla ve ok, balta, sadak, gürz, mızrak, top, tuğlu mızraklardan oluşan savaş silahlarıyla çevrilmiştir. Dikkatli bir şekilde bakıldığında kavuk üzerinde "Temeşvar, Petervaradin, Belgrad" yazmaktadır ki bu, 1716 yılında Osmanlı-Avusturya arasında yapılmış Petervaradin Savaşı'na işaret eder. Yenilgiyle sonuçlanan bu meydan savaşı sonrasında Tımışvar Kalesi ve Belgrat elden çıkmış, 1718 yılında da Pasarofça Anlaşması imzalanmış, Osmanlı İmparatorluğu, daha sonraları Lale Devri olarak adlandırılan bir barış dönemine girmiştir. Pasarofça Anlaşması ile ayrıca Osmanlı Devleti, Batı dünyasının üstünlüğünü kabul ederken, Batı dünyası da Osmanlıların artık yenilmez olmadığını daha iyi anlamıştır. Bu durum kartuşta

14- Von Reben, Adım hesabıyla çizilmiş Boğaz haritası, 1764, bakırbaskı

15- F. Kauffer-J. B. Le Chevalier, İstanbul'un ilk bilimsel ölçekli haritası, çizim 1786, baskı yılı 1800

sembolik olarak işlenmiştir ve bu döneme kadar olan haritalarda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu haritalarında yer alan kartuşlardaki "barbar Türk" imgesi yerini sancaklara, flamalara ve farklı düzenlemelere bırakmıştır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı İstanbul haritaları için artık dönüşüm zamanıdır. Bilimsel ölçekli haritanın çizilmesinin hemen öncesinde ölçeği yürüyüş saatine göre ayarlanarak adım hesabına göre çizilen 1764 tarihli Nüremberg baskısı Boğaz haritası, Macar mühendis von Reben tarafından çizilmiş, Alman haritacı Homann'ın atölyesinde basılmış, üzerinde işaretlenen önemli dinî ve sivil yapılarının listesi Alman asıllı Baron von Gudenus tarafından tespit edilmiştir. Bu haritada aynı zamanda, bir kentte yer alan tüm yapıların bir harita üzerinde fihrist anlayışına uygun bir şekilde listelenmesinin ve işaretlenmesinin mümkün olacağını gösteren bir örnektir. Yapı türlerine göre düzenlenmiş sınıflamada yer alan yapıların bazıları günümüze ulaşmadığı için aynı zamanda belgesel bir nitelik de taşımaktadır **(Resim 14)**.

İlk Bilimsel Ölçekli İstanbul Haritası ve Sonrası

Buondelmonti'nin kenti görerek çizdiği ilk haritanın çizilmesinden 360 yıl sonra nihayet 1786 yılında, İstanbul ilk bilimsel ölçekli planına kavuşur **(Resim 15)**. Askerî müstahkem yerler ve yollar mühendisi, topoğraf ve haritacı olan François Kauffer (ö. 1801) 1784 yılında İstanbul'a elçi olarak atanan kraliyetin son elçisi Kont Choiseul-Gouffier'in maiyetinde gelmiştir.[12] 1776 yılında yine Choiseul-Gouffier'in "... Yunanistan gezisine katılarak onun dolaştığı sitlerin planlarını çıkarmış olup bilindiği üzere bunlar Choiseul-Gouffier'in seyahatnamesinde basılmıştır."[13]

Kont Choiseul-Gouffier ilginç bir kişiliktir, İstanbul'a aralarında sanatçı, haritacı, ressam, coğrafyacıların bulunduğu kalabalık bir heyetle gelir. 1791 yılına kadar kalacağı İstanbul'da, ülkesi Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasında askerî alanda işbirliği yapılması için çaba sarf eder, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya

12 Doğan K. Wuban, "Kauffer, François", *DBİst.A,* IV, 492-493.

13 Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, Paris 1782, c. 1, s. 233-243.

16- Kauffer, İstanbul haritasının A.I. Melling albümündeki versiyonu, 1819, bakırbaskı

17- Kauffer, A.I. Melling albümündeki Boğaz haritası, 1819, bakırbaskı

PLAN DU BOSPHORE DE THRACE
Pour le Voyage du Jeune Anacharsis
Gravé par
AMBROISE TARDIEU.

EUROPE
ASIE
PROPONTIDE
PONT-EUXIN
BYZANCE
CHRYSOPOLIS
CHALCEDOINE
PLAN PARTICULIER DE BYZANCE
Stades Pythiques.
Stades Olympiques.
Lieues communes de France de 2500 Toises.

18- Barbie de Bocage, Antik dönem isimleriyle Boğaz haritası, Paris, 1784, bakırbaskı

19- T. Mollo, Boğaz haritası, 1788, bakırbaskı

20- Guillaume Antoine Olivier'ın *Atlas pour servir au Voyage dans l'Empire Othoman*, (Paris 1801) adlı eserinde Boğaz'ın arazi özelliklerini gösteren harita

karşı kışkırtır ve bunda da başarılı olur. Elçilik görevi yanında araştırmalarını da sürdürmeyi ihmal etmemiş, Pera'daki Fransız Sarayı'nda bir matbaa ile Tarabya'daki yazlık sarayda bir rasathane kurdurmuştur.[14] Her biri yetenekleri doğrultusunda hareket ederken Kauffer, İstanbul'un haritasını çizmekle görevlendirilir. Ancak Fransız Devrimi sonrasında elçi ile birlikte ülkesine geri çağırılır. Ülkesine dönmeyi reddeden Kauffer İstanbul'da kalır ve Osmanlı hizmetine girer. Kendisine maaş bağlanır (1792).

Osmanlı ordusunda mühendis olarak çalışmış, birçok projede görev almış, mühendis ve teknik ressam olarak uzun yıllar hizmet etmiş, Akkirman Kalesi'nin tahkimini üstlenmiş, Boğaz kalelerinin modernleştirilmelerine katkıda bulunmuştur.

Kauffer'in haritası ilk olarak birlikte çalıştıkları J. B. Le Chevalier'in 1800 yılında Paris'te basılan *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin* adlı kitabında yayınlanmıştır **(resim 15)**. Fransız Devrimi nedeniyle baskısı geciken Choiseul-Gouffier'in kitabında ise ancak bu tarihten sonra yayınlanacaktır. Ardından III. Selim'in hizmetinde çalışan Antoine Ignace Melling'in *Voyage Pittoresque de Constantinople et du Rives du Bosphore* (Paris 1819) adlı anıtsal albümünde yer alır. Bu albümdeki Kauffer haritası, yine bir Fransız haritacı olan Barbié du Bocage'nin (d. 1760-ö. 1825) yaptığı eklerle daha ayrıntılı hâle gelmiştir.

Fransa Kralı XVI. Louis'in coğrafyacısı ve haritacısı unvanını taşıyan Bocage, XIX. yüzyıl Avrupası'nın en faal haritacılarından biridir. Haritacı, coğrafyacı ve yayıncı kimliğiyle meslek hayatına önemli çalışmaları sığdıran, yüzlerce harita ve kent planları çizen Bocage'nin, bütün bunları, bu kentlere gitmeden gerçekleştirdiği belirtilmelidir. Buna karşılık, planlarının ve haritalarının, genel çizgileriyle doğru olarak çizilmiş olması ilginçtir ve elindeki verileri, belgeleri çok iyi analiz ettiği anlaşılmaktadır.

Bocage, Kauffer'in haritalarını "... Sultanın [III. Selim] mimarı Melling'in, Yedikule Zindanları'nda hapis yatan (1799) Pouqueville'nin ve 1784-1794 arasında yeni

14 Stefanos Yerasimos, "Choiseul-Gouffier, Comte de", *DBİst.A*, II, 427. Elçilik bünyesinde kurulan matbaa için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 125.

21- Jacques-Nicolas Bellin, İstanbul, 1764, bakırbaskı

savaş gemileri yapımında görev alan Fransız mühendis Le Roi'nin verdiği bilgilere dayanarak..." geliştirmiştir. Ayrıca bunu yaparken Mahmud Raif Efendi'nin 1798'de yayınlanan *Tableau des Nouveaux Réglements de l'Empire Ottoman* adlı kitabındaki yeni yapılara ilişkin bilgilerden, Tersane ve Boğaz tahkimatlarında çalışan Fransız mühendislerin gözlemlerinden, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sının Fransızca tercümesinden, von Reben'in adım hesabıyla çizilmiş Boğaziçi haritasından ve de Selimiye Kışlası inşaatında çalışan oğlunun verdiği bilgilerden yararlandığını da ayrıca not etmiştir[15] **(Resim 16)**.

Tarihî yarımada, Haliç, Pera/Galata ve Üsküdar'ı içine alan haritanın özgün ölçeği 1/17.280'dir ve coğrafik bilgiler de Osmanlı hizmetindeki Fransız mühendis Lafitte Clave tarafından toplanmıştır. Avrupa yakasında Yedikule'nin hemen dışından Beşiktaş'a, Asya yakasında ise Fener Bahçesi burnundan Istavroz'a (Beylerbeyi) kadar

15 Kuban, "Kauffer, François", IV, 332.

22- J. Andrews, İstanbul, 1711, bakırbaskı

uzanan bir alanı kapsar. Yerleşim yerleri dışında kara ve deniz yolları, iskele ve limanlar, surlar üzerindeki kapılar, türbeler ve her dine ait mezarlıklar, cami-mescit-kilise gibi dinî yapılar, çeşme-ayazma-okul-saray gibi sivil yapılar, bahçeler, elçilik sarayları ve her dine mensup halkın oturduğu mevkiler gibi sosyal ve mimari tespit açısından çok değerli bilgileri içerir.

Yine Kauffer tarafından çizilen, haritaci Barbie de Bocage tarafindan yapilan eklerle yayinlanan Boğaz haritası; Riva-Kilyos arasındaki Karadeniz kıyısını, Alemdağ, Pendik'e kadar Anadolu yakasını, Adalar'ı, Avrupa yakasında da Bakırköy, Davutpaşa ve Cebeciköy'e kadar uzanan bir alanı kapsar. Bu ikinci harita, Melling'in kitabı için 1/100.000'e yakın bir ölçekte hazırlanmıştır[16] (**Resim 17**).

1819 yılında yayımlanan bu planlar, İstanbul ve Boğaziçi yerleşmesinin XIX. yüzyılın başındaki niteliğini öğrenmemizi sağlayan en önemli belgeler olması yanında XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başındaki kent yerleşiminin niteliğini, kentin silüetini değiştiren anıtsal yapıların dağılımını, yeni mahalleleri, yerleşim yerlerini ve Tanzimat'ın ilanı ile başlayacak olan kentsel değişmenin hemen öncesini de gösteren önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Kauffer planı daha çizildiği andan itibaren diğer haritacıları derinden etkilemiş, hatta XIX. yüzyılda yayınlanan haritaların çıkış noktası olmuş, değişik boyutlarda, ufak tefek farklılıklarla birçok yayında kullanılmıştır. Mil cinsinden verilen eski ölçekler yerini modern ölçeklere bırakır.

XVIII. yüzyılda basılan bir dizi İstanbul ve Boğaz haritası, yer adlarının Antik dönemdeki isimleriyle yazılmıştır. Pierre Gilles'in, 1547'de İstanbul'a gelip Antik dönem kaynaklarını tarayarak yapmış olduğu araştırmalar sonucu yazdığı 1561 tarihli *De Bosporo Thracio* ve 1562 tarihli *De Topographia Constantinopoleo*

16 Kub"an, "Kauffer, François", IV, 492-493.

23- Hacq, panoramalı İstanbul haritası, 1850, çelikbaskı

adlı kitaplarından yararlanılarak çizilen bu haritalarda Boğaz geçişindeki ve kent içindeki yerlerin Antik dönem isimleri yanında topoğrafyası da verilir.

Barbié du Bocage'nin Boğaz haritası bu tarz haritalar için örnek olarak verilebilir **(Resim 18)**. Bocage ayrıca haritayı yatay olarak tasarlayarak, kuzey yönünün doğuya yönlendirildiği tasarıma boylu boyunca Boğaz'ı da katarak farklı bir uygulama getirir. Bu haritayı örnek alarak çizilmiş sonraki örneklerde de (T. Mollo 1788 **[Resim 19]**,Olivier&Bernard&Sempardiana 1801-1807 **[Resim 20]**) aynı düzen görülür. Bütün bunlar şehrin ve çevresinin antik karakterini yaşatmayı amaçlayan tasarruflardandır.

XIX. Yüzyıl İstanbul Haritaları

XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak XIX. yüzyılda devam eden küçük boyutlu, daha çok bitkisel motiflerle tasarlanmış barok kıvrımlı zarif kartuşlara sahip haritalar ayrı bir kategoriyi oluşturur. Konu olarak suriçinin işlendiği bu haritalarda, kentteki önemli yapılar işaretlenmiş, açıklamaları da ya harita üzerine gelecek şekilde ya da sayfa kenarına yazılmıştır. J. N. Bellin'in (1764, **[Resim 21]**), J. Andrews'in (1771, **[Resim 22]**) haritaları bunlara örnektir.

Küçük boyutlu diğer bir grup ise, XVIII. yüzyılın ilk yarısında alt bölümlerindeki Haliç panoramalarıyla tasarlanan dekoratif haritaların küçük ve daha sade versiyonlarından oluşur **(Resim 23)**.

Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) ordunun modernizasyonu çerçevesinde atılan somut adımları temsil eden yapısal örneklerin yavaş yavaş İstanbul silüetinde görülmeye başladığı bir dönemdir. İnşa edilen kışlalar anıtsal boyutlarıyla, kentin silüetini ve sınırlarını değiştirmiş, yeni yerleşimlerin ve yeni mahallelerin oluşumu, İstanbul sınırlarının surdışına taşmasına yol açmıştır. Tüm bu yenilikler özellikle

24- Necip Bey, ilk şehir rehberi, anahtar planı, 1918, renkli taş baskı

25- Bradshaw, demiryolu rehberindeki İstanbul haritası, 1890, taşbaskı

Kauffer haritasından sonra yapılan diğer haritarlarda da yıl yıl, yapı yapı izlenebilmektedir.

Özetle XVIII. yüzyılda başlayan Batılılaşma yönündeki eğilimlerin, plan üzerindeki yansımaları genel olarak XIX. yüzyıl haritalarında görülür.

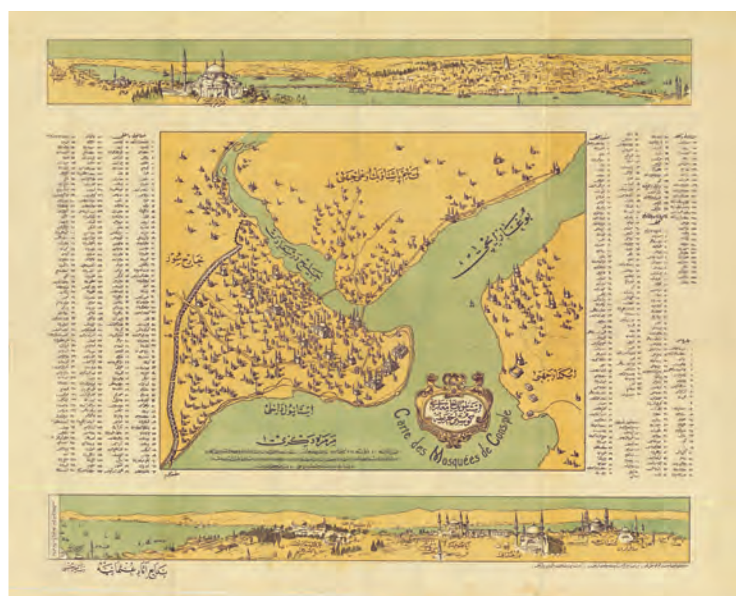
XIX. yüzyıl sonlarında ticaret yapmak amacıyla gelen yabancı şirketlerin ihtiyaçları doğrultusunda yapılmaya başlanan yangın sigorta haritaları ise 1905 ve 1906 tarihlerinde C. Goad ve 1920'li tarihlerden itibaren de J. Pervititch tarafından çizilmiştir. Bunlar, sipariş üzerine, yapılara odaklı olarak yapılmış çok ayrıntılı ve strüktürel bazda profesyonel çalışmalar oldukları için, kentin mimari kimliğini veren önemli belgelerdir.

XIX. yüzyılda farklı olarak Türkler tarafından taşbaskı tekniğinde basılmış haritalar ortaya çıkmaya başlar. Bu haritalar genel olarak Mühendishane, Bahriye Mektebi ve Erkân-ı Harbiye matbaalarında basılanlardır. Aralarında, 1918 tarihli İstanbul'un basılı ilk şehir rehberi Necip Bey paftalarının da bulunduğu bu haritalar önemle belirtilmelidir **(Resim 24).**

Yerli olsun Batılı olsun artık tasarlanıp basılan her haritada kentsel gelişmenin, yeni mahallelerin, yeni yapı türlerinin, yeni mimari alanların, tramvay ve demiryolu hattının genişlemesi ve gelişmesi izlenebilmektedir. Kısacası gelişen ve genişleyen kentin yeni çehresi haritalarda iki boyutlu olarak karşımıza çıkar. Kentin nesnel boyutlarıyla kavranmasında önemli bir araç olan harita, "dile getiren el"in yaşadığı çağa, çağın tekniğine, estetik beğenisine ve bunlar gibi birçok özelliğe bağlı olarak anlam bulmuştur. Bu haritalardan bazıları haritacısının bazıları ise resmedilenin hikâyesiyle öne çıkmış, kenti görüp çizenlerin yanı sıra hiç görmeden çizenler veya başkalarının çizdiklerini kullananlar da olmuş, süslü ve bezemeli kartuşlarla haritanın bir sanat eseri gibi tasarlandığı örnekler basılmıştır. Zaman değişmiş, teknik farklılaşmış, ama mekân hep

26- J. R. von Scheda, İstanbul'un demografik haritası, Viyana 1869, renkli taşbaskı

27-İstanbul camileri haritası, 1917

aynı kalmış: “Asıl İstanbul” denilen suriçi İstanbul’u ile coğrafi konum olarak Boğaz’ı da içine alan İstanbul haritaları bitip tükenmeyen bir istek ve gökkuşağını andıran farklı tasarımlarla tekrar tekrar resmedilmiştir.

Bir Konu Çerçevesinde Basılmış “Tematik Haritalar”

İstanbul haritaları arasında ayrıca sadece belirli bir temaya yönelik olarak çizilmiş haritalar da vardır. Bu sınıflama basıldıkları zaman değil, günümüzün gözüyle bakıldığında ortaya çıkmaktadır ki en erken tarihlisi 1493 yılına ait, yukarıda bahsi geçen Sultanahmet’teki Güngörmez Kilisesi olarak bilinen yapıya yıldırım isabet etmesini konu alır (**Resim 3**).

Daha sonra çeşitli yüzyıllarda yapılmış haritalarda bu tarz tematik konularla karşılaşılır; Tomas Lopez’in 1782 yılı yangınlarını gösteren haritası (1783); Luffman’ın İstanbul limanları haritası (1800-1803), Olivier’in Boğaz’ın jeolojik yapısını gösterir haritası (1807, **[Resim 20]**), G. Bradshaw’ın demiryolu rehberinde yer alan haritası (1889, **[Resim 25]**), von Scheda’nın kentte yaşayan Müslüman-Hristiyan ve Musevî nüfusun demografisi ve yaşam/yerleşim alanlarına göre yapılmış haritası ki Müslümanlar pembe, Hristiyanlar gri, Musevîler ise sarı renkle boyanmış, ayrıca mezarlıklarda da yine dinlere göre farklı işaretlendirme yapılmıştır (1869, **[Resim 26]**). Bunların yanında İstanbul’daki camileri gösteren 1917 tarihli harita İstanbul basımlı haritalara örnek olarak verilebilir (**Resim 27**).

OSMANLI HARİTALARINDA İSTANBUL

İRFAN DAĞDELEN*

Osmanlılar tarafından çizilen ilk İstanbul haritaları, tasvirî harita olarak da nitelenen minyatürlerdir. Kâtib Çelebi'nin "Şekl-i Haliç ve Konstantiniyye" haritası dışında Osmanlılar tarafından çizilen herhangi bir XVII. yüzyıl İstanbul haritası henüz tespit edilmemiştir. Bundan önceki yüzyıllara ait haritalar ise Batılılara aittir. Bu yazıda, Osmanlılar tarafından hazırlanan ilk tasvirî İstanbul çizimleri ve haritaları ana hatlarıyla ele alınacak ve Osmanlı dönemi İstanbul haritacılığının gelişimi üzerinde durulacaktır.

İstanbul'un ilk tasvirli (minyatürlü) haritaları toponomik özellikler taşımaları bakımından bir çeşit kara atlası özelliğinde olup yön ve ölçekten mahrumdur.[1] Bunların ilk örneklerinden biri ünlü Türk denizci ve kartografı Pîrî Reis'e aittir. Onun *Kitab-ı Bahriye* adlı eserinde muhtelif yazma nüshalarında çeşitli İstanbul çizimleri yer almaktadır.[2] Minyatürlü bir İstanbul haritası mevcuttur.[3] Bu harita suriçi İstanbul'u ile Eyüpsultan, Galata, Üsküdar ve Boğaziçi'nin yerleşim yoğunluğunu göstermesinin yanında büyük camileri, sarayları, kaleleri, bostanları ve akarsuları da göstermektedir **(Harita 1)**.

Matrakçı Nasûh'un (ö. 1564 ?) *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adlı eserinde yer alan İstanbul minyatüründe karakteristik özellikler taşıyan İstanbul topoğrafyası ile karşılaşırız. Burada İstanbul; diğer bir tabir ile "nefs-i İstanbul" ile ona bağlı kadılık bölgeleri olan ve "Bilad-ı Selase" diye adlandırılan Galata, Eyüp ve Üsküdar'dan müteşekkil bir topoğrafyaya sahiptir **(Harita 2)**.

1

Seyyid Lokman'ın (ö. 1601'den sonra) *Hünernâmesi*'nde yer alan İstanbul minyatüründe şehrin suriçindeki yoğun yerleşimi dikkat çekmektedir. Özellikle Eski Saray ve Topkapı Sarayı ile büyük külliyelerin

* İBB., Atatürk Kitaplığı. Görseller ve alt yazılar yazar tarafından hazırlanmıştır.

1 Bilgi için bkz. Fikret Sarıcaoğlu, "Harita", *DİA,* XVI, 210-216.

2 Bu konuda geniş bilgi ve Pîrî Reis'in İstanbul çizimleri için bkz. Cevat Ülkekul, *Pîrî Reis ve Türk Kartograflarının Çizgileriyle XVI., XVII. Ve XVIII. Yüzyılllarda İstanbul*, İstanbul 2013.

3 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. O.30.

2

3

oluşturduğu yapı komplekslerinin çevrelediği mahalleler ve semtler kuzey-güney ve doğu-batı aksındaki yapı yoğunluğuyla göze çarpmaktadır. Muntazam surlar, Haliç'in kıyı şeridinin ferahlığı, Adalar'ın bir yerleşim bölgesi hâline dönüşmemiş şekli göze çarpar **(Harita 3)**.

XVII. yüzyılın İstanbul'unda 8 dükkânda çalışan 15 kişilik bir haritacı esnafı mevcuttu. Ancak bunlardan bize intikal eden İstanbul haritası bulunmamaktadır. Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Cihannümâ* adlı eserinde "Şekl-i Haliç ve Konstantiniyye" ismiyle yer alan İstanbul haritası[4] yer adlarının tespiti bakımından önemlidir. Haritada semtler, iskeleler, kale kapıları, bazı saray ve yalıların isimleri yer almaktadır. Bu harita, XVII. yüzyıl İstanbul topoğrafyası açısından önemli bir kaynak özeliğine de sahiptir **(Harita 4)**.

1818'de İstanbul'da harita subayı yetiştirmek üzere bir okul açılması haritacılık çalışmalarına verilen önemi göstermektedir. Mühendishane-i Berrî ve Bahrî müfredatlarında harita yapımı ile ilgili dersler yer almış, 1853'te bu okullardan mezun olan 32 subaydan 4'ü "harita subayı" olarak mezun olmuştur.[5]

II. Mahmud zamanında Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapan Helmuth von Moltke 1836/1837 yılları arasında İstanbul'un 1:25.000 ölçekli haritasını yapmıştır.[6] 18 Kasım 1813'de II. Mahmud'a sunulan ve üzerindeki tanımlamaların Osmanlıca yazıldığı, Mora tercümanlığı da yapan Konstantin Kaminar'ın İstanbul ve İstanbul Boğazı haritası, şehri ve çevresini yansıtması açısından önemli bir çalışmadır. Haritada Bentlerdeki su tesisleri, Boğaz girişindeki Rumeli ve Anadolu fenerlerinin ve yerleşim alanları gösterilmektedir.[7] **(Harita 5)**

Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'da tersim edildiği tahmin edilen 1846 tarihli el yapımı İstanbul ve Boğaziçi haritası döneminin topoğrafyasını yansıtması ve haritacılık terimlerinin kullanılması bakımından önemli bir haritadır[8] **(Harita 6)**.

Sultan II. Abdülhamid döneminde çizilen haritaların çoğu mühendishane ürünü olup dönemin karakteristik özelliklerini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Özellikle 1876 yılında Harp Okulu ders programları coğrafya ve topoğrafya konularına ağırlık

4 Bu haritanın baskısı Müteferrika Matbaası tarafından basılan *Cihannümâ*'da da yer almaktadır (bkz. Fikret Sarıcaoğlu, Coşkun Yılmaz, *Müteferrika, Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası: Basmacı İbrihami Efendi and the Müteferrika Press*, çev. Jean Loise Kandur, İstanbul 2012, s. 317-318.

5 Cevat Ülkekul, *Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi*, İstanbul 1998.

6 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Harita Arşivi, nr. 41.

7 *Pîrî Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar*, İstanbul 2013, s. 160-161

8 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Harita Arşivi, nr. 4.

4

شکل خلیج قسطنطنیه

5

verilerek yeniden düzenlenmiştir.[9] Üretilen haritalar İstanbul'un güzelliğinin bir bakıma topoğrafik sunumu niteliğindedir. Örneklerini vereceğimiz haritaların birçoğu dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuş ve kütüphanede muhafaza edilmiştir:

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Beşinci Şube'de müstahdem piyade miralaylarından Seyyid Mehmed Muhyiddin ve Yaver-i Harb-i Hazret-i Şehriyarî Mirliva Seyyid Yusuf Ziyaeddin efendilerin çizmiş olduğu İstanbul haritası. 1:210.000 ölçekli haritada İstanbul ve Boğaziçi'nin yerleşim yoğunluğunu göstermektedir[10] **(Harita 7)**.

Yine Sultan II. Abdülhamid'e arz edilen, Mühendis Hübner tarafından tersim edilen harita. Bu harita, İstanbul'un mahalle isimlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bunun yanında sokak ve cadde yapısını, bostanları, surları, askerî ve resmî yapıları ayrı bir renkskalasında göstermektedir[11] **(Harita 8)**.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Beşinci Fen Şubesi Resimhanesi'nde görevli piyade binbaşılarından Süleyman Asaf Efendi'nin yine padişaha sunduğu İstanbul Boğazı haritası. 1:36.500 ölçekli harita görsel bakımdan göz doldurması yanında harita yapımının seviyesi hakkında fikir vermektedir[12] **(Harita 9)**.

Bir başka harita da 1845 yılında Mühendishane-i Hümayun talebeleri tarafından çizilmiştir. Harita Darüssaltanat-ı seniyye ve surdışı İstanbul ile Galata, Üsküdar ve Boğaziçi'ni kapsamaktadır. Buralarda mevcut bina ve kışlaları, yolları, iskeleleri, bağ ve bostanları göstermektedir. Haritada ayrıca İstanbul'daki camilerin isimlerini, yokuşları, meşhur sokak ve caddeleri, hamam ve çeşmeleri gösteren bir liste de vardır.[13]

İstanbul'un tarihsel topoğrafyasını inceleyeceğimiz kaynakların en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz II. Abdülhamid döneminde üretilen haritalardır. Eski şehir haritalarının günümüze kadar ulaşması İstanbul için önemli bir hazine niteliğindedir. Çoğunluğunu eski Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi'nin ürettiği bu haritalar, üretildiği dönem ve daha sonraki zamanlarda yapılan çalışmalarda, daha ziyade imar planlarının hazırlanması, su izale hatlarının yapılması gibi faaliyetlerde olduğu üzere, altlık olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise bu planlar daha çok tarihî eserlerin tespitinde ve restorasyon

9 Cevat Ülkekul, *Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi*, İstanbul 1998.

10 İÜ Ktp., Nadir Eserler, nr. 92579.

11 İÜ Ktp., Nadir Eserler, nr. 92677.

12 İÜ Ktp., Nadir Eserler, nr. 93579.

13 İÜ Ktp., Nadir Eserler, nr. 92677.

بحر سیاه
روم ایلی
اناطولی
روم ایلی
مرمره دکزی
بحر سیاه بوغازینک خریطهٔ موضعیه‌سیدر

6

7

8

çalışmalarında kullanılmaktadır. Bu haritalardan belli başlıları ise şunlardır:

1- Yangın haritaları[14]

2- 1904-1906 yıllarında üretilen Charles Edouard Goad'ın İstanbul sigorta haritaları

3- 1913-1914 yılları arasında üretilen ve "Alman Mavileri" adı ile ünlenen İstanbul haritaları

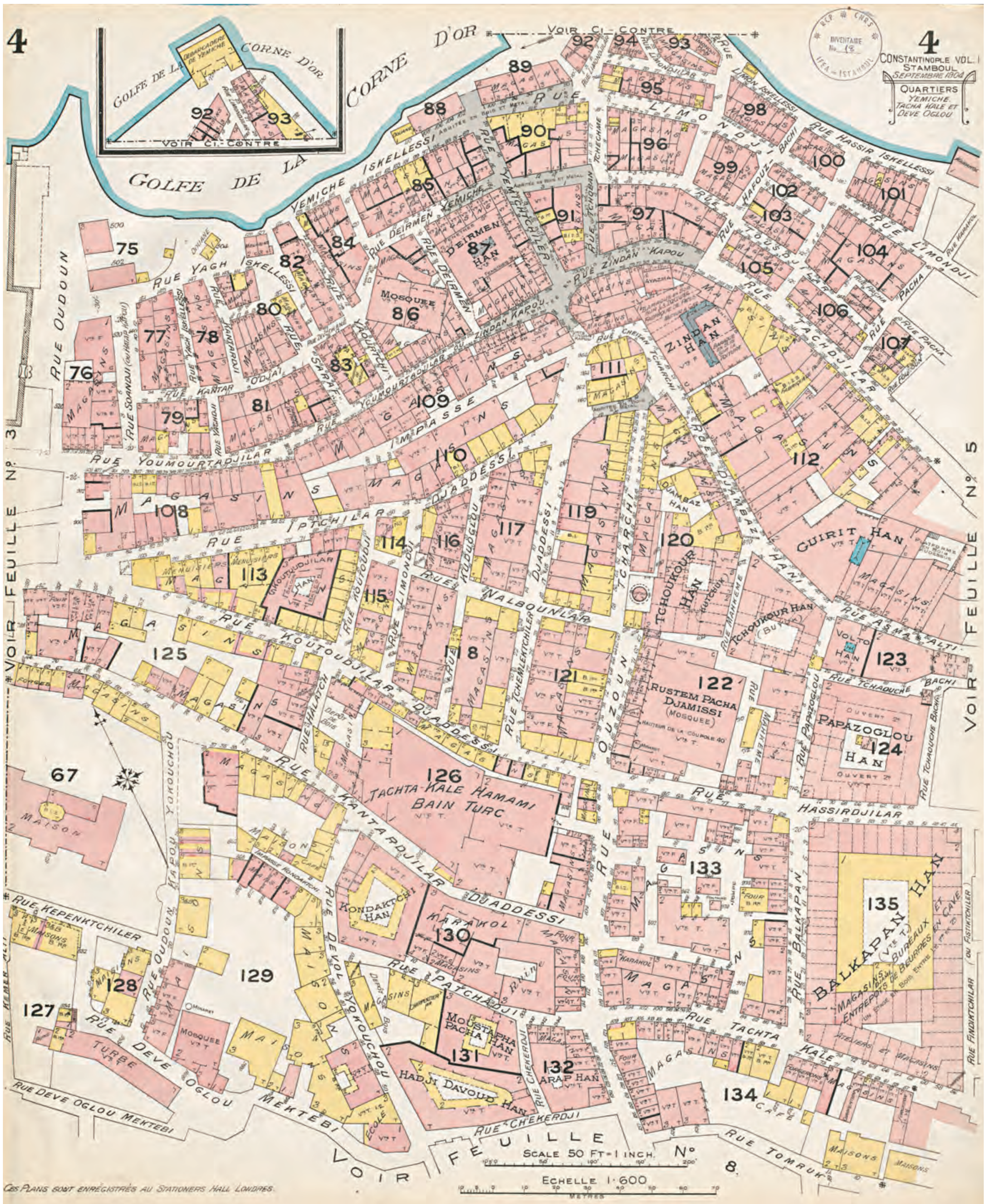
4- Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi Müdürü Necib Bey'in üretmiş olduğu İstanbul haritaları

5- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin çizdiği İstanbul haritaları

6- Kadastro, ifraz, istimlak ve istikamet haritaları.

14 Kitabın topoğrafya bölümünde bu konuyla ilgili ayrı bir yazı yer almaktadır: İrfan Dağdelen, "İstanbul Yangın Haritaları".

9

4
CONSTANTINOPLE VOL. I
STAMBOUL
SEPTEMBRE 1904
QUARTIERS
YEMICHE
TACHA KALE ET
DEVE OGLOU
VOIR CI-CONTRE
CORNE D'OR
GOLFE DE LA CORNE D'OR
RUE YEMICHE ISKELLESSI
RUE DEIRMEN YEMICHE
RUE LIMONDJI
RUE HASSIR ISKELLESSI
RUE ZINDAN KAPOU
DEIRMEN HAN
MOSQUEE
ZINDAN HAN
RUE YAGH ISKELLESSI
RUE OUDOUN
RUE YOUMOURTADJILAR
RUE IPTCHILAR
RUE KOUTOUDJILAR
RUE NALBOUNLAR
RUE TCHARCHI
RUE OUZOUN
DJAMBAZ HAN
CUIRIT HAN
TCHOUKOUR HAN
RUSTEM PACHA DJAMISSI (MOSQUEE)
PAPAZOGLOU HAN
VOLTO HAN
RUE ASMA ALTI
RUE HASSIRDJILAR
TACHTA-KALE HAMAMI BAIN TURC
RUE KANTARDJILAR
DJADDESSI
KONDAKTCHI HAN
KARAKOL
RUE PATCHADJI
MOUSTAPHA PACHA HAN
HADJI DAVOUD HAN
ARAP HAN
RUE CHEKERDJI
RUE TACHTA KALE
BALKAPAN HAN
RUE BALKAPAN
RUE TOMRUK
RUE KEPENKTCHILER
RUE DEVE OGLOU
RUE DEVE OGLOU MEKTEBI
RUE TURBE
MAISON
VOIR FEUILLE No 3
VOIR FEUILLE No 5
VOIR FEUILLE No 8
SCALE 50 FT = 1 INCH
ECHELLE 1:600
METRES
CES PLANS SONT ENREGISTRÉS AU STATIONERS HALL LONDRES.

10

11

Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları

İnşaat mühendisi olan Charles Edouard Goad'ın 1904-1906 yılları arasında ürettiği haritalar, üç cildi İstanbul'a bir cildi İzmir'e ait olmak üzere toplam dört cilttir. Birinci cilt, *Stamboul* adıyla 20 paftadan; ikinci cilt, *Pera-Galata* adıyla 19 paftadan, üçüncü cilt ise *Kadi-Keui* adıyla 15 paftadan oluşmaktadır. 1/3.600 ve 1/800 ölçekli olan bu paftalar İstanbul'da faaliyet gösteren sigorta şirketleri tarafından yaptırılmıştır. Bu haritalar, Osmanlı dönemi İstanbul'una ait ilk sigorta haritaları olması açısından ayrı bir öneme sahiptirler. Haritalar binaların sigortalanmasında referans kaynağı olarak gösterilmek amacıyla üretilmiştir. Bu haritalarda daha çok Avrupalı veya yabancı sermayenin yoğunlaştığı bölgelere ağırlık verildiğinden bu yerler ile Müslüman mahalleleri arasındaki farkı da görmek mümkün olmaktadır.

Goad'ın haritalarının yapıldığı dönemde İstanbul'un nirengi sistemi henüz mevcut değildir. Osmanlı'da jeolojik ölçmelere dayalı nirengi ağının kurulması ve bu ölçmelere dayalı harita alımı 1909'da Albay Mehmed Şevki Bey'in yönetiminde başlamıştır.[15] Bu nedenle Goad haritaları, dönemin İstanbul'unda mevziî bir koordinat sistemine dayalı olarak sigorta şirketlerinin talebi doğrultusunda üretilmiştir.

Goad'ın yapmış olduğu haritalar incelendiğinde, İstanbul'un henüz ahşap ve az katlı binaların çoğunlukta olduğu bir şehir hüviyetinde olduğu görülür. Özellikle sigorta şirketleri için önemli olan verileri harita üzerine yüklediğinden, bu haritalardan şehir dokusu hakkında ayrıntılı bilgiler edinmek mümkündür. Taş, özellikle gelişmekte olan Teşvikiye ve Nişantaşı gibi bazı semtlerde, kamusal binalarda, ticari ve dinî yapılarda kullanılmaktadır. Bu dönemde Eminönü'ndeki Vakıf Han henüz inşa edilmemiştir, Haliç kıyısındaki antrepolar ise ahşap durumdadır.

Haritaların İstanbul kısmı 19 paftadan oluşmaktadır. Anahtar pafta 1 numaralı pafta kabul edilmektedir. 2 numaralı pafta Unkapanı Köprüsü'nün Eminönü tarafında yer alırken 20 numaralı pafta Cibali

15 Edip Özkale, Mustafa Rıza Şener, *Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi (1919 Yılına Kadar)*, Ankara 1980.

bölgesinde kalmaktadır. Bu da haritanın İstanbul bölgesinin kıyı kesimlerinde dönemin sigorta potansiyelini taşıyan tüm topoğrafyasını kuşattığını gösterir. Unkapanı Köprüsü'nden Sirkeci Garı ve Topkapı Sarayı'na kadar olan bölüm kıyı şeridini izleyerek Topkapı'dan Divanyolu'nu takip eder ve Seraskerliğe (İstanbul Üniversitesi), oradan da Süleymaniye Camii altından geçerek Cibali'ye ulaşır.

Bu bölüm dönemin İstanbul'undaki ticaret havzasının büyük bir kısmını içermektedir. Bu ciltte ada numaraları 12'den başlamakta 430'da bitmektedir. Ayrıca 2. cilt 24 numaradan başladığına göre 21, 22 ve 23. paftalar planlanmasına rağmen tamamlanamamıştır.

Galata-Pera bölgesinin paftaları 24'ten başlamakta 45'te bitmektedir. Numaraları verilen 31, 32, 33 ve 34 numaralı paftalar bulunmamaktadır. 46-50 numaralar arası paftalar da tamamlanamamıştır.

Kadıköy bölgesi paftaları ise 51'den başlamakta 64'te bitmektedir. Kadıköy'ün sigorta potansiyeli harita siparişi verenler için önemli olmalıdır ki İstanbul ve Galata bölgesinde birçok yer boş bırakılırken bu bölge haritaları tamamlanmıştır.

Goad haritalarının tafsilatlı bir lejandı vardır. Lejantta binaların inşa teknikleri, renklerin anlamı, duvar çeşitleri, apartman aydınlıkları, itfaiye ekip merkezleri, kapı ve kepenk türleri, çatı çeşitleri, bina yükseklikleri, numarataj mantığı, kısaltmalarının anlamı, yangınla mücadele aletleri ve diğer bina unsurları ayrıntılı bir şekilde gösterilmektedir[16] **(Harita 10).**

Alman Mavileri[17]

İstanbul'un kent planlamasına temel oluşturacak harita alımı için ilk adım İstanbul Şehremaneti'nce, Halil Edhem Bey'in şehreminliği döneminde (20 Temmuz 1909-6 Ocak 1910) atılmıştır. Bu haritaların oluşturulması için gereken "nirengi sistemi kurma işi" Fransız Topoğrafya Cemiyeti'ne havale edilmiştir. Fransız plancılar Galata Kulesi merkezli bir nirengi sistemi kurarak, ölçümlerini 1911 yılında tamamlamışlardır. Nirengiye dayanan harita alma işi 1913 yılında Deutsches Syndikat für staedtebauliche Arbeiten firmasına ihale edilmiştir. Bu firmanın ölçümlerinden elde edilen bilgiler Almanya'ya gönderilerek çizimleri Almanya'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye'ye geldikten sonra bunların Osmanlıca kopyaları yapılmıştır.

Her paftası 66×100 cm boyutunda, renkli, 1/1.000 ve 1/500 ölçekli olarak hazırlanan bu haritalarda mahalle veya semt adları, sokak ve cadde, yapı adları, saraylar, elçilik binaları, karakol, itfaiye, belediye vb. resmî binalar; cami, tekke, medrese, mezarlık, hazire, türbe, kilise, sinagog vb. dinî yapılar; kule, duvar, sur, kışla, jandarma karakolu, tersane, atölye, levazım deposu vb. askerî yapılar; hastane, iskele, demiryolu, gar, istasyon türü kamu yapıları adları ve gabarileriyle gösterilmiştir. Semt, mahalle, cadde, sokak ve bina isimleri Türkçe isimlerin Fransızca imlasıyla yazılmıştır. Örneğin "cami" yerine "*djami*", "çıkmaz sokak" yerine "*tchikmaz sokak*" gibi. Adı geçen bu yapılar özellikle 1/500 ölçekli haritalarda plan düzleminde tüm dış konturlarının ölçüleriyle gösterilmesine karşın; yapı malzemesinin cinsi belirtilmemiştir. Alman Mavileri'nde ada ve parsel bilgileri işlenmemiş, birkaç istisna dışında hamamlar ve konutlar çizilmemiştir. Konutlar ada etrafında dönen yaklaşık 0,5 cm kalınlığında gri bir gölge ile gösterilmiştir. Üzerlerindeki tarihlerden de anlaşılacağı gibi, 1913-1914 yıllarında çizilen 1/500 ve 1/1.000 ölçekli haritalar tek yapı ölçeğine kadar inen detayda çizilirken 1918-1921 yılları arasında çizilen 1/2.000 ölçekli haritalar, rehber niteliğinde, hangi paftanın hangi bölgeye ait olduğunu göstermek amacıyla yapılmıştır.

Bu haritaların teknik özellikleri incelediğinde şu hususlar dikkat çekmektedir:

Dikdörtgensel koordinat şebekesi: Galata Kulesi'nin merkez koordinatları tarafımızdan bilinmemekle birlikte haritada kuzey ve batı yönünde ele alınmıştır. Koordinatları gösteren rakamlar şebekenin kenarında yazılmıştır. 100 m'ye 100 m'lik simetrik kareler ve 10.000 m^2'lik aynı alanlar hâlinde oluşturulmuş koordinat şebekesinin yardımı sayesinde plan üzerindeki bütün uzaklıklar ve alanlar ölçülebilmekte ve hesaplanabilmektedir. Kuzeye doğru yönlenmiş olan şebeke aşağıdan yukarıya doğru bir çizgi hâlinde güney-kuzey yönünde olup, sağdan sola doğru olanlar ise doğu-batı yönündedir.

Önemli yükseklik kotları: Kotlar cm cinsinden Haliç seviyesinden verilmiştir.

Eş yükselti eğrileri: Haliç su seviyesinin 2'şer m üzerinden verilmiş olan yükseltiler, mahalleye göre yazılmıştır. 10, 20, 30, 40 m'lik eğriler diğerlerine göre daha büyük gösterilmiştir.

16 İrfan Dağdelen (haz.), *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*, İstanbul 2007.

17 Almanya'da çizilen ve "Alman Mavileri" adıyla anılan bu haritalara neden bu adın verildiği bilinmemekle birlikte havuz, dere, göl ve deniz gibi su ögelerinin bu haritalarda mavi renkle gösterilmesinden dolayı haritaların bu isimle anılması bir tahminden öteye gitmemektedir. İrfan Dağdelen (haz.), *Alman Mavileri 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesinde İstanbul Haritaları*, I-III, İstanbul 2007.

استانبول شهری
هیئت عمومیه
قره دکز
مرمره دکزی

12

12-1

12-2

12-3

12-4

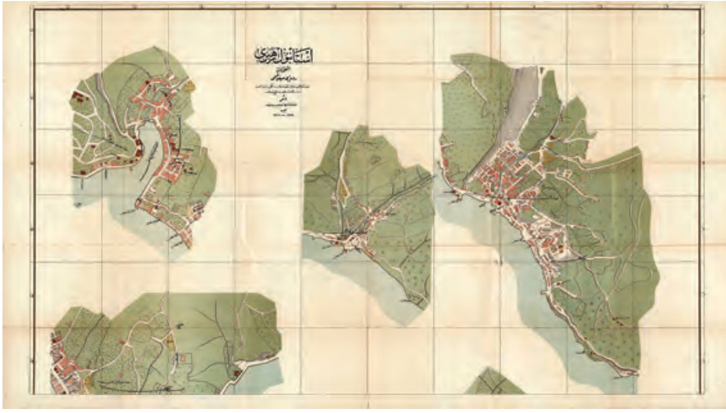
Kesin işaretlerin eşitleştirilmesi: (Yükseklikler mm cinsinden, Haliç seviyesinden verilmiştir.) İşaretler (röperler) yatay olarak yerleştirilmiş olup sivil ve anıt eserlerin duvarlarına ya da kaldırımların döşeme taşına ve geniş merdivenlere işlenmiştir.

1/1.000 ölçekli haritalar şehrin genel planının numaralandırılmasını ve açılımını göstermektedir.

1/500 ölçekli haritalar şehrin genel planının numaralandırılmasını ve açılımını göstermektedir.

1925 yılında Harita ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıyla İstanbul'un kadastral haritaları yapılmaya başlanıldığında "Alman Mavileri" altlık olarak kullanılmıştır.

İstanbul ve Bilad-ı Selase (suriçi ve Eyüp, Galata,

12-5

12-6

12-7

Üsküdar) ile Beşiktaş, Haliç ve çevresini detaylı bir şekilde gösteren bu haritaların lejandı mevcuttur. Alman Mavileri'nin Osmanlıca harfleriyle yazılmış paftaları da daha sonraki yıllarda yapılmaya başlanmış, bu durum 1926 yılına kadar devam etmiştir **(Harita 11)**.

Necib Bey Haritaları

Toplam 15 paftadan oluşmaktadır. Şehremaneti yani bugünkü adıyla İstanbul Belediyesi tarafından istikşaf tarzında tanzim ve tertip olunarak Viyana'da Hölzel Matbaası'nda 1918 yılında basılmıştır.

Haritaları Şehremaneti Harita Şubesi Müdürü Mühendis Necib Bey hazırlamıştır. Necib Bey Haritaları, Eminönü-Fatih, Beyoğlu, Üsküdar-Kadıköy ana paftalarının yanında sayfiye yerleri, Adalar ve İstanbul'un tamamını gösteren genel haritalardan oluşmaktadır.

Bir şehir rehberi olarak hazırlanan haritalar bölgesel olarak ayrılmış ve her bölgenin sokak isimleri kaydedilmiştir.

Necib Bey tarafından hazırlanan paftalar incelediğinde şu hususlar göze çarpmaktadır: Bazı önemli kamu binaları (resmî daireler), okullar, camiler, kiliseler, tekkeler, mebani-i hususiye [sivil yapılar], çeşmeler, İslam ve Hristiyan mezarlıkları, koruluk,

13-1

orman, bahçe, park ve sebze bahçeleri, göller, kuyular, dereler, arsalar, tarlalar, köprüler, eski kale duvarları, tramvay ve tren hatları, su güzergâhı ve şehir hudutları gösterilmektedir.

Alman mavilerinde aşağıda belirtilen yerler gösterilmiştir.

Birinci pafta: İstanbul ciheti (Eminönü-Fatih, Ayvansaray)

İkinci pafta: Beyoğlu ciheti

Üçüncü pafta: Anadolu ciheti (Kadıköy-Üsküdar)

Dördüncü pafta: 1. parçası; Ayastefanos, Makriköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı

2. parçası; Rumelihisarı, Makriköy, Arnavutköy, Kuruçeşme

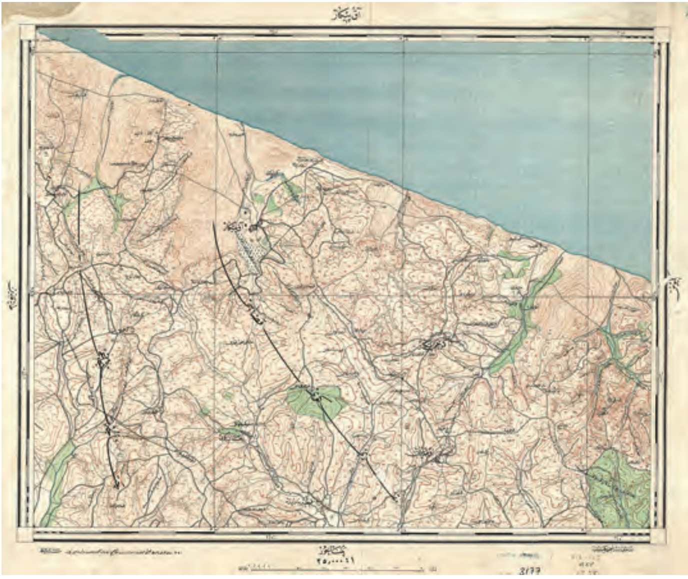
Beşinci pafta: 1. parçası; Rumeli sayfiye kısmı; İstinye, Rumelikavağı, Sarıyer, Yeniköy

2. parçası; Büyükdere, Tarabya, Yeniköy

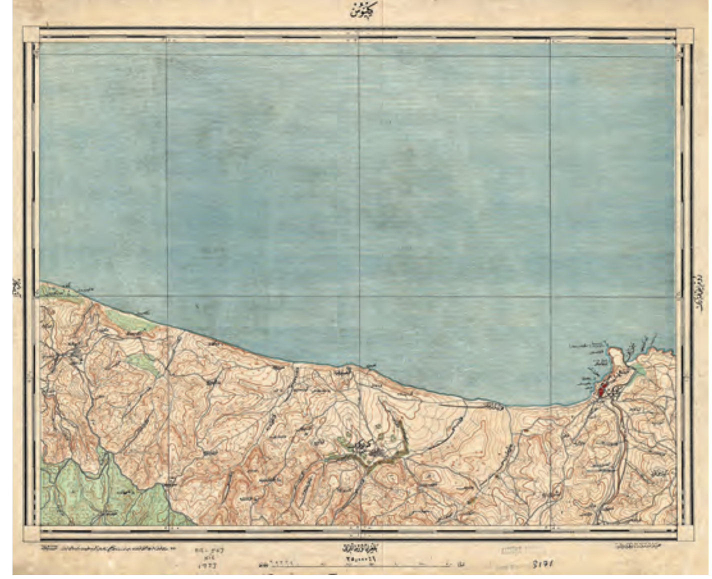
Altıncı pafta: 1. parçası; Anadolu sayfiye kısmı; Adalar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy

2. parçası; Kınalıada, Burgazadası, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy

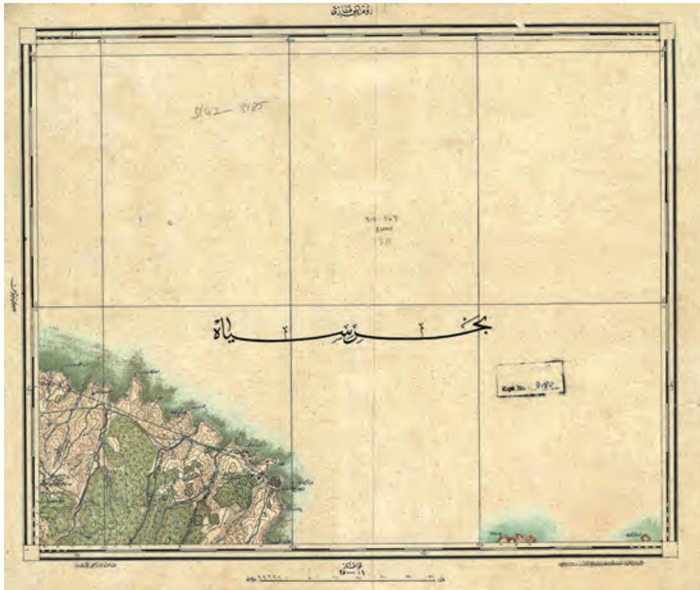
Yedinci pafta: 1. parçası; Anadolu sayfiye kısmı; Beykoz, Anadolukavağı, Paşabahçe 2. parçası; Kandilli, Kanlıca, Vaniköy, Anadoluhisarı, Çubuklu

13-2

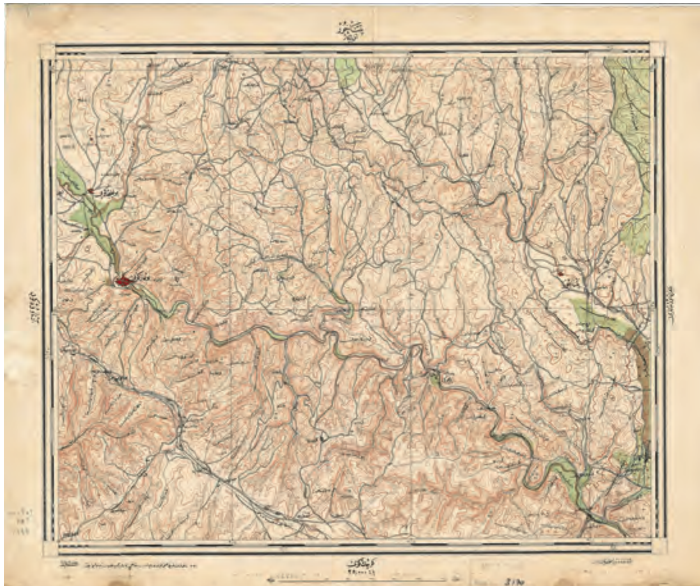
13-3

13-4

13-5

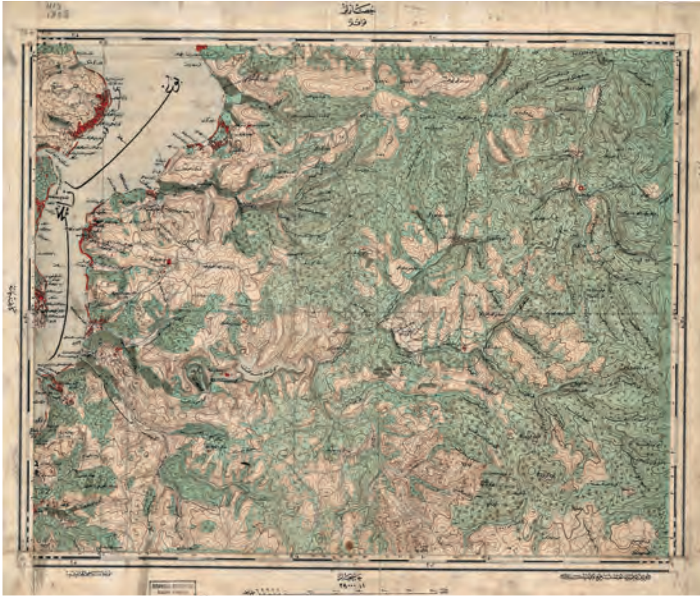
13-6

13-7

Sekizinci pafta: Hey'et-i Umumiye (İstanbul ve Boğaziçi)**(Harita 12)**.[18]

13-8

13-9

13-10

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin Çizdiği İstanbul Haritaları

Bu haritalarda, belirlenen bölgeler pafta pafta yer almaktadır. İstanbul'un semtleri, çiftlikleri, yeşil alanları, dereleri, mandıraları, askerî bölgeleri, su havzaları gibi ayrıntıları görmek mümkündür. Lejantlı ve 1:25.000 ölçekli olan haritalar 13 paftadan ibarettir **(Harita 14)**.

XVIII ve XIX. yüzyıl İstanbul'unda sayıları on binleri bulan kadastral haritalar, imar-ifraz haritaları ve istikamet haritaları üretilmiştir. Bu haritalar üzerinde inceleme yapıldığında bu haritaların İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının gelişimi yanında, sosyal ve kültürel tarih yazımının kaynakları arasında önemli bir yere sahip olduğu görülecektir **(Harita 13)**.

18 *İstanbul Rehberi*, 1. ve 2. pafta.; Necip Bey, *Harita*, nr. 435, 436.

BİR HARİTANIN REHBERLİĞİNDE 1845 İSTANBULU

COŞKUN YILMAZ*

Osmanlı İstanbul'unun tarihi görsel kaynakları arasında, gravür[1] ve "perspektif çizimli mekânsal plân (=vendute)" olarak tanımlanan plân-haritaların[2] aksine Osmanlı minyatür[3] ve haritaları[4] çok azdır. Osmanlılar tarafından yapılan İstanbul tasvirlerinin ilk ve en meşhuru Matrakçı Nasuh'un hazırladığı 1537 tarihli *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* isimli eserindeki plândır.[5] Lokman b. Seyyid Hüseyin ile Nakkaş Osman'ın sanatkârlarının ortaklaşa hazırladığı,[6] şehri 1579'da İstanbul semalarında görünen kuyruklu yıldızla birlikte tek sayfalık betimleme ve 1584-1585 tarihinde hazırlanan *Hünernâme*'deki[7] iki sayfalık plan XVI. yüzyıla ait önemli tasvirlerdir. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'sinde yer alan, XVI. ve sonraki asırlara tarihlenen İstanbul çizimleri de Osmanlı İstanbul'unun ilk yüzyıllarına ait en önemli görsel kaynaklar arasında yer almaktadır.[8] Bunların dışında, İstanbul'un bazı abidevi mimari eserlerini, yönetim merkezlerini ve semtlerini konu alan tasvirler bulunmakla birlikte şehrin tamamını resmeden erken döneme ait Osmanlı minyatürü bulunmamaktadır.[9]

Günümüze ulaşan en eski Osmanlı İstanbulu haritası Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sındaki "Şekl-i Haliç ve Konstantiniyye"dir.[10] XVII. yüzyılın ortalarına ait bu haritayı II. Mahmud'a sunulan Osmanlı haritacısı Konstantin Kaminar'ın 23 Zilkade 1228/18 Kasım 1813 tarihli İstanbul ve İstanbul Boğazı haritası takip eder.[11] Bentlerdeki su tesisleri, Boğaz girişindeki Rumeli ve Anadolu fenerlerinin yerleşim alanlarının da gösterildiği bu haritada Eski Saray ve Ağa Kapısı gibi önemli mekânların yanında suriçi İstanbul'undaki bazı camilerin isimleri de belirtilmiştir. Ancak konumların doğru tanımlanmasında problemler vardır.

Bu yazıya konu olan harita, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun öğrencileri tarafından 27 C. 1261/3 Temmuz 1845 tarihinde hazırlanmıştır.[12] Harita "1: 2.000 zirâ'-i Osmânî ölçekli"[13] olup, güney ve kuzey olmak üzere iki paftadan ibarettir. Bunlardan güney paftası, İstanbul Boğazı'nın güney kesimlerini kapsar. Suriçi İstanbul

* Marmara Üniversitesi. Yazıyı teklifleriyle zenginleştiren Kemal Beydilli'ye, Coğrafi açıdan yorumlayan Cemalettin Şahin'e, yazıyı okuyarak, haritanın arşivindeki nüshasını görmemi sağlayan M. Sinan Genim'e teşekkür ederim.

1 Msl. Bkz. Mustafa Sevim (haz.), *Gravürlerle Türkiye: İstanbul / Turkey in Gravures: Istanbul*, I-III Ankara 1996.

2 Ayşe Kubilay Yetkin, *İstanbul Haritaları 1422-1922*, İstanbul 2010. Ayrıca aynı yazarın bu eserin "Topoğrafya" bölümündeki şu yazısına bkz. "Batı Kaynaklı Haritalarda İstanbul".

3 Coşkun Yılmaz, "Minyatürlerde Osmanlı Şehirleri", Uluslararası Konya Sempozyumu, 13-15 Kasım 2014 Konya, basılmamış tebliğ. Osmanlı şehir tarihinin görsel kaynakları için bkz. Kathryn A. Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", çev. N. Bilge Özel, *TALİD*, C. 3, sy. 6, 2005. S. 487-515.

4 Fikret Sarıcaoğlu, "Harita, Osmanlı Dönemi", *DİA*, c. XVI, 210-216

5 İÜ. Nadir Eserler Ktp., TY 5964. Planın şehir tarihi açısından önemi için bkz. Doğan Kuban, *İstanbul Tarihi*, İstanbul 2010, s. 282-287.

6 İÜ Nadir Eserler Ktp., FY. 1404; TSMK B. 200.

7 TSMK H.1523.

8 En eski İstanbul planları için bkz.; *Kitab-ı Bahriye,* TSMK, Revan, nr. 1633, 434a. Bu planlarla ilgili değerlendirme ve karşılaştırma için bkz., İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 147-153; Cevat Ülkekul, *Pîrî Reis ve Türk Kartograflarının Çizgileriyle XVI., XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İstanbul*, İstanbul 2013. *Kitab-ı Bahriye* yazmalarındaki İstanbul tasvirlerinin tarihlenebilmesi için planlar üzerindeki anıtların ve isimlerin değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

9 İstanbul'la ilgili minyatürler için bu eserin Kültür, Sanat ve Edebiyat bölümündeki şu yazıya bkz. Zeren Tanındı, "İstanbul Sarayının Resim Hazinesinden: Osmanlı Sanatında Minyatür".

10 Bu haritanın baskısı ve bilgi için bkz. Fikret Sarıcaoğlu- Coşkun Yılmaz, *Müteferrika, Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası/ Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press*, İstanbul 2012, s. 317-318.

11 Harita ve bilgi için bkz. *Pîrî Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar*, İstanbul 2013.

12 İÜ Nadir Eserler Ktp., Harita Bölümü nr.,92760-92761. Haritanın yorumsuz baskısı için bkz., A. Yaşar Koçak ve dğr (haz.), *Sultan II. Abdülhamid Devri Harita ve Planlarında İstanbul*, İstanbul 2013. s. 43-46. Aynı haritadan M. Sinan Genim'in şahsi arşivinde de bir nüsha bulunmaktadır. Mühendishane öğrencileri tarafından hazırlanan, 27 Rebiûlevvel 1261/6 Nisan 1845 tarihli bu harita da iki paftadır. Güney paftası 42 parça 1894x1510 mm ebadındadır. Kuzey paftası da aynı ebatlarda ve 48 parçadır. Bu haritanın varlığı Mühendishane tarafından aynı haritanın 3 ay arayla çoğaltıldığını göstermektedir.

13 Zirâ' ile ilgili bilgi için bakınız, Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, c. III, 411-413.

ve yakın çevresi bu paftada yer almaktadır. Boğazın Rumelihisarı kuzeyinde kalan ve Rumelikavağı'na kadar uzanan bölümü ise kuzey paftası sınırlarındadır. Güney pafta 152×192 cm. boyutlarındadır. Kuzey pafta da aynı ebatlardadır. Ancak devrinin harita basım tekniği, taşınma ve kullanım kolaylığı için katlamalı yapılmıştır. Güney pafta, katlama yerlerine göre 42, kuzey pafta da 48 parçadır. Renkli olan harita kağıda çizilmiş olup bez üzerine manipule edilmiştir.

Haritanın güneybatısında (sol alt köşe) yer alan künyede haritanın muhtevası, ölçüsü, hazırlayanları ve tarihi belirtilmiştir. Buradaki açıklama şöyledir:

> "Dârü's- saltanat-ı seniyye olan İstanbul'un hâricinde vâki' Zeytinburnu ve Üsküdar'da kâ'in Fenerbahçesi'nden Karadeniz Boğazı'nda vâki' Rumeli ve Anadolu fenerlerine varıncaya kadar nefs-i İstanbul'un ve civârında vâki' Eyyûb-i Ensarî ve Hasköy ve Kasımpaşa ve Galata ve Beyoğlu ve Tophane ve Beşiktaş ve Üsküdar ve mahall-i sâ'irede mevcûd cevâmi'-i şerîfe ve mevâki'-i meşhûre ve kışlâk-ı hümâyûn ve ebniye-i sâ'ire ve bi'l-cümle tarîk-i âmm u tarîk-i hâs ve bostân u meydân ve bâğ u bahçe ve iskele ve mevâki'-i sâ'ire ve kurb-i civârında olan ba'zı karyelerin harîta-i mevzi'yesidir ki bu defa Mühendishâne-i Hümâyûn şâkirdânı kulları ma'rifetiyle ta'lîm-gûnâ bi'l-hendese mesâha olunarak müceddeden ahz u tersîm olunmuşdur 27 C. 1261. İki bin zirâ'-i Osmânî mikyâsıdır."

İstanbul şehri ve yakın çevresini gösteren güney paftasının sınırları ana hatlarıyla şöyledir: Paftanın batı sınırı Zeytinburnu'nda Çırpıcı Deresi'nin batısından geçiyor. Doğuda ise sınır Ümraniye'ye kadar uzanıyor. Rumeli ve Anadoluhisarlarını içine alacak şekilde, hisarların hemen kuzeyinden geçen hat haritanın kuzey sınırını teşkil ediyor. Kuzey paftası ise buradan Rumeli ve Anadolu Feneri'ni içine alacak şekilde devam etmektedir. Haritanın güney paftasında doğu-batı istikametinde geniş bir saha gösterilmesine rağmen, kuzey paftasında Boğaz'ın doğu ve batısındaki dar bir şeridi haritada gösterilmiştir. Bu bölümde harita Boğaziçi yerleşmelerini ihtiva etmekte olup, iç kesimlere doğru fazlaca sokulmaz. Zira yerleşmeler Boğaz kıyısı boyunca sıralanmış olup, iç kesimlerde önem arzeden bir unsur bulunmaz. Bu sebeple olsa gerek haritanın kuzey kesimleri Boğaziçi kıyılarını göstermekle yetinmiştir.

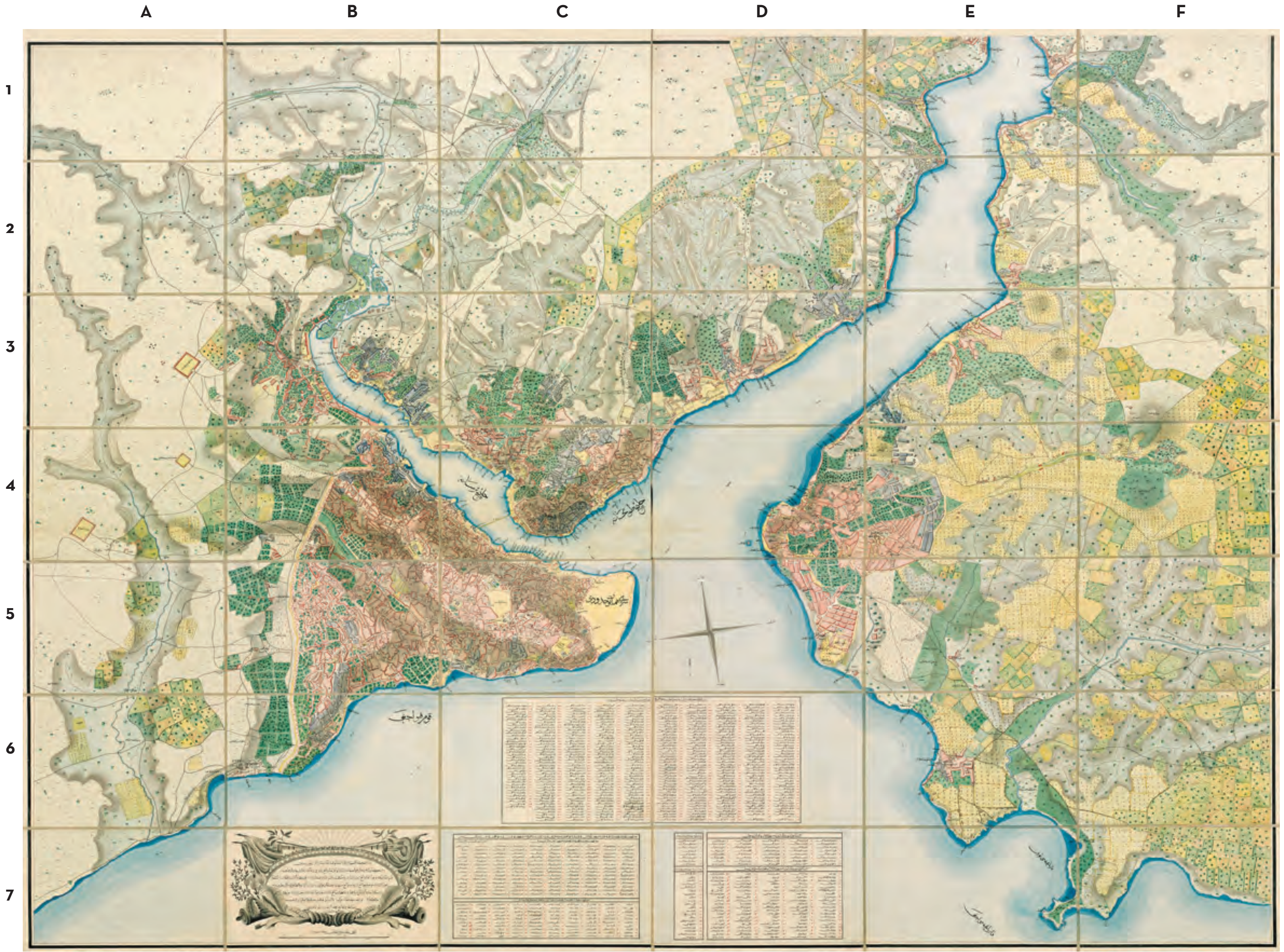
Kuzey kesimde yerleşmenin yoğun olmayışı ve ölçeğin büyük olması bir çok detayın gösterilmesine imkan vermiştir. Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli kıyıları boyunca sıralanmış bulunan hemen bütün liman, iskele, kale, tabya, dalyan, çeşme ve konaklar haritada yer bulmuştur. Güney paftasında olduğu gibi, kıyı ve gerideki sırt ve yamaçlarda yer alan bağ, bahçe, bostan, tarla gibi tarım alanlarıyla mezarlıklar da gösterilmiştir. Haritada yeri gösterilen mezarlık ve kabristan sayısı 26'dır. Bunlara ilaveten 4 adet de Yahudi maşatlığı (mezarlığı) harita üzerinde işaretlenmiştir. Ayrıca Boğaz'da bulunan irili ufaklı pek çok burun ve koy gibi doğal coğrafi unsurlar da mevcuttur.

Harita, bugüne kadar tespit edilenler arasında, Osmanlılar tarafından hazırlanan ve şehir planı niteliğini taşıyan ilk harita özelliğindedir.[14] Çizimi, muhtevası, detayları, bina, yol ve mevki tanımlamalarıyla şehir tarihi açısından büyük bir zenginliğine sahiptir. Batılılarca yapılan İstanbul haritaları arasında da benzeri bulunmayan,[15] kendisine model olduğu düşünülen Helmuth von Moltke'nin İstanbul haritasından ölçeği itibariyle daha büyük ve ayrıntılı hazırlanan harita, kaynak vazifesi görebilecek bir çalışmadır. Harita, İstanbul'un şehir tarihi, coğrafyası, topoğrafyası, yer adları, tepeleri, vadileri, mezarlıkları, akarsuları, yolları ve ayrıca cami listesiyle de dinî hayatı açısından önemli bir eserdir.

Harita, İstanbul ve yakın çevresi için birçok bakımdan detaylı bilgiler ihtiva eder. Basıldığı tarihte şehrin meskûn mahallini, diğer bir ifadeyle yayılış alanını, bu denli büyük ölçekte ve hassasiyette veriyor olması büyük öneme haizdir. Meskûn alan içindeki birçok bilgiyi

14 Semavi Eyice, Mühendishane öğrencileri tarafından hazırlanan ve "İstanbul Camiler Haritası" olarak isimlendirdiği 1264/1847-1848 tarihli bir haritayı aynı zamanda "Bir bakıma, bu büyük şehrin Türkler tarafından çizilmiş ilk şehir planı özelliği taşıyan bu harita değerli bir belge" olarak tanımlamaktadır. Ancak bu anlamdaki ilk harita, bu çalışmaya konu olan ve yine mühendishane öğrencileri tarafından hazırlanan 1261/1845 tarihli haritadır ve Semavi Eyice'nin belirttiği haritadan çok daha büyük ölçekli ve geniş bir alanı kapsamakdır. Semavi Eyice'nin değerlendirdiği harita baskı olup, 77x73 cm ebadında ve tek paftadır. Bu haritada da 425 caminin ismi listelenmektedir. Yine çeşitli yapı, mekan ve semt isimlerine burada da yer verilmektedir. Ortak özellikler dikkate alındığında 1264/1847-1848 tarihli haritanın 1845 tarihli haritadan kaynak olarak istifade ettiğini söylemek mümkündür. İki haritanın künyelerinin karşılaştırılmasından bunların farklı eserler oldukları anlaşılmaktadır. İkinci haritanın künyesinde şu ifadeler yer almaktadır: "*Darü's-saltanatü's-seniyye yani Âsitâne-i sa'adet-âşiyâne'nin dâhil-i surda ka'in sarây-ı hümâyûn hududu ve Bâbıâlî ve Bâb-ı seraskerî ve karakolhâneler ve cevâmi-i şerife mevâki-i meşhûre ve bi'l-cümle turûk-i âmm- ı sânîyenin ve tarafeyninde ka'in iskelelerin harita-i mevziyyesidir ki bu defa Mühendishane-i Beriyye-i Hümâyûn cânibinden bi'l-hendese mesâha olunarak ahz-ı tersîm ile mühendishâne-i mezbûr litoğrafya destgâhında tab ü temsîl olunmuştur*". İmla ve okuma tashihi yapılmış olarak Semavi Eyice'den naklen bkz. *Eski İstanbul'dan Notlar*, İstanbul 2009, s. 54-56.

15 Karşılaştırma için bkz. 2 nolu dipnot.

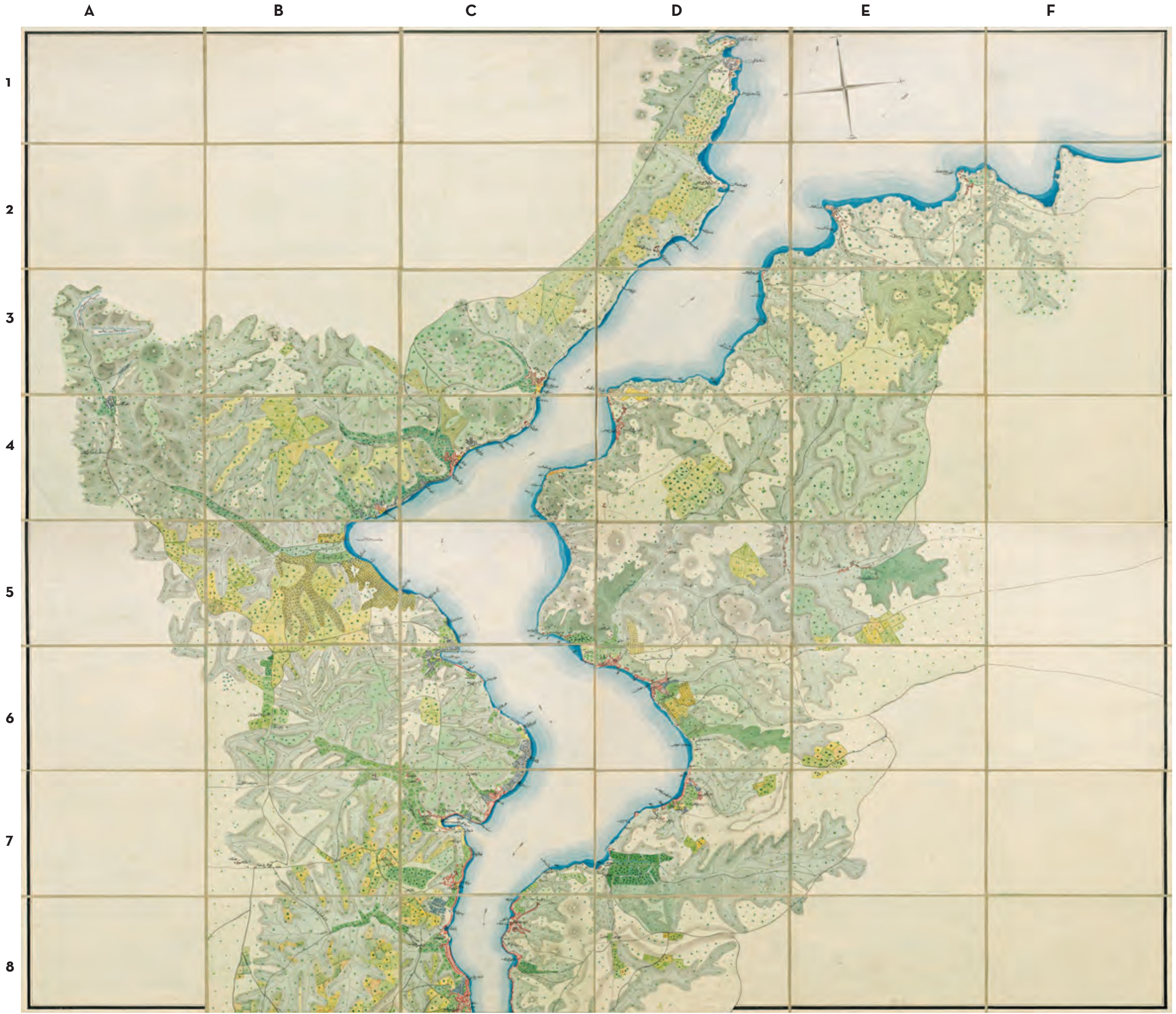

1- Haritanın güney paftası

de buna katmak gerekir. Ayrıca şehir çevresindeki farklı kullanım alanlarına dair de detaylı bilgi ihtiva eder. Nitekim, çiftlik, tarla, bağ, bahçe, bostan, değirmen, yol, köprü, tabya, talimhane, kışla gibi çok geniş bir malumata dair bilgilendiricidir.

Haritayı coğrafi açıdan önemli kılan başlıca özelliği ölçeğidir. Ölçek, haritanın güneybatısında, harita adının altında çizgi ölçek şeklinde verilmiş, değeri yazıyla da belirtilmiştir.

Büyük ölçekli haritalar sınıfına giren haritanın ölçeğiyle ilgili iki husus önem arz eder. Bunlardan ilki haritanın büyük ölçekli oluşudur. Ölçeğin büyüklüğü araziye ait birçok detayı haritaya aktarma ve bu sayede İstanbul ve çevresine dair detaylı bilgileri gösterme imkanı vermiştir. İkinci önemli husus ise haritada çizgi ölçeğin kullanılmasıdır. Bilimsel haritalarda çok tercih edilen bir ölçek çeşidi olan çizgi ölçek, haritadan farklı ebatlarda yapılacak kopyalarda ölçekte yaşanacak bozulmaların önüne geçmekte ve bu yönüyle harita teknik özelliklerini muhafaza etmektedir. Haritada yön işareti mevcut olup, dört ana yönü gösterir bir şekille verilmiştir. Haritada coğrafi koordinatlar, enlem ve boylamlar mevcut değildir. Ayrıca büyük ölçekli bir harita olmasına rağmen haritada yükselti değerleri de yoktur. Mesela, Büyük Çamlıca tepesi ve bazı tepeler sadece isim olarak zikredilmiş, ancak yükselti değeri verilmemiştir. Haritada eşyükselti eğrileri (izohips) yer almamakla birlikte arazinin topografik yapısına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Nitekim çeşitli renk ve taramalar ile topoğrafya ana hatlarıyla gösterilmiştir. Bu taramalar sayesinde vadiler, bunlar arasında yer alan sırt ve tepeler rahatlıkla seçilebilmektedir. Vadi, sırt ve tepelerin çevresi, topoğrafyayı aksettirecek biçimde taranmıştır. Bunlardan vadi ve yamaçları taramalar ile resmedilmiş olup gri renkte gösterilmiştir. Vadi içindeki akarsuların akış yönü de topoğrafyanın genel eğim özelliklerine dair bilgiler vermektedir. Kağıthane,

3- Haritanın kuzey paftası

Alibeyköy, Kurbaağalı ve Çırçır Deresi gibi bazı büyük akarsular mavi renkte çizilmiştir.

Haritaya dair açıklamalar, yani harita lejantı, haritanın güneyinde; cami, yokuş, mevki ve cadde adlarının yazıldığı cetveller, haritanın ölçeği, içeriği ve kimler tarafından yapıldığına dair bilgilerden ibarettir. Bunun dışında haritada yer alan diğer unsurlar hakkında yazı veya sembol şeklinde herhangi bir açıklama yoktur. Halbuki haritada çeşitli sembol ve renkler ile gösterilmiş geniş bir malumat vardır. Mesela harita üzerinde farklı renk ve taramalar ile gösterilen parseller mevcuttur. Genel harita bilgilerimize göre bu parsellerin farklı arazi kullanım alanları olduğu anlaşılmaktadır. Ancak haritanın işaretler bahsinde, yazılı veya sembol şeklinde, bunlara dair bir bilgi verilmemiştir. Bu yönüyle haritanın açıklamalar (lejant) kısmı eksik kalmıştır. Bu durum haritadan faydalanmayı kısmen de olsa sınırlamıştır.

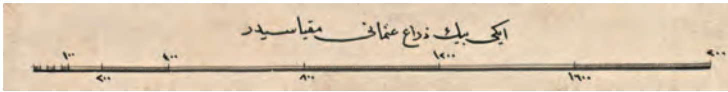
Açıklamalar kısmında verilmeyen bazı bilgiler doğrudan doğruya harita üzerine yazılmıştır. Buna göre söz konusu alanların tarla, bağ, bahçe, çayır, mezarlık ve bostanlar olduğu anlaşılmaktadır. Açık yeşil renkli alanlar için "çayır," Karacaahmet Mezarlığı'na karşılık gelen saha ile Topkapı'da sur dışındaki bazı alanlar ise kırmızı tarama ile gösterilerek üzerine "mezaristan" yazılmıştır. Haritadan anlaşıldığına göre İstanbul çevresinde tarla, bağ ve bostanlar geniş bir alanda yayılış gösterir. Bu alanların her biri irili ufaklı alanlar şeklinde haritada farklı renk

ve tarama ile gösterilmiştir. Arazi kullanımına dair bilgilendirici olan bu alanlardan sarı, kahve ve yeşil renkte ve farklı yönde tarama ile gösterilmiş alanlar "tarla" olarak kaydedilmiştir. Tarla olarak nitelenen alanlar; Ümraniye, Merdivenköy ve Göztepe çevrelerinde geniş bir yayılış alanı bulmuştur. Bunlardan bağların Anadolu yakasında, kuzeyde Anadoluhisarı'ndan güneyde Marmara kıyılarına kadar olan alanda hakim olduğu anlaşılır. Avrupa yakasında ise Çırçır vadisi ile Arnavutköy ve Bebek sırtları bağların görüldüğü başlıca yerlerdir. Haritada sarı renkli ve özel bir sembol ile gösterilen bağlar da diğer tarım alanlarında olduğu gibi doğrudan harita üzerinde yazılarak gösterilmiştir. Yeşil renkli ve koyu yeşil benekli alanlar olarak gösterilen bostanların meskûn alan çevresinde yoğunlaştığı görülür.

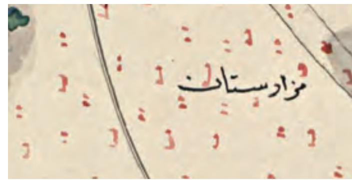
Harita üzerindeki renk ve işaretlere dair açıklamaların yetersizliğine rağmen, pembe renkte gösterilen alanların meskûn saha olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu alanlar İstanbul'un bilenen eski yerleşim alanlarına karşılık gelmektedir.

Haritada gösterilen unsurlardan biri de Boğaz'da mevcut akıntılardır. Akıntı yönleri oka benzer bir işaret ile gösterilmiştir. Kuzey paftasında 11, güney paftasında ise 15 işaret ile güneye olan akıntılar işaretlenmiştir. Bu işaretler sayesinde Boğaz'daki ana akıntı sisteminin kuzeyden güneye doğru olduğu gösterilmiştir. Ayrıca güney paftasında kuzeye doğru ikinci bir akıntı yönü de mevcuttur. On üç ayrı noktada gösterilen kuzey akıntısı; Anadolu kıyılarında Moda burnu, Kadıköy ve İhsaniye iskelesi önlerinde mevcuttur. Avrupa kıyılarında ise Zeytinburnu, Narlıkapı, Sarayburnu, Tophane, Beşiktaş ve Ortaköy önlerinde kuzey yönlü akıntılar işaretlenmiştir.

Harita üzerinde işaretlenen maden ocağı, kireç ocağı, kiremithane, yeldeğirmeni, ayazma, karakol, havuz, nişantaşı, harman, tersane ve diğer bazı kurum ve mekanlar için ise temsili bir işaret bulunmayıp, bunlar da doğrudan yazı ile belirtilmiştir.

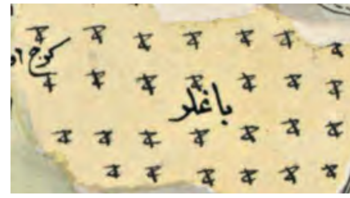

1- Ölçek İşareti

2-Meskun Mahal

3- Mezarlık

4-Bostanlar

5-Bahçe

6-Bağlar

7-Tarla

8-Çayır

9- Vadi ve Akarsu

10-Vadi (sağda) ve Tepe (solda)

11- Akıntı yönü

12 - Yön İşareti

Yukarıda da ifade edildiği gibi, meskûn mahal, bağ, bahçe, bostan, tarla, çayır ve mezarlık gibi kullanım alanları için de haritanın açıklamalar bahsinde her hangi bir işaret verilmemiştir. Diğer unsurlar gibi bunlar da harita üzerinde yazılmak suretiyle, aşağıda gösterildiği gibi, haritada farklı renk ve taramalar ile yer almıştır.

Haritada detaylı gösterilen unsurlardan biri de akarsu şebekesidir. Özellikle pembe renkle gösterilmiş meskûn alan dışındaki sahalarda akarsu şebekesi etraflıca gösterilmiştir. Bu kapsamda İncirlibağçe, Sakızağacı, Dolap, Etmekçioğlu, Kettancı, Taşköprü, Doymaz ve Bülbül Deresi haritada yer alan, adı geçen başlıca akarsulardır. Bu akarsuların bulunduğu vadilerin büyük bölümü günümüzde yerleşmeler ile dolmuş olup adı geçen akarsuları kolayca tespit etme imkanı artık kalmamıştır. Harita bu yönüyle de ilgi çekicidir.

Haritada İstanbul'un sokakları ayrıntılı şekilde çizilmiş, cami, meşhur yokuşlar, caddeler, yollar numaralandırılmış ve bütün bunlar haritanın alt kısmında müstakil listeler halinde verilmiştir. Bunun dışında, özellikle de sur dışında kalan bölgelerde mevki, bina, yol, dere vs. isimleri ilgili yerlerin üzerine yazılmıştır. Harita bu yönüyle de bir öneme sahiptir ve şahitlik ettiği dönemle ilgili İstanbul'un meskûn alanlarına dair mühim bir belgedir.

Haritada Suriçi İstanbul'unun yanında Zeytinburnu, Üsküdar, Fenerbahçe ile Anadolu ve Rumeli fenerlerine kadar, yine Eyüp, Hasköy, Sütlüce, Kasımpaşa, Galata, Beyoğlu, Tophane, Dolmabahçe ve Beşiktaş'taki meşhur mevkiler, büyük kışlalar, yollar, meydanlar, bahçeler ve iskeleler yakın çevredeki köyler gösterilmektedir. Ayrıca bugün idarî birim olarak Fatih

ilçesine bağlı olan Suriçi İstanbul'undaki camilerin yerleri haritada numaralandırılmış ve isimleri alt kısımda yer alan cetvelde gösterilmiştir. Aynı şekilde Suriçinin ve dışının, Eyüp'ün, Üsküdar'ın, Sütlüce'den Dolmabahçe'ye kadar uzanan güzergahta şehrin meşhur yokuşları, mevkileri ile cadde ve yolları kısmen rakam ve kısmen de harflerle işaretlenmiş olarak yine haritanın alt kısmında yer verilen listede gösterilmiştir.

İhtiva ettiği cami listesi itibariyle İstanbul Camileri Haritası olarak da isimlendirilebilecek bu harita üzerinde yerleri numara ile gösterilmiş 425 adet caminin ismine yer verilen bir camiler listesi yer almaktadır. Ancak bu listede Başta Ayasofya, Süleymaniye, Sultanahmet başta olmak üzere bazı büyük camiler nuralandırılmamış ve dolayısıyla listeye de dahil edilmemiştir, Bunun yerine bu camilerin, harita üzerinde, "Fatih Sultan Mehmet Han Camii", "Sultan Bayezid Camii", "Laleli Camii", "Şehzade Camii", "Sultanahmet Camii", "Osmaniye (Nur-ı Osmaniye) Camii" şeklinde isimleri yazılarak yerleri gösterilmektedir. Ve bunlar ilave edildiğinde, sadece 1845'de sur içi İstanbul'undaki cami ve mescit sayısının 425'den daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Listelenmemekle birlikte Eyüp, Galata, Üsküdar ve diğer bölgelerdeki cami ve mescidler de harita üzerinde bulundukları yerlere, çoğunluğu isimleriyle birlikte yazılmışlardır. Böylece elimizde 1845 İstanbul'una dair şimdiye kadarki veriler dikkate alındığında, bizzat yerleri de gösterilen en sağlıklı cami listesi ortaya çıkmaktadır. Buna göre, bu haritada numara ile iaretlenen veya bulundukları yerlere isimleri yazılan cami ve mescit sayısı 594'dür. Haritada 3 adet namazgah da gösterilmektedir.

Haritadakilistede, Molla Güranî (üç defa), Dâye Hatun/Kadın (üç defa), Molla Fenarî Camii/Mescidi (iki defa), Saman Veren Camii (iki defa) gibi, az da olsa aynı isimde birden fazla cami yer almaktadır, Ancak bu tekrarın sebebi aynı camilerin iki defa yazılması değil, farklı semtlerde aynı ismi taşıyan camilerin bulunmasıdır. Haritanın üzerinde numaralar karşılaştırıldığında da bu camilerin farklı bölgelerde olduğu görülmektedir. Mesela Saman Veren Camii listede iki defa geçmektedir. Ancak Saman Emini Hoca Sinan Efendi'nin iki camisi vardır: Birincisi Fatih'teki Çukurçeşme Camii, diğeri de Mercan'daki camidir. 213 ve 214 numarada bile arka arkaya zikredilen Dâye Kadın mescidlerinin de harita üzerinde birbirine yakın iki ayrı alanda yer aldığı görülmektedir.

Harita hazırlanırken bazı cami ve mescitlerin ihmal edilmiş olduğu başka kaynaklarla teyid edildiğinde aynı dönemde listedeki yukarıda belirtilen 594' ün üzerine çıkma imkanı da dikkate alınmalıdır. . İstanbul Müftülüğü'nden talep edilen 24.10.2014 tarihli listeye göre Sur içi İstanbul'undaki cami ve mescit sayısı 291'dir. Bu sayının içinde 1845'den sonra inşa edilen yapılar da yer almaktadır. Bu verinin haritada belirtilen sayıyla karşılaştırılması, çeşitli sebeplerle ortadan kalkan mabetlerin miktarı hakkında bir kıyaslama imkânı vermekte ve 1845 verilerine göre bu sayının 150-200 arası olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca zaman içinde camilerde isim değişikliğinin de söz konusu olduğu görülmektedir. Zira bazı camiler haritada bugünkü isimleriyle yer almamaktadır. Bu durumda elimizdeki harita, aynı ölçekli yeni bir harita ile karşılaştırma yapılması durumunda bu yapıların yerlerini, ortadan kalkan ve isimleri değişmiş camilerin tespitinde de önemli bir kaynak vazifesi görebilecektir.

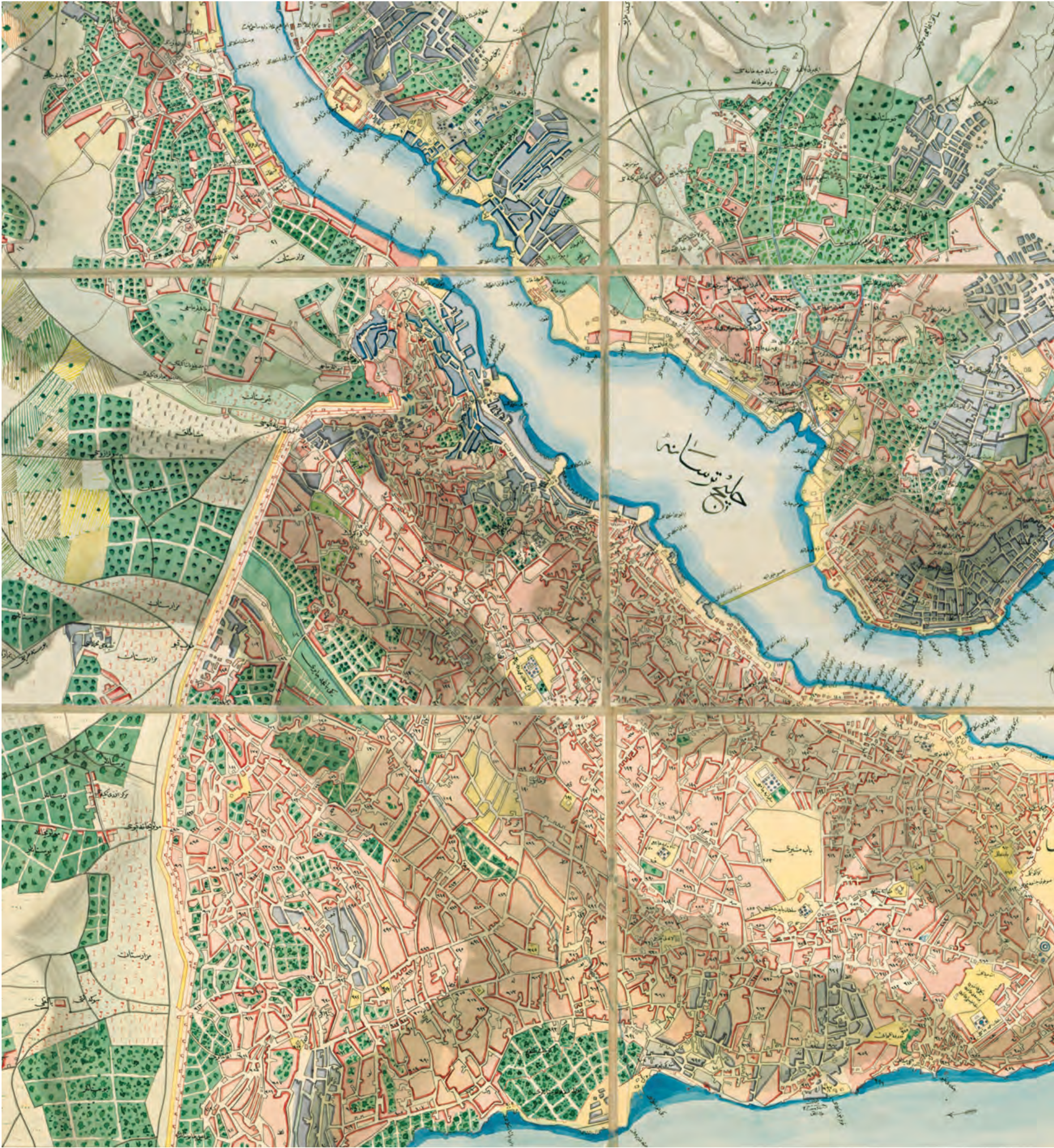
Haritada sur dışında 10 adet kilisenin mezhebi aidiyeti ve yeri de gösterilmektedir.

Haritanın dikkat çekici ve İstanbul tarihi açısından bir diğer özelliği ise meşhur yokuş, mevkii, cadde ve yol isimleriyle birlikte gösterilmiş olmasıdır. Bu husus oldukça önemli olup kaynaklardan hareketle kolayca bir araya getirilemeyecek bir bilgidir. Sütlüce'den "Dolmabahçe'ye Varıncaya Kadar Meşhur Olan Mevki'ler ve Cadde Tarîkler Cedveli" başlığı altında Humbaracılar Mescidi Yokuşunun ön ve arka tarafında aynı isimle Karanlık Mescid Yokuşu yer almaktadır ki bunun tekrar olması da kuvvetle muhtemeldir. Şüphesiz haritada yer alan bu isimlerin büyük bir kısmı günümüzde unutulmuştur ve bir kısmı da şehrin iskân yapısı sebebiyle ortadan kalkmış, hatta bunların yer aldıkları semtler dahi bugün büyük ölçüde ya şehrin imarı sebebiyle yok olmuş veya birbirilerinin içine geçerek yeni adlar alarak unutulup gitmiştir. Bu haritaya dayanılarak yapılacak bir çalışma kaybolan bu mevkilerin tespitine önemli katkılar sağlayacaktır.

Cami, cadde, yokuş, yol gibi bazı güzergâh ve mevkiler harita üzerinde numara ve harfler/rumuzlar ile gösterilmiş, alt tarafa da bunların karşılığı yazılmıştır. Burada ise cedvellerin okunmasında numaralara sadık kalınmış, harfler/rumuzlar ise karışıklığa sebebiyet vermemek ve anlaşılırlığı kolaylaştırmak için sıralamaya sadık kalınarak rakamlarla gösterilmiştir. Ancak harflerin/rumuzların kullanıldığı listenin başlarında harita üzerinde gösterim ve sıralamanın harfle olduğu belirtilmiştir.

Bunlar dışında harita üzerinde, numara veya harf ile gösterilmeyen ancak tanımlamaları doğrudan harita üzerinde yazılı olarak gösterilmiş, bina, mevki, yol, dere vb. yerler bulunmaktadır. Bunlar da listelenmiştir.

Haritadaki cetvellerde yazılmayıp haritanın üzerinde zikredilen her tür yer adı, cami, sokak, yol, çeşme, yokuş, iskele vs. isimlerinin kolayca bulunmasını sağlamak ve haritadan istifadeyi kolaylaştırmak maksadıyla şöyle bir yol izlenmiştir:

4- Güney paftasından detay: İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Eyüp, Üsküdar)

سرای همایون حدودی
شمال
شرق
جنوب

İstanbul Surunun Dâhilinde ve Sevâhilinde Vâki' Cevâmi' ve Mesâcidin Cedvelidir

1. Toklu İbrahim Dede Camii
2. Atîk Mustafa Paşa Camii
3. İvaz Efendi Camii
4. Nakşıdil Valide Sultan Camii
5. Hoca Ali Camii
6. Hacı İlyas Camii
7. Avcı Bey Camii
8. Karabaş Camii
9. Ferruh Kethüda Camii
10. Âdilşah Kadın Camii
11. Molla Aşkî Camii
12. Hacı İsa Camii
13. Çakır Ağa Camii
14. Kahriye [Kariye] Camii
15. Hoca Kasım Camii
16. Odun Yarıcı Mescidi
17. Tahta Minare Camii
18. Hızır Çavuş Camii
19. Hammamî Muhyiddin Camii
20. Kadı Sadeddin Camii
21. Kefeli Camii
22. Kasım Ağa Camii
23. Kemankeş Mustafa Paşa Camii
24. Hacı Muhyiddin Camii
25. Mihrimah Sultan Camii
26. Hatice Sultan Camii
27. Kızıl Mescid
28. Tercüman Yunus Camii
29. Yazıcı Camii
30. Fethiye Camii
31. Cafer Subaşı Camii
32. Mahmud Ağa Camii
33. İksirci Camii
34. Karabaş Camii
35. Sirkeci Camii
36. Sinan Paşa Camii
37. Debbağ Yunus Camii
38. Atîk Cebecibaşı Camii.
39. Hıra Mehmed Camii
40. Derviş Ali Camii
41. Canfedâ Hatun Camii
42. Mescid
43. Hasan Paşa Camii
44. Keçeci Pîrî Camii
45. Neslişah Kadın Camii
46. Atîk Ali Paşa Camii
47. Çavuşbaşı Camii
48. Mehmed Ağa Camii
49. Bazirgân Hüseyin Efendi Camii
50. İsmail Ağa Camii
51. Cebecibaşı Camii
52. Hatip Muslihiddin Camii
53. Molla Hüsrev Camii
54. Gül Camii
55. Cebeci Ali Camii
56. Kâtip Hüsrev Camii
57. Müftü Ali Efendi Camii
58. Çerağî Hamza Camii
59. Kovacı Camii
60. Bekcilis? Camii
61. Bitlice Ali Efendi
62. Kabakulak Camii
63. Öküz Mehmed Paşa Camii
64. Merdibanlı Camii
65. Karabaş Camii
66. Muhtesib İskender Camii
67. Tahta Minare Camii
68. Üçbaş Camii
69. Hacı Hasan Efendi Camii
70. Efdalzade Camii
71. Nişancı Paşa Camii
72. Bakkalzade Camii
73. Kumrulu Mescid
74. Valide Medresesi Camii
75. Leblebici Camii
76. Şeyh Resmî Mahmud Efendi Camii
77. Altı Poğaça Camii
78. Şeyh Murad Camii
79. Âşık Paşa Camii
80. Muhyiddin Kocavî Camii
81. Üsküblü Camii
82. Haracî Camii
83. Ahmed Buharî Türbesi
84. Papazzade Camii
85. (İsim yazılmamış)
86. Salih Paşa Camii
87. Bıçakçı Alaeddin Camii
88. Molla Haydar Camii
89. Hacı Ferhad Camii
90. Sinan Ağa Camii
91. Yarhisarî Muslihiddin Camii
92. Hacegî Mustafa Efendi Camii
93. Kirmasti Camii
94. Hafız Paşa Camii
95. Hoca Hayreddin Camii
96. Pirinççi Sinan Camii
97. Eski Ali Paşa Camii
98. Akseki Camii
99. Akşemseddin Camii
100. Hürrem Çavuş Camii
101. Hoca Hayreddin Camii
102. Fatma Sultan Camii
103. Ahmed Paşa Camii
104. Attar Halil Camii
105. Tûtî Abdüllatif Camii
106. Molla Ahaveyn Camii
107. Hacı İlyas Camii
108. Hoca Veys Camii
109. Emir Buharî Camii
110. Haracî Muhyiddin Camii
111. İmaret-i Atîk Camii
112. Hacı Hasan Camii
113. Elvanzade Camii
114. Yavuz Sinan Camii
115. Hacı Ahmed Camii
116. Hacı Davud Camii
117. Hoca Hayreddin Camii
118. Hoca Halil Attar Camii
119. Kasap Demirhan Camii
120. Çırçır Camii
121. Kepenekçi Ali Çelebi Camii
122. Hüsrev Paşa Camii
123. Mimar Sinan Camii
124. Arpa Emini Camii
125. Bayezid Ağa Camii
126. Kürkçübaşı Camii
127. Kâtip Muslihiddin Camii
128. Müneccimbaşı Camii
129. Nakkaş Paşa Camii
130. Ördek Kasap Camii
131. Kaptan Sinan Paşa Camii

132. Simkeş Camii
133. Kadıasker Mehmed Efendi Camii
134. Kasap İvaz Camii
135. Çıkrıkçı Kemaleddin Camii
136. Hasan Halife Camii
137. Halil Paşa Camii
138. Sanki Yedim Camii
139. Manisalı Mehmed Paşa
140. Şah-ı Hûban Camii
141. Molla Zeyrek Camii
142. Pîr Mehmed Paşa Camii
143. Zeyrek Camii
144. Hace Kadın Camii
145. Mehmed Paşa Camii
146. Sarı Timur Camii
147. Yumurtacılar Camii
148. Ahî Çelebi Camii
149. Tekneciler Camii
150. İzzet Mehmed Paşa
151. Mehmed Geylâni Camii
152. Hidayet Camii
153. Yeşil Kiremitli Cami
154. Dâye Hatun Camii
155. Vezir Camii
156. Emir Camii
157. Kadıasker-i Esbak Abdulkadir Camii
158. Çelebioğlu Hayreddin Camii
159. Yavaşça Şahin Camii
160. Rüstem Paşa Camii
161. Timurtaş Camii
162. Kepenekçi Sinan Camii
163. Kâtip Şemseddin Camii
164. Sarı Bayezid Camii
165. Voynuk Şücaeddin Camii
166. Çivizade Camii
167. Ferhad Ağa Camii
168. Dülgeroğlu Camii
169. Mustafa Bey Camii
170. İskender Paşa Camii
171. Silahdar Mustafa Camii
172. Öksüzce Hatip Camii
173. Lütfü Paşa Camii
174. Himmetzade Tekyesi Camii
175. Deniz Abdal Camii
176. Sırrızade Tekyesi Camii
177. Şehremini Camii
178. Mustafa Çavuş Camii
179. Çivizade Camii
180. Simkeş Camii
181. İskender Ağa Camii
182. Cafer Ağa Camii
183. Sultan Mustafa Camii
184. Saraç Doğan Camii
185. Kadıasker Camii
186. Defterdar Ahî Çelebi Camii
187. Sultan Selim Camii
188. Molla Ali Camii
189. Molla Hüsrev Camii
190. Yayla Camii
191. Sinan Paşa Camii
192. Bayezid Yusuf Camii
193. Hüsam Bey Camii
194. Sekbanbaşı Camii
195. Hacı Teberrük Camii
196. Şeyh Vefa Camii
197. Molla Güranî Camii
198. Hoca Hamza Camii
199. Saman Veren [-i evvel] Camii
200. Sırrı Ağa Camii
201. Molla Güranî Camii
202. Saman Veren [-i sânî] Camii
203. İbrahim Paşa Camii
204. Hacı Küçük Camii
205. Hubyar Camii
206. Hoca Paşa Camii
207. Elvan Camii
208. Ahmed Ağa Camii
209. Karaköy Hüseyin Çelebi
210. Nallı Mescid
211. Fatma Sultan Camii
212. Sahaf Süleyman Ağa Camii
213. Dâye Kadın Camii
214. Dâye Kadın Camii
215. Mercan Camii
216. Yakub Ağa Camii
217. Kirazlı Mescid
218. Molla Hüsrev Camii
219. Sinekli Medrese Camii
220. Revanî Çelebi Camii
221. Firuz Ağa Camii
222. Mimar Ayaz Camii
223. Haydarhane Camii
224. Sofular Camii
225. Softa Sinan Camii
226. Kara Nohut Camii
227. Seydi Bey Camii
228. Nuri Dede Camii
229. Macuncu Camii
230. İbrahim Çavuş Camii
231. Mimar Acem Camii
232. Hasırcı Camii
233. Melek Hatun Camii
234. Mehmed Paşa Camii
235. Hacı Evliya Camii
236. Hacı Odabaşı Camii
237. Koruk Camii
238. Dülbentçi Camii
239. Seyyid Halife Camii
240. Fenaî Camii
241. Molla Güranî Camii
242. Sarı Musa Camii
243. Selçuk Hanım Camii
244. Şeremet Çavuş Camii
245. Kazganiye Camii
246. Ebe Kadın Camii
247. Kızıl Minare Camii
248. Baba Hasan Ali Camii
249. Muhtesib Karagöz Camii
250. Emin Nureddin Camii
251. Damat İbrahim Paşa Camii
252. Kalenderhane Camii
253. Hacı Kaptan İbrahim Paşa Camii
254. Hacı Ali Camii
255. Yeni Mescid
256. Hatice Usta Camii
257. Hace Pîrî Mehmed Efendi Camii
258. Hüseyin Ağa Camii
259. Mahmud Paşa Camii
260. Servili Camii
261. Cezerî Hüseyin Paşa Camii
262. Beşir Ağa Camii
263. Yavuz Sultan Selim Camii
264. Zeyneb Sultan Camii
265. Lala Hayreddin Camii
266. Üskübî Camii
267. Molla Fenarî Camii
268. Firuz Ağa Camii
269. Mehmed Ağa Camii
270. Sinan Ağa Camii
271. Hacı Ferhad Camii
272. Asmalı Mescid
273. Köprülüoğlu Mescidi
274. Molla Fenarî Mescidi
275. Atîk Ali Paşa Camii

276. Mimar Hayreddin Camii
277. Çorlulu Ali Paşa Camii
278. Kaliçeci Hasan Camii
279. Emir Bey Camii
280. Sekbanbaşı Yakub Ağa Camii
281. Papazoğlu Camii
282. Hekim Çelebi Camii
283. Mimar Kemaleddin Camii
284. Kızıltaş Camii
285. Balaban Ağa Camii
286. Fatih Camii
287. Molla Kestel Camii
288. Kemal Paşa Camii
289. Kırımî Camii
290. Câmeşuycu Camii
291. Hoş Kadem Camii
292. İsmail Ağa Camii
293. Oruç Gazi Camii
294. Hacı Bayram Kaftanî Camii
295. Keşi Hatun Camii
296. Haseki Camii
297. Nevbahar Camii
298. Bekir Paşa Camii
299. Kasap Halil Camii
300. Hacı Timur Camii
301. Seyyid Ömer Camii
302. Hüsameddin Camii
303. Uzun Yusuf Camii
304. Haydar Kethüda Camii
305. Takyeci Camii
306. Tarsus Camii
307. Karabaş Camii
308. Karagöz Mehmed Paşa Camii
309. Debbağîzade Kethüdası Ahmed Efendi Camii
310. Vani Tekyesi Camii
311. Lalazade Ahmed Efendi Camii
312. Çivizade Camii
313. İbrahim Paşa Camii
314. Meşeli Mescidi
315. Sitte Hatun Camii
316. Arabacı Bayezid Camii
317. Yahya Efendi Camii
318. Canbaz Mustafa Bey Camii
319. Bazirgân Hacı Hüsrev Camii
320. Kâtip Muslihiddin Camii
321. Şüca‘ Mehmed Çavuş Camii
322. Hekimoğlu Ali Paşa Camii
323. Davud Paşa Camii
324. Yavuz Mehmed Ağa Camii
325. Murad Paşa Camii
326. Gurebâ Hüseyin Ağa Camii
327. Kâtip Muslihiddin Camii
328. Yakub Ağa Camii
329. Alem Bey Camii
330. Kemankeş Ahmed Ağa Camii
331. Kuyumcu Bahşâyiş Camii
332. Mesih Paşa Camii
333. Çoban Çavuş Camii
334. Daltaban Camii
335. Soğan Ağa Camii
336. Kepenek Camii
337. Saraç İshak Camii
338. Esir Kemal Camii
339. Uzun Şücaeddin Camii
340. Divanî Ali Camii
341. Emin Sinan Camii
342. Tahta Minare Camii
343. Kâtip Sinan Camii
344. Dizdariye Camii
345. Üçler Camii
346. Helvacı Camii
347. Siyah Mehmed Paşa Camii
348. İmaret Camii
349. Nakilbend Camii
350. Güngörmez Camii
351. Kabasakal Camii
352. İshak Paşa Camii
353. Can Kurtaran Hüseyin Ağa Camii
354. Akbıyık Camii
355. Kapı Ağası Sinan Ağa Camii
356. Çakır Ağa Camii
357. Küçük Ayasofya Camii
358. Bostanî Ali Ağa Camii
359. Behram Çavuş Camii
360. Bâlî Paşa Camii
361. Cadu Hamid Camii
362. İbrahim Paşa Camii
363. Lala Hüseyin Paşa Camii
364. Nişancı Camii
365. Şeyh Ferhad Bey Camii
366. Hacı Bayram Kaftanî Camii
367. Mercimek Çakır Ağa Camii
368. Kara Mahmud Paşa Camii
369. Hanım Sultan Camii
370. Kovacı Dede Camii
371. Çakır Ağa Camii
372. Kâtip Muslihiddin Camii
373. Zeyneb Kadın Camii
374. Cerrah Paşa Camii
375. Canbaziye Camii
376. Hacı Timur Camii
377. Hubyar Camii
378. Şeyhülharem Camii
379. Haydar Kethüda Camii
380. Bıyıklı Hüsrev Camii
381. İbrahim Paşa Camii
382. Davud Bey Camii
383. Koca Mustafa Paşa Camii
384. Ağa Camii
385. İskender Camii
386. Ali Fakih Camii
387. Duhaniye Camii
388. Sancakdar Hayreddin Camii
389. Sultan Camii
390. Çavuşzade Camii
391. Çivizade Camii
392. Kürkçü Camii
393. Bostancıbaşı Abdullah Ağa Camii
394. İnebey/Eynebey Camii
395. Kara Müezzin Camii
396. Şehsuvar Camii
397. Çelebi Hasan Paşa Camii
398. Kürkçübaşı Süleyman Ağa Camii
399. Süleyman Ağa Camii
400. Kazgancı Camii
401. Dülbentçi Camii
402. Muhasebeci Ahmed Efendi Camii
403. Malkoç Süleyman Ağa Camii
404. Bostan Camii
405. Nailî Abdullah Paşa Camii
406. Kasap İlyas Camii
407. Bayezid-i Cedîd Camii
408. Etyemez Tekyesi Camii
409. Hatuniye Camii
410. Abdi Çelebi Camii
411. El-Hac Raşid Efendi Camii
412. Hacı Hamza Camii
413. Çeragî Hasan Camii
414. Hace Kadın Camii
415. Zeytuniye Camii
416. Hacı Manka? Camii
417. Hacı Hüseyin Camii
418. Arap Kapısı Camii
419. Mîrahur Camii
420. Hacı Evhad Camii

421. Hacı Pîrî Camii
422. Kürkçü Camii
423. Hacı İlyas Camii
424. Kule Camii
425. Bucak Bağı Camii

İstanbul Surunun Dâhilinde Meşhur Olan Yokuşlar Cedveli*

1. Soğuk Çeşme Yokuşu
2. Şengül Hamamı Yokuşu
3. Cağaloğlu Yokuşu
4. Mahmut Paşa Yokuşu
5. Çakmakçılar Yokuşu
6. Uzun Çarşı Yokuşu
7. Divoğlu Yokuşu
8. Saatçi Yokuşu
9. Mehmet Paşa Yokuşu
10. Zeyrek Yokuşu
11. Fil Yokuşu
12. Horasancı Yokuşu
13. Debbağ Yunus Yokuşu
14. Kırk Nerdiban Yokuşu
15. Camcı Çeşmesi Yokuşu
16. Sancaktar Yokuşu
17. Otlukçu Yokuşu
18. Tena Yokuşu
19. Hasan Hüseyin Yokuşu
20. Bastırmacı Yokuşu
21. Macarlar Yokuşu
22. Çinili Çeşme Yokuşu
23. Tabgan Yokuşu
24. Mekikçi Yokuşu
25. Hançerli Yokuşu
26. Mumhane Yokuşu
27. Şehit Mehmet Paşa Yokuşu
28. Peykhane Yokuşu
29. Gedik Paşa Yokuşu
30. Ağa Yokuşu
31. Selim Paşa Yokuşu
32. Baruthane Yokuşu
33. Balcı Yokuşu
34. Tozkoparan Yokuşu
35. Cerrah Paşa Yokuşu
36. Etyemez Yokuşu
37. Çilingirli Yokuşu
38. Balıkçılar Yokuşu
39. Vefa Yokuşu
40. Yokuş Çeşme

İstanbul Surunun Dâhilinde Meşhur Olan Mevki'ler ve Cadde Tarîkler Cedveli*

1. Demir Kapı
2. Aydınoğlu Tekyesi
3. Soğuk Çeşme
4. Kaba Sakal
5. Bayram Fırını
6. Arasta Odaları
7. Nahılbend
8. Hoca Paşa
9. Acı Musluk
10. Cağaloğlu
11. Kapalı Fırın
12. Acı Hamam
13. Divan Yolu
14. Tavuk Pazarı
15. Irgad Pazarı
16. Meydancık
17. Haseki Hamamı
18. Hoca Hanı
19. Yere Batan
20. Kalpakçılarbaşı
21. Bit Pazarı
22. Parmak Kapı
23. Okçularbaşı
24. Vezneciler
25. Daltaban
26. Bozdoğan Kemeri
27. Dökmeciler
28. Tahta Kale
29. Hasırcılar Derunu
30. Alaca Hamam
31. Ketencilerbaşı
32. Tahmis Önü
33. Asma Altı
34. Nalburlar
35. Kutucular
36. Kantarcılar
37. Kıble Çeşmesi
38. Küçük Pazar
39. Kurnacılar
40. Şehzadebaşı
41. Çukur Çeşme
42. Koska
43. Musalla
44. Çifte Gelinler
45. Langa
46. Aksaray
47. Cellat Çeşmesi
48. Horhor
49. Akar Çeşme
50. Sepetçilerbaşı
51. İbrahim Paşa Hamamı
52. Kırk Çeşme
53. Çinili Hamam
54. Azaplar
55. Haydar
56. Çıngıraklı Değirmen
57. Küçük Mustafa Paşa
58. Müftü Hamamı
59. Kadı Çeşmesi
60. Çukur Hamam
61. Çırçır
62. Tezgâhçılarbaşı
63. At Pazarı
64. Küçük Karaman
65. Saraçhanebaşı
66. Deve Hanı
67. Sofular
68. Telüklü Çeşme
69. Avrat Pazarı
70. Çifte Fırınlar
71. İsa Kapısı
72. Koca Çınar
73. Cuma Pazarı
74. Altı Mermer
75. Emirler Çeşmesi
76. Yeni Mahalle
77. Taş Kasap
78. Yüksek Kaldırım
79. Halıcılar Köşkü
80. Sarı Gez
81. Malta Çarşısı
82. Büyük Çarşı
83. Çarşamba Pazarı
84. Kumrulu
85. Fethiye
86. Zincirli Kuyu
87. Cumartesi Pazarı
88. Keçeciler
89. Sarmaşık
90. Acı Çeşme
91. Salma Tomruk
92. Sultan Hamamı

* Haritada sıralama Osmanlı alfabesine göre yapılmıştır. Burada ise rakamlar kullanılmıştır.

93. Kesme Kaya
94. Drağman
95. Lonca
96. Tekfur Sarayı
97. Kürkçü Çeşmesi
98. Yatağan Çeşmesi
99. Molla Aşkî
100. Çınarlı Çeşme

Eyyüb Ensarî'de Meşhur olan Yokuşlar Cedveli

1. Uncu Bayırı Yokuşu
2. Rami Çiftliği Yokuşu
3. Kırk Nerdiban Yokuşu
4. Balcı Yokuşu
5. Nişancı Yokuşu
6. Sıra Serviler Yokuşu
7. Oluklu Bayır Yokuşu
8. Ermeni Yokuşu

Eyyüb Ensarî'de Meşhur olan Mevki'ler Cedveli

1. Eski Yeni Hamam
2. Sofular
3. Dökmeciler
4. Gümüşsuyu
5. İdris Köşkü
6. Topçular
7. Münzevi
8. Otakçılar
9. Ak Türbe
10. Yeni Çeşme
11. Çömlekçiler
12. Akar Çeşme
13. Tokmak Tepe
14. Savaklar
15. Zülâlî Çeşme
16. Ermeni Mahallesi
17. Kuru Kavak
18. Çinili Çeşme
19. Arpa Emini Çeşmesi
20. Ermeni Mahallesi

Sütlüce'den Dolmabahçe'ye Varınca Kadar Meşhur olan Yokuşlar ve Mevki'ler ve Cadde Tarîkler ve Üsküdar'da Vâki' Meşhur Yokuşlar ve Mevki'ler Cedvelidir

Sütlüce ve Dolmabahçe'ye Varınca Kadar Meşhur olan Yokuşlar Cedveli

1. Tekye Yokuşu
2. Parmakkapı Yokuşu
3. Kırk Nerdiban Yokuşu
4. Yarımlı Yokuşu
5. Kilise Yokuşu
6. Çık Salın Yokuşu
7. Tomanoğlu Yokuşu
8. Fıstıklı Yokuşu
9. Pîr Paşa ve Parmakkapı Yokuşu
10. Kalaycı Bahçesi Yokuşu
11. Arabacılar Yokuşu
12. Kızıl Minare Yokuşu
13. Hasköy'de Kilise Yokuşu
14. Hasköy'de Parmakkapı Yokuşu
15. Keçeci Mahallesi Yokuşu
16. Doymaz Dere Yokuşu
17. İbadullah Yokuşu
18. Zindan Arkası Yokuşu
19. Emin Çeşmesi Yokuşu
20. Surikoz Yokuşu
21. Yeni Çeşme Yokuşu
22. Kalafatçılar Yokuşu
23. Yel Değirmeni Yokuşu
24. Mekteb-i Bahriye Yokuşu
25. Diğer Mekteb-i Bahriye Yokuşu
26. Matbah Kapısı Yokuşu
27. Paşa Çeşmesi Yokuşu
28. Ak Baba Yokuşu
29. Emir Efendi Yokuşu
30. Nalıncı Yokuşu
31. Paşa Hamamı Yokuşu
32. Yeni Mahalle Yokuşu
33. Değirmen Yokuşu
34. Türbe Yokuşu
35. Cevizaltı Yokuşu
36. Haftancı Yokuşu
37. Sinan Bey Yokuşu
38. Zincirli Yokuşu
39. Taş Köprü Yokuşu
40. Tahta Köprü Yokuşu
41. Pehlivan Yokuşu
42. Hacı Hüsrev Yokuşu
43. Kara İmam Yokuşu
44. Sakızağa Yokuşu
45. Hastahane Yokuşu
46. Hacıahmed Yokuşu
47. Bedevî Yokuşu
48. Tatavla Yokuşu
49. Kilise Yokuşu
50. Çeşme Yokuşu
51. Yeni Mahalle Yokuşu
52. Taksim Yokuşu
53. Çukur Yokuşu
54. Papaz Köprü Yokuşu
55. Saray Burnu Yokuşu
56. Emin Camii Yokuşu
57. Mevlevihane Yokuşu
58. Akarca Yokuşu
59. Sürurî Yokuşu
60. Karanlık Çeşme Yokuşu
61. Aynalı Çeşme Yokuşu
62. Âşık Meydanı Yokuşu
63. Tozkoparan Yokuşu
64. Cağaloğlu Çeşmesi Yokuşu
65. Desterecí Yokuşu
66. Yeni Cami Yokuşu
67. Kapalı Kapı Yokuşu
68. Kız Kapısı Yokuşu
69. Karaköy Yokuşu
70. Kule Kapısı Yokuşu
71. Perşembe Pazarı Yokuşu
72. Cizvit Yokuşu
73. Kapı Yokuşu
74. Büyük Kilise Yokuşu
75. Pençşenbe Yokuşu
76. Kule Kapısı'ndan Aşağı Hendek Yokuşu
77. Dibek Yokuşu
78. Karanlık Mescid Yokuşu
79. Humbaracı Yokuşu
80. Karanlık Mescid Yokuşu
81. Boğaz Kesen Yokuşu
82. Kaval Yokuşu
83. Taktak Yokuşu
84. Yalnız Fırın Yokuşu
85. Balık Pazarı Yokuşu
86. Yeni Mahalle Yokuşu
87. Ağa Hamamı Yokuşu
88. Ağa Camii Yokuşu

89. Çukur Cuma Yokuşu
90.Kadıhane Yokuşu
91. Firuz Ağa Yokuşu
92. Defterdar Yokuşu
93. Uzun Odalar Yokuşu
94. Kazgancı Yokuşu
95. Deve Bağırtan Yokuşu
96. Hamam Yokuşu
97. Tavukçu Yokuşu
98. Eşek Bağırtan Yokuşu
99. Dolma Yokuşu
100. Yeni Yokuşu
101. Tuzcu Yokuşu
102. Arabacı Yokuşu
103. Süleymaniye Yokuşu
104. Tekye Yokuşu
105. Kışla Yokuşu
106. Bayıldım Yokuşu
107. Tüfenkhane Yokuşu
108. Dolmabahçe Yokuşu
109. Gümüşsuyu Yokuşu
110. Maçka Yokuşu
111. Kışlak Yokuşu
112. Küçük Çiftlik Yokuşu

Üsküdar'da Meşhur olan Yokuşlar ve Mevki'ler Cedveli

1. Büyük Yokuş
2. Deve Bağırtan Yokuşu
3. Menzilhane Yokuşu
4. Toptaşı Yokuşu
5. Ahmedoğlu Yokuşu
6. Acı Çeşme Yokuşu
7. Ağazade Yokuşu
8. Açık Türbe Yokuşu
9. Harem İskelesi Yokuşu
10. Aziz Mahmud Efendi Yokuşu
11. Eski Hamam Yokuşu
12. Kuşoğlu Yokuşu
13. Divitçiler Yokuşu
14. Solak Sinan Yokuşu

Üsküdar'da Meşhur olan Yokuşlar ve Mevki'ler *

1. Sultan Tepesi
2. İcadiye
3. Selamsız
4. Tekye Kapısı
5. Bülbül Deresi
6. Toygar Tepesi
7. Çavuş Deresi
8. At Pazarı
9. İnadiye
10. Top Taşı
11. Nuh Kuyusu
12. Yeni Mahalle
13. Açık Türbe
14. İhsaniye

Sütlüce'den Dolmabahçe'ye Varınca Kadar Meşhur Olan Mevki'ler ve Cadde Tarîkler Cedveli**

1. Sütlüce
2. Halıcıoğlu
3. Odalar Kapısı
4. Bozhane
5. Pîrî Paşa
6. Fıstıklı
7. Barımlı
8. Lengerhane
9. Arabacılar
10. Beylik Selhhane
11. Hasköy
12. Cami Altı
13. Doymaz Dere
14. Dut Altı
15. Kulaksız Hamamı
16. Emin Efendi Çeşmesi
17. Yeni Çeşme
18. Paşa Çeşmesi
19. Paşa Hamamı
20. Acı Çeşme
21. Zincirli Kuyu
22. Ceviz Altı
23. Emirdeci Hamamı
24. İncirli Bahçe
25. Sakız Ağacı
26. Yalnız Bakkal
27. Tersane Kapısı
28. İkindi Pazarı
29. Sel Kapısı
30. Cuma Pazarı
31. Kasım Paşa Mahallesi
32. Baş Hane
33. Dört Kapı
34. Debbağhane
35. Büyük Hamam
36. Uzun Yol
37. Uzun Yolda Akarca
38. Dere Mahallesi
39. Pehlivan Kapısı
40. Türabî Baba Tekyesi
41. Ciğerim Dede Tekyesi
42. Küçük Hamam
43. Karanlık Çeşme
44. Kutluk Mire
45. Gizlice Evliya
46. İplikçi Hamamı
47. Dere Hamamı
48. Sinekli Selvi
49. Aynalı Çeşme
50. Lonca sokağı
51. Sipahi Fırını
52. Mahmud Ağa Çeşmesi
53. Asmalı Mescid Çeşmesi
54. Yemenici Çeşmesi
55. Kıptî Mahallesi
56. Cağaloğlu Çeşmesi
57. Galata'da Çeşme Meydanı
58. Galata Mahkemesi
59. Yeşil Direkli Hamam
60. Bat Pazarı
61. Bezzazistan
62. Yorgancılar
63. Puslacılar
64. Kürkçüler
65. Mahkeme Hamamı
66. Zincirli Han
67. Kurşunlu Han
68. Çadır Hanı
69. Yüksek Kaldırım
70. Kemer Altı
71. Karaköy Hamamı
72. Galata Bank Pazarı
73. Pençşenbe Pazarı
74. Haracî Sokağı

* "Üsküdar'da Meşhur olan Yokuşlar ve Mevki'ler Cedveli" başlığı altındaki yokuşların yazıldığı ilk cetvelin sıralaması (1-14 arası) rakamlarla yapılmış, Sultan tepesi ile başlayan, mevkilerin adı ile başlayan bölümün sıralaması alfabe ile yapılmıştır. Bu nedenle bu başlık haritanın aslında olmamakla birlikte ayrıma da dikkat çekmek için tarafımızdan ilave edilmiştir.

** Haritada sıralama Osmanlı alfabesine göre yapılmıştır. Burada ise rakamlar kullanılmıştır.

75. El Sokağı
76. Yanık Kapı
77. Kapalı Fırın
78. Kapı İçi
79. Kapı İçi Hamamı
80. Yelkenciler
81. Balık Pazarı
82. Debbağhane
83. Tophane Çeşme Meydanı
84. Lüleciler
85. Tophane Mahkemesi
86. Mahkeme Hamamı
87. Medrese
88. Esir Pazarı
89. Hendek
90. Yazıcı Hamamı
91. Dört Yol Ağzı
92. Tophane Önü
93. Beyoğlu
94. Çukur Cuma
95. Bostanbaşı
96. Boğazkesen
97. Yeni Mahalle
98. Ağa Hamamı
99. Firuz Ağa
100. Salı Pazarı

A1

1. Saye

B1

1. Çınarlı Çeşme Bağçeleri
2. Taşköprü Deresi
3. Taşköprü Bağçeleri
4. Çınarlı Çeşme
5. Taşköprü tarîki
6. Paşa Çayırı
7. Kanlıkavak Çeşmesi
8. Hazinedar Ağa Çayırı
9. Göl
10. Göl
11. Kiremithane
12. Alibey karyesi
13. Tekye
14. Cami-i şerif
15. Sığır ağılı

C1

1. Bağçeköy tariki
2. Burgaz tariki
3. Kapudan Paşa Çayırı
4. Kağıdhane Deresi
5. Burgaz tariki
6. Burgaz tariki
7. Kapudan Paşa Ayazması
8. Beşiktaş ve Kuruçeşme ve Kasımpaşa'ya ve Hasköy'e giden tariki
9. Cisr
10. Yeldeğirmeni
11. Taşköprü tariki
12. Kağıdhane tariki
13. Alibeyköy tariki
14. Cami
15. Beşiktaş ve Kuruçeşme tariki
16. Beylikçi Efendi'nin Çiftliği
17. Cisr
18. İbrahim Efendi Çiftliği
19. Muhzırbaşı Çiftliği

E1

1. Çiftlik
2. Rumeli Hisarı
3. Fenar
4. Şehidlik
5. Katib Camii
6. Kasr-ı hümayun
7. Nişantaşı
8. Kalafat yeri
9. Bebek Cami-i şerifi
10. İskele
11. Bebek
12. Kasr-ı hümayun
13. Bebek Karakolhanesi
14. Sultan Köşkü
15. Atiyye Sultan Sahilhanesi
16. Vezir Köşkü
17. Çeşme
18. Hamam
19. Hamam İskelesi
20. Çeşme
21. Hisar Camii
22. Cami
23. Hisar İskelesi
24. Anadolu Hisarı
25. Mezaristan
26. Küçüksu Çayırı
27. Çeşme
28. Cami
29. Kasr-ı hümayun
30. Karakolhane
31. Çeşme
32. Küçüksu
33. Su terazileri
34. Çeşme
35. Kandilli İskelesi
36. Kandilli Camii
37. Kandilli Burnu
38. Mezarlık
39. Çeşme
40. Çeşme
41. Saray Bağçesi
42. Çeşme
43. Halil Paşa Sarayı
44. Dalyan İskelesi
45. Mezarlık
46. Maşatlık
47. Halil Paşa Köşkü

F1

1. Çayır
2. Namazgah
3. Mezaristan
4. Çeşme
5. Göksu
6. Çeşme
7. Cisr
8. Karakolhane
9. Çeşme

A2

1. Küçükköy
2. Kemer
3. Kemer
4. Beylikkeçe
5. Çeşme
6. Kemer

B2

1. Tabya
2. Bağçeler
3. Havuz
4. Saye tariki
5. Cisr
6. Tarla
7. Yahyabey Çiftliği
8. Karadolap Bağçeleri

9. Bağ
10. Tarlalar
11. Burgaz tariki
12. Fil Köprüsü
13. Karakolhane
14. Küçükköy tariki
15. Cisr
16. Silahdar Ağa
17. Kasr-ı cedid
18. Küphane
19. Silahdar Ağa tariki
20. Bağ
21. Matbah
22. Cisr-i cedid
23. Cağaloğlu çayırı
24. Tarla
25. Talimhane
26. Adalar
27. Alibeyköyü'ne giden tarik
28. Harman
29. Küpcüler
30. İdris Köşkü tariki
31. Harman
32. Harmanlar

C2

1. Su hazinesi
2. Beşiktaş ve Kuruçeşme tarîki
3. Tarla
4. Kasr-ı hümayun
5. Saray-ı hümayun
6. Tarla
7. Araba yolu
8. Kağıdhane'ye giden tarik
9. Araba yolu
10. Kettancı Deresi
11. Çiftlik

E2

1. Halil Paşa Limanı
2. Çeşme
3. Çeşme
4. Vaniköy
5. İcadiye Köşkü
6. Vaniköy Camii
7. Tabya
8. Kışlak
9. Kışlağ-ı hümayun
10. Çeşme
11. Hastahane
12. Cami
13. Kuleli
14. Mezaristan
15. Değirmen
16. Anbar İskelesi
17. Kireç ocakları
18. Bağlar
19. Yeni Mahalle
20. Çeşme
21. Cami
22. Çeşme
23. Cami
24. Hacı Ömer Cami
25. Çeşme
26. Çengelköy Cami
27. Akındı Burnu
28. Cami
29. Karakolhane
30. Kilise
31. Arnavudköy İskelesi
32. Nişantaşı
33. Cami
34. Hamam
35. Kuruçeşme Karakolhanesi
36. Kuruçeşme İskelesi
37. Nişantaşı
38. Esmâ Sultan Sahilhanesi
39. Etmekçioğlu Deresi
40. Etmekçioğlu karakolu

F2

1. Çiftlik Tariki

A3

1. Küçükköy tariki
2. Ramî Çiftliği Kışlağ-ı hümayunu
3. Çiftlik

B3

1. Kırkağaç Bağçeleri
2. Harmanlar
3. Karakolhane
4. Karaağaç
5. Yusûf Efendi Bağçesi
6. Bademli
7. Mağara
8. Hasırcızade Tekyesi
9. Şalope Tersânesi
10. Gülgüloğlu'nun Bağçesi
11. Ayazma
12. Südlüce Cami
13. İbrahimhanzade Sahilhanesi
14. Südlüce İskelesi
15. Çıksalın
16. Mühendishane-i hümayun
17. Anbar
18. Harmanbaşı İskelesi
19. Humbarhane Kışlağı
20. Anbarlar
21. Halıcıoğlu İskelesi
22. Gümüşhane
23. Harman
24. Harman
25. Buzhane İskelesi
26. Pir Paşa İskelesi
27. Lengerhane
28. Dereağzı
29. Harman
30. Sahilhane İskelesi
31. Büyük İskele
32. Camialtı İskelesi
33. Kasr
34. Karakolhane
35. Zahire anbarı
36. Felahî Bağçesi
37. Fıstıklı
38. Ada
39. Bahariye çayırı
40. Bahariye Köşkü
41. Bahariye
42. Ada
43. Taşlıburun İskelesi
44. Ada
45. Şâh Sultan İskelesi
46. Şâh Sultan Camii
47. Karakolhane
48. İdris Köşkü Mahallesi
49. Gümüşsuyu
50. Kaşgarî Tekyesi
51. İplikhane
52. İslam Bey Camii
53. Tarlalar
54. Kasım Paşa Camii
55. Eskibeyler Hamamı
56. Çiftlik
57. Valide İmareti
58. Valide Türbesi

59. Türbe
60. Dökmeciler Camii
61. Sofiler Camii
62. Çeşme
63. Mescid
64. Türbe
65. Kızıl Mescid
66. Debbağhane
67. Zal Mahmud Paşa Camii
68. Saray-ı hümayun
69. Kasım Paşa Camii
70. Feshane
71. Defterdar İskelesi
72. Mescid
73. Defterdar Camii
74. Nurullah Bey Camii
75. Vezir Tekyesi
76. Baba Haydar Camii
77. Çeşme
78. Takyeci Camii
79. Aktürbe Camii
80. Dede Mahremi Camii
81. Topçular
82. Topçular Camii
83. Mezaristan
84. Çamur İskelesi
85. Ya-vedud İskelesi
86. Ya-vedud Camii
87. Çınar Karakolhanesi
88. Hamam İskelesi
89. Ayvansaray İskelesi

C3

1. Beşiktaş'a giden tarik
2. Hastahane
3. Beşiktaş'a giden tarik
4. Hastahane
5. İncirlibağçe Deresi
6. Çobançeşmesi
7. Kasımpaşa'dan Kağıdhane'ye giden tarik
8. Büyükdere tariki
9. Dolap Deresi
10. Sakızağacı Deresi
11. Maşatlık
12. Millet Hastahanesi
13. Katolik Kilisesi
14. Kilise
15. Kabristan
16. İncirlibağçe
17. Tersane cebehanesi
18. Karakolhane
19. Hacı Osman Efendi'nin bağçesi
20. Piyale Paşa Camii
21. Guslhane
22. Mandra
23. Tersane Hastahanesi
24. Sahaf Muslihiddin Camii
25. Taşköprü
26. Hanımlar bağçesi
27. Hacı Ahmed Camii
28. Çimşirli Tekye
29. El-Hac Hüsrev Camii
30. Bağçeler
31. Bedevi Tekyesi
32. Karakolhane
33. İplikçi Hamamı
34. Papaz Köprüsü
35. Dere Hamamı
36. İbrahim Efendi Cami
37. Baş Hasan Efendi Camii
38. Küçük Piyale Camii
39. Kulaksız Camii
40. İbadullah Cami

D3

1. Yıldız Köşkü
2. Karakolhane
3. Kilise
4. Valide Köşkü
5. Ortaköy Camii
6. Ortaköy İskelesi
7. Yıldız Köşkü Karakolhanesi
8. Ihlamur
9. Köşk
10. Valide Çiftliği
11. Çeşme
12. Alem
13. Yahya Efendi
14. Karakolhane
15. Hacı Hüseyin Ağa Camii
16. Rum Ali Cami
17. Uzunca ova
18. Karakolhane
19. Hamam
20. Asariye Cami
21. Maçka Kışlağı
22. Sahilsaray-ı hümayun
23. Hazinedar Ağa Cami
24. Valide Karakolhanesi
25. Karakolhane
26. Karakolhane
27. Fişnezade Cami
28. Sultan Süleyman Cami
29. Kılıç Ali İskelesi
30. Hibetullâh Sultan Cami
31. Haraccı Ağa İskelesi
32. Beşiktaş İskelesi
33. Çifte Vavlar
34. Çinili Köşk
35. Beşiktaş Sahilsaray-ı hümayunu
36. Hamam
37. Tekerlek Camii
38. Karakolhane
39. Bayıldım Köşkü
40. Tüfenghane
41. Süvari Kışlağı
42. Tüfenghane vapuru
43. Dolmabağçe İskelesi
44. Karakolhane
45. Kereste anbarı

E3

1. Defterdar Camii
2. Defterdar Burnu
3. Dalyan İskelesi
4. Koyun İskelesi
5. Bostan
6. Havuzbaşı İskelesi
7. Kahvehane
8. Havuzbaşı Meydanı
9. Çeşme
10. Bağlar
11. Tulumba
12. Çeşme
13. Mehmed Ali Paşa Hazretleri'nin Sahilhanesi
14. Bağçeler
15. Çeşme
16. Beylerbeyi Cami
17. Çeşme
18. Karakolhane
19. Araba Meydanı
20. Aralık İskelesi
21. Çeşme
22. Çeşme
23. Hamam İskelesi

24. Cami
25. Hamam
26. Meydan
27. Bağlar
28. Mezarlık
29. Çeşme
30. Çeşme
31. Karakolhane
32. Saray-ı hümayun hududu
33. Çeşme
34. Çeşme
35. Havuz
36. Bostanlar
37. Karakolhane
38. Saray-ı hümayun bağçesi
39. Karakolhane
40. Liman
41. Çeşme
42. Fıstıklı Mescid
43. Çeşme
44. Çeşme
45. Tekye Meydanı
46. Atik cebehane
47. Nakkaş tabyası
48. Havuz
49. Çeşme
50. Karakolhane
51. Karakolhane
52. Kuzguncuk İskelesi
53. Kuzguncuk
54. Çeşme

F3

1. Tarlalar
2. Bağlar
3. Yeldeğirmeni
4. Kasır
5. Çeşme
6. Büyük Çamlıca
7. Çeşme

A4

1. Davut Paşa Hastahanesi
2. Tarlalar
3. Bağ
4. Tarlalar
5. Çeşme
6. Han
7. Cami
8. Cami
9. Köşk
10. Davut Paşa Kışlağı

B4

1. Aynalıkavak İskelesi
2. Hezar vapuru
3. Peksimethane
4. Errehane
5. Haddehane
6. Lakoz
7. Darağacı
8. Büzme mahalli
9. Ayvansaray Kapısı
10. Arslan İskelesi
11. Otakcılar Camii
12. Cami
13. Mustafa Paşa Tekyesi
14. Emir Buhari Tekyesi
15. Kabristan
16. Savaklar Camii
17. Eğrikapı
18. Kabristan
19. Su terazisi
20. Karakolhane
21. Edirnekapısı
22. Maşatlık
23. Bostan
24. Kabristan
25. Mezaristan
26. Bostanlar
27. Topkapı
28. Mezaristan
29. Takyeci Mahallesi
30. Posta tarîki
31. Namazgah
32. Halıcıoğlu İskelesi
33. Hasköy İskelesi
34. Balat İskelesi
35. Balatkapısı
36. Fenar İskelesi
37. Fenarkapısı
38. Petrokapısı
39. Sultan Selim Camii
40. Fatih Sultan Mehmet Han Camii
41. Yenibağçe çayırı
42. Karagümrük

C4

1. Ayaz Paşa Camii
2. Karakolhane
3. Kazgancı Camii
4. Sorma-gir Camii
5. Sirkeci Camii
6. Şeyh Yunus Efendi Tekyesi
7. Cihangir Camii
8. Süheyl Bey Camii
9. Salıpazarı Burnu
10. Salıpazarı İskelesi
11. Kayıkhaneler Limanı
12. Temyurhane
13. Dayezade Yusuf Efendi Camii
14. İlyas Çelebi Camii
15. Firuzağa Camii
16. Karakolhane
17. Karakolhane
18. Rum Kilisesi
19. Karakolhane
20. Ağa Camii
21. Nişantaşı
22. Sultan Süleyman Camii
23. Defterdar Camii
24. Çukurcuma Hamamı
25. Nalıncı Camii
26. Gedik Abdi Camii
27. Emir Tekyesi
28. Peşimaniye Camii
29. Mescit
30. Surikoz (Seferikoz) Camii
31. Sirkeci Muslihiddin Camii
32. Zindan
33. Tersane Camii
34. Maçuna altı
35. Tersane sahası
36. Yeni Çeşme
37. Kadı Mehmed Efendi Camii
38. Yeldeğirmeni Camii
39. Mekteb-i Bahriye
40. Kereste Mahzeni
41. Mahzen-i sürb
42. Sergi Emini Kasrı
43. Acıçeşme Camii
44. Dörtkuyu Köprüsü
45. Tersanekapısı Köprüsü
46. Kapıüstü Camii
47. Kayıkhane
48. Tersane Kethudası Camii

49. Divanhane
50. Hatab İskelesi
51. Mahkeme Köprüsü
52. Seyl Kapısı
53. Kasım Paşa Camii
54. Cumapazarı Köprüsü
55. Sürurі Köprüsü
56. Tahtelkadı Camii
57. Mevlevihane Köprüsü
58. Yahya Kethüda Camii
59. Karanlık Çeşme Camii
60. Kasım Paşa Mevlevihanesi
61. İngiliz Sarayı Harabesi
62. Kamer Hatun Camii
63. Işık Meydanı
64. Mezaristan
65. Rum Kilisesi
66. Katolik Kilisesi
67. Asmalı Mescid
68. Katolik Kilisesi
69. Dörtyol Ağzı
70. Karakolhane
71. Galata Mevlevihanesi
72. Karakolhane
73. Nalıncı Camii
74. Karanlık Mescid
75. Dibekyokuşu Camii
76. Yazıcı Camii
77. Makaracıoğlu Camii
78. Büyük Kule Kapısı
79. Karakolhane
80. Galata Kulesi
81. Küçük Kulekapısı Karakolhanesi
82. Arab Camii
83. Galata Mahkemesi
84. Yeni Camii
85. Karakolhane
86. Zahire İskelesi
87. Havuz-ı atik
88. Havuz-ı cedid
89. Karakolhane
90. Cisr-i hayretiye
91. Kalafat mahalli
92. Kürekçikapısı İskelesi
93. Yağkapanı İskelesi
94. Balıkpazarı İskelesi
95. Karakolhane
96. Karakolhane
97. Karaköykapısı İskelesi
98. Kurşunlu Mahzeni
99. Liman Ağası Kasrı
100. Makaracı İskelesi
101. Gümrük
102. Yenikapı İskelesi
103. Mumhanekapısı İskelesi
104. Eğrikapı İskelesi
105. Kireçkapısı İskelesi
106. Sergici İskelesi
107. Tophane İskelesi
108. İskele Mescidi
109. Topha[ne] vapuru
110. Talimhane
111. Tophane
112. Kılıç Ali Camii
113. Karakolhane
114. Galata
115. Karabaş Mustafa Çelebi Camii

D4

1. Su terazisi
2. Çeşme
3. Paşa Limanı
4. Tekye Camii
5. Karakolhane
6. Köşk
7. Tulumba
8. Bağ
9. Karakolhane
10. Ayazma
11. Bülbülderesi
12. Saray Çeşmesi
13. Su terazisi
14. Çayır ve bataklık mahal
15. Karakolhane
16. Beylik anbarı
17. Mihrümah Sultan Camii
18. Karakolhane
19. Mumhane İskelesi
20. Çeşme
21. Büyük İskele
22. Yeni Cami
23. Balaban İskelesi
24. Kavak İskelesi
25. Büyük Hamam
26. Eski Hamam
27. Türbe Camii
28. Çeşme
29. Bağçe
30. Şemsi Paşa
31. Davut Paşa Camii
32. Gülfem Camii
33. Mehmed Paşa Camii
34. Karakolhane
35. Cami-i Adlî
36. Yeniçeşme
37. Mescit
38. Karakolhane
39. Hüdâyî Aziz Mahmut Efendi Camii
40. Kapudan Paşa Camii
41. Ayaz İskelesi
42. Hamidiye Camii
43. Ayazma Camii
44. Süleyman Paşa Camii
45. Mirahor Camii
46. Ayazma Hamamı
47. İskele
48. Kızkulesi
49. Cami
50. Tekye
51. Çeşme
52. Çeşme
53. Tekye
54. Hüseyin Ağa Camii
55. Bostanhane
56. Karakolhane
57. İskele
58. Salacak İskelesi
59. Hadice Fatma Hatun Camii
60. Avni Ömer Efendi Camii
61. Karakolhane
62. Kabataş İskelesi
63. Fındıklı İskelesi
64. Kalafat yeri
65. Değirmen İskelesi

E4

1. Çeşme
2. Köşk
3. Yahudi maşatlığı
4. Bağçeler ve bağlar
5. Köşk
6. Köşk
7. Kerpiçhane
8. İcadiye Çeşmesi
9. Karakolhane
10. Tophanelioğlu Çeşmesi

11. Çinili Camii
12. Mescit
13. Valide Sultan Camii
14. Süvari Kışlağı
15. Tekye
16. Alacaminare Cami
17. Çeşme
18. El-Hac Ahmed Ağa Camii

F4

1. Kahve[hane]
2. Hekîmbaşı Köşkü
3. Mezaristan
4. Selami Tekyesi
5. Fıstıklı Camii
6. Bulgurlu karyesi
7. Çeşme
8. Karakolhane
9. Su terazisi
10. Kasr-ı hümayun
11. Mescit
12. Çeşme
13. Çiftlik
14. Küçük Çamlıca

A5

1. Çeşme
2. Tarik
3. Tarlalar
4. Bağ
5. Bağ
6. Çeşme
7. Bağ
8. Bağ
9. Çeşme
10. Bağ
11. Tarlalar
12. Çınarlı Çeşme
13. Çödükçü Çeşme

B5

1. Kıztaşı
2. Küçük Langa
3. Büyük Langa Bostanları
4. Davud Paşa İskelesi
5. Ağa çayırı
6. İsmail Paşa bostanları
7. Bostanlar
8. Seyyid Nizameddin Türbesi

9. Balıklı
10. Söğüdaltı
11. Mezaristan
12. Bostanlar
13. Mevlevihane
14. Mevlevihane Kapısı
15. Merkez Efendi Tekyesi
16. Bostanlar
17. Bostanlar

C5

1. Saray-ı hümayun hududu
2. Bağçekapısı İskelesi
3. Vezir İskelesi
4. Bağçekapısı
5. Yeni Cami
6. Süleymaniye Camii
7. Bab-ı müşirî
8. Şehzade Camii
9. Laleli Camii
10. Langa Yenikapısı
11. Yenikapı İskelesi
12. Sandık Burnu
13. Liman
14. Taşlık
15. Kumkapı İskelesi
16. Sultan Bayezit Camii
17. Osmaniye Camii
18. Cinci Meydanı
19. Kadırga Limanı
20. Çatladıkapı
21. Sultanahmet Camii
22. Ahurkapı
23. Ahur Meydanı
24. At Meydanı
25. Dikilitaş
26. Burmalıtaş
27. Mıknatıslıtaş
28. Bab-ı Âli
29. Sirkeci İskelesi
30. Yalı Köşkü
31. Yalı Köşkü Kapısı
32. Temyurkapı
33. Karakolhane
34. Sarayburnu
35. Topkapı
36. Cami
37. Değirmenkapısı
38. Bâb-ı hümayun
39. Balıkhane
40. Balıkhanekapısı
41. Gülhanekapısı

D5

1. İskele
2. Karaca Ahmed Sultan Türbesi
3. Sultan Osmân Camii
4. İhsaniye İskelesi
5. Mescid
6. Çeşme
7. Tekye
8. Selimiye Camii
9. Tahir Efendi Camii
10. Selimiye Kışlağı
11. Karakolhane
12. Harem İskelesi
13. Süvari Ahurları
14. Talimhane Meydanı
15. Mehmed Paşa Köşkü
16. Debbağhane
17. Çeşme
18. Cami
19. Kavak İskelesi

E5

1. Miskinhane
2. Çayır
3. Tüfenghane
4. Mezaristan
5. Ahur
6. Saraclar Çeşmesi
7. Cebehane
8. Karakolhane
9. İbrahim Ağa Mahallesi
10. İbrahim Ağa Çayırı
11. Cami
12. Çeşme
13. Kasr-ı hümayun
14. Ayrılık Çeşmesi

F5

1. Uzunçayır
2. Tabya
3. Kurbağalı Dere
4. Koru-ı hümayun
5. Çeşme
6. Seyir mahalli

A6
1. Talimhane
2. Veli Efendi Çeşmesi
3. Tarlalar
4. Bağ
5. Ermeni İstapalyası (Stapelia)
6. Zeytunburnu
7. Bağ
8. Baruthaneye giden tarik

B6
1. Kumkapı Açığı
2. Samatya İskelesi
3. Narlıkapı
4. Kapalı kapı
5. Rum Hastahanesi
6. Ermeni İstapalyası (Stapelia)
7. Bostanlar
8. Yedikule Kapısı
9. Bucakbağı Bostanları
10. Mermer Kule
11. Kaf Kule
12. Kirişhaneler
13. İskele
14. Beylik selhanesi
15. Cami
16. Karakolhane
17. Mezaristan
18. Kazlıçeşme
19. Cami
20. Debbağhane arsaları
21. Hamam

E6
1. Namazgah
2. Haydar Paşa
3. Karakolhane
4. Haydar Paşa İskelesi
5. Safa Çeşmesi
6. İskele
7. Mezaristan
8. Cisr
9. Karakolhane
10. Ahur
11. Tulumba
12. Darüssade Ağa Çeşmesi
13. Hamam
14. Kapıağası Camii
15. Kadıköy
16. Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi
17. Rum Kilisesi
18. Kadıköy İskelesi
19. İskele Camii [III. Mustafa Camii]
20. Ömer Efendi Çeşmesi
21. Ermeni Kilisesi
22. Çeşme
23. Mescid
24. Şam Kapıkethüdası Çayırı
25. İskele
26. Şerif Paşa Köşkü

A7
1. Cisr
2. Çiftlik

E7
1. Moda Burnu
2. İskele
3. Mezarlık
4. İskele
5. Havuz
6. Fenarbağçesi
7. Köşk
8. Fenar

F7
1. Kalamış Ayazması

KUZEY PAFTASI

D1
1. Rumeli Feneri Kalesi
2. Kale zabitanı konakları
3. Örgetaşı
4. Rumeli Feneri
5. Papazburnu Tabyası
6. Ayazma

E1
1. Pusula: Şimal (Kuzey)- Cenup (Güney), Şark (Doğu)-Garp (batı)

D2
1. Karibçe Kalesi
2. Zabitan konakları
3. Karibçe Limanı
4. Hasan Paşa Kalesi
5. Hamsi Limanı
6. Çalıcaburnu
7. Büyük Liman
8. Büyük Liman Kalesi
9. Zabitan konakları

E2
1. Burun
2. Anadolu Feneri Kalesi
3. Fener
4. Çeşme
5. Poyraz Kalesi
6. Çeşme
7. Cami
8. Harab Kale
9. Çeşme
10. Poyraz Limanı
11. Fener tariki

C3
1. Magrimros?
2. Balık kulubesi
3. Çit tabya
4. Rumelikavağı
5. Rumelikavağı Kalesi
6. Dikilitaş

D3
1. Filburnu Kalesi
2. Cami
3. İskele
4. Dalyan
5. Balıkçı Kalesi
6. Çayağzı
7. Manastırağzı
8. Hacıağzı
9. İskele
10. Anadolukavağı Kalesi

A4
1. Bağçeköy
2. Bend-i mezkurların ark kemerleri

B4
1. Hünkar suyu
2. Fındık suyu
3. Büyükdere
4. Büyükdere İskelesi

C4

1. Piyade Limanı
2. Telli tabya
3. Maden ocakları
4. Kestane suyu
5. Defneburnu
6. Pilavkaya
7. Yeni Mahalle
8. Sarıyer
9. Harem İskelesi
10. Mezarburnu Tabyası
11. Bağçeönü
12. Macar Kalesi
13. Bağçe İskele
14. Südlüce
15. Sığlık
16. Kireç ocakları
17. Umudyeri

D4

1. Yaros Kalesi
2. Anadolukavağı
3. Kavak İskelesi

B5

1. Büyükdere Limanı
2. Karakolhane
3. Küpcü karhaneleri
4. Büyükdere Çayırı
5. Büyükdere Bağçeleri
6. Kefeli karyesi
7. Büyükdere Bağçeleri
8. Mandıra
9. Ayazma

C5

1. Çayır
2. Havuz
3. Maslak
4. Nişantaşı
5. Selviburnu
6. Sığlık
7. İskele
8. İskele
9. Karakolhane
10. İskele
11. Vapur
12. Bağçeler
13. Ağaçaltı tabyası
14. Kireçburnu tabyası
15. Düvel vapurların tersanesi
16. Tarabyaaltı

D5

1. Cami
2. Akbaba Sultan Türbesi
3. Akbaba karyesi
4. Havuzlar
5. Tokad karyesi
6. Bağçeler
7. Bağçeler
8. Kağıdhane Çayırı
9. Kasr-ı hümayun
10. Çeşme

D6

1. Cami
2. Dereseki karyesi
3. Sedd
4. Karakulak Çeşmesi

B6

1. Yalnızmizan ve karakolhanesi
2. Yalnızterazü

C6

1. Sedd
2. İskele
3. Çeşme
4. Tarabyaburnu
5. Tarabya
6. Tarabya Koyu
7. Cami-i şerif
8. Taş
9. Kasr-ı hümayun
10. Hastahane
11. Kalenderburnu
12. Kalenderbağçesi
13. Kasr-ı hümayun
14. Sığlık
15. Köybaşı Tabyası
16. Yeniköy İskelesi

D6

1. Çeşme
2. Mezaristan
3. Cami
4. Mezarlık
5. Yalı Köyü
6. İskele
7. Mezaristan
8. Mahkeme
9. Cami
10. Çeşme
11. Mescid
12. Beykoz İskelesi
13. Beykoz Karyesi
14. Sultaniye Çayırı
15. Sultaniye İskelesi
16. Sedd
17. Çeşme
18. Cisr

B7

1. Çiftlik
2. Çamur ocakları
3. Yeldeğirmeni
4. Yeldeğirmeni
5. Maslak
6. Karakolhane
7. Yeldeğirmeni
8. Çiftlik

C7

1. Yeldeğirmeni
2. Keresteci İskelesi
3. Çiftlik
4. Çiftlik
5. Salih Paşa Camii
6. Hamam İskelesi
7. İstinyeburnu Karakolhanesi
8. Çavuşbaşı Çayırı
9. Dalyan
10. Kalafat yeri
11. İstinye Körfezi
12. İskele
13. Çamur İskelesi
14. Gürcü Camii
15. Şah Süleyman Camii
16. İstinye bağçeleri
17. Kemerhane
18. Ayazma
19. Kışlak
20. Mezaristan
21. Tokmakburnu
22. Mirgun
23. Cami

24. Karakolhane
25. Mekteb
26. İskele
27. Çakalburnu
28. Karakolhane
29. Çeşme

D7

1. Hamam
2. İskele
3. Cami
4. İncir Köyü
5. Paşabağçe
6. Paşabağçe İskelesi
7. Cami
8. Havuz
9. Tabakhane
10. İskele
11. Camhane
12. Yeldeğirmeni
13. Yeldeğirmeni
14. Liman
15. Dalyan
16. Ayazma
17. Havuz
18. Çeşme
19. İskele
20. Çubuklu Çayırı

B8

1. Kanlıkavak Deresi
2. Mandıra

C8

1. Bağçeler
2. Maslak
3. Adalık İskelesi
4. Kanlıcık
5. İskender Paşa Camii
6. Hamam
7. Hamam İskelesi
8. Cami
9. Çeşme
10. Saib Paşa Köşkü
11. Kanlıcık Körfezi
12. Boyacı karyesi
13. Balta Limanı
14. Karakolhane
15. Balta Limanı Çayırı
16. Kasr-ı hümayun
17. Şeytanakıntısı
18. İskele
19. Cami
20. Molla Fenari Camii

D8

1. Kavacık
2. Havuz

GALATA, BEYOĞLU, TAKSİM VE PANGALTI HARİTASI

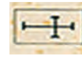
TALİP MERT*

Sultan II. Abdülhamid devrinde hazırlanan haritayla ilgili bilgi Padişahın tuğrasının bulunduğu bölümde verilmektedir:. "Ecnebî sefarethaneler ve konsoloslar ve hastaneler ve mektepler memalik sancaklarıyla işaret olunmuştur. Bu harita Anadolu-Osmanlı Demiryolu İnşaat Komiseri Binbaşı Huber Efendi tarafından tertip olunmuştur"
Haritada işaretler, sağ sütun üstten aşağıya: Tramvay, cami-i Şerif, Hristiyan kiliseleri, zabıta karakolları. Sol sütun üstten aşağıya:Kargir binalar, mahlut (karışık) binalar, ahşap binalar, Holiler?, bahçeler, Hristiyan kabristanı, İslam kabristanı.

Haritada Galata, Beyoğlu, Taksim ve Pangaltı'daki sokakların isimleri de listelenmiştir. Haritanın lejantı aşağıdadır.

Tramvay

Cami-i şerif

Kiliseler

Ahşap binalar

Avlular

Bahçeler

Zabıta karakolu

Kargir binalar

Mahlut (Karışık) binalar

Hristiyan kabristanı

İslâm kabristanı

Pangaltı'da Bulunan Sokakların İsimleri

1. İffet
2. Ednâ
3. Bayır
4. Bekçi
5. Büyük Dere
6. Cebel
7. Cedîdiye
8. Elma Dağ
9. Hüdhüd
10. Andelic [Andelib]
11. Teşvik Caddesi
12. Mekteb
13. Kalpakçı
14. Akbaba
15. İdadiye
16. İpek
17. Sel
18. Kaya
19. Meyve
20. Mezarlık
21. Nalbant
22. Panka Altı
23. Poyraz
24. Köse Bey
25. Faye
26. Çayır
27. Hemene
28. Turna
29. Kavak
30. Saksı

Galata'da Bulunan Sokakların İsimleri

1.Kula
2. Perşenbe Pazarı
3. Cami Sokağı
4. Hisar Arkası
5. Çınar
6. Panka Sokağı
7. Boyvada [Voyvoda]
8. Hezâran
9. Çeşme
10. Çırçır
11. Keresteci
12. Mahkeme
13. Ömür
14. Bakır
15. Yeni Cami
16. Kürk
17. Yorgancılar
18. Azap Kapısı
19. Kuyumcu
20. Kelebek
23. Portakal

* Marmara Üniversitesi

24. Okçu Musa
25. Şimşir
26. Midilli
27. Şahsuvar
28. Tanaka
29. Laleli Çeşme
30. Kara Molla
31. Defne
32. Kakule
33. Gece Safa[sı]
34. Minare
35. Mürdüm
36. Buhur
37. Akik
38. Tenzof
39. Anber
40. Zergerdân
41. Geyik
42. Dut
43. Porsuk
44. Dibete
45. İbik
46. Lâl
47. Saman
48. Yeşil Direk
49. Maden
50. Kirtopsu
51. Emek Yemez
52. Dükkân
53. Dik
54. Abd-i Selatıyn
55. Güve
56. Yılan
57. Mûr
58. Yaprak
59. Yanık Kapı
60. Hatîm
61. Harîb
62. Hindiye
63. Başak
64. Nâfe
65. İmam
66. Samur
067. Yolcuzade
68. Zencefil
69. Lüfer
70. Cila
71. Mekteb
72. Bide [Pide]
73. Zeytun
74. Bölüce
75. Safran
76. Merinos
77. Salkım
78. Kayyum
79. Hacı A'mâ
80. Hunnap
81. Odalar İçi
82. Sırma
83. Arap Camii
84. Atmaca
85. Mine
86. Taflan
87. Doğru
88. Siyah
89. Alaca Mescid
90. Balgamud
91. Kûhu [Kuğu?]
92. Nohud
93. Timur
94. Kürkçü Kapı
95. Eflatun
96. Yeni Kapı
97. Ladin
98. Medrese
99. Çeşme Meydanı
100. Yüksek Kaldırım
101. Cevahir
102. Hacı Ali
103. Camcı
104. Yıldız
105. Mûr
106. Ayazma
107. Felek
108. Zincirli Han
109. Kamando
110. Baykuş
111. Cami Kapusu
112. Baruh
113. Alkovan
114. Berlisor
115. Söğüt
116. Merdinanî
117. Zülfâriz
118. Haracı
119. Patrik
120. Eski Balık Pazar[ı]
121. Fare
122. Musluk
123. Şâbunî
124. Kamer
125. Kameraltı [Kemeraltı]
126. Sepetçi
127. Mantar
128. Kürkçüler
129. Kumru
130. Zürafa
131. Ovalak
132. Kuyu
133. Yonca
134. Sultan Bayezid
135. Gündüz
136. Kale
137. Marino
138. Hamam
139. Örümcek
140. Helvacı
141. Mariye
142. Leblebici
143. Hisar Dibi
144. Şerbethane
145. Ermeni Kilise[si]
146. Beyzade
147. Eski Parmak
148. Şeftali
149. Kafesçi
150. Kara Oğlan
151. Kabuk
152. Araboğlu
153. Hastahane
154. Lenardo
155. Budamezi
156. Sakızlar
157. Bülbül
158. Karaköy
159. Zümrüt
160. Taravi Sokak
161. Demirciler
162. Yemiş
163. Gümüş Halka
164. Gümrük

İÜ. Nadir Eserler Ktp, Haritalar Bölümü

165. Yeni Şehir
166. Karantina
167. Dirmesen
168. Tulunba
169. Camuz
170. Çömlekçi
171. Daracık
172. Kasaplar
173. Papas
174. Karanlık Fırın
175. Kaplan
176. Cerrah Mustafa
177. Muz
178. Aralık
179. Kahve
180. Kara Ali Kaptan
181. Hurma
182. Döşemeci
183. Kireç Kapısı
184. Kavaklar
185. Mumhane
186. Kömürcü
187. Pençe
188. Peştemalci
189. Horoz
190. Eski Köprü Meyda[nı]
191. Üsteyici
192. Yelkenci
193. Burgucu
194. Zencir
195. Desterecі
196. Çapa
197. Kalafat
198. Karakol
199. Makaracı
200. Yağ Kapanı
201. Eski Balıkhane
202. Fermeneciler
203. Abacı
204. Mahdum
205. Terzi
206. Hacı Foti
207. Halil Paşa
208. Kara Mustafa
209. Liman
210. Kale İçi
211. Mumhane
212. Fıçıcı
213. Sirkeci
214. Tabakhane
215. Zarif
216. Saman
217. Zahire
218. Sene Fransız
219. İskender
220. Şişhane

Beyoğlu'nda ve Taksim'de Bulunan Sokakların İsimleri

1. Kebîr Caddesi
2. Kışla Caddesi
3. Sıra Selvi
4. Taksim
5. Rum Mezaristan[1]
6. Bekyar
7. Küçük Parmakkapı
8. Misk
9. Parmakkapı
10. İmam
11. Bağçeli Hamam
12. Sakız Ağacı
13. Bursa
14. Sağ
15. Kuloğlu
16. Sol
17. Hava
18. Tepedoru
19. Sotrazi
20. Hamalbaşı
21. Kartal
22. Tütüncü
23. Yeni Çarşı
24. Boğaz
25. Ada
26. Kalavanî
27. Düzbü
28. Soka
29. Lenari
30. Latin
31. Polonya
32. Ezyacı
33. Posta
34. Venedik
35. Kumbaracı
36. Derviş
37. Ester
38. Kasoni
39. Balkon
40. Ezmeli Mescid
41. Yazıcı
42. Süveydi
43. Ağaç Dibi
44. Kâdir
45. Kazancılar
46. Nebat
47. İbil
48. Dirsen

49. Kuyu
50. Cerrah Paşa
51. Sinek
52. Kule Kapısı
53. Yeni
54. Merdûn
55. Elyon
56. Ağa
57. Ağa Hamamı
58. Telgraf
59. Anadolu
60. Penbe
61. Ağa Çeşmesi
62. Mimar
63. Ak
64. Mus Ala [Musalla]
65. Gül Baba
66. Çukur Cuma
67. Tomtom
68. Tercüman
69. Lorando
70. Kurbağ[a]
71. Kamlumbağ[a]
72. Topçubaşı
73. Şişli
74. Azabcı
75. Cami
76. Nane
77. Bayram
78. Abanos
79. Saksı
80. Pîrî Mehmed
81. Hüseyin Ağa
82. Katır
83. Kara Yün
84. Yeşil
85. Lale
86. Kilit
87. Küçük Yazıcı
88. Leylak
89. Akarca
90. Hacı Ahmed
91. Kirek
92. Mekteb
93. Ermeni Kilise[si]
94. Çiçek
95. Topçular
96. Merkarid
97. Balık
98. Taracık (Daracık)
99. Sergiz
100. Zanbak
101. Tarlabaşı
102. Itır
103. İri
104. Macar
105. Tulunbacı
106. Neftî
107. Meşe
108. Keresdeci
109. Kara Cehennem
110. Ufak
111. Yoğurtçu
112. Altun Bakkal
113. Fırın
114. Yağhane
115. Cam
116. Valide Çeşme[si]
117. Feridiye
118. Karga
119. Çıplak
120. Duvarcı
121. Âşıklar
122. Sultan Çeşmesi
123. Arnabud
124. Zincab (Sincab)
125. Canbaz
126. Küçük Duvarcı
127. Bilezik
128. Kil Burun
129. Şişhane
130. Küçük Şişhane
131. Mumhane
132. Tavşan
133. Yılan
134. Çalgıcı
135. Koltuk
136. Kavasbaşı
137. Eşkinci
138. Yeni Şehir
139. Ekmekçi
140. Yeni Şehir
141. Serçe
142. Kısa
143. Köprübaşı
144. Âdem
145. Kapan
146. Süthane
147. Fulya
148. Toramacı
149. Yedi Kapı
150. Karaca
151. Ceviz
152. Fındık
153. Gölbaşı
154. Bülbül Deresi
155. Elma
156. Armud
157. Vişne
158. Sîba
159. Acem
160. Helvacı
161. Karpuz
162. Kasap
163. Kavun
164. Dip
165. Irmak
166. Çömlek Çeşme
167. Tatuli
168. Ananık
169. Kına
170. Kırlangıç
171. Paşa Bakkal
172. Dıyk
173. Karanlık
174. Pîr
175. Kara
176. Halepli
177. Fıçıcı
178. Karna Bula
179. Çavkır
180. Gaysevî
181. İki Kuyulu
182. Peşkirci
183. Erik
184. Tirşe
185. Nar
186. Bir Kuyulu
187. Enli Yokuş
188. Boynuz
189. Zerdali
190. Mangazid
191. Elina
192. Âdem

193. Fıstık
194. Keçe
195. Kızlar
196. Bostan
197. Papas Köprü[sü]
198. Çakmak
199. Fakir
200. Kalyoncu Kulluk
201. Simitçi
202. Karaman
203. Mavi
204. Şerbethane
205. Kordila
206. Tepebaşı
207. Bakar
208. Köprü
209. Tekir
210. Kaz
211. Turuncu
212. Maymun
213. Arslan
214. Şebek
215. Kiraz
216. Yasemin
217. Keklik
218. Sihirhane
219. Aynalı Çeşme
220. Alt
227. Yan
228. Kilec[i]
229. Talya
230. Harman
231. Camcı
232. Alar
233. Menevşe
234. Feslehan [Fesleğen]
235. Mezarlık
236. Papatya
237. Süruri
238. Kabristan
239. Minare
240. Curnal
241. Kanşelarya [Kançılarya]
242. Sofyalı
243. Yemenici
244. Sünbül
245. Dudu Odalar[ı]
251. Nakkaş
252. Büyük Hendek
253. Marangoz
254. Ahur
255. Sete Haleb
256. Budak
257. Konca
258. Zincefire
259. Şimal
260. Orta
261. Kıble
262. Bedreddin
263. Paşmak Yaran
264. Çelebi
265. Mermer
266. Sabit

İSTANBUL YANGIN HARİTALARI

İRFAN DAĞDELEN*

İstanbul yangınları, İstanbul'un tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği gibi yangın, kentin doğal afetler yönünden en tahrip edici unsuru olmuş, maddi kayıpların yanında üretilen taşınır kültürel mirasımızın büyük bir kısmını da yok etmiştir. Bunların neticesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yangınlar sebebiyle şehrin yeniden düzenlenmesine girişilmiş, yangınlardan hemen sonra imar planları yapılmış, cadde ve sokak düzenlemesinin yanında yapı izninin verilmesi ile semtler yeniden teşekkül etmiştir. Bu noktadan hareketle yapılan yangın haritaları, şehir dokusunu ve katılan yeni semtlerin konumunu belirleyen belgeler arasında önemli bir yer tutarlar ve İstanbul'un tarihine ışık tutacak kaynaklar arasında yer alırlar.

Yazımızda İstanbul kütüphanelerinde tespit ettiğimiz yaklaşık 850'ye yakın -ki bunların çoğunluğu İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Arşivi'nde olan haritalardır- harita üzerinde yaptığımız incelemelerden örnekler vererek bu haritaların özellikleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

Seçtiğimiz haritalardan ilki "İstanbul'da i'lân-ı Meşrutiyet'ten sonra tevârih-i muhtelifede vukû' bulan harîk mahallerine dâir tanzîm edilmiş umûmî harîta ve cedvelidir" başlığını taşıyan harita (**Harita 1**), Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da yanan yerleri gösterir ve 1:25.000 ölçekli genel bir haritadır.[1] Burada yangının çıktığı tarih, yanan yerlerin isimleri, bina adedi, yanmış yerlerin m^2'si, istimlak bedelleri, yangın sonrası yapılacak olan yolların tahminen masrafları, yapılan bina adedi ve inşaat başlama tarihleri gibi hususlara yer verilen tafsilatlı bir listesi mevcuttur. Bu listede; 55 yangın yerine ilaveten kurşun kalemle 13 yangın mahalli daha ilave edilmiştir. Bunların arasında 1918 yılında meydana gelen Fatih-

1

* İBB., Atatürk Kitaplığı. Görseller ve alt yazılar yazar tarafından hazırlanmıştır.

1 İstanbul'da ilân-ı Meşrutiyet'ten sonra tevârih-i muhtelifede vuku' bulan harîk mahallerine dâir tanzim edilmiş umûmî harita ve cetvelidir, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, nr. Hrt_Gec_000926.

2

Cibali-Altımermer yangınında 7.500 adet evin yandığı görülmektedir. Yangından sonra gazete ilanları verilerek yangın haritalarının yapılacağı bildirilir.

Söz konusu Fatih-Cibali-Altımermer yangınına dair elimizde muhtelif büyüklükte birkaç paftadan oluşan haritalar mevcuttur.[2] Bu haritalarda yangın öncesi durumları siyah mürekkeple oluşturulan altlıklar üzerine kırmızı mürekkeple gösterilerek yeni imar planına göre cadde ve sokakların tanzimi yapılmıştır. İnşaat izni verilen yerlerde ise artık mahalle teşkili yeniden oluşturulmaktadır. Yangın hudutları kalın kırmızı çizgilerle ifade edilmekte, parselizasyon numaraları ise bu dönemde belirgin olarak kullanılmaktadır.

Anahtar paftada yer almayan 3055 numaralı harita ise **(Harita 2)**, "Akseki Caddesi'nde vaki' Kadı ve Cevizci çıkmazları yangın mahallerini gösteren" haritadır. Yangın mahalli kırmızı bir duvar şeklinde harita üzerinde resmedilmiştir. Yanan binalar numaralandırılmış ve bir cetvel şeklinde haritanın sol üst köşesinde listelenmiştir. Cetvelde; harita üzerindeki binanın numarası, eski m^2'si ve sokak uzunluğu, sahibinin ismi, eski emlak numarası ve sokağı, binanın hangi vakfa ait olduğu ve yeni parselizasyon çalışmasında ortaya çıkan metrekare ve cephe ölçüleri verilmiştir. Tüm caddede meydana gelen hasar, tek tek gösterildiği gibi toplam zayiat da hesaplanmıştır. Harita, değinildiği üzere bir yangın haritası olmaktan öte bizlere İstanbul tarihi açısından da büyük katkılar sağlamaktadır. Sokak ve semtin tarihi, mülkiyet kayıtları, semt sakinleri, vakıf malları ve durumu bunlar arasındadır. Örnek olarak değerlendirdiğimiz haritadan buradaki Sadr-ı Esbak Mesih Paşa-yı Cedit Vakfı, Mustafa Ağa Vakfı gibi vakıfların varlığından haberdar oluyoruz. Haritanın daha yakından incelenmesi neticesinde Akseki Caddesi ve Kadı Çıkmazı'nın âdeta bir vakıf sokak olduğunu görmekteyiz. Hırka-i Şerif Camii ve haziresi, Jandarma Mektebi gibi binaların yanında İstanbul için artık mazide kalmış olan bostanları harita üzerinde tespit etmek mümkündür.

Örneklendireceğimiz haritalardan biri de 3951[3] numarada bulunan, "Eminönü-Beyazıt Kaşıkçılar Kapısı Caddesi yangın mahalli" haritasıdır. **(Harita 3)**. Burası bugünkü sahaflar çarşısıdır. Bu haritada diğer yangın haritalardan farklı olarak "*hey'et-i atiki ve hey'et-i cedidi*" yahut "*kable'l-harîk ve ba'de'l-harîk*" diye tabir edilen yangından önce ve sonrasını gösteren bir haritadır. Haritanın bir bakıma fihristi sayılan bir cetveli de var. Dükkânların harita numarası, mülkiyet durumu (satılıp satılmadığı), metrekare, sahiplerinin isimleri (Haşim Efendi dükkânı, Gedikli Mehmed Rahmi Efendi gibi) yer

2 Fatih-Cibali, Altımermer, Edirnekapı harîk mahalli. Birinci kısım, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, nr. Hrt_5323.
Fatih -97, 98, 99, 100, 101, 107, 108, 109, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 164, 165, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192 adalar dâhilindeki eski ve yeni yerleri gösterir -Cibali-Fatih-Altımermer II. kısım- haritadır. Cibali, Altımermer, Edirnekapı harîk mahalli. Birinci kısım, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, nr. Hrt_6386.
Fatih-Cibali-Fatih-Altımermer harîk mahalli. Birinci kısım. Cibali'den Fatih'e kadar Edirnekapı tramvay hattına kadar olan kısmı muhtevidir.

3 Eminönü-Beyazıt-Kaşıkçılar kapısı caddesi yangın mahalli haritasıdır, İstanbul: Şehremaneti, 1303, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, nr. Hrt-3951.

Harita Numarası	Emlak Numarası	Cedid yüzü		Atik ve cedîd terbi-i		Esâmî ve mülâhazât	Ashâb-ı arsanın kabûlünü hâvî imzâ mahalli
1				 5 ----- 5 5	1593 116 ------ 1709 1376 ------ 1473 56 ------ 1417	Bahriye kolağalarından Ali Bey arsası evvelce tarîke terk ettiği mahal. Fî 16 Temmuz sene 308 çapı verilmiştir.	Tarîkçe itâ olunan çap ve harîta mûcebince irâe olunan mahalli kabûl eylediğini mübîn tahrîr eyledim.
2				 4 ----- 4 5 ----- 23	575 44 ----- 619 136 ----- 782	Saâdetlü Tayyar Paşa arsası evvelce tarîke terk eylediği. Fî 1 Haziran sene 308 çapı verilmiştir.	Devâir-i Belediye Sermüfettişi saâdetlü Salâhaddin Beyefendi hazretleri tarafından ahz edilmiştir.
3	25			13 21 -----	299 65 ----- 233	İlyas Efendi arsası. Fî 19 Teşrîn-i evvel sene 308 çapı verilmiştir.	İmza: Süleymaniye kurbünde Hoca Gıyâseddin Mahallesi İmamı Hafız İsmail
4	23			21 14 --- 07	161 25 ----- 126	Hacı İbrâhim Efendi arsası. Fî 19 Teşrîn-i evvel sene 308 çapı verilmiştir.	İmza: Süleymaniye kurbünde Hoca Gıyâseddin Mahallesi İmamı Hâfız İsmâil
5	02			14 5 ---- 9	255 56 ------ 199	Ahmet Ağa arsası çapı verilmiştir. Tahdîd-i arsa ilmühaberi verilmiştir. Fî 18 Eylül sene 310	

Tablo 1

almaktadır. Mühendisin ve dairenin mührü ile Beyazıt Camii ve imareti de harita üzerinde yer almaktadır. Bu tür haritalarda, muhtelif zaman dilimlerinde üretilenlerle birlikte üst üste çakıştırıldığı zaman belirli bir bölgede değişen cadde ve sokak yapısını tespit etmek mümkün olmaktadır, bu da semt tarihi ve semt topoğrafyası açısından son derece önemli veriler elde etmemize olanak vermektedir. Bu haritaların önemini gösterebilmek ve bugün bizim için meçhul olan yangın defterlerini bulmamıza yardımcı olabilmek ümidiyle, elimizdeki Eminönü-Küçükpazar yangın haritası ve yangın defterlerini burada örneklendirmek istemekteyiz.

Haritanın künyesi şöyledir: "Küçükpazar harîk mahallinde tarla kâidesine tevfîkan müceddeden küşâd olunan tarîklerden teşkîl olunan adalarda muhterik menâzil ve dekâkîn arsalarının cedîd taksîmâtını mürî harîta-i asliyyesidir. Fî 1 Haziran sene 308 (13. 06. 1892)."[4] **(Harita 4)**

Haritanın hazırlanma tarihi 1892 yılını göstermektedir. Ada ve parsel numaralarına göre tanzim edilmekle birlikte yanan yerler numaralandırılmış ve numaralanan bu yerler yangın defterine işlenmiştir **(Belge 1)**

Defter, şehir plancılarına özel ve kamusal birçok binanın yerini tespit etme imkânı vermektedir. Örnek olarak bunlardan bazıları şunlardır: Kilise akarı, Mektep arsası, Çilingir dükkânı, Türbe-i şerif, Kazgancıbaşı Türbesi, Sebil, Esnaf Lonca Odaları, Helâ mahalli, Medrese, Tulumba mahalli, Bakırcı Dükkânı, Kıble Çeşmesi gibi. Kezâ defterde Tayyar Paşa, Hüsnü Paşa,

4 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Harita nr. 5377.

3

4

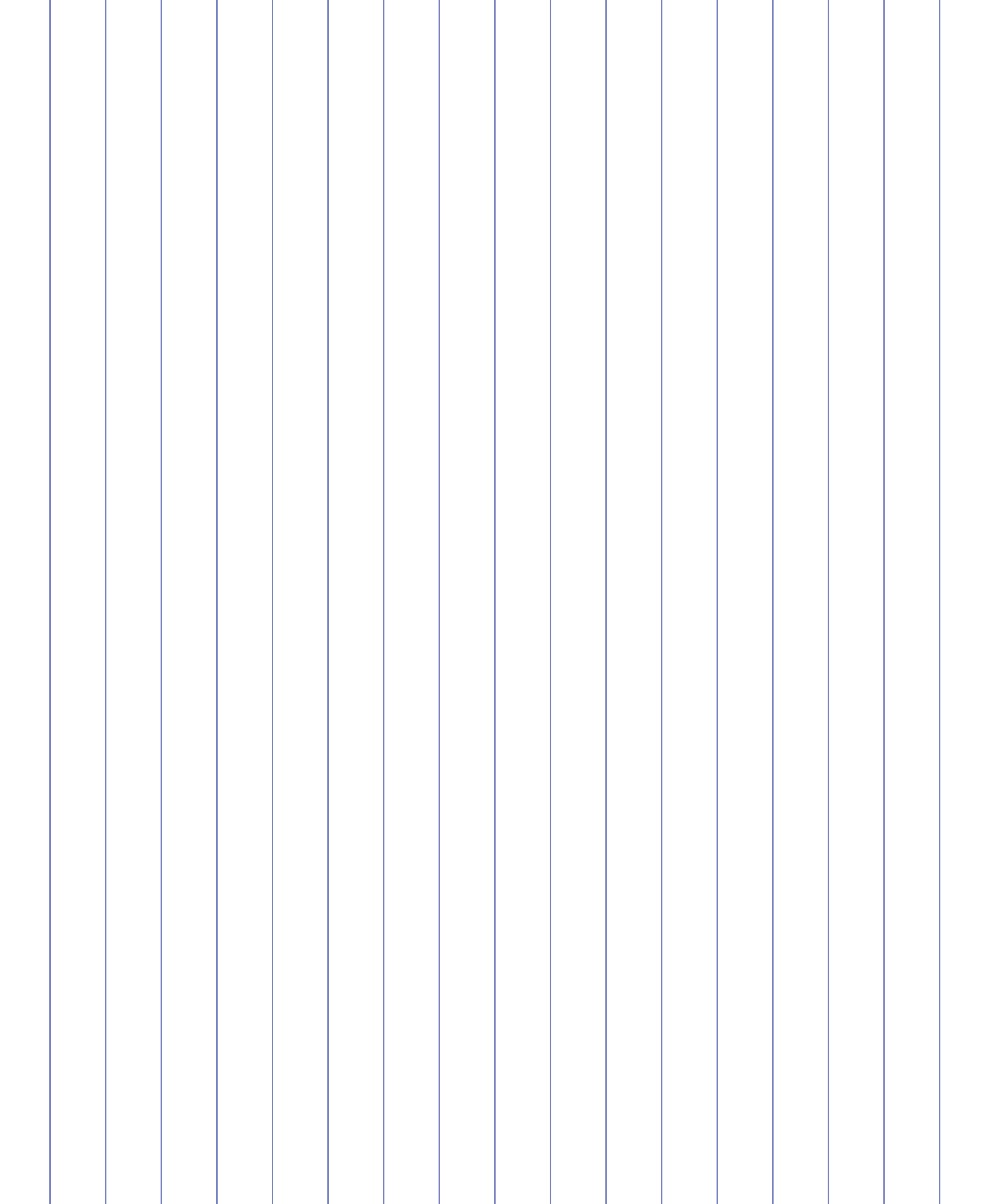

5

Galib Paşa, Hacı Reşid Paşa, Ömer Paşa gibi pek çok tanınmış şahsiyetin oturdukları mahalleri belirlemek mümkün olmaktadır. Çeşitli meslekler icra eden semt sakinlerinin dökümü, toplumsal örgünün keşfedilmesine olanak verir: Binbaşı İbrahim Bey, Sandık Emini Ahmed Efendi, Kapudan Ahmed Ağa, Kantarcı Ali Efendi, Tuğcu Hacı Halil Ağa, Tabib İhsan Bey, Helvacı Hüseyin Efendi, Koğacı Ahmed Efendi, Tekneci Hacı Mehmed Efendi, Çekmececi Hacı İbrahim Ağa, Sepetçi Osman Ağa, Kafesçi Süleyman Ağa, Ahmed Kapudan, Dolapçı Yorgi, Dava Vekili Şaşayan Efendi gibi.

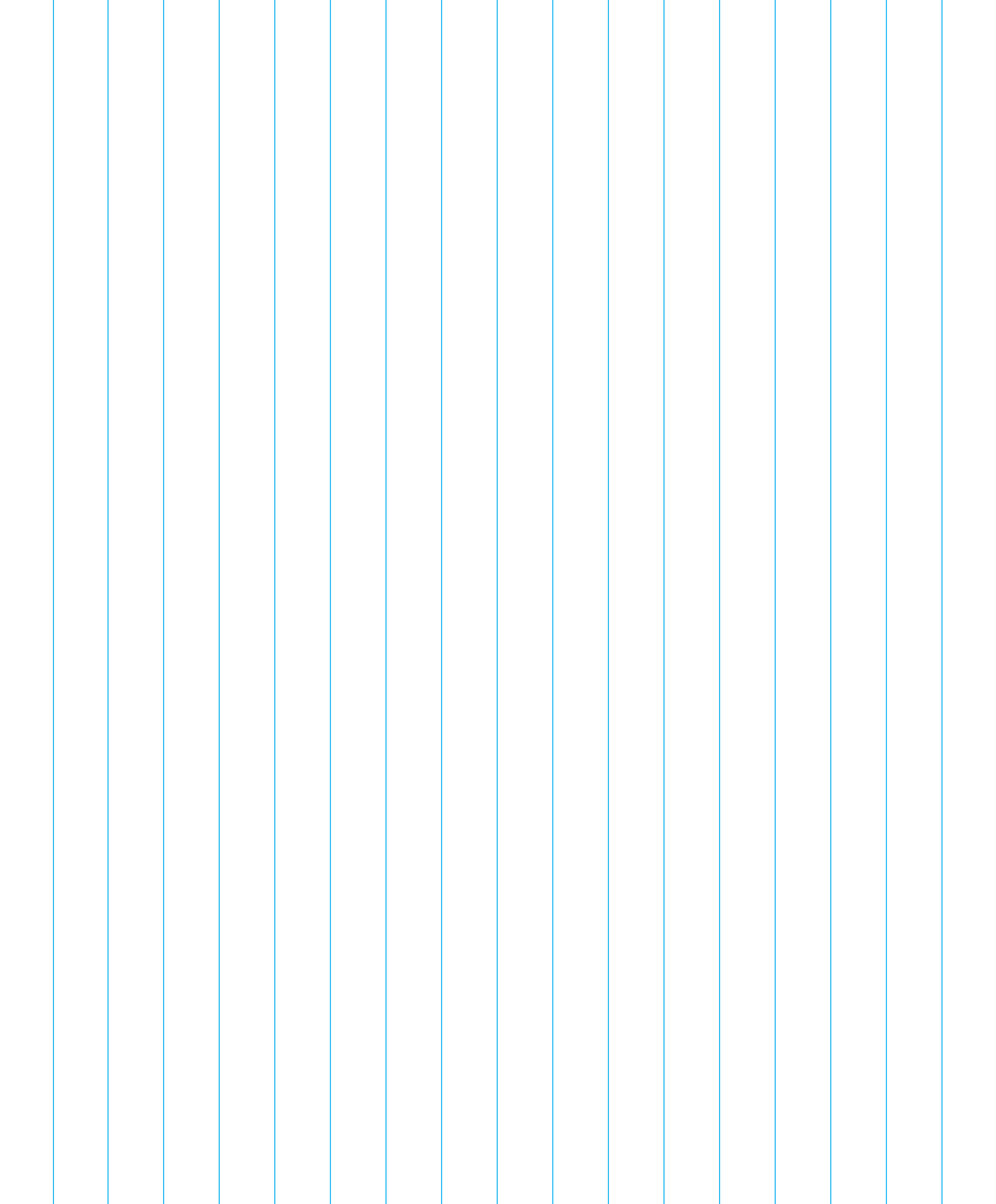
Belge 1

Elimizde mevcut olan bu defterden başka tasnif aşamasında olan diğer yangın haritalarının da defterleri olması gerekmekle beraber, maalesef bunların nerede olduğu hususunda bir bilgiye sahip değiliz. Sonuç olarak, gözden geçirdiğimiz yangın haritalarının, İstanbul kent tarihi araştırmalarına kaynaklık edecek derecelerde önemli bir arşiv malzemesi niteliğinde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

İÇİNDEKİLER

CİLT 1–10

İÇİNDEKİLER

CİLT 2

Siyaset ve Yönetim-I

CİLT 3

Siyaset ve Yönetim-2
Demografi

SİYASET VE YÖNETİM-2

DEMOGRAFİ

CİLT 4

Toplum

CİLT 5

Din

CİLT 6

İktisat, Ulaşım ve Haberleşme

CİLT 7

Edebiyat, Kültür ve Sanat

CİLT 8

Mimari

CİLT 9

Eğitim, Bilim ve Teknoloji

CİLT 10

Hafızalardaki İstanbul
İstanbul Kronolojisi
İstanbul Bibliyografyası

HAFIZALARDAKİ İSTANBUL

İSTANBUL KRONOLOJİSİ

İSTANBUL BİBLİYOGRAFYASI

KÜLTÜR A.Ş.

İSAM

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ